

JÓZEF KORPAŁA

***DZIEJE
BIBLIOGRAFII
W POLSCE***

DZIEJE
BIBLIOGRAFII W POLSCE

1 - 73

**WYDAWNICTWO JUBILEUSZOWE Z OKAZJI 50-LECIA
STOWARZYSZENIA BIBLIOTEKARZY POLSKICH**

DZIEJE BIBLIOGRAFII W POLSCE
ИСТОРИЯ БИБЛИОГРАФИИ В ПОЛЬШЕ
HISTORY OF BIBLIOGRAPHY IN POLAND
GESCHICHTE DER BIBLIOGRAPHIE IN POLEN

J Ó Z E F K O R P A Ł A

DZIEJE
BIBLIOGRAFII W POLSCE

WARSZAWA 1969

STOWARZYSZENIE BIBLIOTEKARZY POLSKICH

Recenzent: doc. dr Helena Hleb-Koszańska

„Literaturę przedmiotu”, „Wykaz bibliografii omawianych i wzmiankowanych”
oraz „Indeks osobowo-tytułowy” opracowała dr Franciszka Kalicińska-Korpałowa.

STOWARZYSZENIE BIBLIOTEKARZY POLSKICH

Warszawa, ul. Konopczyńskiego 5/7

Nakład 3000 + 250 egz. — Ark. druk. 29 — Ark. wyd. 31,97 — Papier druk. sat.
III kl. 70 g. 70 × 100/16. Oddano do składania w sierpniu 1967 r. Podpisano do
druku i druk ukończono w maju 1969 r.

Zam. 5251/67

Cena zł 90.—

A-70 (1221)

DRUKARNIA ZWIĄZKOWA W KRAKOWIE, ULICA MIKOŁAJSKA 13

„Jeśli chcesz się czego nauczyć,
napisz o tym dzieło”.

Joachim Lelewel: List do Redaktora
Tyg. wil. 1818 r. s. 142.

PRZEDMOWA

Książka ta ma swoją historię. W pierwszym wydaniu ukazała się przed piętnastu laty pt. *Zarys dziejów bibliografii w Polsce* (Wrocław 1953) i stanowiła 5 tom w serii wydawniczej Biblioteki Narodowej i Instytutu Badań Literackich PAN „Książka w Dawnej Kulturze Polskiej”, ukazującej się pod redakcją Kazimierza Budzyka i Alodii Kaweckiej-Gryczowej. W swoim pierwotnym kształcie powstała ona z inspiracji prof. Alodii Gryczowej, która zachęciła autora do podjęcia tematu zapoczątkowanego przezeń jeszcze podczas studiów uniwersyteckich kilkoma szkicami z dziejów bibliografii polskiej na łamach czasopisma „Silva Rerum” w Krakowie, redagowanego wówczas przez Kazimierza Piekarskiego. Pierwszy z tych szkiców zaczynał się od słów: „Dzieje polskiej bibliografii czekają na swego historyka”. Nie orientowałem się jeszcze wówczas, że kilku wybitnych bibliografów (L. Bernacki, W. Hahn, S. Wierczyński, W. T. Wisłocki) miało ten przedmiot na swoim warsztacie naukowym, czego dowodem były ich referaty na zjazdach bibliotekarskich i naukowych lub wykłady uniwersyteckie.

W tej sytuacji *Zarys dziejów bibliografii w Polsce* był w znacznym stopniu przedsięwzięciem pionierskim. Początkowo miał to być przegląd podręcznikowy ważniejszych prac i zagadnień bibliograficznych do końca XIX wieku. Jednakże zachęta wydawców skłoniła mnie wówczas do szkicowego ujęcia również czasów nowszych aż do chwili współczesnej opracowaniu książki.

Wkrótce po ukazaniu się *Zarysu* książką zainteresował się wydawca niemiecki, który zaproponował autorowi jej publikację w przekładzie niemieckim. Po uzupełnieniach i poprawkach rzecz ukazała się jako drugi

tom serii wydawniczej: *Bibliothekswissenschaftliche Arbeiten aus der Sovietunion und den Ländern der Volksdemokratie in deutscher Übersetzung*. Reihe B, nakładem VEB Otto Harrassowitz w Lipsku w 1957 r. pt. *Abriss der Geschichte der Bibliographie in Polen*, na zlecenie Bibliothekskommission für Publikationen und Ausbildungsfragen beim Staatssekretariat für Hochschulwesen. Starannie wydana i zaopatrzona w specjalny dodatek zawierający 23 całostronicowe ilustracje, wzbudziła ta książka znaczny oddźwięk, którego wyrazem jest szereg recenzji i omówień. Najważniejszą i najobszerniejszą była recenzja wybitnego bibliotekoznawcy i bibliologa prof. J. Vorstiusa (*Zentralblatt für Bibliothekswesen* J. 72: 1958, H. 5'6 S. 335), który nie poprzestał na krytycznej ocenie książki, lecz pokusił się również o naszkicowanie propozycji, jak powinno się przedstawiać przyszłe ponowne opracowanie tego przedmiotu.

Te głosy krytyczne stały się dla autora impulsem do podjęcia nowego opracowania dziejów bibliografii w Polsce. Książka ta nie jest więc tylko drugim rozszerzonym i poprawionym wydaniem *Zarysu dziejów bibliografii w Polsce*, lecz z gruntu nowym dziełem, chociaż w pewnej części korzystającym także z dorobku i materiału ogłoszonego przed laty w *Zarysie*.

Od czasu wydania poprzedniej książki, a ściślej mówiąc w okresie piętnastu przeszło lat od podjęcia tego tematu — w dziedzinie bibliografii w Polsce Ludowej dokonana się prawdziwa rewolucja. Nie tylko w sposób niebywały rozwinęła się działalność na polu bibliografii, powstały wielkie warsztaty i pracownie bibliograficzne, wykształciły się liczne zespoły wyspecjalizowanych bibliografów — podjęte zostały długofalowe prace, o których marzyły całe generacje bibliografów i naukowców, ale również w dziedzinie badań źródłoznawczych i księgoznawczych dokonano wielu rewelacyjnych odkryć. Wyniki badań nad przeszłością, nad zabytkami kultury niesłychanie wzbogaciły naszą wiedzę i rozświetliły wiele zagadek, rozwiązały wiele problemów ważnych dla badań humanistycznych. W tej sytuacji trzeba było przystąpić do ponownego opracowania przedmiotu.

Dążyłem do tego, aby ukazać wszystkie ważniejsze prace i zamierzenia bibliograficzne na tle historyczno-kulturalnym, a w szczególności na tle rozwoju bibliotek, księgarstwa i nauki. Starłem się zwrócić uwagę na wybitniejsze indywidualności i na dzieła znaczące w danym okresie dziejowym. Ale musiałem dokonywać selekcji zwłaszcza w stosunku do wielkiego bogactwa materiałów nowszych i współczesnych, aby uniknąć przeładowania nadmiernymi szczegółami, tym bardziej że łatwo jest dotrzeć do nowych bibliografii bibliografii.

Dzieje bibliografii u nas w większym stopniu niż w jakimkolwiek innym kraju wiążą się ściśle z dziejami narodu i rozwojem kultury umysłowej i nauki. Dlatego to szerzej omówiłem zarówno poczynania Załuskich, a zwłaszcza Józefa Andrzeja Załuskiego, jak i dzieła Joachima Lelewela, Karola i Stanisława Estreicherów, Ludwika Bernackiego i Kazimierza Piekarskiego, gdyż stanowiły one słupy milowe w rozwoju bibliografii polskiej.

Najwspanialszym osiągnięciem naszym na polu bibliografii jest monumentalna *Bibliografia polska* Estreicherów, która słusznie uznana jest za bibliografię narodową, gdyż rejestruje całość naszego dorobku piśmienniczego utrwalonego drukiem od czasu wprowadzenia druku do Polski do końca XIX wieku. Żaden inny naród nie może się pochwalić dziełem równym *Bibliografii polskiej* Estreicherów. Jednakże nawet tego dzieła nie można należycie ocenić i krytycznie z niego korzystać bez znajomości warunków, w jakich powstało, i bez uwzględnienia losów, jakie przechodziło w okresie blisko stu lat od chwili rozpoczęcia jego druku. Dopiero na tle historycznym można zrozumieć konstrukcję *Bibliografii polskiej*, jej błędy i niedokładności i uprzytomnić sobie, że są one nie tyle wadą tego wielkiego dzieła, co znamię pierwszego, właśnie Estreicherowskiego, etapu pracy.

Estreicher miał swoich poprzedników i swoich krytyków. Jego dzieło wyrastało na glebie uprawianej i użyźnianej trudem wielu pokoleń zbieraczy i poszukiwaczy dawnej książki polskiej, mecenasów i miłośników książki od czasów Załuskiego, bibliotekarzy i bibliografów, wchłonęło sporo materiałów nagromadzonych nieporadną ręką niedoświadczonych i słabo do tej pracy przygotowanych poprzedników. Stało się syntezą całego stulecia pracy na polu bibliografii (1814—1918), trwałym pomnikiem ofiarnej pracy dla dobra nauki i narodu. Na tle dziejów bibliografii do końca XIX wieku wyrasta *Bibliografia polska* ponad inne dzieła i dlatego zajmuje odpowiednie miejsce w tej historii bibliografii.

Zasadnicza koncepcja książki pozostała taka sama jak w *Zarysie*. Jednakże dla lepszego uwypuklenia dorobku bibliografii polskiej w poszczególnych okresach dziejowych wprowadziłem podział całego materiału na 5 części, z których pierwsza obejmuje początki bibliografii od jej pierwocin do końca XVIII w., czyli okres dawnej Polski aż do jej upadku, część druga obejmuje charakterystykę różnych poczynąń bibliograficznych od końca XVIII w. aż do ich załamania się w połowie XIX wieku, część trzecia traktuje o pracach bibliograficznych w drugiej połowie XIX w. i początkach XX wieku do powstania II Rzeczypospolitej. Część czwarta w porównaniu z *Zarysem* została

rozbudowana i zróżnicowana i obejmuje okres dwudziestolecia oraz okupacji, natomiast część piąta przedstawia — w stosunkowo zwięzłym ujęciu — rozwój i dorobek bibliografii w Polsce Ludowej

Na ostateczny kształt książki w znacznym stopniu wpłynęły życzliwe uwagi doc. dr Heleny Hleb-Koszańskiej, która bardzo uważnie przeczytała maszynopis i nie szczędziła zarówno rad, jak i notat krytycznych na marginesach pracy. Wyrażam Jej za to serdeczne podziękowanie. Pierwsze rozdziały zechcieli przejrzeć prof. dr Z. Budkowa, prof. dr A. Vetulani, doc. dr Jerzy Zathy (książka rękopiśmienna) i dr Anna Lewicka-Kamińska (drukarstwo). Ich uwagi przyczyniły się do lepszej redakcji tych wstępnych rozdziałów, za co Im serdecznie dziękuję. Podziękowanie należy się również red. Marii Gantzowej, która przygotowała maszynopis do druku.

W ostatnim etapie pracy — dzięki życzliwości Kierownika Katedry Bibliotekoznawstwa U.W. doc. dr K. Remerowej — miałem możliwość zaznajomienia się z niektórymi pracami wykonanymi w tej katedrze a dotyczącymi przedmiotu książki.

W niełatwej i żmudnej pracy nad tą książką towarzyszyła mi wytrwale i z wielkim zapałem moja żona, która wzięła na siebie trud prac technicznych, co z wdzięcznością wspominam.

Oczywiście zdaję sobie sprawę z tego, że dzieło to również w obecnej postaci nie zaspokoi wszystkich życzeń i wymagań, jakie mu można postawić. Jeśli mimo to zdecydowałem się na opublikowanie go w tej postaci, to uczyniłem to z uwagi na wyczerpanie *Zarysu* i życzliwą inicjatywę Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, które podjęło się wydania książki dla uczczenia jubileuszu Stowarzyszenia.

Część pierwsza

POCZĄTKI BIBLIOGRAFII POLSKIEJ OD JEJ PIERWOCIN DO JÓZEFA ANDRZEJA ZAŁUSKIEGO

1. KSIĄŻKA RĘKOPIŚMIENNA I BIBLIOTEKI W POLSCE ŚREDNIOWIECZNEJ

Początki bibliografii u nas, podobnie jak i w innych krajach europejskich, wiążą się z dziejami cywilizacji chrześcijańskiej w Polsce, a w szczególności z zawiązkami bibliotek i pojawieniem się u nas książki rękopiśmiennej. Wszelkie spisy, rejestry czy zestawienia, w których upatrujemy poprzedników właściwej bibliografii, są następstwem upowszechniania się nowych instytucji życia społecznego, kiedy Polska nawiązała łączność z wyższymi i bardziej rozwiniętymi ośrodkami kultury, oświaty i sztuki. Stało się to w drugiej połowie X wieku, kiedy Polska Mieszka I weszła w bezpośrednią styczność z cywilizacją chrześcijańską.

Wprowadzenie chrześcijaństwa utorowało drogę dla ksiąg rękopiśmiennych, które przynieśli ze sobą do Polski misjonarze, kapłani i mnisi. Podobnie jak pierwsi przedstawiciele Kościoła, tak też i te pierwsze księgi rękopiśmienne przysły do nas z tych ognisk kościelnych, z którymi wtedy Polska Mieszka i Bolesława pozostawała w stosunkach kościelno-kulturalnych¹. Za sprawą pierwszych głosicieli nowej wiary powstała pierwsza w Polsce biblioteka katedralna przy szkole katedralnej w Gnieźnie, gdy po zjeździe gnieźnieńskim Polska została odrębną prowincją kościelną. Rzecz znamienna, iż wśród wyższego kleru zaznacza się w tym początkowym okresie wyraźna przewaga biskupów pochodzenia włoskiego, francuskiego, walońskiego nad biskupami niemieckimi².

Duży wpływ na rozpowszechnienie nowej wiary i nowej kultury wywarły klasztory. Zakładanie większych klasztorów i opactw, które

¹ W. Semkowicz: *Paleografia łacińska* s. 156. Por. także J. Dowiat: *Metryka chrztu Mieszka I i jej geneza* s. 83.

² *Historia Polski* t. 1, cz. 1 s. 245.

stały się ogniskami kultury zachodniej, zaczęło się dopiero w połowie XI wieku. Wiadomości o pierwszych książkach, jakie pojawiły się u nas, są bardzo skąpe. Przypomnijmy, iż Mieszko II, syn Bolesława Chrobrego, otrzymał w darze księgę liturgiczną od Matyldy, księżnej lotaryńskiej. Jego żona Rycheza przywiozła do Polski jakieś rękopisy³. Ona też przysłała do Polski mnicha Aarona, upatrzonogo na biskupa krakowskiego, a wraz z nim mnichów benedyktyńskich, którzy osiedli w Tyńcu (1046) i utworzyli najstarszy z dziś istniejących klasztorów w Polsce. Z tych czasów dochował się do dzisiaj w Bibliotece Narodowej w Warszawie zabytek rękopiśmienny szkoły kolońskiej w postaci *Sacramentarium* tyńckiego, które stanowiło niegdyś własność tego opactwa⁴. Owo *Sacramentarium* o purpurowych kartach zapisanych srebrną farbą, z barwnymi inicjałami i miniaturami jest jednym z najcenniejszych zabytków malarstwa iluminacyjnego⁵. Wspomniany tu Aaron był prawdopodobnie właściwym twórcą biblioteki kapitulnej krakowskiej (imię jego docho- wało się na *Predykacjach* tej biblioteki)⁶. O stanie i zawartości księgo- zbioru katedry krakowskiej z nieco późniejszego okresu daje wyobraże- nie jego inwentarz spisany w 1110 r. na jednej z czystych kart dzieła prawniczego znanego pod nazwą *Collectio trium partium*. Według tego spisu, który jest pierwszym zapisem interesującym bibliografa a dochowanym do naszych czasów, biblioteka posiadała 52 kodeksy w 48 pozycjach zbioru. Były wśród nich nie tylko książki liturgiczne, prawnicze i filozoficzne, ale także dzieła autorów klasycznych, jak Sa- lustiusz, Terencjusz, Persjusz, Owidiusz, Stacjusz, a ponadto Arator i Boecjusz i takie książki, jak *Dialectica* i *Regulae grammaticae*. Te ostatnie wskazują, że były tam książki używane w szkole katedralnej, urządzonej widocznie wraz z organizacją nowej kapituły⁷. Z 52 kodeksów rękopiśmiennych, spisanych w inwentarzu krakowskim z 1110 r., pozostały do naszych czasów tylko nieliczne księgi. Wiadomości o księgach biblio- teki kapitulnej krakowskiej są tym cenniejsze, że mało wiemy o zbiorach innych kapituł. Pierwszym badaczem tego inwentarza, poza wy-

³ T. Wojciechowski: *Szkice historyczne jedenastego wieku* s. 130. Reprodukacja miniatury dedykacyjnej z rękopisu. *Ordo Romanus*, przesłanego Mieszkowi II, znajduje się w *Historii Polski* t. 1, cz. 1 s. 201.

⁴ W. Semkowicz op. cit. s. 157.

⁵ *Historia Polski* t. 1, cz. 1 s. 248. Nowe szczegóły o *Sacramentarium* — pierw- szym dziele sztuki w Polsce — przynosi praca Jana Węcowskiego *Początki chorału benedyktyńskiego w Polsce (968—1150)*. W: *Musica medii aevi* II s. 45—50.

⁶ M. Hornowska, H. Zdzitowiecka - Jasińska: *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej* s. 20.

⁷ W. Semkowicz op. cit. s. 158.

dawcą spisu (A. Bielowskim), był ks. Ignacy Polkowski, który we wstępie do *Katalogu rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej* (Kraków 1884) zwrócił uwagę, że w bibliotece kapituły krakowskiej „w samym początku wieku XII znajdowały się nie tylko księgi liturgiczne, ale i klasyków starodawne kodeksa. Niewiele z nich wprawdzie dotrwało czasów naszych, jednakże choć dwie, może trzy, jak to zobaczymy, ocalało szczęśliwie”⁸. W rzeczywistości Polkowski ustala w swym katalogu cztery kodeksy (poz. 23, 66, 68, 84) jako identyczne z zapisami inwentarza z 1110 r., poświęcając całą rozprawkę (s. 61—78) kodeksowi 84, w którym znajdują się dwie najdawniejsze notatki o skarbcu i bibliotece kapitulnej.

W naszych czasach analizą zasobu krakowskiej biblioteki katedralnej zajął się Adam Vetulani. Doszedł on do wniosku, że „pełnej zawartości biblioteki krakowskiej z roku 1110 nigdy nie potrafimy odtworzyć. Pisarz bowiem zestawił nam nie k a t a l o g biblioteki, lecz jedynie jej i n w e n t a r z, i to ujęty bardzo zwięźle. Przy jego sporządzaniu kierował się najprawdopodobniej tytułami umieszczonymi na oprawie rękopisów lub figurującymi na pierwszej ich karcie. W każdym razie nie wglądał w zawartość rękopisów i nazwą tylko jednego, najprawdopodobniej pierwszego dzieła oznaczał całą księgę, gdy tymczasem w jednym rękopisie mogły być połączone teksty dwóch lub większej ilości dzieł”⁹. Zdaniem tego wybitnego badacza do naszych czasów z dawnego zasobu — zachowało się ogółem (z różnymi zastrzeżeniami) sześć rękopisów, z których cztery w bibliotece krakowskiej kapituły katedralnej oraz dwa w Bibliotece Jagiellońskiej.

Wspomniany wyżej inwentarz nie jest oczywiście zapisem typu bibliograficznego, gdyż w bibliografii nie chodzi o samo wyliczenie tytułów lub nawet autorów i tytułów, lecz o rejestrowanie wydań posiadających określone, a powtarzające się identycznie w wielu egzemplarzach cechy. Rękopisy średniowieczne są przedmiotem opracowań typu katalogów lub inwentarzy rękopisów, które wyzyskują wszelkie dodatkowe elementy pozwalające zidentyfikować dane dzieła (np. incipity, spisy rozdziałów) i opisują cechy zewnętrzne, indywidualne poszczególnych egzemplarzy. Słowem katalog rękopisów, to nie bibliografia¹⁰.

Wobec braku historii bibliotek średniowiecznych funkcję zastępczą spełnia dotychczas książka M. Hornowskiej i H. Zdzitowieckiej-Jasień-

⁸ I. Polkowski: *Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, s. 4.

⁹ A. Vetulani: *Krakowska biblioteka katedralna w świetle swego inwentarza z r. 1110* s. 170.

¹⁰ Zwrócił na to uwagę podczas przeglądania tego rozdziału doc. J. Zathej.

skiej pt. *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*. Autorki wydo-
 były z zachowanych dotychczas kodeksów nieco wiadomości o najdaw-
 niejszych zbiorach rękopiśmiennych. I tak podają one, że „o bibliotece
 katedralnej w Poznaniu informuje nas najstarszy pergaminowy rękopis
 katedralny *Augustinus super Johannem*, czyli homilie ś. Augustyna do
 ewangelii ś. Jana. Ustala on istnienie biblioteki katedralnej na prze-
 łomie w. XI i XII, posiada bowiem notatkę świadczącą o tym, że już
 wtedy należał do kościoła poznańskiego”¹¹. Adam Vetulani przekony-
 wająco dowodzi, iż „w XII w. skarbiec płocki posiadał szereg rękopisów,
 z których dwa tylko dotrwały do naszych czasów”¹².

Opierając się na dotychczasowych badaniach trzeba tu zaznaczyć,
 że pierwsze księgi, które dały podstawę do ukształtowania pierwszych
 księgozbiorów, przysły do nas wraz z duchowieństwem i obcymi księż-
 niczkami z Czech, Włoch, Francji i Niemiec. Biblioteki tworzone były
 dla zaspokojenia potrzeb kleru wykształconego i kleru kształconego,
 a więc z jednej strony uwzględniały potrzeby religijne i naukowe nau-
 czycieli (księgi liturgiczne, teologiczne i kodeksy praw), z drugiej doty-
 czyły po prostu podręczników dla trivium i quadrivium, używanych
 podówczas¹³. Podobnie jak na Zachodzie, tak też i w Polsce mnisi i kle-
 rycy kopiowali w swych celach kodeksy przywożone lub sprowadzane
 z zagranicy, a „gdzieniegdzie pracowali i w obszerniejszych skrypto-
 riach, zatrudniających większą ilość kopistów. Wskazuje na to uderza-
 jące podobieństwo rąk niektórych kopistów katedry krakowskiej
 z XIII w., mające wyraźne cechy wspólne szkoły katedralnej krakow-
 skiej”¹⁴. Również Vetulani jest zdania, że w połowie XII w. przy kate-
 drze płockiej istniało skryptorium, którego zadaniem było „powielanie
 dla diecezji potrzebnych ksiąg teologicznych i liturgicznych”¹⁵.

Przy sposobności trzeba zaznaczyć, że „w środowiskach, w których
 dużo przepisywano, mianowicie w uniwersytetach XIII i XIV wieku,
 powstał specjalny typ wzorca, złożony z luźnych poszytów, tzw. «peciae»,
 które to poszyty bywały kolejno wypożyczane kopistom przez «stacjo-
 nariusza», tj. przedsiębiorcę (księgarza) pozostającego pod kontrolą władz
 uniwersyteckich”¹⁶. Wraz z pecją wchodzimy już na teren bibliografii
 kodeksów rękopiśmiennych, pochodzących z różnych warsztatów.

¹¹ M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasieńska op. cit. s. 39.

¹² A. Vetulani: *Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej* s. 329.

¹³ M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasieńska op. cit. s. 49.

¹⁴ W. Semkowicz op. cit. s. 160.

¹⁵ A. Vetulani op. cit. s. 330.

¹⁶ A. Birkenmajer: *Książka rękopiśmienna* s. 22. Tenże: *Pecja*. J. Zathej
 uwagę, że przy szkole Mariackiej w Krakowie u schyłku XIV w. istniał

Zbiory bibliotek kościelnych i klasztornych w pierwszych wiekach rozwoju chrześcijaństwa w Polsce nie są dotychczas dokładnie zbada-
ne, a same badania są utrudnione wobec zagłady źródeł. Najwarto-
ściowsze są tu oczywiście inwentarze czy katalogi średniowiecznych
bibliotek klasztornych. Większe zainteresowanie badaczy obudził jedy-
nie najstarszy spis z rozpoznaną polską pozycją biblioteczną *Cronica
Pol[onorum]*, wydany przez Bielowskiego w I tomie *Monumenta Polo-
niae Historica* (s. 378), a uważany dawniej za tzw. drugi spis kodeksów
rękopiśmiennych katedry krakowskiej¹⁷.

Nowsze badania wykazały, że pismo datowane przez dawniejszych
badaczy na rok około 1300 jest o sto lat wcześniejsze¹⁸, więcej, że „spis
nie jest inwentarzem czy katalogiem księgozbioru katedry krakowskiej
na przełomie XII i XIII w., nie zawiera bowiem ksiąg, które musiały
się wówczas w bibliotece znajdować, jak księgi liturgiczne i szkolne,
nie zawiera też ksiąg wymienionych w inwentarzu z r. 1110”¹⁹. Według
Z. Budkowej ów zbiór objęty spisem „czyni wrażenie kolekcji dobranej
starannie i celowo z dzieł posiadających wartość na przełomie XII
i XIII w. z uwzględnieniem najświeższych publikacji”²⁰ i mógł być
kolekcją teologa o magnackiej fortunie lub biskupa. Z dwóch uczonych
biskupów krakowskich tego okresu, Wincentego i Iwona — Z. Budkowa
opowiada się za Iwonem i datę ostatniego pobytu Iwona w Paryżu
w roku 1217 uważa za najdalszy termin *ad quem* skompletowania tego
księgozbioru i sporządzenia spisu.

Wyrazem postępu kultury w tym początkowym okresie było zarówno
organizowanie szkół, jak i bibliotek, pracowni zajmujących się kopio-
waniem dzieł obcych autorów, jak też upowszechnianie się łaciny,
a przede wszystkim powstanie rodzimej twórczości — początkowo w po-
staci roczników i żywotów świętych misjonarzy (św. Wojciech), a póź-
niej kronik: Galla Anonima i Mistrza Wincentego Kadłubka. Najstar-
szym zabytkiem rocznikarstwa polskiego jest tzw. *Rocznik świętokrzy-
ski dawny*, mieszczący się w kodeksie zawierającym listy apostołskie
z głosem, znajdujące się obecnie w Bibliotece Narodowej w Warszawie.
Rocznik ten wpisano na ostatnich czystych kartach kodeksu, którego

silny ośrodek produkcji ksiąg rękopiśmiennych. Tu, płacąc drożej niż gdzie indziej,
królowa Jadwiga zamawiała kopiowanie dewocyjnych rękopisów. (J. Zathy: *Biblioteka kościoła P. Marii w Krakowie na przełomie XIV i XV w.*)

¹⁷ M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasieńska op. cit. s. 65.

¹⁸ Z. Budkowa: *Księgozbiór polskiego uczonego z XII/XIII wieku* s. 109.

¹⁹ Z. Budkowa op. cit. s. 117.

²⁰ Z. Budkowa op. cit. s. 117.

powstanie datuje Władysław Semkowicz na koniec XI lub początek XII wieku²¹.

Dziejopisarstwo polskie rozwijało się szczególnie w kapitułach krakowskiej i poznańskiej. Na podstawie owych roczników i kronik badacze starają się wnioskować, co czytali ich autorowie, a tym samym, jakie księgi mieli do dyspozycji w bibliotekach kościelnych, klasztornych czy własnych. Zarówno *Kronika* Galla, jak i Kadłubka dostarczają sporo cennego pod tym względem materiału. Trzeba przy tym wspomnieć, że „*Kronika* mistrza Wincentego oparta o wcześniejszego Galla, o roczniki i spominki krajowe stała się książką szkolną dla pokoleń następnych wieków, źródłem i wzorem dla późniejszych kronikarzy”²². O jej popularności świadczy choćby to, że do naszych czasów zachowało się ogółem 35 kopii rękopiśmiennych mistrza Wincentego, a sama Biblioteka Jagiellońska ma ich osiem egzemplarzy. *Kronika* ma dwojakie znaczenie: jako pomnik literatury łacińsko-polskiej i jako świadectwo ideologii możnowładztwa z końca XII wieku. Jest ona najdawniejszym dziełem napisanym przez Polaka.

W miarę utrwalania się nowego ładu społecznego i nowej kultury w Polsce — książki przywozi się nie tylko z zagranicy, powstają one również na gruncie rodzimym. Powstają biblioteki kościelne i klasztorne, a wraz z nimi wzrasta i oświata. Długo jednak książka była u nas przywilejem niemal wyłącznie stanu duchownego i świeccy ludzie — czy to spośród bogatego mieszczaństwa, czy z szeregów możnej szlachty — prawie do schyłku średniowiecza nie wykazują szczególniejszego zamięłowania do gromadzenia bibliotek²³.

Już w XII wieku powstają jakby zawiązki przyszłych bibliotek prywatnych (zwłaszcza wśród kleru i mnichów), które z czasem wsiąkają — jak pisze Semkowicz²⁴ — w biblioteki kościelne czy klasztorne²⁵. Upływie jednak sporo czasu, zanim gromadzenie ksiąg i posiadanie bibliotek stanie się modą na dworach książęcych i królewskich. Pierwszym Piastem, który posiadał znaczny księgozbiór był książę śląski Ludwik I z Brzegu. W 1360 r. sporządził on testament, w którym bibliotekę swoją

²¹ W. Semkowicz op. cit. s. 318.

²² M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasieńska op. cit. s. 46.

²³ W. Semkowicz op. cit. s. 160.

²⁴ W. Semkowicz op. cit. s. 159.

²⁵ A. Vetulani pisze o takim źródłowo stwierdzonym darze ośmiu kodeksów dla katedry plockiej w 1354 r. (*Średniowieczne rękopisy plockiej biblioteki katedralnej*).

zapisał córce Katarzynie, mniszce w Trzebnicy, bratu Wacławowi oraz różnym klasztorom w Brzegu, Legnicy i Lubiążu²⁶.

Należy tu odnotować również ważny dla dziejów kultury narodowej fakt pojawienia się kodeksów z tekstem polskim. Stosunkowo dość wcześnie, bo około roku 1275, powstała część pierwsza słynnej *Księgi henrykowskiej*, opisującej założenie klasztoru cystersów w Henrykowie na Śląsku. Pojawia się w niej język polski w postaci słów i krótkich zdań. W tymże roku u cystersów w Rudzie Śląskiej przepisano *Biblię* będącą dzisiaj własnością Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu²⁷. Na koniec XIII lub na początek XIV w. przypadło powstanie pierwszych zachowanych pomników polskiej literatury kościelnej. Były nimi *Kazania świętokrzyskie*, o tekście mieszanym łańcisko-polskim. Podjęto również, zapewne u schyłku XIII w., tłumaczenie psalterza na język polski²⁸. Z rękopisu kazań dochowały się do naszych czasów jedynie fragmenty w postaci pociętych pasków, które były użyte do oprawy średniowiecznego kodeksu. Odkrył je i zestawił w 1890 r. znakomity badacz literatury staropolskiej Aleksander Brückner. Odkrycie to miało duży wpływ na kierunek poszukiwań naukowo-bibliograficznych najdawniejszych dokumentów kultury polskiej (L. Bernacki, K. Badecki, K. Piekarski, A. Birkenmajer). Na pierwszą połowę XIV w. datuje się liczniejsze kodeksy pisane w Polsce (tzw. *Zamojski kodeks Kroniki Galla-Anonima*, *Eugeniański kodeks Kroniki mistrza Wincentego* i najstarszą *Księgę sądową miasta Krakowa*).

Przełom w dziejach polskiej kultury średniowiecza wiąże się z działalnością Kazimierza Wielkiego, założyciela uniwersytetu w Krakowie (1364). Nie wiadomo, czy sam Kazimierz Wielki posiadał jakąś większą bibliotekę, pewne jest jednak, że nie brakowało wówczas książek na Wawelu, o czym świadczy choćby oprawa rękopisu komentarza św. Augustyna do pism św. Jana zachowanego z tych czasów w Bibliotece Narodowej. Zawiera ona wśród ornamentów orła królewskiego i lwa ruskiego, a także gotycką literę „K”, znaną dobrze z drzwi wawelskich oraz z monet i pieczęci Kazimierza Wielkiego²⁹.

Pewną również wydaje się wiadomość Długosza o bibliotece królowej Jadwigi, która poleciła przełożyć dla siebie szereg książek ascetyczno-

²⁶ W. Semkowicz op. cit. s. 161.

²⁷ Por. S. Dahl: *Dzieje książki* s. 69.

²⁸ *Historia Polski* t. 1, cz. 1 s. 476.

²⁹ Por. komunikat F. Kopyry *Oprawa książki z XIV w. z biblioteki Długosza* szp. 36—37.

-religijnych z łaciny na język polski. Znaczenie tego księgozbioru polegało głównie na tym, że „miał on zawierać liczne rękopisy w języku rodzimym, podczas gdy przedtem nie było w zbiorach krajowych innych ksiąg, jak tylko łacińskie”³⁰. Wprawdzie biblioteka ta podzieliła los wielu innych bibliotek średniowiecznych, lecz zdaniem naszych uczonych właśnie do biblioteki królowej był przeznaczony zachowany do dzisiaj *Psalterz floriański*, spisany z końcem XIV w. w trzech językach: łacińskim, polskim i niemieckim. Przechowywany on był przez stulecia w klasztorze St. Florian w Austrii Dolnej. Odkupiony przed II wojną przez Rząd Polski dla Biblioteki Narodowej w Warszawie, wydany został częściowo w pięknej szacie światłodrukowej przez Zakład im. Ossolińskich we Lwowie w 1939 roku pod redakcją Ludwika Bernackiego³¹. Jest to najobszerniejszy pomnik mowy polskiej z okresu około 1400 roku.

Zawiązki bibliografii spotkać można tam, gdzie były jakieś poważniejsze zbiory ksiąg lub biblioteki. Ówczesne księgi rękopiśmienne były bardzo drogie, zwłaszcza z powodu opraw, które wartością często znacznie przewyższały wartość materialną samego kodeksu. Toteż dla łatwiejszej kontroli i orientacji w większym i wciąż wzrastającym księgozbiore potrzebne były spisy ksiąg. Niektórzy dbali o te skarby rękopiśmienne. Biskupi lub opaci wręcz domagali się ich spisania, ale rzadko te zarządzenia przynosiły owoce. To pewne, że bardzo wcześnie, jak na to wskazuje wspomniany inwentarz biblioteki kapituły krakowskiej, gdy skutek powiększania się księgozbioru coraz trudniejsze stawało się opanowanie go pamięcią przez bibliotekarza, a także dla celów kontrolnych — „zaczęto ze względów praktycznych tworzyć spisy ksiąg w bibliotekach i układać katalogi, które spełniać miały funkcję niezbędnych przewodników w nagromadzonych skarbach książkowych. Jednocześnie katalogi te stwierdzały przynależność materiału do pewnego księgozbioru lub archiwum, co znowuż miało swe znaczenie praktyczne, a z dalszej perspektywy — historyczne”³².

✓ Największa nasza biblioteka średniowieczna, a zarazem pierwsza polska biblioteka publiczna, powstała przy Studium Generale, czyli uniwersytecie krakowskim. O tym, że uniwersytet krakowski już w swoich początkach posiadał jakieś książki, świadczy dochowany do dzisiaj w Bibliotece Jagiellońskiej kodeks papierowy (nr 2032), zawierający traktat pt. *Expositio super libellum de regimine principum*, który spisany został „in castro Cracoviensi seu in Universitate Studii anno Do-

³⁰ M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasieńska op. cit. s. 93.

³¹ *Psalterz Floriański łacińsko-polsko-niemiecki*.

³² S. Vrtel-Wierczyński: *Teoria bibliografii w zarysie* s. 3.

mini 1367 per manus cuiusdam studentis”³³. Do dziś dnia znajdują się w Bibliotece Jagiellońskiej jeszcze dwa inne kodeksy z tego najdawniejszego zespołu (nr 813 i 5278), pochodzące z lat 1368 i 1369, którymi posługiwano się wówczas w Kazimierzowskiej wszechnicy³⁴.

Biblioteka Studium Generale, a właściwie biblioteki jego kolegów, posiadały oczywiście przeważnie podręczniki naukowe i dzieła dla wykładowców uniwersyteckich, pochodzące z innych uniwersyteckich pracowni, a zapisywane uczelni przez profesorów, doktorów i wychowanków młodego uniwersytetu. Dla dziejów książki średniowiecznej, kultury umysłowej i początków bibliografii cenne jest to, iż w ciągu XV wieku uniwersytet zyskał sporo poważniejszych księgozbiorów rękopiśmiennych, obejmujących po kilkadziesiąt rękopisów³⁵. Na szczególniejszą uwagę zasługują dary wielokrotnego rektora uniwersytetu J a n a D a b r ó w k i (zm. 1472), który posiadał znaczny jak na owe czasy zbiór rękopisów. Jego pierwszy testament sporządzony między 1444 a 1446 r. zawiera inwentarz jego księgozbioru, wyliczający 34 kodeksy, z których piętnaście zachowało się do dzisiaj w Bibliotece Jagiellońskiej. Ale na tym Dąbrówka nie poprzestał, bo w późniejszych latach przekazał jeszcze uniwersytetowi kilkadziesiąt dalszych kodeksów, czego dowodzi fakt, że obecnie znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej ponad 80 rękopisów z jego biblioteki. Żaden z profesorów jego epoki nie dorównywał mu w tym względzie³⁶. Z innych wybitnych profesorów — ofiarodawców na rzecz uniwersytetu — trzeba tu wspomnieć z końca XV w. przynajmniej Andrzeja z Łabiszyna (zm. 1498), który przekazał 123 kodeksy z superekslibrisem napisowym, zachowane w Bibliotece Jagiellońskiej³⁷ oraz Piotra Świętopelka z Zambrzeza (zm. 1497), gdyż z jego daru dochoowało się do dziś przeszło dwieście ksiąg z superekslibrisami herbowymi³⁸. Zespół ten reprezentował w swej masie światopogląd kończącej się epoki. Ale już i w tym zbiorze były dzieła klasyków zapowiadające Odrodzenie (Platon, Seneka, Cycero, Kwintylijan).

Podjęte w ostatnich latach badania nad inwentarzami i katalogami bibliotek średniowiecznych, a w szczególności bibliotek klasztornych doprowadziły już do interesujących wniosków, ważnych dla wielu dzie-

³³ W. Semkowicz op. cit. s. 163.

³⁴ I. Bar: *Przewodnik po Bibliotece Jagiellońskiej* s. 7.

³⁵ Por. J. Zathay: *Biblioteka Jagiellońska w latach 1364—1492*.

³⁶ W. Szelińska: *Dwa testamenty Jana Dąbrówki* s. 21.

³⁷ W. Konczyńska: *Zarys historii Biblioteki Jagiellońskiej* s. 33 i E. Chwałewik: *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku* s. 4.

³⁸ A. Lewicka-Kamińska: *Biblioteka Jagiellońska w latach 1492—1655* s. 150.

dzin nauki o książce i kulturze średniowiecza. I tak np. fragmentaryczne wiadomości, zaczerpnięte z resztek średniowiecznych inwentarzy bibliotek klasztornych, „wskazują na istnienie na Śląsku w średniowieczu szeroko rozwiniętej sieci bibliotek, spełniających rolę ważnych ośrodków życia umysłowego i kulturalnego. Na liczbę ich wskazuje choćby sama ilość około 105 klasztorów, powstałych na tych ziemiach na przestrzeni od XII do końca XV wieku”³⁹. Monografia biblioteki żagańskich augustianów, która z końcem średniowiecza należała do największych śląskich bibliotek, liczyła bowiem w roku 1473 — a więc w momencie przypuszczalnych narodzin drukarstwa polskiego — około 800, a może i więcej rękopisów⁴⁰, dobrze ilustruje problematykę badań w tej dziedzinie⁴¹. Bogaty materiał zaprezentowała także W. Szelińska w dziele *Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI wieku* (1966), zawierającym opis 32 bibliotek.

2. POCZĄTKI DRUKARSTWA W POLSCE XV I XVI WIEKU

Książka rękopiśmienna przez całe stulecia stanowiła u nas monopol Kościoła, gdyż głównym producentem kodeksów rękopiśmiennych były skryptoria przy kościołach lub w klasztorach. Z zakonów największe zasługi w zakresie produkcji rękopisów mają benedyktyni i cystersi, później franciszkanie i dominikanie. Dopiero przy końcu średniowiecza, gdy sztuka pisania rozpowszechniła się także wśród mieszczan, pisaniem i przepisywaniem rękopisów zaczęli się trudnić zawodowo również i ludzie świeccy. Przyspieszyło to nieco obieg książki rękopiśmiennej, zwłaszcza że z czasem zaczęto zmniejszać rozmiary książki, tak że stawała się ona coraz mniejsza i poręczniejsza. Ważniejsze to, że owi świeccy przepisywacze skutecznie konkurują ze skryptoriami klasztornymi, a nawet „chełpią się nieraz szybkością swego pióra, notując

³⁹ A. Świerk: *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu* s. 134.

⁴⁰ A. Świerk op. cit. s. 134.

⁴¹ A. Świerk zwraca uwagę, że „brak źródeł i opracowań do bibliotek innych klasztorów polskich słynących niejednokrotnie z bogatych zbiorów, jak np. klasztor benedyktyński na Łysej Górze i Sieciechowie, cysterskie w Koprzywnicy, Łądzie i Sulejowie, usuwa je z rzędu bibliotek, które można porównać z księgozbiorem żagańskim. To, co z nich pozostało i było zgromadzone w Bibliotece Narodowej, stało się pastwą płomieni podczas powstania warszawskiego”.

w kolofonach, ile czasu zużyli na przepisanie danego dzieła”¹. Oczywiście odbijało się to na staranności pisma i zdobnictwie kodeksów².

W obfitej produkcji tego czasu naczelne miejsce zajmują powstające prawdopodobnie w następującym chronologicznym porządku kodeksy rękopiśmienne: *Graduał Olbrachta* (1501—1506), *Kodeks Behema* (1505), przechowywany w Bibliotece Jagiellońskiej oraz *Pontyfikał Ciołka* (po 1510), znajdujący się w zbiorach Czartoryskich w Krakowie — dzieła świadczące dowodnie o niemałym talencie ich twórców, jak też wskazujące na równoczesną działalność kilku warsztatów miniatorskich.

W miarę postępu oświaty i rozwoju cywilizacji przepisywanie ręczne, stosowane niemal do końca XV wieku, przestawało wystarczać, a nawet stawało się hamulcem postępu. Zaczęto poszukiwać sposobów umożliwiających mechaniczne powielanie tekstów. Wynikiem tych poszukiwań było zastosowanie w początkach XV w. w Holandii i w Niemczech techniki drzeworytniczej do produkcji książeczek blokowych, składających się z kilkunastu lub kilkudziesięciu kart drzeworytniczych. Z całego zasobu książek blokowych, zwanych drukami ksylograficznymi albo ksylografami, a powstałych na Zachodzie w latach ok. 1420—1520, dochowały się do naszych czasów 33 dzieła³ w ok. 100 wydaniach, z których najbardziej znane są: *Apokalipsa św. Jana*, *Biblia pauperum*, *Ars moriendi*, *Speculum humanae salvationis*, a także kalendarze.

Jednakże drzeworyt, choć stanowił postęp, również ograniczał produkcję. Dopiero wynalazek ruchomej czcionki i tańszego od pergaminu papieru spowodował epokowy przewrót w produkcji książki. „Wywołał on w świecie książki szereg zjawisk wagi zasadniczej, a mianowicie: szybkość i udoskonalenie produkcji książki, ustalenie autorstwa, tytułów i tekstów autentycznych, ustalenie daty wydania publikacji, ogromne obniżenie ceny książek, niebywałe ich rozpowszechnienie w całym świecie cywilizowanym, a w związku z tym — upowszechnienie oświaty i kultury”⁴.

Na dowód, jak nagle stosunki czytelnicze uległy przeobrażeniu, A. Kawecka-Gryczowa przytacza jako przykład, że „podstawowe dzieło przyrodnicze literatury klasycznej: Pliniusza *Historia naturalis*, dostępne było na przestrzeni XIV i XV w. zaledwie w 200 egzemplarzach rękopiśmiennych, podczas gdy w ciągu ostatnich 40 lat XV stulecia uzyskało 15 wydań w co najmniej 3000 egzemplarzy”⁵.

¹ W. Semkowicz: *Paleografia łacińska* s. 398.

² Z. Rozanow: *Gnieźnieński kodeks Olbrachta* s. 381.

³ H. Szwejkowska: *Książka drukowana XV—XVIII w.* s. 8.

⁴ S. Vrtel-Wierczyński: *Teoria bibliografii w zarysie* s. 8.

⁵ A. Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa polskiego w dobie Odrodzenia* s. 7.

Z punktu widzenia bibliografa ważne jest zarówno przeistoczenie i zróżnicowanie się formy książki drukowanej, jak i ostateczne ukształtowanie struktury książki. „Ukryte w książce średniowiecznej informacje o autorze, skrybie czy drukarzu. o zawartości piśmienniczej przenosi się z końcowych kart na początek książki, pojawia się karta tytułowa, która ma wyraźne cele propagandowe”⁶. Więcej, zanika wreszcie znamieną dla średniowiecza anonimowość; „książka rozgłasza imię autora i jego mecenasa, stąd mamy typowe zjawisko w książce Odrodzenia: przedmowy, dedykacje oraz liczne wiersze zalecające i pochwalne poprzedzające właściwy tekst”⁷.

Za wynalazcę druku uznaje się powszechnie J a n a G u t e n b e r g a, (zm. 1468), który miał dokonać wynalazku ruchomej czcionki w roku 1440 w Moguncji. W połowie XV stulecia zorganizował on drukarnię. Z tej drukarni wyszła w roku 1455 lub w pierwszej połowie 1456 *Biblia* 42-wierszowa, uważana za arcydzieło sztuki drukarskiej. W okresie dwóch lat wydrukował Gutenberg 200 egzemplarzy tej *Biblii*. Do dziś zachowało się w różnych krajach łącznie 46 egzemplarzy *Biblii* Gutenberga, w tym 12 na pergaminie.

Jeden egzemplarz, odbity na papierze, znajduje się w Polsce, w Bibliotece Seminarium Duchownego w Pelplinie. Podczas wojny zdeponowany w Kanadzie, w Banku Narodowym w Montrealu, powrócił do kraju razem z innymi dziełami sztuki⁸. Nie jest to jedyny w Polsce zabytek z najwcześniejszego okresu drukarstwa Gutenberga. Światowy rozgłos zyskał inkunabuł 2267 Biblioteki Jagiellońskiej, w którego skład wchodzi m. in. unikatowe fragmenty korektowe pierwszych druków z warsztatu J. Gutenberga: tzw. *Kalendarza Astronomicznego na r. 1448* i *Biblii* 40-wierszowej⁹. W Bibliotece Jagiellońskiej, posiadającej największy u nas i najcenniejszy zbiór inkunabułów (2312 inkunabułów w 3282 egzemplarzach), znajduje się również dzieło Jana Balbusa *Catholicon*, drukowane w Moguncji prawdopodobnie przez samego Gutenberga (inc. 1011). Ofiarował je bibliotece uniwersytetu krakowskiego Jan z Jarogniewic, altarysta kościoła Mariackiego, a ozdobił Walenty z Pilzna 28 inicjałami i winietami marginesowymi. Tutaj interesuje nas ten inkunabuł ze względu na treść kolofonu na końcu dzieła; kolofon

⁶ A. Kawecka-Gryczowa op. cit. s. 9.

⁷ A. Kawecka-Gryczowa op. cit. s. 9.

⁸ H. Szwejkowska op. cit. s. 18. Także A. Liedtke: *Biblia Gutenberga w Pelplinie*. Toruń 1936. Tow. Bibliofilów im. Lelewela.

⁹ A. Lewicka-Kamińska: Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej s. XXIII.

ten w przekładzie na język polski zamieścił w swej książce Ludwik Gocel¹⁰.

Gutenberg próbował początkowo zachować swój wynalazek w tajemnicy. Jednakże zdobycie Moguncji w 1462 r. przez Adolfa von Nassau spowodowało rozproszenie się uczniów Gutenberga i rozszerzenie się sztuki drukarskiej na inne miasta niemieckie. Drukarnię Gutenberga przejął z czasem i udoskonalił Piotr Schöffer. Z jego drukarni i „jego nakładem ukazały się trzy wydania mszału krakowskiego (*Missale Cracoviense*, 1484, 1487, 1492), nim jeszcze Haller wystąpił jako wydawca ksiąg liturgicznych w Polsce”¹¹.

Jednym z najwybitniejszych drukarzy XV wieku był Antoni Koberger, księgarz w Norymberdze, który miał swoich przedstawicieli również w Polsce. Spod jego pras drukarskich wychodziły najpiękniejsze druki niemieckie. Najbardziej znanym dziełem Kobergera jest *Weltchronik* — *Kronika świata* (*Chronica mundi*) Hartmanna Schedla, wydana w 1493 r., uważana za najślawniejszy druk XV wieku. Zawiera ona 1809 drzeworytów dłuta dwóch sławnych rytowników tamtych czasów. Ryciny te przynoszą mnóstwo portretów ludzi wybitnych, panujących książąt współczesnych oraz widoki miast, m. in. Wrocławia, Krakowa i Nysy. W niektórych egzemplarzach *Kroniki* drzeworyty są pięknie kolorowane¹².

Dla rozwoju bibliografii istotne znaczenie miał fakt, że „już około roku 1500 Wolfgang Stöckel wydrukował w Lipsku pierwszą książkę z pełnym tytułem. Zawierała ona zasadnicze elementy karty tytułowej: nazwisko autora i drukarza, miejsce druku, nakładcę i rok wydania”¹³. Był to wielki postęp, gdyż ani średniowieczne rękopisy, ani pierwsze druki nie znały karty tytułowej. Ta pierwsza karta tytułowa pojawiła się w książce zawierającej wykłady Jana z Głogowa, wydanej w roku 1500 w Lipsku nakładem Jana Hallera¹⁴ pt. *Exercitium super tractatus P. Hispani*.

Początki drukarstwa w Polsce datuje się na lata 1473—1474. Pierwsze druki ukazały się w Krakowie. Z dużym prawdopodobieństwem przyjmuje się, że pierwszym drukarzem krakowskim był Kasper Straube, który nakładem bernardynów wydał w latach 1473—1477

¹⁰ L. Gocel: *Przypadki Jej Królewskiej Mości Książki* s. 80.

¹¹ H. Szwejkowska op. cit. s. 24.

¹² H. Szwejkowska op. cit. s. 25.

¹³ S. Vrtel-Wierczyński op. cit. s. 195.

¹⁴ J. Starnawski: *Warsztat bibliograficzny historia literatury polskiej* s. 51.

cztery druki, w tym dwa w dwóch wariantach. Owe druki to: 1. Jana z Turrecrematy *Explanatio in Psalterium* (wariant A-1473—1474), 2. *Almanach na rok 1474* — jednostronnie zadrukowana karta ściennego kalendarza, wykonana prawdopodobnie w końcu 1473 r., 3. Franciszka de Platea *Opus restitutionum* z 1475 r. (dwa warianty), 4. Turrecrematy wariant B (1475—1476), 5. Św. Augustyna *Opuscula* (1476—1477)¹⁵.

Zaznaczyć jednak trzeba, że problem pierwszego drukarza w Polsce nie jest jeszcze rozwiązany. Dlatego nawet w najnowszych pracach jako słuszniejsze przyjmuje się sformułowanie K. Estreichera: „drukarz Turrecrematy”, uzupełnione warunkowo nazwiskiem drukarza (Kasper Straube?)¹⁶.

Na podstawie zapisek archiwalnych wykryto istnienie w latach 1483—1484 drukarni Jana Pepelau w Krakowie. Jednakże z działalności tej drukarni nie zachował się żaden ślad¹⁷. Nie jedyny to przypadek, gdyż w ciągu całego ostatniego ćwierćwiecza XV stulecia nie przetrwał u nas dłużej żaden warsztat drukarski. Na ziemiach polskich poza Krakowem w XV wieku powstały jeszcze krótkotrwałe drukarnie Kaspera Elyana (ok. 1435—1486) we Wrocławiu (1475) i Konrada Baumgartena (ur. ok. 1480) w Gdańsku (1498). Szczególne znaczenie dla dziejów kultury polskiej mają wydane przez Elyana w 1475 r. *Statuta synodalia episcoporum Vratislaviensium*, w których wydrukowane są w całości trzy modlitwy codzienne: „Ojcze nasz”, „Zdrowaś Maria” i „Wierzę w Boga” po polsku i po niemiecku. Jest to więc pierwszy tekst polski (według dotychczasowego stanu badań), jaki ukazał się w druku. Egzemplarz wspomnianych *Statutów* znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego¹⁸. Na pierwszą polską książkę trzeba było jeszcze poczekać około 30 lat.

Tymczasem zaś około 1485 r. powstała w Krakowie pierwsza w świecie drukarnia przystosowana do druku ksiąg cerkiewno-słowiańskich. Była ona finansowana przez przedsiębiorcę górniczego Jana Turzona, a prowadzona przez Sz wajp olta Fiola (zm. ok. 1525). Wydała tylko cztery druki, w tym dwa datowane 1491 r., po czym na skutek zakazu władz kościelnych przerwała swoją działalność. W jednym z druków Fiola jest pierwszy figuralny drzeworyt książkowy, jaki powstał w Polsce. Korektowe arkusze druków Fiola odkrył Aleksander Birken-

¹⁵ B. Kocowski: *Śląskie egzemplarze Turrecrematy...* s. 226—229.

¹⁶ A. Lewicka-Kamińska: *Początki drukarstwa w Krakowie* s. 236.

¹⁷ A. Lewicka-Kamińska op. cit. s. 250.

¹⁸ B. Kocowski: *Śląskie studia inkunabulistyczne* s. 6.

majer w oprawach ksiąg znajdujących się w Bibliotece Jagiellońskiej¹⁹. Niektórzy badacze wiążą drukarską działalność Fiola z dążeniami humanistów do unii ortodoksyjnego wyznania wschodniego z Kościołem Rzymskim²⁰. Najdawniejsza wzmianka o tych drukach Fiola znajduje się w bio-bibliografii Szymona Starowolskiego²¹. Literaturę dotyczącą tego zagadnienia, interesującego nie tylko bibliografię polską, wzbogaciły studia Karola Heintscha²².

Dzieje stałego drukarstwa w Krakowie, a jednocześnie drukarstwa na ziemiach polskich w ogóle, zaczynają się w początkach XVI stulecia. Za inicjatora i protektora drukarstwa krakowskiego uważa się Jana Hallera (ok. 1467—1525), handlarza win, wydawcę i księgarza. „Z jego namowy i przy jego pomocy finansowej drukarz bawarski, Kasper Hochfeder, założył w Krakowie w roku 1503 pierwszą drukarnię szesnastowieczną, którą zresztą rychło (1505) przejął i poprowadził pod własną firmą sam Haller”²³. W oficynie Hallera prowadzonej przez jakiś czas przez Hochfedera wydrukowano w roku 1506 piętnaście zwrotek *Bogurodzicy*, jako dodatek do *Statutu* Jana Łaskiego, sławnego m. in. dlatego, że zawiera dużych rozmiarów drzeworyt, przedstawiający obrady sejmu polskiego. Dalszy postęp drukarstwa w Krakowie wiąże się z drukarnią Floriana Unglera (zm. 1536), którego wielką zasługą było wprowadzenie na rynek wydawniczy książek w języku polskim. W roku 1513 wspólnie z Wolfgangiem Lernem wydał on przekład polski modlitewnika łacińskiego pt. *Raj duszny* w przeróbce Biernata z Lublina²⁴. Dzięki temu nowatorstwu, czerpiącemu podniecie z praktyki drukarni niemieckich i francuskich, książka stała się przystępna dla znacznie szerszego kręgu czytelników.

Wspomniany *Raj duszny* (*Hortulus animae*) uważany jest za „pierwszą książkę polską”²⁵. Jednakże problem ten nie jest dotychczas ostatecznie rozstrzygnięty i prawdopodobnie nadal pozostanie otwarty. K. Estreicher już w roku 1867 pisał, że „od roku 1505 mieliśmy nieprzerwany szereg druków polskich”²⁶ — ale żadnego tytułu nie wymienił. Dopiero w 1901 r., opisując książeczkę pt. *Historia umęczenia Pana na-*

¹⁹ A. Birkenmajer, K. Piekarski: *Korektowe arkusze druków Szwajpolta Fiola*.

²⁰ Por. H. Szwejkowska op. cit. s. 37.

²¹ *Scriptorum Polonicorum Hekatontas...* 1629 s. 59.

²² K. Heintsch: *Zc studiów nad Szwajpoltem Fiolem*.

²³ A. Kawecka-Gryczowa op. cit. s. 24.

²⁴ Ibidem s. 29.

²⁵ Por. L. Bernacki: *Pierwsza książka polska*.

²⁶ K. Estreicher: *Günter Zainer i Świętopętk Fiol*.

szego Jezusa Chrystusa na pienie polskie wydana, w adnotacji zaznaczył, że „byłaby to najstarsza książka polska”²⁷.

W 1952 r. wrócił do tego zagadnienia Jan Janów²⁸, który przypomniał, że książeczkę tę posiadał Michał Hieronim Juszyński i opisał ją w swoim *Dykcjonarzu poetów polskich*²⁹. Porównując znany z Juszyńskiego opis sygnetu drukarskiego, odbitego w *Historii*, z sygnetami pierwszych drukarzy oraz wykorzystując uwagi Lelewela, Janów wysunął przypuszczenie, że jest to znak tłoczni Kaspra Hochfedera, używany w latach 1503—1505. *Historia* mogła się więc ukazać ok. 1505 r. w Krakowie³⁰. W rezultacie tych dociekań czołowe miejsce pierwszej znanej z tytułu, lecz dotychczas nie odszukanej książki polskiej zajęłaby *Historia umęczenia Pana naszego Jezusa Chrystusa na pienie polskie wydana*.

Niemale znaczenie dla rozwoju drukarstwa w Polsce miało stanowisko czynników kościelnych, które „bardzo rygorystycznie nakazywały podwładnemu sobie duchowieństwu kupować i używać miejscowej edycji mszałów, brewiarzy oraz ksiąg religijnych łacińskich (pierwszy nakaz arcybiskupa gnieźnieńskiego Boryszewskiego z roku 1506)”³¹. Tego rodzaju nakaz sprzyjał oczywiście także sprawie polskich druków i polskich książek — jak zauważa Tadeusz Ulewicz — i czyni tym bardziej prawdopodobną hipotezę o paroletnim wyprzedzeniu druku *Raju dusznego* przez *Historię umęczenia*.

Spośród pierwszych drukarzy XVI w. szczególne zasługi dla upowszechnienia książki polskiej położył Hieronim Wietor (zm. 1546—1547). Na dobro Wietora trzeba zapisać „iż wokół swej oficyny organizował bujne życie literackie, «wymuszał» u bakałarzy krakowskich przekłady polskie (głównie zresztą z czeskiego). Od r. 1520, od pierwszej znanej pozycji, którą stanowił *Żywot św. Anny*, płynie z oficyny Wietorowej nieprzerwany ciąg książek w języku narodowym: *Rozmowy króla Salomona z Marchottem* (1521), *Ecclesiastis* (1522), *Żywot Pana Jezusa Krysta w przekładzie Opecia* (1522), *Historia o szczęściu* (1522) itd. Rozchwytywane i powtarzane w wielu edycjach książki dla prostego człowieka, jak *Marcholt*, *Sowizdrzał* zacytany do cna, cała ta literatura świecka, plebejska [...] rozleje się teraz szeroką, bujną falą”³². Rzecz

²⁷ K. Estreicher: *Bibliografia polska...* t. XVIII s. 222.

²⁸ J. Janów: *Kilka komunikatów z piśmiennictwa staropolskiego i ruskiego*.

²⁹ M. H. Juszyński: *Dykcjonarz poetów polskich* t. 2 s. 423.

³⁰ A. Lewicka-Kamińska op. cit. s. 249.

³¹ T. Ulewicz: *O reklamie wydawniczej w pierwszej połowie XVI wieku...* s. 45

³² A. Kawecka-Gryczowa op. cit. s. 33—34.

znamienna, iż właśnie z tłoczni Wietora wyszedł pokaźny zasób druków nie tylko polskich, lecz również w języku węgierskim³³. O zasięgu jego produkcji świadczy liczba jego pozycji wydawniczych, przekraczająca 550 tytułów objętości około 3000 arkuszy (za lata 1518—1546), podczas gdy Maciej Szarffenberg (zm. 1547) wydał około 300 tytułów objętości około 1800 arkuszy (1526—1547), a Ungler (1510—1516 i 1521—1536) około 230 tytułów o objętości 1300 arkuszy³⁴.

Tutaj zaznaczamy jeszcze, że Unglerowi zawdzięczamy wprowadzenie nowych krojów czcionki, tj. szwabachy i fraktury, które się u nas przyjęły i upowszechniły właśnie dzięki jego działalności wydawniczej³⁵. Natomiast zasługą Wietora jest wprowadzenie do Polski renesansowej antykwy kroju Jensona oraz kursywy, wynalezionej i zastosowanej w oficynie weneckiej Alda Manucjusza (Starszego).

W dobie świetności Uniwersytetu i Polski Jagiellońskiej drukarstwo zyskało na znaczeniu kulturalnym, politycznym i gospodarczym. Rozwinęły się papiernie, introligatorstwo i księgarstwo. Książka stała się nie tylko instrumentem kształtowania poglądów, lecz również towarem — na równi z innymi artykułami handlu. Dlatego niemal od zarania drukarstwa napotyka się różne formy reklamy wydawniczej, a wśród nich takie, które można uznać za pierwociny bibliografii księgarskiej, jak np. rozmaite cenniki albo katalogi księgarskie czy ulotki reklamowe, wydawane przez firmy wydawnicze. Sporo tych ulotek i katalogów zachowało się w Niemczech i w innych krajach zachodnioeuropejskich. Najstarsze katalogi książek drukowanych wydał Jan Mentelin w Strasburgu w 1478 r., który rozdawał je też księgarzom, sprzedającym jego druki. Prawdopodobnie nie brakowało ich także w Krakowie, który w połowie XVI w. stał się wielkim ośrodkiem wydawniczym. Niestety dotychczas nie udało się natrafić na te krajowe katalogi³⁶. Znany jest natomiast fakt, że drukarz Konrad Baumgarten, po zlikwidowaniu oficyny w Gdańsku, a przed podjęciem działalności we Wrocławiu (1503), kiedy przejściowo znalazł się w Ołomuńcu, zareklamował w 1501 r. swoje dzieło (*S. R. ecclesiae clippeum*) specjalną ulotką³⁷. Reklamowane dzieło wydał w następnym roku (1502) w Ołomuńcu. Pierwsze zachowane na obszarze Polski drukowane katalogi księgarskie pochodzą dopiero

³³ Por. *Katalog wystawy druków polsko-węgierskich Biblioteki Jagiellońskiej*.

³⁴ A. Kawecka-Gryczowa op. cit. s. 35.

³⁵ T. Ulewicz op. cit. s. 53.

³⁶ K. Pickarski wykrył u nas i opisał *Katalog księgarski drukarza augsburskiego Jana Baemlera z roku około 1486*. Reprodukacja w rozprawie T. Ulewicza.

³⁷ Zob. B. J. Cim. Vol. 35.

z końca XVII wieku. Wydano je w Gdańsku, gdzie w tym czasie rozwinęło się księgarstwo nakładowe³⁸.

W drugiej połowie XVI w. książka stała się przedmiotem ożywionego handlu, który dał początek właściwej bibliografii księgarskiej. Najpoważniejszą rolę w międzynarodowym handlu książką odegrały słynne jarmarki frankfurckie (we Frankfurcie nad Menem) i lipskie, gdyż dostarczały one nowości wydawniczych z licznych warsztatów drukarskich. Drukarze i księgarze, biorący udział w tych targach, zalecali swoją produkcję ogłoszeniami i ulotkami, zawierającymi zazwyczaj skrócone tytuły książek. Z czasem księgarze poczęli wydawać katalogi księgarskie książek prezentowanych na jarmarkach wiosennych i jesiennych. Katalogi te ukazywały się bądź jako druki prywatne, bądź jako wydawnictwa urzędowe. Katalogi księgarskie we Frankfurcie nad Menem znane są już od 1564 r., katalogi lipskie zapoczątkowane zostały w 1594 roku, natomiast urzędowe katalogi frankfurckie wychodziły od 1598 do 1749 r. Od tego czasu, tj. od końca XVI stulecia, na plan pierwszy wysunęły się katalogi typu księgarskiego i wydawniczego. Podawały one zwykle wydawcę, miejsce wydania i format opisywanych książek.

Brak katalogów księgarskich i bibliotecznych z XV i XVI w. zastępują bibliografowi rękopiśmienne inwentarze biblioteczne i księgarskie, zachowane w archiwach i bibliotekach, a publikowane w ostatnich zwłaszcza czasach przez badaczy dawnej książki i kultury staropolskiej. Poszukiwanie ich i opracowywanie zapoczątkował przy końcu XIX w. Artur Benis, który wydał inwentarz księgarń krakowskich Macieja Szarffenberga i Floriana Unglera (1547—1551) oraz inwentarze bibliotek prywatnych³⁹. Za nim poszli inni (J. Lachs, J. Ptaśnik, K. Badecki, A. Jędrzejowska, K. Piekarski, Ł. Kurdybacha, M. Burbianka, A. Lewicka-Kamińska, Z. Staniszewski), a przede wszystkim Józef Skoczek, który wydał *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu* (1939) oraz zajął się inwentarzami krakowskimi z tego samego okresu⁴⁰.

W publikacji dotyczącej lwowskich bibliotek J. Skoczek zamieścił i opisał 42 inwentarze księgarskie i biblioteczne z drugiej połowy XVI w. i pierwszej połowy XVII w. (jeden z inwentarzy z 1653 r.). Nas interesują tutaj inwentarze księgarzy: Piotra z Poznania (zm. 1559), znanego już z wcześniejszej rozprawki K. Badeckiego, Hanusza Brykyera (zm. 1573) i Baltazara Hybnera (zm. 1592). Inwentarz Piotra Poznańczyka

³⁸ Z. Mocarski: *Książka w Toruniu do roku 1793* s. 84.

³⁹ A. Benis: *Materiały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce*.

⁴⁰ J. Skoczek: *Krakowskie inwentarze bibliotek*.

zawiera tylko 114 pozycji, inwentarz Brykyera — 241 pozycji, a Hybnera — 330 pozycji. Okazuje się, że Brykyer posiadał bardzo duży zapas książek różnej treści⁴¹. Natomiast inwentarz Hybnera, pochodzącego ze Śląska, skąd wywodzili się krakowscy drukarze: Wietor, Szarffenbergowie i Marcin i Mateusz Siebeneicherowie, świadczy o pewnej zależności co do treści i doboru książek od krakowskiej księgarni Macieja Szarffenberga⁴². Analizując te inwentarze, zdaniem Skoczka „można przypuszczać, że ci trzej księgarze Piotr Poznańczyk, Brykyer i Hybner, zaważyli silnie na losach lwowskiego bibliofilstwa jako do pewnego stopnia dostarczyciele książek, następnie: jako pionierzy książkowego zbieractwa”⁴³.

Szczegółowa analiza inwentarzy księgarskich i bibliotecznych wykazała, że ogromną większość wszystkich bibliograficznych pozycji stanowi książka zachodnia. Obok książek reprezentujących piśmiennictwo starożytne, grecko-rzymskie, znana była we Lwowie myśl włoska i romańskiego Zachodu, a więc francuska, hiszpańska, portugalska. Znane były także książki autorów angielskich, niemieckich i niderlandzkich⁴⁴. Książka polska wybijała się na drugie miejsce w sferze literatury pięknej⁴⁵.

Dalsze badania nad inwentarzami księgarskimi i bibliotecznymi przyniosły już poważne wyniki naukowe. Analizując bogaty materiał śląski Karol Głombowski zwrócił ostatnio uwagę na ważne zjawisko na ówczesnym rynku księgarskim. Mianowicie na to, że „wskutek silnego powiązania księgarzy polskich w XVI w. z handlem księgarskim Niemiec produkcja wydawnicza Włoch, Francji i Niderlandów dochodziła do rąk czytelnika polskiego precedzona przez sito potrzeb niemieckiego odbiorcy”⁴⁶, co oczywiście wpływało ujemnie na kształtowanie się księgozbiorów polskich.

3. KSIĄZKA I BIBLIOTEKI W DOBIE POLSKIEGO RENESANSU

Ogromne znaczenie dla rozpowszechnienia kultury książki i nowego stylu życia, nowych idei i upodobań miały przemiany, jakie dokonały się w Polsce w wieku XV i w początkach w. XVI. Nie poszły one tym

⁴¹ J. Skoczek: *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu* s. 11.

⁴² J. Skoczek op. cit. s. 12.

⁴³ J. Skoczek op. cit. s. 12.

⁴⁴ J. Skoczek op. cit. s. 93.

⁴⁵ J. Skoczek op. cit. s. 97.

⁴⁶ K. Głombowski: *Problemy historii czytelnictwa* s. 22.

samym torem co na Zachodzie. Podczas gdy „przełom wieku XV i XVI przynosi wielkie odkrycia geograficzne, nowe drogi handlowe, przynosi dla Europy nowe korzyści przez eksploatację bogactw naturalnych Azji i Ameryki; jednocześnie przynosi on rozwój przemysłu, nowe formy produkcji przemysłowej”¹ — w Polsce całą gospodarkę nastawia się od końca wieku XV na eksport zboża². Konsekwencją było wprowadzanie coraz bardziej uciążliwej pańszczyzny i zwiększenie się zależności chłopstwa od szlachty.

Zanim jednak doszło do zgubnego dla kraju utrwalenia się ustroju feudalnego, przez długi okres, mniej więcej od połowy XV w., toczyła się walka humanizmu ze scholastyką średniowiecza, a jednocześnie walka z występującymi już objawami krzywdy społecznej i zła w życiu publicznym (Modrzewski, Rej), walka o język polski, o świecką treść i narodowy wyraz życia i kultury polskiej (Biernat z Lublina, Rej, Kochanowski), o wolność sumienia (reformacja), a wreszcie o prawo do wiedzy (Kopernik) i wolności badań naukowych. Dzięki żywym kontaktom z innymi ośrodkami kultury, napływowi cudzoziemców na uniwersytet i dwór królewski — nauka polska osiągnęła już w pierwszej połowie XVI w. poważne rezultaty, których najwspanialszym wyrazem było dzieło Mikołaja Kopernika. Ale Kopernik, Modrzewski, Hozjusz, Kromer i inni pomniejsi drukowali swoje dzieła za granicą. Dlatego „Bazylea i Kolonia stają się obok Krakowa wielkimi polskimi centrami wydawniczymi. Oporyn czy Cholinus to nasi także nakładcy i to nakładcy książek, a nie broszur”³. To właśnie Oporyn między 1552 a 1571 r. wydał wszystkie dzieła Frycza Modrzewskiego.

Na przyływ rękopisów i pierwszych druków do Polski wielki wpływ miały wyprawy Polaków na studia do uniwersytetów zagranicznych. Wyjazdy te przybrały znaczniejsze rozmiary w wieku XIV, a wzmogły się jeszcze — mimo działalności Studium Generale — w XV i XVI stuleciu. Bez przesady można powiedzieć, że znakomita większość wybitnych osobistości ówczesnej Polski zdobywała lub uzupełniała swe wykształcenie za granicą, zwłaszcza we Włoszech. Wracając do Polski przywozili oni ze sobą rękopisy i książki, a wraz z nimi przyswajali sobie zamiłowanie do zbieractwa książek, które stało się namiętnością wielu dygnitarzy duchownych i świeckich, a nie ominęło także głów koronowanych⁴.

¹ S. Arnold: *Podłoże gospodarczo-społeczne polskiego Odrodzenia* s. 44.

² S. Arnold op. cit. s. 45.

³ K. Piekarski: *Książka w Polsce XV i XVI w.* s. 370.

⁴ Por. E. Chwalewik: *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*; H. Barycz: *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440—1600)*.

Najwybitniejszym bodaj pod tym względem przykładem był wielki renesansowy król węgierski Maciej Korwin (1440—1490), twórca wspaniałej biblioteki będącej do dzisiaj przedmiotem naukowych studiów. Król Maciej Korwin, wychowanek naszego humanisty i wielkiego uczonego Grzegorza z Sanoka, „w namiętnej pasji zbierania książek był najgroźniejszym rywalem włoskich władców renesansowych. W bibliotece jego przechowywano tysiące wartościowych, bogato iluminowanych manuskryptów”⁵. Niestety podczas najazdu Turków na Węgry biblioteka Korwina uległa bądź zniszczeniu, bądź rozproszeniu. Do dzisiaj zachowało się ogółem 172 dzieł uznanych za corviniana, najwięcej z nich znajduje się na Węgrzech i w Wiedniu. W Polsce posiadamy tylko dwa kodeksy z biblioteki Korwina.

Skromnie zapisał się jako zbieracz książek współczesny Korwinowi król polski; po Zygmuncie Starym zachował się rejestr 71 ksiąg stanowiących królewski księgozbiór, w 1510 r. spisany po rusku w metrykach koronnych⁶. W tym zespole było ponad 40 pozycji łacińskich, 20 ruskich, a tylko kilka polskich.

Pasją do książek zabłysnął natomiast Zygmunt August, który rozmaitymi sposobami zdołał zebrać bibliotekę zasobną w cztery tysiące (a może i więcej) książek. O jej bogactwie świadczy sam dział prawniczy biblioteki, który stanowił zapewne rodzaj podręcznego zbioru. Dział ten został zinwentaryzowany w katalogu Stanisława Koszuckiego (1553), który to katalog znajduje się obecnie w Królewskiej Bibliotece w Sztokholmie⁷, obok wielu innych „zdobyczy bibliotecznych” wywiezionych z Polski w okresie najazdu Szwedów na Polskę. Sposób opracowania tego spisu, a raczej inwentarza, zasady klasyfikacji, podziału na pewne grupy, opisał Koszucki w przedmowie do swego katalogu. Zasadniczym kryterium podziału jest format (Koszucki ustala trzy formaty), dalszy podział na poddziały oparto na kryteriach treściowych. Opisy bibliograficzne zawierają nazwisko autora, imię i tytuł dzieła⁸.

Biblioteka Zygmunta Augusta, podobnie jak pod innymi względami biblioteka Korwina, była zespołem na owe czasy wprost wyjątkowym ze względu na różnorodność źródeł napływu książek. A były one trojaki: zakupy za pośrednictwem specjalnych agentur, zakupy okolicznościowe w kraju lub za granicą i wreszcie dary polskich i zagranicznych auto-

⁵ I. Berkovits: *Corviniana. Iluminowane rękopisy biblioteki króla Macieja Korwina* s. 7.

⁶ Por. K. Hartleb: *Biblioteka Zygmunta Augusta* s. 135—136.

⁷ K. Hartleb op. cit. s. 112.

⁸ K. Hartleb op. cit. s. 95—96.

rów. Wśród tych ostatnich była *Biblia* z dedykacją przesłana Zygmuntovi przez Lutra. Sam egzemplarz był zewnętrznie bogato wyposażony, bo oprawny w jedwab ze srebrnymi okuciami, może takimiż zamkami⁹.

Rola biblioteki królewskiej — jak pisze monografista biblioteki Kazimierz Hartleb¹⁰ — nie ograniczała się tylko do samego gromadzenia zbiorów, chociażby bardzo bogatych. Jeśli słuszne jest mniemanie Hartleba, to służyła ona nie tylko królowi, lecz i jego współpracownikom i dworzanom, wśród których „spotykamy zresztą co najpierwsze nazwiska na polu literatury, nauki, znamienitych polityków, dyplomatów i statystów. W dalszej mierze była biblioteka niewątpliwie warsztatem pracy dla samych bibliotekarzy, a więc: Koszuckiego, Górnickiego, może i Zamojskiego. Niedaleko odbiegniemy od prawdy — dodaje Hartleb — jeśli stwierdzimy, iż była ona w końcu kuźnicą, skąd na kraj cały wychodziły nowe prądy, idee”¹¹. Dzisiaj z biblioteki ostatniego Jagiellona, przekazanej z jego woli Kolegium Jezuitów w Wilnie, niewiele się do naszych czasów dochowało. „Spis książek zachowanych z Biblioteki Zygmunta Augusta I” umieszczony w książce Hartleba jest tylko częstkową dokumentacją, podobnie jak *Index librorum iurisprudentiae* sporządzony w 1553 r. przez bibliotekarza J. K. M-ci Stanisława Koszuckiego.

Zjawiskiem kulturalnym godnym uwagi było zamiłowanie do zbieractwa książek. Zdobyło ono u nas w XVI wieku dość liczne zastępy zwolenników zarówno na dworze królewskim, jak i wśród dygnitarzy duchownych i świeckich oraz patrycjatu miejskiego, a nawet wśród szaraczkowej masy szlacheckiej, przybierając nieraz poważne rozmiary¹². Edward Chwalewik dochodzi do wniosku, że wśród dość szerokiej rzeszy zbieraczy książek „mieliśmy w XVI wieku co najmniej 340 miłośników zdobiących oprawy swych książek i rękopisów w superekslibrisy”¹³. Nieznana jest liczba tych zbieraczy, którzy swych książek nie zdobili ani ekslibrisami, ani superekslibrisami. Rzecz znamienna, że w tym samym XVI w. „ekslibris miał u nas dość trudne — jak zaznacza Chwalewik — warunki dla upowszechnienia. Przyjął się i rozwijał nader powoli głównie dzięki łatwości reprodukcyjnej oraz modzie przenikającej do nas z Zachodu. Toteż w ciągu całego XVI wieku doliczyć się możemy zaledwie dwudziestu czterech bibliofilów (w tej liczbie dwie

⁹ K. Hartleb op. cit. s. 110.

¹⁰ K. Hartleb op. cit. s. 125.

¹¹ K. Hartleb op. cit. s. 125.

¹² E. Chwalewik op. cit. s. 6.

¹³ E. Chwalewik op. cit. s. 56.

instytucje) hołdujących ekslibrisowi, przy czym dziewięciu z nich uprawia jednocześnie superekslibris”¹⁴. Za pierwszy, a zarazem najstarszy u nas ekslibris datowany uchodzi ekslibris prymasa Macieja Drzewickiego z roku 1516, tylko o kilkanaście lat późniejszy od najdawniejszego datowanego ekslibrisu szwajcarskiego (1498)¹⁵.

Pozostawiając na uboczu zagadnienie rozwoju bibliotek w dobie polskiego renesansu, zatrzymamy się przy materiałach i zabytkach najważniejszych z punktu widzenia dziejów bibliografii, tj. przy inwentarzach i katalogach bibliotecznych. Na szczególną uwagę spośród setek bibliotek prywatnych zasługują księgozbiory Erazma Ciołka, sekretarza królewskiego Mikołaja Czepla, Decjuszów, Piotra Dunina Wolskiego, Macieja Miechowity i Piotra Tomickiego. Księgozbiory Ciołka, Czepla, Decjuszów i Wolskiego zachowały się bądź w znaczniejszych zespołach, bądź też z innego powodu zwróciły uwagę badaczy jako znamienne pomniki złotego wieku kultury polskiej.

Badania nad zasobami dawnych zbiorów bibliotecznych prowadzi się dwiema metodami. W bibliotekach posiadających stare, historyczne zasoby badacz stara się zrekonstruować pierwotny zasób biblioteki bądź na podstawie tzw. zapisek proveniencyjnych na kartach książki (zapisek własnościowych), bądź na podstawie napisów, znaków herbowych i znaków własnościowych wyciskanych na okładkach, czyli superekslibrisów. „Badania proveniencyjne nie tylko rejestrują fragmenty głosnych ongi księgozbiorów, nie tylko potwierdzają istnienie książnic, o których albo wiemy skądinąd, lub których istnienia wolno się było domyślać, lecz odkrywają nam długi szereg dużych bibliotek prywatnych, które należały do osób nieznanymi lub mało znanych”¹⁶. Na równi z zapiskami proveniencyjnymi K. Piekarski stawiał oprawy książek, gdyż w XVI w. i później książka szła od producenta do pośrednika i n p l a n o, w postaci nie złożonych arkuszy, a więc nie zbroszurowana i nie oprawiona. Klient decydował o rodzaju oprawy.

Druga metoda badań — to sięganie do źródeł pisanych, tj. inwentarzy i katalogów. Ich wartość i przydatność zależy od ilości i dokładności danych bibliograficznych. Niestety najczęściej — z punktu widzenia badacza i bibliografa — są one sporządzane niedbale i niedokładnie. Nie bez znaczenia dla poznania poziomu kultury książkowej i biblio-

¹⁴ E. Chwalewik op. cit. s. 57—58.

¹⁵ Por. E. Chwalewik op. cit. s. 59. Tamże w przypisie podaje on chronologię narodzin ekslibrisu w innych krajach europejskich.

¹⁶ K. Piekarski op. cit. s. 381.

tecznej, a także znajomości bibliografii, byłoby prześledzenie techniki opisu i układu inwentarzowego, a także systemów klasyfikacyjnych wówczas stosowanych. Zwłaszcza że można wskazać i takie inwentarze, w których zastosowano układ działowy lub formatowy, a nawet opis typu katalogowego.

Przytoczymy tutaj przykłady obu metod badawczych.

Na pierwszy plan wysuniemy księgozbiór biskupa Erazma Ciołka, (1474—1522) choćby dlatego, iż z nazwiskiem jego łączą się nierozdzielnie omal że najpiękniejsze pomniki malarstwa miniaturowego — w pierwszym rzędzie jego pontyfikał i mszał. Pontyfikał ten poprzez Bibliotekę Załuskich, a później Czackiego dostał się do zbiorów Czar-toryskich w Krakowie. Księgozbiór Ciołka niewątpliwie wyróżniał się bogactwem, zwłaszcza że jego właściciel dłuższy okres spędził w Rzymie i innych miastach zagranicznych i miał dużo sposobności do nabywania co cenniejszych dzieł. Wiadomości o nim, jakie do naszych czasów doszły, są niestety dość skromne. Wiadomo tyle, że znaczna ilość tych książek, zdobna w pyszne oprawy z inicjałami biskupa lub herbem Sulima¹⁷, z jego woli przeszła do kolegiaty płockiej lub też pułtuskiej. Z dawnych zasobnych zbiorów, które pewno liczyły paręset dzieł, dochowało się w Bibliotece Seminarium Duchownego w Płocku czterdzieści dwa, kilka zaś odnalazło się w innych bibliotekach w różnych stronach Polski¹⁸.

Łaskawszy okazał się los wobec księgozbioru Mikołaja Czepla (1452—1518). Bo też sam właściciel, jeden z pierwszych humanistów polskich na przełomie wieku XV i XVI, wykształcony prawnik i gre-cysta, profesor Akademii Krakowskiej, agent dyplomatyczny i sekretarz królewski zdołał zebrać jeden z najcenniejszych księgozbiorów prywatnych Polski renesansowej. Księgozbiór ten zapisał on bibliotece Akademii Krakowskiej. Jednakże dopiero w cztery lata po śmierci Czepla został ten legat wcielony do jej zbiorów i z czasem roztopił się w ogólnym zasobie biblioteki. Zrekonstruowany po 430 latach (1953) „przedstawia się jako piękna i celowo zestawiona biblioteka naukowa”¹⁹. Odtworzona obecnie „biblioteka Czepla liczy 195 pozycji, w tym 193 druki i 2 rękopisy. Książki zachowały w większości oprawę współczesną”²⁰. Na szczególną uwagę w księgozbiórze Czepla zasługuje zespół dzieł

¹⁷ K. Hartleb: *Działalność kulturalna biskupa-dyplomaty Erazma Ciołka* s. 119.

¹⁸ Na końcu książki podaje Hartleb (s. 157—173) spis owych 50 dzieł.

¹⁹ A. Lewicka-Kamińska: *Renesansowy księgozbiór Mikołaja Czepla w Bibliotece Jagiellońskiej* s. 18.

²⁰ A. Lewicka-Kamińska op. cit. s. 25.

w języku greckim, obejmujący obok gramatyk i słowników arcydzieła literatury greckiej „zespół w tym czasie i długo potem jedyny w Polsce”²¹.

Nieco wcześniej do zbiorów Akademii Krakowskiej wpłynął księgozbiór magistra Jana Sommerfelda (Aesticampiana), żarliwego humanisty i przyjaciela Kallimacha. „Liczba jego ksiąg dosięgała współcześnie co najmniej 250 dzieł, skoro dziś dochowało się w samej Bibliotece Jagiellońskiej ogółem 235 dzieł (5 rękopisów i 230 druków)”²². Jego pasją było gromadzenie książek drukowanych we Włoszech, gdzie sztuka drukarska stała wysoko. Na 230 dzieł około 150 wyprodukowano we Włoszech, z tego połowa druków weneckich²³. Nie brakowało w tym zespole głośnej książeczki Ryszarda de Bury *Philobiblion* w wydaniu kolońskim z 1473 roku.

Inwentarz wspomnianego wyżej księgozbioru Czepla można by porównać z inwentarzem biblioteki biskupa Jana Lubrańskiego (zm. 1520), z którym Czepel pozostawał w wieloletniej łączności. Wiadomości o liczbie (około 150 dzieł) i zawartości księgozbioru przekazał nam inwentarz spisany w 1521 r., a przedrukowany przez Bolesława Ulanowskiego²⁴. Biskup Lubrański szczylił się bogatym działem autorów łacińskich klasycznych i humanistycznych, dziełami z dziedziny geografii, archeologii, astrologii, a także pierwszym polskim drukowanym zbiorem praw (*Syn-tagmata*, wydany w Lipsku w latach osiemdziesiątych XV wieku (1488))²⁵.

Na baczniejszą uwagę, dzięki swej dokumentacji inwentarzowej, zasługuje biblioteka *Macieja z Miechowa* (1457—1523), opracowana przez znawcę bibliotek polskiego renesansu Leszka Hajdukiewicza²⁶. Katalog biblioteki tego znakomitego rektora Akademii, sporządzony w 1514 r., „wymienia wraz z pozycjami odkrytymi przy identyfikacji dzieł ok. 800 różnych tytułów, (przy czym nie uwzględniono zawartości wszystkich wydań zbiorowych typu «opera» lub «opera omnia»)”²⁷. Wobec daleko posuniętej oszczędności opisu inwentarza można ostatnią liczbę powiększyć przypuszczalnie do ok. 1000²⁸. Biblioteka Miechowity górowała zdecydowanie nad większością przeciętnych bibliotek pro-

²¹ A. Lewicka-Kamińska op. cit. s. 29.

²² A. Lewicka-Kamińska: *Biblioteka Jagiellońska w latach 1492—1655* s. 151.

²³ A. Lewicka-Kamińska op. cit. s. 151.

²⁴ Acta cap. Gnes. t. 1 s. 217.

²⁵ A. Lewicka-Kamińska: *Renesansowy księgozbiór ...* s. 28—29.

²⁶ L. Hajdukiewicz: *Biblioteka Macieja z Miechowa*.

²⁷ L. Hajdukiewicz op. cit. s. 84.

²⁸ L. Hajdukiewicz op. cit. s. 85.

fesorów krakowskich pierwszego ćwierćwiecza XVI w. „W przeciwieństwie do większości archiwalnych katalogów bibliotecznych, rejestrujących mechanicznie tytuły i autorów dzieł, inwentarz Miechowity umożliwia wgląd w procedurę kompletowania księgozbioru. Widać z niego, że Miechowita, zgodnie z praktyką współczesnego handlu księgarskiego, nabywał książki od sortymencistów w postaci broszurowanych, luźnych składek, które następnie oddawał do introligatora”²⁹. W polityce gromadzenia zbiorów jest Miechowita „typowym uniwersalistą, gromadząc niemal wszystko to, co jego epoka uznała za godne czytania i posiadania, od literatury klasycznej poprzez kompleks piśmiennictwa przyrodniczego i nauk ścisłych do teologii, prawa i filozofii”³⁰. Inwentarz biblioteki Miechowity z 1514 r. jest tym bardziej godny uwagi, że nie posiadamy ani jednego spisu lub katalogu z pierwszego dwudziestolecia XVI w., który by obejmował całość zbiorów ówczesnego uczonego³¹.

Niemniej interesująca była biblioteka wybitnego humanisty-bibliofila, podkanclerzego i biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego (1464—1535). Opisał ją L. Hajdukiewicz, opierając się na inwentarzu ksiąg zapisanych przez Tomickiego w testamencie Kolegium Większemu Akademii Krakowskiej³². Inwentarz tej części daru sporządził ok. 1540 r. opiekun skarbów bibliotecznych Akademii, ówczesny prokurator Uniwersytetu Mikołaj z Szadka. Niestety „spis Mikołaja Szadka prezentuje dość prymitywną formę zapisu”³³. W stylizacji opisów poszczególnych pozycji ograniczył się on — zgodnie z ówczesną praktyką — do skrótowego tytułu klocków, niekiedy ujmując dwie pozycje w jednym haśle. W przeważającej większości przypadków opis poza tytułem nie zawiera bliższych określeń, niekiedy tylko autor inwentarza podaje liczbę tomów.

Porównanie księgozbiorów Miechowity i Tomickiego wskazuje na wyraźną ewolucję księgozbiorów lat trzydziestych XVI stulecia. Jeśli np. w bibliotece Miechowity kodeksy rękopiśmienne stanowiły jeszcze około 40% całości zbiorów, to w bibliotece Tomickiego były one już nieliczne. Znamienne jest też pochodzenie druków. W bibliotece Tomickiego przeważają jeszcze druki z Włoch, ale „na drugim miejscu upla-

²⁹ L. Hajdukiewicz op. cit. s. 87—88.

³⁰ L. Hajdukiewicz op. cit. s. 103.

³¹ L. Hajdukiewicz op. cit. s. 175.

³² L. Hajdukiewicz: *Księgozbiór i zainteresowania bibliofilskie Piotra Tomickiego na tle jego działalności kulturalnej*.

³³ L. Hajdukiewicz op. cit. s. 191.

sowały się drukarnie szwajcarskie (21 tytułów), zwłaszcza bazylejska firma Froben, z której pochodzi większość dzieł Erazma z Rotterdamu”³⁴, znajdujących się w tym księgozbiore. „To znamienne przesunięcie w typograficznej proweniencji druków na rzecz ośrodków szwajcarskich (Bazylea, później Zurych), a następnie francuskich, pozostaje w ścisłym związku z ukształtowaniem się nowych centrów myśli naukowych i produkcji literackiej, w ślad za czym idą wzmożone kontakty handlowe krakowskich firm księgarskich z oficynami Froben, Bebla, Cratandra, Gessnerów, Stefanów i in.”³⁵.

Pośmiertne „fata” biblioteki Tomickiego są w pewnym stopniu typowe dla historii większości prywatnych księgozbiorów polskiego Odrodzenia. Gromadzone zapobiegliwie, nieraz z prawdziwą pasją bibliofilską lub, jak w wypadku bibliotek profesorskich, kosztem dużych wyrzeczeń osobistych, ulegają one zazwyczaj niemal równocześnie ze zgonem ich twórców całkowitemu rozproszeniu, niwecząc — często w szlachetnej intencji — kolekcjonerski dorobek całego życia. Typowym przykładem takiej niemal całkowitej zagłady zbiorów książkowych są losy biblioteki J a n a Ł a s k i e g o młodszego (1499—1560), w skład której wszedł wielki zespół 413 tomów, zakupionych w roku 1525 od Erazma z Rotterdamu, spośród których ocalało zaledwie 10 egzemplarzy. Idea organicznej jedności i niepodzielności biblioteki toruje sobie bowiem drogę w świadomości ówczesnych bibliofilów z dużymi oporami. Najwcześniej znalazła ona zrozumienie u bibliofilów-mieszczan, dbałych o losy swej fortuny, czego przykładem mogą być losy bibliotek Decjuszów (W. Budka), Bonerów (J. Ptaśnik), Pinnoccich (M. Brahmer).

Z innych bibliotek bibliofilów XVI w. na uwagę zasługują jeszcze przynajmniej biblioteka Decjuszów i biblioteka biskupa płockiego Piotra Dunina Wolskiego. Biblioteka Decjuszów znana jest z inwentarza spisane go w 1580 roku³⁶. Założył tę bibliotekę J o s t L u d w i k D e c j u s z (ok. 1485—1545) ekonomista, sekretarz królewski i kierownik mennic koronnych, który dzięki podróżom zagranicznym i zamiłowaniu naukowym (historyk) zdobył sobie poważne stanowisko w świecie uczonych humanistów. Interesował się on książką jako nakładca, autor i mecenas. Po jego śmierci biblioteka przeszła na synów, którzy ją znacznie wzbogacili. W 1580 r. składała się z około 450 dzieł i była jedną z największych wśród bibliotek prywatnych, których inwentarze

³⁴ L. Hajdukiewicz op. cit. s. 143.

³⁵ L. Hajdukiewicz op. cit. s. 143 przypis.

³⁶ W. Budka: *Biblioteka Decjuszów* s. 110—126.

dotychczas ogłoszono³⁷. Inwentarz — zdaniem Budki — był dziełem fachowców; książki zgrupowano według formatów, a przy każdej podano cenę, o ile nie stanowiła części tzw. „klocka”. Przy klocku wymieniano dzieła, które go tworzą, cenę jednak podawano ogólną. Jest to rzadki przypadek podawania cen w takim spisie i zasługuje na uwagę, tym bardziej że nie zachowały się katalogi księgarskie z tego okresu.

Najbogatszą bodaj bibliotekę w XVI w. zgromadził biskup-dyplomata Zygmunta Augusta, później Henryka Walezego — Piotr Dunin Wolski (1531—1590), zapalony bibliofil i poliglota. Spędził on 12 lat w Hiszpanii i przywiózł stamtąd cenne hispanica. Przez kilka lat przebywał we Włoszech, gdzie zaprzyjaźnił się z wybitnym przyrodnikiem i bibliofilem, profesorem Ulissesem Aldrovandim (1522—1605), który później uczynnie pośredniczył w zakupach i w przesyłaniu Wolskiemu z zagranicy książek do Polski³⁸. Zebrał on bardzo poważną — jak na owe czasy — bibliotekę, liczącą przeszło 1300 tomów, której część świecką przekazał Akademii Krakowskiej. „Książki swe oprawiał Wolski przeważnie w pergamin, na sposób włosko-hiszpański, przy czym cechę włoską stanowiła technika wykonania oprawy pergaminowej, a cechę hiszpańską — sposób kładzenia napisu na grzbiecie”³⁹. Wykrycie tych cech ułatwiło K. Piekarskiemu odszukanie „Volsciany” w Bibliotece Jagiellońskiej w imponującej liczbie 782 tomów⁴⁰.

Ze stanowiska bibliografa wśród katalogów bibliotecznych XVI w. szczególnie interesujący jest katalog biblioteki tynieckiej z 1598 r., zawarty w księdze rękopiśmiennej stanowiącej niegdyś własność klasztoru w Tyńcu, a obecnie Biblioteki Jagiellońskiej (sygn. rkps 6208/III). Część druga wspomnianej księgi zawiera ów katalog pt. *Compendiosa descriptio librorum ... Nicolai a Mielec, abbatis Tinecensis...*⁴¹. Okazuje się, że katalog ma siedem działów. „Sposób katalogowania odpowiada oczywiście wymaganiom XVI stulecia. Podział systematyczny przeprowadzony jest niedokładnie, zaledwie w przybliżeniu. W regule starał się autor katalogu opisać książkę starannie, podając autora, skrót tytułu, miej-

³⁷ W. Budka op. cit. s. 112.

³⁸ E. Chwalewik op. cit. s. 39.

³⁹ E. Chwalewik op. cit. s. 39.

⁴⁰ K. Piekarski: *Odkrycie „Volsciany” w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej* s. 138.

⁴¹ Ogólną informację o tym katalogu podał S. Estreicher już w 1915 r. w „Sprawozdaniach z Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”. Obecnie jego syn, Karol Estreicher, ogłosił rozprawę ojca o katalogu tynieckim w „Roczniku Krakowskim” (R. 37: 1965) na podstawie brulionu przechowanego w Bibliotece Jagiellońskiej.

sce i rok druku, czasami nawet format i opis oprawy oraz notując, że dzieło jest ilustrowane, a także w jakim języku napisane [...]. Przy inkunabułach, o ile brak było autora i tytułu, notował tylko treść i słowa początkowe”⁴².

Jak wynika z wywodów znakomitego bibliografa, katalog tyniecki reprezentuje niemałe walory, gdyż zawiera wystarczającą ilość danych bibliograficznych i świadczy o dobrym przygotowaniu bibliotekarza spisującego ów katalog. Zbadanie techniki opisu i układu inwentarzy czy katalogów bibliotek tego okresu mogłoby dać lepsze wyobrażenie o poziomie kultury książki w dobie polskiego renesansu.

4. POCZĄTKI BIO - BIBLIOGRAFII i BIBLIOGRAFII W POLSCE

Na żywiołowy rozwój drukarstwa w Polsce XVI w. ogromny wpływ wywarły „nowinki” z Zachodu, czyli reformacja. Jej ogniskiem były przede wszystkim Niemcy, a głównym chorążym nowych idei był Marcin Luter, mnich, profesor teologii na uniwersytecie w Wittenberdze, który w 1519 r. otwarcie zerwał z Kościołem. Bezpośrednim powodem jego buntu była sprawa tzw. odpustów, za które władze duchowne ściągają od ludności opłaty pieniężne. Ówczesne warunki polityczne, społeczne i ekonomiczne w Niemczech sprzyjały gwałtownemu rozszerzaniu się reformacji. W 1522 r. wydał Luter w przekładzie na niemiecki *Nowy Testament* z drzeworytami znakomitego artysty Cranacha. W ciągu 12 lat przekład ten miał 85 wydań. Już w 1534 r. ukazał się cały tekst *Biblii* w przekładzie Lutera. Biblia stała się odtąd podstawową książką reformacji, głównym tytułem wydawniczym i księgarskim¹.

W Polsce początkowo próbowano przeciwstawić się nowinkom reformacyjnym. Już w 1525 r. ukazały się w Polsce dwa dekrety królewskie zabraniające sprowadzania dzieł Lutera². Synod piotrkowski w 1532 r. uchwalił, aby dwaj księgarze przynajmniej raz do roku rewidowali biblioteki i księgarnie, a pisma podejrzane o sprzyjanie luteranizmowi palili. Niewiele to skutkowało, mimo że biskup krakowski Bernard Maciejowski zagroził wysoką karą drukarzom i księgarzom, gdyby odważyli się drukować i rozpowszechniać księgi przed skontrolowaniem ich przez deputata biskupiego lub rektora Akademii Krakowskiej³. W rze-

⁴² S. Estreicher: *Katalog tyniecki* s. 12.

¹ H. Szwejkowska: *Książka drukowana XV—XVIII w.* s. 61.

² L. Gocel: *Przypadki Jej Królewskiej Mości Książki* s. 61.

³ L. Gocel op. cit. s. 61.

czywistości nowinkarstwo religijne szerzyło się coraz bardziej, zwłaszcza że dla zdobycia szerszych kręgów społeczeństwa zaczęto się posługiwać językami narodowymi, a nie łaciną. Jednocześnie w drukarstwie dokonał się istny przewrót w typie produkcji. Zamiast foliów pojawiły się druki małego, poręcznego formatu, druki ulotne w najrozmaitszej postaci i w różnym formacie. W celu uniknięcia represji drukarze dokonywali przedruków anonimowych lub podawali mylny adres wydawniczy. Te wszystkie okoliczności utrudniają dzisiaj pracę bibliografom druków reformacyjnych.

Ruch reformacyjny, tłumiony początkowo w Polsce, rozwinął się w Królewcu pod opieką lennika polskiego ks. Albrechta. Działał tam księgarz-kaznodzieja Jan Seklucjan (ok. 1510—1578), autor i wydawca *Katechizmu ... dla prostego ludu* (1545), *Postylli polskiej domowej* oraz *Nowego Testamentu* (1551—1553), do którego dodana była *Ortografia polska* Stanisława Murzynowskiego, tłumacza *Nowego Testamentu*. Ta pionierska działalność Seklucjana tak wysoko była oceniana, że Królewiec nazwano w naszej nauce „kolebką literatury polskiej”⁴, chociaż już wcześniej, bo w 1543 r., Mikołaj Rej wydał u Macieja Szarffenberga pierwszą polską broszurę polityczną pt. *Krótką rozprawą między trzema osobami, Panem, Wójtem i Plebanem*, która na dobre wprowadziła nasz język do literatury.

Za Zygmunta Augusta różnowierstwo opanowało głównie górną warstwę wśród szlachty. Doszło do tego, że katolicka przeważnie szlachta wybierała na posłów niemal samych różnowierców, a to dla ich zalet umysłowych. Swoboda sumień, budząca zazdrość za granicą, sprowadziła do naszego kraju wielu cudzoziemców, którzy uchodzić musieli przed inkwizycją rzymską oraz srożącą się reakcją kalwińską⁵.

Dzięki temu, że w Polsce XVI w. bardziej tolerancyjnie niż na Zachodzie odnoszono się do spraw wyznaniowych, że szanowano wolność przekonań, mimo coraz silniejszych ataków kleru na nią, powstało u nas więcej odłamów innowierczych niż gdziekolwiek poza Rzeczpospolitą. Każdy zaś odłam różnowierczy starał się o założenie i utrzymanie dwóch instytucji: szkoły i drukarni⁶. Natomiast żądanie równouprawnienia języka narodowego wysuwane przez zwolenników reformacji nie było już taką nowością, bo poprzedzone było wcześniejszą inicjatywą drukarzy krakowskich (1521—22).

⁴ A. Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa polskiego w dobie Odrodzenia* s. 42.

⁵ L. Chmaj: *Bracia polscy* s. 11.

⁶ A. Kawecka-Gryczowa: *Prasy Rakowa i Krakowa w służbie antytrynitarysty* s. 263.

Data ostatecznego zwycięstwa polszczyzny w życiu publicznym jest pamiętny w dziejach kultury polskiej rok 1543. W tym roku Zygmunt Stary wydaje zarządzenie, na mocy którego zapisy, pozwy i wyroki sądowe mają być pisane po polsku. Od roku 1543 również i konstytucje sejmowe są ogłaszane po polsku. Za Zygmunta Augusta zaś zapadły uchwały sejmowe (1562, 1563, 1565) o przekładzie statutów na język polski, tak że język narodowy wszedł ustawowo w praktykę życia państwowego⁷.

Reformacja oddziałała ożywczo na rozbudzenie życia umysłowego, na rozwój piśmiennictwa politycznego, polemicznego, a także na literaturę piękną. Opierając się programowo na Biblii, ożywiła wydatnie studia nad nią i spowodowała wydanie szeregu przekładów zarówno nie-katolickich, jak i katolickich, takich jak kalwiński (*Biblia brzeska*, 1563), ariański (*Biblia nieświeska* 1572), katolicki (*Biblia Leopoldy* 1561 i *Biblia Jakuba Wujka* 1599), luterński (*Biblia gdańska* 1632). Jednocześnie nieustanne zjazdy, synody, dysputy pobudzały literaturę polemiczną i rodziły potrzebę własnych drukarni. W 1570 r. kalwini, luteranie i bracia czescy zawarli sławną „zgodę sandomierską”, która ułatwiła im obronę przed kontrreformacją, a jednocześnie pozwalała skuteczniej przeciwstawiać się arianom. Ważnym momentem historycznym w dziejach reformacji w Polsce była konfederacja warszawska w 1573 r., która uchwaliła tolerancję dla różnowierców.

Pierwszy, niejako oficjalny ośrodek różnowierczy w Polsce powstał dwadzieścia lat wcześniej, w 1553 r. w Brześciu, pod patronatem wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła.

Ale już w kilka zaledwie lat potem reformacja wkracza do rdzennej Polski z całą siłą, czego dowodem może być fakt powstania w różnych punktach kraju czterech drukarni związanych z ruchem różnowierczym⁸. Te ogniska to Kraków, Pińczów, Szamotuły — później Leszno i ponownie, po kilkuletniej przerwie, Brześć. Pod wpływem ruchów społeczno-religijnych przez kilkanaście lat działały w różnych prowincjonalnych ośrodkach drukarnie związane z grupami różnowierców. Były one uzależnione bądź od możnych protektorów, bądź od gmin zborowych. W większości drukarnie te przestały pracować około roku 1580, kiedy magnaci przestali się już interesować ruchami religijnymi lub wrócili do kościoła katolickiego, a przywódcy gmin różnowierczych nie mieli dostatecznych środków na utrzymanie warsztatów drukarskich⁹.

⁷ M. R. Mayerowa: *Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej* s. 15—16.

⁸ A. Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa ...* s. 42—43.

⁹ A. Kawecka-Gryczowa op. cit. s. 45.

W samym Krakowie w ostatnim ćwierćwieczu XVI stulecia czynnych było osiem drukarń, z których na przodujące miejsce wysunęła się oficyna drukarska kalwina Macieja Wierzbieży (1523—1605). Początkowo był on katolikiem, później przeszedł na kalwinizm, rozpowszechniony w Małopolsce. Samodzielną produkcję drukarską podjął w 1557 r., wydając *Postyllę* Reja¹⁰. Wokół jego warsztatu drukarskiego, który postawił na wysokim poziomie technicznym, skupiła się cała postępową grupą ówczesnych pisarzy z Rejem, Kochanowskim i Modrzewskim na czele. Produkcja jego ostatnich dziesiątków lat XVI w. ukrywa się jednak przeważnie — dla uniknięcia prześladowań ze strony cenzury kościelnej — pod maską anonimu drukarskiego. Produkcja Wierzbieży dotychczas zidentyfikowana wykazuje znakomitą przewagę piśmiennictwa w języku polskim (99 na 52 obce). Według badań Gryczowej wszystkie drukarnie reformacyjne drugiej połowy XVI stulecia dostarczyły co najmniej 380 pozycji polskich na ogólną sumę 1100 pozycji z innych tłoczni¹¹.

Ze wszystkich kierunków protestanckich najradykalniejszy społecznie był arianizm polski, który przeciwstawiał się zarówno Kościołowi, jak i Państwu. Zwalczał instytucje Kościoła i obrzędy kościelne, potępiał wojny, a jednocześnie zabraniał piastowania urzędów państwowych. Jego głównym ośrodkiem był Raków ze słynną nie tylko w Polsce wyższą szkołą braci polskich (1602—1638). Powstał ten ośrodek ariański już w roku 1569. Odtąd do Rakowa zaczęto zwoływać synody, na które zjeżdżali też goście z zagranicy¹². Raków stał się na kilkadziesiąt lat ośrodkiem intensywnej działalności kulturalno-oświatowej i wydawniczej. Prócz szkoły, a raczej uczelni wyższej, w której liczba uczniów i znakomych profesorów sięgała w niektórych latach tysiąca, działała od 1602 r. również drukarnia Sebastiana Sternackiego (1572—1635). Wyszły z niej przede wszystkim pisma Socyna (m. in. jego słynny *Katechizm rakowski*, 1605). Historię tej drukarni przedstawiła Alodia Gryczowa¹³, która wykazała, że tłocznią ta wysunęła się na czoło polskich oficyn w pierwszej połowie XVII wieku — ale dla bibliografa ciągle jeszcze kryje sporo zagadek, zwłaszcza odkąd zabiegi propagandowe braci objęły kraje Europy zachodniej z Anglią włącz-

¹⁰ Staraniem Instytutu Badań Literackich PAN ukazało się wydanie fototypiczne *Postylli* w Bibliotece Pisarzy Polskich, s. 13 nr 14 Wrocław 1965 w opracowaniu K. Górskiego i W. Kuraskiewiczza.

¹¹ A. Kawecka-Gryczowa op. cit. s. 47.

¹² S. Tync: *Wyższa szkoła braci polskich w Rakowie* s. 333.

¹³ A. Kawecka-Gryczowa: *Prasy Rakowa i Krakowa ...* s. 292—330.

nie¹⁴. W 1638 r. działalność Rakowa została zakazana dekretem senatu, a druki rakowskie były zawzięcie tępione przez cenzurę.

W miarę rozwoju drukarstwa i piśmiennictwa, wypowiadającego się pod wpływem reformacji coraz częściej po polsku, Kościół zaczyna interesować się bezpośrednio produkcją drukarni i dla zapobieżenia szerzeniu się herezji tą drogą wprowadza prewencyjną cenzurę książek. Ważną rolę w walce z wolnością słowa odegrał zakon jezuitów powstały w roku 1540 i sobór trydencki, a przede wszystkim inkwizycja zreorganizowana w roku 1542. W okresie soboru trydenckiego ukazał się pierwszy *Index librorum prohibitorum*, który ogłosił papież Paweł IV w roku 1559. Od zakończenia soboru trydenckiego (4 XII 1563) zaczął się okres kontrreformacji, zwanej także reakcją katolicką. Głównym chorążym reakcji katolickiej był zakon jezuitów sprowadzony do Polski w roku 1564.

Jednym z najważniejszych przejawów kontrreformacji i reakcji katolickiej była cenzura kościelna, a jej orężem były indeksy książek zakazanych. Pierwszy indeks zawierający *Index librorum prohibitorum* Pawła IV ogłosił u nas biskup krakowski Bernard Maciejowski w roku 1603. Indeks z roku 1603 mieści na wstępie przedmowę biskupa Maciejowskiego, w której znajduje się m. in. takie oświadczenie: „Gdy do rąk moich dotarł ten indeks, my uważając go za bardzo potrzebny i zbawienny [...] czym prędzej postanowiliśmy w mieście i diecezji naszej wydać i opublikować. Na końcu tego indeksu dodaliśmy pisarzy naszego narodu, których czytanie jest zakazane, a których nazwiska do tej pory zdołaliśmy wysledzić [...]. Drukarzom zaś i księgarzom pod karą klątwy i innymi karami według uznania naszego polecamy, aby ci nie wazyli się drukować, a drudzy by nie wazyli się sprzedawać książek, nim wpierw przez nas albo przez naszych deputatów nie będą przejrzone i zaaprobowane”¹⁵.

Podstawową częścią wstępu do indeksu są tzw. reguły, z których pierwsza postanawia, że „wszystkie książki wydane przed rokiem 1575 i potępione przez papieży albo sobory, chociaż ich w indeksie nie ma, należy uważać za potępione”. Reguła czwarta postanawia, że na czytanie *Pisma świętego* w języku narodowym potrzebne jest zezwolenie na piśmie, wydane za radą proboszcza lub spowiednika. Taż sama reguła przewidywała ciężkie kary dla księgarzy, którzy odważyliby się sprzedawać *Pismo święte* w języku narodowym tym, którzy nie mają pozwolenia na jego czytanie.

¹⁴ A. Kawecka-Gryczowa op. cit. s. 322.

¹⁵ J. Dużyk: *Z dziejów cenzury w Krakowie w wiekach XV—XVII* s. 394.

Inne postanowienia zawarte we wstępie do indeksu zapowiadały, że „w przyszłości żadna książka, która nie będzie miała na początku imienia, nazwiska i ojczyzny, nie będzie drukowana”. Na końcu indeksu Maciejowskiego znajduje się *Index auctorum et librorum prohibitorum in Polonia editorum*. Zawiera on wykaz 63 autorów polskich i kilkanaście tytułów dzieł anonimowych wydanych w Polsce. Obok wcześniej potępionych dzieł Bielskiego, Kopernika, Modrzewskiego i pisarzy reformacyjnych, wymieniono w nim Reja i Biernata z Lublina¹⁶. Odtąd „indeksy książek zakazanych wydawane w krótkich odstępach czasu, płonące stosy, na które skwapliwie rzuca się coraz częściej książki, tępią każdą swobodniejszą myśl. Coraz częściej występuje zjawisko anonimu autorskiego i drukarskiego, pod którym kryje się głównie literatura ariańska oraz postępową satyra plebejska”¹⁷. Cenzura doprowadziła do tego, że nie znamy wielu druków, choć wiemy, że istniały; doszczętnie wygubione rewizjami i ogniem nie doszły do naszych czasów, albo jeżeli dochowały się, to w bardzo skąpej ilości.

Lata rozprzężenia wewnętrznego w okresie wyprawy na Moskwę (1605), rokoszu Zebrzydowskiego (1607) i następujących po nim sejmów, oraz wzrastający ze strony szlachty i kleru ucisk warstw niższych, spotęgowały nurt literatury nieoficjalnej, sowiźrzalskiej i plebejskiej, która wraz z literaturą reformacyjną i rokoszową zalewała rynek wewnętrzny lawiną pisemek nie liczących się z nikim i z niczym. Cenzura kościelna, podrażniona ich swawolą, zabrała się do nich z całą bezwzględnością¹⁸. Szczególną sławę zdobył sobie biskup krakowski Marcin Szyszkowski, który przy ingresie (1617) wydał drukarzom i księgarzom zakaz drukowania i sprzedawania książek bez zatwierdzenia katalogów przez władzę duchowną, a jednocześnie zarządził kontrolę księgarń i spalenie książek zakazanych.

Cenzura Szyszkowskiego i jego naśladowców wyniszczyła w początkach XVII w. dużo okazów ciekawie zapowiadającej się literatury mieszczańskiej, plebejskiej i różnowierczej, zwłaszcza ariańskiej. Pewna część tych druków zachowała się do naszych czasów jako makulatura, użyta do opraw. Wydobyć ich zawdzięczamy takim badaczom opraw jak K. Piekarski oraz takim znawcom i badaczom literatury plebejskiej i sowiźrzalskiej jak K. Badecki, który zwrócił uwagę, że „strzępy pierwodruków mieszczańsko-ludowych XVII stulecia wydobyć może

¹⁶ H. Kierska: *O kulturze czytelnicznej w Polsce w XVI w.* s. 84.

¹⁷ A. Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa ...* s. 62—63.

¹⁸ K. Badecki: *Zabytki literatury mieszczańskiej XVII wieku*. T. 3: *Polska fraszka mieszczańska. Minucie sowiźrzalskie* s. XXVI.

ręka wnikliwego badacza (zwłaszcza bibliotekarza naukowego) z dawnych zasobów różnych druków ulotnych, czekających w niejednej bibliotece na opracowanie naukowe. Odkrycia rewelacyjne przynieść nam mogą także badania starych opraw ksiąg i rękopisów, wykazujących i w XVII stuleciu tekturę sklepaną z współczesnej makulatury drukarskiej”¹⁹.

Jakie wyniki mogą dać tzw. badania makulaturowe starych opraw, dowiódł tego znakomicie K. Badecki w swojej rozprawie *Z badań nad literaturą mieszczańsko-ludową XVII wieku*, w której uprzyściplenił tę metodą odkryte fragmenty dziełka Adama Władysławiusza pt. *Franc*, wydanego po raz pierwszy drukiem przed rokiem 1609. Jego zdaniem „przyszłe badania makulaturowe opraw siedemnastowiecznych doprowadzić mogą [...] do rewelacyjnych innych odkryć w dziedzinie literatury mieszczańsko-ludowej”²⁰.

Bibliograf musi pamiętać, że „dochowane do dziś resztki dawnych zespołów książkowych to rezultat jednostronnej selekcji. Uniknęły zagłady przede wszystkim książki treści poważniejszej, niszczała natomiast literatura aktualna i piękna”²¹. W walce z reformacją i myślą niezależną prym wiedli jezuita, którzy w okresie kilkudziesięciu lat pokryli Polskę siecią kolegiów zakonnych i zagrozili nawet Akademii Krakowskiej. W jej obronie wystąpił lekarz przyboczny biskupa Szyzskowskiego, słynny później matematyk i wielki bibliofil Jan Brożek (1585—1652), ogłaszając bezimiennie dialog satyryczny pt. *Gratis* (1625), którego egzemplarze spalono później u pręgierza na rynku krakowskim. Dla pełniejszego odtworzenia sporu i ratowania dokumentów tych zmagania zalecał Brożek skrupulatne zbieranie i gromadzenie wszelkich piśmienniczych zapisów. Ofiarowując zaś bibliotece Akademii cenny zbiór arcyrzadkich druków polemicznych i pamfletów z najzaciętszego okresu tej walki zapowiadał opiekunowi tego „klocka” szczególne błogosławieństwo, natomiast niszczycielowi przekleństwo²².

Za Władysława IV synod gnieźnieński w 1643 r. postanowił, że książki nie mogą się ukazywać bez uprzedniej aprobaty kościelnej. Skutki nie dały na siebie długo czekać. Już w 1647 r. pod naciskiem kleru sąd sejmowy skazał szlachcica Jonasza Szlichtynga za wydanie dzieła o zasadach wiary arian na karę śmierci i utratę majątku. Równocześnie jednak polecono zamknąć szkoły i drukarnie ariańskie

¹⁹ K. Badecki: *Z badań nad literaturą mieszczańsko-ludową XVII wieku* s. 197.

²⁰ K. Badecki op. cit. s. 212.

²¹ K. Piekarski: *Książka w Polsce XV i XVI w.* s. 377.

²² H. Barycz: *Alma Mater Jagellonica* s. 135.

w całej Rzeczypospolitej²³. Jan Kazimierz, aby osłabić przywilej cenzury prewencyjnej przysługujący duchowieństwu, przyznał to prawo w 1655 r. również rektorowi Akademii Krakowskiej, co stało się przyczyną wielu sporów między Kościołem i Akademią²⁴.

Przez cały wiek siedemnasty, wiek niszczących kraj wojen, wiek upadku nauki i oświaty, triumfującej reakcji katolickiej i sarmatyzmu, dorobek naukowy Odrodzenia w znacznej części się zmarnował. Szkolnictwo opanowane przez jezuitów, w istocie swej kosmopolityczne, nie dbało o piśmiennictwo polskie, ani o jego dokumentację w postaci zestawień bibliograficznych, chociaż w tym czasie powstały we Włoszech, w Anglii i Francji wielkie bibliografie, mające na celu zinventaryzowanie produkcji literackiej tych krajów lub zmierzające do ogarnięcia piśmiennictwa poszczególnych gałęzi wiedzy. Jedyńm pisarzem-polihistorem, który zatroszczył się, aby o Polsce uczonej dowiedziano się na szerszym świecie, był historyk Szymon Starowolski. Zaniedbanie bibliografii szło u nas w parze z upadkiem historiografii, drukarstwa i bibliotek. Historię zastąpiła hagiografia i pamiętnikarstwo. Drukarnstwo bądź uległo zniszczeniu w latach pogromów i wojen, bądź wegetowało, zdane na łaskę cenzury, zaśmiecając kraj panegirykami. Biblioteki w ogromnej części padły ofiarą spustoszeń i grabieży, jako łup wojenny.

Spośród pierwszych bibliografii, jakie ukazały się za granicą, baczniejszą uwagę badaczy zwróciło dzieło Konrada Gesnera (1516—1565), szwajcarskiego lekarza, przyrodnika, filologa, lingwisty i leksykologa, słowem wszechstronnego, prawdziwie encyklopedycznego uczonego epoki humanizmu, zwanego „ojcem bibliografii”. Już w sto lat po wynalezieniu druku wydał on pierwszą bibliografię powszechną pod tytułem *Bibliotheca Universalis sive catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis: latina, graeca et hebraica, extantium et non extantium, veterum et recentiorum in hunc usque diem: doctorum et indoctorum, publicatorum et in Bibliothecis latentium. Opus novum et non bibliothecis tantum publicis privatisve instituendis necessarium, sed studiosis omnibus cuiuscunque artis aut scientiae ad studia melius formanda utilissimum*. Taki był pełny tytuł tego dzieła wydanego w Zurychu w 1545 r. w czterech tomach. Dopełnieniem jego są dalsze publikacje Gesnera (*Pandectae* i *Partitiones*). *Bibliotheca* stanowi „całkowicie zamkniętą w sobie i wyczerpującą całość, obejmującą

²³ J. Tazbir: *Święci, grzesznicy i kacerze* s. 123.

²⁴ Przykładem los wierszy Kochowskiego wydanych w 1674 pt. *Lyrice*. Por.: L. Gocel: *Przypadki Jej Królewskiej Mości Książki* s. 65.

jąca dzieła wszystkich (jak głosi tytuł) pisarzy wszystkich narodowości i czasów aż niemal po dzień wydania, razem blisko 3000 pozycji, zestawionych w porządku alfabetycznym, według imion autorów (prae-nomina), z dodatkowym, również abecadłowym indeksem ich nazwisk względnie przydomków (cognomina)”²⁵.

Gesner postawił sobie bardzo ambitne zadanie. Zamierzał on zebrać w uporządkowaną całość wiadomości o wszystkich pisarzach i dziełach, które gdziekolwiek i kiedykolwiek powstały, z jednym ograniczeniem do trzech wówczas uznanych języków ludzi uczonych.

Szczegółowe badania nad *Biblioteką* Gesnera okazały, że „niektóre zanotowane przez niego pozycje bibliograficzne poniekąd prostują lub uzupełniają nasze wiadomości (gdy chodzi o daty i miejsca wydań, jak np. u Miechowity, Jana Dantyszka, Zygmunta Herbersteina, Konrada Celtesa i in.) albo też przynoszą pozycje dotąd nam nie znane lub w bibliografiach nie ujawnione (np. u Brudzewskiego, Kallimacha, Manarda lub Vadiana)”²⁶.

Konrad Gesner dał swemu dziełu tytuł: *Bibliotheca*. Termin „biblioteka” przyjął się i rozpowszechnił się na długi okres czasu, bo niemal na trzy wieki, jako najczęściej stosowana nazwa różnych spisów i zestawień książkowych, jakby na świadectwo, że spisy bibliograficzne związane były najczęściej z bibliotekami (księgozbiorami), w nich powstawały i z nich wychodziły. To, co wówczas nazywano „biblioteką”, my dzisiaj nazwalibyśmy „bibliografią”. Dzieła tego typu, jak bibliografia Gesnera, nazwalibyśmy „bibliografią powszechną”. Prócz terminu „biblioteka” zjawiały się jeszcze inne nazwy na oznaczenie tego typu publikacji, jak np. *catalogus*, *lexicon*, *index*, *thesaurus*, *elenchus*, *repertorium*, *historia litteraria*²⁷.

Za przykładem Gesnera poszli wkrótce uczeni włoscy, angielscy i francuscy, wydając w drugiej połowie XVI w. i w XVII w. bibliografie narodowe lub bibliografie poszczególnych gałęzi piśmiennictwa. I tak we Włoszech Franciszek Doni wydał w Wenecji repertorium bio-bibliograficzne pt. *La libreria de Doni Florentino divisa in tre trattati* (1550), a Jan Bale wydał w Bazylei *Scriptorum illustrium maioris Brytannie, quam nunc Angliam et Scotiam vocant, catalogus* (1548). Jest to najstarsza bibliografia angielska. We Francji zaś na polu bibliografii wystąpił historyk Franciszek de la Croix du Maine jako

²⁵ Z. Gerstmann: *Polonica w pierwszej nowoczesnej bibliografii powszechnej Konrada Gesnera* (1545) s. 5.

²⁶ Z. Gerstmann op. cit. s. 50.

²⁷ S. Vrtel-Wierczyński: *Teoria bibliografii w zarysie* s. 10.

autor wielkiego dzieła bibliograficznego pt. *La Bibliothèquę francaise* (1584). Wreszcie w początkach XVII w. Jerzy Draud współpracownik wielkich firm księgarskich we Frankfurcie nad Menem, wydał trzy repertoria bibliograficzne oparte na katalogach jarmarcznych: *Bibliotheca exotica* (1610), zawierające wykaz książek w językach obcych od 1500 r., a sprzedawanych na jarmarkach frankfurckich, *Bibliotheca classica* (1611), tj. książki w języku greckim i łacińskim, oraz *Bibliotheca librorum Germanicorum classica* (1611). Wszystkie te trzy dzieła wznowione zostały w 1625 r. Mają one układ systematyczny i zawierają indeks autorów²⁸.

W Polsce na zawiązki bibliografii przyszło czekać stosunkowo długo, mimo że materiału, i to bogatego, dostarczały coraz liczniej zakładane drukarnie. Bibliografię wyprzedziły spisy pisarzy polskich, w czym dopatrzeć się można pierwocin bibliografii literackiej.

Kilka pozostających w rękopisie szesnastowiecznych wykazów pisarzy polskich z zasobów Archiwum Głównego i Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie ogłosił Teodor Wierzbowski²⁹. Jeden z takich wykazów, pt. *Scriptores Polonici*, zestawił prawdopodobnie Stanisław Reszka (1544—1600) z końcem XVI w. (najwcześniej ok. 1594 r.)³⁰. Spis ten zawiera 35 nazwisk, a rozpoczynają go noty o Hozjuszu, z wliczeniem dziesięciu jego dzieł, i Marcynie Kromerze, z wymienieniem ośmiu jego dzieł. M. in. wspomniani są Piotr Skarga, Andrzej Patrycy Nidecki, Jan Dymitr Solikowski, Andrzej Frycz Modrzewski, Klemens Janicki, Jan Dantyszek, Stanisław Orzechowski.

Pierwszy drukowany spis pisarzy polskich znajduje się w książeczce polihistora Krzysztofa Warszewickiego (1543—1603). Wydał on w Rzymie w 1601 r., prawdopodobnie na użytek Watykanu, książeczkę treści encyklopedycznej *Reges, Sancti, Bellatores, Scriptores Poloni* (2 wyd. 1629). Pisarze, i to wyłącznie prozaicy (scriptores), zajęli w niej zaledwie trzy strony, na których znalazło się 27 nazwisk od Wincentego Kadłubka do Jana Herburta z Fulsztyna. Z żyjących wówczas wymienił P. Skargę, St. Karnkowskiego, J. Zamojskiego, J. D. Solikowskiego. Przemilczał autorów znanych całemu ogółowi wykształconemu w Polsce, a nawet za granicą, takich jak Kopernik, Dantyszek, Janicki, Kochanowski, Krzycki, Modrzewski, nie mówiąc

²⁸ L. Malclès: *La bibliographie* s. 52.

²⁹ T. Wierzbowski: *Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich* t. 1 s. 333—339.

³⁰ J. Starnawski: *Szymona Starowolskiego Hekatontas i początki bibliografii polskiej* s. 134.

już o Reju i Górnickim. Estreicher tłumaczy to tym, iż była to „rzecz spisana widocznie pospiesznie dla cudzoziemców bez dostatecznych źródeł. Stąd zapewne wynikają liczne myłki w imionach i datach i opuszczenia”³¹. Spis Warszewickiego przedrukował J. Starnawski³². Publikacja Warszewickiego służyła bardzo skąpyimi i niedokładnymi informacjami bibliograficznymi. Natomiast dzieło Bartosza Paprockiego *Herby rycerstwa polskiego* (1584) tylko dlatego zasługuje tutaj na uwagę, że autor zamieścił w nim mnóstwo źródłowych wiadomości bio-bibliograficznych zebranych z pomocą Jana Zamojskiego oraz zakonników i księży, którzy dostarczyli mu odpisów metrykalnych, napisów nagrobkowych i różnych innych dokumentów³³. Niewiele natomiast materiału biograficznego-dokumentarnego znajdzie bibliograf w historiografii polskiego renesansu, gdyż głównym jej problemem, poza anegdotą historyczną, było dociekanie pochodzenia Polski i Słowian.

Od spisu Warszewickiego upłynęło prawie ćwierćwiecze, zanim pojawiło się dziełko bio-bibliograficzne polihistora Szymona Starowolskiego (1588—1656) pt. *Scriptorum Polonicorum Hekatomtas* (1625), któremu zawdzięcza on miano pierwszego bibliografa polskiego. Jest to ważna data w dziejach bibliografii polskiej. Od tego momentu zaczynają się właściwe dzieje bibliografii w Polsce. W owym czasie przyjęły się we Włoszech i na Zachodzie słowniki biograficzne wybitnych osobistości, a bodaj największy rozgłos zdobyły Pawła Giovio (1483—1552) *Elogia virorum*. Jednakże nasz polihistor za wzór obrał sobie słownik sławnych pisarzy Alberta Le Mire (Miraeusa) *Elogia Belgica sive illustrum Belgiae scriptorum... vitae breviter commemoratae* (1609). Widocznie „wydała mu się — pisze F. Bielak — lepszą od włoskich książek tego typu przez swój własny sposób opracowywania zarysu biograficznego i danych bibliograficznych. Swoje niewątpliwe zalety setka pisarzy polskich zawdzięcza belgijskiemu prototypowi i jego rzeczowemu nastawieniu”³⁴. Przy sposobności warto zaznaczyć, że w tym samym roku w tymże Frankfurcie Jan Piotr Lotich, lekarz niemiecki, zaczął publikować czterotomowe dzieło pt. *Bibliothecae poeticae pars una...* (1625—28), w którym pisze o dziełach sławnych poetów Grecji, Włoch, Hiszpanii, Niemiec, Belgii, Francji, Anglii, Węgier, Danii, Polski i Czech. W przedmowie do *Hekatomtas* wyjaśnia Starowolski przyczyny ograniczenia wyboru do stu

³¹ K. Estreicher: *Bibliografia polska* t. 32 s. 229.

³² J. Starnawski op. cit. s. 135.

³³ B. Nadolski: *Kierunki rozwojowe dziejopisarstwa staropolskiego* s. 40.

³⁴ F. Bielak: *Działalność naukowa Szymona Starowolskiego* s. 257.

pisarzy. Tłumaczy w niej, iż pisał tylko o tych najwybitniejszych, którzy potomności pozostawili dzieła świadczące o ich wyższości umysłowej. Takich zaś, jego zdaniem, niewielu było, gdyż Polacy więcej służyli Marsowi niż Minerwie. Jako drugą przyczynę zaniedbania piśmiennictwa i nauki, a był to okres sporu Akademii Krakowskiej z jezuitami, wskazuje on brak opieki ze strony możnych, wskutek czego wiele znakomitych prac pisarskich zmarniało lub było skazanych na zmarnowanie w rękopisach po klasztorach i lamusach magnackich, bo panowie woleli wydawać pieniądze na psy, konie, sukna, wina i pachnidła niż na druk dzieł, które by im sławę i pamięć mecenasów nauki zapewnić mogły.

Za pisarza uważał Starowolski „właściwie każdego piszącego pracownika umysłowego, przede wszystkim zaś tych, którzy zajmowali się humanistyką; stąd przewaga u niego prawników, historyków, mówców, poetów i teologów, a matematycy i astronomowie, jak Maciej z Olkusza, Wojciech z Brudzewa, Mikołaj Kopernik czy Jan Latos mniej go interesują”³⁵. Za wzorem swego przewodnika, tj. Miraeusa, zastosował Starowolski najdogodniejsze kryterium porządkujące: wedle dostojęństwa autorów. Przede wszystkim brał pod uwagę stanowisko, jakie zajmował pisarz w państwie czy w Kościele. „Dlatego mamy tu kilkunastu biskupów i trzydziestu profesorów Akademii. Do ich działalności miał łatwo dostępne materiały, bo archiwum uniwersytetu krakowskiego czy zamojskiego stały mu otworem. Zawód nauczycielski, przez nich wykonywany, stanowił wystarczającą podstawę zaliczenia ich do pisarzy”³⁶.

Zastanawiając się nad koncepcją *Hekatontasu* dochodzi Bielak do wniosku, że pracę swą pomyślał Starowolski „po pierwsze jako ukazanie czytelnikom europejskim dużego zespołu Polaków, pisarzy prawie wyłącznie łacińskich, którzy by dali dowód, że Polską nie zostaje w tyle za włoskimi czy niemieckimi pisarzami naukowymi. Na drugim miejscu zamierzył — jak widać z przeglądu postaci opracowanych w *Hekatontas* — przede wszystkim pokazać katolickich pisarzy i dlatego przeprowadził pewną cenzurę w stosunku do Modrzewskiego czy Sarnickiego, czy Wolana”³⁷.

Wiadomości swoje do *Hekatontasu* czerpał Starowolski przede wszystkim z archiwum Akademii Krakowskiej. „Starowolski wielokrotnie podaje w życiorysach daty uzyskania stopni akademickich albo nawet

³⁵ F. Bielak op. cit. s. 258.

³⁶ F. Bielak op. cit. s. 258.

³⁷ F. Bielak op. cit. s. 260.

sam fakt zapisania się w album studiosorum. Odnosi się to nie tylko do tych pisarzy, którzy potem w uniwersytecie pozostali, ale znajdują się także wzmianki przy innych autorach, np. przy późniejszym jezuitcie Jakubie Wujku. Poza materiałami, jakie znalazł w archiwum szkoły krakowskiej, tu i ówdzie wspomina inne archiwum czy zbiory”³⁸. Starowolski, pisarz płodny i obrotny, był w zażyłych stosunkach również z księgarzami. „Oni też usłużyć mogli Starowolskiemu swoimi rejestrami książek. Były one, jak wiemy z inwentarzy i testamentów, sporządzane pobieżnie, ale też w takiej formie podaje spisy dzieł autor *Setki*. Że zaś w drugim wydaniu większą na nie zwrócił uwagę, dowodzi tego nie tylko inny, przejrzystszy układ tytułów bibliograficznych, ale także poprawki i uzupełnienia”³⁹.

Pierwsze wydanie *Hekatonasasu* ukazało się w roku 1625 we Frankfurcie nad Menem, mieście będącym wówczas ośrodkiem handlu księgarskiego zachodniej Europy. Starowolskiemu zależało bowiem niewątpliwie na rozpowszechnianiu książki, jako informatora o kulturze umysłowej Polski, właśnie poza jej granicami⁴⁰. Książkę zaopatrzył Starowolski w indeks pisarzy (*Catalogus illustrum Poloniae scriptorum*), obejmujący 172 nazwiska w układzie alfabetycznym imion tych pisarzy (podobnie jak to było u Gesnera). W indeksie znajdują się również nazwiska i tych pisarzy, o których wspominał w tekście lub na marginesie dzieła. Uwagi marginesowe pierwszego wydania znalazły się niemal wszystkie w tekście drugiego wydania.

Drugie wydanie *Hekatonasasu* ukazało się już w roku 1627 w Wenecji, w sławnej oficynie Alda Manutiusa. Autor zachował dawny tytuł, lecz powiększył liczbę pisarzy ze 172 do 232. „Przez taki wzrost liczby nazwisk i osób dziełko straciło na przejrzystości, gdyż pod jednym tytułem, pod nazwiskiem jednego pisarza zjawiają się nieoczekiwanie, bez uzasadnienia, wspomnienia o innych”⁴¹. Ważniejsze jest jednak to, że Starowolski starał się uzupełnić swą pracę nie tylko nowymi nazwiskami. Przeszło pięćdziesiąt życiorysów dopełnił albo poprawił. Szczególnie widać to przy kilku rzeczywiście wybitnych nazwiskach. Najwięcej zyskał na tym życiorys Mikołaja Kopernika, zupełnie przerebiony i wzbogacony konkretnymi informacjami.

Znamienny jest przy tym skład społeczny owej reprezentacji pisarzy polskich. Według klasyfikacji stosowanej przez Starowolskiego,

³⁸ F. Bielak op. cit. s. 261.

³⁹ F. Bielak op. cit. s. 262.

⁴⁰ F. Bielak op. cit. s. 262.

⁴¹ F. Bielak op. cit. s. 262.

głównych pisarzy, tj. takich, którym poświęcił osobne ustępy, było: 24 teologów, 20 mówców (i polityków), 11 historyków, 10 prawników, 10 poetów, 4 polityków, 4 matematyków, 3 filozofów, 3 lekarzy, po dwóch muzyków, gramatyków, summistów, retorów, polihistorów i jeden kosmograf⁴². Jak mało precyzyjna była ta klasyfikacja, świadczy choćby to, że u niego Frycz Modrzewski jest politykiem, a Jan Zamojski polihistorem, Krzysztof Warszawicki — mówcą, a Skarga teologiem. Natomiast indeks, podobnie jak w pierwszym wydaniu, ułożony według imion, a nie nazwisk, zestawia tylko 220 autorów, a bynajmniej nie są to wszyscy wymienieni w tej książce, podającej kilkaset nazwisk autorów, a kilka tysięcy tytułów. „Przekazanie potomności kilkuset nazwisk i kilku tysięcy tytułów ich dzieł to zasługa epokowego znaczenia, zwłaszcza jeśli uprzytomnimy sobie, co w dziedzinie bibliografii zastał Starowolski w Polsce”⁴³.

Hekatonas to publikacja bio-bibliograficzna. Główny nacisk położył Starowolski na zarysy czy też portrety biograficzne pisarzy. W zasadzie po wzmiance o pochodzeniu pisarza podaje on koleje życia, zwłaszcza zaś przebieg studiów uniwersyteckich, uzyskane stanowiska, wreszcie wymienia prace naukowe lub literackie. Często informuje o pracach rękopiśmiennych, które przeważnie z braku nakładcy nie ukazały się w druku. Te informacje bibliograficzne, mimo ich nieściśłości, a czasami nawet błędów, podnoszą wartość *Hekatonasu*, zwłaszcza że w drugim wydaniu Starowolski okazał większą troskliwość o dokładniejsze zestawienie pozycji bibliograficznych.

Przyczyną wielu błędów Starowolskiego było to, że przy jednolitym podawaniu tytułów po łacinie musiał tłumaczyć tytuły polskie i tłumaczył je nieraz tak niefortunnie, iż łączył dwa tytuły w jeden lub, odwrotnie, rozbił jeden tytuł na dwa⁴⁴. „Ale też skonfrontowanie danych Starowolskiego z dotychczasową wiedzą bibliograficzną o naszej literaturze wieku złotego dało w wyniku dokładne rozszyfrowanie niektórych wątpliwości dotąd nie wyjaśnionych, tytułów pominiętych przez wszystkie bibliografie z Estreicherem włącznie”⁴⁵. Wadą jego było, że wiadomości zbierane pospiesznie i bezkrytycznie notował niejako na gorąco i zwykle ani ich nie sprawdzał, ani do nich nie wracał. Starowolski był lepszym biografem niż bibliografem i o dokładny opis bibliograficzny wzmiankowanych książek nie dbał. „Brak krytycyzmu,

⁴² F. Bielak op. cit. s. 263.

⁴³ J. Starnawski op. cit. s. 145.

⁴⁴ J. Starnawski op. cit. s. 145.

⁴⁵ J. Starnawski op. cit. s. 145.

naiwność, dziwaczny układ, podawanie dat i danych biograficznych skąpe, a często błędne, przekręcanie tytułów, łączenie dwu w jeden i odwrotnie — rozbijanie jednego tytułu na dwa, niedostateczne wyjaśnianie, czy dzieło drukowane było, czy pozostaje w rękopisie, przesadne pochwały, często panegiryczne czy z panegiryzmem graniczące — to spory katalog grzechów pierwszego bibliografa polskiego”⁴⁶. Jednakże Starowolski ma tę bezsporną zasługę, że zestawił spory słownik biograficzno-bibliograficzny Polaków, którzy się zapisali przeważnie trwale w życiu umysłowym i kulturalnym narodu i za to zdobył sobie wdzięczność rodaków. Więcej, bo przez sto lat jego właśnie *Hekatontas* była świadectwem poziomu umysłowego Polski i na długie lata jedynym przewodnikiem bio-bibliograficznym dla swoich i obcych⁴⁷.

Drugim zbiorem szkiców biograficznych Starowolskiego jest dziełko *De claris oratoribus Sarmatiae* (1628), zawierające 86 życiorysów, wśród których powtarzają się także nazwiska znane z *Hekatontasu*. Terminu orator użył on w szerszym znaczeniu i dlatego prócz znakomitych mówców polskich, wygłaszających swe mowy po polsku lub po łacinie, wymienił również pisarzy, uczonych i polityków. Przyjętym już w *Hekatontasie* sposobem na pierwszych miejscach wymienił dostojników państwowych i posłów, na dalszych profesorów Akademii i pisarzy (np. Kochanowskiego), a wreszcie innych, o mniejszym znaczeniu społecznym. „Liczbowo przygniatającą większością głuszą wszystkich politycy, posłowie i wodzowie XVI w. Źródłami do przedstawienia ich dzieł czy zasług były opracowania historyczne ogólne, pisma ich względnie też korespondencja”⁴⁸.

Tutaj należy się również wzmianka trzeciej publikacji Starowolskiego pt. *Laudatio Almae Academiae Cracoviensis* (1639), w której wymienia wybitnych wychowanków Akademii, a wśród nich kilkudziesięciu pisarzy i uczonych z Janem Długoszem, Szymonem Maritiumem, Janem Brożkiem, Maciejem Miechowitą, Wojciechem z Brudzewa, Stanisławem Hozjuszem, Stanisławem Orzechowskim i Piotrem Skargą na czele.

⁴⁶ J. Starnawski op. cit. s. 138—139.

⁴⁷ J. Starnawski przypomniał w swej rozprawie (s. 141), że w 1644 r. wyszło we Frankfurcie trzecie wydanie *Hekatontas*. Rzadki egzemplarz tej nieznanej prawie edycji znajduje się w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Czwarte wydanie ukazało się w tomie *Simonis Starovolsci Tractatus tres. I. Polonia, II. Sarmatiae bellatores, III. Scriptorum Polonicorum Hekatontas*. Vratislaviae 1733.

⁴⁸ F. Bielak op. cit. s. 268. J. Starnawski (op. cit. s. 149) podał listę omówionych „oratorów”.

Mniej więcej w połowie XVII wieku pojawia się w zachodniej Europie nazwa „bibliografia” na oznaczenie spisu książek, a termin „bibliograf” zaczyna być stosowany do literata układającego spisy książek. U nas o właściwej bibliografii w tym okresie głucho, chociaż nie brak dzieł, które mogą zainteresować bibliografa jako źródła przydatne dla bibliografii. Wymienić tu trzeba przede wszystkim publikacje Samuela Nakielskiego — *Miechovia* (1634), Szymona Okolskiego — *Orbis Polonus* (1641—45), St. Szczygielskiego — *Aquila Benedictina* (1663) i Piotra Hiacynta Pruszcza — *Fortecę duchowną Królestwa Polskiego* (1662). W tej ostatniej rejestr autorów, z których czerpał Pruszczy wiadomości do swych świątobliwych życiorysów, świadczy wymownie, że bibliografia spełniała służebną rolę w kruchcie hagiografii.

Samuel Nakielski (1584—1651) w swej źródłowej pracy o klasztorze bożogrobców w Miechowie podał wiele ważnych wiadomości prostujących niektóre informacje zawarte w *Hekatonasie* Starowolskiego. Znacznie ważniejszy od pracy Nakielskiego jest herbarz S z y m o n a O k o l s k i e g o (1580—1653) pt. *Orbis Polonus* wydany w trzech potężnych tomach folio liczących razem 1600 stron. Podaje on tam rody szlacheckie w układzie alfabetycznym wg nazw herbów. Przy herbach zamieszcza wiersze pochwalne różnych pisarzy, a przy każdym tomie daje rejestry herbów, tytułów i nazwisk rodów. W tomie trzecim wylicza najślawniejszych akademików. Dzieło jest rzadkie, bo trybunał zabronił drukowania i sprzedaży tego herbarza. Egzemplarze tomu pierwszego spaliły się w drukarni Franciszka Cezarego.

Niemale zasługi na polu bibliografii mają kalwini i działacze ariańscy, którzy po wygnaniu z Polski znaleźli schronienie głównie w Holandii i Anglii. Tam pracowali nad utrwaleniem swej doktryny i dotychczasowego dorobku piśmienniczego, zwłaszcza teologicznego. Owocem tego trudu są cenne prace bio-bibliograficzne, informujące o piśmiennictwie różnowierców. Nawet kalwini w obawie represji ze strony cenzury kościelnej drukowali swe dzieła za granicą. Najważniejsze z nich dla dziejów bibliografii to *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias ...* wydane jeszcze przed wypędzeniem arian, w Utrechcie (1652) pod pseudonimem Regevolscius. Autorem był A n d r z e j W ę g i e r s k i (1600—1649), rektor szkoły leszczyńskiej, nie żyjący już wówczas od 3 lat. Drugie wydanie ukazało się pt. *Libri quattuor Slavoniae reformatae* pod zlatynizowanym nazwiskiem Andreas Vengerscius (Amsterdam 1679).

Dzieło Węgierskiego dzieli się na 4 części, każda z osobnym tytułem. Część I mówi o powstaniu i rozwoju braci czeskich na ziemiach

polskich, a także o stanie Kościoła reformowanego w Polsce; część II o prześladowaniach husytów, kalikstynów, luteranów i braci czeskich; część III obszernie omawia pisarzy i teologów różnowierczych działających w Polsce. O wielu z nich przynosi dzieło Węgierskiego szczegóły biograficzne, bibliografia natomiast — jak pisze Estreicher (*Bibliografia* t. 32) — jest niedokładna. Część IV wylicza dogmaty greckie, katechizmy, biblie, zbiory śpiewów i modlitw, a także podaje listy i relacje ważne dla dziejów reformacji. „Dzieło Węgierskiego jest jedną z najwcześniejszych prób ujęcia dziejów reformacji w Polsce po roku 1650 — i to na szerokim europejskim tle. Oczytanie jego jest bardzo duże. Zna i wyczerpał literaturę drukowaną”⁴⁹. Znał także i korzystał z rękopisów przeważnie do dziś nie zachowanych. W zasadzie pisał o luteranach, kalwinach i braciach czeskich, ale najobszerniej zajmował się najbliższymi mu braćmi czeskimi. Natomiast całkowicie pominął socynianów (arian). Drugie wydanie dzieła Węgierskiego, pod zmienionym tytułem jest przedrukiem pierwszego, znacznie uzupełnionym nowym materiałem (m. in. z Krzysztofa Sandiusa) prawdopodobnie przez Andrzeja i Benedykta Wiszowatych⁵⁰.

Bogate materiały biograficzno-bibliograficzne o piśmiennictwie arian zawiera dzieło Krzysztofa Sandiusa (Sanden, pseud. Hermanus Cingellus, 1644—1680), teologa ariańskiego pt. *Bibliotheca Antitrinitariorum sive Catalogus scriptorum et succincta narratio de vita eorum auctorum* (Freistadt 1684).

Sandius był nie tylko wybitnym teologiem i pisarzem ariańskim, lecz także doskonałym znawcą i badaczem polskiej literatury religijnej i społecznej. W czasie swych wieloletnich studiów zgromadził bogaty i cenny materiał historyczny i bibliograficzny, który następnie wykorzystał w licznych, wydanych za granicą dziełach⁵¹. W dziele swym uwzględnił i omówił szeroko materiał przez swoich poprzedników całkowicie pominięty.

Bibliotheca Antitrinitariorum ukazała się drukiem w cztery lata po zgonie autora i jest największym osiągnięciem Sandiusa jako historyka i bibliografa polskiego arianizmu. Zawiera ona ciekawe materiały dotyczące dziejów tego ruchu i jego najwybitniejszych przedstawicieli⁵².

⁴⁹ K. Estreicher: *Bibliografia polska* t. 32 s. 290.

⁵⁰ K. Estreicher op. cit. s. 291.

⁵¹ S. Brzeziński: *Krzysztof Sandius bibliograf różnowierstwa polskiego XVII w.*

⁵² Jako fundamentalna i nadal aktualna bibliografia dzieło Sandiusa zostało wznowione przez Instytut Filozofii i Socjologii PAN w Bibliotece Pisarzy Reformacyjnych nr 6 pt. *Christophori Sandii Bibliotheca antitrinitariorum*. Prefatione et indice nominum instruxit Lech Szczucki. Varsoviae 1967.

Część pierwszą dzieła (s. 1—150), stanowiącą właściwą bibliografię polskiej i zagranicznej literatury arińskiej, poprzedza indeks, obejmujący 155 pisarzy, ułożony w kolejności alfabetycznej imion. Są tu między innymi nazwiska takich pisarzy arińskich, jak: Szymon Budny, Stanisław, Andrzej i Krzysztof Lubienieccy, Krzysztof Morsztyn, Erazm Otwinowski i Andrzej Frycz Modrzewski. Sandius podaje krótki życiorys każdego autora oraz spis i krytyczne omówienie jego dzieł. Opis bibliograficzny zawiera, prócz nazwiska autora i tytułu dzieła, także miejsce i rok jego wydania oraz format. Część druga *Biblioteki* zawiera siedem traktatów historycznych dotyczących arianizmu polskiego. Trzy spośród nich wyszły spod pióra Sandiusa.

Indeks ułatwia orientację w materiale bio-bibliograficznym, obejmującym nie tylko Polaków i socynianów działających w Polsce, lecz także antytrynitarzy działających w innych krajach. Rozpoczyna ten wykaz pisarzy Wolfgang Fabricius Capito, po nim idą chronologicznie inni autorowie, a kończą zestawienie pisma anonimowe. Podobnie jak Starowolski — przekładał Sandius tytuły polskich dzieł na łacinę, co znacznie utrudnia ich identyfikację. Zamieścił on również wiadomości o drukarniach arińskich w Polsce i na Litwie.

Tutaj wspomnieć wypada również fundamentalne dzieło Stanisława Lubienieckiego (1623—1675), syna Krzysztofa (młodszego) pt. *Historia reformationis Polonicae*, powstałe w 1664, a wydane w roku 1685.

5. BIBLIOFILE I BIBLIOGRAFOWIE POMORSKY I PRUSCY

W tym samym okresie na przełomie XVI i XVII wieku, kiedy szlachta osiągnęła zdecydowaną przewagę nad innymi stanami i zepchnęła chłopów na dno poddańczej wegetacji — miasta Pomorza i Prus umocniły swoją pozycję. Szczególnie zaś zyskał na znaczeniu Toruń, wykorzystując koniunkturę gospodarczą, po otrzymaniu od Batorego prawa składu (1577). „Bogacił się więc Toruń, a bogactwa wznagły aspiracje kulturalne miasta, wznagły się też ambicje polityczne”¹. Do rady i do władz miejskich wchodził tylko ludzie „uczeni”. Na czele miasta stał wówczas głośny burmistrz Henryk Strobant (1548—1609). „Stosunki między miastami pruskimi, a więc Toruniem, a rządem Rzeczypospolitej w tych czasach układały się różnie: sentyment miasta

¹ S. Tync: *Ślązak Ulryk Schober konrektor i działacz kulturalny toruński* s. 99.

kształtował się zależnie od tego, czy je bito po kieszeni, czy oszczędzono, czy domagano się od niego nadzwyczajnych podatków i zasiłków na toczące się wojny: z Moskwą, Turkami, czy też dawano mu spokój”².

Wspomniany już Stroband zasłynął jako znakomity gospodarz miasta, dbały o jego gospodarkę, dobrobyt i kulturę. Za jego rządów zbudowano lub przebudowano szereg dużych gmachów, między nimi gmach poklasztorny franciszkański dla gimnazjum i jego biblioteki. W 1594 r. zostały uroczyście otwarte zreformowane i podniesione na wyższy poziom gimnazjum toruńskie i biblioteka gimnazjalna. Dokumentem tego momentu dziejowego jest *Descriptio Bibliothecae Scholae Thoruniensis Anno Domini 1594 extractae*, zachowane w rękopisie współczesnym, a ogłoszone dopiero obecnie³.

Organizatorem i pierwszym kierownikiem biblioteki gimnazjum toruńskiego był Ślązak U l r y k S c h o b e r (1559—1598), konrektor gimnazjum i działacz kulturalny w Toruniu. On też był autorem *Opisu biblioteki*, który informuje dokładnie o jej urządzeniu. Dla nas interesujący jest rozdział III *Opisu*, w którym dowodzi Schober, że cały zasób biblioteczny podzielony został ze względu na treść ksiąg na dwadzieścia pięć klas. Poszczególne klasy obejmowały dzieła jednej dyscypliny albo też skupiały w sobie dzieła kilku nauk do siebie zbliżonych, wyjątkowo tylko dzieła historyczne (ze względu na ich ilość) umieszczono w kilku klasach. Biblioteka była zaopatrzona w katalogi i inwentarze. W inwentarzu obok nazwiska autora i tytułu książki notowano albo cenę, albo nazwisko ofiarodawcy. Dla bibliografa ważna jest informacja, że *Opis biblioteki* kończy się listą 13 dzieł z zakresu bibliografii, bibliologii i bibliotekoznawstwa⁴.

Staraniem Schobera i zapewne przy pomocy finansowej Strobanda wydano w roku 1594, dla uświetnienia uroczystości otwarcia księżnicy, najcenniejszy jej rękopis Naldo Naldi: *De laudibus Augustae Bibliothecae ad Matthiam Corvinum Pannoniae regem*, sławiący słynną bibliotekę Macieja Korwina. Schoberowi więc zawdzięcza kultura toruńska pierwszą naukową pracę edytorską z zakresu filologii i bibliotekoznawstwa⁵. Rękopis ten wydał ponownie Piotr Jaenichius w czasopiśmie „Meletemata Thorunensia” (t. 2: 1727). Wokół gimnazjum toruńskiego skupiło się znaczne grono wybitnych profesorów, naukowców i pisarzy, którzy

² S. Tync op. cit. s. 101.

³ S. Tync op. cit. „Dodatek źródłowy” s. 239—261.

⁴ S. Tync op. cit. s. 198.

⁵ Por. Z. Mocarski: *O księżnicy Miejskiej imienia Kopernika w Toruniu* s. 10, 14.

brali czynny udział w ówczesnym życiu naukowym ziem północno-pruskich⁶. Niemalą wpływ na tę aktywność miała zarówno duża niezależność miasta, jak i ta okoliczność, że od ostatnich dziesiątków XVI wieku, aż mniej więcej do połowy następnego stulecia, Toruń stanowił centrum wydawnicze polskiego luteranizmu⁷.

Sławę „bibliografa”, co wówczas było niejako oznaką uczoneści, zdobył sobie znakomity historyk, znawca prawa publicznego Prus i Polski, a zarazem profesor tegoż gimnazjum Kr z y s z t o f J a n H a r t k n o c h (1644—1687), którego główne dzieła należą częściowo również do bibliografii, ponieważ wymieniają dzieła pisarzy polskich i pruskich. Z innych profesorów godni uwagi są Paweł Pater i Jerzy Piotr Schultz, o których wspomni się jeszcze na innym miejscu. Z Toruniem współpracował Elbląg, który też zdobył gimnazjum typu akademickiego. Uczelnia ta, na wzór toruńskiej, uzyskała wówczas własny zasobny księgozbiór. Wykładowcami byli profesorowie tej miary co Jan Hoppe, Jan Mylius, Jan Amos Komeński, historycy: Dawid Braun, Jan Daniel Hoffman i in.

Przed wszystkie miasta Pomorza w dziedzinie drukarstwa wysunął się jednak w XVII wieku Gdańsk. Już w 1580 r. przekształcono dawną szkołę, tzw. „partykularz”, na gimnazjum akademickie, które wkrótce wyposażono w bogatą bibliotekę humanistyczną. Wraz z rozwojem życia umysłowego wzrosło zapotrzebowanie na książkę. Co więcej, dzięki lepszej koniunkturze gospodarczej, Gdańsk prześcignął Toruń w zakresie wydawnictw różnowierczych, a jego wybitny drukarz A n d r z e j H ü n e f e l d (1581—1666), zasłużył sobie na miano „drukarza polskiego”, tak wiele przeszło przez jego prasy podręczników, kancjonałów, modlitewników i dzieł historycznych, bądź w języku polskim, bądź z Polską bezpośrednio związanych⁸. Największym jego przedsięwzięciem był druk nowego przekładu *Biblii* tzw. gdańskiej (1630—1632), dedykowanej Władysławowi IV. Niestety papież już w 1633 r. wpisał *Biblię* na indeks, a synod warszawski nakazał pod groźbą ekskomuniki i odpowiedzialności finansowej wyzybyć się egzemplarzy, drukarzom zaś i bibliopolom zabronił przedrukowywać i sprzedawać wyklęte dzieło. Mimo tych gróźb *Biblia gdańska* przez lat przeszło trzysta pełniła swoją służbę, gdyż była pierwszym pełnym *Pismem św.* w języku polskim na ziemiach pomorsko-pruskich⁹. Tu trzeba podkreślić doniosły fakt, iż Gdańsk naj-

⁶ S. Tync: *Dzieje Gimnazjum Toruńskiego* t. 2 s. 187, 211.

⁷ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 4: Pomorze s. 432.

⁸ Op. cit. s. 120.

⁹ Op. cit. s. 161.

wcześniej ze wszystkich miast polskich powołał do życia samodzielne firmy wydawniczo-nakładowe, zorganizowane na nowoczesnych zasadach, niezależnie od warsztatów produkcyjnych¹⁰. Jednym z wyróżniających się reprezentantów księgarstwa nakładowego był Jerzy Förster (1615—1660), który niewielką księgarnię przekształcił w nowoczesne przedsiębiorstwo nakładniczo-wydawnicze z filiami w Lublinie (1646), Warszawie (1655) i w Krakowie. Był on najwybitniejszym w XVII w. na ziemiach Rzplitej „człowiekiem książki” i przez jego przedsiębiorstwo przechodziła większość dzieł autorów polskich z zakresu historiografii.

Gdańsk również pierwszy określił obowiązki drukarzy oraz wprowadził tzw. „egzemplarz obowiązkowy” dla archiwum miasta (1645), a później także (1660) dla Biblioteki i gimnazjum. W Gdańsku ukazał się pierwszy ze znanych dotychczas drukowany katalog księgarski w Polsce. Wydał go Holender przebywający w Gdańsku Aegidius Janssonius a Waesberge. Jest to *Catalogus variorum librorum insignium officinae Aegidii Jansonii a Waesberge civis et bibliopolae Gedanensis* (1679), wydany w Gdańsku przez D. F. Rhetiusa. Tenże drukarz gdański Rhetius (Rhete) wydał nakładem Marcina Hallersorda z Lipska cenną (nawet dzisiaj) pracę bibliograficzną Henninga Witte z Rygi *Diarium biograficum, in quo scriptores saeculi... XVII praecipui adducuntur* (1688). Wszystkie trzy miasta — Gdańsk, Elbląg i Toruń — utrzymywały ożywione kontakty zarówno z Warszawą i Poznaniem, jak i z Królewcem, w którym wydawnictwa polskie, mimo wzrastającego nacisku germanizacyjnego, cieszyły się nadal wielkim popytem.

Znamiennym objawem kultury umysłowej mieszczaństwa i ówczesnej inteligencji Gdańska, Torunia, Elbląga i Królewca był kult i zamiłowania bibliofilskie. Dzięki wysokiej kulturze patrycjuszowej i ludzi uczonych nagromadziło się mniej więcej od połowy XVII w. sporo poważnych bibliotek prywatnych, które po śmierci właścicieli najczęściej sprzedawano w drodze licytacji. Najdawniejsza znana nam aukcja odbyła się w 1672 r. w Gdańsku. Sprzedano na niej bibliotekę prof. Jakuba Zetzke¹¹. Wymagały te licytacje zgody ze strony właściwej Rady, która ustalała przepisy normujące aukcje. I tak w 1717 r. Rada w Toruniu uchwaliła druk katalogu licytacyjnego Jana Reinholda Böhme, przy czym zabroniła dołączyć do niego „titulo appendicis” obce książki lub też mieszać je z biblioteką właściciela. Na sesji zaś w dniu

¹⁰ Op. cit. s. 121.

¹¹ P. Szafran: Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa... s. 56.

5 IX 1718 roku uchwalono przyjąć owe „leges auctionis” jako stałe przepisy¹².

Z owych zamiłowań bibliofilskich i licytacji pozostały trwale dokumenty w postaci licznych drukowanych katalogów licytacyjnych, które pozwalają historykom kultury wejrzeć w skład bibliotek prywatnych, a bibliografom — odkryć niejedyn rzadki rarytas, o którego istnieniu informuje jedynie ten opis bibliograficzny. Zygmunt Mocarski wskazuje w swoim dziele, że najważniejszą prywatną biblioteką patrycjuszowską w drugiej połowie XVII w. był w Toruniu księgozbiór Gerarda Thomasa. Wspaniała ta biblioteka, wystawiona na licytację w 1726 r., składała się, wg drukowanego katalogu, z 2143 pozycji, wśród których sporo było druków literatury plebejsko-sowiżrzalskiej¹³. Wybitnym bibliofilem i bibliografem na początku XVIII stulecia był w Toruniu przede wszystkim senior duchowieństwa protestanckiego, uczony gdańszczanin Efraim Praetorius (1657—1723). Zbierał on podczas pobytu w Toruniu ulotne panegiryki, ocalając je od zagłady. Nieraz ujawniał na kartach tytułowych autora lub dokładną datę wyjścia druków. Cenny jego z tych względów księgozbiór przeszedł drogą kupna po śmierci właściciela w ręce Krzysztofa Henryka Andrzeja Gereta (1666—1757), posiadacza najzasobniejszej biblioteki prywatnej, jaka znajdowała się kiedykolwiek w Toruniu za czasów dawnej Rzeczypospolitej. Niezwykle liczna, niewątpliwie wspaniała biblioteka Gereta, zbierana starannie przeszło lat trzydzieści, rozsypała się drogą licytacji po świecie; wiele dzieł nabył zwłaszcza J. A. Załuski do swego znakomitego księgozbioru. Jako dokument jej istnienia pozostał 3-tomowy katalog licytacyjny. Gdańskie katalogi aukcyjne XVII i XVIII w. wymienia P. Szafran¹⁴.

Wśród uczonych burmistrzów toruńskich XVIII stulecia czołową postacią był wybitny kronikarz miasta Jan Jakub Zernecke (1672—1741), który, oprócz źródłowych publikacji dokumentarnych, pozostawił także interesujący dla bibliografii *Summarischer Entwurf des Geehrten und Gelehrten Thorns* (Thorn 1712). Na czoło godnych uwagi rektorów gimnazjum toruńskiego i opiekunów jego sławnej biblioteki wysunął się w początkach XVIII w. Piotr Jaenichen, znany również jako Jaenichius (1679—1739). Gdy w 1722 r. Rada Miejska wydała zarządzenie, by bibliotekę gimnazjalną udostępnić szerszej publiczności, Jaenichius uporządkował książki, uzupełnił katalogi i przygoto-

¹² Z. Mocarski: *Książka w Toruniu do roku 1793* s. 459.

¹³ Z. Mocarski op. cit. s.435.

¹⁴ P. Szafran op. cit. s. 72—106.

wał jej monografię, którą wydał pt. *Notitia Bibliothecae Thorunensis qua de eius origine et incrementis codicibus msstis aliisque notatu dignis, nonnulla breviter et succinte exponuntur* (1723). Rozprawka Jaenichiusa obejmuje historię i opis zewnętrzny biblioteki, wykaz ciekawszych zasobów, tj. inkunabułów, rękopisów i niektórych rzadszych druków XVI w. oraz opis innych zbiorów, jak portrety, globusy i in. Podaje on m. in., że księgozbiór ujęty jest w 25 klasach, których nazwy wymienia. Szczegółowy rozbiór tej rozprawy, obejmującej 43 strony in 4°, ogłosiła Krystyna Podlaszewska¹⁵. Zwróciła ona uwagę na długi przypis do tekstu rozprawy, świadczący o crudycji bibliograficznej autora i znajomości współczesnej literatury bibliotecznej¹⁶. Rozprawka Jaenichiusa, chociaż miała na celu przede wszystkim dostarczenie ogólnej informacji o bibliotece toruńskiej, jest również katalogiem inkunabułów i rękopisów. W ich opisie Jaenichius „w szerokim zakresie korzysta z istniejącej wtedy i dostępnej mu literatury”¹⁷. Podaje także obszerną literaturę dotyczącą istniejących już podobnych prac. Toteż trafnie podkreślono, że „*Notitia* jako jedno z pierwszych wydawnictw tego typu na ziemiach polskich daje wgląd w poziom bibliotekarstwa i bibliotekoznawstwa w tym okresie”¹⁸.

Działający współcześnie z Jaenichusem Efraim Oloff (1685—1735) pierwszy zajął się naukowym opracowaniem polskiego pieśniarstwa w książce pt. *Polnische Liedergeschichte* (1744)¹⁹. Na początku swego dzieła zamieścił w porządku alfabetycznym autorów pieśni z krótkimi biografiami, wymieniając i inne pisma przez nich wydane. Na końcu wylicza i opisuje różne kancjonały. Historia tych kancjonałów jest zarazem historią zborów dysydenckich. W tym samym roku Sylwius Wilhelm Ringeltaube (zm. 1785) ogłosił rzecz o polskich przekładach pisma świętego pt. *Grundliche Nachricht von den polnischen Bibeln, von deren mancherlei Uebersetzungen und Urhebern, nebst einigen dazü gehörigen Merkwürdigkeiten aus der polnischen Weltlichen- Kirchen- und Reformations-Geschichte*.

Krwawa tragedia toruńska (1723 r.), wywołana ślepą nienawiścią wyznaniową, zahamowała prężność kulturalną Torunia. Upadek gospo-

¹⁵ K. Podlaszewska: *Notitia Bibliothecae Thorunensis P. Jaenichiusa z 1713*.

¹⁶ K. Podlaszewska op. cit. s. 12.

¹⁷ K. Podlaszewska op. cit. s. 38.

¹⁸ K. Podlaszewska op. cit. s. 9.

¹⁹ *Polnische Liedergeschichte von polnischen Kirchengesängen und derselben Dichtern und Uebersetzern nebst einigen Anmerkungen aus der polnischen Kirchen- und Gelehrten-geschichte*.

darczy i wojny odbiły się ujemnie na pięknie zapowiadających się pracach naukowych, dających podnetę do prac historyczno-bibliograficznych.

Trzeci ze współtowarzyszy Jaenichiusa w gimnazjum toruńskim — Jan Daniel Hoffmann (1701—1766) był tam nauczycielem w l. 1732—46. Od 1746 r. był konrektorem gimnazjum w Elblągu. Przyczynił się znacznie do ożywienia ruchu na polu bibliografii. Do cenniejszych jego prac należy bibliografia druków dotyczących colloquium charitativum w Toruniu w 1645 r.: *Synopsis historico-literaria colloquii charitativi Thorunensis* (1744). Najznakomitszym jednak jego dziełem była rozprawa o dziejach drukarstwa polskiego pt. *De typographis, earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et M. D. Lithuaniae cum variis observationibus rem et literariam et typographicam utriusque gentis aliqua ex parte illustrantibus* (1740). Dla ówczesnych zbieraczy książek i bibliografów była ona pierwszym przewodnikiem w poszukiwaniach starych druków. W początkach zaś następnego stulecia dała podnetę erudycie-bibliografowi J. S. Bandtkiemu do opracowania gruntowniejszych dzieł z historii drukarstwa w Polsce.

Spośród profesorów gimnazjum akademickiego w Gdańsku na zainteresowanie historyka bibliografii zasługuje Paweł Pater (1656—1724), urodzony na Spiszu, działający jako nauczyciel matematyki od 1688 r. w Toruniu, a następnie od 1705 w Gdańsku. Zajmował się on — prócz matematyki — astronomią, geografją, mechaniką i drukarstwem. W 1710 r. opracował i wydał obszerny traktat typograficzny *De typis literarum*, opisujący dzieje druku i jego narzędzia oraz wzory czcionek drukarskich. W następnym roku założył Pater własną prywatną drukarnię, aby biedni uczniowie gimnazjum mogli kontynuować swoje studia. Drukował w niej wyłącznie własne prace, a przede wszystkim redagowane przez siebie popularne kalendarze gdańskie (*Jährlicher Calendar-Practica*). W działalności wydawniczej Patera, mającej charakter encyklopedyczno-kompilacyjny, widoczny jest wpływ drukarstwa z Antwerpii. Bogactwo elementów typograficznych, jak inicjały, międzyryty, winietki, piękna forma typograficzna i inne formy, przypominające „gdańskie elzewiry” uczonego bibliofila i właściciela prywatnej drukarni Jana Heweliusza, świadczą o wysokim kunszcie drukarskim Patera, uwidocznionym między innymi w kilku odmianach jego sygnetu drukarskiego²⁰. Jako wydawca kalendarzy toruńskich i gdańskich, a następnie kalendarzy w języku polskim (*Kalendarz gospodarski*) wyprzedził

²⁰ K. Kubik: *Profesor Paweł Pater pionier kształcenia technicznego w Gdańsku* s. 141.

o kilkanaście lat pierwsze koncepcje zreformowanych kalendarzy w Polsce, które wykorzystywały astronomię i fizykę doświadczalną dla usunięcia prognostykarstwa, panoszącego się w Europie aż po koniec XVIII w.²¹

Z prac erudytów pruskich pierwszeństwo należy się bibliografii polskiego piśmiennictwa historycznego zestawionej przez Samuela Joachima Hoppiusa (Hoppe) (1684—1754). W dziele łacińskim *De scriptoribus Historiae Polonicae schediasma* (1707) wymienia on obok historyków również panegirystów, wyszczególniając ich pisma i różne wydania. Nowe wydanie z poprawkami i dodatkami jego profesora Gabriela Grodecka i Walentego Schlieffa ukazało się jako dodatek do t. 1 *Historii Polski* Długosza (1711). We wstępie, uzasadniającym wybór tematu, Grodeck uważa za wskazane podkreślić, że „scriptorum patriae historiae notitia utilis est”. Wśród poprzedników na tym polu wymienia Szymona Starowolskiego, Krzysztofa Warszewickiego, Stefana Danielewicz, Jana Długosza, Jakuba Brzemieckiego, Tomasza Tretera, Macieja z Lubomierza Tretera, J. Plastwiga i Krzysztofa Jana Hartknocha. Grodeck uważał jednak, że dotychczasowe opracowania nie dają pełnego wyczerpania, nie są usystematyzowane i dlatego uzasadniają potrzebę podjęcia pracy²². We współczesnej recenzji powiedziano o bibliografii Hoppego: „przedstawia ona tak pełną (kompletną) bibliotekę polskich historyków, jaką do tej pory nie może się poszczycić żaden inny naród”²³. Słusznie też zwrócono uwagę, że sumiennosc bibliograficzna w opisie dzieł polskich pierwszy raz doszła tutaj do głosu²⁴. Hoppe był bibliografem dobrze zorientowanym w swoim przedmiocie, czego dowodzi bibliografia przedmiotu cytowana we wstępie. Podzielił on omawianą przez siebie literaturę na kilka grup. Na początku omawia dzieła geografów i topografów, następnie heraldyków, historyków ustroju i kościoła, po czym prawników, wreszcie historyków Litwy, Estonii i Prus. Na końcu swego dzieła zamieścił indeks rzeczowy i osobowy, oraz indeks autorów objętych bibliografią. Osobno wymienia Hoppe poetów panegirystów, wydawnictwa statutów, konstytucje i pisma odnoszące się do reformacji w Polsce. Ogółem objął on ponad 600 pisarzy i około 1000 dzieł.

Wokół zakładów naukowych Gdańska, Elbląga, Torunia i Królewca, jak i wokół towarzystw uczonych i wychodzących wówczas czasopism grupowało się grono wykształconych bibliofilów i badaczy, którzy zyskali

²¹ K. Kubik: *Kalendariologia profesora Pawła Patera* s. 298.

²² K. Kocot: *Nauka prawa narodów w Ateneum gdańskim (1580—1793)* s. 129.

²³ *Neuer Bücher-Saal*. Leipzig VII s. 553.

²⁴ P. Chmielowski: *Metodyka historii literatury polskiej* s. 151.

sobie pracami naukowymi opinię wybitnych znawców książki i bibliografów. Należą tu przede wszystkim W. Schlieff i J. B. Schmidt z Gdańska, M. Lilienthal i S. A. Tschepius z Królewca. Walenty Schieff (1680—1750), ławnik gdański, najlepszy znawca literatury dotyczącej przeszłości Prus Królewskich, pomagał E. Praetoriusowi w opracowaniu monografii gimnazjum gdańskiego (*Athenae Gedanenses...*) bogatej w materiały bibliograficzne. J. B. Schmidt zajmował się historią Gdańska i zostawił po sobie dwa katalogi rękopiśmienne, które zawierały materiały do bibliografii polskiej²⁵.

Dziełem bibliograficznym, które zdobyło swemu autorowi szeroki rozgłos, była publikacja uczonego historyka i znawcy parlamentaryzmu polskiego, a zarazem pierwszego badacza numizmatyki polskiej Dawida Brauna (1664—1737) *De scriptorum Poloniae et Prussiae historicorum, politicorum et iuris consultorum typis impressorum ac manuscriptorum in Bibliotheca Brauniana collectorum... catalogus et iudicium auctoris* (1723). Autor, urzędnik pruski w służbie Sasów, opisał w tej książce 385 dzieł z zakresu historii, polityki i prawoznawstwa, znajdujących się w jego bibliotece prywatnej. Główny trzon dzieła stanowi rozbiór krytyczny i charakterystyka 241 prac. Przy każdej z tych pozycji podaje Braun treść książki, ocenę i dane biograficzne o autorze. Jako cel postawił sobie opracowanie krytycznego przewodnika po literaturze odnoszącej się do dziejów i ustroju Polski oraz Prus Królewskich, aby w ten sposób ułatwić pracę badaczom, a studia młodzieży. Pracę jego cechuje nieznaną w ówczesnej Polsce niezależność sądów, która nie znalazła aprobaty nawet takich światłych umysłów, jak J. A. Załuski i J. D. Janocki.

Zasługą Brauna było wprowadzenie do bibliografii pierwiastka krytycznego, wyrażającego się w ocenie dzieł bez względu na osobę autora. Ujemną cechą jego dzieła było mechaniczne zgrupowanie materiału według formatów książek i ograniczenie się do tego zespołu druków, jaki posiadał w swej bibliotece. Mimo to w jego książce można widzieć prototyp bibliografii specjalnej, krytycznej i adnotowanej. Istnieją egzemplarze z kartą tytułową: *Catalogus Bibliothecae Braunianae*.

Prace bibliograficzne Hoppiusa i Brauna wyrosły na gruncie nowych stosunków kulturalnych i ruchu umysłowego w Gdańsku i Prusiech. Ruch ten był następstwem recepcji nowych prądów umysłowych umiarkowanie postępowych i nowatorskich²⁶. Dzięki aktywności kulturalnej

²⁵ K. Reychman: *Ekstlibrisy gdańskie* s. 66—67.

²⁶ Ł. Kurdybacha: *Stosunki kulturalne polsko-gdańskie w XVIII w.* s. 10—16.

mieszczan gdańskich i pruskich pojawiły się na polskim gruncie już w pierwszych latach XVIII stulecia w epoce saskiej nieśmiałe próby organizowania towarzystw literacko-naukowych i wydawania czasopism krytyczno-naukowych.

Nie można tutaj pominąć także dwóch Mazurów pruskich S. A. Tschepiusa i J.K. Pisanskiego, obu z Królewca. Samuel Ernest Tschepius²⁷ był niewątpliwie najciekawszą postacią wśród ówczesnych erudytów pruskich. Bibliotekarz, zapalony zbieracz i bibliofil, gromadził on przeważnie polskie rękopisy i książki odnoszące się do historii polskiej. Świadectwem jego erudycji w tej dziedzinie była spalona w czasie pożaru jego zbiorów rękopiśmienna *Biblioteka pruska w języku polskim*. Jako jedyny ślad zainteresowań bibliograficznych pozostała po nim rozprawa w języku niemieckim pt. *Polnische Bibelhistorie*, drukowana w czasopiśmie *Preussische Zehenden* (1740—1744).

Poważniejsze znaczenie dla bibliografii miało dzieło uczonego z Królewca — Jerzego Krzysztofa Pisanskiego (1725—1790). Urodzony w Pisz na Mazurach, pochodził ze zniemczonej szlachty polskiej. Najwybitniejszym dziełem tego erudyty jest *Historia litteraria Prussiae* wydana w 4 zeszytach w Królewcu w l. 1762—1765, w tym czasie kiedy J. A. Załuski drukował częściami swoją *Bibliographia Zalusciana*. Jego *Historia litteraria*, zgodnie z terminologią epoki, obejmuje, prócz wiadomości o piśmiennictwie, także dzieje szkół, drukarni i bibliotek. Praca ta wydana została w całości w języku niemieckim dopiero w 1886 r. jako *Entwurf einer preussischen Literärgeschichte*. Pisański oparł się w swoich badaniach na materiałach i księgozbiorach, które później na skutek pożarów czy zniszczenia dla nas już przepadły, dlatego dzieło jego do dzisiaj nie straciło swego znaczenia naukowego.

Jednym z charakterystycznych przejawów kultury wczesnego Oświecenia na Pomorzu i w Prusiech Królewskich było powstanie w początkach XVIII w. czasopism krytyczno-naukowych, wzorowanych na podobnych periodykach zachodnioeuropejskich, a uwzględniających również dział bibliograficzny. Pierwszym takim czasopismem naukowym była „*Polnische Bibliothek, welche von Büchern und anderen zur Polnischen und Preussischen Historie dienenden Sachen ausführliche Nachricht giebt*”. Wydawał ją w l. 1718—19 w języku niemieckim gdański prawnik, historyk i bibliograf Gotfryd Lengnich (1689—1774), pierwszy wydawca *Kroniki Galla* (1749), przez pewien czas profesor

²⁷ A. Kawecka-Gryczowa: *Zarys dziejów piśmiennictwa polskiego w Prusach Wschodnich* s. 53.

gimnazjum gdańskiego. Ukazało się tylko 10 numerów owej „Polnische Bibliothek”, tak że nie mogła ona odegrać poważniejszej roli w rozbudzeniu ruchu umysłowego.

Idąc za przykładem Lengnicha w trzy lata później Jerzy Piotr Schultz (1680—1742), bibliograf i nauczyciel gimnazjum toruńskiego, począł wydawać czasopismo „Das Gelehrte Preussen”, początkowo nieregularnie (1722—1724), a następnie jako miesięcznik, później zaś (1725) jako kwartalnik pt. „Continuirtes Gelehrtes Preussen”. Zamieszczał w nim rozbiory różnych książek z zakresu historii polskiej i historii literatury. Informacje bibliograficzne stały w nim na wysokim poziomie naukowym i nie straciły wartości źródłowej do dziś.

W 1723 r. Michał Lilienthal zaczął wydawać w Królewcu miesięcznik pt. „Erleutertes Preussen”, poświęcony zagadnieniom historycznym. Obaj redaktorzy współpracowali ze sobą, a Lilienthal pisywał nawet do czasopisma Schultza. Po upadku czasopisma Schultza rektor tegoż gimnazjum toruńskiego Piotr Jaenichius podjął wydawanie rocznika w języku łacińskim pt. „Meletemata Thorunensia” (1 : 1726, 2 : 1727, 3 : 1731)²⁸. Niektórzy badacze kwestionowali, i do dzisiaj kwestionują, zaliczanie do czasopism wydawnictw ciągłych Lengnicha i Schultza, twierdząc że „wydawnictwa te posiadają raczej charakter zbiorowych dzieł naukowych niż czasopism i nie pozostają w ścisłym związku z ruchem umysłowym kraju”²⁹.

6. WIELCY BIBLIOGRAFOWIE POLSCY

JÓZEF ANDRZEJ ZAŁUSKI I JAN DANIEL JANOCKI

Druga połowa XVII w. i początek XVIII w. aż do roku 1717 to z niewielkimi stosunkowo przerwami okres ustawicznych wojen, wyniszczających kraj gospodarczo i ludnościowo. Liczba ludności w trzeciej ćwierci XVII w. spadła o jedną trzecią, a w pierwszej ćwierci następnego stulecia wskutek wojen, głodu i zarazy zaludnienie zmniejszyło się o około 25%. Z większych miast Warszawa, Poznań i Kraków w drugiej połowie XVII w. utraciły co najmniej połowę swej ludności. Zniszczenie miast i zubożenie mieszczaństwa ograniczyło możliwość udziału w twórczości kulturalnej tej klasy społecznej, która w warunkach ówczesnego ustroju miała po szlachcie największe szanse odegrania pozytywnej roli

²⁸ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 4: Pomorze s. 294.

²⁹ R. Kaleta, M. Klimowicz: *Prekursorzy Oświecenia ...* s. 235.

w dziedzinie kultury¹. Ogromne straty kulturalne poniosła Polska w czasach najazdu szwedzkiego. Zrabowane zostały wówczas liczne biblioteki, archiwa i zabytki sztuki, wiele ich zostało zniszczonych i spalonych, co odbiło się ujemnie na ciągłości rozwoju kultury polskiej².

W tych czasach upadku szkolnictwa, oświaty, nauki i drukarstwa, gdy górę wzięli zabiegający wszelkimi środkami o rozwój swego zakonu jezuiti, którzy pokryli Polskę siecią 51 kolegiów — gdzie prawdziwą wiedzę traktowano jako zbędny i niebezpieczny balast, nawet w Akademii Krakowskiej i w założonej przez nich Akademii Wileńskiej wszystkie nauki zostały podporządkowane wymogom teologii. Znamiennymi dla tego okresu dziełami były takie encyklopedie ciemnoty i zabobonu jak np. Wojciecha Tytkowskiego *Uczone rozmowy wszystką w sobie prawie zawierające filozofię* (1692), które w formie pytań i odpowiedzi dawały „niby encyklopedię całej wiedzy o przyrodzie, człowieku, metafizyce”. Znacznie wyżej postawić trzeba Benedykta Chmielowskiego *Nowe Ateny albo Akademię wszelkiej scjencji pełną* (t. 1—2, 1745—46). W owym czasie były one niezwykle popularne i chętnie czytowane. *Nowe Ateny* znalazły uznanie nawet takich świątłych ludzi, jak: J.A. Załuski, J. D. Janocki i Elżbieta Drużbacka³. Toteż ukazały się wkrótce w nowym, rozszerzonym 4-tomowym wydaniu (Lwów 1754—1756). Była to pierwsza polska encyklopedia powszechna, opracowana niekrytycznie na podstawie 100 przeszło autorów wymienionych w tomach I, III i IV przeważnie z XVII i XVIII w., wśród których sporo było Polaków⁴.

Na tle ówczesnego zastoju i marazmu umysłowego, kiedy drukarni świeckich pozostało niewiele, a drukarnie zakonne wypuszczały głównie publikacje scholastyczne i panegiryczne drobiazgi, zaśmiecające literaturę — wyróżniał się nie byle jaką erudycją czterotomowy herbarz jezuity Kaspra Niesieckiego (1682—1744), wydany w l. 1728—1743 przez drukarnię kolegium jezuickiego we Lwowie pt. *Korona Polska*. Dzieło Niesieckiego było rezultatem bardzo żmudnych, choć jednostronnych poszukiwań archiwalnych, popartych przez J.A. Załuskiego. Autor, wrogi dysydemtom jak cały ówczesny kler, pominął w herbarzu różnowierców, a na czoło wysunął braciszzków zakonnych. W rezultacie tych

¹ *Historia Polski* t. 1, cz. 2 s. 796.

² A. Birkenmajer: *Książka O. Waldego* s. 77.

³ W. Ogrodziński: *Chmielowski Joachim Benedykt* PSB t. 3. s. 341.

⁴ Przy końcu XIX w. niesłusznie osławione, stały się synonimem zacofania i obskurantyzmu. Por. S. Grzybowski: *Z dziejów popularyzacji nauki w czasach saskich* s. 122.

zabiegów dawne społeczeństwo polskie w jego oświeceniu wygląda niemal ascetycznie. Jednakże dzieło to dla mnóstwa danych bio-bibliograficznych przedstawia do dzisiaj wartość dokumentalną nieporównanie wyższą niż na przykład hagiografia Floriana Jaroszewicza (1694—1771) pt. *Matka świętych Polska albo żywoty świętych, błogosławionych, wielebnych, świętobliwych pobożnych Polaków i Polek* (Kraków 1767). Nawiasem mówiąc, wznawiana ze względów narodowo-politycznych i wyznaniowych jeszcze przy końcu XIX wieku.

Mimo załamania się kultury renesansowej w Polsce XVII wieku — zbieractwo książek szerzyło się nadal zarówno wśród dostojników kościelnych i świeckich, jak i patrycjatu miejskiego oraz średniej szlachty. Owocem tego zbieractwa była wzrastająca liczba księgozbiorów prywatnych oraz miejskich, kościelnych i zakonnych, a także częstsze niż dawniej zdobienie książek superekslibrisami i ekslibrisami. Miłośnikami książek byli zarówno Jan Kazimierz jak i Jan III Sobieski. Księgozbiór Jana Kazimierza zrabował Karol Gustaw i wywiózł w 21 skrzyniach do Szwecji. Dopiero w roku 1682 udało się Sobieskiemu część tych książek rewindykować. Odzyskane ze Szwecji książki, wśród których znalazły się również niektóre dzieła z księgozbiorów Zygmunta Augusta i Zygmunta III, wcielił Sobieski do własnej biblioteki. Tę zaś, po jego zgonie, znacznie już przetrzebioną, podarował królewicz Jakub Sobieski w drodze zapisu testamentowego Andrzejowi Stanisławowi Kostce Załuskiemu, biskupowi krakowskiemu, który z kolei przekazał zbiory Bibliotece Załuskich w Warszawie⁵.

Znaczną bibliotekę zebrał Bogusław Radziwiłł, który zatrudniał specjalnego bibliotekarza. Jako generalny namiestnik Prus Królewskich podarował swój księgozbiór królewiecki Bibliotece Elektoralnej w Królewcu, aby mogli z niego korzystać różnowiercy polscy, którzy studiowali na uniwersytecie w Królewcu. Katalog tego daru opracował i wydał drukiem w roku 1673 Marcin Sylwester Grabe (zm. 1688), bibliotekarz królewiecki i bibliofil (posiadał ok. 6000 tomów) pt. *Catalogus librorum...*⁶.

Zasobną bibliotekę posiadał w Lachowcach na Wołyniu Stanisław Jan Jabłonowski, która wciąż pomnażana dostała się Józefowi Aleksandrowi Jabłonowskiemu (1711—1777), głośnemu mecenasowi uczonych i fundatorowi Societas Jablonoviana w Lipsku. Po zakupieniu w 1753 r. wielkiego księgozbioru Daniela Salthena (katalog

⁵ E. Chwalewik: *Exlibrisy polskie...* s. 107.

⁶ E. Chwalewik op. cit. s. 115.

wydany w Królewcu w 1751 roku obejmuje 3202 pozycji) i włączeniu go do swoich zbiorów Jabłonowski zlecił sporządzenie zbiorowego katalogu swych bibliotek w Lachowcach, Jabłonowie i Podhorcach i wydanie go drukiem. Katalog ten opracowany przez Fryderyka Zygmunta Witzlebena ukazał się pt. *Bibliotheca Jablonoviana* (Lipsk 1755). Córka Jabłonowskiego — Teofila Sapieżyna część tej biblioteki ofiarowała w darze Liceum Krzemienieckiemu, reszta zaś książek weszła w 1860 r. do Biblioteki Ordynacji Zamojskich w Warszawie i uległa zagładzie podczas najazdu hitlerowskiego na Polskę⁷.

Na czoło bibliofilów i zbieraczy książek za Sasów wysunęli się synowcy kanclerza wielkiego koronnego biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego, jednocześnie wielkiego miłośnika książek: Andrzej Stanisław Kostka Załuski (1695—1758), późniejszy kanclerz wielki koronny i biskup krakowski, a przede wszystkim Józef Andrzej Załuski (1702—1774) referendarz koronny, a następnie biskup kijowski. „Mało absorbujące stanowisko referendarza koronnego pozostawiało Józefowi Andrzejowi Załuskiemu wiele czasu na umiłowane zajęcia bibliofilskie i na namiętne zabiegi zbierackie. Nie było w rozległej Rzeczypospolitej zasobniejszej i ciekawszej biblioteki klasztornej, kościelnej czy prywatnej, do której by Załuski nie trafił, nie zajrzał i nie zbadał jej zbiorów. W pogoni za książką, za rękopisem, za dokumentem nie szczędził ani czasu, ani pieniędzy, ani zdrowia. W zabiegach tych nie zabrakło mu nigdy energii ani przedsiębiorczości. Zbiory jego rosły w oczach i napływały do jego biblioteki w najrozmaitszych okolicznościach. Najwięcej — drogą kupna, niejednokrotnie drogą darów. Dzięki tym darom wzbogaciła się biblioteka takimi zbiorami, jak księgi po kanclerzu koronnym Jakubie Zadziku, po wojewodzie poznańskim Krzysztofie Opalińskim, po kasztelanie kamienieckim Gabrielu Silnickim, po biskupie kijowskim Tomaszu Ujejskim, a rękopisy — po księciu Januszu Wiśniowieckim i marszałku Jerzym Mniszchu”⁸.

Zbiory Załuskich musiały już około roku 1730 być dość zasobne, skoro istniały już w tym czasie katalogi biblioteki J. A. Załuskiego, opracowane przez jego amanuensisa Gutowskiego. Jeden z nich — katalog pisarzy polskich — powstał w roku 1730, drugi — katalog pisarzy polskich piszących po polsku — sporządzony w 1731 r., zastąpił Załuski innym, pełniejszym, w 1738 roku⁹. Sam Załuski zestawiał ✓

⁷ E. Chwalewik op. cit. s. 106.

⁸ P. Bańkowski: *Biblioteka Publiczna Załuskich i jej twórcy* s. 14.

⁹ J. Keckówna: *Bibliotheca poetarum Polonorum Józefa Andrzeja Załuskiego ...* s. 155.

ok. 1732 r. „zbiór poetów polskich”, który posłał Abrahamowi Michałowi Trotzowi do Lipska, a ten przedrukował go po przedmowie w swoim dykcjonarzu (*Nouveau dictionnaire françois, allemand et polonais ...* 1744). Tenże spis, nieco poprawiony i powiększony, zamieścił również Józef Aleksander Jabłonowski przy swoim *Ostafim* (1751) zaznaczając, że jest to „Zbiór poetów polskich przez Imci xiędza Załuskiego, Referendarza Koronnego in 1732, posłany potym Michałowi Trocowi do Lipska, teraz od Authora tey xięgi obficiey [...] tu przyłączony [...]”¹⁰. Zanim doszło do publikacji *Zbioru poetów polskich* przez Trotza, a później przez J. A. Jabłonowskiego — J. A. Załuski zdecydował się ogłosić (1732) niewielką, ale bogatą w treść broszurę pt. *Programma literarium ad bibliophilos, typhotetas et biblipegos...* zawierającą wielostronnie rozbudowany program naukowo-wydawniczy, jaki chciał realizować w oparciu o zasoby przyszłej Biblioteki Publicznej. Te szerokie plany wchodziły już w dziedzinę bibliografii. Niestety nie doszły one do skutku, gdyż w roku 1733 wybuchła wojna domowa po śmierci Augusta II i Załuski, jako stronnik Stanisława Leszczyńskiego, znalazł się na szereg lat za granicą. Na ten około dziesięcioletni okres pobytu Załuskiego poza krajem, przeważnie w Lotaryngii, przy boku Leszczyńskiego, przypada intensywne gromadzenie zbiorów bibliotecznych zakupywanych na licytacjach (np. biblioteka Jana Alberta Fabriciusa). Ostatnie badania źródłowe wykazały, „że J. A. Załuski gromadził swe zbiory bardzo chaotycznie. Powodowany namiętnością zbieracza chwycił każdą okazję do pomnażania swych zbiorów, bez dobrego rozeznania, jakie dzieła są już w jego posiadaniu”¹¹.

Tymczasem zaś starszy Załuski, obdarzony przez Augusta III godnością kanclerza wielkiego koronnego, zaopiekował się opuszczonymi przez referendarza zbiorami, nabył w 1736 r. opustoszały pałac Daniłowiczowski w Warszawie i przeznaczył go całkowicie na wspólne zbiory biblioteczne. Dzięki jego staraniom wpłynęła do wspólnej już wtedy biblioteki wspomniana poprzednio biblioteka króla Jana III Sobieskiego w ilości około siedmiu tysięcy „ksiąg bardzo pięknych”¹².

Gdy stosunki polityczne w Polsce wyjaśniły się na korzyść Augusta III, Józef Andrzej Załuski zdecydował się zerwać z Leszczyńskim i wrócić w 1742 r. do kraju. Wraz z nim nadeszło drogą morską 88 skrzyń z książkami. Z tą chwilą zaczął się okres intensywnych przygotowań

¹⁰ J. Keckówna op. cit. s. 169.

¹¹ B. S. Kupść: *Korespondencja Załuskich ..* s. 241. Por. także M. Manteufflowa: *Księgozbiór Józefa Załuskiego w Lotaryngii i jego droga do Polski*.

¹² P. Bańkowski op. cit. s. 18.

do otwarcia biblioteki. Otwarcie Biblioteki Publicznej, poprzedzone międzynarodowym konkursem literacko-naukowym ogłoszonym przez Załuskich, nastąpiło 9 sierpnia 1747 r. O jej białych krukach, które Józef Andrzej lubił nazywać „fenices librorum”, informowała Zachód wydana po niemiecku w Dreźnie na kilka miesięcy przed otwarciem publikacja jej przyszłego prefekta Jana Daniela Janockiego, pt. *Nachricht von denen in der Hochgräflich Zalusischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern* — starannie wydana książka, ozdobiona m. in. portretem kanclerza Andrzeja Stanisława i poprzedzona dedykacją, sławiącą jego zasługi około utworzenia fundacji bibliotecznej. „W sierpniu 1747 roku liczyła ta pierwsza w Polsce ksiąźnica publiczna ponad 180 000 druków, około 10 000 manuskryptów, tysiąc map, atlasów i sztychów”¹³.

W Bibliotece Załuskich były niektóre wprost bezcenne rękopisy dzieł i utworów z odległych nawet wieków. Dzięki J. A. Załuskiemu znamy na przykład prawie całą spuściznę autorską najciekawszego poety XVII wieku Wacława Potockiego. On uratował kilka autografów Jana Kochanowskiego, a także większość polskich średniowiecznych kronik polskich i zabytków mowy polskiej¹⁴. Na tle ówczesnego stanu bibliotek, mimo że w XVIII w. nastąpił wielki wzrost bibliotek, ksiąźnica Załuskich musiała zdumiewać bogactwem zbiorów, skoro przy końcu stulecia nawet najbogatsze biblioteki uniwersalne: królewskie, narodowe czy uniwersyteckie, rzadko przekraczały 200 000 tomów¹⁵.

Udostępniając w 1747 r. Bibliotekę Publiczną ówczesnemu społeczeństwu polskiemu, nie doceniającemu jeszcze roli książki w kształtowaniu kultury, ale już wyzwalającemu się z ciemnoty saskiej dzięki wysiłkom Collegium Nobilium znakomitego pijara Stanisława Konarskiego, J. A. Załuski „pragnął nie tylko zdobyć czytelnika, o co zresztą w owe czasy nie było łatwo, ale i skupić przy bibliotece polskie siły twórcze, naukowe, literackie i pedagogiczne i dać im możliwość kulturalnego oddziaływania na otoczenie”¹⁶. Zamierzenia jego szły jeszcze dalej. Poznawszy organizację wielkich księgozbiorów zagranicznych stworzył w swej bibliotece warsztat naukowy dla prac katalogowych i bibliograficznych, zaopatrzone obficie w pomoce źródłowe i bibliograficzne. Dość powiedzieć, że księgozbiór Biblioteki Załuskich zawierał najpełniejszy zasób poloników i parotysięczny dział bibliograficzny. Już

¹³ P. Bańkowski op. cit. s. 24.

¹⁴ P. Bańkowski op. cit. s. 25.

¹⁵ M. Manteufflowa: *Gospodarka dubletami w Bibliotece Załuskich* s. 47.

¹⁶ P. Bańkowski: *Józef Andrzej Załuski i jego dzieło* s. 7.

w 1743 r. bibliotekarz Załuskiego F. Potkański szacował — pisze Maria Manteufflowa¹⁷ — na 18 000 dzieł kolekcję autorów polskich zebraną przez J. A. Załuskiego w latach 1733—1743. A przecież po powrocie do kraju ilość poloników musiała się szybko zwiększać, zwłaszcza że Załuski stosował bardzo drastyczne metody w uzupełnianiu zbiorów. „Granicząca niekiedy z rabunkiem przymusowa wymiana zbiorów, jaką Załuski prowadził w kraju, była jednak w pewnym stopniu uzasadniona brakiem poszanowania książki panującym w Polsce”¹⁸.

Załuski utrzymywał bardzo szerokie kontakty ze światem nauki i rynkiem księgarskim w Europie zachodniej. Miał nawet własnych agentów po różnych miastach Europy, którzy zakupywali nieraz na własną rękę książki, mające się okazać później — przy takim systemie uzupełniania biblioteki — dubletami¹⁹. Jeszcze przed powrotem do kraju, „przebywając w Luneville opracował obszerny 4-tomowy katalog dubletów swojej tamtejszej biblioteki”, zachowany do dzisiaj w rękopisie w Bibliotece Polskiej w Paryżu²⁰. Po otwarciu Biblioteki w Warszawie prace nad rejestrowaniem wielkiej liczby ujawnionych dubletów „pochłaniały wszystkich, nielicznych zresztą, pracowników Biblioteki, nie wyłączając samego J. Załuskiego”²¹.

Po śmierci starszego Załuskiego tempo prac nad katalogiem dubletów wzrosło, tak że w 1760 r. ukazał się on w drukarni Mitzlera de Kolof pt. *Catalogus librorum duplicatorum magna ex parte rariorum Bibliothecae Publicae Varsaviensis ...* w objętości 300 stron formatu in octavo. Egzemplarz katalogu zachował się w Bibliotece Narodowej. Rejestruje on 5276 pozycji, z których każda posiada swój kolejny numer²².

Nie będziemy się tutaj szerzej zajmować Biblioteką Załuskich, jej rozwojem, zbiorami, historią, gdyż doskonale charakteryzuje ją zwięzła monografia Piotra Bańkowskiego, który zwrócił uwagę na wielkie znaczenie Biblioteki Załuskich jako warsztatu naukowego dla wielu doniosłych poczynań wydawniczych jeszcze przed jej otwarciem dla publiczności. Tutaj interesuje nas głównie postać i działalność Józefa Andrzeja Załuskiego, który w okresie 40 lat pracy naukowo-wydawniczej i literackiej wyróżnia się ruchliwością, inicjatywą, kontaktami ze światem naukowym i literackim Europy i ogromną pracowitością. W obfitej

¹⁷ M. Manteufflowa op. cit. s. 53 przypis.

¹⁸ M. Manteufflowa op. cit. s. 55.

¹⁹ M. Manteufflowa op. cit. s. 54.

²⁰ M. Manteufflowa op. cit. s. 60.

²¹ M. Manteufflowa op. cit. s. 59.

²² M. Manteufflowa szczegółowo opisała ów katalog (op. cit. s. 61—63).

i różnorodnej działalności pisarskiej Załuskiego pierwsze i najważniejsze miejsce zajmuje bibliografia. „Pierwsze i najdonioślejsze — jak pisze Bańkowski — zarówno rozmiarami, jak i wartością naukową. W tej dziedzinie okazał się referendarz koronny prawdziwym tytanem pracy. Na tym polu zgromadził najbogatsze i najcenniejsze materiały. W tym zakresie przede wszystkim pozostała po nim pamięć niedoścignionego erudyty”²³.

Pierwszą samoistną publikacją z serii prac bibliograficznych Załuskiego była wspomniana już broszura *Programma literarium ad bibliophilos, typhothetas et biblipegos, tum et quosvis liberalium artium amatores*, wydana w 1732 r. w Warszawie. Druk typowy jeszcze dla czasów saskich zarówno pod względem typograficznym, jak i językowym, gdyż mimo łacińskiego tytułu zawierał tekst polski mieszany z łaciną. Broszura to niewielka, bo tylko 54 stron licząca, lecz bardzo charakterystyczna dla osobowości jej autora i w stosunkach polskich niezwykła. We wstępie stwierdza Załuski, że Polska nie dbała dotąd ani o biblioteki, ani o wydawanie publikacji informujących o jej pisarzach i ich dziełach. Postanawia więc zaniechanie to naprawić i dlatego szkicuje konkretny program naukowo-wydawniczy w dziedzinie bibliografii. Jednym z założeń tego programu był projekt wielkiej bibliografii wszystkich autorów, którzy w jakimkolwiek języku pisali kiedykolwiek o sprawach polskich do 1700 r. Publikacji tej chciał dać tytuł *Bibliotheca Polono — litteraria universalis*. Inne zamierzenie miało na celu zestawienie bibliografii zbiorów rękopiśmiennych znajdujących się w Polsce. Cały zaś program zakończony był apelem do wszystkich kapituł, akademii, konwentów, a przede wszystkim do księgarzy, uczonych i bibliofilów, aby mu nadsyłali informacje wydawnicze, tytuły dzieł i same dzieła wydane w Polsce w XVIII wieku. Na podstawie tych materiałów obiecywał publikować spisy książek ogłoszonych drukiem w pierwszym 30-leciu XVIII wieku. Do właściwego apelu o użyczenie mu rękopisów lub wiadomości o nich dołączył Załuski cztery zestawienia bibliograficzne²⁴. Pierwsze obejmuje erudycyjny przegląd literatury bio-bibliograficznej,

²³ P. Bańkowski: *Biblioteka Publiczna Załuskich...* s. 41.

²⁴ J. Keckówna op. cit. s. 162 (16) zwraca uwagę, że jest to obok *Zbioru poetów polskich* i *Fortecy* P. H. Pruszcza — pierwsza bibliografia w języku polskim. K. Estreicher (*Załuscy...* s. 173) pisze w związku z tą broszurą: „Przez dziwne niedbalstwo drukarni (widocznie sam Załuski korekty nie robił) między str. 53 a 54 opuszczono z rękopisu przynajmniej trzy strony druku. Uzupełnił te brakujące strony Załuski dopiero w łacińskim przekładzie, wydanym przez Schultza w Gdańsku 1743...”

traktującej o życiu i pismach uczonych i pisarzy różnych narodów i krajów. Drugi spis wymienia przeszło osiemdziesiąt rękopisów łacińskich i polskich, wśród nich także rękopisy wykazane przez Starowolskiego, Hoppiusa i innych. Trzeci dodatek zawiera plan historii kościoła katolickiego w Polsce, ostatni zaś obejmuje opis 331 dzieł w różnych językach wydanych w latach 1700—1731, odnoszących się do Polski i znajdujących się w jego bibliotece. Ma on tytuł *Specimen catalogi bibliothecae Josephi Załuski*.

Po powrocie do kraju w 1742 r. Załuski starał się jak najrychlej zaopatrzyć bibliotekę w niezbędne katalogi, na co usilnie nalegał starszy brat i protektor biblioteki. Estreicher podaje²⁵, że już w 1743 r. zakończył referendarz koronny pracę nad katalogiem biblioteki. Tom pierwszy, przygotowany do druku, obejmował wykaz rękopisów polskich i pisarzy narodowych, tomy drugi i trzeci obejmowały pisarzy łacińskich, greckich, francuskich i włoskich, tom czwarty — dzieła niemieckie, tom piąty — angielskie, hiszpańskie, holenderskie, czeskie i inne. Całość miała być opatrzona szczegółowym rejestrem. W dziele tym spisał podobno 1000 rękopisów i 180 000 druków polskich. Był to rezultat dziesięcioletniej pracy. Wydając w 1744 r. *Conspectus novae collectionis legum ecclesiasticorum Poloniae*, w którym zamieścił bibliografię 673 dzieł pt. *Contenta collectionis scriptorum ecclesiasticorum Poloniae ineditorum vel rarissime obviurum*, wspomniał Załuski, że ma gotowych do druku 6 tomów in folio spisu swej biblioteki.

Z działalnością J. A. Załuskiego wiąże się rozwój czasopism uczonych w Polsce, a w szczególności poczynania na tym polu W a w r z y n c a Mitzlera de Kolof (1711—1778), sprowadzonego z Lipska do Polski przez podkanclerzego J. Małachowskiego²⁶. W 1749 r. wyjechał Mitzler do Warszawy i rozwinął tam w okresie prawie trzydziestu lat ożywioną działalność jako światły lekarz, wydawca czasopism „uczonych” i „półuczonych”, wreszcie jako nowożytny edytor i drukarz. Jako wydawca czasopism naukowo-bibliograficznych stał się Mitzler de Kolof realizatorem części wielkiego programu naukowo-wydawniczego, opracowanego i ogłoszonego przez J. A. Załuskiego w broszurze *Programma literarium...* (1732). W broszurze tej wskazał Załuski również na brak w Polsce prac bibliograficznych, czasopism naukowych i bieżącej informacji bibliograficznej. Jednocześnie zapowiadał bibliografię wydawnictw bieżących mającą być dodrukowywaną na początku każdego roku w gaze-

²⁵ K. Estreicher: *Jan Daniel Andrzej Janocki* s. 26.

²⁶ M. Klimowicz: *Mitzler de Kolof*. W: Kaleta R., Klimowicz M.: *Prekursorzy Oświecenia...* s. 235.

tach warszawskich²⁷. Niestety planu tego Załuski nie zrealizował. Dopiero Mitzler de Kolof, kiedy już zadowolił się w Warszawie i nawiązał bliższe stosunki z Załuskim, zaczął — dzięki jego poparciu — wydawać czasopismo uczone pt. „Warschauer Bibliothek”, drukowane w Lipsku, który był niejako centrum handlu księgarskiego. Pismo wychodziło nieregularnie w latach 1754—55. Pierwszy zeszyt ukazał się 22 V 1754 r. i składał się z pięciu artykułów, z których cztery zawierają streszczenia i wyciągi z dzieł drukowanych i rękopiśmiennych. Podstawę „Warschauer Bibliothek” stanowiły wyciągi z dzieł bibliograficznych i źródeł historycznych. Godne uwagi jest, że pierwszy zeszyt czasopisma otwiera bibliografia rękopisów Biblioteki Załuskich, czyli wyciąg z dzieła Jana Daniela Janockiego *Specimen catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Zaluscianae*, opatrzony wstępem i uwagami Mitzlera. Natomiast na końcu zeszytu zamieścił Mitzler przegląd polskich nowości wydawniczych.

W następnych zeszytach „Warschauer Bibliothek” dział bibliograficzny reprezentują wyciągi z Janockiego bibliografii cimeliów Biblioteki Załuskich, czyli bibliografii bibliofilskiej. W uwadze wstępnej stwierdza Mitzler, że bibliografia ta przyczyniła się w dużej mierze do zaznajomienia cudzoziemców z polskimi dziełami naukowymi oraz do wykorzeniania za granicą mniemania, jakoby Polska nie miała w ogóle uczonych i literatów.

W drugim zeszycie „Warschauer Bibliothek” redaktor i wydawca tego pisma sporo miejsca poświęcił na omówienie dziełka Załuskiego *Programma literarium*, które tymczasem J. P. Schultz wydał w przekładzie łacińskim (1743), aby ułatwić jego propagandę wśród obcych. Omawiając program naukowo-wydawniczy twórcy Biblioteki Publicznej Mitzler nazywa Załuskiego największym mecenasem literatury polskiej. Artykuł jest rzeczowy i podkreśla zasługi Załuskiego dla literatury polskiej i rozwoju nauk w Polsce.

Na szczególną uwagę w każdym zeszycie „Warschauer Bibliothek” zasługuje bibliografia nowości wydawniczych pt. *Polnische gelehrte Neuigkeiten*. Ma ona w przeważającej części charakter spisu bibliograficznego, jednakże cenniejszym utworom poświęcono, prócz opisu bibliograficznego, także omówienie treści. „Do notki bibliograficznej ograniczał się Mitzler jedynie przy ogłaszaniu kazań; publikacje postępowe otrzymywały zawsze krótsze lub dłuższe uwagi krytyczne, które podkreślały postępowe tendencje dzieła, piętnując równocześnie wstecznic-

²⁷ J. A. Załuski: *Programma literarium ad bibliophilos ...* s. 7.

two”²⁸. Z krytycznej analizy materiału, jaki ukazał się na łamach „Warschauer Bibliothek”, wynika, że powstała ona w oparciu o Bibliotekę Załuskich i jej plan. Była ona pierwszym czasopismem krytyczno-bibliograficznym w Polsce.

W kilka miesięcy po zwinieniu „Warschauer Bibliothek” znalazł Mitzler dla kontynuacji uczonego czasopisma nowego mecenasa w osobie pokrewnego Załuskiemu polihistora i literata, a zarazem protektora nauk i literatury Józefa Aleksandra Jabłonowskiego. Z jego pomocą finansową wydał w latach 1756—1763 dwa roczniki czasopisma zaplanowanego jako kwartalnik pt. „A c t a L i t t e r a r i a” w języku łacińskim²⁹. Pierwszy zeszyt pisma ukazał się 14 IV 1756. Następne ukazywały się nieregularnie. Trzy pierwsze zeszyty były drukowane w Lipsku, czwarty (maj 1757) drukowany był już w drukarni Mitzlera w Warszawie. „A c t a L i t t e r a r i a” są w doborze materiałów kontynuacją „Warschauer Bibliothek”. Dział literacko-bibliograficzny wypełniał Mitzler wyciągami z prac bibliograficznych Janockiego. Również materiał do biografii pisarzy i uczonych czerpał z leksykonu (*Lexicon*) Janockiego. Poza tym przedrukował S. Starowolskiego *De claris oratoribus Sarmatiae* z własnym komentarzem³⁰. Natomiast rubryka *Nova litteraria polonica* przypomina podobną rubrykę z „Warschauer Bibliothek”, z tą jedynie różnicą, że zawiera więcej pozycji bibliograficznych. W tym dziale zamieszczał Mitzler również prospekty mających się ukazać wydawnictw, także omówienia dzieł.

Na uwagę bibliografa w tych czasach zasługuje pierwsze polskie czasopismo ogłoszeniowe wydawane przez Michała Grölla pt. „Warszawskie Ekstraordynaryjne Tygodniowe Wiadomości” (1762, 1779), w którym sporo miejsca zajmują ogłoszenia księgarskie samego Grölla. Świadczą one o „zalewie polskiego rynku księgarskiego przez książkę francuską w ostatnim dziesięcioleciu epoki saskiej”³¹.

Wykształcony na wzorach księgarstwa niemieckiego Michał Gröll (1722—1798) pierwszy na większą skalę zaczął stosować ogłoszenia prasowe. Wprawdzie już Mitzler ok. 1760 r. ogłaszał długie rejestry książek, jednakże dopiero „otwarcie oficyny Grölla stanowi ważny etap w dziejach reklamy książkowej w Polsce. Równoległe bowiem z próbą wprowadzenia nowożytnych, kapitalistycznych zasad w organizacji kol-

²⁸ M. Klimowicz op. cit. s. 249.

²⁹ Pełny tytuł: „Acta Litteraria Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae”.

³⁰ Acta litt. t. 2 s. 77—106, ponadto odbitka.

³¹ Z. Staniszewski: *Pierwsze polskie czasopismo ogłoszeniowe* s. 141. Pierwszym polskim czasopismem literackim były „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”.

portażu i sprzedaży książek Gröll upowszechnił też na szeroką skalę nowe formy informacji i reklamy. W jego ogłoszeniach i prospektach znajdują swe odbicie kontakty polskiego rynku księgarskiego z ośrodkami zagranicznymi, przede wszystkim z Lipskiem i Paryżem”³². Gröll wydawał to swoje pismo dwukrotnie (w. l. 1762—63 i 1778—79), a nawet ujawnił ambicję organizowania rejestracji bieżącej całej ówczesnej produkcji drukarsko-wydawniczej w Polsce w *Kalendarzu Politycznym na rok 1775*³³.

Śledząc ogłoszenia prasowe, badacze prasy okresu Oświecenia stwierdzili, że ujawniają one „istnienie w Polsce XVIII wieku całego szeregu dzieł, czasopism, broszur politycznych, publikacji ulotnych o treści okolicznościowej, druków urzędowych, kalendarzyków różnego rodzaju i katalogów księgarskich, dość wcześnie zaginionych i wskutek tego nie opisanych przez bibliografów”³⁴. Jest to tym ważniejsze, że w drugiej połowie XVIII w. niemal nagminnie występował druk bądź nie datowany, bądź anonimowy, bądź z fikcyjnym adresem wydawniczym.

Nie wszystko, czego dokonał Załuski w dziedzinie bibliografii, uka-
zało się drukiem. Większa część ogromnej spuścizny tego niezwykle pracowitego bibliografa pozostała w rękopisach, a nawet uległa zagładzie. Z dzieł drukowanych największą pozycję w tym dorobku Załuskiego stanowi *Bibliotheca poetarum Polonorum, qui patrio sermone scripserunt*, wydana jako dzieło współwydane z polskim przekładem poezji Wergiliusza (*Publiusza Wirgiliusza Marona księgi wszystkie*) pod kryptonimem J.Z.R.K.O.W. w roku 1754. *Bibliotheca* ukazała się w handlu również jako dzieło samoistne; ówczesne katalogi księgarskie notują ją jako dzieło anonimowe³⁵.

Opierając się na zasobach swej biblioteki Załuski opisał w tej publikacji około 660 utworów literackich, a wymienił około 340 autorów. Wbrew tytułowi znajdujemy w niej również autorów obcych i dzieła pisane nie tylko ojczystym językiem („patrio sermone”). Jest to pierwsza u nas świadoma bibliografia i to zarówno podmiotowa, jak i przedmiotowa, gdyż systematycznie podaje literaturę przedmiotu. Podaje również wiadomości o rękopisach wybitnych pisarzy. Bibliografię zamykają „omissa”, tj. uzupełnienia i sprostowania błędów.

³² Z. Staniszewski, J. Szczepaniec: *Ogłoszenia prasowe jako źródło wiedzy o książce w Polsce wieku XVIII* s. 167.

³³ Z. Staniszewski: *Gröll Michał* s. 39.

³⁴ Z. Staniszewski, J. Szczepaniec op. cit. s. 175.

³⁵ Por. J. Keckówna op. cit. s. 173.

Bibliotheca poetarum Polonorum wywodzi się niewątpliwie z poprzednich *Zbiorów poetów polskich* (drukowanych przez A. M. Trotza i J. A. Jabłonowskiego), ale różni się od nich łacińskim językiem. „Większość opisów w *Bibliotheca poetarum Polonorum* sporządzona jest na podstawie autopsji, możliwe, że za pośrednictwem katalogów olbrzymiej już w tym czasie Biblioteki Załuskich. Załuski jednak, dążąc do kompletności bibliografii, nie poprzestaje na własnych zbiorach, ale sięga po materiał do różnych katalogów i bibliografii polskich i obcych, do rozpraw z dziedziny historii piśmiennictwa, do historii, herbarzy, słowników, a nawet do utworów poetyckich”³⁶.

Wbrew tytułowi dzieła, bibliografia Załuskiego zawiera nie tylko zestawienie twórczości oryginalnej poetów polskich piszących po polsku, lecz także tłumaczenia z języków obcych na język polski, w tym również przekłady na język polski napisanych po łacinie dzieł autorów polskich. Ponadto zamieścił w niej Załuski nuty i ryciny z tekstem słownym i inne wzmianki bibliograficzne. Zasięgiem objął Załuski dzieła wydane w Polsce i polonica zagraniczne, tj. wydane za granicą dzieła Polaków w języku polskim.

Bibliotheca Załuskiego nie jest bibliografią kompletną, bo pominął w niej autor wiele kancjonałów i utworów panegirycznych, a nawet rzadkich dzieł poetyckich XVI w.³⁷. Opisy bibliograficzne podane są w języku polskim i łacińskim. Nazwisko autora lub tłumacza podawane jest zasadniczo w brzmieniu polskim, imię natomiast w formie zlatynizowanej, czasem w skrócie lub za pomocą inicjałów, które autor stara się rozwiązywać. Dalsze składniki opisu podawane są w zasadzie według stałego schematu. A więc podaje Załuski kolejno: tytuł polski (przynajmniej w skrócie) i jego przekład łaciński, następnie paginację, liczbę tomów, miejsce wydania, drukarnię, czasem nakładcę, rok wydania oraz format dzieła. Jeśli tekst jest dwujęzyczny, Załuski notuje to między tytułem polskim a łacińskim albo na początku opisu.

Ważnym zagadnieniem, z jakim spotykamy się w tej bibliografii, było podawanie tytułów dzieł polskich. „W Polsce w łacińskich bibliografiach (a do czasów Załuskiego niemal wszystkie były łacińskie) tytuły dzieł polskich podawano bądź w przekładzie, jak np. w *Hekatontas* Starowolskiego albo o 130 lat prawie późniejszym *Musaeum polonum* Jabłonowskiego, bądź przytaczano je w brzmieniu oryginalnym (jak w dziele Brauna), bądź wreszcie cytowano je w języku oryginału, poda-

³⁶ J. Keckówna op. cit. s. 175.

³⁷ J. Keckówna op. cit. s. 181.

jąc obok przekład łaciński jak w *Bibliotheca Antitrinitariorum* Sandiusa. Tytuły oryginalne w tym ostatnim przypadku skracano”³⁸.

We wcześniejszej bibliografii, mianowicie bibliografii rodu Jabłonowskich (*Anecdota Jablonoviana* 1751), nazwiska polskich autorów w bibliografii podmiotowej podawane są przez Załuskiego w formie łacińskiej, natomiast w bibliografii przedmiotowej — w brzmieniu oryginalnym. Tytuły zaś dzieł polskich ograniczone są do jednego, dwóch, najwyżej trzech początkowych wyrazów, podczas gdy łaciński przekład znajduje się w ujęciu pełniejszym. Podobnie postępował Załuski przy redagowaniu opisów w *Bibliotheca poetarum Polonorum*, mimo że jest to bibliografia mająca na celu zarejestrowanie dzieł poetyckich w języku polskim. Takie „ograniczanie tytułów do paru początkowych wyrazów, często do jednego tylko, jest zasadniczą wadą tej bibliografii; utrudnia identyfikowanie podanych książek”³⁹.

Szczegółowa analiza publikacji Załuskiego pozwoliła wspomnianej autorce stwierdzić nowość tego dzieła na gruncie bibliografii polskiej. Ta nowość polegała na tym, że w ogólnej swej problematyce „*Bibliotheca poetarum Polonorum* uniknęła naleciałości z dziedziny historii literatury, ciężących w różnym stopniu na pracach bibliograficznych dawnego typu i dzięki temu jest w dziejach bibliografii polskiej wielkim krokiem naprzód”⁴⁰.

Pracą tego samego pokroju co *Anecdota Jablonoviana* była *Bibliographia Zalusciana*, drukowana częściami w różnych miejscowościach w latach 1763—1766. W tej olbrzymiej łacińskiej publikacji, zawierającej bogactwo materiałów do jego biografii, wyliczył Załuski wszystko, co sam w ciągu czterdziestu lat napisał i ogłosił drukiem, wymienił autorów, którzy dedykowali mu swe prace lub o Załuskich wspomnieli, zamieścił w alfabetycznej kolejności miast nazwiska znanych sobie uczonych i literatów z różnych krajów Europy. Bibliografia ta już w okresie przedwojennym była wielką rzadkością. Jeszcze w latach okupacji hitlerowskiej Biblioteka Narodowa posiadała dwa jej egzemplarze. Jeden z nich był szczególnie cenny, gdyż zawierał mnóstwo rękopiśmiennych uzupełnień wprowadzonych piórem autora na marginesach, a nawet specjalnie wklejonych kartach i kartkach⁴¹. Prawdopodobnie narastał w ten

³⁸ J. Keckówna op. cit. s. 187—188.

³⁹ J. Keckówna op. cit. s. 189.

⁴⁰ J. Keckówna op. cit. s. 208.

⁴¹ P. Bańkowski: *Józef Andrzej Załuski i jego dzieło* s. 9 nota. W Bibliotece Czartoryskich w Krakowie zachował się fragment tej bibliografii. Katalog przypisuje tę pracę Janockiemu.

sposób materiał do drugiego, uzupełnionego i rozszerzonego wydania, do którego jednak nie doszło. Ofiarą 1944 r. padło i to dzieło bibliograficzne bezcenne dla poznania prac Załuskiego. Prawdopodobnie zagadkowe rozproszenie egzemplarzy tego drukowanego na raty dzieła pozostaje w jakimś związku z uwięzieniem i wywiezieniem Załuskiego wraz z Sołtykiem i Rzewuskim do Rosji, po sejmie październikowym 1767 r.

Wskutek fanatyzmu, jaki cechował Załuskiego nie tylko w sprawach bibliofilskich, lecz także religijnych, wplątał się on w akcję przeciw dysydentom i przypadkowo (podobno przez pomyłkę) został wywieziony do Rosji⁴². U schyłku swego pracowitego żywota znalazł się z dala od swego ukochanego dzieła i warsztatu bibliograficznego. Oderwany od kraju i biblioteki, całkowicie poświęcił się pracy pisarskiej. W ciągu tych pięciu przeszło lat (1767—1773) napisał 26 tomów o treści literackiej, biograficzno-heraldycznej, bibliograficznej i encyklopedycznej. Razem — jak podaje Turowski — 5500 kart⁴³.

Z tych prac na obczyźnie wykonanych, a opisanych przez Stanisława Turowskiego, najciekawsze z naszego punktu widzenia są dwa dzieła w stylu encyklopedyczno-bibliograficznym *Polska w obszernych wiadomościach swoich skrócona* i *Cała Polska za złoty, to jest opisanie Polski trojakię: z historii duchownej, z historii cywilnej, z historii literatury wierszykami technicznymi dla lepszej pamięci wyrażone*. Na egzemplarzu tego dzieła, zachowanym w Bibliotece Narodowej⁴⁴, podano rok 1768. Nie jest to bibliografia, lecz swego rodzaju encyklopedia. Zawiera jednak cenne materiały do bibliografii. I tak na karcie 92 wymienia Załuski autorów prawa publicznego, na karcie 103 autorów piszących o historii naturalnej polskiej, na karcie 104 heraldyków, na karcie 107 zaczyna się rejestr historyków polskich piszących po łacinie.

Pierwsze z wymienionych dzieł, *Polska w obszernych wiadomościach*, dzieli się na trzy części: 1. *Opisanie Polski topograficzne i cywilne*, 2. *Historia Polska Literacka*, 3. *Historia Polska Duchowna*. Dzieło to z woli ostatniej Załuskiego przejrzone, poprawione i dopełnione przez J. E. Minasowicza, miało być oddane do druku, lecz pozostało — jak wiele in-

⁴² Ten okres życia opisał Załuski w dziele *Przypadki niektóre J.W.J. Mci Xiędza Józefa Załuskiego biskupa kijowskiego, które mu się w niewoli moskiewskiej pół szóstoletniej trafiły R. 1767—73 wierszem od niego podróżnym w Regno- wie opisane 1773 r.*

⁴³ Por. S. Turowski: *Prace Józefa Andrzeja Załuskiego w niewoli moskiewskiej* s. 100.

⁴⁴ Rkps Biblioteki Narodowej nr 3167. Por. I. Treichel: *Dzieje jednego rękopisu.*

nych prac Załuskiego — w rękopisie i obecnie znajduje się w Bibliotece Narodowej⁴⁵. Trzecia część tego dzieła zawiera m. in. pisma autorów polskich „do historii duchownej polskiej należące”, wykaz autorów piszących o świętych i pobożnych Polakach, biografów arcybiskupów, pisma o religii i różnych zakonach, autorów pism o świątyniach pańskich, wreszcie rejestr świętych, błogosławionych, wielebnych i pobożnych Polaków. Kilka rozdziałów z tej części, odnoszących się do historii literatury, ogłosił Leon Rogalski⁴⁶.

Polskę w obszernych wiadomościach przepisywano kilka razy w całości lub częściowo. Taki częściowy odpis, sporządzony — według K. Bartoszewicza⁴⁷ — przez Mateusza Kozłowskiego, towarzysza poszukiwań bibliograficznych Tadeusza Czackiego, dostał się do rąk Józefa Muczkowskiego, późniejszego bibliotekarza Biblioteki Jagiellońskiej, który go ogłosił pt. *Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich*. Muczkowski, jak wynika z przedmowy, nie wiedział, że jest to zaledwie trzecia część dzieła. Bentkowski pisze w *Historii*, że rękopis *Biblioteki* dostał się po śmierci Załuskiego Józefowi E. Minasowiczowi, kanonikowi kijowskiemu, który przez sześć miesięcy pracował nad przygotowaniem dzieła do druku. Po daremnym usiłowaniu doprowadzenia do druku tego dzieła Minasowicz odstąpił rękopis bibliotece pijarskiej w Warszawie, skąd przeszedł on do zbiorów Tadeusza Czackiego. Nim go jednak wywieziono z Warszawy, przepisano go tamże w kilku egzemplarzach. Jeden z takich odpisów dostał się do rąk J. Muczkowskiego, ówczesnego nauczyciela gimnazjalnego w Krakowie, który go wydał, poprzedziwszy publikację odpowiednią przedmową⁴⁸.

Biblioteka historyków — to rymowane zestawienie pisarzy i dzieł, przeplatane dygresjami na różne tematy. Rzecz dzieli się na 7 działów: 1 dział obejmuje dziejopisów polskich piszących po łacinie, 2 dział zawiera spis dziejopisów polskich piszących po polsku. 3 dział traktuje o autorach piszących o Polsce w językach obcych, w 4 dziale wymienia Załuski autorów polskich, prawników, w 5 — autorów polskich piszących o traktatach i poselstwach, 6 dział obejmuje heraldyków (dzieła o familiach i herbach rycerstwa polskiego) i wreszcie w 7 dziale wymienieni są autorzy piszący o uczonych Polakach i o polskich akademiach.

⁴⁵ Rkps Biblioteki Narodowej nr 5317.

⁴⁶ *Pamiętka katolicka czyli zbiór pism i zadań religijnych*. Red. L. Rogalski. Warszawa 1856 s. 241—91.

⁴⁷ K. Bartoszewicz: *Szkice i portrety literackie* t. 1 s. 206.

⁴⁸ Jeden egzemplarz *Biblioteki* ... Załuskiego pt. *Historia literatury Polskiej...* znajduje się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (rkps 1861).

Perłą twórczości encyklopedyczno-bibliograficznej Załuskiego z czasów uwięzienia w Kałudze nazywa Turowski⁴⁹ *Nomenklator Biblioteki Publicznej w Warszawie Załuskiej*, pisany w latach 1769—1771. Jest to również wierszowany (13-zgłoskowiec nierymowany) spis autorów, w tym przypadku autorów polskich XVII wieku, podzielonych wg stanów, a w obrębie każdego stanu w układzie alfabetycznym. Była to rzecz olbrzymia, uzupełniana po powrocie do Warszawy, o czym świadczyły dopiski nawet z roku 1773. Termin „nomenklator” znany jest także w literaturze bibliograficznej za granicą.

W zespole dzieł bibliograficznych powstałych w Kałudze, wymienia Turowski również *Spis dykcjonarzy różnych nauk i języków* (1772) oraz *Tytuły księgarni publicznej Załuskiej*. Spis obejmował rzeczy określone tytułem zestawienia, natomiast drugie dzieło (*Tytuły*) zaliczyć można do typu selekcyjnych bibliografii obejmujących najlepsze książki z każdej dziedziny wiedzy. Całość dzieliła się na 25 rozdziałów, a każdy rozdział miał jeszcze poddziały. Rzecz była pisana wierszem, 13-zgłoskowiec rymowanym.

Do tego zespołu pism Załuskiego zaliczyć można niezmiernie charakterystyczne dla umysłowości autora dzieło bio-bibliograficzne pt. *Gigantomachia bezwierców pogrzebiona, to jest poczet... ateuszów, deistów... panteistów...* (1769—1770). *Gigantomachia* pisana była wierszem 13-zgłoskowym rymowanym. Turowski, który przeglądał to dzieło Załuskiego, pisze, iż Załuski powtarzał tam nedorzeczne i płaskie anegdoty, traktował filozofów jak głupców i zwykle najnieudolniej określał ich poglądy⁵⁰. Drugi tom tego dzieła zawierał bibliografię dotyczącą ateuszów, nadto bibliografię autorów polskich piszących przeciw ateuszom i herezykom. Samo zestawienie tych prac bibliograficznych, ich charakteru i zakresu, jest wielce wymowne. Z jednej strony bibliografia selekcyjna najlepszych książek z każdej gałęzi wiedzy, z drugiej zaś — *Gigantomachia*, wymierzona przeciw deistom i filozofom. Wytłumaczyć to można jedynie tym, że Załuski był człowiekiem okresu przełomu umysłowego, że w nim samym średniowieczny fanatyzm religijny godził się w iście jezuicki sposób z dążeniami postępowymi wieku Oświecenia⁵¹.

Głównym dziełem bibliograficznym Załuskiego była bibliografia narodowa pt. *Bibliotheca Polona magna universalis*. Pracował nad nią przez kilkanaście lat, a dopełniał ją później nieustannie do ostatnich miesięcy życia. Za model obrał sobie *Bibliothèque historique de la France*

⁴⁹ S. Turowski op. cit. s. 102.

⁵⁰ S. Turowski op. cit. s. 103.

⁵¹ G. Sinko: *Próby dramatyczne Józefa Andrzeja Załuskiego* s. 829.

(1719) ks. Jakuba Lelonga, jednego z najwybitniejszych pracowników na polu bibliografii francuskiej w początkach XVIII wieku⁵². Przy drukach wymieniał Załuski autora, tytuł, rok i miejsce wydania, format i ilość stron. Przy autorach podawał często wzmianki biograficzne. Druki, które posiadał w bibliotece, oznaczał literą h (habeo). Przy rękopisach dawał rozmaite objaśnienia.

Dzieło to miało liczyć dziesięć tomów. Dziewięć tomów opracował sam Załuski, opracowanie dziesiątego tomu miał zlecić któremuś ze swych współpracowników. Rękopis po śmierci Załuskiego przeszedł w ręce Janockiego, który miał się zająć drukiem tego dzieła. Zadanie przekraczało jednak siły i możliwości Janockiego. Rękopis podzielili więc los Biblioteki i całej spuścizny pisarskiej Załuskiego: znalazł się w Bibliotece Publicznej w Petersburgu. Tam odkrył go najpierw Mikołaj Malinowski⁵³, a na początku naszego stulecia Turowski, który ostatnie lata życia poświęcił studiom nad monografią Załuskiego⁵⁴. Z dziewięciu tomów gotowych do druku znalazł Turowski siedem, lecz ich treść pokrywała się z treścią ośmiu tomów bibliografii Załuskiego. Wszystkie tomy pisane były własnoręcznie przez Załuskiego na papierze w czerwone lub czarne, ołówkiem robione, linie. Tomy miały format małego folio.

Według informacji Turowskiego, powtórzonej przez K. Estreichera (jr) w *Bibliografii polskiej*, tomy 1 i 2 bibliografii Załuskiego zawierały spis dzieł traktujących o Polsce, ułożony alfabetycznie wg nazwisk autorów. Obejmowały one łącznie 1470 stron. Tomy 3 i 4 zawierały spis autorów polskich w układzie alfabetycznym wraz z ich dziełami. Ponadto spis dzieł dedykowanych Polakom i spis dzieł niemieckich wydanych przez Prusaków polskich lub w Prusiech albo traktujących o Polsce, wreszcie spis dzieł belgijskich traktujących o Polsce. Liczyły one razem ponad 1500 stron. Tom 5 zawierał: 1. tłumaczenia z obcych języków na polski oraz autorów obcych drukowanych w Polsce, 2. pisarzy anonimowych, 3. pisarzy traktujących o Rosji, autorów rosyjskich i druki bite w Rosji, 4. pisarzy obcych, którzy dedykowali swe druki Polakom. W tomie 6 zestawiał Załuski w układzie alfabetycznym autorów pruskich, inflanckich, kurlandzkich, pomorskich, śląskich i obcych mieszkających w Polsce, wraz z ich dziełami. Treść

⁵² Jakub Lelong (1665—1721).

⁵³ J. Korpała: *Mikołaj Malinowski jako bibliograf*.

⁵⁴ Gotowa do druku monografia S. Turowskiego o Załuskim uległa zniszczeniu w Warszawie w 1944 r. Informacja doc. P. Bańkowskiego. (W: K. Estreicher [jr.]: *Załuscy. Bibliografia odnosząca się do Załuskich w wieku XVII i XVIII*).

tomu 7 nie jest znana, gdyż ten nie odnalazł się. Tom 8, również nie odnaleziony, miał zawierać indeks do siedmiu tomów poprzednich, ułożony według tytułów. Wreszcie tom 9 zawierał katalog rękopisów w układzie alfabetycznym autorów. Ten tom został przepisany przez Abrahama Michała Trotza⁵⁵. Ostatni, 10 tom tego olbrzymiego dzieła miał zgrupować materiał wszystkich poprzednich tomów, czyli całej bibliografii, według działów naukowych.

Jak z tego opisu treści poszczególnych tomów można wywnioskować, była to szeroko pojęta bibliografia narodowa, wykraczająca nieco poza te ramy (druki rosyjskie). Jednocześnie był to katalog Biblioteki Załuskich, oczywiście katalog częściowy, bo *Bibliotheca* obejmowała tylko polonika i druki Polski dotyczące.

Po zwróceniu Polsce przez ZSRR zbiorów i spuścizny rękopiśmiennej Załuskiego *Bibliotheca Polona magna universalis* znalazła się w Bibliotece Narodowej w Warszawie, gdzie rozpoczęto prace nad Załuscianami. Tuż przed wybuchem wojny w roku 1939, jak informuje Bańkowski⁵⁶, dość daleko były zaawansowane badania pracowników Biblioteki nad wielką bibliografią Załuskiego, nad ustaleniem zasobów jego biblioteki, nad starymi katalogami zbiorów, w szczególności nad pomnikowym katalogiem J. D. Janockiego. Po wojnie i zbrodniczym zniszczeniu Warszawy w 1944 r. niewiele już z tych bezcennych materiałów pozostało.

Załuski był zamiłowanym i świadomym bibliografem. Pracy nad katalogowaniem i porządkowaniem zbiorów poświęcił dużo czasu i uwagi. Całe dni spędzał na spisywaniu i porządkowaniu swych skarbów bibliotecznych. Każdy druk czy rękopis opatrywał notatkami bibliograficznymi dotyczącymi autora, dzieła i jego rzadkości⁵⁷. Był to przecież na Zachodzie okres rozkwitu bibliofilstwa, które dało początek katalogom nowego typu, podobnym z formy do bibliografii literacko-naukowych, lecz odmiennym pod względem rzeczowym i metodycznym. Zajmowały się one bowiem przede wszystkim pewnymi grupami książek, zwłaszcza książkami rzadkimi. Załuski w dziedzinie bibliografii zapisał się tylko jako wielki praktyk. Choć w swej praktyce bibliotecznej i bibliograficznej opierał się na współczesnej literaturze bibliologicznej i niemało

⁵⁵ Załuski zwrócił się do Trotza w 1755 lub 1756 r. o przygotowanie do druku brulionowego katalogu rękopisów. Dn. 17 listopada 1757 r. dwutomowy katalog był gotów do druku. Z powodów bliżej nie znanych katalog nie poszedł pod prasę.

⁵⁶ P. Bańkowski: *Rękopisy rewindykowane na podstawie Traktatu ryskiego jako warsztat pracy naukowej przed wojną* s. 106.

⁵⁷ S. Turowski: *Pierwsza wielka bibliografia polska*.

dział z tego zakresu w bibliotece swojej zgromadził, sam żadnej rozprawy teoretycznej na ten temat nie zostawił. Ale teoria, i to nowocześnie, była podstawą jego działalności, skoro w praktyce swego warsztatu bibliograficznego stanął na stanowisku wyróżnienia bibliografii i historii literatury jako dyscyplin niezależnych od siebie. Bibliografia stanowi dla niego dział autonomiczny, ograniczony do zagadnień opisu, rozpoznania i systematyki książek i rękopisów⁵⁸. Opis druków i rękopisów dopełniał informacjami i odsyłaczami do literatury przedmiotu.

Studia P. Bańkowskiego, M. Łodyńskiego, M. Manteufflowej i J. Kęrkówny stanowią poważny wkład do naszej wiedzy zarówno o Bibliotece Załuskich, jak o warsztacie pracy naukowej i bibliograficznej J. A. Załuskiego. Jednakże nadal odczuwa się brak w pełni udokumentowanej monografii o Załuskim jako bibliofilu i bibliografie. Wielkie znaczenie dla dalszego postępu tych studiów będzie miało niewątpliwie ogłoszenie Korespondencji J. A. Załuskiego oświetlającej jego kontakty ze światem naukowym Europy, a przygotowanej do druku przez B. S. Kupścia i K. Muszyńską (1967).

Szczęśliwym trafem pozyskał Załuski w 1745 r. dla przyszłej Biblioteki Publicznej młodego miłośnika książek Jana Daniela Andrzeja Janockiego (1720—1786). Pochodził on prawdopodobnie ze zniemczonej rodziny serbsko-łużyckiej, kształcił się w Dreźnie, a później w Pforcie nad Salą w instytucie pedagogicznym, gdzie opanował łacinę, grekę, a nawet hebrajski. W czasie studiów wykorzystywał Janocki wyjazdy w strony rodzinne dla poznania bibliotek klasztornych i prywatnych w Wielkopolsce. Rezultatem tych jego zainteresowań bibliofilskich były *Kritische Briefe an vertraute Freunde geschrieben und den Liebhabern der gelehrten Geschichte zu gefallen herausgegeben* (1745), dedykowane B. H. Jonischowi, który w latach 1735—1737 prowadził drukarnię w Warszawie i posiadał cenny zbiór druków ulotnych z czasów wojny domowej⁵⁹. Być może, iż za jego namową dedykował Janocki drugą swoją pracę pt. *Litterarum in Polonia instauratores* (1745) biskupowi Andrzejowi Stanisławowi Załuskiemu. Wkrótce po wydaniu tej pracy Jonisch polecił go referendarzowi na stanowisko bibliotekarza w Bibliotece Publicznej. Załuski zaangażował Janockiego od czerwca 1745 r., lecz — wobec zastrzeżeń brata-biskupa — powierzył mu oficjalnie tylko funkcję sekretarza. Dopiero w 1751 r., kiedy Janocki przeszedł na katolicyzm (1750), otrzymał stanowisko prefekta

⁵⁸ Por. T. Mikulski: *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa* s. 66.

⁵⁹ Por. B. S. Kupść: *Janocki (Jaenisch. Janozki) Jan Daniel Andrzej*. PSB.

Biblioteki. Już w swej młodzieńczej pracy, stanowiącej dzisiaj wielką rzadkość bibliograficzną, (*Kritische Briefe...*) zebrał Janocki bogactwo wiadomości nieraz zagadkowych dla nie wtajemniczonych. Rozjaśnieniem zagadkowych *Listów krytycznych* zajęła się Z. Birkenmajerowa⁶⁰, która w swej pracy o Janockim przedrukowała również zamieszczony w nich spis 99 rękopisów, stanowiących pierwszą pracę bibliograficzną Janockiego.

J. D. Janocki oddał na usługi J. A. Załuskiego i Biblioteki Załuskich swoje zdolności i szerokie czytanie w literaturze, swój entuzjazm dla dzieła wielkich mecenasów i wielką pracowitość. Dzięki sprzyjającym okolicznościom znalazł się on przy najzasobniejszym wówczas w Polsce warsztacie naukowym, co umożliwiło mu opracowanie kilku bibliografii specjalnych typu bibliofilskiego. Ten rodzaj bibliografii książek rzadkich, osobliwych lub poszukiwanych był szczególnie rozpowszechniony w XVIII w. we Francji i w Niemczech, tam też zetknął się z nimi Janocki.

Pierwszą z tych prac jest *Nachricht von denen in der Hochgräfllich Zaluskischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern*, wydana w Dreźnie i od t. 2 we Wrocławiu w l. 1747—1753. Pierwsza część tego dzieła zawiera stron 110, druga 120, trzecia, czwarta i piąta mają numerację bieżącą i liczą tylko 228 stron. W pierwszej części umieszczono portret A. S. Załuskiego, w drugiej — J. A. Załuskiego, w trzeciej — Marcina Załuskiego⁶¹. Wszystkie pięć części zazwyczaj są oprawione razem jako jeden wolumin. Są to po prostu katalogi cymeliów Biblioteki Załuskich. Na walory naukowe tej publikacji Janockiego zwrócił uwagę F. Bentkowski, który tak napisał: „Było to pierwsze dzieło zawierające gruntowne wiadomości z bibliografii i literatury polskiej, które do naszych czasów znaczenia swego nie straciło”⁶². Ten sąd Bentkowskiego utrzymał się przez całe stulecie. *Wiadomość o rzadkich drukach polskich znajdujących się w Bibliotece J. O. Hrabiego Załuskiego* (tak brzmiałby ten tytuł w języku polskim) poprzedził Janocki przedmową, z której dowiadujemy się nieco o warunkach jego pracy bibliograficznej. Ubolewa on jako bibliograf nad tym, że w tej

⁶⁰ Z. Birkenmajerowa: *Z młodzieńczych lat Jana Daniela Janockiego...* s. 23—57.

⁶¹ Szczegółową charakterystykę prac bibliograficznych Janockiego podaje H. Rejman-Dziadkiewiczowa w pracy magisterskiej wykonanej w Uniwersytecie Warszawskim pod kierunkiem prof. Al. Birkenmajera: *Janocki jako bibliograf i bibliotekarz* (maszynopis 1954).

⁶² F. Bentkowski: *Historia literatury polskiej* t. 1 s. 46.

sytuacji, w jakiej mu przyszło pracować, nie może zachować jakiegoś ładu w swoich opisach bibliograficznych. Stwierdza zbyt małe zainteresowanie zagranicznych wydawców dla wydawania książek polskich i małą znajomość polskiej literatury za granicą. Aby zaradzić temu trzeba — jego zdaniem — publikować jak najwięcej informacji o cennych polskich książkach, bo wiadomości o nich daremnie by szukać w obcych bibliografiach.

Typową pracą bio-bibliograficzną Janockiego w stylu epoki jest *Polonia litterata nostri temporis*, która ukazała się u J. J. Korna we Wrocławiu (1750)⁶³. Janocki tytułuje się tutaj jeszcze sekretarzem Biblioteki Załuskich. Dzieło to miało obejmować 4 części, ale zarówno Bentkowski, jak Adam Jocher i Estreicher znają tylko część pierwszą w dwóch księgach, liczących razem zaledwie 142 strony. W pierwszej „księdze” wymienia w porządku alfabetycznym 144 współcześnie żyjących autorów i ich pisma, poczynając od Jana Bielskiego, a kończąc na Michale Janie Zienkowiczu, nie żałując im pochwał. W drugiej „księdze” wymienia tylko 54 pisarzy, którzy zmarli za czasów Augusta III. Rzecz miała być zapewne dopełnieniem niedawno wznowionej przez Korna *Hekatontas* Starowolskiego. Tytuły dzieł polskich, wymienianych przez Janockiego w tej publikacji, podawane są po łacinie — podobnie jak u Starowolskiego, co oczywiście dezorientuje czytelnika. Zawarte tu wiadomości rozszerzył później Janocki w słowniku pt. *Lexicon derer itzlebenden Gelehrten in Polen*.

W okresie pobytu w Dreźnie w latach 1751 i 1752 wydał Janocki jedno ze swych najcenniejszych dzieł, pierwszy oddzielnie drukowany katalog rękopisów: *Specimen catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Zaluscianae* (1752). W katalogu tym, wydanym kosztem Andrzeja Załuskiego, opisał 500 rękopisów, w tym 53 polskie⁶⁴. W pracach bibliograficzno-katalogowych przeszkadzały mu wyteżone zajęcia porządkowe, niewspółmierne z jego siłami. Dlatego już w 1755 r. nalegał A. S. Załuski, który przywiązywał wielką wagę do katalogów Biblioteki, aby Janocki zajął się raczej przygotowaniem katalogu najcenniejszych ksiąg autorów polskich i więcej czasu poświęcił bibliografii⁶⁵.

Zamiast takiego katalogu Janocki opracował dzieło zawierające wiadomości o życiu i dziełach współczesnych pisarzy polskich, tj. wspomniany *Lexicon* (1755) w dwóch tomach. Wymienia w nim zgodnie z ty-

⁶³ O stosunkach Korna z Janockim pisze B. Kocowski: *Zarys dziejów druckarstwa na Dolnym Śląsku* s. 32.

⁶⁴ B. S. Kupść op. cit. s. 551.

⁶⁵ B. S. Kupść op. cit. s. 551.

tułem, współczesnych sobie autorów, lecz — żeby uniknąć powtarzania się — odwołuje się często do *Polonii*. Pracowicie pozbierane wiadomości były bardzo użyteczne dla późniejszych bibliografów, chociaż raziły ich pochwalne sądy Janockiego o pisarzach i dziełach. Michał Wiszniewski wytyka mu, że „wszystko chwali bez opamiętania”⁶⁶. W *Leksykonie* tym trzymał się Janocki układu alfabetycznego. W pierwszym tomie otwiera poczet pisarzy Antoniewicz Michał, zamyka natomiast Żakiewicz Michał. Dalszą część tomu zajmuje spis ówczesnych arcybiskupów, biskupów i opatów. W drugim tomie dużo miejsca poświęcił Andrzejowi Stanisławowi Załuskiemu. Strony środkowe od 54—168 przeznaczył na opis stanu i składu osobowego akademii, kolegiów i znaczniejszych szkół. Wreszcie końcową część tomu wypełniają dodatki i poprawki do całości.

Wśród prac katalogowo-bibliograficznych Janockiego pewnego rodzaju osobliwością jest *Polnischer Büchersaal, darinn die rühmlichsten Bemühungen derer Mäcenaten und Gelehrten in Polen, auch andere zur polnischen Literatur gehörige Merkwürdigkeiten aufrichtig angezeigt werden*, wydane we Wrocławiu u Korna w 1756 r. Publikacja ta, licząca zaledwie 62 strony, według zamierzenia wydawcy miała być pierwszym zeszytem czasopisma pt. „Polnischer Büchersaal”, przeznaczonego dla Ślązaków, którym Korn chciał przyswoić wiedzę o Polsce. Z powodu wypadków wojennych musiał jednak Korn zaniechać tego pomysłu i wydał jedynie materiał dostarczony przez Janockiego, którego pozyskał na doradcę przy polskich wydawnictwach⁶⁷. Janocki pisze tam m. in. o pismach i pobycie w Polsce Piotra Rojzjusza, o życiu i pismach biskupa Pawła Piaseckiego, o życiu i pismach kardynała Jana Kazimierza Denhoffa, o komediach Franciszki Urszuli Radziwiłłowej. o spisie dzieł polskich J. A. Jabłonowskiego i innych sprawach dotyczących kultury polskiej.

Podobne „silva rerum” stanowi obszerniejsze dzieło Janockiego wydane u Korna *Excerptum Polonicae Litteraturae huius atque superioris aetatis* (1764—1766). W tej mieszaninie wiadomości obyczajowo-literackich są również informacje o dawnych i współczesnych mu pisarzach i ich dziełach, m. in. o W. Goślickim, Sz. Starowolskim, M. K. Treterze, A. Wiśniewskim i wielu innych.

Do prac bibliograficznych Janockiego zaliczyć trzeba *Musarum Sarmaticarum specimina nova* (1771), gdyż wśród wierszy łacińskich Adama

⁶⁶ M. Wiszniewski: *Historia literatury polskiej* t. 1 s. 125.

⁶⁷ B. Kocowski op. cit. s. 32.

Naruszewicza, Szymona Konarskiego i innych, znajduje się tu spis 131 rękopisów Biblioteki Załuskich, odnoszących się do spraw polskich.

Najważniejszym dziełem bibliograficznym Janockiego są *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum, maecenatumque memoriae miscellae* (1776—1779). Dzieła tego za życia Janockiego wyszły dwa tomy. Trzeci, a zarazem ostatni tom *Janocianów*, z materiałów pozostałych po Janockim wydał dopiero w 1819 r. znakomity lingwista-bibliograf Samuel Bogumił Linde. *Janociana* to słownik bio-bibliograficzny dawniejszych pisarzy polskich. Pierwszy tom zawiera 115 opisów bio-bibliograficznych i zaczyna się Acernusem (Klonowicem), kończy się Zaborowskim. Na ostatniej karcie tego tomu, najlepszego ze wszystkich, oplakuje Janocki zgon swego mecenasa J. A. Załuskiego. Przy opracowaniu drugiego tomu musiał się już Janocki w dużym stopniu wyręczać swym pomocnikiem w bibliotece i dlatego biografie w tym tomie są znacznie krótsze i mniej dokładne. Zestawień bio-bibliograficznych jest w nim 162. *Janociana* zawierają wykazy pism zarówno wydanych drukiem, jak i pozostających w rękopisach.

Mylnie natomiast przypisywano Janockiemu autorstwo życiorysu J. A. Załuskiego w dziele Krystiana Bogumiła Friesego: *De episcopatu Kioviensi* (1763), życiorys bowiem napisał Friese na podstawie notatek samego Załuskiego. Janocki natomiast przeprowadzał korektę i opracował przypisy do życiorysu⁶⁸. W latach 1763—66 przygotowywał do druku dzieło J. A. Załuskiego *Bibliographia Zalusciana*.

Dorobek bibliograficzny Janockiego nie jest zbyt bogaty, ale jest niesłychanie ważnym etapem w rozwoju bibliografii polskiej. Prace bibliograficzne Janockiego cechuje skrupulatność, dokładność w opisie dzieł i drobiazgowość w dochodzeniu szczegółów stanowiących podstawę obszernie opracowanych informacji o książce. Jego opisy nie tylko przewyższają swym poziomem inne prace bibliograficzne, ale stanowią wzór dla bibliografów późniejszych.

W tym początkowym okresie bibliografia powoli wyodrębniła się jako samodzielna dyscyplina, przechodząc kolejno stadia: bio-bibliografii, encyklopedyzmu, bibliografii bibliofilskiej aż do bibliografii krytycznej ogarniającej całość piśmiennictwa (*historia literaria*), ale już przestrzegającej zasad opisu bibliograficznego. Górującym rysem był wówczas poli history z m.

⁶⁸ M. Manteufflowa: *Janocki czy Friese?*

POSTĘPY BIBLIOGRAFII
OD KOŃCA XVIII DO POŁOWY XIX WIEKU

7. BIBLIOFILSTWO NA USŁUGACH BIBLIOGRAFII

Dzieje Biblioteki Załuskich są wielce znamienne dla epoki Oświecenia, z wielkim trudem torującego sobie drogę w Polsce. Jeśli jej założenie wymagało wielkich nakładów finansowych, to dalsze jej pomnażanie i utrzymanie na odpowiednim poziomie przekraczało możliwości nawet bardzo bogatego mecenasa. Cóż dopiero referendarza koronnego J. A. Załuskiego, zwłaszcza po zgonie (1758) dbałego o jej byt biskupa Andrzeja Stanisława Załuskiego. Niewiele poprawiła sytuację materialną Józefa Andrzeja Załuskiego godność tytularnego biskupa kijowskiego, jaką otrzymał wreszcie w roku 1761. „Ciężar olbrzymiej niedochodowej instytucji przerastał z każdym rokiem siły i możliwości finansowe jednego człowieka. Przyszły z czasem długi, które po kilkunastu latach dosięgały wielkiej sumy 400 000 złotych”¹. Z tych względów postanowił Załuski przekazać Bibliotekę najbogatszemu zakonowi, tj. jezuitom. Po kasacie zakonu i rychłej śmierci samego Załuskiego zapadł dekret o przejściu Biblioteki na własność państwa, w imieniu którego objęła ją w zarząd Komisja Edukacji Narodowej.

Z ramienia Komisji administratorem Biblioteki Załuskich został jeden z najświetlejszych ludzi czasów stanisławowskich — Ignacy Potocki (1750—1809), współautor Konstytucji 3 Maja. Jednym z bibliotekarzy, a później naczelnym prefektem Biblioteki został znakomity pedagog, twórca gramatyki języka polskiego, pijar Onufry Kopczyński. Jednym z pracowników Biblioteki był poeta Franciszek Dionizy Kniażnin. Ocalał po nim z tego okresu materiał biograficzno-bibliograficzny w układzie alfabetycznym, co T. Mikulskiemu nasunęło wniosek, że

¹ P. Bańkowski: *Biblioteka Publiczna Załuskich i jej twórcy* s. 44.

„Książnin chciał pisać historię literatury polskiej lub wyprzedził Hieronima Juszyńskiego pomysłem *Dykcjonarza poetów*”².

Zjawiskiem bardzo charakterystycznym dla polskiego Oświecenia w czasach stanisławowskich było m. in. tworzenie bibliotek pałacowych i galerii dzieł sztuki. Moda taka panowała w całej Europie XVIII wieku. Zakładanie bibliotek pałacowych, ich utrzymywanie oraz zaspokajanie rozbudzonych pasji bibliofilskich pociągało za sobą niemałe wydatki, na które mogli sobie pozwolić tylko prawdziwi magnaci, zwłaszcza że w miarę nasilania się bibliofilstwa rosły ceny książek³. Polska XVIII w. nie ustępowała innym państwom zachodniej Europy w ilości i zasobności bibliotek. Wśród bibliotek owych czasów wyróżniały się zbiory: Ignacego Krasickiego⁴, ks. Anny Jabłonowskiej w Siemiatyczach, Joachima Chreptowicza w Szczorsach, Sapiehów w Kodeniu, a przede wszystkim samego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Biblioteka królewska zawierała około 15 000 tomów, wśród których znaczną liczbę stanowiły dzieła polskie i Polski dotyczące⁵. Jedną ze znaczniejszych bibliotek magnackich była także biblioteka Ignacego Potockiego. W odróżnieniu od wielu innych, biblioteka ta nie miała cech snobistycznych. Zamiłowanie do zbieractwa skierowane było u Potockiego na dzieła użyteczne i dokumentację współczesności. Potocki tworząc własną bibliotekę budował sobie warsztat pracy naukowej⁶.

Miłość do ksiąg i nauki sprawiła, że Potocki i Kołłątaj stali się rzecznikami nowych idei również w dziedzinie bibliotekarstwa w Polsce epoki Oświecenia. Za ich sprawą polskie bibliotekarstwo przez dłuższy czas wyprzedzało całe bibliotekarstwo świata⁷, a Polska — dzięki działalności Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie bibliotekarstwa — była pierwszym krajem, który „wszczał w nowoczesnym znaczeniu państwową politykę biblioteczną”⁸. Zatroszczyła się ona o los, byt i organizację bibliotek, a ponadto pozyskała do pracy w bibliotekach wiele nieprzeciętnych jednostek, dzięki którym biblioteki zmieniły wygląd i dzięki którym podjęte zostały w nich poważne prace organizacyjne i katalogowe. Zanim jednak do tego doszło, taki np. uniwersytet krakowski — w oczekiwaniu na pomoc Komisji Edukacji — zatrudnił

² T. Mikulski: *Książnin w Bibliotece Załuskich* s. 281.

³ Por. G.A.E. Bogeng: *Die grossen Bibliophilen*.

⁴ S. Rygiel: *Losy księgozbioru Ignacego Krasickiego*.

⁵ W. Olszewicz: *Biblioteka króla Stanisława Augusta*.

⁶ Pam. warsz. t. 18: 1818 s. 225—230.

⁷ M. Łodyński: *Hugo Kołłątaj a bibliotekarstwo polskie* s. 9.

⁸ M. Łodyński: *U kolebki polskiej polityki bibliotecznej (1774—1794)* s. 37.

przy porządkowaniu biblioteki Kolegium Większego obeznanego z bibliotekarstwem uczonego bibliofila belgijskiego ks. Arseniego Fasseau (ok. 1725—1777), który w ciągu stosunkowo krótkiego czasu (1775—1777) uporządkował księgozbiór oraz przygotował materiał do pierwszego katalogu rękopisów, przepisanego następnie przez Jana Śniadeckiego (rkps 272)⁹. Pod okiem ks. Fasseau powstał też alfabetyczny i działowy katalog druków Biblioteki (rkps 265), nazwany przez prof. A. Birkenmajera katalogiem działowo-alfabetycznym¹⁰.

Niemalą zasługę w rozwoju biblioteki Akademii Krakowskiej ma reformator Akademii — H u g o K o ł ł a t a j (1750—1812), dzięki temu, że z jego inicjatywy połączono księgozbiory wszystkich kolegiów i burs akademickich oraz senatu i wcielono cztery biblioteki pojezuickie pozostałe po rozwiązaniu tego zakonu¹¹. Z jego też inicjatywy prefekt biblioteki Józef Alojzy Putanowicz i Michał Mrugaczewski wydzielili dublety, które zostały następnie skatalogowane w kodeksie pt. *Catalogus duplicatorum in folio bibliothecae Collegii Maioris Universitatis Cracoviensis* (rkps 897). Na dobro Komisji Edukacji zapisać trzeba ustanowienie etatów bibliotekarskich i powołanie na bibliotekarza (za sprawą Kołłątaja) wybitnego erudyty J a c k a P r z y b y l s k i e g o (1756—1819), którego wysłano nawet dla studiowania bibliotekarstwa za granicę¹². Do zasług Przybylskiego zalicza się opracowanie katalogu topograficznego (rkps 149) oraz wydzielenie najcenniejszych rękopisów jako „cymeliów”, trzymanyh w oszklonych szafach pod zamknięciem, a także spisanie ich inwentarza¹³.

Za przykładem Załuskich, a przy końcu XVIII w. pod wpływem działalności i zaleceń Komisji Edukacji, rozwija się żywy ruch reorganizacyjny w wielu zaniedbanych nawet bibliotekach. Przeprowadza się prace porządkowe, powstaje wówczas szereg inwentarzy i katalogów. Po zniesieniu zakonu jezuitów i u nas ożywia się ruch bibliofilski i dążność do wzbogacenia bibliotek. Szczególnie ruchliwą działalność biblioteczną rozwijają wówczas pijarzy, którzy przy Collegium Nobilium w Warszawie zgromadzili najokazalszy — poza Biblioteką Załuskich — księgozbiór. Biblioteka kolegium większego pijarów poruczona prefek-

⁹ A. Birkenmajer: *Belgijski bibliofil Arseni Fasseau i jego związki z Polską (1760—1777)* s. 252.

¹⁰ A. Birkenmajer op. cit. s. 262 przypis 265.

¹¹ I. Bar: *Przewodnik po Bibliotece Jagiellońskiej* s. 15.

¹² M. Łodyński op. cit. s. 25.

¹³ W. Koncewicz: *Zarys historii Biblioteki Jagiellońskiej* s. 109.

towi drukarni, ze czcią wspominanemu Bielskiemu — pisze Lelewel¹⁴ — przezeń spisana i szczęśliwie w oddziały ustawiona, miała swój katalog wydrukowany w 1796 r.¹⁵

Po rewolucji we Francji do zakonów w Polsce przybyło wielu zakonników-emigrantów, którzy za gościnę wywdzięczali się pracą w bibliotekach klasztornych. Jeden spośród nich, Gerard Lefebvre de Lassus kierował urządzeniem różnych bibliotek, opracowywał katalogi rękopisów w Sieciechowie, Koprzywnicy i na Łysej Górze¹⁶.

Niemalą wpływ na rozwój zamięłowań zbierackich i bibliofilskich wśród przedstawicieli znacniejszych rodów wywarła działalność króla Stanisława Augusta. Wytrawny i ofiarny mecenas sztuki, zgromadził Poniatowski wyborowy i pięknie oprawiony księgozbiór, który stał się głównym u nas warsztatem prac historycznych dla Naruszewicza i Al-bertrandiego¹⁷. Za przykładem króla poszli Czartoryscy, Potoccy, Jabło-nowscy, J. M. Ossoliński, T. Czacki, J. Fr. Sapieha, A. T. Działyński i wielu innych.

Wśród tych świadomych bibliofilów i zbieraczy pamiątek narodo-wych wyróżnili się kulturą naukową i szerszymi ambicjami w dzie-dzinie organizacji życia naukowego i umysłowego w Polsce przede wszystkim Adam Kazimierz Czartoryski, Tadeusz Czacki i Józef Maksy-milian Ossoliński oraz Tytus Adam Działyński. Ci właśnie czterej magnaci zapisali się w dziejach bibliofilstwa i bibliografii jako konty-nuatorzy dzieła Załuskiego, jako twórcy wielkich bibliotek, które stały się oparciem dla różnych prac naukowych, a także bibliograficznych. Dla nich po ostatnim rozbiórce Polski „zbierać książki znaczyło wówczas ocalać fragmenty przeszłości, narażonej na zatracenie”¹⁸.

Pierwszeństwo należy się Adamowi Kazimierzowi Czartoryskiemu (1734—1823), wybitnemu humaniście, rozmiłowanemu w teatrze, inspiratorowi wielu poczynąń kulturalnych i naukowo-wy-dawniczych. Jako twórca zapisał się on zarówno w dziejach teatru, jak i krytyki literackiej. Wydając w 1810 r. (pod pseudonimem Dantyszek) *Myśli o piśmie polskich z uwagami nad sposobem pisania w różnych materiach*, jako jeden z pierwszych domagał się krytycznego opracowania historii literatury polskiej. Książki były prawdziwą pasją Czar-

¹⁴ J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje* t. 2 s. 157.

¹⁵ *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Regii Vars. Scholarum Piarum factis* A.D. 1796.

¹⁶ J. Lelewel op. cit. t. 2 s. 154.

¹⁷ W. Olszewicz: *Biblioteka króla Stanisława Augusta* s. 20.

¹⁸ T. Mikulski: *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa* s. 67.

toryskiego. Mimo że bogaty księgozbiór przywieziony z Puław uległ w 1794 r. kompletnemu zniszczeniu, już w krótkim okresie między trzecim rozbiorem a utworzeniem Księstwa Warszawskiego postarał się Czartoryski o odtworzenie księgozbioru, w którym najstaranniej skompletowany był dział filologii klasycznej. Była to niewątpliwie zasługa Godfryda Ernesta Grodka (Groddeck, 1762—1825), powołanego w 1797 r. na bibliotekarza w Puławach. Dzięki A. J. Czartoryskiemu, ówczesnemu kuratorowi okręgu wileńskiego, został Grodek w 1804 r. profesorem języka i literatury greckiej na uniwersytecie wileńskim, a jednocześnie kierownikiem biblioteki uniwersyteckiej, której zbiory udostępnił publiczności w 1805 roku. Twórca nowoczesnej szkoły filologii klasycznej w Polsce, obie wspomniane biblioteki uporządkował i wyposażył w katalogi, tak że stały się zdadne do służby nauce. Nie mniejszą zasługą Grodka było zorganizowanie w 1810 r., przy poparciu Czartoryskiego, seminarium filologicznego na uniwersytecie, które miało praktycznie kształcić w metodach nauczania i badania filologicznego¹⁹. Dzięki encyklopedyczno-historycznemu ujmowaniu filologii klasycznej przez Grodka z seminarium jego wyszli bibliografowie tej miary co Aleksander Bohatkiewicz, Mikołaj Malinowski, Jan Zakrzewski, Adam Jocher, a przede wszystkim Ludwik Sobolewski. Nie można pominąć również faktu, że uczniem Grodka był także Joachim Lelewel.

Biblioteka puławska, dla której w 1806 r. Czartoryski zakupił duży księgozbiór Adama Czapskiego z Krakowa, stała do dyspozycji wszystkich, którzy z niej korzystać chcieli. Po Grodku opiekę nad nią przejął zasłużony dla jej rozwoju Felicjan Biernacki (1775—1852), który wspaniał się tym, iż wysłany do Szwecji w 1810 r. odzyskał z tamtejszych zbiorów kilkadziesiąt cennych rękopisów wywiezionych ongiś przez Szwedów z Polski. Po nim bibliotekę puławską objął Łukas z Gołębiowski (1773—1849), historyk, bibliotekarz sławnej biblioteki T. Czackiego w Porycku. Kiedy po śmierci Czackiego bibliotekę porycką nabył w roku 1818 Czartoryski, Gołębiowski przeniósł się wraz z nią do Puław. Opracował on dokładny katalog oddziału polskiego w 6 tomach in folio i alfabetyczny katalog księgozbioru obcojęzycznego. Po kilku latach przeniósł się do Warszawy (1823), uporządkował i skatalogował zbiory Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk i w ostatnich latach istnienia Towarzystwa był jego bibliotekarzem. W 1831 r. został mianowany bibliotekarzem Warszawskiej Biblioteki Publicznej

¹⁹ J. Oko: *Seminarium filologiczne Godfryda Ernesta Grodka* s. 4.

(uniwersyteckiej) z obowiązkiem wykładania bibliografii na uniwersytecie. Jako historyk i bibliograf zapisał się pierwszym przeglądem całości historiografii polskiej pt. *O dziejopisach polskich, ich duchu, zaletach i wadach* (Warszawa 1826).

W bibliotece puławskiej miejsce Gołębiowskiego zajął w 1823 r. Karol Sienkiewicz (1793—1860). On to w ciągu kilku lat stworzył z biblioteki puławskiej świetnie zorganizowany warsztat naukowy, wyposażył ją w katalogi, w drukarnię, wzbogacił licznymi nabytkami, oczyścił z dubletów, których drukowany katalog dziś jeszcze może stanowić wzór publikacji tego typu²⁰. Ukazał się on w roku 1829 pt. *Katalog duplikat Biblioteki Puławskiej z drukarni puławskiej*. O przygotowaniu Sienkiewicza do pracy bibliotecznej dobrze świadczy jego *Dziennik podróży po Anglii 1820—1821*, wydany (1953) z rękopisu przez Bogdana Horodyskiego. Po upadku powstania listopadowego znalazł się Sienkiewicz we Francji, gdzie za jego głównie staraniem powstała Biblioteka Polska, która przez długie lata była ważnym ośrodkiem kultury i nauki polskiej we Francji.

Drugim wybitnym bibliofilem i mecenasem oświaty i nauki na przełomie XVIII i XIX w. był Tadeusz Czacki (1765—1813), twórca Liceum Krzemienieckiego. Wcześniej zaprawiony do służby publicznej, cały wolny czas poświęcał na samokształcenie w Bibliotece Załuskich. W Warszawie zbliżył się do Albertrandiego i Naruszewicza i nabrał zamiłowań bibliofilskich, które z czasem stały się jego namiętnością. Zastąpił jako zręczny „książkołap” i postrach bibliotek kościelnych i klasztornych²¹. W ciągu kilku lat zdołał zgromadzić skarby, które w 1795 r. przewiózł do Porycka. Biblioteka w Porycku słynęła z rękopisów, dokumentów i rzadkości bibliograficznych, do czego w nie małym stopniu przyczynił się także ks. M. H. Juszyński, bibliofil, sercem i duszą oddany Czackiemu. Po śmierci Czackiego biblioteka porycka przeszła do Puław i do Kórnika. Głównym dziełem T. Czackiego i terenem jego najowocniejszej działalności było Gimnazjum wołyńskie w Krzemieńcu, przemianowane później na Liceum, założone w 1805 r. przy poparciu Czartoryskiego, według projektu Kołłątaja. Czacki zatroszczył się zaraz na początku swej pracy organizacyjnej w Krzemieńcu o bibliotekę dla gimnazjum krzemienieckiego i kupił w 1804 r. doborową bibliotekę po królu Stanisławie Auguście, liczącą około 16 000

²⁰ B. Horodyski: *Wstęp*. W: Sienkiewicz K.: *Dziennik podróży po Anglii 1820—1821* s. XXVI.

²¹ Por. J. A. Kosiński: *Doskonały książkołap. Wizyta Tadeusza Czackiego w bibliotece dominikanów krakowskich*.

tomów i zaopatrzoną w katalog (11 tomów, opracowany przez J. Al-bertrandiego). Na bibliotekarza powołał filologa Pawła Jarkowskiego, który okazał się oddanym bibliotekarzem. W skład biblioteki krzemienieckiej weszły z czasem inne księgozbiory (m. in. Jabłonowskich), tak że już w 1825 r. liczyła ona ponad 31 000 tomów. Po likwidacji Liceum (1831) bibliotekę przewieziono do Kijowa i wcielono do biblioteki nowo założonego uniwersytetu. Jednakże Jarkowski pozostał wierny bibliotece i opiekował się nią w Kijowie do końca życia.

Bibliofilem epoki, który rywalizował z Czackim w najrozmaitszych sposobach zdobywania rzadkości bibliograficznych, był J ó z e f M a k s y m i l i a n O s s o l i ń s k i (1748—1826), o którym Lelewel pisał, że „Imię Czackiego i Ossolińskiego z powodu gorliwego i z zapałem popieranego zbierania książek po wielu miejscach stawało się nieodłącznym. Skrytki i tajniki, które Załuskiego bacznosci uszły, były przez tych mężów przetrząsane, a pomimo tego że znacznie z grubszego przetrzebione zostały, równie Ossolińskiemu, jak Czackiemu obfity plon wydawały”²². Tu trzeba przypomnieć, że Ossoliński był nie tylko namiętym bibliofilem i zbieraczem książek, ale także niepoślednim ich znawcą i bibliografem. Po przeniesieniu się do Wiednia zainteresowania Ossolińskiego skonkretyzowały się. Zrazu zamierzał pod wpływem zainteresowania panującego ówczasie w świecie naukowym stworzyć bibliotekę wyłącznie słowiańską, wkrótce jednak rozszerzył swoje plany i korzystając z licytacji księżnic klasztornych, po kasacie zakonów przez cesarza Józefa II, postanowił pójść w ślady Załuskiego i stworzyć narodową księżnicę polską. Gorliwego i wielce zapobiegliwego o wzrost biblioteki pomocnika miał Ossoliński w osobie S. B. Lindego, który nie przebierał w sposobach zdobycia dla swego mecenasa różnych rarytasów²³. Linde z polecenia Ossolińskiego przeszukiwał „lamusy, strychy, zakrystie, biblioteki klasztorne i dworskie. Przywoził nieraz cenne «białe kruki», które uszły zbierackiemu oku Czackiego czy Juszyńskiego. Podróże te często pełne były przygód”²⁴. Dzięki zakupom i „łowom” Lindego Józef Maksymilian Ossoliński zgromadził w swej prywatnej bibliotece tyle cennych druków polskich i obcych, że mógł rywalizować na polu zbieractwa z Czackim i wielu innymi bibliofilami. Wraz z pomnażaniem tych skarbów zrodziła się w nim myśl ofiarowania ich narodowi i ufundowania instytucji publicznej. Przy porządkowaniu zbiorów okazało się,

²² J. Lelewel op. cit. t. 2 s. 150.

²³ S. B. Linde: *Słownik języka polskiego* t. 1 wyd. 2. Listy Lindego do Ossolińskiego.

²⁴ J. Pachoński: *Drukarze, księgarze i bibliofile krakowscy 1750—1815* s. 238.

że było w nich niemało dubletów. Ossoliński ściągnął więc do Wiednia kierownika urzędu cenzury dla Galicji Zachodniej ks. Anzelma Speisera (zm. 1807) i zlecił mu opracowanie katalogu dubletów. Speiser dał się już poznać jako biegły bibliograf. Opracowane przez niego katalogi aukcyjne kilku księgozbiorów krakowskich z końca XVIII stulecia wyróżniały się dokładnością bibliograficzną. „Uwzględniał on autora, tytuł, rok i miejsce wydania, format, rodzaj oprawy oraz cenę, zostawiając obok wolne miejsce na dopisanie kto książkę kupił i ile zapłacił”²⁵. Speiser opracował katalog dubletów z biblioteki Józefa Ossolińskiego odziedziczonej przez J. M. Ossolińskiego, do których dołączył dublety biblioteki Ossolińskiego w Wiedniu. Ukazał się ten katalog w Krakowie w 1803 r. pt. *Bibliotheca Ossoliniana, sive Catalogus librorum, quos olim possedit... Josephus Comes Ossoliński...*

Ossoliński planował początkowo zlokalizowanie swojej biblioteki w Krakowie, później myślał o Zamościu, ostatecznie jednak zdecydował się na Lwów. Dzieje tej fundacji²⁶, zatwierdzonej w 1817 r., a faktycznie założonej w 1828 r., mają swoją literaturę.

Czwartym wielkim bibliofilem owej epoki był Tytus Adam Działyński (1796—1861), który za przykładem Ossolińskiego i Czackiego, a także innych magnatów rozpoczął około 1817 r. gromadzić systematycznie rękopisy i druki z zakresu politycznych i kulturalnych dziejów dawnej Polski, dążąc do utworzenia biblioteki typu *Bibliotheca Patria*, w której by te pomniki przeszłości znalazły ochronę przed zagładą i służyły zarazem jako materiał do prac badawczych²⁷. W tym celu odbywał podróże po kraju i za granicę, a także nawiązywał kontakty z antykwarzami i uczonymi. Za udział w powstaniu listopadowym rząd pruski opieczętował jego zbiory w zamku kórnickim. Po kilku latach przymusowej emigracji Działyński powrócił do Wielkopolski, przebudował zamek kórnicki specjalnie na pomieszczenie zbiorów bibliotecznych i muzealnych, które do końca życia pomnażał i udostępniał badaczom i nauce. Działyński zasłużył się zarówno założeniem Biblioteki Kórnickiej, jak też działalnością bibliograficzną i wydawniczą.

²⁵ J. Pachoński op. cit. s. 208.

²⁶ Por. A. Fischer: *Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie. Zarys dziejów*. Z okazji jubileuszu Zakładu ukazała się publikacja: *Ossolineum 1817—1967. Księga pamiątkowa w 150-lecie Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich*. Wrocław 1967.

²⁷ S. Bodniak: *Działyński Adam Tytus* PSB s. 77. Także J. Zathej: *Przedmowa*. W: *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej*.

Innym sposobem ratowania polskości było organizowanie społecznych instytucji narodowych i pobudzanie inteligencji do twórczej pracy umysłowej. Przedstawiciele polskiego Oświecenia, a m. in. tacy, jak Stanisław Sołtyk, Stanisław Staszic, Tadeusz Czacki i Jan Albertrandi, założyli przy końcu 1800 roku w zajętej przez Prusaków Warszawie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Pierwszym prezesem został Albertrandi, zażywający opinii człowieka uczonego. Wśród założycieli Towarzystwa wyróżnił się energią, inicjatywą i rozległością planów naukowych Tadeusz Czacki. Już przy końcu XVIII stulecia planował on ułożenie dzieła bibliograficznego, które miało obejmować całość piśmiennictwa polskiego. Według informacji Juszyńskiego porozdawał Czacki poszczególne działy piśmiennictwa między wielu pracowników, sobie natomiast pozostawił historię polską i ogólną redakcję dzieła. Jednym ze współpracowników Czackiego i towarzyszem jego wędrówek bibliofilsko-literackich był sam ks. Michał Hieronim Juszyński, bibliofil-zbieracz, poeta i bibliograf, który jako ksiądz na dworze prymasa ks. Poniatowskiego znalazł się w kręgu Biblioteki Załuskich i z materiałów w niej zebranych miał opracować *Historię synodów polskich* i *Słownik ascetów polskich*, wspomniany przez M. Wiszniewskiego²⁸. Juszyńskiemu zlecił Czacki opracowanie bibliografii poetów polskich.

Sam Czacki zadziwił cały uczony świat polski wielkim dziełem *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 r. wydanym* (1800—1801). W dziele tym za główny przedmiot badań obrał sobie statut litewski Zygmunta Starego i zestawił pierwszą jego redakcję z późniejszymi. Ogromne odczytanie i znajomość praw polskich stały się przyczyną rozbudowy komentarza, uwag i przypisów, tak że w rezultacie powstało dzieło niepospolitej wartości erudycyjnej, ukazujące wszystkie ważniejsze instytucje prawa polskiego — prawdziwy pomnik uczości i znajomości bibliografii omawianego przedmiotu. W przypisach do tego dzieła zamieścił Czacki mnóstwo wiadomości z historii prawa, ekonomii, historii gospodarczej, zaczerpniętych ze źródeł rękopiśmiennych, dziś już przeważnie nie istniejących. Wśród wielu jego zainteresowań naukowych niepoślednie miejsce zajmowała bibliografia, pojęta jako orientacja w piśmiennictwie. Dał tego dowody choćby w listach do znakomitego filologa G. E. Grodka²⁹. Niewątpliwą zasługą Czackiego było powołanie na stanowisko bibliotekarza i profesora bibliografii

²⁸ M. Wiszniewski: *Historia literatury polskiej* t. 1 s. 142.

²⁹ T. Czacki: *Listy do Godfryda Ernsta Grodka* s. 1116.

w Liceum Pawła Jarkowskiego, który ma swoją kartę w dziejach bibliografii polskiej³⁰.

W tym samym mniej więcej czasie, kiedy Czacki organizował zespółową pracę nad bibliografią polską, A. K. Czartoryski i J. M. Ossoliński patronowali Samuelowi Bogumiłowi Lindemu (1771—1847) w wielkim i trudnym przedsięwzięciu, jakim była praca nad *Słownikiem języka polskiego*, zapewniając mu na czas pracy nad *Słownikiem* stałą pensję. Pracując jako bibliotekarz w bibliotece Ossolińskiego w Wiedniu w ciągu dziesięcioletniego pobytu w stolicy państwa ulepionego z różnych narodowości — poznał Linde wielu znakomitych slawistów. Środowisko to wywarło olbrzymi wpływ na niego i jego koncepcję *Słownika*. Ukazanie się pierwszego tomu *Słownika* przy końcu 1807 roku właśnie dlatego, że odrzucił sugestie uczynienia z niego wyboru słów, zbioru zaleceń i przykładów, było wielkim wydarzeniem w dziejach nauki i kultury polskiej. Więcej nawet. W *Słowniku* widziano skarbiec słownictwa polskiego, dzięki któremu uratuje się ono w całym swym bogactwie od katastrofy, grożącej mu wobec utraty niepodległości³¹. W ciągu dwudziestu lat pracy nad *Słownikiem* dawny bibliotekarz Ossolińskiego stał się nie tylko znakomitym słownikarzem, lecz również biegłym znawcą piśmiennictwa i bibliografem, czego dowodem jest zarówno *Słownik*, jak i zachowana w rękopisie *Bibliotheca Polona* (22 t.), czyli spis książek polskich, z którymi się zetknął lub o których słyszał. W atmosferze pracy nad *Słownikiem* narodził się inny wybitny bibliograf, a był nim pomocnik Lindego w Liceum Warszawskim i w korektach *Słownika* — Feliks Bentkowski, nauczyciel języka i literatury polskiej.

Pełniona przez wiele lat funkcja bibliotekarza u Ossolińskiego i praca nad *Słownikiem języka polskiego* tak gruntownie wyszkoliły Lindego w dziedzinie znajomości piśmiennictwa i dawnych druków polskich, że stał się jednym z najwybitniejszych bibliografów swoich czasów. Z bibliografią związał on swe imię po ukończeniu druku *Słownika* dzięki takim publikacjom, jak: 1) rozbiór prac bibliografów rosyjskich (W. S. Sopikowa i A. K. Storcha — F. P. Adelunga), 2) rozprawa O statucie litewskim i 3) wydanie 3 tomu *Janocianów*. Nie było to bynajmniej przy-

³⁰ Zarówno Czackiemu, jak i bibliotekarzowi Liceum krzemienieckiego P. Jarkowskiemu poświęcił nieco uwagi historyk bibliografii rosyjskiej N. W. Zdobnow (*Istorija russkoj bibliografii do naczata XX wieka* s. 117—118).

³¹ J. Michalski: *Słownik języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego w opinii współczesnych* s. 207; por. także: H. Auderska: *O prospekcie Słownika języka polskiego* S. B. Lindego oraz J. Michalski: *Dzieje wydania Słownika Lindego*.

padkiem, że prace bibliografów rosyjskich zwróciły uwagę Lindego. Bibliografia rosyjska, dzięki działalności na tym polu Akademii Nauk, już w ostatniej ćwierci XVIII wieku miała poważne osiągnięcia. Zaliczyć tu trzeba drukowany katalog książek rosyjskich bibliotek i Akademii Nauk oraz czasopismo bibliograficzne „Russische Bibliothek” (1772—1789), wydawane przez wybitnego bibliografa H. L. Backmejestera. Później sytuacja bibliografii pogorszyła się, gdyż oficjalne instytucje naukowe zubożniały wobec zagadnień bibliografii. Bibliografią zajmowali się bibliofile, księgarze i uczeni zbieracze książek, podobnie jak i u nas. Do tej kategorii prac bibliograficznych należały: książka A. K. Storcha i F. P. Adelunga *Systematische Uebersicht der Literatur in Russland* oraz pierwsza retrospektywna bibliografia rosyjska W. S. Sopikowa³² *Opyt rossijskoj bibliografiji*. Książka Storcha i Adelunga zawiera systematyczny opis dzieł wydanych w Rosji w latach 1801—1805, a także spis autorów. W swoich uwagach ogólnych o piśmiennictwie rosyjskim wskazali jej autorzy na społeczne pochodzenie pisarzy publikujących książki w Rosji. Sopikow był z zawodu księgarzem. Zdołał on zestawić i wydać bibliografię książki rosyjskiej od początków druku aż do roku 1813. Dzieło Sopikowa obejmuje dwie części w 5 tomach. Pierwsza część zawiera spis książek drukowanych w języku starocerkiewnym w układzie chronologicznym według gałęzi nauk, druga zaś część wymienia książki rosyjskie w porządku alfabetycznym³³. We wstępie do swej bibliografii pisał Sopikow o wielkim znaczeniu bibliografii dla nauki i literatury³⁴. Czynnym współpracownikiem i kontynuatorem dzieła Sopikowa był Bazyli Anastasiewicz³⁵, wybitny bibliograf, sekretarz petersburskiej kancelarii A. J. Czartoryskiego do roku 1818, później sekretarz hr. Mikołaja Rumiancewa, bibliotekarz i cenzor druków polskich. W latach 1811 i 1812 wydawał on czasopismo literacko-bibliograficzne „Ulej”, w którym zamieścił szereg prac bibliograficznych, wśród nich własny artykuł o bibliografii. Jako teoretyk bibliografii dowodził, że bibliografia nie może się ograniczać do formalnego opisywania książki, że musi wnikać w treść książek i rozciągać się nawet na ocenę ich wartości w znaczeniu literackim i naukowym. W ten sposób zapatrując się na bibliografię torował on drogę bibliografii krytycznej i zalecającej. Poglądy Sopikowa na zadania

³² N. W. Zdobnow: *Istorija russkoj bibliografii* s. 146.

³³ N. W. Zdobnow op. cit. s. 146.

³⁴ N. W. Zdobnow op. cit. s. 148—152.

³⁵ N. W. Zdobnow op. cit. s. 146.

bibliografii ukształtowały się niewątpliwie pod wpływem Anastasiewicza³⁶.

Anastasiewicz utrzymywał ożywione stosunki z uczonymi polskimi, z Lindem, Bentkowskim, ks. A. Osieńskim, a także z księgarzem wileńskim J. Zawadzkim³⁷ i jego doradcą K. Kontrymem. Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk wybrało go w roku 1811 na swego członka. Do niego też zwracało się o informacje bibliograficzne, w szczególności o wiadomości dotyczące Biblioteki Załuskich. Z listu skierowanego do Towarzystwa wynika, że Anastasiewicz pracował również w dziedzinie bibliografii polskiej³⁸. Prawdopodobnie za pośrednictwem Anastasiewicza lub Zawadzkiego dostały się do rąk Lindego dzieła bibliograficzne Storcha i Sopikowa. Posłużyły one mu do napisania dłuższego rozbioru krytycznego, który zamieścił w kilku zeszytach „Pamiętnika Warszawskiego” pt. *O literaturze rosyjskiej*³⁹. Dla trafności uwag krytycznych rozprawka Lindego została przełożona na język rosyjski.

Dużym wydarzeniem naukowym, a poniekąd i politycznym, było odkrycie przez Bentkowskiego, bibliotekarza Biblioteki Liceum Warszawskiego, egzemplarza *Statutu litewskiego* w języku ruskim. Z inicjatywy Bentkowskiego zabrał się Linde do opracowania tego druku i porównania go z wydaniem polskimi. W wyniku tej analizy powstała rozprawa *O statucie litewskim ruskim językiem i drukiem wydanym wiadomość* (1816) dedykowana Aleksandrowi I. Jest ona pierwszą pracą monograficzną bibliograficzną, a zarazem pierwszą pracą księgoznawczą, tj. rozprawą poświęconą jednemu wydawnictwu, w tym przypadku *Statutowi litewskiemu*, posiadającemu jeszcze wówczas moc prawną. Obejmuje ona stron 224 i 2 tablice. Linde daje tu opis zewnętrzno-wydawniczej postaci Statutu litewskiego, drukowanego w języku białoruskim w Wilnie w drukarni Mamoniczów, analizę języka, omówienie znanych mu wydań ruskich, polskich i przekładu rosyjskiego, wiadomości o rękopisach Statutu, wreszcie krytyczne omówienie autentyczności treści wydawnictwa na tle historycznym. Dzieło jest tym cenniejsze jako przykład naukowej metody krytyki bibliograficznej, że Linde odślania na

³⁶ O Anastasiewicz — N. K. Zamkow: „Ulej”. *Żurnal V. G. Anastasiewicza (1811—1812). Bibliograficzeskoe opisanije ...*

³⁷ Por. T. Turkowski: *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie ...* t. 2 s. 21—50.

³⁸ A. Kraushar: *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800—1832 ..* ks. 2 t. 2 s. 272.

³⁹ Por. Pam. warsz. 1815—1816 t. 2—5.

kartach swej rozprawy poszczególne etapy pracy bibliografa, pokazując jak w miarę uzyskiwania nowego materiału zmuszony był korygować swoje poprzednie wnioski. W toku swej pracy starał się Linde rozwiązać ważne zagadki i problemy bibliograficzne, przede wszystkim wskazać *editio princeps*, dać podstawę do identyfikacji i chronologizacji wydań *Statutu*. Badania swe oparł na analizie typograficznej i językowej.

Nie można również pominąć tego, że Linde jako wydawca trzeciego tomu *Janocianów*, w przedmowie do tego tomu zamieścił przedruk karty tytułowej bibliografii Załuskiego, która — jak z tego wynika — miała wychodzić centuriami, jako *Bibliotheca polonica universalis* pod redakcją Janockiego⁴⁰.

W kręgu mecenatu Czackiego i Ossolińskiego działał wspomniany tu już kilkakrotnie ks. Michał Hieronim Juszyński (1760—1830). Zbierał on przez lat kilkadziesiąt rękopisy i stare druki i miał w swoich zbiorach wiele druków bardzo rzadkich. Ten zbiór „jego rzadkości powstał — jak notuje A. Grabowski⁴¹ — prawie zupełnie z zabierania ksiąg w bibliotekach kościelnych i klasztornych”, co mu ułatwiła protekcja biskupa tarnowskiego — A. F. Janowskiego. Gdy je stracił w pożarze na wsi w Galicji, gromadził zbiory od nowa w Szydłowie. Głównym dziełem Juszyńskiego jest dwutomowy *Dykcjonarz poetów polskich* (1820), który zawiera 1376 nazwisk rymopisów i poetów od wieku XV do połowy XVIII wieku, w układzie alfabetycznym, i 210 utworów anonimowych. Nad *Dykcjonarzem* pracował Juszyński lat prawie dwadzieścia pięć, z pełną świadomością jego narodowo-wychowawczej funkcji. „Nie masz Polski — pisał do J. Przybylskiego⁴² — ale póki są Polacy, niech czytają i wiedzą, że w każdym rodzaju mieliśmy ludzi wartych szacunku [...]”. Do druku oddał go dopiero z końcem roku 1817. Druk *Dykcjonarza* zakończony został w początkach 1820 roku. Nad ostateczną redakcją czuwał Ambroży Grabowski, który też przeprowadził korektę dzieła oraz podział na dwa tomy. W dopisku zaś do listu J. M. Ossolińskiego z 1 III 1818 r. dodaje Grabowski: „Całe dzieło ja sam poprawiłem, a bacząc na mylne rękopismo mogę choć połowę błędów druku z siebie otrząsnąć”⁴³.

Dykcjonarz jest retrospektywnym słownikiem bio-bibliograficznym, obejmującym w zakresie szeroko pojętego „polonicum” wszystkich auto-

⁴⁰ Rzecz miała być drukowana w drukarni jezuitów począwszy od 1773 roku.

⁴¹ A. Grabowski: *Życiopisma Polaków*. Rkps WAP w Krakowie.

⁴² List Juszyńskiego do J. Przybylskiego z 25 5 1795 r. (BJ rkps 148 t. 4).

⁴³ J. M. Ossoliński: *Listy ... do Ambrożego Grabowskiego (1813—1826)*.

rów, którzy pisali wiersze. Każde hasło dykcjonarza składa się z nazwiska i imienia autora oraz z krótkich, a czasami obszernych danych biograficznych. Główne zadanie swego dzieła widział Juszyński w utrwaleniu informacji o wszystkich drobnych, ulotnych, a nawet zagubionych drukach, o których rzadko kto lub nikt prócz niego nie wiedział, a które łatwo stawały się pastwą „kłęsk literackich”. Wśród utworów wykazanych przez Juszyńskiego jest mnóstwo panegiryków, kołęd, dedykacji itp. drobiazgów. Wymienia Juszyński również dzieła prozą (np. dysputy), widząc w nich materiały do historii kultury i literatury polskiej. Skrupulatnie wskazywał źródła podawanych wiadomości, co dobrze świadczy o jego rozległej erudycji. Dzięki materiałom źródłowym i licznie cytowanym utworom lub ich wyjątkom dzieło Juszyńskiego do dzisiaj zachowało wartość dla badaczy literatury i kultury staropolskiej. W drugim tomie *Dykcjonarza* zamieścił Juszyński krótką charakterystykę dawnej poezji polskiej.

Mniej więcej w tym samym czasie co Juszyński, zaczął układać słownik pisarzy polskich J. M. Ossoliński, który przez długoletnie obcowanie z książkami stał się nie byle jakim bibliografem. Trzydziestotomowym słownikiem chciał objąć pisarzy od XVI w. i stworzyć podbudowę źródłową dla przyszłej historii literatury polskiej. Przynaglany przez przyjaciół, Ossoliński oddał część swych *Wiadomości historyczno-krytycznych* do druku w Krakowie. W styczniu 1815 r. były pierwsze arkusze gotowe, ale druk *Wiadomości*, które — nawiasem mówiąc — miały się zwać *Wiadomościami o uczonych Polakach*, przeciągał się latami, tak że tom pierwszy ukazał się w 1819 r., a drugi i trzeci w 1822 r. Tom czwarty ukazał się dopiero w roku 1852. Wzorem dla Ossolińskiego byli Piotr Bayle i Girolamo Tiraboschi⁴⁴. Idąc za ich przykładem postanowił opracować słownik bio-bibliograficzny pisarzy i uczonych, w którym, oprócz danych biograficznych, podał ważniejsze wiadomości o dziełach. Przy drukach podaje Ossoliński opis bibliograficzny, tj. dokładny tytuł, miejsce i rok wydania, format i liczbę kart danego wydania, ponadto omawia treść dzieła, niekiedy podaje wypisy z dzieł i opinie bieglejszych jego zdaniem krytyków. Żadnego z pisarzy naszych nie chciał pominąć. Materiałów miał dużo i mniemał, że na każdego przyjdzie kolej. Rzeczą planował szeroko i, gromadząc materiał, żałował czasu na wprowadzenie w nim jakiegoś ładu, dlatego brał z niego to,

⁴⁴ P. Bayle: *Dictionnaire historique et critique*. Rotterdam 1697, G. Tiraboschi: *Storia della letteratura italiana* T. 1—14. Modena 1772—1781. W r. 1852 z materiałów pozostawionych przez Ossolińskiego wydał A. Bielowski czwarty tom *Wiadomości*.

co się pod rękę nawinęło. Żywił nadzieję, że przyjdzie czas, kiedy ta jego mieszanina przez dodanie rejestrów: alfabetycznego i chronologicznego, stanie się czymś w rodzaju słownika bio-bibliograficznego, a nawet obrazu naszej literatury.

Tak szeroko zakrojonego planu Ossoliński wykonać nie zdołał. Ze stu kilkudziesięciu życiorysów, układanych w niemałym trudzie przez lat z górą pięćdziesiąt, zaledwie trzecia część została wydrukowana i pełniła swoje zadanie, torując drogę — przez swe nowatorstwo — monografii literackiej. T. Mikulski widzi w okazałych księgach Ossolińskiego dzieło, które o sto lat wyprzedziło *Literaturę polską* Gabriela Korbuta⁴⁵. Ossolińskiemu, podobnie jak i A. K. Czartoryskiemu, marzyła się historia literatury, która by „ukryte przed publiczną znajomością pisarzy naszych zabytki i o nich samych dokładniejsze wiadomości [...] wystawiła na widok, a zarazem ukazała stan poszczególnych nauk i oświecenia z porównaniem do współczesnego gdzie indziej”⁴⁶. Widział przy tym trudności opracowania takiej historii i dlatego wskazywał na potrzebę prac przygotowawczych.

Trudności źródłowego badania piśmiennictwa polskiego powiększały się wskutek rozproszenia lub wywiezienia większych księgozbiorów. Ubolewał nad tym Ossoliński, że bibliograf i badacz jej literatury musi śledzić jej szczątki po świecie „a to bez szlaku, bez przewodnika, albowiem — pisał w przedmowie⁴⁷ — nie mamy ani typograficznych roczników, ani krajowej bibliografii, ani nawet kupieckich spisów”. Widać z tego, że doceniał znaczenie wszelkich materiałów i prac bibliograficznych, lecz chciał pójść dalej i przez obróbkę surowca zmierzał wyraźnie od bibliografii w kierunku przyszłej syntezy historyczno-literackiej. Tej przyszłej historii literatury wyznaczał ważną funkcję społeczno-polityczną i dydaktyczną. Sądził mianowicie, że historia taka za najdokładniejszą służyłaby odpowiedzi oszczercom naszym, odkryłaby prawdziwe nieszczęście naszych publicznych przyczyny i do dziejów ojczystych dostarczyłaby ważnych materiałów.

Te wypowiedzi Ossolińskiego wiążą się najściślej z aktualnym wówczas problemem wzajemnego stosunku bibliografii i historii literatury, a także z wysuwany postulatem jak najrychlejszego opracowania historii literatury.

⁴⁵ T. Mikulski: *Józef Maksymilian Ossoliński jako pisarz i historyk literatury*.

⁴⁶ J. M. Ossoliński: *Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury* t. 1 s. IV.

⁴⁷ J. M. Ossoliński op. cit. t. 1 s. V.

Z całej plejady erudytów przełomu XVIII i XIX wieku, którzy pozostawili dowody swej uczoneści m. in. w pracach bibliograficznych, wymienić tu trzeba, prócz wspomnianych poprzednio, lekarza i historyka medycyny Jerzego Krystiana Arnolda (1747—1827), wybitnego działacza i bibliografa. Spośród jego prac bibliograficznych najważniejszą była napisana po łacinie bibliografia ziołolecznictwa i przyrodoznawstwa polskiego XVI w. *De monumentis Historiae naturalis Poloniae litteraris usque ad finem saeculi decimi sexti editis* (1814)⁴⁸. Obejmuje ona tzw. herbarze, czyli ogrody zdrowia (*Herbarii, Horti salutatis*), tj. dzieła traktujące o ziołolecznictwie oraz prace poświęcone w całości lub częściowo opisowi flory, fauny i bogactw naturalnych Polski. Bibliografię piśmiennictwa krajowego poprzedził Arnold sumarycznym zestawieniem literatury europejskiej na temat ziołolecznictwa od czasów starożytnych do końca średniowiecza, a szerzej omówił dzieła poświęcone zwierzętom, roślinom i kopalinom Polski. Większą część materiału znał z autopsji, o czym świadczy szczegółowy opis kart tytułowych. Bibliografia Arnolda była ceniona przez współczesnych (Lewel).

Jak z tego wynika, ogólna atmosfera dla poważniejszych prac bibliograficznych na początku XIX w. była bardzo korzystna.

8. DZIEŁO BIBLIOGRAFICZNE FELIKSA BENTKOWSKIEGO

Położenie polityczne, w jakim się znalazł naród polski po ostatnich rozbiorach, wyzwoliło w różnych ośrodkach ówczesnego oświeconego społeczeństwa, w szczególności wśród szukającej nowych terenów działania arystokracji i młodej inteligencji, chwalebna dążność ratowania zabytków kultury narodowej i odrębności narodowej. Powołanie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie, znajdującej się wówczas pod zaborem pruskim, a nie posiadającej żadnej uczelni wyższej, było próbą organizowania zarówno ośrodka naukowego, jak i ogniska kulturalno-narodowego w postaci instytucji samopomocy społecznej, utrzymywanej ze świadczeń członków. Wielkie przedsięwzięcie naukowe S. B. Lindego *Słownik języka polskiego*, stało się bodźcem do dalszych prac nad badaniem przeszłości narodu, nad historią, dziejami piśmiennictwa i bibliografią. Szczególnej aktualności nabrały sprawy rejestracji piśmiennictwa.

Na przełomie XVIII i XIX stulecia sprawa historii literatury jako odrębnej nauki nie budziła już w kręgu uczonych żadnych wątpliwości.

⁴⁸ Por. W. Rukóżyo: *Arnold Jerzy Chrystian*.

W Niemczech, Francji i Włoszech ukazało się już niemało dzieł usiłujących ogarnąć dzieje piśmiennictwa narodowego. Wprawdzie podstawowe pojęcia: literatura i historia literatury nie były jeszcze należycie określone, ale coraz częściej oddzielano przynajmniej bibliografię od historii literatury. U nas już dla J. A. Załuskiego bibliografia nie jest jednoznaczna z historią literatury¹.

Dawnym piśmiennictwem polskim interesowano się żywo w Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Potrzebę opracowania podręcznika historii literatury odczuwano widocznie dość wyraźnie, skoro już w roku 1803 Jan Nepomucen Kossakowski domagał się na posiedzeniu TPN ogłoszenia konkursu na dzieje literatury polskiej i sam zobowiązał się złożyć odpowiednią kwotę na nagrodę. Jednakże ani do ogłoszenia konkursu, ani do napisania podręcznika nie doszło. W pierwszym okresie historii literatury polskiej przygotowywał z wiedzą Towarzystwa Ignacy Potocki. Opracowanie popularnego podręcznika zleciło Towarzystwo swemu członkowi, redaktorowi „Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych” Cyprianowi Godebskiemu², lecz wydarzenia polityczne oderwały go od tego warsztatu naukowo-literackiego na zawsze. W 1808 r. J. U. Niemcewicz postawił wniosek o podjęcie opracowania katalogu dzieł polskich.

Wobec braku prac krytycznych i historyczno-literackich żywsze zainteresowanie w kołach literackich wzbudziła rozprawa Kazimierza Chromińskiego, nauczyciela gimnazjalnego w Wilnie, ongiś pracownika Biblioteki Załuskich, *O literaturze polskiej, mianowicie czasów Zygmunto-wskich, to jest złotego wieku pisarzy* (1806). Wyróżnia się ona dodatnio na tle typowych dla tego okresu „pochwał”, bo była pełna erudycji, na której nie zbywało czytelnemu miłośnikowi i znawcy literatury staropolskiej. Chromiński kontynuował swoje studia nad dawną literaturą przedstawiając rozprawę *O literaturze polskiej w. 18-go*, jako pracę doktorską³ Uniwersytetowi Wileńskiemu.

¹ B. Suchodolski: *Rola Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk w rozwoju kultury umysłowej w Polsce* s. 56.

² A. Kraushar: *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800—1832* t. 2 ks. 2 s. 208. Por. także Jerzy Michalski: *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk* s. 230. Stanisław Makowski zwraca uwagę, że dopiero w dwa lata po zgłoszeniu przez Kossakowskiego wniosku w sprawie konkursu na dzieje literatury pięknej — Staszic, wygłaszając swoje *Myśli o książkach najpożyteczniejszych*, zlecił Wydziałowi Literatury m. in. opracowanie podręcznika historii literatury polskiej na wzór La Harpe'a. Pracę zlecono Cyprianowi Godebskiemu. Por. S. Makowski: *Feliks Bentkowski (1781—1852)* s. 120.

³ Rkps BJ nr 976 *Wypis z protokołu posiedzeń Oddz. lit. i sztuk pięknych Un. Wil.* podaje, że K. Chromiński 15 XI 1815 r. przedłożył rozprawę doktorską.

Stosunkowo najwyraźniej ten postulat opracowania historii krytycznej literatury polskiej sformułował A. K. Czartoryski w swoich refleksjach na temat dziejopisarstwa i przekładów, wydanych w r. 1810 pt. *Myśli o pismach polskich*. Domagał się tam, by przyszła historia literatury zawierała w sobie — wzorem kursu Jana Franciszka La Harpe'a — wiadomości biograficzne o celniejszych pisarzach, rozbiór ich dzieł i krytyczną ocenę⁴. Inicjatywa Czartoryskiego, gorącego opiekuna Uniwersytetu Wileńskiego, znalazła swój wyraz także w warunkach konkursu na katedrę wymowy i poezji, ogłoszonego przez Uniwersytet. Rozprawa konkursowa miała zawierać także krótki rys twórczości wybitnych pisarzy i poetów polskich. Nie jest wykluczone, iż sugestie Czartoryskiego skłoniły Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych do podjęcia inicjatywy opracowania takiego podręcznika. W tej sprawie zwrócono się w roku 1811 do Feliksa Bentkowskiego, proponując mu opracowanie podręcznika historii literatury polskiej.

Feliks Bentkowski (1781—1852), od kilku lat profesor literatury polskiej w Liceum Warszawskim, zamówienie przyjął tym skwapliwiej, że właśnie w tym czasie objął także kierownictwo biblioteki Liceum. Znalazł się więc przy zasobnym warsztacie naukowym, zorganizowanym przez Lindego ze znawstwem bibliografa i filologa. Na decyzję Bentkowskiego wpłynęło niewątpliwie również i to, że miał już gotowy konspekt wykładów o literaturze, kiedy Towarzystwo wezwało go do napisania podręcznika⁵. Porównanie konspektu z *Historią literatury polskiej* pozwala stwierdzić, że w pierwszym tomie *Historii* oparł się on wprawdzie na konspekcie kursu o literaturze polskiej, lecz wykład ten ogromnie wzbogacił materiałem bio-bibliograficznym, tak że ze skromnych 92 stron rozrósł się on w I tomie bardzo wydatnie i objął pięciokrotnie większą liczbę autorów. Istotna jednak zmiana polegała na tym, że wyszedł poza ramy kursu o literaturze pięknej i pojęciem literatura objął całość piśmiennictwa, nadając swemu dziełu charakter systematycznej bibliografii narodowej.

Bentkowski był młodym pedagogiem i początkującym naukowcem, kiedy zabrał się do opracowania *Historii literatury polskiej*, i nie miał przed sobą poważniejszych poprzedników⁶. Stosunkowo najwięcej sko-

⁴ A. K. Czartoryski: *Myśli o pismach polskich z uwagami nad sposobem pisania w rozmaitych materiach* s. 168—169.

⁵ Za konspekt ów uważam rkps nr 3265 w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie pt. *O literaturze polskiej*.

⁶ S. Makowski za pierwszą próbę podręcznika historii literatury uważa przełożoną z francuskiego i wydaną w Polsce w roku 1766 *Historię nauk wyzwolonych* Feliksa de Jouvenal de Carlanças.

rzyszał on dla przyszłego swego dzieła na współpracy z S. B. Lindem. Wzory mógł znaleźć jedynie w literaturach obcych. Toteż w koncepcji swego dzieła wzorował się na takich autorytetach, jak: Krzysztof August Heumann, Girolamo Tiraboschi i Ludwik Wachler⁷. Wykształcony w uniwersytecie niemieckim, szedł po prostu szlakiem uitorowanym przez polihistorów, encyklopedystów i erudytów, jakich niemało pojawiło się w Niemczech w drugiej połowie XVIII w. i w początkach XIX w. Miał on zamiar opracować historię literatury dla użytku szkolnego. Ale w ówczesnej sytuacji wiedzy o literaturze zamierzenie to przestało jego siły i przygotowanie. Liczni systematycy nauk w swych schematach klasyfikacyjnych utożsamiali historię literatury z historią piśmiennictwa, włączając do niej także bibliografię. W praktyce zaś dzieła zamierzone jako historie literatury lub historie piśmiennictwa poprzestawały na zestawianiu opisów bibliograficznych, uporządkowanych według kryteriów formalnych lub rzeczowych.

Takie terminy jak *historia rei litterariae*, *conspectus reipublicae litterariae* czy wręcz *historia litteraria* pojawiały się w tytułach dzieł bibliograficznych często aż do końca XVIII stulecia. Pierwszym autorem, który użył tego terminu w tytule dzieła, będącego próbą opracowania wszystkich umiejętności, był Piotr Lambeck. Od tego czasu tytuł *historia literatury* pojawiał się coraz częściej na zmianę z terminem *bibliotheca* na oznaczenie spisów i poradników bibliograficznych, w których nawet porządek chronologiczny nie zawsze obowiązywał. Dość wspomnieć, że *Historia litteraria* (1671) Simonis Pauli jest prostym katalogiem książek.

Mimo że granice między bibliografią i historią piśmiennictwa były jeszcze w początkach XIX wieku płynne, a w zakresie przedmiotu badań i stosowanych metod obie dyscypliny przez długi czas wykazywały wiele podobieństwa, autor planowanej historii literatury na ogół dostrzegał różnice między tymi pojęciami i uświadamiał sobie zakres zadania. Rozumiał, że napisanie podręcznika historii literatury musi być poprzedzone przez opracowanie bibliografii. Dlatego zabrał się do zbierania materiałów bibliograficznych. Gromadzenie zaś materiałów bibliograficznych miał o tyle ułatwione, że mógł się oprzeć na zasobnym księgozborze biblioteki Liceum. Również i biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk, otwarta w roku 1811 do użytku publicznego, posiadała pokaźny księgozbiór. Bentkowski skorzystał ponadto z Biblioteki Publicz-

⁷ Por. M. Mann: *Rozwój syntezy literackiej od jej początków do Gervinusa*. Tamże charakterystyki dzieł wspomnianych historyków literatury.

nej przy Sądzie Apelacyjnym⁸ oraz z bibliotek pijarów i misjonarzy. Było to tym cenniejsze, że na czele tych trzech bibliotek stali wówczas światli bibliografowie: Mateusz Kozłowski (Biblioteka Publiczna), Szymon Bielski (pijarska), Michał Symonowicz (misjonarska). Szymon Bielski miał za sobą nawet drukowane prace bio-bibliograficzne i katalogowe. Oczywiście materiał do *Historii literatury* czerpał Bentkowski zarówno z bibliotek, jak i ze źródeł bibliograficznych drukowanych i rękopiśmiennych. Główne źródła wymienia w przedmowie do I tomu. Z tej przedmowy dowiadujemy się, że o wielu rzadkich dziełach, znajdujących się w Puławach, otrzymał wiadomość od Jana Kruszyńskiego, bibliotekarza w Puławach po G. E. Grodka. Rektor Liceum S. B. Linde udzielił mu notat bibliograficznych spisanych w Wiedniu w bibliotece Ossolińskiego. Jemu także zawdzięczał Bentkowski możliwość przejrzenia rękopisu *Dykcjonarza poetów* M. H. Juszyńskiego. Józef Zawadzki oddał mu do dyspozycji materiały do *Dykcjonarza sławnych Polaków*, a także zasobne zbiory swojej księgarni. Wreszcie i to trzeba wspomnieć, że znakomici zbieracze piśmiennictwa J. W. Bandtkie i Kajetan Kwiatkowski udostępniali mu swoje zbiory prywatne⁹. Naturalnie wykorzystał Bentkowski prace bibliograficzne wszystkich poprzedników swoich na polu bibliografii polskiej, z Załuskim i Janockim na czele, i na początku swego dzieła zamieścił obszerną „wiadomość o dziełach do historii literatury polskiej potrzebnych i ich pisarzach”. Jest to niejako pierwsza bibliografia bibliografii polskiej, a zarazem materiał do historii bibliografii w Polsce, zgrupowany w porządku chronologicznym. Zapewne znane mu były wielkie katalogi licytacyjne bibliotek Krasińskiego i Ossolińskiego. Ten ostatni opracowany był przez bibliotekarza-bibliografa ks. A. Speisera, którego księgozbiór zakupił Feliks Łubieński dla Biblioteki Publicznej przy Sądzie Apelacyjnym¹⁰.

Początkowe stadium pracy Bentkowskiego nad *Historią literatury polskiej* zbiegło się z momentem zapoczątkowania nowego okresu rozwoju księgoznawstwa i bibliografii w Polsce przez J. S. Bandtkiego broszurą

⁸ Minister sprawiedliwości za czasów Ks. Warszawskiego, Feliks Łubieński, zgromadził pokaźne zbiory biblioteczne w pałacu biskupa krakowskiego, niedaleko Sądu Apelacyjnego, skąd powstała nazwa: Biblioteka przy Sądzie Apelacyjnym. J. Grycz: *Historia bibliotek w zarysie* s. 80.

⁹ Kajetan Kwiatkowski, historyk i tłumacz Gessnera, zebrał jeden z największych prywatnych księgozbiorów.

¹⁰ A. Speiser był bibliotekarzem Biblioteki Jagiellońskiej w latach 1802—1807. Por. W. Konczyńska: *Zarys historii Biblioteki Jagiellońskiej* s. 114—131.

o inkunabułach krakowskich¹¹. Uprzytomniło to Bentkowskiemu doniosłość badań nad dziejami drukarstwa i piśmiennictwa i zarazem odśloniło mu trudności piętrzące się na drodze do naukowego opracowania dziejów literatury. Wobec wielkiego opóźnienia w rozwoju i organizacji nauki polskiej, trudności te potęgowały się tym bardziej, że nie było ani studiów przygotowawczych, ani krytyki literackiej. Dzieło Czartoryskiego było zaledwie zachętą do uprawiania krytyki w ramach estetyki pseudoklasycznej i „dobrego tonu”. Jednocześnie do warsztatu naukowego, zorganizowanego przez Bentkowskiego, napływały coraz bogatsze materiały bibliograficzne od zbieraczy, bibliografów, bibliofilów i uczonych erudyków. Niektórzy, jak J. W. Bandtkie, dostarczyli mu materiałów do rozległego działu piśmiennictwa¹².

W tej sytuacji bogactwo i różnorodność materiału przesądziły o sposobie wykonania zamówienia społecznego. Bentkowski zrozumiał, że nie poradzi sobie z obróbką materiału, i dlatego zdecydował się te pozbierane z różnych źródeł materiały w całości opublikować, a później dopiero, po wysłuchaniu opinii, przystąpić do opracowania krótkiego rysu historii literatury. Dzięki temu powstała pierwsza ogólna bibliografia piśmiennictwa polskiego w układzie rzeczowym. Dzieło Bentkowskiego ukazało się w dwóch tomach nakładem J. Zawadzkiego w roku 1814 pod tytułem: *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*. Po ukazaniu się *Historii* zżymało się wielu nabywców dzieła na tytuł, jaki dał Bentkowski swej bibliografii. Niezgodność między tytułem, treścią i układem dzieła wytknął mu Jan Śniadecki, wszczynając dyskusję na temat terminu „literatura”¹³. Bentkowski przyznawał wtedy, że termin literatura wziął raczej w znaczeniu niemieckim niż francuskim i z tego powodu istotą jego dzieła jest właściwie bibliografia¹⁴. Przypieczętował rezultat tej dyskusji Lelewel stwierdzeniem, że „Bentkowski dał niestosowny dziełu swojemu tytuł przez to, że go nazwał historią literatury polskiej”¹⁵. „Cała ta kontrowersja — pisze T. Mikulski — musiała się okazać współcześnie bardzo potrzebna, skoro zamyka okres wahań i nieporozumień. Odtąd badania nad literaturą układają się dwoma torami, które — nieraz styczne lub zbieżne —

¹¹ J. S. Bandtkie: *De primis Cracoviae in arte typographica incunabulis*. Cracoviae 1812.

¹² J. W. Bandtkie, profesor prawa w Uniwersytecie Warszawskim, opracował dla Bentkowskiego bibliografię prawniczą.

¹³ M. Baliński: *Pamiętniki o Janie Śniadeckim* t. 2 s. 394—395.

¹⁴ Por. T. Mikulski: *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa* s. 68.

¹⁵ J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje* t. 2 s. 160.

prowadzą na ogół równolegle. Związek tożsamości między historią literatury a bibliografią został wyraźnie przerwany. Jest to prawdopodobnie najważniejszy rezultat dzieła Bentkowskiego, jakkolwiek nieoczekiwany przez autora”¹⁶. Do dyskusji zapoczątkowanej przez Śniadeckiego włączył się również G. E. Grodek, ogłaszając w „Tygodniku Wileńskim” na początku 1816 r. artykuł pt. *O znaczeniu, celu i osnowie literatury w powszechności*, w którym starał się wyjaśnić terminy literatura i literat¹⁷.

Przyjrzyjmy się teraz bliżej dziełu Bentkowskiego. Tom pierwszy zawiera prócz przedmowy i spisu treści (24 strony) 712 stron i dzieli się na dwie części: część pierwsza ma charakter opisowy i mówi w niej autor ogólnie o stanie oświaty w Polsce, w szczególności zaś o środkach ułatwiających wzrost nauk i ogólną oświatę, o przeszkodach, których doznawały nauki lub powszechna oświata w Polsce, o podziale historii literatury na okresy i najważniejszych pomnikach języka polskiego, wreszcie o pisarzach mówiących o języku polskim (s. 76—226). Część druga jest bibliografią adnotowaną i obejmuje publikacje z zakresu poezji, dramatu i wymowy, w układzie gatunków literackich, a w obrębie gatunków w układzie chronologicznym (s. 231—712).

Tom drugi obejmuje piśmiennictwo nauk filozoficznych, prawnych, matematycznych, fizycznych, historycznych i innych. Oczywiście literatów i humanistów interesował przede wszystkim pierwszy tom *Historii literatury*, a ściśle mówiąc piśmiennictwa polskiego. W przedmowie do swego dzieła Bentkowski wyjaśnił szczegółowo technikę i metodę zastosowaną w tej bibliografii. Rozumiał on, że „wypisanie całkowitego tytułu dzieła objaśnia rzecz samą, zasłania częstokroć od błędu i odkrywa już popełnione, a wymienienie ilości arkuszy lub stron dzieła daje czytelnikowi jakieś wyobrażenie o jego obszerności. Staralem się to wszystko — pisze Bentkowski¹⁸ — wiernie zachować”. Lecz w komediach i romansach, a zwłaszcza w tłumaczeniach z obcych języków uznał podawanie liczby stron za mniej potrzebne i dlatego po większej części je opuszczał. Ponieważ szło mu o wskazanie, co w języku polskim lub przez rodaków naszych wydanego posiadamy, przeto wymienia obok siebie dzieła rozmaitej wartości, nie wchodząc w ich wartościowanie. Z mało znanych lub trudnych do znalezienia poumieszczał nawet małe wyjątki, z których można do pewnego stopnia wyrobić sobie zdanie o całości. Bentkowski przewidywał, że proste katalogowe wyliczenie tytułów dzieł i monotonia stąd wynikająca niejednemu z czytelników

¹⁶ T. Mikulski op. cit. s. 68.

¹⁷ Tyg. wil. T. 1: 1815/16 s. 186—196.

¹⁸ *Historia literatury polskiej* t. 1 s. X

będzie nie do smaku, dlatego nie ograniczył się do bibliograficznego opisu dzieł, lecz dopełnił go w niektórych miejscach wyciągami, pochwałami, wprowadzając tym samym element historyczno-opisowy i krytyczny. Nie czując się kompetentnym w wypowiedaniu sądów o każdym pisarzu i jego dziełach, a nie chcąc zapominać o względach należnych osobom żyjącym, ale też nie mając zamiaru wszystkich na wzór Starowolskiego i Janockiego chwalić — Bentkowski wiernie przytacza zdania obce, zwłaszcza „tak przyzwoitych sędziów”, jakimi są w jego oczach Stanisław Potocki, Franciszek Dmochowski, Ludwik Osiński. Zestawienia bibliograficzne dzieł poszczególnych pisarzy poprzedził ważniejszymi wiadomościami o ich życiu.

Najważniejsze ze stanowiska bibliograficznego jest to, że starał się wszystkie dzieła oglądać własnymi oczyma. W przypadku trudności dotarcia do książki poprzestawał na autorytecie autorów, którzy o tych dziełach pisali, bądź nawiasem o nich wzmiankowali. Wymienił zaś i omówił ponad sto źródeł polskich i obcych, na których się oparł. W ten sposób zestawiał pierwszą bibliografię bibliografii polskiej. Między tymi źródłami bibliograficznymi zachował jednak pewne stopniowanie. Największą w tej mierze wiarę daje Janockiemu, Załuskiemu i J. Sołtykiewiczowi, którzy, mówiąc o jakimś dziele, jednocześnie zaznaczają, czy mieli je w ręku czy też z obcych tylko opisów znają. Mimo tej ostrożności i skrupulaności, godnej tylko pochwały, w *Historii literatury polskiej* Bentkowskiego są uchybienia, są omyłki właściwe dziełom bibliograficznym. Na odwrót, udało mu się częstokroć prostować błędy, które wielu, nie sięgając do samego źródła, powtarzało. Niemalą zasługą Bentkowskiego było odkrycie nazwisk wielu pisarzy, którzy bezimiennie swe dzieła wydali, odsłonięcie pseudonimów i rozszyfrowanie kryptonimów.

Dzieło Bentkowskiego było w ówczesnej sytuacji, kiedy nie było jeszcze nauki o literaturze, czymś w rodzaju późniejszego Korbuta, czyli podręcznikiem informacyjnym, przeznaczonym dla studiujących naukowo dzieje rozwoju piśmiennictwa polskiego w różnych jego dziedzinach, przewodnikiem bio-bibliograficznym, nie roszcującym sobie pretensji do ogarnięcia pełni materiału bibliograficznego. Autor sam zdawał sobie sprawę z tego, że materiały te wielkiego uzupełnienia, pomnożenia i sprostowania potrzebują¹⁹.

W ugrupowaniu materiału bibliograficznego i komentowaniu go Bentkowski nie był oryginalny. Na jego układzie zaważył wpływ Wach-

¹⁹ *Historia literatury polskiej* t. 1 s. XIII.

lera i Heumanna. Ten ostatni zalecał bądź trzymanie się w opracowaniu materiału układu chronologicznego, bądź też opracowywanie każdej dyscypliny lub każdego rodzaju literackiego z osobna²⁰. Jego wykład, choć zwięzły (przegląd literatury powszechnej na 170 stronach) i do najważniejszych wiadomości ograniczony, przynosi niejedną niespodziankę w sposobie naukowego ujęcia, zwłaszcza gdy autor fakty z dziejów umysłowości wyjaśnia różnorodnymi przyczynami, uwzględniając warunki sprzyjające lub szkodliwe. To właśnie doszukiwanie się społecznego podłoża zjawisk kulturalnych jest nowoczesnym rysem podręcznika Heumanna, rysem, na który natrafiamy także u Bentkowskiego. I on również w pierwszej części *Historii literatury*, traktującej o stanie nauk w Polsce, w rozdziale pierwszym mówi o środkach ułatwiających wzrost nauk i ogólną oświatę, w drugim zaś o przeszkodach, których doznały nauki lub powszechna oświata w Polsce. W rozdziale tym Bentkowski dowiódł, że jest wychowankiem polskiego Oświecenia.

Nie wchodząc w bardziej szczegółową analizę poglądów autora, trzeba zwrócić uwagę na rozdział trzeci wstępu, w którym daje podział historii literatury na pięć główniejszych epok. Niestety praktycznych konsekwencji z tego podziału dziejów literatury na epoki Bentkowski nie wyciągnął, bo w odniesieniu do literatury pięknej zastosował podział według rodzajów, a w stosunku do innych dziedzin piśmiennictwa podział według dyscyplin naukowych. Poszczególne zestawienia bio-bibliograficzne w obrębie gatunków literackich poprzedził Bentkowski uwagami informacyjnymi o cechach danego gatunku literackiego. W objaśnieniach tych idzie on za poetykami klasycznymi, dlatego nie mają one poważniejszego znaczenia.

Księgi swe opatrzył Bentkowski indeksami omawianych autorów, co ułatwia zorientowanie się w zawartości dzieła, spełniającego funkcję przewodnika bio-bibliograficznego. Rolę tę spełniała jego *Historia literatury polskiej* przez lat blisko trzydzieści. Wynikało to z tej przyczyny, że „zbudował on całość, która z rąk do rąk przebiegając, otwierała oczy krajowcom, otwierała im ogół [piśmiennictwa], z którym tak trudno było się spotkać”²¹.

Ukazanie się *Historii literatury polskiej* na progu nowej epoki życia narodowego było wydarzeniem wielkiej wagi kulturalnej i politycznej. Głosy współczesnych Bentkowskiemu literatów, badaczy dziejów literatury i bibliografów są zgodne, że nie było w tej dziedzinie dzieła,

²⁰ M. Mann op. cit. s. 48.

²¹ J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje* t. 2 s. 160—161.

które by równie wielki i stanowczy a zbawienny wpływ wywarło nad *Historię literatury* Bentkowskiego. Oddało ono nieocenione usługi nauce i literaturze, pobudzając z letargu umysły i zachęcając do poszukiwań zabytków literackich z przeszłości. „Nigdy jeszcze książka tak sucha, bibliografia słowem, z takim zapałem przyjęta nie była i tak wielkiego na literaturę wpływu nie miała. Miłośnicy i wyznawcy lekkiej francuskiej literatury poczuli przyglądać się podartym i nadgniłym tytułom dawnych foliałów. Przeróżne ciekawe o własnym kraju wiadomości uszu ich dochodzić zaczęły”²².

Zacząła się wtedy era współzawodnictwa między posiadaczami bibliotek, zbieraczami i bibliofilami o druki „nie znane” Bentkowskiemu. Nie jeden szczęśliwy odkrywca takich druków przyznawał sobie z tej racji tytuł bibliografa.

Dzieło Bentkowskiego podnieciło do jeszcze usilniejszego poszukiwania pomników piśmiennictwa, do większego na nie względu. Atmosferę tych czasów doskonale odzwierciedla dzieło Joachima Lelewela. Czytamy w nim, że: „Znaleźli się poszukujący, znaleźli się wynajdujący, którzy poszukującym dostarczają. Zjawilo się miłośnictwo książek aż prawie do bibliomanii pomknięte: lecz zacne i ze smakiem. Bentkowski był wskazówką do szukania, to co u niego się nie znajduje, znalezione, napełnia nieraz wynalazcę radością. Miłośnik nie szczędzi wydatków i trudów, szanuje i admiruje osobliwości w bibliotekach złożone, w innych znajdujące się rękach, uczciwą ufnością pozyskuje wzajemne sobie udzielanie; jeśli oryginału mieć nie może, mieć kopią kosztownej książki stara się iłożyć na to nie żałuje. Tak przynajmniej postępując znani ksiąg miłośnicy Tarnowski, Chyliczkowski, Działyński, Świdziński, stają się wzorem do naśladowania”²³.

Swój wielki sukces naukowy, który mu zapewnił drogę do kariery uniwersyteckiej, zawdzięczał Bentkowski w dużym stopniu współpracy J. W. Bandtkiego, Aleksandra Chodkiewicza i J. Lelewela. Wprawdzie zamówienia zleconego mu przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych nie wykonał, ale dziełem swym utworował drogę przyszłym bibliografom, a także historykom literatury. Oczywiście nie obyło się bez głosów krytycznych, kiedy się okazało, że nie spełnił wszystkich życzeń i nadziei pokładanych w tytule jego dzieła. Tym wszystkim zoilom słusznie jednak odpowiedział Lelewel, że „tą bronią przeciw niemu występując nie zdołają ocenić rzetelnej posługi, jaką Bentkowski dla wszystkich swych dziełem uczynił. On zuchwałą, śmiałą i szczęśliwą ręką wystawił wrzab,

²² M. Wiszniewski: *Historia literatury polskiej* t. 1 s. XIII.

²³ J. Lelewel op. cit. t. 2 s. 161.

który wykończyć i ogładzić, zamknąć, pokryć i umeblować każdemu jest wolno”²⁴.

Jakoż posypały się uzupełnienia, poprawki i uwagi przesyłane bądź na ręce autora, bądź ogłaszane w prasie literackiej. Z przedmowy do II tomu, wydanego w kilka miesięcy po ukazaniu się I tomu *Historii*, dowiadujemy się, że Bentkowski otrzymał już z różnych stron listy z uwagami, lecz wyróżnił jedynie gruntowne uwagi, spostrzeżenia i sprostowania przesłane mu przez Jana Śniadeckiego, rektora Uniwersytetu Wileńskiego, powszechnie uznanego za autorytet nie tylko w dziedzinie ścisłej jego specjalności.

Jako wybitni dopełniacze „Bentkowskiego” zapisali się w dziejach bibliografii: A. T. Chłędowski, J. G. Styczyński, L. Sobolewski, I. Legatowicz, A. Moszyński, A. Osiński, J. Chyliczkowski i M. Malinowski. Adam Tomasz Chłędowski (1790—1855), redaktor „Pamiętnika Lwowskiego”, wydał w roku 1818 *Spis dzieł polskich opuszczonych lub niedokładnie oznaczonych w Bentkowskiego „Historii literatury”*, co otwarło mu drogę do stanowiska bibliotekarza Biblioteki Publicznej w Warszawie po Lelewelu, a nawet do katedry bibliografii, jaką mu zaproponował uniwersytet²⁵.

Prócz Chłędowskiego z całej tej rzeszy bibliografów zasługuje na uwagę Jan Gwałbert Styczyński (1786—1845), profesor wymowy i poezji w Winnicy, który przez szereg lat (1818, 1819, 1821, 1822) ogłaszał w „Dzienniku Wileńskim” notatki bibliograficzne pt. *Do „Historii literatury polskiej” mały dodatek*. Notatki te wyróżniają się starannym i dokładnym opisem bibliograficznym. Ten właśnie fakt, że powszechnie dopatrywano się w *Historii* Bentkowskiego namiastki bibliografii narodowej, skłonił jej autora do planowania nowego, rozszerzonego wydania *Historii*.

Rozwój bibliotek magnackich i bibliotek uniwersyteckich w Wilnie i Krakowie oraz Biblioteki Publicznej w Warszawie umożliwił podjęcie coraz liczniejszych prac bibliograficznych we wszystkich większych polskich ośrodkach naukowych. Prace te poszły w kilku kierunkach: 1. rejestracji i opisu bibliograficznego druków polskich, a w szczególności zaś uzupełniania Bentkowskiego, 2. opracowywania *Bibliografii polskiej*, jako bibliografii narodowej, 3. opracowywania słowników bio-bibliograficznych typu tradycyjnego, 4. podejmowania badań archiwalno-bibliograficznych, 5. wytyczania nowych dróg i metod pracy bibliograficznej w oparciu o badania typograficzne.

²⁴ J. Lelewel op. cit. t. 2 s. 161.

²⁵ J. Bieliński: *Królewski Uniwersytet Warszawski (1816—1831)*.

9. JOACHIM LELEWEL I INNI TEORETYCY BIBLIOGRAFII W POLSCE

Narodziny teorii bibliografii wiąże się z rozwojem bibliofilstwa we Francji i nauki o książce i bibliotekarstwie w Niemczech w XVIII wieku. Za pierwszego teoretyka bibliografii we Francji uważa się księgarza Wilhelma Franciszka De Bure (1731—1782), który swoje poglądy na istotę i zadanie bibliografii przedstawił we wstępie swego 7-tomowego dzieła *Bibliographie instructive ou traité de la connaissance des livres rares et singuliers* (t. 1—7 1763—68). Już w samym tytule tego dzieła zaznaczył on, że bibliografia w jego pojęciu powinna być umiejętnością poznawania dzieł rzadkich i szczególnie interesujących zbieraczy. Teorię bibliografii jako dyscypliny obejmującej ogół wiadomości o książkach najpełniej wyłożył Stefan Gabriel Peignot (1767—1849), autor wielu bibliografii i przewodników bibliologicznych, z których najważniejszym jest *Dictionnaire raisonné de la bibliologie, contenant l'explication des principaux termes relatifs á l'art typographique...* (1802—1804). Tom pierwszy tego encyklopedycznego słownika poprzedził Peignot rozprawą wstępną, w której bibliografię nazwał umiejętnością najbardziej uniwersalną ze wszystkich umiejętności człowieka.

Inne były źródła teorii bibliografii w Niemczech. Wywodziła się ona z praktyki bibliotekarskiej i znalazła swój wyraz najpierw w dziele Jana Michała Francke pt. *Catalogus Bibliothecae Bunavianae* (1750—1756), a następnie w pracach austriackiego księgoznawcy Michała Denisa (1729—1800), który był bibliotekarzem i wykładowcą historii piśmiennictwa i bibliografii. Owocem tej jego działalności dydaktycznej było dzieło *Einleitung in die Bücherkunde* (t. 1—2 1777—1778), poprzedzone przez *Grundriss der Bibliographie und Bücherkunde* (1774). Terminem bibliografia obejmował on: 1. dyplomatykę (wiadomości o piśmie i rękopisach), 2. drukarstwo, 3. bibliotekarstwo, 4. różne rodzaje spisów książek.

Szerzej znanym niemieckim teoretykiem bibliografii był Fryderyk Adolf Ebert (1791—1834), bibliotekarz Biblioteki Królewskiej w Dreźnie. Swoje poglądy teoretyczne wyłożył Ebert w przedmowie do dzieła bibliograficznego *Allgemeines bibliographisches Lexicon* (1821—1830). Bibliografię pojmował jako naukę o wytworach piśmienniczych wszystkich czasów i narodów. Wyróżniał w niej dwie dziedziny: bibliografię czystą i bibliografię stosowaną. Cel bibliografii czystej widział w zdobywaniu i przekazywaniu wiadomości o tym, co zostało wydane. Zaliczał więc do niej wszelkiego rodzaju bibliografie, tj. spisy książek, bez względu na metodę opracowania. Bibliografią stosowaną

albo opisową nazywał dyscyplinę zajmującą się opisem zewnętrznych elementów książki (materiał, pismo, druk) i okoliczności (losy i sposób wydania), warunkujących jej szczególną cenność¹.

W Polsce aż do początków XIX stulecia nie zajmowano się teorią bibliografii, mimo że tacy bibliografowie jak J. A. Załuski, czy T. Czacki interesowali się publikacjami bibliograficznymi i w swej praktyce posługiwali się nimi. Załuski powoływał się na Jakuba Lelonga, Czacki zaś radził się Dawida Clementa, Jana Vogta, Michała Denisa, De Bure'a i kilku innych.

Pierwszymi bibliografami polskimi, którzy w okresie Księstwa Warszawskiego podjęli trudne problemy bibliografii polskiej, w szczególności próbę zbadania pierwocin drukarstwa w Polsce, byli dwaj wychowankowie uniwersytetów niemieckich, historycy i bibliotekarze: Jerzy Samuel Bandtkie i Feliks Bentkowski. Jerzy Samuel Bandtkie (1768—1835) po studiach w Halle i Jenie osiadł w roku 1798 we Wrocławiu, gdzie był nauczycielem języka polskiego w gimnazjum, a następnie od 1804 r. rektorem i bibliotekarzem bogatej biblioteki kościoła św. Bernarda we Wrocławiu na Nowym Mieście. Na wezwanie Izby Edukacyjnej Księstwa Warszawskiego objął w 1811 r. stanowisko bibliotekarza (dyrektora) Biblioteki Akademii Krakowskiej, a także wykłady bibliografii w uniwersytecie. Swoją działalność naukową w dziedzinie bibliografii rozpoczął od odczytu o początkach drukarstwa w Polsce, który wygłosił na uroczystości otwarcia czytelni Biblioteki Akademii Krakowskiej 13 lipca 1812 roku. Głównym źródłem jego badań były materiały archiwalne. Wykład ten ogłosił następnie drukiem w oddzielnej broszurze pt. *De primis Cracoviae in arte typographica incunabulis* (1812). Dowodził w niej, że pierwszym drukarzem krakowskim był Szwajpolt Fiol. Bentkowski natomiast w tymże 1812 roku ogłosił w Warszawie rozprawkę *Wiadomość o najdawniejszych książkach drukowanych w Polsce, a w szczególności o tych, które Jan Haller w Krakowie wydał*. Polemizując z poglądem Bandkiego, starał się wykazać, że pierwszym drukarzem w Polsce był Jan Haller. Ten pierwszy spór naukowy był o tyle płodny w następstwa, że Bandtkie zajął się gruntowniej historią drukarni krakowskich, a później całej Rzeczypospolitej.

Widomym rezultatem wieloletnich zabiegów o ratowanie książki, o podniesienie stanu i organizacji bibliotek było ukazanie się na przestrzeni kilkunastu lat XIX w. fundamentalnych dzieł Lindego, Bandtkiego, Lelewela, a także wprowadzenie wykładów bibliografii do stu-

¹ W. Nowodworski: „*Bibliograficznych ksiąg dwoje*” Joachima Lelewela ... s. 137—148.

diów naukowych. Niewątpliwie oddziaływał tu również przykład zagranicy. Decydujący wpływ na wprowadzenie teorii bibliografii do zespołu dyscyplin humanistycznych w Polsce miał w początkach XIX w. powrót do tych form kształtowania myśli naukowej polskiej, jakie w związku z osiągnięciami nauki niemieckiej zapoczątkowano w dobie zakładania zrębów pod Bibliotekę Załuskich w Warszawie². Przewagę wpływów niemieckich ugruntowali liczni profesorowie i wychowankowie uniwersytetów niemieckich: J. S. i J. W. Bandtkie, Arnold, Bentkowski, Linde, Grodek i wielu innych. Nawet Czacki za wzór bibliografa uważał bibliografa niemieckiego Jana Jerzego Meusela. Ustanowienie katedr bibliografii w Krzemieńcu (Paweł Jarkowski od 1809 r.), w Krakowie (J. S. Bandtkie od 1811 r.), w Warszawie (J. Lelewel od 1820 r.) i w Wilnie (A. Bohatkiewicz w 1829 r.) przyczyniło się poważnie do spopularyzowania tej nowej u nas dyscypliny, jak i do rozwoju samej teorii i problematyki bibliografii w Polsce. W poglądach i wykładach bibliografii górę wzięli teoretycy niemieccy, gdyż bibliografię uczynili przedmiotem usystematyzowanej nauki.

Natomiast francuski kierunek w teorii bibliografii nie miał w Polsce sprzyjających warunków, aby zapuścić głębiej korzenie. Handel księgarski, chociaż miał za sobą tradycję działalności wydawniczej Michała Grölla i Piotra Dufoura, nie rozwinął się jeszcze w tym stopniu, aby stać się podstawą rozwoju stosunków bibliofilskich typu francuskiego³. Licytacje książek, ze swoimi katalogami opracowywanymi przez znawców księgarzy lub bibliografów, były u nas rzadkością. Wielcy bibliofile-zbieracze typu Załuskiego, Czackiego, Ossolińskiego mieli swoich agentów, którzy dla nich kupowali lub wylawiali książki, albo też sami wiadomymi sobie sposobami zdobywali upragnione rzadkie osobliwości. Przedmiotem zainteresowania zbieraczy polskich, zwłaszcza bezpośrednio po upadku niepodległości, a także w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, była przede wszystkim książka polska. W tej sytuacji jako programowe zagadnienie wysunęła się sprawa rejestracji piśmiennictwa polskiego. Myślał o tym Czacki, w tym duchu pracował M. H. Juszyński, a przede wszystkim F. Bentkowski. W dziedzinę teorii bibliografii sięgał dopiero J. Lelewel, chociaż musiał jej poświęcić nieco uwagi również i F. Bentkowski.

Słownik Lindego i *Historia literatury polskiej* Bentkowskiego święciły już prawdziwy tryumf, jako dwa filary kultury i uczoności pol-

² W. Nowodworski op. cit. s. 259.

³ W. Nowodworski op. cit. s. 151.

skiej, kiedy młody historyk wileński J o a c h i m L e l e w e l (1786—1861), powołany został w 1818 r. na bibliotekarza w Bibliotece Publicznej i profesora bibliografii w Uniwersytecie Warszawskim. Do pracy bibliotekarskiej miał on już nie byle jakie przygotowanie, a erudycji bibliograficznej nabył niemało w ciągu wielu lat samodzielnych studiów i poszukiwań bibliotecznych. Ale do podjęcia wykładów z bibliografii nie czuł się dostatecznie przygotowany. Jednakże z obowiązku tego — mimo wyraźnej niechęci do tych jego zajęć ze strony bezpośredniego przełożonego, S. B. Lindego — nie zrezygnował. Przestudiował podstawowe kompendia bibliograficzne oraz udzielone mu przez Jarkowskiego programy wykładów bibliografii i nie tylko podjął wykłady, ale również pokusił się o opracowanie rozprawy krytycznej o ważniejszych problemach bibliografii. W krótkim okresie trzech lat wyteżonej pracy na odpowiedzialnym stanowisku w najzasobniejszej wówczas bibliotece, pod okiem i opieką życzliwego mu, lecz bardzo wymagającego znawcy piśmiennictwa i bibliografa, S. B. Lindego — musiał Lelewel rozwiązywać wiele podstawowych zagadnień praktyki bibliotekarskiej. Jednocześnie zaś, dzięki temu że w tym okresie do Biblioteki Publicznej napływał w związku z kasatą zakonów bogaty materiał książkowy bibliotek klasztornych, opracowywanie tych zasobów dostarczyło mu wielu nowych danych do formułowania poglądów i wniosków bibliograficznych. W miarę więc upływu czasu powiększał się zbiór notat bibliograficznych Lelewela, rosło jego doświadczenie w tej dziedzinie⁴. Zgodnie przeto ze swoją tezą: „jeśli chcesz się czego nauczyć, napisz o tym dzieło”⁵ postanowił te nagromadzone w ciągu lat wiadomości bibliograficzne uporządkować i związać w jedną całość. Chodziło mu tylko o koncepcję dzieła, trudną do określenia wobec różnorodności materiału.

Linde zaraz na wstępie jego pracy w bibliotece narzucił mu opracowanie inkunabułów polskich i zapowiadał już w połowie 1819 r., że Lelewel „będzie mógł wydać drugą, poprawną i poszerzoną edycję Panzera *Annales typographici*”⁶. Zajęcie się inkunabułami, którym to pojęciem — zgodnie zresztą z praktyką przyjętą przez Jerzego W. Panzera — obejmował druki aż do połowy XVI w., było dla Lelewela bodźcem do opracowania instrukcji katalogowania inkunabułów, a co ważniejsze do wypróbowania i opisania metody typograficznej w rozwiązywaniu problemów bibliograficznych inkunabułów i starych druków. Metoda

⁴ W. Nowodworski op. cit. s. 117.

⁵ *Do Redakcji list drugi*. Tyg. wil. R. 5: 1818 s. 142.

⁶ M. Łodyński: *Materiały do dziejów państwowej polityki bibliotecznej...* s. 44.

typograficzna była zdobyczą inkunabulistyki niemieckiej w początkach XIX w. i wskazywała, że prawdziwym źródłem w badaniach starych druków są dokumenty i zabytki typograficzne, ogólny wygląd i architektura druku jest tym, co stanowi niezbędny warunek dla określenia druku. U nas zastosował tę metodę po raz pierwszy S. B. Linde w rozprawie *O statucie litewskim z 1588 r.* (1816), starając się ustalić jego *editio princeps* oraz uporządkować chronologię wydań⁷.

Dość niespodziewanie tą więzią kompozycyjną dla wiadomości i poglądów, które chciał zawrzeć w swoim dziele, uczynił Lelewel dwie książki J. S. Bandtkiego: *Historię drukarń krakowskich* (1815) i świeżo wydaną *Historię Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego* (1821). Urodzony polemista i indywidualista, nadał swemu dziełu niby to postać recenzji obu książek Bandtkiego i tytuł dość niezwykły i ogólnikowy zarazem *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, jakby dla zaznaczenia, że będzie to *silva rerum* „bibliograficznym pismom tak dalece przystojne”.

Dzieło Lelewela, zamierzone i w znacznej części opracowane — choćby w postaci materiałów do wykładów — w czasie jego pracy w Bibliotece Publicznej w Warszawie, powstało w swym ostatecznym kształcie poza tą instytucją. Rozpoczął je w Wilnie, a wykończył tom drugi już w Warszawie, po odebraniu mu w jesieni 1824 r. katedry w Wilnie. Pierwszy tom *Bibliograficznych ksiąg dwojga* ukazał się w połowie 1823 roku. Wywołał on żal ze strony Jarkowskiego, „że dzieło nie będzie miało formy systematycznej”⁸. Najprawdopodobniej pod wpływem tych uwag krytycznych Jarkowskiego⁹ nadał Lelewel drugiemu tomowi swego dzieła nieco odmienną formę. Nacisk położył nie tyle na rozbiór krytyczny *Historii Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, co na „pomnożenie” dzieła Bandtkiego. Ale za cel postawił sobie rozwinięcie „tych wiadomości, które bibliotekarz posiadać powinien” oraz wiadomości bibliograficznych, „ponieważ mało jeszcze o tym po polsku pisano”¹⁰. W rezultacie tom drugi *Bibliograficznych ksiąg dwojga*, ogłoszony w 1826 r., przyniósł wiadomości o rękopisach, kodeksach i inkunabułach wraz z instrukcjami ich opracowania, dzieje bibliotek w Polsce, rozdział będący pierwszym podręcznikiem bibliotekarstwa i opis Biblioteki Publicznej Uniwersytetu Warszawskiego. Środkową część tego tomu zajmuje słynna „Przemowa do moich ksiąg

⁷ S. B. Linde: *O statucie litewskim ruskim językiem i drukiem wydanym wiadomości*.

⁸ P. Jarkowski do J. Lelewela 10 IX 1823. Rkps BJ sygn. 4435 t. 2 k. 47.

⁹ W. Nowodworski op. cit. s. 153.

¹⁰ J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje* t. 2 s. 15.

bibliograficznych”, czyli rozprawa teoretyczna pt. *Co jest bibliografia*¹¹. W rozdziale tym wykazał Lelewel wielką znajomość bibliograficznej literatury, ale wyraźnie nawiązał do poglądów Denisa, natomiast krytycznie ocenił teoretyczne wywody bibliografów francuskich.

W drugim tomie, zawierającym część teoretyczno-systematyczną, Lelewel pierwszy w literaturze polskiej przyswoił nauce polskiej wyniki teorii bibliografii za granicą i skodyfikował zasady bibliografii. Podkreślił więc to, czego sobie nie uświadamiano, że głównym zadaniem bibliografa jest szczegółowy i dokładny opis książek według zasad przyjętych w tej dyscyplinie. Od bibliografa żądał odpowiednich wiadomości, znajomości reguł i zasad, według których opisuje się książki. Sam polihistor i encyklopedysta, wbrew poglądom de Bure’a i Peignota — wymagał od bibliografa nie tyle encyklopedycznej wiedzy o książkach, co biegłości w rozpoznawaniu druków, znaków, rysunków, składu, papieru, a nawet orientacji w tym, co się znajduje we wszystkich użytecznych, rzadkich i ciekawych księgach.

Znaczenie *Bibliograficznych ksiąg dwojga* jest tym donioślejsze, że Lelewel nie tylko sformułował po raz pierwszy u nas teorię bibliografii i wyłożył ją systematycznie, że teorię tę oparł na podstawach nowoczesnej nauki zagranicznej w tym przedmiocie, lecz głównie na tym, że teorię bibliografii wzbogacił w sposób odkrywczy i wytyczył nauce o książce w Polsce ważne cele i zadania. Wskazał on odpowiednie metody pracy bibliograficznej i zarazem metody te w swym dziele zaprezentował, łącząc teorię z praktyką.

Na kartach swego dzieła pokazał, na czym polega typograficzna metoda bibliografii¹² i uzasadnił znaczenie nawet podrzędnych szczegółów, ułatwiających identyfikację dzieła. Powtarzał, że bez tych drobnych obserwacji dotyczących kart, sygnatur, znaków, filigranów, insygniów, floresów, kwiatków, finalików i tytułków, słowem — bez badania szczegółów typograficznych książek poznać nie można i dość biegłym bibliografem być niepodobna.

Głównym przedmiotem bibliografii w pojęciu Lelewela jest książka jako produkt sztuki drukarskiej. Bibliografa interesuje książka jako oddzielnie opisywana jednostka bibliograficzna. O tym, że Lelewel odróżniał pojęcie jednostki piśmienniczej od jednostki bibliograficznej (wydawniczej), świadczy choćby to, że w bibliografii widział zbiór różnych „nauk i wiadomości, służących do mechanicznego po większej

¹¹ J. Lelewel op. cit. t. 2 s. 239—261.

¹² Na odkrywczy charakter metody bibliograficznej Lelewela pierwszy zwrócił uwagę K. Piekarski w art. *O średniowiecznych wydaniach statutów świeckich*.

części obeznawania się z książkami”¹³. Przy tym zwracał uwagę, że jedyną metodą, która umożliwiła wykonanie tego zadania, jest dokładne zbadanie zasobów typograficznych dawnych drukarni na podstawie druków oznaczonych. Dlatego do swych ksiąg dołączył inicjały, ozdobniki i znaki różnych drukarni, by w ten sposób podkreślić znaczenie tych metod badawczych i ułatwić prace bibliograficzno-typograficzne, które na szerszą skalę podjął u nas dopiero K. Piekarski. Tak więc Leleweł wytyczył nowe drogi badaniom księgoznawczym. Jako pilne i ważne zadania wskazywał napisanie historii drukarstwa i drukarni w Polsce, która by wyjaśniła, jakie czynniki wpływają na powszechne zmiany w tej dziedzinie, zwróciła uwagę na dorobek poszczególnych drukarni w różnych czasach. Pracę taką miał na swoim warsztacie od dziesięciu lat J. S. Bandtkie i wydał ją w roku 1826, a więc w tym samym czasie, kiedy ukazał się drugi tom dzieła Lelewela¹⁴. On sam zajął się dopełnieniem materiałów do dziejów drukarstwa polskiego, podanych w pierwszym tomie *Bibliograficznych ksiąg dwojga*. Miał nim być katalog inkunabułów polskich, zaplanowany jako trzeci tom dzieła. Katalog ten, mający objąć druki polskie do roku 1536 (tę granicę dla inkunabułów przyjął Leleweł za J. W. Panzerem), miał Leleweł w znacznej części już gotowy. Opracował mianowicie inkunabuły polskie znajdujące się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego¹⁵. Tom ten nie ukazał się, a materiały zebrane przez Lelewela uzyskał później Jocher i wykorzystał je w swym *Obrazie bibliograficzno-historycznym*.

Dzieło Lelewela było w polskiej literaturze naukowej z zakresu bibliografii całkowitą nowością, a to dlatego, że autor oparł się na bogatej literaturze zagranicznej, którą twórczo spożytkował i przeświecił myślą krytyczną. Dzięki tym walorom Leleweł stał się pierwszym teoretykiem bibliografii w Polsce. Jego „wykład teorii bibliografii oraz rozdziały zamykające w sobie syntezę dziejów drukarstwa i dziejów bibliotek przez postawienie wszystkich tych zagadnień w sposób samodzielny miały również spełniać rolę zaczynu pobudzającego twórczą myśl naukową na polu badań księgoznawczych”¹⁶.

Nie wiemy, jakie wrażenie wywarło dzieło Lelewela w polskim świecie naukowym, zwłaszcza wśród licznych bibliografów i bibliofilów.

¹³ J. Leleweł op. cit. t. 2 s. 255.

¹⁴ J. S. Bandtkie: *Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim*.

¹⁵ Por. I. Treichel: *Nie wydany tom trzeci „Bibliograficznych ksiąg dwojga” Joachima Lelewela*.

¹⁶ W. Nowodworski op. cit. s. 243.

W prasie wileńskiej ukazał się jedynie artykuł sprawozdawczy, a „Kurier Warszawski” skwitował dzieło Lelewela tylko krótką wzmianką. Jest faktem znamionym, że do Moskwy zamówiono sto egzemplarzy książki. U nas nikt nie zdobył się na gruntowny rozbiór tego dzieła ani po jego wyjściu, ani w okresie późniejszym. Dopiero w sto lat po ukazaniu się *Bibliograficznych ksiąg dwojga* znaczenie tego pomnikowego dzieła Lelewela przypomnieli S. Lam, Z. Mocarski i H. Zdzitowiecka-Jasieńska¹⁷.

W naszych czasach dzieło Lelewela stało się przedmiotem gruntownych studiów I. Treichel i W. Nowodworskiego. Na szczególną uwagę zasługuje studium historyczno-bibliograficzne Witolda Nowodworskiego, w którym postawił sobie autor ambitne zadania: 1. zbadać środowisko, w którym narastała wiedza bibliograficzna Lelewela, dając mu w rezultacie znakomite przygotowanie do wykonywania funkcji i realizowania zadań wiążących się z zawodem bibliotekarza, 2. przedstawić genezę *Bibliograficznych ksiąg dwojga* i fazy powstawania dzieła, 3. dać wykład treści dzieła w ścisłym powiązaniu z osiągnięciami nauki europejskiej na odcinku poruszonych przez Lelewela zagadnień, 4. dokonać oceny wpływu dzieła Lelewela na rozwój myśli naukowej w Polsce¹⁸. Zadanie to wykonał Nowodworski znakomicie.

Odmienną drogą niż Leleweł poszedł w swoich studiach bibliograficznych J. S. Bandtkie. Nie ustawał on w badaniach dziejów drukarstwa i w miarę porządkowania Biblioteki Jagiellońskiej i poznawania innych księgozbiorów, przede wszystkim biblioteki J. M. Ossolińskiego w Wiedniu, odkrywał coraz bogatsze materiały¹⁹. Postanowił więc rozszerzyć zakres tematu i „wskrzesić dziełko Hoffmanna w nieco obszerniejszym ujęciu”²⁰. W tej pracy znalazł poparcie ze strony bibliografów: M. H. Juszyńskiego, J. Lelewela, L. Łętowskiego, A. Grabowskiego i bibliotekarza biblioteki Ossolińskiego w Wiedniu — Stanisława Piotrowskiego. Podczas kilku bytności krakowskiego uczonego w Wiedniu w latach 1816—22 Piotrowski udzielił mu niemało wiadomości, tak że wiele artykułów w swym nowym dziele oznaczył Bandtkie inicjałami Piotrowskiego.

¹⁷ S. Lam: *Joachima Lelewela „Bibliograficznych ksiąg dwoje”*; Z. Mocarski: *Joachim Leleweł jako bibliograf i bibliotekarz*; H. Zdzitowiecka-Jasieńska: *Joachim Leleweł twórca „Bibliograficznych ksiąg dwojga”*. Kraków 1929.

¹⁸ W. Nowodworski op. cit. s. 7.

¹⁹ O jego współpracy z Ossolińskim sporo danych zawierają *Listy J. M. Ossolińskiego do Ambrożego Grabowskiego* wydane przez B. Horodyskiego.

²⁰ J. S. Bandtkie op. cit. t. 1 s. V—VI.

To nowe dzieło Bandtkiego wyszło w roku 1826 w 3 tomach pt. *Historia drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim ...* Na początku dzieła umieścił Bandtkie zwięzłą wiadomość o Janie Danielu Hoffmannie, swym poprzedniku w tej dziedzinie badań, następnie dał *Rys krótki historii drukarń* (s. 1—31), po czym w porządku alfabetycznym miejscowości wymienił drukarnie i te dzieła przez nie wydane, o których sam zebrał wiadomości lub uzyskał je od innych. W trzecim tomie, w porządku alfabetycznym miejscowości, wymienił druki polskie wydane za granicą. Postulowana więc przez Lelewela metoda typograficzna nie została w tym dziele zastosowana. Autor ograniczył się do opisu poszczególnych druków, poprzedzając go podaniem uwag ogólnych o drukarzach lub o miejscowościach, w których opisywane druki były tłoczone. „W dziele Bandtkiego znalazł odbicie literacki punkt widzenia, podług którego badacz uwzględniał przede wszystkim treść dzieła wyrażoną w tytule, wiadomości zaś o drukarzach opierał na źródłach spoza druku, sięgając nawet do materiałów archiwalnych”²¹.

Mimo że dzieło swe nazwał *Historią*, miał Bandtkie tyle samokrytycyzmu, iż w przedmowie przyznał, że to raczej materiały do historii drukarń, czerpane z Biblioteki Ossolińskiego i Biblioteki Jagiellońskiej, a także z innych bibliotek, niż dokładna historia drukarń. Braki dzieła tłumaczył Bandtkie tym, iż „nie podobną mu było rzeczą zasięgać wszędzie wiadomości archiwalnych i bibliograficznych”²².

W dziejach bibliografii polskiej Bandtkie uważany jest za wyrazi-ciela nurtu historyczno-archiwalnego, Lelewel natomiast za rzecznika metody badań typograficznych. Torem wyznaczonym metodą Bandtkiego poszli później tacy badacze, jak: Ignacy Chodynicki, Dionizy Zubrzycki, Józef Łukaszewicz, Ambroży Grabowski, Michał Wiszniewski, J. I. Kraszewski, Stanisław Lisowski, Stanisław Ptaszycki, Alfons Mańkowski, a przede wszystkim Jan Ptaśnik²³. Tutaj trzeba jeszcze zaznaczyć, że Bandtkie jako jeden z pierwszych prowadził po polsku wykład bibliografii. Wykładem objął grafikę („o sztuce pisania i rękopisach”), drukarstwo i historię księżnictwa (bibliotekarstwo). Bibliografię pojmował szeroko (jak u Denisa), mniej więcej tak, jak dzisiaj ujmuje się bibliologię. Bandtkie podobnie jak Grodek — prowadził seminarium filologiczne i historyczne, z którego wyszło kilku wybitnych historyków i bibliografów (Antoni Zygmunt Helcel, Wacław Aleksander Maciejowski, Józef Muczkowski).

²¹ W. Nowodworski op. cit. s. 246.

²² J. S. Bandtkie op. cit. t. 1 s. VIII.

²³ Por. W. Nowodworski op. cit. s. 246.

Pierwszym wykładowcą bibliografii w Polsce był Paweł Jarkowski (1781—1845), bibliotekarz biblioteki licealnej w Krzemieńcu. Kurs swój nazwał Jarkowski bibliologią, w niej zaś, jako jedną gałąź, wyróżnił bibliografię właściwą. Rękopisy jego skryptów licealnych potwierdzają, że Jarkowski szedł w poglądach na bibliologię, najprawdopodobniej pod wpływem Czackiego, torem De Bure'a, Denisa, Peignota i Bruneta, uważając ją za naukę historyczną, wiążącą się z historią literatury. W części historycznej swego kursu wyodrębnił dział pt. „Znajomość książek”, którym objął: historię księżnic i bibliografię właściwą.

Bibliografia właściwa w ujęciu Jarkowskiego obejmuje znajomość rękopisów i druków, czyli wiedzę o książce rękopiśmiennej i drukowanej w szerokim zakresie, a także bibliotekarstwo. Dla niego, podobnie jak i dla jego mistrza Denisa, bibliografia była encyklopedyczną znajomością książek w rozwoju historycznym (wedle okresów czasów i narodów) oraz znajomością bibliografii ogólnych, narodowych i specjalnych, zwłaszcza bibliografii bibliofilskich, które cieszyły się wówczas wielką popularnością w kręgach miłośników i zbieraczy rzadkich druków.

W rozwoju teorii bibliografii Jarkowski poważniejszej roli nie odegrał. Wykształcił jednak znaczny poczet wychowanków Liceum w zakresie tej dyscypliny i przyczynił się do upowszechnienia rzetelnej wiedzy o książce. Wysoko oceniał jego wiedzę w tym przedmiocie Joachim Lelewel, który korzystał z jego doświadczonej pomocy przy układaniu własnego kursu bibliografii²⁴.

Śladem Lelewela w dziedzinie teorii bibliografii szedł śmiało drugi wychowanek Uniwersytetu Wileńskiego, rówieśnik i kolega Adama Mickiewicza, Aleksander Bohatkiewicz (1798—1831), jeden z najzdolniejszych uczniów G. E. Grodka. „Przydany do pomocy” w bibliotece uniwersyteckiej od roku 1819, w 1823 roku został pomocnikiem bibliotekarza, następnie adiunktem, a wreszcie wykładowcą bibliografii powszechnej na oddziale literatury i sztuk pięknych. Wykład inauguracyjny na otwarciu kursu wygłosił 10 stycznia roku 1829. Następnie zaś ogłosił wykład ten pt. *Rzecz o bibliografii powszechnej...* (1830). Niewielka broszura Bohatkiewicza jest świadectwem ogromnej erudycji, a przede wszystkim znajomości rozległej literatury bibliologicznej.

Poważny wpływ na jego poglądy na znaczenie bibliografii wywarł Grodek, któremu Bohatkiewicz zawdzięczał karierę naukową. Stąd jego

²⁴ W zbiorach Ossolineum we Lwowie znajdował się kurs wykładów Jarkowskiego: *Bibliologia. Część 1 i 2. Notaty i zapiski bibliologiczne*. Krzemieniec 1814. Rkps Oss. nr 5807/III. Por. także: *Lekcyjny kurs P. O. Jarkowskiego po bibliografii*. [Wyd.] R. J. Rozet. Sovet. bibliogr. 1956 wyp. 42 s. 56—60.

kult dla nauk filologicznych i historycznych. Oczywiście silnie zaważyły na jego stanowisku rozważania Lelewela w *Bibliograficznych księgach dwojgu*. W liście z 9 września 1828 r. przyznaje Bohatkiewicz, że wielce korzystał z pięknych uwag zebranych w środkowej przemowie do *Bibliograficznych ksiąg dwojga*²⁵. Z nich właśnie wysnuł obszerniejszy wstęp, mający dać ogólne wyobrażenie o bibliografii, jej zakresie, źródłach i pożytku.

Bohatkiewicz uważa bibliografię za naukę pomocniczą w stosunku do historii literatury czy też piśmiennictwa. Przedmiot bibliografii powszechnej upatruje on w ogólnym opisaniu, znajomości i dziejach zabytków książkowych. Do ścisłego zakresu bibliografii zalicza:

1. Wiadomości o rzeczach piśmienniczych, tzn. naukę o początkach i sztuce pisania, o rękopisach, dzieje księgowości i bibliotek starożytnych i wieków średnich; 2. wiadomości i dzieje sztuki drukarskiej, dzieje księgowości i bibliotek czasów nowszych, a także introligatorstwa; 3. znajomość całkowitego składu zabytków piśmiennych i książkowych wszech wobec wieków oraz praktyczną znajomość bibliotekarstwa. Bibliografii wyznacza Bohatkiewicz rolę przewodnika po rozległych obszarach piśmiennictwa. Wskazują na to końcowe wywody jego wykładu. Mówi on, że „bibliografia powszechna, rozwijając całkowity rzeczy piśmiennych obraz [...] samą różnorodnością postrzeżeń otwierać może coraz obszerniejsze pole wyobrażeń, wzbogaca umysł pożytecznymi ze wszech miar wiadomościami, a za pomocą krytyki pokrzepia go i kształci”²⁶.

Bohatkiewicz nie daje zwartej teorii bibliografii²⁷. Przedstawia problematykę bibliografii na tle historycznym i pojmuję ją jako naukę historyczno-opisową o książce. Wychowanek Grodka, żywił przekonanie, że „najwyraźniej na postęp i skutek prac bibliograficznych wpływają znajomość języków, a mianowicie starożytnych, ogólne dzieje literatury, nauki filologiczne i historyczne, a zwłaszcza te nauk rodzaje, w których krytyka najwięcej ma do czynienia...”²⁸. Od bibliografa wymagał gruntownej i wszechstronnej wiedzy, aby umiał prostować uchybienia, w jakie „ludzi uczonych omamienie, pośpiech, niepewność nieraz wplątywać zwykły...”. Nie wniósł on do teorii bibliografii niczego nowego.

²⁵ List A. Bohatkiewicza z 9 IX 1828 (*Listy Aleksandra Bohatkiewicza do Joachima Lelewela* s. 250).

²⁶ A. Bohatkiewicz: *Rzecz o bibliografii powszechnej* ... s. 71.

²⁷ S. Wierczyński: *Teoria bibliografii w zarysie* s. 45.

²⁸ A. Bohatkiewicz op. cit. s. 69.

Przyjął jedynie i przystosował do swego wykładu koncepcje obcych i polskich bibliografów.

Podobnie szeroko ujmował bibliografię profesor bibliografii na Uniwersytecie Jagiellońskim i dyrektor Biblioteki Jagiellońskiej Józef Muczkowski (1795—1858). Według niego bibliografia jest zbiorem wiadomości ułatwiających poznanie ksiąg ze względu na ich materialną stronę — i tym właśnie różni się od literatury. „Bibliografia uważa książki według ich zewnętrznych własności, ich losu i innych historycznych okoliczności”²⁹. Wzorem poprzedników dzieli Muczkowski bibliografię na: grafikę, drukarstwo i zasady bibliotekarstwa. Co więcej, do bibliografii włączył cały szereg umiejętności takich, jak: dyplomatyka, heraldyka, numizmatyka i sfragistyka, z których jedne wyodrębniły się z czasem w samoistne nauki, inne zaś tworzą nauki pomocnicze historii.

Właściwa bibliografia mieściła się u Muczkowskiego w części dotyczącej drukarstwa, jako przegląd ważniejszych druków polskich, i w zasadach bibliotekarstwa, podających przepisy i prawa „umiejętnego układania ksiąg, spisywania ich, robienia katalogów i należytego chodzenia około całkowitego ich zbioru...”. W stosunku do pojęć Bohatkiewicza widać tu cofnięcie wstecz, bo zagadnienie treści książki nie interesuje Muczkowskiego jako bibliografa.

Godne uwagi stanowisko reprezentuje w dziejach teorii bibliografii Adam Jocher. Podkreśla on znaczenie bibliografii w utrzymaniu związku między współczesnością a przeszłością, widzi w niej środek wiodący do wyśledzenia praw kierujących umysłem ludzkim w rozwijaniu się jego i zmianach³⁰. Przystępując do pracy bibliograficznej w czasach ucisku narodowego był głęboko przeświadczony, że pomniki piśmiennictwa narodu, jego skarb i chluba zarazem, świadczą o jego przeszłości, że przez zebranie i opisanie piśmiennictwa potrafi wytłumaczyć przeszłość narodową. I to właśnie docenianie znaczenia pomników piśmienniczych w dążeniu do poznania prawdy dziejowej stało się dla niego ważną pobudką do opracowania bibliografii systematyczno-krytycznej w postaci *Obrazu bibliograficzno-historycznego literatury i nauk w Polsce*.

Do tradycji Lelewela, jako wykładowcy bibliografii na Uniwersytecie Warszawskim, godnie nawiązał adiunkt bibliografii i podbibliotekarz Biblioteki Szkoły Głównej w Warszawie — Karol Estreicher, roz-

²⁹ Por. S. Wierczyński op. cit. s. 46.

³⁰ A. Jocher: *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce* ... t. 1 s. IX.

poczynając 22 marca 1865 r. wykłady bibliografii. Jego wykład wstępny³¹ musiał zadziwić słuchaczy znakomitą orientacją i znajomością zarówno literatury, jak i problematyki przedmiotu. Rękopisy wykładów K. Estreichera w Szkole Głównej znajdują się w Ossolineum. Po wstępnym studium Władysławy Jabłońskiej oczekują one jeszcze na wyczerpujące opracowanie³².

Po latach czterdziestu nawiązana została ścisła więź między teorią i praktyką w rozwoju bibliografii polskiej.

10. BIBLIOGRAFIA ADAMA JOCHERA

Historia literatury polskiej F. Bentkowskiego stała się zaczynem do opracowania pełniejszej bibliografii narodowej, zaplanowanej początkowo w postaci zamierzonego drugiego wydania dzieła Bentkowskiego. Ośrodkiem prac na drugą edycję bibliografii Bentkowskiego było Wilno, które górowało nad innymi ośrodkami naukowymi tym, że zdołało wychować znaczny zespół bibliografów. Nie jest rzeczą przypadkiem, że właśnie Wilno dostarczyło najwięcej przyczynków do *Historii literatury* Bentkowskiego. Warsztatem dla tych prac była zarówno zasobna Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, jak i ambitna księgarnia Józefa Zawadzkiego. Korzystając z poparcia i pomocy finansowej A. K. Czartoryskiego — J ó z e f Z a w a d z k i (1781—1838) wysunął się wówczas na czoło nowoczesnego księgarstwa nakładowego. Wykształcony w księgarniach poznańskich, rozumiał on znaczenie bibliografii i wiele zasług dla niej położył¹. Nie tylko wydawał wzorcowe katalogi własnej księgarni, a także kosztowne i żmudnej pracy wymagające dzieła bibliograficzne (Bentkowski, Lelewel), lecz również gromadził książki i materiały dla użytku bibliografów. Wielki wpływ na ugruntowanie zainteresowań bibliograficznych Zawadzkiego wywarli K. Kontrym i J. Lelewel.

Nie kto inny tylko Lelewel był aż do wybuchu powstania w 1830 r. głównym inicjatorem nowego opracowania *Historii literatury polskiej* Bentkowskiego. On to już w roku 1823 w pierwszym tomie *Bibliograficznych ksiąg dwojga* wypowiedział się przeciw ogłaszaniu przyczynków bibliograficznych do dzieła, a za pełniejszym i dojrzałym przedsięwzięciem, tj. za wydaniem uzupełnionej bibliografii Bentkowskiego². Do

³¹ K. Estreicher: *O bibliografii ...*

³² W. Jabłońska: *Nad rękopisami wykładów K. Estreichera w Szkole Głównej Warszawskiej.*

¹ J. Czarnecki [T. Turkowski]: *Rzut oka na historię książki wileńskiej.*

² J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje* t. 1 s. 161.

podjęcia inicjatywy w sprawie opracowania pełniejszego wydania *Historii literatury* Bentkowskiego zachęcił Lelewel księgarza J. Zawadzkiego.

Z inicjatywy Lelewela doszło przy końcu roku 1824 do zawarcia umowy o wydanie drugiej edycji dzieła Bentkowskiego³. Za radą Lelewela redakcję nowego wydania powierzył Zawadzki Mikołajowi Malinowskiemu (1799—1865) i Leonowi Rogalskiemu (1806—1878), wykazującym zamiłowania badawczo-literackie. Rogalski wkrótce jednak odsunął się od tej pracy, tak że cały trud spadł na Malinowskiego. Mimo początkowego zapału do tej pracy, rad Lelewela i uzyskania znacznych materiałów od Rogalskiego, Ignacego Legatowicza i innych — Malinowski nie zdołał sobie zorganizować warsztatu bibliograficznego ani pozyskać pomocy i współpracy najbardziej wówczas zaawansowanego w gromadzeniu materiałów do bibliografii polskiej — Ludwika Sobolewskiego i ostatecznie po pięciu latach z przedsięwzięcia tego się wycofał⁴. Zawadzki zaproponował wówczas Sobolewskiemu podjęcie nowej redakcji dzieła Bentkowskiego⁵.

Ludwik Sobolewski (1791—1830) był — jak się wydawało — jedynym bibliografem zdolnym do pokonania trudności redakcyjnych i wykonania tego rodzaju pracy. Takiego dzieła spodziewali się po nim już dawniej Ossoliński⁶ i Lelewel. Niezwykle uzdolniony, znał niemal wszystkie języki europejskie i upatrzony był na pracownika naukowego Uniwersytetu Wileńskiego⁷. Już z pierwszego swego wojażu naukowego przywiózł w roku 1819 z Paryża opisy bibliograficzne przeszło 200 dzieł dotyczących się literatury polskiej, a pominiętych w dziele Bentkowskiego. Z czasem, zwiedziwszy kilka bibliotek w kraju i za granicą, w trójnasób powiększył dzieło Bentkowskiego, nagromadził mnóstwo notat, wiadomości o dziełach dawnych, wyciągów z nich i tym sposobem — według A. Zawadzkiego⁸ — stał się jednym z najzdolniejszych do nowego opracowania tego rodzaju dzieła. Niestety przedwczesna śmierć Sobolewskiego, a później także powstanie listopadowe i represje, które po nim nastąpiły, odsunęły sprawę podjęcia tego wydawnictwa na dłuższy okres czasu.

³ J. Korpała: *Dzieje drugiej edycji »Historii literatury polskiej« Bentkowskiego*.

⁴ J. Korpała: *Mikołaj Malinowski jako bibliograf*. Por. także L. Rozental: *Dokoła warsztatu bibliograficznego Mikołaja Malinowskiego*.

⁵ A. Zawadzki: *Od wydawców*. W: A. Jocher: *Obraz bibliograficzno-historyczny ... t. 1 s. VI*.

⁶ Por. J. M. Ossoliński: *List w przedmiocie historii literatury polskiej pisany z Wiednia (30 stycznia 1823 roku) do Adama ks. Czartoryskiego*.

⁷ J. Oko: *Seminarium filologiczne Gotfryda Ernesta Grodka s. 67*.

⁸ A. Zawadzki op. cit. t. 1 s. V.

Następstwem klęski powstania było zamknięcie instytucji narodowych, wokół których ogniskowały się prace naukowe i społeczne. Zbiory biblioteczne zostały wywiezione, a pracownicy naukowcy rozproszyli się po świecie. Nie zamarły jednak zainteresowania pracami bibliograficznymi. Przeciwnie, wzmożyły się one jeszcze bardziej, bo w pracach tych dopatrywano się słusznie skutecznej samoobrony przed zatraceniem dla pamięci i kultury narodowej wiadomości o dawnym piśmiennictwie narodowym. Już nie tylko bibliografia, lecz także historia literatury pociągała literatów i badaczy piśmiennictwa i kultury narodowej. Brakowało tylko ręki biegłego mistrza, żeby z tego chaosu różnorodnych materiałów opracować jedną całość⁹.

Pod naciskiem opinii publicznej Zawadzki zakupił od rodziny L. Sobolewskiego wszelkie pozostałe po nim prace i notaty bibliograficzne i powierzył ich uporządkowanie Leonowi Rogalskiemu, któremu ponownie chciał oddać redakcję nowego wydania bibliografii Bentkowskiego¹⁰. Kiedy jednak Rogalski przeniósł się do Warszawy w roku 1835, Zawadzki odłożył wydawnictwo do czasu, gdy do sprawy wrócił sam Bentkowski. Z początkiem roku 1837 upomniał się on o swoje dzieło¹¹, a ponadto w porozumieniu z nim zwrócił się do Zawadzkiego fundator Biblioteki Publicznej w Poznaniu Edward Raczyński¹² z propozycją nabycia praw i materiałów do drugiej edycji „Bentkowskiego”. W tej sytuacji Zawadzki nie mógł już dłużej zwlekać z określeniem swego stanowiska. Znalazło ono wyraz w *Uwiedomieniu i wezwaniu literackim*, rozesłanym niewątpliwie z inicjatywy syna, Adama Zawadzkiego, pod datą 15 października 1837 r. do bibliotek, klasztorów i literatów-bibliofilów, a zapowiadającym podjęcie dzieła pod tytułem *Bibliografia polska*¹³.

Uwiedomienie i wezwanie literackie jest dowodem, że w kręgu Zawadzkiego i jego współpracowników, przygotowujących drugą edycję bibliografii Bentkowskiego, uświadomiono sobie konieczność oddzielenia bibliografii od historii literatury, wyraźnie dążono do opracowania bibliografii polskiej, chociaż o samej koncepcji dzieła na razie milczano. Zawadzki zapowiedział jedynie, że dołoży starań, by wydać *Bibliografię polską*, która pod względem ścisłości, bogactwa (bez zbytniego jednak

⁹ Por. A. Zawadzki op. cit. t. 1 s. VI.

¹⁰ Por. L. Rogalski: *Historia literatury polskiej* t. 1.

¹¹ T. Turkowski: *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi ...* t. 2 s. 249, list Bentkowskiego z 13 2 1837 r.

¹² T. Turkowski op. cit. t. 2 s. 250; list z 10 4 1837 r.

¹³ T. Turkowski op. cit. t. 2 s. 251—253.

wyczerpania) materiału górować będzie nad *Historią literatury* Bentkowskiego, obejmując również to wszystko, co od roku 1814 na niwie nauk krajowych przybyło. Zawiadamiając o tym przedsięwzięciu, Zawadzki wzywał uczonych (już nie literatów) w kraju zamieszkujących do współudziału w tym dziele i do przesyłania pod jego adresem tego wszystkiego, co by mogło się przyczynić do uzupełnienia tego dzieła.

Na redaktora projektowanej *Bibliografii polskiej* pozyskał Zawadzki ówczesnego pomocnika bibliotekarza w Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie, Adama Jochera, ucznia K. Chromińskiego, a później G. E. Grodka, po ukończeniu zaś studiów na Uniwersytecie Wileńskim współpracownika L. Sobolewskiego w bibliotece uniwersyteckiej. Adam Benedykt Jocher (1791—1860), syn kupca i księgarza wileńskiego, filolog i bibliotekarz, rówieśnik Sobolewskiego, towarzysz prac Bohatkiewicza, liczył wtedy 46 lat, miał gruntowne przygotowanie naukowe i zarówno doświadczeniem w tej dziedzinie pracy, jak i systematycznością górował nad swymi poprzednikami: Malinowskim i Rogalskim¹⁴.

Jeszcze przed podjęciem pracy przez A. Jochera ukazała się we Lwowie pierwsza polska bibliografia rolnicza. Było to Juliana Aleksandra Kamińskiego *Piśmiennictwo polskie rolniczo-technologiczne od roku 1549 do 1834* (1836). W tej ambitnej bibliografii, obejmującej kilkaset pozycji, zestawił Kamiński całość piśmiennictwa rolniczego — od pierwszych oryginalnych prac polskich — o tematyce rolniczej.

Nie poprzestając na rozesłaniu swego drukowanego wezwania do literatów i bibliografów, Zawadzki zwrócił się z obszernym listem do J. Muczkowskiego¹⁵, wówczas już dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej i profesora bibliografii na Uniwersytecie Jagiellońskim, o wyrażenie opinii o układzie planowanej bibliografii, a także o odstąpienie notat bibliograficznych. Muczkowski był w owym czasie autorytetem w dziedzinie bibliografii. Od roku 1835 wykładał bibliografię i paleografię, a miał już za sobą wydanie *Biblioteki historyków* J. A. Załuskiego¹⁶, opatrzonej bogatymi przypisami. Plan redaktorów *Bibliografii polskiej* (Zawadzki miał na myśli swego syna Adama i Jochera), przedstawiony

¹⁴ Por. W. Korotyński: *Adam Jocher* i S. Sierotwiński: *Jocher Adam Benedykt*. PSB s. 250. Nowe materiały do charakterystyki Jochera przynosi praca Andrzeja Kłossowskiego: *Adam Benedykt Jocher i jego „Obraz bibliograficzno-historyczny”*.

¹⁵ T. Turkowski op. cit. t. 2 s. 253; list z 3/15 10 1837.

¹⁶ J. A. Załuski: *Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich*.

Muczkowskiemu do opinii polegał na tym, że zamierzali oni opisać bibliograficznie wszelkie dzieła w Polsce drukowane lub wydane za granicą, lecz Polski dotyczące, a po wyliczeniu ich w odpowiednim porządku, zamierzali dać noty krytyczne odnoszące się do tych dzieł. Całość zamykać miały rejestry rzeczowy i osobowy. Właściwą bibliografię miał poprzedzić przedruk „Juszyńskiego”, a dopełnić tom materiałów i miscellaneów z *Biblioteki polskiej* czyli bibliografii ogólnej przygotowanej przez Sobolewskiego.

Muczkowski nie uchylił się od wyrażenia swej opinii¹⁷. Radził odłożyć wydanie *Historii literatury* na dalsze lata, natomiast jak najrychlej zająć się wydaniem możliwie najzupełniejszego dykcjonarza bibliograficznego, który by w porządku alfabetycznym obejmował wszystko, co tylko przez Polaków kiedy bądź w kraju lub za granicą było wydane, cokolwiek w Polsce drukowane, lub o Polsce za granicą pisane. Odradzał przedruk „Juszyńskiego”, zalecał jednak wcielić go do dykcjonarza bibliograficznego, w którym chciał widzieć także krótkie życiorysy autorów i wskazanie do tego źródeł. Ogłoszenie dykcjonarza, nazywanego przez niego także katalogiem, miało być wstępem do pracy nad bibliografią systematyczną. Inaczej mówiąc zachęcał Zawadzkiego do wydania bibliografii narodowej.

Zawadzki, choć doceniał wagę listu Muczkowskiego, uznał jego rady za zbyt ryzykowne. Zdanie Muczkowskiego zaważyło jednak na tyle na projektach Zawadzkiego, że zarzucił on pomysł przedrukowania „Juszyńskiego” i podjął starania o skupienie u siebie wszystkich znanych i dostępnych materiałów bibliograficznych. Wówczas nabył on bibliografię prawniczą od J. W. Bandtkiego, dodatki do Bentkowskiego zebrane w dwóch tomach przez Karola Sienkiewicza i sporo innych materiałów. Również znani zbieracze i bibliografowie, jak Feliks Czacki, K. Koźmian, J. I. Kraszewski, J. Łukaszewicz, K. Świdziński i J. Wołowicz zasilili warsztat bibliograficzny Zawadzkiego cennymi materiałami.

Nowy redaktor *Bibliografii polskiej* widział niedostatki dzieła F. Bentkowskiego i dlatego nie chciał się krępować ani jego układem, ani nawet tytułem. Krytycznie oceniając dotychczasowe prace bibliofilskie i księgarskie na polu bibliografii, rozumiał i doceniał znaczenie właściwej bibliografii. Toteż kiedy Wiszniewski w swej *Historii literatury polskiej* wyraził się z przekąsem o zbytelnym bawieniu się przez czas

¹⁷ T. Turkowski op. cit. t. 2 s. 264—267.

dłuższy bibliografią¹⁸ i o małych z niej dla znajomości literatury ko-
rzyściach, Jocher udowodnił błędność takiego rozumowania. Wskazując
na Francję i Niemcy dowodził, że nie dla spekulacji księgarskich narody
te „spisy swoje bibliograficzne tak starannie i porządnie układają”¹⁹
że widzą one w tych materiałach bogactwo danych, z których kiedyś
historyk zdoła wysnuć niejeden wniosek o życiu społecznym i umyślo-
wym narodu. Tak właśnie on sam próbował później wysnuć wnioski
o życiu kulturalnym narodu we wstępach do *Obrazu*.

Porządkując i zestawiając według swego pomysłu materiały biblio-
graficzne zgromadzone przez Zawadzkich, dowodził, że nie na biblio-
grafię trzeba narzekać, lecz na bibliografów, i to przede wszystkim
współczesnych bibliografów, którzy spisywali dorywczo bez żadnego
układu, bez ścisłości i krytyki tytuły książek, jakie wpadły im w ręce.
Wychowanek oświeceniowców wileńskich, widział w badaniach histo-
rycznych, w gromadzeniu zbiorów bibliotecznych, w ratowaniu od za-
głady tego, co jeszcze uratować można, główne zadania swego poko-
lenia. Postanowił więc podjąć się torowania drogi do przyszłych prac
tego typu przez zestawienie wiadomości o ważniejszych drukach, usta-
lenie jak największej liczby krytycznych danych, odnoszących się za-
równo do dziejów narodu jak i poszczególnych osób.

Zrywając z układem Bentkowskiego, cały materiał planowanego dzieła
bibliograficznego rozłożył Jocher na 13 głównych działów. Na czoło wy-
sunął literaturę i filologię starożytną, na drugim miejscu postawił: nauki
razem wzięte, czyli dzieła treści ogólnej, zbiory, poligrafie, na trzecim
ustawił teologię, czwarte miała zająć filozofia, piąte — polityka, prawo
i ekonomia, szóste — prawo cywilne i kryminalne, siódme — historia,
ósme — literatura i sztuki piękne, dziewiąte — nauki matematyczne,
dziesiąte — nauki przyrodnicze, jedenaste — medycyna, dwunaste —
rękodzieła i rzemiosło, wreszcie trzynaste — filologia nowożytna. Czter-
nasty oddział miał objąć bibliografię dzieł treści nieokreślonej, tj. varia.
Każdy oddział obejmować miał trzy części: 1. część historyczno-kry-
tyczną, 2. bibliografię i 3. noty.

Obraz bibliograficzno-historyczny Jochera był jedną z pierwszych
bibliografii narodowych, w których zastosowano układ systematyczny.
Żadna z wcześniejszych bibliografii narodowych ani francuska, ani ro-
syjska czy niemiecka nie mogła pod tym względem służyć Jocherowi za
wzór. Sam problem klasyfikacji bibliograficznej druków nie był pro-
blemem nowym i pozostawał w ścisłym związku z różnymi systemami

¹⁸ M. Wiszniewski: *Historia literatury polskiej* t. 1 s. II.

¹⁹ A. Jocher op. cit. s. XIV nota.

klasyfikacji nauk, spośród których dość znaczny wpływ na bibliografię i bibliotekarstwo wywarła klasyfikacja Fr. Bacona.

Pierwsza połowa XIX wieku, a zwłaszcza pierwsze ćwierćwiecze tego wieku, szczególnie obfitowało w klasyfikacje biblioteczne i bibliograficzne. Prawdopodobnie w uniwersytecie wileńskim wiadomo było, iż znany bibliotekarz rosyjski A. N. Olenin (1763—1843) opracował i wydał w 1809 r. *Próbę nowego porządku bibliograficznego dla petersburskiej biblioteki cesarskiej (Opyt nowogo bibliograficznego poriadka dla Sankt-petersburskiej imperatorskiej biblioteki)*. Książka ta ma oboczny tekst rosyjski i francuski, klasyfikacja zaś ukazała się także i po łacinie. Wstęp do tej publikacji zawiera krytyczny przegląd klasyfikacji Fontaniniego, Garnier'a, Martina, Debure'a, Girard'a, Denisa i innych. Był to pierwszy w Rosji przegląd klasyfikacji bibliograficznych i bibliotecznych. Wywarł on wpływ na klasyfikację w bibliografii Soppikowa. W 1826 prof. F. F. Reiss opracował system klasyfikacyjny dla biblioteki uniwersytetu moskiewskiego i wydał go w języku rosyjskim i łacińskim pt. *Raspolożenie biblioteki imperatorskiego Moskowskiego uniwersytetu* (Układ biblioteki cesarskiego uniwersytetu moskiewskiego). Również i ta publikacja zawiera wstęp teoretyczny.

Oczywiście zwrócił uwagę na problem klasyfikacji także Joachim Lelewel omawiając w *Bibliograficznych księgach* zagadnienie katalogu systematycznego. Daje on przegląd różnych ówczesnych systemów klasyfikacyjnych, lecz nie opowiada się za żadnym z nich, chociaż stosunkowo dość dużo uwagi poświęca systemowi Schütza, Hufelanda i Erscha oraz systemowi W. Traugota Kruga. Bibliotekarzom polskim życzy natomiast, aby ich systemy dały się zastosować „do stanu i położenia każdej z osobna nauki, a nie żeby nauki do ich systematu narkęcać się miały”²⁰.

Autorzy *Allgemeines Repertorium der Literatur* Ch. G. Schütz, Ch. W. Hufeland i J. S. Ersch, dokonując przeglądu piśmiennictwa za lata 1785—1800, zastosowali następującą klasyfikację:

1. Naukoznawstwo	9. Nauki wojenne
2. Filologia	10. Przyrodoznawstwo
3. Teologia	11. Przemysł
4. Prawo	12. Matematyka
5. Medycyna	13. Geografia i historia
6. Filozofia	14. Sztuki piękne
7. Pedagogika	15. Historia piśmiennictwa
8. Nauki o państwie	16. Miscellanea

²⁰ J. Lelewel. *Bibliograficznych ksiąg dwoje ...* t. 2 s. 319.

Na klasyfikacji *Allgemeines Repertorium* z małymi zmianami oparte były katalogi systematyczne Biblioteki Publicznej przy Uniwersytecie Warszawskim i Biblioteki uniwersyteckiej w Wilnie, co zresztą w odniesieniu do tej ostatniej potwierdził K. Kontrym w liście do J. Lelewela z 26.IX.(8.X.) 1818 r.

Tak więc przystępując do opracowania systemu klasyfikacyjnego nowej bibliografii narodowej Jocher mógł się oprzeć zarówno na znanych mu systemach katalogowych jak i klasyfikacjach bibliograficznych. Opracowana i zastosowana przez niego klasyfikacja oparta jest na istniejących już wzorach, jednakże skorzystał on z rady Lelewela, że gotowe systemy „mogą być tylko pomocą, a nie wyrokiem, który zdaniem bibliotekarza miał kierować” i dlatego jego system nie jest kopią lecz modyfikacją znanych klasyfikacji.

W obrębie poszczególnych oddziałów w części bibliograficznej wprowadził Jocher podział rzeczowy według gatunków lub dyscyplin naukowych. Opis bibliograficzny, zastosowany przez Jochera, zawiera w zasadzie wierną kopię karty tytułowej danego druku ze wszystkimi szczegółami, zwłaszcza w tych przypadkach, kiedy konieczne to było dla wyjaśnienia jakiejś sprawy lub przytoczenia jakiejś daty: w innych przypadkach tytuł bywał skrócony. Jeśli zachodziła wątpliwość co do autentyczności tytułu, względnie w tych przypadkach, gdy tytuł książki polskiej był podany w języku obcym (po łacinie lub po niemiecku — na podstawie źródeł bibliograficznych) wówczas opis ten podawał w nawiasie. Również w nawiasie podawał nazwisko i imię autora druku anonimowego, jeśli to nazwisko było mu skądinąd znane. Przy książkach i broszurach, wyjąwszy drobne druki okolicznościowe (kazania, mowy itp.) podawał format i liczbę stron. Ponadto przy każdym opisie druku podał Jocher kolejny numer bieżący, począwszy od pierwszego druku. Numeracja ta zespala w jedną całość bibliograficzną opublikowaną część dzieła Jochera. Zaznaczyć tu jednak trzeba, że numer końcowy, jakim opatrzone jest przez Jochera ostatnia pozycja, nie odpowiada liczbie druków przez niego wymienionych, gdyż przy dziełach mających kilka wydań stawiał numer tylko przy pierwszym wydaniu, opatrując równocześnie poszczególne wydania kolejnymi literami alfabetu. Pod opisem bibliograficznym podaje Jocher źródło, z którego ten opis zaczerpnął, a nierzadko także inne dane o druku lub jego autorze. Obszerniejsze wiadomości i cytaty podawał w notach, opatrzonych numerem kolejnym danego dzieła.

Na końcu swego dzieła zamierzał dać dwa rejestry: jeden autorów, drugi zaś osób i rzeczy, o których w jego bibliografii jest jakaś wzmianka.

Część historyczno-krytyczna była nowością w dziele bibliograficznym i pomyślana była jako krótki zarys rozwoju danej gałęzi nauki czy umiejętności i przegląd ważniejszej literatury z tego zakresu w Polsce. Tutaj wkład naukowy Jochera był niewątpliwie znaczny, gdyż nie miał on materiałów gotowych, rzadko kiedy mógł się na czymś oprzeć, a musiał krytycznie ocenić sądy poprzedników. W oparciu o te wstępy historyczno-krytyczne zamierzał Jocher na zakończenie całego dzieła dać porównawczy rzut oka na całą literaturę polską, by „pokazać jej zamożność i niedostatki, koleje, których doznała, i co je wprowadziło lub silniej na nie wpłynęło”²¹.

Trzon dzieła stanowić miała bibliografia systematyczna, obejmująca druki z danej dziedziny wydane na ziemiach dawnej Polski. Jako zasadę przyjął tu Jocher dążenie do kompletności. Dlatego starał się jak największą liczbę pism wszelkiego rodzaju w krajach dawnej Polski wydanych zebrać i wymienić, nie odrzucając takich, które dla swej małej objętości lub małego na pozór znaczenia zgoła by na uwagę nie zasługiwały. Przy tej sposobności zauważa Jocher, że nie ma kraju, „w którym by trudniej było dokonać pełnego zestawienia bibliografii jak w Polsce”²².

Uzupełnieniem części historyczno-krytycznej i właściwej bibliografii są w dziele Jochera przypisy, czyli tzw. noty, zbierane — jak sam autor powiada — ze źródeł bardzo rozmaitych. Zawierają one albo wypisy z różnych ksiąg, odznaczające się oryginalnością, albo wzmianki o autorach lub wydarzeniach, wreszcie „to wszystko, co tylko może rzucić jakieś światło na czasy, trwające opinie, zwyczaje, obyczaje, język itd., w szczególności zaś na dzieje nauk i uczonych w kraju”²³.

Przyświecały mu w tej pracy dwa cele główne. Na podstawie dokumentów produkcji drukarskiej chciał skreślić obraz stanu piśmiennictwa i nauk w Polsce w okresie czterech wieków, a nadto chciał przygotować wspomnienia i materiały, przedstawiające szczególniejsze znaczenie dla poznania dziejów narodu. W ten sposób, tymi przybudówkami, chciał podeprzeć całe dzieło bibliograficzne i obudzić dla niego większe zainteresowanie.

Mając do swej dyspozycji bogate materiały bibliograficzne najwybitniejszych bibliografów swego pokolenia, a także i pokolenia poprzedniego, od Janockiego począwszy, przez cały rok musiał Jocher z wyłączeniem pracować, by ten surowy materiał przygotować do układu za-

²¹ A. Jocher op. cit. t. 1 s. XVII.

²² A. Jocher op. cit. t. 1 s. XVIII.

²³ A. Jocher op. cit. t. 1 s. XXIII.

planowanego w dziele nazwanym w prospekcie ogłoszonym jeszcze za życia J. Zawadzkiego *Obrazem bibliograficzno-historycznym literatury i nauk w Polsce*. Poszczególne kartki bibliograficzne musiał nie tylko segregować według swego planu, ale nawet na nowo przepisywać.

W czerwcu roku 1839, a więc w pół roku od czasu ukazania się prospektu zapowiadającego druk nowego dzieła bibliograficznego, ukazał się pierwszy zeszyt I tomu *Obrazu bibliograficzno-historycznego literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*, zawierający literaturę i filologię starożytną, którym jeszcze tradycyjnie przyznano miejsce czołowe. Zresztą, wychodząc z założeń historyka nauk i kultury, właśnie w upowszechnieniu łaciny na ziemiach polskich widział Jocher początki kultury umysłowej i literatury. Wykształcony w Seminarium Grodka, niewątpliwie najlepiej orientował się w zasobie bibliograficznym należącym do tego oddziału i ten wzgląd mógł także przeważać szalę na korzyść literatury i filologii starożytnej. W części historyczno-krytycznej, poprzedzającej właściwą bibliografię, przedstawił Jocher zasięg i rolę obu języków starożytnych oraz recepcję literatur starożytnych w Polsce.

Po ukazaniu się pierwszego zeszytu *Obrazu bibliograficzno-historycznego*, posypały się z różnych stron deklaracje współpracy, a także uzupełnienia i notaty. Z wyrzutami i pogrózkami wystąpił jedynie Feliks Bentkowski, który zażądał wstrzymania druku dalszych zeszytów do czasu porozumienia się co do tytułu rozpoczętego dzieła²⁴.

Oczywiście *Obraz* zwrócił uwagę literatów, zbieraczy i bibliografów. Prócz znanych już dawniej bibliografów Michała Pełki Polińskiego, Leona Rogalskiego, Ignacego Daniłowicza, Ignacego Onacewicza, a także Leona Borowskiego, znajdujemy wśród tych, którzy wspierali Jochera dodatkami do bibliografii — J. I. Kraszewskiego, znanego także na polu bibliografii jako autora wileńskiej bibliografii regionalnej, M. Bobrowskiego, Samuela Nowoszyckiego, a przede wszystkim Władysława Trębickiego. Ten ostatni, przejrzawszy jeden zeszyt *Obrazu* Jochera, chwalił go za dokładność i oceniał dzieło bardzo pochlebnie, jako wydawnictwo, które jeżeli całe w takich rozmiarach i z taką dokładnością dojdzie do skutku, stanowić będzie epokę w naszym piśmiennictwie. Ze swej strony starał się dopomóc do ukończenia tak nieocenionego dzieła.

²⁴ Dopiero po rozpatrzeniu się w treści 1 zeszytu *Obrazu* doszedł do wniosku, że jest to jednak dzieło oryginalne Adama Jochera. Prace przygotowawcze przed rozpoczęciem wydawania *Obrazu* i historię ukazywania się *Obrazu* opisał szczegółowo A. Kłossowski.

Trębicki miał własny pogląd na sprawę bibliografii polskiej i dowodził, że kompletnej i dokładnej bibliografii opracować się nie uda, że trzeba nadać bibliografii charakter pisma periodycznego, nie krępować się układem i porządkiem, szeroko otworzyć pole pracującym i piszącym o bibliografii i w ten sposób stopniowo tworzyć zręby bibliografii polskiej²⁵.

Dzieło Jochera wychodziło zeszytami, co kilka miesięcy. Pierwszy tom ukończony został w drugiej połowie roku 1840 i zawiera 70 arkuszy druku. Pomieścił w nim Jocher literaturę i filologię starożytną, dzieła traktujące o wychowaniu i kształceniu umysłowym, o szkolnictwie, historii literatury i bibliografii, katalogi, encyklopedie i dzieła treści ogólnej. Otwierają ten tom dwie przedmowy: A. Zawadzkiego i A. Jochera; omawiają one genezę dzieła i pobudki, jakie skłoniły wydawcę do podjęcia tej publikacji, a także charakteryzują materiały, na których budował Jocher swe dzieło, ponadto tłumaczą jego układ i metodę pracy. Przedmowy te, uzupełnione korespondencją zawartą w *Materiałach do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi* Tadeusza Turkowskiego, dają w istocie pełną historię tego ambitnego przedsięwzięcia wydawniczego i naukowego. Jocher wyraził tam jednocześnie swój pogląd na zadania bibliografii²⁶.

O układzie dzieła dają wyobrażenie dane liczbowe odnoszące się do poszczególnych części 1 tomu. Właściwa bibliografia zajmuje w nim 197 stron i opisy 2192 dzieł, natomiast przeglądy historyczno-krytyczne 86 stron, a przypisy, czyli noty, aż 273 strony. Tak więc opracowania i dodatki (tj. szczegółowe opisy i wyciągi z dzieł, przedmów i streszczenia) zajęły w tym tomie znacznie więcej miejsca niż bibliografia. Podobnie przedstawia się stosunek tych części w 2 i 3 tomie.

Spośród różnych komentarzy, jakie wywołało dzieło Jochera, na baczniejszą uwagę zasługuje opinia I. Onacewicza, bibliotekarza Muzeum Rumiancewa w Moskwie. W liście, ogłoszonym z archiwum Zawadzkiego pod datą 30 grudnia 1839 r., podkreśla on doniosłość tego

²⁵ Władysław Trębicki, sąsiad J. I. Kraszewskiego, bibliofil i zbieracz, całe życie poświęcił zbieraniu książek polskich lub Polski dotyczących. Biblioteka Trębickiego weszła później w skład Biblioteki Zamoyskich w Warszawie. Od czasu do czasu ogłaszał rozprawy w „Bibliotece Warszawskiej” (m. in. *Uwagi nad pierwszym poszytem tomu drugiego dzieła Jochera 1841 z. 3*).

²⁶ A. Jocher op. cit. t. 1 s. XVII—XXI. Wspomniana już praca A. Kłossowskiego zawiera szczegółową analizę *Obrazu* Jochera i charakterystykę głosów krytycznych o tym dziele.

działa, jako wielkiej i ważnej pracy podjętej „w czasach najnieprzyjaźniejszych, w których silna rozwinęła się dążność, aby dźwięk mowy polskiej nie był słyszany na kuli ziemskiej”²⁷. Zdawał on sobie sprawę z tego, że wrogowie narodu polskiego tym bardziej nie życzą sobie, aby wychodziły takie dzieła polskie, które dają poznać ogrom pracy i zdolności naszych przodków. Przy tej sposobności informował Jochera, że byłoby mu bardzo przydatne i „nieodbicie” potrzebne do tej pracy ogromne dzieło w rękopisie przechowywane w Bibliotece Cesarskiej: Andrzeja Schotta — *Apparatus litterarius*. Jako wyjaśnienie podaje Onacewicz, że ów Schott pisał o wszystkich autorach polskich i pruskich, o anonimach i pseudonimach. Przypominał mu także pożyteczne dzieła Efraima Olofffa, Dawida Brauna i *Dykcjonarz* Jöchera. Jako historyk, oceniający rzecz pod kątem dydaktycznym, domagał się od Jochera, by przynajmniej czas życia każdego literata oznaczył w swym dziele, a przy celniejszych autorach zamieścił chociaż krótki biogram.

Praca nad drugim tomem *Obrazu*, zawierającym materiał odległy od bezpośrednich zainteresowań Jochera, nastąpiła niewątpliwie dużo trudności, mimo pomocy M. Bobrowskiego i zakonów. Toteż ukazał się on dopiero w połowie roku 1842. Zawierał zaś początek literatury teologicznej. Materiał tego działu był rozległy, a zakony skwapliwie korzystały ze sposobności, aby w ten sposób utrwalić swoją produkcję dewocyjną. Nie dość na tym. Sam Jocher uległ tej presji materiału i wyraził się w krótkim wstępie do tomu 2, że „literatura nauk teologicznych... spomiędzy innych nauk w Polsce jest najzamożniejsza, najbardziej rozwinięta i najwięcej dzieł oryginalnych licząca”²⁸. Pogląd ten o tyle odpowiadał rzeczywistości, że istotnie drukarnie zakonne zaciążyły na produkcji drukarskiej od czasu przejęcia cenzury przez jezuitów i zachwyciły piśmiennictwo mnóstwem druków dewocyjnych polemicznych i propagandowych.

Praca nad drugim tomem przeciągnęła się zapewne i z tej przyczyny, że po utracie dotychczasowej posady w bibliotece Akademii Medyko-Chirurgicznej musiał Jocher opuścić Wilno i przenieść się na wieś do pow. wilkomirskiego, co niewątpliwie utrudniało pracę i kontakt z drukarnią. Mimo to dążył usilnie, by na wiosnę roku 1843 ukończyć druk trzeciego tomu. Ostatecznie w połowie roku 1842 tom drugi *Obrazu* ukazał się w druku, ale zawierał tylko bibliografię od nr 2193 do 5530 i noty. Część historyczno-krytyczną odłożył Jocher do trzeciego tomu,

²⁷ T. Turkowski op. cit. t. 2 s. 271.

²⁸ A. Jocher op. cit. t. 2 s. VII—VIII.

wraz z resztą materiału bibliograficznego i przypisów do literatury teologicznej. Nie czując się mocnym w tym przedmiocie, nalegał na Zawadzkiego, by zobowiązał Leona Borowskiego do opracowania części historyczno-krytycznej. Skończyło się jednak na tym, że Jocher sam ten wstęp historyczno-krytyczny, i to nawet dość obszerny, opracował, a także wydał go osobno pt. *Pogląd na kierunek a bieg umysłów i nauk w przedmiocie Wiary św. po krajach d. Polski* (1857). Nie przyspieszyło to jednak zbytu kosztownego dzieła.

Druk trzeciego tomu *Obrazu* postępował jeszcze wolniej niż druk tomu poprzedniego, gdyż między Jocherem a wydawcą bibliografii, zrążonym do tego dzieła — dla braku pokupu — dochodziło coraz częściej do zatargów²⁹. Zawadzki, który tymczasem powieściami Kraszewskiego próbował ratować byt wydawnictwa, ostatecznie tak się zniechęcił do tej „rujnującej bibliografii” — jak nazwał *Obraz* Jochera³⁰, że skłonił zmęczonego już tą pracą redaktora do zrzeczenia się wszelkiego odszkodowania za przerwanie dalszego wydawania dzieła.

Swoją niechęć wobec kosztownego dzieła posunął Zawadzki tak daleko, że nie tylko zerwał z Jocherem wszelki kontakt na lat kilka, ale dopuścił do tego, że po wyjściu ostatniego zeszytu, zamykającego tom trzeci, nie dokończone dzieło przez szereg lat czekało na zbroszowanie i oprawienie. Przez osiem lat zalegała wokół tego dzieła cisza. Dopiero w roku 1852 sam Jocher, pod naciskiem opinii zgorzzonej tą sprawą, ogłosił oświadczenie³¹, w którym wyraził gotowość dopełnienia tego tomu przez napisanie wstępu historyczno-krytycznego. Rzecz przeciągnęła się jednak i tym razem, tak że dopiero w roku 1857 wstęp ten ukazał się wreszcie na czele trzeciego tomu. Tak przerwała się praca nad dziełem, które było nową próbą opracowania bibliografii narodowej i miało objąć dorobek całej grupy bibliografów, pracujących w tej dziedzinie przez dziesiątki lat. Dzięki swym materiałom historyczno-opisowym ma ono jeszcze cechy *historiae litterariae*.

Dzieło Jochera wykazuje wszystkie braki pracy chałupniczej, wykonanej w trudnych warunkach, poza warsztatem naukowym, na zamówienie słabego ekonomicznie przedsiębiorcy, który z jego wydaniem wiązał nadzieję przynajmniej wycofania włożonego kapitału. Pracując po zwolnieniu z Akademii poza biblioteką naukową, Jocher nie mógł się ustrzec niedokładności i pomyłek, gdyż nie miał możliwości spraw-

²⁹ T. Turkowski op. cit. t. 2 s. 283.

³⁰ T. Turkowski op. cit. t. 3 s. 86.

³¹ T. Turkowski op. cit. t. 2 s. 295.

dzenia wszystkich materiałów czerpanych z innych źródeł bibliograficznych ani ujednoczenia opisu bibliograficznego. Przeświadczony o dokładności Sobolewskiego, nie sprawdzał źródeł przez niego powoływanych. Układ systematyczny, jaki zastosował Jocher, był w jego przekonaniu najprostszy, miał być wskazówką do poszukiwania i miał oświetlać dzieje nauki, ilustrując niejako opis historyczno-krytyczny. W gruncie rzeczy jednak układ ten, wzorowany prawdopodobnie na katalogu biblioteki uniwersyteckiej w Wilnie, okazał się w wykonaniu niefortunny i zaciemniał część bibliograficzną³².

Oddając na półki księgarskie trzeci tom bibliografii Jochera ludzi Zawadzki odbiorców dzieła nadzieją, że pomyślniejszy zbieg okoliczności wydawniczych w niedalekiej może przyszłości pozwoli mu podjąć z pewnymi zmianami w układzie *Obrazu* dalsze ogłaszanie tego ogromnego, a tak mało pokupnego dzieła. Nadzieje te jednakże okazały się zawodne. Ostatecznie projekty wznowienia wydawnictwa rozwiąły się ze śmiercią Jochera (1860).

11. CZASOPISMA NAUKOWE, RECENZYJNE I BIBLIOGRAFICZNE W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Na przełomie XVIII i XIX stulecia, po upadku Polski i w okresie trzydziestu lat XIX wieku dokonały się w życiu narodu głębokie przemiany społeczno-gospodarcze i związane z nimi procesy formowania się nowoczesnego narodu. Poważna rola w zakresie tworzenia kultury umysłowej tego demokratyzującego się narodu przypadła Towarzystwu Przyjaciół Nauk¹, które wyzwoliło uczonych z atmosfery mecenatu dworu i artystokratycznego protekcjonizmu. W zespole członków Towarzystwa znaleźli się światli ludzie, świadomi konieczności unowocześnie-
nia nauki i wprowadzenia krytyki w szerokim zakresie. Z tego kręgu wyszedł projekt wydawania przez Towarzystwo periodycznego pisma

³² A. Kłossowski op. cit., dodatek. Wykazał w nim, że wiele podobieństw między *Obrazem* a *Handbuch der deutschen Literatur* J.S. Erscha pozwala przypuszczać, iż praca Erscha oraz *Allgemeines Repertorium* Schütza, Hufelanda i Erscha (lub katalogi bibliotek uniwersyteckich w Warszawie i Wilnie wzorowane na *Allgemeines Repertorium*) nasunęły Jocherowi sporo myśli, których odzwierciedlenie znajdujemy w *Obrazie*.

¹ B. Suchodolski: *Rola Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk w rozwoju kultury umysłowej w Polsce* s. 56.

krytycznego, poświęconego krytyce dzieł wychodzących w języku polskim. Wprawdzie tym rewolucyjnym zamysłem przeciwstawił się prezes Towarzystwa, Albertrandi, ale i on w przemówieniu wygłoszonym 24 kwietnia 1807 r. przyznał, że „pismo periodyczne [...] recenzję i krytykę dzieł na publiczne światło wychodzących zawierające, może być pożyteczne”, choć dla powagi i spokojności Towarzystwa uznał je za niebezpieczne². Było to w tym czasie, kiedy Tadeusz Mostowski miał już poza sobą pierwsze tomy „Wyboru Cenniejszych Pisarzy Polskich”, a Linde pierwszy tom *Słownika języka polskiego*, kiedy ożywił się ruch umysłowy w kraju, a pionier uprzemysłowienia kraju, podskarbi Antoni Tyzenhaus dla zaopatrzenia drukarni w licznych miastach w lepszy gatunek czcionek polecił założyć w Grodnie odlewnię czcionek³. Samo Towarzystwo wydawało od roku 1802 „Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, które były typem czasopisma naukowego.

Wobec klęski postępowych elementów w Towarzystwie sprawa czasopisma krytycznego przeszła na inne forum. Zajęto się nią w Krzemieńcu i w Puławach, gdzie planowano pod protektoratem A. K. Czartoryskiego założenie towarzystwa literackiego dla wydawania „Pamiętnika Literackiego”⁴.

Ożywienie życia umysłowego spowodowane wzrostem liczby szkół i publikacji wpłynęło korzystnie na rozwój księgarstwa i drukarstwa w okresie Księstwa i Królestwa Kongresowego. Wyróżniała się aktywnością Księgarnia Józefa Zawadzkiego w Wilnie, dzięki indywidualności jej założyciela, gorliwego inicjatora wielu przedsięwzięć wydawniczych. Zapatrzony we wzory księgarstwa niemieckiego, związany stosunkami z księgarstwem rosyjskim, doceniał Zawadzki znaczenie czasopism literacko-krytycznych i dlatego dowodził, że „żadnej innej przeszkody nie ma do utrzymania u nas pisma periodycznego jak tylko, że nikt zająć się tym nie chce”⁵. On sam najbardziej odczuwał potrzebę czasopisma informującego o nowościach wydawniczych i dlatego chciał wydawać co miesiąc „Wiadomości Księgarskie” i rozrzucić je bezpłatnie po kraju. Na redaktora tych „Wiadomości” upatrzył sobie

² A. Kraushar. *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800—1832 ...* ks. 2, t. 1 s. 46.

³ J. Grycz: *Z dziejów i techniki książki* s. 103.

⁴ J. Korpała: *Uwagi o polskiej prasie literackiej przed powstaniem listopadowym* s. 98.

⁵ T. Turkowski: *Materiały do dziejów kultury i oświaty na Litwie i Rusi ...* t. 1 s. 48.

Leona Borowskiego, który obiecał przysposobić w czasie wakacji 1810 r. materiały do takiego wydawnictwa⁶.

W końcu 1814 r. doprowadził Zawadzki do założenia w Warszawie „Pamiętnika Warszawskiego” pod redakcją Feliksa Bentkowskiego, autora głośnej już wówczas *Historii literatury polskiej*. Na jego łamach w 1815 r. J. L. (tj. Józef Lipiński) w liście: *Do wydawcy* „Pamiętnika Warszawskiego”, zamieszczonym w jego tomie drugim (s. 412—416), domagał się stworzenia działu recenzyjnego piśmiennictwa zagranicznego oraz ogłaszania w „Pamiętniku” nowości polskiego rynku wydawniczego, obiecując dostarczyć ich spisu za kilka lat. Jeśli trzeźwa kalkulacja Redaktora wskazywała, że spełnienie tych postulatów przekształciłoby „Pamiętnik” w pismo bibliograficzne, które nie miałyby oparcia w prenumeratach, to mimo tych zastrzeżeń w tomach 10 i 13 znalazły się spisy dzieł polskich wydanych w 1817 i 1818, a ponadto w każdym tomie są „Doniesienia o nowych dziełach” (oczywiście w wyborze). Było to interesujące świadectwo coraz wyraźniej uświadamianej potrzeby bieżącej informacji bibliograficznej. Warto również zaznaczyć, iż „Pamiętnik Warszawski” Bentkowskiego jako jedno z pierwszych naszych czasopism opracował i ogłosił w t. 21 (ostatnim) spis swojej zawartości za 7 lat istnienia (t. 1—21)⁷. Pismo to przeszło do historii bibliografii w Polsce, gdyż zamieściło obszerną rozprawę Lindego *O literaturze rosyjskiej*, zawierającą rozbiór bibliografii Sopikowa⁸. Omawiając rosyjskie prace w dziedzinie bibliografii, redaktor Bentkowski podnosił konieczność ogólnokrajowej informacji o wydawnictwach i drukarniach w kraju. Nawiązywał przy tym do inicjatywy „Kuriera Polskiego” z 1753 r., aby każda drukarnia wysyłała jeden egzemplarz do Biblioteki Publicznej w Warszawie, co dałoby podstawę do kontynuowania co kwartał bibliografii zapoczątkowanej przez Mitzlera⁹.

Również inne pisma literackie, jak „Pamiętnik Lwowski” Adama Tomasza Chłędowskiego, „Dziennik Wileński” założony przez Kazimierza Kontryma, zamieszczały wiadomości bibliograficzne w postaci uzupełnień do dzieła Bentkowskiego. Zawadzki wydał nawet spis bibliograficzny za rok 1818, obiecując periodycznie wydawać podobną roczną bibliografię, lecz obietnicy nie dotrzymał.

Charakter czasopisma informacyjno-recenzyjnego miała „Gazeta Li-

⁶ T. Turkowski op. cit. t. 1 s. 46.

⁷ Pierwszą bibliografię zawartości mają „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”.

⁸ Por. Pam. warsz. t. 2, 1815.

⁹ J. Chałasiński: *Czasopisma naukowe warszawskie w latach Królestwa Kongresowego (1815—1830)* s. 70.

teracka" pod redakcją A. T. Chłędowskiego, poświęcona ruchowi naukowemu, wydawana przez lata 1821—1822, która — według K. W. Wójcickiego — przestała wychodzić „dla braku współpracowników”. Wydawca Natan Glücksberg bezowocnie zabiegał o związanie „Gazety” z Towarzystwem Przyjaciół Nauk¹⁰.

W Krakowie wychodziły od roku 1814 pod redakcją J. S. Bandtkiego „Miscellanea Cracoviensia”, w których znalazło się nieco materiałów bibliograficznych, dzięki zainteresowaniom ich redaktora¹¹. Również „Rozmaitości Naukowe”, wydawane od roku 1828 przy współudziale J. S. Bandtkiego, poświęcają trochę miejsca bibliografii. Nie był obcy sprawom bibliografii także „Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich”, wydawany od roku 1828 przez ks. Franciszka Siarczyńskiego, choćby w życiorysie J. M. Ossolińskiego, skreślonym przez Siarczyńskiego, który zebrał sporo materiałów bio-bibliograficznych w swoim *Obrazie wieku panowania Zygmunta III*.

Nieco wcześniej, bo w latach 1825—26 pojawiły się w Rosji „Bibliograficzeskije Listy” Piotra I. Köppena¹², które stawiały sobie za zadanie nie tylko rejestrację bieżącej produkcji, lecz także jej ocenę krytyczną. W tym czasopiśmie dużo uwagi poświęcono bibliografii filologii słowiano-rosyjskiej oraz słowiańskiej. Köppen zamierzał dać chronologiczny opis pierwszych druków słowiańskich wszystkich dialektów. Miał to być materiał do ułożenia roczników typografii słowiańskich na wzór J. W. Panzera „Annalen der älteren deutschen Literatur”¹³. Być może, że pod wpływem tego czasopisma Köppena, z którym korespondowali bibliografowie polscy, powstał w Puławach pomysł wydawania od roku 1830 kwartalnika bibliograficznego w języku polskim. Czasopismo to miało się wzorować na lipskim „Repertorium” wydawanym przez Krystiana Daniela Becka i zamierzało podawać wiadomości o wszystkich dziełach wychodzących w krajach słowiańskich. Karol Sienkiewicz, bibliotekarz w Puławach, pisząc o tym projekcie do J. S. Bandtkiego¹⁴ mniemał, że można by mieć korespondentów Polaków w Moskwie i w Petersburgu. Liczył na Wława Hankę co do czeszczyzny, a Paweł Šafařík już mu listownie obiecywał pomoc co do słowaczyny.

¹⁰ J. Chałasiński op. cit. s. 56.

¹¹ W „Miscellaneach” są m. in. rozprawki: *O dwóch najdawniejszych drukarzach krakowskich Fiolu i Hallerze; O bibliach polskich porządkiem wydań*.

¹² Por. N. W. Zdobnow. *Istorija russkoj bibliografiji* s. 176.

¹³ Takie informacje znalazłem w liście M. Bobrowskiego do J. Lelewela z 28 II 1825. Rkps BJ nr 4435.

¹⁴ J. Korpała: *Karola Sienkiewicza projekt kwartalnika bibliograficznego*.

Po upadku powstania listopadowego i zamknięciu uniwersytetów polskich w Warszawie i Wilnie sprawy i potrzeby bibliografii zeszyły na plan dalszy, znajdując przytułek jedynie w pracowniach uczonych i bibliofilów, posiadaczy zasobniejszych bibliotek. W pierwszych latach „epoki paskiewiczowskiej” wszystkie autonomiczne instytucje życia kulturalnego uległy likwidacji. Nie zezwolono na otwarcie wyższych uczelni i instytucji naukowych zniesionych po powstaniu, uniemożliwiono kontakty z Zachodem, utrwalając tym zastój literatury. Rozbudowano urząd cenzury i rozciągnięto nadzór nad działalnością literatów. Dopiero około roku 1840 zelżał nieco nadzór policyjny. Czujność policji osłabła, zwłaszcza że „najniebezpieczniejszy dla patriotycznych kręgów pisarskich agent wywiadu, ruchliwy w sferach literackich historyk, publicysta i bibliograf Franciszek Maksymilian Sobieszczański”¹⁵ opuścił na dłuższy czas Warszawę. Toteż niejako pod wpływem lepszego klimatu już około 1840 roku „następuje pewne ożywienie w sferach intelektualnych Warszawy, związanych z liberalnym mieszczaństwem i kręgami wyższych urzędników”¹⁶. To ożywienie naukowe i literackie najpełniejszy wyraz znalazło w czasopismach literackich.

Początki tego ożywienia ruchu czasopiśmienniczego w Warszawie wiąże się z działalnością wydawniczą i publicystyczną Hipolita Skimborowicza. Wychowanek Liceum Krzemienieckiego i uczelni wileńskiej był Hipolit Skimborowicz (1815—1880), mimo studiów medycznych, z zainteresowań humanistą i pisarzem, a także zamiłowanym bibliografem i zbieraczem. Do Warszawy przybył w 1839 r. i z funduszków odziedziczonych po ojcu zakupił drukarnię. Od pierwszych miesięcy pobytu w Warszawie był jednym z najruchliwszych dziennikarzy i wydawców czasopism, jednym ze współtwórców zawodu dziennikarskiego, a zarazem „najaktywniejszym, najwybitniejszym z ówczesnych redaktorów warszawskich, cieszących się powszechnym szacunkiem”¹⁷. W redagowanych przez siebie czasopismach prowadził Skimborowicz krytyczny przegląd literackiej produkcji wydawniczej („Piśmiennictwo Krajowe”, „Przegląd Warszawski”, „Przegląd Naukowy”). W pismach tych ukazało się także szereg rozpraw z pogranicza krytyki i bibliografii (jak choćby samego Skimborowicza *Wzmianka o pracach literackich kilku kobiet naszych* w „Piśmiennictwie Krajowym”, czy rozbiór *Obrazu Jochera* w „Przeglądzie Warszawskim”). Jako bibliograf przez

¹⁵ M. Straszewska: *Czasopisma literackie w Królestwie Polskim. w latach 1832—1848* cz. 2 s. 9.

¹⁶ M. Straszewska op. cit. s. 10.

¹⁷ M. Straszewska op. cit. s. 20.

całe niemal życie pracował nad *Słownikiem pisarzy i artystów polskich*, a w swoich słynnych zbiorach (Teki Skimborowicza) uratował dla historii i bibliografii wiele cennych materiałów i druków ulotnych dotyczących masonerii w Polsce. Jako współredaktor (wraz z Edwardem Dembowskim), a później redaktor „Przeglądu Naukowego” faworyzował biografistykę i zamieścił szereg zarysów biograficznych poświęconych znanym pisarzom, co miało wpływ na kierunek rozwoju historiografii literackiej. Na zakończenie rocznika 1847 zamieścił *Krótki przegląd przedmiotów w „Przeglądzie Naukowym” zawartych*, czyli bibliografię zawartości pisma za okres pięcioletni¹⁸.

Największy jednak wpływ ze wszystkich warszawskich czasopism literacko-naukowych na kształtowanie opinii i poglądów ówczesnej inteligencji zdobyła „Biblioteka Warszawska”, założona przy końcu 1840 r., ukazująca się od 1841 r. do 1914 r. w postaci miesięcznika. Pismo to „w swym założeniu organizacyjnym było nowatorskim, właściwie pierwszym tego rodzaju przedsięwzięciem w dziedzinie publikacji periodycznych w Polsce, typem czasopisma charakterystycznego dla zachodnioeuropejskich stosunków”¹⁹. Było ono rezultatem sojuszu arystokracji i burżuazji finansowej i inteligencji. Miało ono dość wyraźnie określony i realizowany program wydawniczy i duże ambicje, bo zarówno przez dobór składu redakcji, jak i poprzez publiczne prelekcje i dyskusje „zmierzało do stworzenia ośrodka kultury umysłowej kraju, świadomie nawiązując do niektórych tradycji Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk”. W redakcji „Biblioteki Warszawskiej” znaczną rolę odgrywali tak wybitni znawcy piśmiennictwa jak Kazimierz Władysław Wójcicki, który przez krótki czas nawet kierował pismem, oraz krytyk i historyk literatury Aleksander Tyszyński. Niewątpliwie z inspiracji Wójcickiego, znanego miłośnika „rzeczy ojczy- stych” i bibliografa, znalazła się od roku 1843 w tym czasopiśmie *Kronika bibliograficzna bieżąca*, będąca poniekąd naśladownictwem podobnej kroniki prowadzonej przez „Przegląd Warszawski”, i rywalizująca z takimże działem „Przeglądu Naukowego”, ponieważ „Biblioteka” chciała być „obiektywnym” informatorem i pośrednikiem między książką a czytelnikiem²⁰. Na jej łamach pojawiły się obszerne rozbiory dzieł

¹⁸ Twórczością bibliograficzną Skimborowicza zajął się szerzej Witold Benedyktowicz w pracy pt. *Hipolit Skimborowicz — dziennikarz-bibliograf-bibliote- karz*. Pisze on m. in. (s. 53), że przez ludzi swego pokolenia Skimborowicz był ceniony jako jeden z wybitniejszych bibliografów.

¹⁹ M. Straszewska op. cit. s. 67.

²⁰ M. Straszewska op. cit. s. 103.

Wiszniewskiego i Jochera pióra takich bibliografów, jak: W. A. Maciejowski, W. Trębicki i J. I. Kraszewski. Faktem jest, że „Bibliotece”, dzięki temu że przetrwała okres klęski ruchów rewolucyjnych i reakcji, udało się rozciągnąć swój patronat nad życiem kulturalnym i umysłowym Królestwa²¹, co nie udało się żadnemu pismu w innych zaborach.

Działy lub rubryki informacyjno-bibliograficzne o ruchu wydawniczym miały również takie czasopisma literackie lub społeczno-kulturalne, jak „Przyjaciel Ludu” (Leszno 1834—1849), „Tygodnik Literacki” (Poznań 1838—1845), „Orędownik Naukowy” (Poznań 1840—1848) czy „Krzyż a Miecz” (Poznań 1850). „Przyjaciel Ludu”, czyli „Tygodnik Potrzebnych a Pożytecznych Wiadomości” był jednym z pierwszych ilustrowanych tygodników polskich. Jego redaktorem do 1839 r. włącznie był Jan Popliński, wydawca szkolnego podręcznika literatury polskiej. W encyklopedycznych artykułach podawał dużo wiadomości związanych z historią, kulturą i piśmiennictwem polskim. Współpracownikami pisma byli wybitni literaci i naukowcy. Pismo zaliczało się do najpopularniejszych we wszystkich dzielnicach Polski²².

W celu przeciwstawienia się poglądom głoszonym na łamach „Tygodnika Literackiego” — Antoni Popliński, profesor języka polskiego w gimnazjum poznańskim, i Józef Łukaszewicz, historyk i bibliotekarz Biblioteki Raczyńskich, założyli tygodnik typu naukowo-literackiego pt. „Orędownik Naukowy”, popierany przez E. Raczyńskiego. Zdołał on skupić sporą liczbę współpracowników o wysokiej kulturze literackiej i naukowej. Przeważał materiał historyczny, ale uwzględniano także krytykę literacką i przeglądy bibliograficzne. Bibliografię wprowadził również Karol Baliński do swego mesjanistycznego czasopisma „Krzyż a Miecz”.

Najlepszym i najciekawszym periodykiem owych czasów był wychodzący w Poznaniu „Tygodnik Literacki” Antoniego Woykowskiego, który prowadził bardzo pożyteczny dział pt. *Najnowsze dzieła*. Miała to być bibliografia wszystkich dzieł wychodzących w języku polskim lub ważniejszych obcych dotyczących Polski²³. Zdaniem monografisty tego pisma, Bogdana Zakrzewskiego, „krytyka literacka i sprawny — jak na owe czasy — serwis bibliograficzny nowości wydawniczych (często w formie krótkich not informacyjnych) orientowały czytelnika w bieżącej produkcji edytorskiej nie tylko na polskim rynku księgar-

²¹ M. Straszewska op. cit. s. 122.

²² B. Zakrzewski: *Tygodnik Literacki 1838—1845* s. 32.

²³ B. Zakrzewski op. cit. s. 82.

skim, przyczyniając się wybitnie do upowszechnienia dobrej postępowej literatury”²⁴.

Jednym z najpoważniejszych czasopism krakowskich, po „Kwartalniku Naukowym” Antoniego Zygmunta Helcla, był „Dwutygodnik Literacki”, który ukazywał się w latach 1844—45 pod redakcją Waleriana Kurowskiego. Głównym jego współpracownikiem był znany historyk i bibliograf Józef Muczkowski. Pismo prowadziło dział krytyki i publikowało wiadomości literackie i bibliograficzne. Czasopisma ściśle bibliograficzne powstały u nas dopiero w drugiej połowie XIX wieku.

Pierwsze czasopismo ściśle bibliograficzne powstało w 1850 r. we Lwowie.

12. MIĘDZY BIBLIOGRAFIĄ A HISTORIĄ LITERATURY

Przez długie lata bibliografia i bio-bibliografia wyprzedzała, a nawet zastępowała historię literatury. Niektórzy uczeni początków XIX w. bądź utożsamiali historię literatury z bibliografią, bądź też uważali ją za część bibliografii. Proces wyodrębniania się historii literatury „można zaobserwować na przykładzie dzieła Bentkowskiego, w którym element bibliograficzny był już zestrojony z elementem historycznym, biograficznym i estetycznym”¹, a także na ewolucji książeczki Lesława Łukaszewicza (1811—1855) *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego* (1836).

Łukaszewicz, student prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, ułożył swoją książeczkę (93 strony!) wzorowaną na układzie niemieckiego podręcznika Fryderyka Augusta Pischona, dla celów czysto użytkowych. Po prostu chciał ulżyć uczniom i nauczycielowi w pracy nad zdobywaniem wiadomości o literaturze narodowej. W pierwszym wydaniu poprzestał na wykorzystaniu obcego schematu i uporządkowaniu materiału obficie czerpanego ze źródeł bibliograficznych. W przeciwieństwie do Bentkowskiego nie zasłaniał się opiniami autorytetów, lecz charakteryzował okresy i pisarzy. Niepozorna książeczka bio-bibliograficzna Łukaszewicza, wznowiona w nieco poprawionym i rozszerzonym wydaniu już w 1838 r., zrobiła w ciągu trzydziestu lat niebywałą karierę wydawniczą, osiągając w jedenastym wydaniu (1866) rozmiary prawie dziesięciokrotnie większe od pierwodruku, dzięki przeróbkom i dopełnieniom, m. in. Kalinki i J. Muczkowskiego. W ciągu tych trzydziestu lat przekształciła się z bibliografii adnotowanej, okraszanej są-

²⁴ B. Zakrzewski op. cit. s. 225.

¹ S. Makowski: *Feliks Bentkowski (1781—1852)* s. 117.

dami wartościującymi, w książkę o literatach i literaturze. Upłynęło więc w praktyce przeszło dwadzieścia pięć lat, zanim po ukazaniu się dzieła Bentkowskiego, „nastąpiło samookreślenie się historii literatury i oddzielenie się jej od bibliografii”². Wyodrębnienie się bibliografii dokonało się w dziele bibliograficznym Jochera.

Pierwszym wybitnym uczonym, ostatnim i najwybitniejszym reprezentantem Oświecenia, a zarazem polihistorem, zajmującym się dziejami kultury polskiej i dziejami piśmiennictwa, który wyraźnie widział odrębność historii literatury od bibliografii, był Michał Wiszniewski (1794—1865). Wychowanek Liceum Krzemienieckiego i uniwersytetów zagranicznych, znawca bibliotek i piśmiennictwa był od 1831 r. profesorem historii powszechnej, a następnie literatury powszechnej na Uniwersytecie Jagiellońskim. Ambitny uczonek, zapisany w dziejach filozofii i psychologii, włączył do swoich zainteresowań naukowych także dzieje literatury polskiej. W latach 1835—1837 wydał *Pomniki historii literatury polskiej* (4 tomy), a jednocześnie przystąpił do opracowania gigantycznej *Historii literatury polskiej*. Co do historii literatury, był on zdania, że wbrew brzmieniu tytułów różnych dzieł, „żaden naród europejski jeszcze jej nie posiada; to, co mamy, są to tylko rozprawki o literaturze żadnego z sobą związku nie mające, albo biografie uczonych, albo bibliografie, ale nie historia”³. Miał żal do całego pokolenia wykształconych badaczy i znawców literatury, że „bawili się przez lat piętnaście bibliografią nawet tacy, co by historię literatury napisać mogli”⁴. Widocznie jednak i on także był pod sugestią dzieła F. Bentkowskiego, bo w jego papierach zachował się plan dalszej części *Historii literatury* Bentkowskiego⁵. Przedmiotem charakterystyki miały być tylko oryginalne utwory literackie, bo w nich widział wskaźnik wzrostu lub upadku nauk w narodzie. Rzeczą była zaplanowana na 26 rozdziałów, a każdy z nich miał obejmować właściwą historię literatury i bibliografię.

Pierwszy tom *Historii literatury polskiej* Wiszniewskiego ukazał się w Krakowie w roku 1840. Jest to ważna data w dziejach nauki polskiej, gdyż w tym samym roku zapoczątkowano wydawnictwo dwu pomnikowych dzieł (Jochera i Wiszniewskiego), które były wyrazem ostatecznego oddzielania się bibliografii od historii literatury. Wiszniew-

² S. Makowski op. cit. s. 118.

³ M. Wiszniewski: *Historia literatury polskiej* t. 1 s. 20.

⁴ M. Wiszniewski op. cit. t. 1 s. II.

⁵ Rkps BJ nr 949.

ski zaś, choć rozumiał pożytek bibliografii, nie miał dla tej dyscypliny jakiegoś szczególniejszego sentymentu. Niecierpliwiło go to szperactwo całej plejady bibliografów, to wyszukiwanie i ogłaszanie wykazów i opisów książek nie znanych Bentkowskiemu. Interesowały go dzieła jako twory myśli i twórczej wyobraźni i dlatego chciał odrzucić metody bibliografii, by spojrzeć na przeszłość literatury okiem historyka. Ambitnemu autorowi, który zabrał się do pracy nie przetartej przez studia monograficzne, nie była obca pewna doza krytycyzmu, o czym świadczą choćby te słowa: „Jeśli książka moja nie zasłuży na imię historii, które jej dałem, znajdzie tu wszelako czytelnik nagromadzone wiadomości dla przyszłego dziejopisa, których z niemałym móżolem i unudzeniem, niekiedy w nader lichych wierszem i prozą ramotach szukać przychodziło”⁶.

Istotnie tak też się stało. W miarę postępu pracy i narastania materiału, historia schodziła na plan dalszy, a przewagę brały wypisy, materiały i bibliografia, od której tak się odżegnywał, wyrzucając bibliofilom, że dopełnianiem bibliografii Bentkowskiego zbyt długo się bawili, że wyłączenie zamyślenia do bibliografii od lat dwudziestu przeszło doprowadziło do błędnego mniemania, że cała nasza literatura odbiła się w druku, a nawet, że bibliografia jest historią literatury. Wiszniewski przeciwstawia temu mniemaniu pogląd, że literatura nasza nie z samych drukowanych książek się składa, że wielka jej część przez niedbalstwo, gnuśność i nieprzyjazne dla literatury czasy wojen szwedzkich i kozackich ukrywa się po archiwach i bibliotekach. Dobrze zorientowany w zasobach archiwów niektórych magnatów, nie na samych drukach opierał swoją *Historię literatury* i we wstępie do pierwszego tomu zamieścił długą i niesłychanie cenną listę dzieł rękopiśmiennych, o których zebrał wiadomości. Planu szeroko zakrojonego „nie przeprowadził konsekwentnie, dzieło pełne jest ekskursów, nierównomierności, a im dalej w tomy, tym bardziej surowy materiał przeważa nad porządnym opracowaniem”⁷.

Pierwszy tom *Historii literatury* Wiszniewskiego w dużej części należy właśnie do bibliografii. Dość powiedzieć, że ponad 50 stron zajmuje wykaz rękopisów (kronik, pamiętników, relacji i listów) bądź nie odzyskanych, bądź spoczywających w bibliotekach i archiwach. Przeszło 60 stron obejmuje przegląd źródeł do historii literatury. Za przykładem Bentkowskiego wyczytał różne źródła, ważne dla historyka literatury:

⁶ M. Wiszniewski op. cit. t. 1 s. IV.

⁷ S. Pigoń: *Początki pracy badawczej nad dziejami literatury polskiej* s. 20.

autobiografie, listy, relacje, opisy, życiorysy, kroniki, rozprawy, pamiętniki, czasopisma i gazety, opatrując poszczególne pozycje w krótkie charakterystyki. W adnotacjach, charakteryzujących źródła do dziejów literatury, zawarł sąd własny, w słowach oszczędny a nierzadko dosadny. Dawidowi Braunowi przyznał, że „wyrzekł całą prawdę o literaturze polskiej, a wyrzekł pierwszy raz, co w wieku panegiryków wszystkich oburzało i gorszyło”. Józefa Andrzeja Załuskiego nazwał wielkim bibliografem polskim, co wiele dla literatury zrobił, a jeszcze więcej zamierzał. Jakuba Wojta *Disputatio de incrementis studiorum per Polonos et Prussos* (Lipsiae 1723) uznał za najlepszą książkę o literaturze polskiej ze wszystkich, jakie wyszły na początku XVIII wieku. Nie znalazły natomiast jego uznania *Wiadomości historyczno-krytyczne* Józefa Maksymiliana Ossolińskiego, chociaż on właśnie swym chropowatym piórem torował drogę monografiom historyczno-literackim.

W każdym razie jednego zaprzeczyć nie można, że Wiszniewski podjął pracę nad dziełem wielkim i śmiałym, że obraz rozwoju literatury chciał osadzić na szerokim tle historycznym i cywilizacyjnym narodów słowiańskich, że zawarł w swym dziele mnóstwo wiadomości do dziejów kultury i o 90 lat wyprzedził *Dzieje kultury polskiej* Aleksandra Brücknera. W pierwszych sześciu tomach przedstawił Wiszniewski właściwe dzieje piśmiennictwa, oświaty i ruchów umysłowych na terenie dawnej Małopolski, a zwłaszcza w jej centrum, w Krakowie.

Dla dziejów bibliografii ważniejszy jest ten siódmy, gdyż od tego tomu *Historia literatury* przekształca się w bibliografię krytyczną. W tym tomie Wiszniewski musiał przyznać⁸, iż dokładna bibliografia ksiąg i świstków historycznych wydała mu się konieczną do poznania źródeł historii naszej i dlatego pierwszą część tego tomu zajmuje właściwie bibliografia adnotowana, którą słuszniej należałoby nazwać bibliografią krytyczną.

Dla naszego zagadnienia ważne są jego poglądy na zadania bibliografii, wypowiedziane w obszernej przedmowie do tomu drugiego. „Cenię ją i bardzo — pisał tam — mozolną bibliografów pracę, tym więcej, im mniej przestają na opisie samych drukarskich cech jakiej książki, ale zataić nie mogą żalu, kiedy kto, mając jaką rzadką książkę w ręku, przestaje na wypisaniu tytułu, roku wydania, nazwiska drukarza i mecenasa, przy którego herbowym klejnocie autor przyczajony Zoilowi urąga się. Nie lepiejze całą książkę cierpliwie przeczytać, ogłosić z niej

⁸ M. Wiszniewski op. cit. t. 7 s. VIII.

wyciągi w jakim dzienniku, zrobić rozbiór, ocenić, a nawet, jeśli warto, dać przedrukować”⁹.

Wszedł na tę drogę Jocher, który przepełnił swoją bibliografię wyciągami i streszczeniami, ale właściwą bibliografię zaprzepacił. To pewne, że bez bibliografii pracy tej nie można było wykonać. Dlatego postulat Wiszniewskiego w pełni został zrealizowany dopiero w czterech tomach przedruków najrzadszych dzieł literatury mieszczańskiej, przygotowanych trudem czterdziestu lat pracy Karola Badeckiego (patrz: rozdział 23).

Do końca 1845 roku wydał Wiszniewski siedem tomów swej *Historii literatury*, dając w istocie niemal encyklopedyczny zbiór wiadomości o dawnej Polsce, bogato udokumentowanych materiałami źródłowymi. Druk tomu ósmego planował na rok 1846. Zamiaru tego nie zdołał wykonać, gdyż w okresie rewolucji 1846 r. stanął po stronie reakcji. W konsekwencji musiał opuścić Polskę i porzucić tak szeroko rozbudowany warsztat naukowy. Po stłumieniu rewolucji lutowej roku 1846 wrócił na krótko do Krakowa zajętego przez wojska austriackie, sprzedał cały nakład siedmiu tomów swej *Historii literatury* wraz z rękopisem tomu ósmego i materiałami do dalszych tomów Konstantemu Macewiczowi (gdy układy z Zawadzkiem nie doszły do skutku) i w pierwszym miesiącu rewolucji roku 1848 wyjechał do Włoch. Nabywca *Historii literatury*, ceniąc wysoko zarówno autora, jak i pracowicie zgromadzone materiały do dzieła zaledwie w połowie dokonanego, wydał w roku 1851 przejrzany przez Wiszniewskiego tom ósmy, a na wydawcę dalszych tomów upatrzył sobie Aleksandra Przeździeckiego, któremu odstąpił resztę materiałów do *Historii literatury*¹⁰. Przeździecki powierzył opracowanie materiałów tomu dziewiątego, mających posłużyć do uzupełnienia obrazu literatury czasów Zygmuntońskich — Teofilowi Żebrawskiemu, znanemu erudycie, który zebrał w tym tomie literaturę teologiczną, prawniczą, filozoficzną i lekarską.

Materiały pozostawione przez Wiszniewskiego były zaledwie surowcem. Toteż tom dziewiąty, wydany dopiero w roku 1857, był w gruncie rzeczy niczym innym jak tylko bibliografią, przeplataną wiadomościami czerpanymi z innych źródeł. Wśród tych materiałów mieszczą się trzy rozprawki: 1. o Krzysztofie Warszawickim, 2. o astrologii, 3. o astronomii przed Kopernikiem. Dużą część tego tomu zajmuje literatura odno-

⁹ M. Wiszniewski op. cit. t. 2 s. X—XI.

¹⁰ A. Przeździecki był bibliofilem-bibliografem, opublikował materiały bibliograficzne zebrane w archiwach i bibliotekach zagranicznych pt. *Wiadomość bibliograficzna o rękopismach zawierających w sobie rzeczy polskie ...* Warszawa 1850.

sząca się do sporów teologicznych z innowiercami. Wydanie tych surowych materiałów bibliograficznych jako dziewiątego tomu *Historii literatury* uznał Wiszniewski za naruszenie swych praw autorskich. Rezultatem sporu z wydawcą było przerwanie dalszej publikacji materiałów bibliograficznych, zebranych przez Wiszniewskiego i zamknięcie wydawnictwa tomikiem dziesiątym, zawierającym spis 2500 autorów wymienionych w dziewięciu tomach *Historii*.

Wiszniewski zdołał doprowadzić swoje dzieło mniej więcej do połowy XVII wieku. W tomach, które sam wydał, i w dalszych, wydanych z jego materiałów, zawarł „ogromne bogactwo informacji o dziełach z zakresu kronikarstwa, prawodawstwa, szkolnictwa, przyrody, medycyny, nie mniej z literatury pięknej łacińskiej i polskiej, tłumaczonej i oryginalnej, ukształconej i prostaczej”¹¹.

Siedem tomów *Historii literatury* Wiszniewskiego było już od lat na półkach księgarskich i bibliotecznych, a tom ósmy znajdował się w druku, kiedy w Warszawie ukazał się pierwszy tom *Piśmiennictwa polskiego od czasów najdawniejszych aż do roku 1830* Wacława Aleksandra Maciejowskiego (1793—1884), rówieśnika Wiszniewskiego, byłego profesora prawa na Uniwersytecie Warszawskim, później profesora literatury starożytnej w Akademii Duchownej. Autor *Historii prawodawstw słowiańskich* był wybitnym uczonym typu lelewelowskiego, uczniem J. S. Bandtkiego, a później historyków i prawników niemieckich¹². Do roku 1852 wydał trzy grube tomy (z zamierzonych sześciu czy nawet ośmiu), w których zawarł charakterystykę piśmiennictwa do roku 1650. Przed przystąpieniem do nakreślenia tej rozległej panoramy piśmiennictwa przejrzał Maciejowski największe biblioteki naukowe, zarówno publiczne, jak i prywatne. Utwierdził się w przekonaniu, że zebrał materiał bogatszy niż jego poprzednicy, z dzieł drukowanych i rękopisów, i że przeszłość literatury polskiej głębiej zgruntował¹³.

Dzieło jego jest ważne dla bibliografii, bo autor wyzyskał prace bibliografów aż do Jochera, wykorzystał prace bibliograficzne L. Łukaszewicza, J. I. Kraszewskiego, E. Koźmiana, A. Grabowskiego i J. Muczkowskiego. Sprostował błędy wielu bibliografów. Trzeci tom jego *Piśmiennictwa* jest właściwie bibliografią z adnotacjami. Wymienia więc

¹¹ S. Pigoń op. cit. s. 20.

¹² Por. S. Borowski: *Maciejowskiana. Materiały do biografii [!] Wacława Aleksandra Maciejowskiego*.

¹³ S. Pigoń op. cit. s. 21.

tam najpierw dzieła pisarzy nie znanych z nazwiska, dalej zaś dzieła pisarzy znanych z nazwiska. W obu zaś grupach wprowadza podział na: a) druki znane z miejsca i roku wydania w układzie chronologicznym, b) druki z miejsca i roku nie znane lub co do czasu nieokreślone. W dodatkach wymienia inkunabuły polskie.

Do prac poprzedników Maciejowski odnosił się krytycznie. Bentkowskiemu wytknął, że na czele każdego działu i poddziału zamieścił prawniki odpowiadające cudzoziemskim literaturom, a nie naszej literaturze. Ostro osądził Franciszka Siarczyńskiego za niedokładności w opisach bibliograficznych w jego *Obrazie wieku panowania Zygmunta III* (t. 1—2 1828, 3—4 1843—58) i bezkrytyczne powtarzanie niedorzeczności za poprzednikami. Natomiast z uznaniem odniósł się do Ossolińskiego za to, że pchnął bibliografię na nową drogę, bo nie poprzestał na zewnętrznym opisie książek, lecz wniknął głęboko w ich treść i ducha.

Piśmiennictwo Maciejowskiego podzieliło los dzieł Wiszniewskiego i Jochera. Pozostało fragmentem wielkiej pracy indywidualnej, nie mającej oparcia w dostatecznej ilości prac przygotowawczych, przytłoczonej przez materiały bibliograficzne. Z materiałów zdobytych w archiwach i bibliotekach ogłosił jeszcze Maciejowski dodatki do *Piśmiennictwa*.

Śladem dopełniaczy dzieła Bentkowskiego poszedł w swych pierwszych pracach Karol Mecherzyński (1800—1881), filolog, późniejszy profesor historii literatury na Uniwersytecie Jagiellońskim. Biorąc pod uwagę, że „do końca prawie XVIII w. w ogólności więcej u nas po łacinie niż po polsku pisano”¹⁴ opracował *Historię języka łacińskiego w Polsce* (1833), a ponadto zestawił spis krajowych edycji autorów klasycznych. Dziełko jego daje obraz upowszechniania się języka łacińskiego w Polsce, a w końcowej części zawiera katalog krajowych edycji autorów łacińskich od zaprowadzenia druku w Polsce aż do roku 1833 w układzie chronologicznym. Zachętą dla Mecherzyńskiego był fakt, że Bentkowski w *Historii literatury polskiej* całkiem ten rozdział opuścił. Nie jest to katalog kompletny, mimo że autorowi niejedną ważną i nie znaną edycję udało się odkryć w klasztornym albo prywatnym księgozborze. Przy poszczególnych pozycjach podaje Mecherzyński źródło wiadomości o danej edycji. Podobny charakter miała też jego *Historia języka niemieckiego w Polsce* (Kraków 1846).

Głównym dziełem Mecherzyńskiego jest *Historia wymowy w Pol-*

¹⁴ K. Mecherzyński: *Historia języka łacińskiego w Polsce* s. IV.

sce (t. 1—3, 1856—1860), bogato udokumentowana wyjątkami mów różnego rodzaju, wydobytymi po większej części z rękopisów. Planowany tom czwarty już się nie ukazał. Wprawdzie w *Przedmowie* pisze Mecherzyński, że wyłączył z niego szczegółową bibliografię¹⁵, ale we wszystkich tomach zawarł takie bogactwo danych biograficznych i bibliograficznych, że w niektórych częściach jest ono słownikiem bio-bibliograficznym.

Prace Wiszniewskiego, Maciejowskiego i Mecherzyńskiego należą zarówno do dziejów syntezy historyczno-literackiej, jak i do dziejów bibliografii, zwłaszcza że przez dłuższy czas były przydatne jako bibliografie epok dawniejszych. Toż jeszcze Chmielowski pisał przed sześćdziesięciu pięciu laty, że opisy książek, zwłaszcza broszur nie znanych lub mało znanych, zawarte w trzecim tomie Maciejowskiego, nie straciły swego znaczenia. To pewne, że dawniejsi badacze literatury staropolskiej znaleźli w nich bogate materiały źródłowe i wskazówki do dalszych poszukiwań. Na przykładzie prac Wiszniewskiego i Maciejowskiego łatwo dostrzec, że jeszcze w połowie XIX w. badacze dziejów piśmiennictwa nie mogli do końca przewyciężyć związków między bibliografią i historią literatury. Historycy, nie mając przysposobionych przez bibliografię źródeł i materiałów, musieli sami zbierać materiał niezbędny do badań nad dziejami literatury, rozproszony w świecie książki, i z konieczności — przytłoczeni ogromem materiału — stawali się bibliografami. Z czasem, w ciągu drugiej połowy XIX wieku, obie dyscypliny sprecyzowały dokładniej swe cele i metody i określiły wzajemny do siebie stosunek.

Dopiero w drugiej połowie, ściślej biorąc w latach sześćdziesiątych XIX stulecia ustalają się podstawy i założenia naukowego badania literatury, wydzielenia literatury pięknej z piśmiennictwa i oddzielenia jej od bibliografii, zajmującej się całym piśmiennictwem lub jego gałęziami. Jako metodę naukową do badań nad literaturą wprowadzono, wzorem niemieckim, metodę filologiczną. Jej przedstawicielami u nas byli Władysław Nehring, Józef Przyborowski i Antoni Małecki. Z ich to inspiracji zaczęło się planowe badanie źródeł (rękopisów, rzadkich druków), opracowywanie zbiorów i katalogów, krytyczne wydawanie nie znanych unikatów, co wpłynęło na rozbudzenie zainteresowań bibliografią i starodrukami, zwłaszcza gdy nowo założone katedry literatury polskiej (Kraków, Lwów) zaczęły wypuszczać pierwszych naukowo przygotowanych badaczy. Małecki, a następnie jego uczeń i następca na

¹⁵ K. Mecherzyński: *Historia wymowy w Polsce* t. 1 s. XIV.

katedrze Roman Pilat, sam znakomity bibliograf (czego dowodem: *Historia literatury polskiej w wiekach średnich*) wychowali całą generację znakomitych polonistów-bibliografów (W. Bruchnalski, A. Brückner, H. Biegeleisen, W. Hahn, W. Wisłocki, L. Bernacki, S. Wierczyński), dla których (i wielu innych) oparciem i głównym warsztatem pracy w dziedzinie bibliografii stał się Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Dzięki wybitnym indywidualnościom swych dyrektorów (A. Bielowski, W. Kętrzyński, L. Bernacki) i pracowników, „Ossolineum” stało się szkołą bibliografów na długi okres, gdy na uniwersytetach nie było wykładów bibliografii.

*

Przypomnijmy więc na zakończenie tej części, że w pierwszej połowie XIX w. na czoło problematyki bibliograficznej wysunęło się u nas zagadnienie rejestracji polskiej produkcji wydawniczej, czyli opracowanie bibliografii polskiej jako bibliografii narodowej. Na tym tle nastąpiło „rozdzielenie historii i krytyki piśmiennictwa, zdążającej do przeobrażenia się w dzisiejszą historię literatury, i — bibliografii. Przełom ten przygotowywał się lat kilkadziesiąt od połowy XVIII wieku”¹⁶. Jego rzecznikiem był już J. A. Załuski. Jednakże na dziełach bibliograficznych Bentkowskiego i Jochera ciążył jeszcze nieprzewyciężony polihistorizm i encyklopedyzm. Toż nawet Lelewel, zgodnie z poglądami bibliografów francuskich, pisał¹⁷, że „bibliograf, jak polihistor lub encyklopedysta, obowiązany jest znać wszystkie użyteczne, rzadkie i ciekawe książki...”, chociaż i on (polihistor i encyklopedysta) rozumiał już, iż mija era polihistoryzmu. Bentkowski nie mógł już ogarnąć całości piśmiennictwa, zwłaszcza że wprowadził pierwiastek historyczno-opisowy w duchu *historiae litterariae* i musiał odwołać się do pomocy specjalistów. W tym też czasie skryształizowały się zasady nowoczesnej bibliografii, zwracającej uwagę na zewnętrzne elementy książki, na jej cechy wydawniczo-formalne. Ustaliły się zasady opisu i krytyki bibliograficznej (Lelewel).

¹⁶ A. Łysakowski: *Zagadnienie treści i wartości książki w bibliografii* s. 206.

¹⁷ J. Lelewel op. cit. t. 2 s. 246.

ROZWÓJ BIBLIOGRAFII OD POŁOWY XIX WIEKU DO 1918 ROKU

13. KAROL ESTREICHER I JEGO DZIEŁO BIBLIOGRAFICZNE

Wśród nielicznej grupy studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego uczęszczających na nadobowiązkowe wykłady bibliografii wybitnego historyka, palcografa a jednocześnie dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej Józefa Muczkowskiego jednym z jego słuchaczy był w latach 1843—1845 syn b. rektora Uniwersytetu Karol Estreicher (1827—1908). Mając niespełna 16 lat rozpoczął on studia w roku akademickim 1843/44 na Wydziale Filozoficznym, a po ich ukończeniu miał poświęcić się studiom prawniczym. Studia humanistyczne z zakresu literatury i filozofii odpowiadały jego zainteresowaniom literackim i historycznym. Nie porzucił przy tym na wykładach obowiązkowych, lecz uczęszczał również na wykłady jednego z najwybitniejszych wówczas profesorów Michała Wiszniewskiego, wykładającego historię starożytną, literaturę polską oraz nadobowiązkowo literaturę powszechną. Muczkowski wprowadził Estreichera w zasady bibliografii, Wiszniewski, racjonalista i przedstawiciel filozofii zdrowego rozsądku, ugruntował w nim zamiłowanie do badań historycznoliterackich, jak również wywarł wpływ na jego poglądy filozoficzno-społeczne¹.

Studia K. Estreichera w ostatnich latach pobytu na uniwersytecie przypadły na burzliwe lata rewolucji 1846 roku i wcielenia Wolnego Miasta do Austrii, co pociągnęło za sobą upadek kulturalnego i politycznego znaczenia Krakowa. Jako absolwent wydziału prawa wchodził dopiero Estreicher na drogę kariery prawniczej, kiedy ukazał się w Krakowie pierwszy numer „Czasu”, pisma obozu konserwatywnego, który po rozgromieniu żywiółów mieszczańsko-radykalnych, nabrał pe-

¹ J. Grzybowska: *Karol Estreicher (1827—1908)* s. 9.

wności politycznej i uzurpował sobie prawa do reprezentowania interesów ludności polskiej w Galicji².

Estreicher w tym okresie żadnej aktywności politycznej nie przejawiał, chociaż na przełomie 1848/49 był sekretarzem stowarzyszenia młodzieży akademickiej, stawiającego sobie cele samokształceniowe i szukającego kontaktów z młodzieżą rzemieślniczą³. W tym czasie bliska przyjaźń łączyła go z Maksymilianem Grabowskim, synem znanego księgarza Ambrozego Grabowskiego. O tym, jakie są ukryte sprężyny życia politycznego tego kraju, pozbawionego w latach 1849—60 jakiegokolwiek reprezentacji politycznej u siebie czy w Wiedniu, miał się przekonać w ciągu lat pięćdziesiątych we Lwowie, kiedy to dzięki Gołuchowskiemu tylko obronił się przed zakusami prokuratora na swoją wolność⁴.

Zainteresowania bibliografią wystąpiły u Estreichera pod wpływem wykładów Muczkowskiego i Wiszniewskiego, lecz systematyczne zbieranie notat bibliograficznych zaczął od lutego 1848 roku. Po ukończeniu uniwersytetu zainteresowania te jeszcze się spotęgowały — w miarę jak kurczyły się możliwości twórczej pracy literackiej, a dojrzała świadomość politycznej doniosłości pracy nad bibliografią polską. Początkowo zamierzał tylko uzupełnić bibliografie Bentkowskiego, Jochera i Wiszniewskiego⁵, jak to czyniło wielu innych bibliografów. Jest wielce prawdopodobne, że przyjaźń z synem Ambrozego Grabowskiego ułatwiła Estreicherowi zaznajomienie się z warsztatem bibliograficznym tego wszechstronnego księgarza i miłośnika rzeczy ojczystych, a zarazem niepośledniego znawcy dawnej książki i bibliografa, który pozostawił po sobie wśród wielu foliałów także *Bibliografię czyli spis dawnych ksiąg polskich z oznaczeniem ceny, za jaką były sprzedane*⁶.

Pierwsze prace o charakterze bio-bibliograficznym zaczął Estreicher ogłaszać od roku 1853 w lwowskim „Dzienniku Literackim” Jana Dobrzańskiego. Są to *Szkice bibliograficzne z dramaturgii polskiej*, za którymi poszły inne szkice i studia bibliograficzno-krytyczne. Zbierał rów-

² K. Wyka: *Teka Stańczyka na tle historii Galicji w latach 1849—1869* s. 13.

³ J. Grzybowska op. cit. s. 10.

⁴ List K. Estreichera do A. Gołuchowskiego z r. 1873 użyty przez prof. K. Estreichera juniora.

⁵ S. Estreicher: *Jak mój Ojciec pracował nad „Bibliografią”*. Zachowany w rodzinie Estreicherów egzemplarz *Historii literatury polskiej* Bentkowskiego świadczy, że już około 1848 r. uzupełniał Estreicher te dwa tomy dopiskami na marginesach o dziełach odkrytych przezeń w Bibliotece Jagiellońskiej i innych księgozbiorach.

⁶ K. Estreicher [jr]: *Początki „Bibliografii polskiej”* s. XXXIX.

niez materiały do bibliografii prac autorek polskich, którą ogłosił w 1862 r. w czasopiśmie „Niewiasta”.

Pracę nad bibliografią na szerszą skalę podjął Estreicher po przeniesieniu go w roku 1855 do Lwowa na stanowisko asesora sądowego. „Ucisk literatury polskiej, na jaki patrzył we Lwowie w latach 1855—1860, i pomiatanie nią przez Niemców wzbudziły w nim ochotę — jak pisze S. Estreicher⁷ — wykazania, jak bujnym jest rozwój polskiego piśmiennictwa w epoce porozbiorowej i jak jego pogardliwe traktowanie jest niesłuszne”. Zebrał wtedy materiały bibliograficzne za ostatnie dziesięciolecie i ogłosił je w latach 1859—60 w dodatku do „Gazety Lwowskiej” pt. *Piśmiennictwo w Galicji. Do piśmiennictwa w Galicji z ostatniego dziesiątka lat zapisy bibliograficzne. Rok 1849—1859*. Taki był przydługi nieco tytuł tego pierwszego zestawienia ściśle bibliograficznego. Było ono tylko fragmentem bibliografii piśmiennictwa współczesnego w Polsce, a ukazało się dla celów doraźnych w odpowiedzi na zestawienia bibliograficzne oficjalnego bibliografa wiedeńskiego Konstantego Wurzbacha, który niekorzystnie przedstawiał w nich piśmiennictwo polskie. W 1859 r. poinformował K. W. Wójcickiego, że praca nad bibliografią polską jest już poważnie zaawansowana⁸. Pierwszy zarys przyszłej *Bibliografii polskiej XIX stulecia* nazwał Estreicher „Katalogiem książek polskich”. Był to oprawny tom *in quarto*. Jego trzon stanowił drukowany katalog księgarski Walentego Rafalskiego, zawierający około 4500 dzieł z lat 1830—1850 oraz drukowany katalog księgarski H. W. Kallenbacha ze spisem dzieł z lat 1850—1855⁹.

Jednakże koncepcja i zakres bibliografii ukształtowały się dopiero w roku 1861, kiedy to do Estreichera zwrócił się księgarz warszawski Cels Lewicki z propozycją ułożenia dla niego katalogu książek wydanych po roku 1830. Za namową Estreichera był on skłonny wydać katalog obejmujący druki od roku 1800. W ten sposób krystalizowała się pierwsza koncepcja *Bibliografii polskiej XIX stulecia*.

Katalog zamówiony przez Lewickiego miał mieć charakter użytkowy. Księgarz życzył sobie, aby zawierał on dzieła znajdujące się jeszcze w obiegu księgarskim. Lecz Estreicher odrzucił wszelkie ograniczenia zakresu, gdyż szło mu o kompletność druków. Sięgnął więc do wszystkich znanych sobie źródeł bibliograficznych, do Bentkowskiego, Jochera, Bandtkiego, Sz. Bielskiego, S. Barącza, L. Gąsiorowskiego, do

⁷ S. Estreicher op. cit.

⁸ List K. Estreichera do K. W. Wójcickiego z dn. 28 X 1859 w zbiorach Lasockiego w Muz. Nar. w Krakowie.

⁹ K. Estreicher [jr] op. cit. s. XV.

Cmentarza Powązkowskiego K. W. Wójcickiego, *Encyklopedii powszechnej*, „Biblioteki Warszawskiej” i innych czasopism. Z ogromnych katalogów księgarskich Wilhelma Heinsiusa i Krystiana Boguchwała Kaysera wynotował kilka tysięcy poloników krajowych i zagranicznych.

Nie poprzestał na zestawieniach bibliograficznych, lecz odwołał się do pomocy księgarzy, sięgnął także do katalogów księgarskich, których do roku 1861 zebrał około ośmiuset. Tak opracowany katalog bibliograficzny porównał Estreicher z bibliograficznym katalogiem Biblioteki Ossolińskich we Lwowie, obejmującym około 30 000 druków polskich, oraz ze spisami biblioteki Włodzimierza Dzieduszyckiego, ułożonymi przez Władysława Łozińskiego, a zawierającymi około 10 000 dzieł.

Dzięki takiej organizacji pracy w ciągu roku przygotował Estreicher bibliografię druków za lata 1800—1862, lecz rozmiary dzieła stały na przeszkodzie jego wydaniu, gdyż koszt wydawnictwa przekraczał możliwości księgarza-inicjatora. Słabość księgarstwa galicyjskiego w ramach obcego organizmu gospodarczego hamowała wszelkie poważniejsze przedsięwzięcia wydawnicze. W tej sytuacji zwrócił się Estreicher do Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, które przed rokiem (1861) wyróżniło go swoim członkostwem. W dniu 1 maja 1862 r. przedstawił Estreicher na posiedzeniu oddziału nauk moralnych TNK pierwsze dwa tomy *Bibliografii* (każdy po 100 arkuszy), obejmujące litery od A—F. Przedkładając część swego dzieła, poinformował jednocześnie w obszernym referacie o celu, układzie, dokładności i rozległości swego bibliograficznego katalogu, który nazywał także inwentarzem druków polskich i obcych, lecz nas dotyczących. W referacie tym starał się przekonać Towarzystwo o potrzebie, a nawet niezbędności pełnej bibliografii polskiej.

Przekonany o społeczno-kulturalnym i naukowym znaczeniu bibliografii dowodził, że przyczyną nieznaności przeobrażania się i wzrostu naszego piśmiennictwa w ostatnim stuleciu jest brak dzieł bibliograficznych, które by zestawiały ze ścisłością matematyczną rezultaty prac całego kraju. „Jeżeli gdzie — twierdził Estreicher¹⁰ — to w piśmiennictwie należałoby obliczyć siły własne, wiedzieć każdej chwili, co mamy, a przy tym starać się o to, czego nam nie dostaje. Dzieł takich, które by wskazywały wszystko, co napisano w którejkolwiek gałęzi, nie mamy po dziś dzień, dlatego każdy pracownik, mianowicie w zakresie historii i nauk ścisłych, walczy najpierw z elementarnymi przeszkodami biblio-

¹⁰ K. Estreicher: *Bibliografia polska od 1800—1862 roku...* s. 4. Odbitka z „Biblioteki Warszawskiej”.

graficznymi, zanim uformuje sobie jakie takie pojęcie o stanie tej gałęzi literatury, nad którą pracuje”.

Jednocześnie Estreicher w referacie swym rozwinął perspektywy dalszej pracy nad pełną *Bibliografią polską*. Aby nie przeciągać pracy bibliograficznej, wysunął koncepcję pracy zespołowej. Mając kartkowy katalog alfabetyczny, utworzony z wycinków dzieł bibliograficznych, zamierzał porównać go z katalogami wszystkich ważniejszych bibliotek krajowych, a także zagranicznych. W tym celu chciał zatrudnić jednocześnie w różnych ośrodkach naukowych młodych pracowników, którzy by porównywali wyznaczone im materiały (pewne litery katalogu) z katalogami bibliotek. Do podjęcia takiej zespołowej pracy potrzebne były poważne fundusze. Na rząd zaboreczy nie można było liczyć. Estreicher apelował więc do mecenasów-arystokratów i do towarzystw naukowych o pomoc w tej imprezie. Był przekonany, że można by w bardzo krótkim czasie, bodaj czy nie w ciągu kilku lat, opracować zespołowo najdokładniejszy katalog bibliograficzny wszystkich druków polskich.

Tym swoim wystąpieniem wysunął się wtedy Estreicher na czoło bibliografów polskich. Doraźnym sukcesem jego referatu w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, ogłoszonego w szerszym ujęciu na łamach „Biblioteki Warszawskiej”, było powołanie Estreichera w 1862 r. przez Aleksandra Wielopolskiego na stanowisko bibliotekarza w bibliotece Szkoły Głównej w Warszawie i wykładowcy bibliografii w tej uczelni¹¹. Dzięki śmiałej decyzji przyjęcia trudnych i odpowiedzialnych obowiązków, podjętej zapewne za radą jego teścia Ambrożego Grabowskiego, znalazł się Estreicher przy największym warsztacie bibliograficznym, gdyż biblioteka Szkoły Głównej była najzasobniejsza w polonika i liczyła wówczas przeszło 200 000 tomów, niestety przeważnie nie skatalogowanych.

Okres warszawski odegrał wielką rolę w życiu Estreichera. W tym czasie skryształizowała się jego koncepcja bibliografii, a także ukształtował się jego pogląd na bibliografię¹². W Warszawie zaczął Estreicher rozszerzać swój plan pracy na całą bibliografię polską, a nie tylko na

¹¹ „Bibliot. warsz.” 1862, t. 3 s. 324—348 i 507—550. Referat uzupełnił danymi o ilości rozchodzących się dzieł rocznie, ilości egzemplarzy, wiadomościami o taniach drukach i rabacie, informacjami o honorariach, wreszcie uwagami o przedrukach. O pracy Estreichera w bibliotece Szkoły Głównej pisze M. Łodyński: *Początki bibliotekarstwa Karola Estreichera oraz Helena Kozerska: Warszawska Biblioteka Uniwersytecka 1832—1871*. Warszawa 1967.

¹² Por. K. Estreicher: *O bibliografii*. Bibliot. warsz. 1865, t. 2 s. 246—59 i 459—71 i oddzielnie.

wiek dziewiętnasty. „Dążył nie do dokładnego opracowania jednej tylko części naszego piśmiennictwa, ale do śpiesznego ujęcia całości jego obrazu, co mogło jedynie uświadomić nam samym ogrom stworzonego w Polsce dzieła kulturalnego, a zarazem zaimponować wielkością obcym, wrogom czy przyjaciółom zagranicznym”¹³.

Porównując swe zestawienia z bogatymi zasobami bibliotek warszawskich, a zwłaszcza ze zbiorami biblioteki Szkoły Głównej, rychło przekonał się, że bibliografii jego dużo jeszcze brakuje do zupełności i dokładności. Nie zraził się tym jednak, że dzieło już napisane i przepisane należało z gruntu przerobić, bo w ciągu trzech lat rozrosło się o trzecią część pierwotnej objętości. Cały rok 1863 poświęcił Estreicher wyczerpanej pracy w bibliotece, tj. opracowywaniu zbiorów, co nadwędziło jego zdrowie. W 1864 r. przygotował teksty wykładów bibliografii i pracował nad pomnożeniem *Bibliografii*.

W marcu 1865 r. rozpoczął wykłady bibliografii. Wstępny wykład programowy ukazał się w tymże roku drukiem, a rękopisy wykładów zachowały się do dzisiaj w Ossolineum. „Napreżone stosunki polityczne w Warszawie nie zahamowały pracy Estreichera. Obok ciągłego uzupełniania bibliografii bogatymi zbiorami warszawskimi, obok pracy w bibliotece i Szkole Głównej, znajdował jeszcze czas na opracowanie licznych haseł do *Encyklopedii* Orgelbranda oraz na przygotowanie rozprawy doktorskiej pt. *Günter Zainer i Świętopełk Fiol*, poświęconej początkom drukarstwa w Polsce, a opartej na drobiazgowej analizie typograficznej wydawnictw omawianych drukarzy. Rozprawę tę opublikował w Warszawie i obronił w 1867 r., uzyskując stopień doktora filozofii”¹⁴.

W roku 1868 wykończył Estreicher swe dzieło i zamierzał przystąpić do druku, lecz kurator Warszawskiego Okręgu Naukowego — Witte, zabronił mu drukowania *Bibliografii*. W tym stanie rzeczy, licząc się także z bliską reorganizacją Szkoły Głównej, zrezygnował Estreicher ze swego stanowiska w Warszawie, skorzystał z propozycji objęcia kierownictwa Biblioteki Jagiellońskiej i przeniósł się do Krakowa¹⁵. Tutaj podjął starania o urzeczywistnienie swego planu wydania *Bibliografii polskiej*.

Z pomocą Towarzystwa Naukowego Krakowskiego rozpoczął w roku 1869 druk *Bibliografii* zeszytami¹⁶. Na karcie tytułowej pierwszego

¹³ S. Estreicher op. cit.

¹⁴ J. Grzybowska op. cit. s. 16—17.

¹⁵ O jego pracy na tym stanowisku pisze J. Baumgart: *Karol Estreicher jako bibliotekarz*.

¹⁶ Patronat nad drukiem *Bibliografii* objął Oddział Nauk moralnych TNK.

zeszytu położył wielki i wymowny tytuł: *Bibliografia polska. 120 000 druków. Część I. Stolecie XIX. Katalog 50 000 druków polskich lub Polski dotyczących od roku 1800, ułożony abecadłowo według autorów i przedmiotów z wyrażeniem cen księgarskich*. Kładąc taki tytuł, Estreicher miał świadomość, że dzieło jego, którego część pierwszą począł wówczas publikować, jest doniosłym czynem społecznym, politycznym i naukowym¹⁷.

Obok głównego tytułu, który zapowiadał opracowanie całej bibliografii polskiej, podał Estreicher liczbę: 120 000 druków. Początkowo miał zamiar dać liczbę 150 000 druków (i taką też liczbę podaje w liście do Wójcickiego), lecz ostatecznie zdecydował się na wysunięcie liczby 120 000. We wspomnianym liście tłumaczy, że „dlatego tak cyfrę uwydatnił, aby imponowała tym, którzy zaprzeczają, iżbyśmy mieli jaką literaturę”¹⁸. Miał głębokie przeświadczenie, że cyfra więcej tu znaczy niż wszystkie ogólnikowe dowodzenia.

Na szczególną uwagę zasługuje przedmowa do pierwszego tomu, bo to cała rozprawa, ważna dla dziejów bibliografii. W pierwszej części obszernej przedmowy dał Estreicher najogólniejszy zarys dziejów bibliografii w Polsce i scharakteryzował prace swych poprzedników. Jednocześnie przedstawił historię swej pracy nad bibliografią polską. „Nie wstydzę się wyznać — pisał tam Estreicher¹⁹ — że proste katalogowanie książek zabrało mi więcej dwudziestu lat pracy, a pomimo tego nie ogarnąłem całego materiału”.

Układając katalog nie trzymał się Estreicher wzorów w podobnych bibliografiach zagranicznych, lecz do układu alfabetycznego autorów i tytułów włączył także odsyłacze przedmiotowe, tworząc układ krzyżowy, co było niewątpliwą nowością. Zrobił to przez wzgląd na przyszłego użytkownika, świadomy, że „łączenie abecadłowego porządku materii z abecadłem pisarzy nie jest przyjętym w żadnych katalogach”²⁰.

Podejmując pracę nad bibliografią, Estreicher musiał rozwiązać szereg problemów dla ustalenia metody opracowywania materiału, sło-

10 VI 1869 r. zawiadomił Estreicher redakcję „Biblioteki Warszawskiej” o powołaniu Komisji Bibliograficznej, która działała swe rozpoczęcia od wydania *Katalogu abecadłowego druków polskich wieku XIX*. O działalności Komisji pisze B. Schnaydrowa: *Komisja Bibliograficzna Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*.

¹⁷ Pierwszy zeszyt *Bibliografii polskiej* ukazał się w jesieni 1869 r. Całość pierwszego tomu ukazała się w roku 1872. Poprzedza go obszerna przedmowa.

¹⁸ Rkps Biblioteki PAN w Krakowie sygn. 1426.

¹⁹ *Bibliografia polska*. T. 1. Kraków 1872 s. XIII.

²⁰ *Ibidem* s. XIV.

wem — musiał ustalić zasady, jakimi miał się w porządkowaniu materiału kierować. Jako podstawowe hasło wysuwał nazwiska, a pojęcie autorstwa ujmował bardzo szeroko (autor, redaktor, wydawca, tłumacz). Znacznie trudniejsza była sprawa z dziełami wydanymi anonimowo lub pod kryptonimami. Dzieła wydane bezimiennie lub pod pseudonimem szereguje bądź pod wykrytym autorem, bądź — jeśli autora lub tłumacza wykryć się nie dało — pod pierwszym rzeczownikiem tytułu. W przypadku odkrycia autorstwa dzieła już opisanego daje odsyłacz do pełnego opisu danego dzieła pod hasłem tytułowym. Natomiast, jeśli dzieło bezimienne odnosi się do jakiejś miejscowości lub osoby, wówczas znajduje się nie pod pierwszym rzeczownikiem tytułu, lecz pod nazwiskiem osoby lub nazwą miejscowości, o której w tytule mowa. Dzieła, których autorowie podpisali się tylko pierwszymi literami (kryptonimem), umieścił na czele odpowiedniej litery w *Bibliografii*, biorąc pod uwagę drugą literę kryptonimu jako pierwszą literę przypuszczalnego nazwiska. Jeżeli autor zamiast nazwiska podał inne określenie (godność, stanowisko, charakter), wówczas grupował Estreicher jego prace pod tym hasłem (kapłan, przyjaciel dzieci, szlachcic itp.). Dzieła wspólnie opracowane umieścił Estreicher pod pierwszym autorem. Pod nazwiskiem tłumaczy umieszczał przekład, jeśli nie było znane nazwisko autora; w tych przypadkach, przy każdym nazwisku dodawał słowo „tłumacz” dla rozróżnienia od nazwisk autorów. Czasopisma zamieścił pod nazwiskami redaktorów, pod ich tytułem indywidualnym oraz pod hasłem zbiorczym „czasopisma”, a kalendarze pod wydawcami.

Początkowo zamierzał wcielić do swego dzieła także treść czasopism²¹. Jednakże przez wzgląd na trudności materialne ograniczył się do włączenia kilkunastu tysięcy odsyłaczy pod wszystkimi ważniejszymi nazwami przedmiotów. Nadając swojemu katalogowi postać dzieła bibliograficznego, wciągnął do niego liczne ważne szczegóły o charakterze historyczno-literackim. Zamieścił więc w kilkuset miejscach wzmianki o ważniejszych dziełach będących w rękopisach, a pod nazwiskami cenniejszych pisarzy obcych — wiadomości o rękopiśmiennych przekładach. Pod niektórymi hasłami zestawił oddzielne bibliografie przedmiotowe²². I tak pod hasłem „autorka” zamieścił spis prac wszystkich kobiet piszących od czasów najdawniejszych a występujących bądź z osobnymi dziełami, bądź w czasopismach. Pod hasłem „dramat” zebrał oryginalne, a także tłumaczone prace sceniczne — bądź drukowane, bądź rękopiś-

²¹ Ibidem s. XII.

²² Pod nazwiskiem Jocher — indeks do *Obrazu ... Jochera*. Zajmuje on 77 stron.

mienne, od czasu powstania sceny narodowej. Pod hasłem „czasopisma” zebrał wszystkie czasopisma polskie, jak i wydawnictwa zbiorowe od czasów najdawniejszych. W wielu miejscach zaznaczył Estreicher przy nazwisku autora datę jego urodzin lub zgonu, przez co ułatwił ustalenie autorstwa lub edycji danego druku. Zdemaskował przerabiaczy cudzych dzieł, względnie przywrócił autorstwo pisarzom mylnie podanym.

Podjmując się tej ogromnej pracy, wykonywanej indywidualnie, Estreicher świadomie zrezygnował w tej części swej *Bibliografii* z dokładności w opisach bibliograficznych. Starał się jednak opisać z możliwą dokładnością przynajmniej te druki, które miał w rękę. Dążył do tego, by tytuł dzieła w całości dosłownie był powtórzony, liczba stron i rycin podana. Jeżeli w treści dzieła znalazł się szczegół informujący o autorstwie druku lub wyjaśniający pochodzenie danego dzieła, wówczas dawał krótkie objaśnienie. Krytykom, wytykającym już po wyjściu pierwszego zeszytu, że autor ograniczył się do zarejestrowania druków, wyjaśnił, że nie szło mu o dzieje piśmiennictwa, lecz o katalog²³. Żegocie Paulemu, którego nazywa najbieglejszym ze współczesnych sobie bibliografów polskich, przyznaje Estreicher zasługę, że ustrzegł go od grubszych błędów w *Bibliografii*²⁴.

W toku prac nad bibliografią XIX w. wykorzystał Estreicher materiały bibliograficzne swoich poprzedników, wśród nich także materiały wileńskie Jochera i Sobolewskiego, gdyż Zawadzki przysłał mu bezinteresownie znaczne materiały pozostałe po tych znakomitych bibliografach²⁵. W ten sposób legendarne niemal materiały bibliograficzne bibliografów wileńskich znalazły się w rękę autora *Bibliografii polskiej*.

Równoległe z drukiem *Bibliografii polskiej XIX stulecia* postępowała praca nad bibliografią druków dawnych od XV do XVIII w. Zajęty drukiem *Bibliografii polskiej XIX stulecia*, przekazał Estreicher swoje materiały bibliograficzne dotyczące druków XV—XVIII w. znanemu sobie bibliografowi Janowi Kantemu Szlachtowskiemu²⁶ i ten w roku 1870 zabrał się do pracy. Pracę swą wykonał Szlachtowski tylko częściowo, bo śmierć oderwała go od warsztatu bibliograficznego. Po nim kontynuował pracę nad bibliografią XV i XVI w. historyk Józef Szujski²⁷, ale

²³ *Bibliografia polska* t. 1 s. XV.

²⁴ Żegota Pauli był od 1870 r. tymczasowym amanuentem w Bibliotece Jagiellońskiej.

²⁵ *Bibliografia polska* t. 4 s. IV.

²⁶ Por. K. Estreicher: *Dr Jan Kanty Szlachtowski*.

²⁷ Józef Szujski, historyk, późniejszy sekretarz generalny Akademii Umiejętności.

zarzucił on metodę Szlachtowskiego. Szujski nie dokończył tego dzieła. W 1873 r. na życzenie nowo założonej Akademii Umiejętności przejął rzecz ponownie Estreicher i zajął się ostatecznym zredagowaniem dzieła. Rozumiejąc trudności, na jakie natrafili poprzednicy, Estreicher zestawił materiał w układzie chronologicznym, a obok części chronologicznej umieścił alfabetyczny spis druków dochowanych w główniejszych bibliotekach polskich, zarówno publicznych, jak prywatnych. W trakcie pracy odwołał się do pomocy bibliotekarzy wszystkich bibliotek polskich. Apel przyniósł poważne rezultaty. Bibliografia, której liczbę druków oceniał Szlachtowski na 4000, urosła do 7200, zatem niemal podwoiła się ilościowo. W ten sposób powstał luźny tom bibliografii pt. *Bibliografia polska XV—XVI stulecia, zestawienie chronologiczne 7200 druków w kształcie rejestru do Bibliografii, tudzież spis abecedowy tych dzieł, które dochowały się w bibliotekach polskich* (1875). Był to więc jednocześnie pierwszy polski katalog centralny dawnych druków.

Doświadczenia zebrane w ciągu opracowywania tego tomu były niejako zaprawą bibliograficzną do dalszych prac nad bibliografią starych druków. Rezultaty, jakie osiągnął w tym tomie, ocenił autor nie tylko pozytywnie, lecz wręcz entuzjastycznie. W przedmowie do tego tomu pisał: „Otrzymujesz, czytelniku, książkę niepozorną, za którą tęsknili od lat wielu bibliomanowie, historycy literatury, nauczyciele polskiej literatury, zbieracze bibliotek, mężowie pracy poważnej, zgoda wszyscy, dla których nie obojętną jest historia i literatura nasza”²⁸. Starał się więc zachęcić do studiowania tego dzieła, jako księgi streszczającej niejako życie umysłowe narodu w okresie nieco dłuższym niż stulecie. Dowodził, że „dzisiejszej naukowości w kraju naszym nic nie szkodzi bardziej nad obojętność na to, co zdziałali przodkowie na drodze umiejętności i literatury”. Kończył wywody wnioskiem, że *Bibliografia polska* ułatwia ową łączność przeszłości naukowej z terażniejszością, co świadczyło o nowoczesnym pojmowaniu jej roli.

Bibliografia druków XV i XVI stulecia oddała sprawie bibliografii poważne usługi, bo rozbudziła zainteresowanie dawnymi drukami wśród bibliografów i zbieraczy i przyczyniła się do ujawnienia wielu unikatów, a także obudziła uspięne przez pewien czas bibliofilstwo wśród arystokracji i inteligencji. Pod tym względem spełniła podobną rolę, jaka przez 60 laty przypadła *Historii literatury polskiej* F. Bentkowskiego.

Jednocześnie postępował druk *Bibliografii polskiej XIX stulecia*. W latach 1870—1880 ukazało się 5 tomów I części. W latach 1881—1882

²⁸ *Bibliografia polska XV—XVI stulecia*. Kraków 1875 s. 2.

ukazały się dwa tomy (t. 6—7), zawierające uzupełnienia do roku 1880 włącznie.

Tempo zarówno pracy wydawcy, jak i druku musiało być bardzo szybkie, skoro w roku 1882 równocześnie z 7 tomem *Bibliografii* ukazał się tom 1 drugiej, czyli chronologicznej części *Bibliografii polskiej*, czyli tom 8 zbioru ogólnego. Przyniósł ten tom chronologiczne zestawienie druków XV, XVI i XVII wieku. Już w trzecim tomie I części *Bibliografii* (1876) zapowiedział Estreicher wydanie bibliografii XV—XVIII stulecia, argumentując jego potrzebę względami ogólnonarodowymi. W przedmowie do tego tomu pisał wówczas, że „co minęło, ma być podwaliną tego, co w dziejowym rozwoju nastąpić musi, że naukowa nasza przeszłość zasadą ma być naukowej przyszłości, bo literatura nasza [...] żyje, a jak nie zginęła, nie zginie”²⁹.

Zawiązek bibliografii w układzie chronologicznym wyszedł od Szlachetowskiego, który ułatwił Estreicherowi opracowanie druków XVI wieku, dalsze stulecia w ramy chronologicznego porządku ujął Achilles Breza. Materiały przez nich zestawione Estreicher przejrzał, tytuły dopełnił, całość ostatecznie zredagował. Podobnie jak w *Bibliografii polskiej XV—XVI stulecia*, zastosował i w drugiej części *Bibliografii* opis uproszczony: nazwisko, skrócone imię autora lub tylko pierwszą literę, względnie pierwszy rzeczownik tytułu i skrócony tytuł. Był to więc w gruncie rzeczy ogromny katalog księgarski lub inwentarz piśmiennictwa.

Estreicher przewidywał zarzuty ze strony bibliofilów i bibliografów i dlatego wyjaśnił swoje zamierzenia w ten sposób, że drukuje naprzód rodzaj rejestru, ale drukuje całość okrągłą. Powoływał się przy tym, że *Słownik* Lindego daje w całości materiał językowy, bibliografia natomiast odtwarza z materiału narodowego to co ukazało się drukiem. Jedno drugim dopełnia się dla pożytku swoich, dla ochrony od obcych. Jeszcze mocniej podkreślił tę społeczną funkcję bibliografii w przedmowie do wydanego jednocześnie tomu siódmego. Widoczne było, że Estreicher pragnął, by bibliografia zaważyła w walce o byt narodu przeciw naciskowi germanizacyjnemu, jaki wzmógł się po wojnie francusko-pruskiej.

Jako doświadczony bibliograf widział Estreicher w toku pracy nad tym tomem, jak niepewne, niejasne, niedokładne dane o dziełach i ludziach zawierały dostarczone mu materiały bibliograficzne. Bardzo często musiał świadomie powtórzyć rzecz podejrzaną pewności, powtórzyć sprzeczność, bo inaczej nie mógł wybrnąć z labiryntu karteczek.

Po ukazaniu się pierwszego tomu drugiej części *Bibliografii polskiej*,

²⁹ *Bibliografia polska* t. 3 s. IV.

tj. chronologicznego zestawienia 73 000 druków, zwrócił się do Estreichera przedstawiciel warszawskich pozytywistów, historyk literatury, Piotr Chmielowski, sam wybitny bibliograf, autor hasła „bibliografia literatury” w *Wielkiej encyklopedii ilustrowanej*, z propozycją przygotowania w Warszawie, przy poparciu finansowym ze strony Kasy im. Mianowskiego, spisu chronologicznego druków objętych *Bibliografią polską XIX stulecia*. W ten sposób powstał tom 10 wydany w roku 1885, zawierający spis chronologiczny 1800—1870, zestawiony przez opłaconych z funduszków Kasy im. Mianowskiego dwóch pracowników, lecz zredagowany i przygotowany do druku przez Estreichera³⁰. Obejmuje on materiał pełniejszy aniżeli w siedmiotomowej części pierwszej. Znalazło się w nim dodatkowo 10 000 druków, których tam nie było. Pomocą zewnętrzną tłumaczy się wydanie tego tomu w terminie wyprzedzającym o trzy niemal lata ukazanie się drugiej części chronologicznego zestawienia druków XVIII stulecia, tj. tomu 9 ogólnego zbioru.

Dopełnieniem tomu dziesiątego *Bibliografii* jest ostatni (4) tom drugiej części *Bibliografii*, który zawiera spis chronologiczny za lata 1871—1889 i sprostowania oraz dodatki do poprzednich zestawień chronologicznych. Ukazał się on w roku 1890. W ten sposób po 40 latach pracy nad *Bibliografią polską*, w ciągu 20 lat pracy wydawniczej, prowadzonej wytrwale i ofiarnie, w dużej części z własnych funduszków, gdyż wpływy z prenumeraty opłacały zaledwie papier i introligatora, dokonał Estreicher wielkiego dzieła zestawienia całego piśmiennictwa polskiego od czasów najdawniejszych aż do roku 1889. W drugiej części *Bibliografii*, zawierającej spisy chronologiczne druków od w. XV do XIX, dał Estreicher inwentarz chronologiczny druków polskich i Polski dotyczących za okres przeszło czterystu lat.

Nieco wcześniej, bo po ogłoszeniu drugiego tomu spisu chronologicznego druków staropolskich, obejmującego XVIII stulecie czyli 9 tomu zbioru ogólnego *Bibliografii polskiej*, wyszła ze środowiska lwowskiego, z Koła Literacko-Artystycznego, inicjatywa uczczenia zasług twórcy *Bibliografii polskiej*. W odezwie, którą w imieniu Koła Literackiego podpisali w marcu 1889 r. m. in. Ludwik Kubala, Antoni Małecki, Wojciech Kętrzyński, Roman Pilat, Bronisław Czarnik, Wilhelm Bruchnalski, Ludwik Finkel — czytamy: „Czterdzieści lat temu rozpoczął niestrudzony bibliograf, dr Karol Estreicher, żmudną pracę około gromadzenia materiałów do *Bibliografii polskiej*. Pierwszy tom tego pomnikowego wydawnictwa, jakim dotąd żaden naród poszczycić

³⁰ Tymi pracownikami byli: E. Minkowiecki i Z. Komarnicki. Por. Z. Szwejkowski: *Zarys Historii Kasy im. Mianowskiego*.

się nie może, wyszedł z druku 1870 roku, a ostatni, zawierający bibliografię XVIII w., w ubiegłym roku. Jeśli zważymy, jak wielkie usługi oddała praca Estreichera piśmiennictwu polskiemu w ogóle, a badaczom jego w szczególności; jeśli uprzytomnimy sobie wrażenie, jakie poza granicami naszego kraju wywołał ten olbrzymi spis dzieł polskich, świadczący o wielowiekowej naszej cywilizacji; jeśli pomyślimy na koniec, że tych kilkudziesięcioletnich trudów zasłużonego pracownika nie wynagrodzono dotąd jak należy, bo Estreicher pracę swoją oddawał ogółowi z zupełną niemal bezinteresownością: to poczujemy się wobec niego dłużnikami, na których ciągle spoczywa nieuiszczony obowiązek spłacenia tego moralnego długu. W poczuciu tego obowiązku Koło Literacko-Artystyczne lwowskie uchwałą powziętą w dniu 1 marca br. postanowiło uczcić zasługi Estreichera medalem i podając uchwałą tę do publicznej wiadomości wzywa ogół polski do wzięcia udziału w subskrypcji na ów medal...". Uwieńczeniem tej inicjatywy była wspomniana już uroczystość wręczenia K. Estreicherowi w dniu 24 listopada 1889 r. przez delegatów Koła Literacko-Artystycznego w sali Obiedzińskiego, w gmachu Biblioteki Jagiellońskiej, srebrnego i spiżowego medalu z jego podobizną i napisem: „Za Bibliografię polską XVI, XVII, XVIII i XIX wieku. Ziomkowie 1889”³¹.

O charakterystykę i ocenę dzieła Estreichera na tle historycznym ze stanowiska humanisty pokusił się w roku 1893 historyk literatury dr Zdzisław Hordyński. Jego *Obraz piśmiennictwa polskiego XV—XIX wieku* zawiera historię obu części *Bibliografii polskiej*, szczegółowe informacje o zawartości poszczególnych części, a także charakterystykę i ocenę wartości naukowej *Bibliografii* Estreichera dla badaczy dziejów literatury polskiej. Hordyński przeniknął arkana warsztatu bibliograficznego Estreichera, dlatego też zwrócił uwagę na wartość spisów chronologicznych, nie znanych w innych bibliografiach zagranicznych. Hordyński starał się uzasadnić społeczne i naukowe znaczenie dzieła Estreichera, wysuwając cztery kwestie: czy *Bibliografia polska* Estreichera odpowiada przeznaczeniu swemu? Czy spełniła ona w każdym względzie nadzieje swego autora i oczekiwania uczonych? Jakiego od tych ostatnich doznała przyjęcia? Czy w nauce naszej oznacza ona w istocie postęp i jaki? Dając pozytywną odpowiedź na powyższe kwestie, Hordyński podniósł, że świat naukowy polski i niepolSKI, z wyjątkiem szowinistów rosyjskich, przyjął dzieło Estreichera pozytywnie, z zainteresowaniem i nawet zdumieniem. Rozpatrując się w dziele sa-

³¹ For. J. Korpała: *Bibliografia polska Karola Estreichera w dziejach kultury i nauki polskiej* s. 27.

mym, uwzględnwszy warunki i okoliczności, w jakich powstało, doszedł autor do wniosku, że „i sposób zbierania materiału — pomimo, iż zastosowano jedynie w danych warunkach możliwy i prowadzący do celu — i sposób opracowania go, pomimo całej sumiennosci i staranności autora, skazywał już z góry dzieło na pewną niedokładność”³². Wskazując na niedokładności *Bibliografii* Estreichera, dowodził jednak Hordyński przekonywująco, że stosunkowo nieznaczna liczba opuszczeń i braków (w porównaniu z *Bibliografią* Teodora Wierzbowskiego nie przekraczającą 8%) świadczy o ściśle naukowej wartości dzieła Estreichera, pełniejszego i lepiej opracowanego niż w innych literaturach.

Tak więc piórem Hordyńskiego nauka polska oddała pełną sprawiedliwość dziełu i jego twórcy.

14. BIBLIOGRAFIA NARODOWA KAROLA I STANISŁAWA ESTREICHERÓW

Rok 1890 stanowi jakby zakończenie pierwszego okresu w pracy Karola Estreichera nad *Bibliografią polską*. Jego warsztat bibliograficzny niesłychanie się rozrósł i wzbogacił, gdyż objął niezwykle rozległy materiał. Prócz 11 tomów *Bibliografii polskiej* (1870—1890), *Bibliografii polskiej XV—XVI stulecia* (1875) i zeszytu specjalnego przygotowanego z okazji wystawy wiedeńskiej pt. *Bibliografia polska XIX stulecia zeszyt dodatkowy, 3000 druków od 1871 r.* (1873), wydał Estreicher w tym okresie takie obszernie zestawienia materiałowo-bibliograficzne i bibliografie, jak *Teatra w Polsce* (3 tomy, 1873—1879), zestawienie bibliograficzne dzieł J. I. Kraszewskiego i jego przekładów na języki obce (1879 i 1887), a przede wszystkim ogromne *Zestawienie przedmiotów zawartych w 136 tomach Biblioteki Warszawskiej z lat 1841—1874* (1875), także *Zestawienie przedmiotów i autorów zawartych w 32 tomach Tygodnika Ilustrowanego z lat 1859—1875* (1877), nie licząc innych prac i zestawień. Miał więc za sobą dorobek większy niż jakikolwiek inny bibliograf współczesny. Ale po wręczeniu mu medalu lwowskiego, Estreicher, mimo podeszłego wieku (przekroczył bowiem znacznie sześćdziesiąt lat), nie spoczął na laurach. Nie poprzestał na bibliografii rejestrującej w układzie chronologicznym druki od początków drukarstwa w Polsce, lecz podjął opracowanie adnotowanej bibliografii narodowej.

Nad bibliografią druków XV—XVIII w. pracował już Estreicher od wielu lat, gromadząc do niej obfite materiały. Zarówno *Bibliografia polska XV—XVI stulecia*, jak i spisy chronologiczne były tylko przy-

³² Z. Hordyński: *Obraz piśmiennictwa polskiego* s. 406.

gotowaniem do tego wielkiego dzieła, które miało być koroną jego pracy bibliograficznej. Zakończywszy około roku 1882 układanie spisów chronologicznych (druk ich miał trwać do roku 1890), przystąpił Estreicher do segregowania materiałów zbieranych przez lat przeszło trzydzieści i rozpoczął przygotowywać redakcję nowej serii *Bibliografii*, mającej objąć alfabetyczny wykaz druków wydanych między XV a XVIII stuleciem. Były to materiały różnego pochodzenia¹. Estreicher zaczął je przerabiać w jedną całość według oryginalnego, przez siebie obmyślonego i konsekwentnie przeprowadzonego systemu. O tym systemie pisze Estreicher w przedmowie do 1 tomu nowej części *Bibliografii* (t. 12 zbioru ogólnego). Na lata 1882—1890 przypada więc najbardziej wyjątkowa praca K. Estreichera nad krytycznym uporządkowaniem zebranego materiału, doprowadzeniem go do jednakowego poziomu, przerobieniem pod kątem widzenia jednego planu i wprowadzeniem odsyłaczy ułatwiających korzystanie z *Bibliografii*. Mimo że w okresie kierowania Biblioteką Jagiellońską ogromnie wzbogacił jej zasoby w polonica, Estreicher nie miał możliwości porównania wszystkich opisów bibliograficznych z drukami, gdyż nie wszystko mógł znaleźć w Krakowie. Postanowił przeto nie kłaść wagi na akrybię w opisywaniu zewnętrznych cech druku (w przeciwieństwie do Wierzbowskiego), natomiast skupić swoją uwagę: 1. na opisaniu treści druków, 2. wskazaniu bibliotek, w których się one znajdują, 3. na informacjach o literaturze przedmiotu. Postawił sobie zatem zadania daleko wykraczające poza powszechnie przyjęte w tego rodzaju bibliografiach założenia.

W tych warunkach, w jakich wówczas Estreicher pracował, opisywanie poszczególnych pozycji przedstawiało duże trudności².

Mimo wielkiego wkładu pracy Estreicher był świadomy, że nowe dzieło nie może być nawet tak dokładne, jak bibliografia XIX stulecia, że materiału wyczerpać nie podobna, bo jest on za rozległy i zbyt słabo obrobiony. Nie przejmował się niedostatkami swego warsztatu bibliograficznego, bo wiedział, że uważny użytkownik łatwo spostrzeże bogactwo materiału zawartego w pracowitych notach, które sam nazywał „monografiami ujętymi w lakoniczne wyrazy. Ramy są tak przystosowane, aby dalszy badacz wykroić mógł materiał do dalszych studiów”.

W tej części *Bibliografii*, mającej walory adnotowanej bibliografii naukowej, ujawnił Estreicher ogrom erudycji, rozległość zainteresowań, duży krytycyzm, zdolność naukowego wykrywania współzależności zja-

¹ S. Estreicher: *Jak mój Ojciec pracował nad „Bibliografią”*.

² K. Estreicher: *Bibliografia polska* t. 12 s. VIII.

wisk i umiejętnego wnioskowania, wreszcie głęboką troskę o przyszłego użytkownika *Bibliografii*³. W tym celu zastosował również w tej części system odsyłaczy, przyjęty w pierwszej części *Bibliografii*. Starając się zaś dzieło swoje powiązać z pracami bibliograficznymi swych poprzedników i *Bibliografią* Wierzbowskiego, oznaczył Estreicher, pod jakim numerem lub w którym tomie i na jakiej stronie zapisane jest dane dzieło u Jochera, Maciejowskiego, Wierzbowskiego czy Wiszniewskiego. Nadało to *Bibliografii* charakter dokumentacji prac bibliograficznych najwybitniejszych bibliografów.

Pracę nad *Bibliografią* prowadził Karol Estreicher początkowo sam, później (od roku 1887) z pomocą syna Stanisława, dosłownie do ostatnich chwil życia (1908). Poświęcił swemu dziełu niemal sześćdziesiąt lat pracy, jeśli za jej początek uznamy notaty na marginesie Bentkowskiego. Odchodząc od swego warsztatu naukowego, nie miał obawy, aby dzieło mogło być przerwane, jak bibliografia Jochera czy *Historia literatury polskiej* Wiszniewskiego. Materiał bibliograficzny na podstawie katalogów większych bibliotek oraz na podstawie literatury doprowadził w zasadzie aż do roku 1890. Po 40 niemal latach pracy nad drukiem dzieła, którego część trzecią doprowadził do połowy, miał zapewne nadzieję, że syn jego *Bibliografię* doprowadzi do końca.

Przypomnijmy, że całość *Bibliografii polskiej*, której druk rozpoczął się w roku 1869, zamyka się w czterech częściach; trzy części mają numerację ciągłą 1—34 (tom 34 jest w opracowaniu, w roku 1951 ukazał się z. 1), natomiast część czwarta obejmuje cztery tomy nie związane numeracją ze zbiorem ogólnym, chociaż tomy te stanowią dopełnienie *Bibliografii polskiej XIX w.* w układzie alfabetycznym (lata 1881—1900). W luźnym związku z *Bibliografią* pozostają tomy: 1. *Bibliografia polska XIX stulecia zeszyt dodatkowy 3 000 druków od r. 1871 (1873)* i *Bibliografia polska XV—XVI stulecia* — zwana także „małym Estreicherem”.

Pierwsza część *Bibliografii* ukazała się w latach 1870—1882 i obejmuje siedem tomów (1—7). Tomy od 1 do 5 zawierają „abecedłowe zestawienie druków polskich i Polski dotyczących od r. 1800 począwszy”. Dalsze dwa tomy (6—7) zawierają dopełnienia. Jako datę graniczną, określającą do jakiego roku doprowadza Estreicher materiał bibliograficzny zawarty w tej części, trzeba przyjąć rok poprzedzający ukazanie się danego tomu, a dla ostatniego tomu rok 1880, chociaż umieszcza tam również i druki z lat następnych, aż do chwili oddania danego zeszytu *Bibliografii* do druku. Dopełnieniem tej części *Bibliografii* są owe cztery

³ S. Sierotwiński: *Karol Estreicher — prekursor dokumentacji*.

tomy *Bibliografii polskiej XIX stulecia. Lata 1881—1900*, które wyszły w latach 1906—1916. Współpracownikami Estreichera w przygotowaniu do druku tych tomów byli m. in. Korneli Heck i Wojciech Gielecki.

Druka część *Bibliografii* ukazała się w latach 1882—1890, obejmuje zaś cztery tomy (8—11), z których tom 1 (ogólnego zbioru t. 8) zawiera chronologiczne zestawienie druków polskich lub Polski dotyczących z lat 1455—1699, spis drukarni w Polsce do roku 1800, druki polsko-ruskie, druki Słowian południowych, druki starosłowiańskie, tłoczone dla Rosji i wielkorosyjskie cyrylicą, tom 2 (ogólnego zbioru t. 9) zawiera spis chronologiczny druków z okresu 1700—1799, druki bez określenia roku z w. XVII i XVIII oraz dodatki do tomów 7 i 9. Tom 3 (ogólnego zbioru t. 10) zawiera chronologiczne zestawienie druków z okresu 1800—1870, dodatki do tomów 8 i 10 oraz poprawki. Wreszcie tom 4 (ogólnego zbioru t. 11) zawiera spis chronologiczny druków za lata 1871—1889, dopełnienia i sprostowania do tomów 8—11 i dodatki do chronologii wieku XIX. Tak więc chronologiczna część *Bibliografii* Estreichera obejmuje lata od 1455 do 1889.

Trzecia część *Bibliografii*, której druk rozpoczął Estreicher w roku 1891, nie została jeszcze zakończona i objęła do roku 1939 dwadzieścia dwa tomy (12—33). Jest to opis druków od XV do XVIII wieku w układzie alfabetycznym. W roku 1951 ukazał się 1 zeszyt 34 tomu, opracowany przez K. Estreichera juniora (Lit. Z — Załuski).

Za życia Karola Estreichera ukazały się 22 tomy *Bibliografii*, w tym 11 tomów trzeciej jej części. Stanisław Estreicher (1869—1939) wydał do roku 1915 dalsze cztery tomy *Bibliografii* (23—26), wnosząc do ich opracowania wielki wkład pracy i wiedzy, o czym świadczy wyzyskanie nowszej literatury przedmiotu i zasobów nowych bibliotek. Owe cztery tomy przynoszą również obszerne „dopełnienia i sprostowania” do tomów dawniejszych (razem 156 stron!). Opis bibliograficzny i adnotacje pozostały w zasadzie takie jak w tomach poprzednich. Okres I wojny światowej, a później trudne lata powojenne, zahamowały na dłuższy czas dalszy druk *Bibliografii*.

Tymczasem od chwili podjęcia przez Karola Estreichera wydawnictwa trzeciej części *Bibliografii* dokonały się w dziedzinie nauk humanistycznych i bibliografii głębokie przemiany. Już Zjazd naukowy zorganizowany w 300 rocznicę śmierci Jana Kochanowskiego przez Akademię Umiejętności (1884) dał podjętę do studiów monograficznych i wydawnictw źródłowych, a problematykę i metodologię tych dyscyplin pogłębił jeszcze Zjazd naukowy w 400 rocznicę urodzin M. Reja (1905). Do głosu doszła filologiczna metoda badania tekstu, która znalazła swój

Wprawdzie nie poszedł Stanisław Estreicher, bo pójść nie mógł (jeśli zamierzał sam dzieło doprowadzić do końca) drogą wskazaną przez K. Piekarskiego, lecz ulepszył metodę opisu bibliograficznego i wielki nacisk położył na naukowe opracowanie opisywanego materiału. W uszeregowaniu materiału poszedł za sugestiami krytyki, grupując obok siebie wszystkie wydania danego dzieła w kolejności chronologicznej.

Jako bibliograf swoje credo przedstawił w przedmowie do tego tomu. Pisze on tam⁶: „głównym zadaniem jest opis książki pod względem bibliograficznym i historycznoliterackim i to zadanie staram się spełniać w granicach moich możliwości. Niemal każdy druk znam z autopsji, a dla każdego cytuję i wyzyskuję całą literaturę przedmiotu polską i obcą, zajmując wobec niej dość często nie tylko sprawozdawcze, ale i krytyczne stanowisko. Czytam i wyzyskuję literaturę naukową odnoszącą się nie do jednego działu, ale do całego piśmiennictwa polskiego i dążę do utrzymania *Bibliografii* (nawet o ile chodzi o tomy wydane przed śmiercią mego ojca) w ciągłym kontakcie z obecnym stanem nauki”.

Nie poprzestając na opisie zewnętrznym druku, Estreicher starał się dać przede wszystkim informacje o treści druku, uwydatnić, co z niego powinno zwrócić uwagę badaczy. Zaznaczał więc mnóstwo zagadnień i szczegółów mogących interesować historyka kultury, literatury, języka, prawa, medycyny, kościoła, ekonomistę, rolnika, przyrodnika, geografę, etnografa itd. Przy każdym autorze, jak pisze biograf jego w *Polskim słowniku biograficznym*, starał się podać literaturę naukową, która go dotyczy, wydobywając przy tej sposobności ogrom rozpraw i przyczynków rozsianych po czasopismach, a także w piśmiennictwie obcym. Ustawiczne odsyłacze pomagają czytelnikom skupić druki zbliżone tematem.

Wzorem swego ojca zestawiał Stanisław Estreicher druki dotyczące ważniejszych zagadnień pod hasłami ogólniejszymi (np. „Statut Litewski”, „Statuty synodalne”, „włościanie”, „wolność”, „wymowa”, „Wisła”, „Włochy”, „Wrocław”), dzięki czemu badacz otrzymuje gotową pełną literaturę do danego zagadnienia, obejmującą nieraz setki pozycji bibliograficznych. Szczególną wartość mają — na co zwrócono już uwagę — zamieszczone w *Bibliografii* nazwiska pisarzy obcych, których pisma lub ustępy odnoszące się do Polski zostały troskliwie zebrane, a z których niejeden zajmuje wiele kart ścisłego druku *Bibliografii* (np. „Wolter” stronic 30!). Dzięki wszechstronnemu wykształceniu

⁶ S. Estreicher: *Bibliografia polska* t. 29 s. 7.

Wprawdzie nie poszedł Stanisław Estreicher, bo pójść nie mógł (jeśli zamierzał sam dzieło doprowadzić do końca) drogą wskazaną przez K. Piekarskiego, lecz ulepszył metodę opisu bibliograficznego i wielki nacisk położył na naukowe opracowanie opisywanego materiału. W uszeregowaniu materiału poszedł za sugestiami krytyki, grupując obok siebie wszystkie wydania danego dzieła w kolejności chronologicznej.

Jako bibliograf swoje credo przedstawił w przedmowie do tego tomu. Píše on tam⁶: „głównym zadaniem jest opis książki pod względem bibliograficznym i historycznoliterackim i to zadanie staram się spełniać w granicach moich możliwości. Niemal każdy druk znam z autopsji, a dla każdego cytuję i wyzyskuję całą literaturę przedmiotu polską i obcą, zajmując wobec niej dość często nie tylko sprawozdawcze, ale i krytyczne stanowisko. Czytam i wyzyskuję literaturę naukową odnoszącą się nie do jednego działu, ale do całego piśmiennictwa polskiego i dążę do utrzymania *Bibliografii* (nawet o ile chodzi o tomy wydane przed śmiercią mego ojca) w ciągłym kontakcie z obecnym stanem nauki”.

Nie poprzestając na opisie zewnętrznym druku, Estreicher starał się dać przede wszystkim informacje o treści druku, uwydatnić, co z niego powinno zwrócić uwagę badaczy. Zaznaczał więc mnóstwo zagadnień i szczegółów mogących interesować historyka kultury, literatury, języka, prawa, medycyny, kościoła, ekonomistę, rolnika, przyrodnika, geografę, etnografa itd. Przy każdym autorze, jak pisze biograf jego w *Polskim słowniku biograficznym*, starał się podać literaturę naukową, która go dotyczy, wydobywając przy tej sposobności ogrom rozpraw i przyczynków rozsianych po czasopiśmie, a także w piśmiennictwie obcym. Ustawiczne odsyłacze pomagają czytelnikom skupić druki zbliżone tematem.

Wzorem swego ojca zestawiał Stanisław Estreicher druki dotyczące ważniejszych zagadnień pod hasłami ogólniejszymi (np. „Statut Litewski”, „Statuty synodalne”, „włościanie”, „wolność”, „wymowa”, „Wisła”, „Włochy”, „Wrocław”), dzięki czemu badacz otrzymuje gotową pełną literaturę do danego zagadnienia, obejmującą nieraz setki pozycji bibliograficznych. Szczególną wartość mają — na co zwrócono już uwagę — zamieszczone w *Bibliografii* nazwiska pisarzy obcych, których pisma lub ustępy odnoszące się do Polski zostały troskliwie zebrane, a z których niejednen zajmuje wiele kart ścisłego druku *Bibliografii* (np. „Wolter” stronic 30!). Dzięki wszechstronnemu wykształceniu

⁶ S. Estreicher: *Bibliografia polska* t. 29 s. 7.

i ogromnej wiedzy, Stanisław Estreicher stał się nie tylko współtwórcą *Bibliografii polskiej*, lecz także twórcą jedynej w swoim rodzaju bibliografii, stanowiącej „unicum w piśmiennictwie światowym”⁷, kopalnię wiadomości, informacji, sugestii dla badaczy, dzieła, które w załączku zawiera setki prac naukowych, a nawet wręcz — zwięzłych monografii dzięki naszkicowaniu zagadnień i rozwiązaniu wielu problemów.

Żadna literatura świata nie zna podobnego dzieła, tworzonego przez jednostkę i kontynuowanego w ciągu niemal wieku przez trzeciego z kolei przedstawiciela tego samego rodu.

Bibliografia narodowa Estreicherów jest uwieńczeniem fragmentarycznych prób opracowań i poszukiwań wielu dziesiątków bibliografów, bibliofilów, bibliomanów, zbieraczy i pracowników bibliotecznych. Podejmowano już próby określenia roli tego dzieła dla kultury naukowej w Polsce⁸. Tutaj trzeba poprzestać na stwierdzeniu faktu, że stało się ono ważnym czynnikiem istotnego rozbudzenia ruchu umysłowego na ziemiach polskich i szerszych zainteresowań naukowych. W miarę pogłębiania się kultury naukowej każdy tom był wydarzeniem w życiu kulturalnym, każdy tom stanowił podniecie, powiększał wiedzę o przeszłości, wypełniał luki, powiększał grono przyjaciół tego największego w Polsce dzieła, a zarazem dzieła największego znaczenia dla naszej kultury.

Ponieważ od czasu wydania pierwszych tomów trzeciej części *Bibliografii* warunki pracy bibliograficznej, wobec uzyskania kontaktu z bibliotekami zasobnymi w polonika, znacznie się poprawiły, a wymagania naukowe stawiane pracom bibliograficznym bardzo się podniosły, Estreicher zamierzał zrewidować i uzupełnić opisy czy to zewnętrznej strony druków, czy to rzeczowe w tomach początkowych, by w ten sposób całość była do pewnego stopnia wyrównana⁹. Oczywiście opisy bibliograficzne i informacje rzeczowe w ostatnich tomach starał się podać w sposób możliwie dokładny na podstawie autopsji. Podnosząc precyzję opisu bibliograficznego, nacisk kładł jednak na stronę znaczeniową dzieła, na charakterystykę dzieła lub pisarza.

Ostatni tom „Estreichera” górował niewątpliwie nad tomami poprzednimi wykorzystaniem nowych źródeł, bogactwem opisów nie zna-

⁷ S. Kot: *Estreicher Stanisław*. PSB s. 313.

⁸ Por. J. Muszkowski: *O stanowisko Karola Estreichera w dziejach badań literackich*; J. Korpała: *Bibliografia polska Karola Estreichera w dziejach kultury i nauki polskiej i Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827—1908)*. *Studia i rozprawy*.

⁹ S. Estreicher: *Przedmowa*. W: *Bibliografia polska* t. 33 zb. og. s. V.

nych dotychczas badaczom druków, czasem unikatów, wreszcie ilością i rozmiarami bibliografii dotyczących stosunków polsko-włoskich oraz pisarzy francuskich, toteż spotkał się on z bardzo dodatnią oceną badaczy¹⁰.

Z tego przeglądu pracy nad *Bibliografią* Estreicherów nietrudno wywnioskować, że zawiera ona materiał olbrzymi, lecz niejednolicie opracowany, że w korzystaniu z tego dzieła trzeba nabrać orientacji i wprawy, bo materiał jest zgrupowany w czterech częściach, z których część pierwsza wiąże się z częścią czwartą (poza numeracją), a druga (chronologiczne zestawienia) i trzecia stanowią odrębne całości. Wreszcie i o tym trzeba pamiętać, że poszczególne tomy zaopatrzone są w dodatki, sprostowania i uzupełnienia. Z drukowania tych dodatków i uzupełnień do tomów dawniejszych zrezygnował Stanisław Estreicher od 26 tomu, a to dlatego, że urosły one do znacznych rozmiarów. Wobec zbliżania się dzieła ku końcowi miał zamiar ogłosić je po zamknięciu całego druku, jako uzupełnienia i sprostowania w oddzielnych tomach¹¹.

Bibliografia polska, jako praca podjęta z inicjatywy indywidualnej, od początku cierpiała na różne niedomagania, wynikające przez wiele lat z niedostatków indywidualnego warsztatu bibliograficznego Estreichera i trudnej sytuacji nauki polskiej w okresie niewoli. Kontakt z instytucjami naukowymi w innych zaborach był utrudniony, a raczej uzależniony od dobrej woli i ofiarności jednostek. Odbiło się to na *Bibliografii*, gdyż w tych warunkach nie można było ogarnąć całego materiału, do którego dostęp był utrudniony. Nie dość na tym. Trzeba było uwzględnić, że *Bibliografia* w pierwszej koncepcji była tylko katalogiem księgarskim i bibliotecznym, podobnym do katalogu W. Heinsiusa. Materiał, na którym oparł się Estreicher w pierwszej części *Bibliografii*, był niejednorodny, w dużej mierze był to materiał z drugiej ręki (katalogi, kartoteki, notaty). Ta metoda zbierania materiału odbiła się jeszcze bardziej ujemnie na drugiej części *Bibliografii* (chronologicznej), wskutek czego, prócz mniejszych błędów, polegających na opuszczeniach, niedokładnościach w tytułach, omyłkach w nazwiskach, wystąpiły w niej dwie ważniejsze, już przez Wierzbowskiego wskazane wady. po pierwsze ta, że są w niej wskazane druki, które nie istnieją, i po wtóre — opuszczono takie, które być powinny. Oczywiście Estrei-

¹⁰ Por. przede wszystkim obszerny esej — W. Weintraub: *Ostatni tom „Bibliografii” Estreichera*.

¹¹ O tych zamierzeniach informował S. Estreicher w *Przedmowie* do wspomnianego tomu, op. cit. s. V.

cher starał się wszystkie wytknięte błędy poprawić i usuwać, ale sporo tych błędów pozostało.

Dopiero trzecia część *Bibliografii*, gdy już inwentarz całości był opracowany i wydany, stanęła na wysokim poziomie, spełniając postulaty bibliografii adnotowanej krytycznej, a jednocześnie informującej o miejscu przechowania druku. Oczywiście i trzecia część *Bibliografii* nie jest jednakowa pod względem naukowym. Toteż przy ocenie dzieła trzeba to mieć na uwadze, że nie jest ono dziełem jednolitym, że czas, okoliczności, warunki pracy i indywidualność twórców wycisnęły na nim swe niezatarte piętno.

W nauce polskiej utrwaliła się zgodna opinia, że ofiarnym trudem całego życia Karol i Stanisław Estreicherowie stworzyli monumentalne dzieło, bez którego nie można sobie wyobrazić rozwoju naszej humanistyki i studiów nad dawnym piśmiennictwem¹². Uznanie wielkiego trudu i wkładu naukowego Estreicherów nie stoi jednak w żadnej sprzeczności z krytycznym stosunkiem do dzieła. Tym bardziej że jest to dzieło z kilku względów jedyne w swoim rodzaju. Już sam fakt, że narastało ono w ciągu całego stulecia wytrwałą pracą dwóch jednostek, podczas gdy współcześni im bibliotekarze, bibliofile, bibliografowie, zbieracze i właściciele bibliotek tylko zasilali je materiałami, zasługuje na wielkie uznanie.

Związłą, naukową ocenę jego dzieła, już po zgonie Estreichera, ogłosił w r. 1909 wielki entuzjasta *Bibliografii* i wierny jej przyjaciel, prof. Al. Brückner. Jako historyk literatury i kultury polskiej widział w niej pomnik istotny dawnej Polski¹³. Chociaż sam był nie bylejakim bibliografem, przez palce patrzył na formalno-metodologiczne niedostatki *Bibliografii polskiej*. Urzeczony bogactwem treści podkreślał jako jej zaletę to właśnie, że autor nie poprzestaje na lakonicznym zapisywaniu samych dat, nazwisk i tytułów, że przy każdej sposobności wchodzi w szczegóły, nie tylko bibliograficzne, że przytacza ciekawsze wiadomości literackie, obyczajowe, historyczne, nieraz nawet ortograficzne.

¹² K. Piekarski: *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510—1516*; S. Bodniak: *Refleksje bibliograficzne*; J. Korpała: *Bibliografia polska Karola Estreichera w dziejach kultury i nauki polskiej*.

Aby ułatwić pracownikom naukowym i studiującym korzystanie z *Bibliografii*, opracowali T. Kalicki i A. Mikucka w Seminarium bibliograficznym Wolnej Wszechnicy Polskiej przewodnik pt. *Bibliografia polska Karola Estreichera* (1936). Autorom chodziło o możliwie przejrzyste zestawienie w tablicach materiału zawartego w *Bibliografii* Karola Estreichera.

¹³ A. Brückner: *Karol Estreicher (1827—1908)*.

Oczywiście podniósł Brückner tę najważniejszą zaletę *Bibliografii*, że ułatwia i upraszcza ona wszelką pracę historyczną czy literacką, że oszczędza żmudnego szukania. Nieocenionym przymiotem *Bibliografii* Estreichera są — zdaniem Brücknera — obfite odsyłacze i zestawienia zbiorowe pod hasłami formalnymi, wykraczające poza zakres tego rodzaju bibliografii. W tej części *Bibliografii* dał Estreicher materiał tak ciekawy, że inny badacz wykorzystałby do gruntownej rozprawy to, co w *Bibliografii* kryje się pod postacią skromnych petitowych przypisków. Brückner zwrócił jeszcze uwagę na dwie ważne cechy Estreichera jako bibliografa: na jego krytycyzm w stosunku do poprzedników, z których prac korzystał, i na wstrzemięźliwość, a zarazem i otwartość w sądzie. Brückner trafnie i słusznie podkreślił wyjątkową zasługę Estreichera polegającą na tym przede wszystkim, że on jedyny ogarnął całość, nie stracił ufności w możliwość dokonania dzieła przekraczającego siły jednostki i tak warsztat bibliograficzny zorganizował, wciągając syna do dalszej pracy, iż dzieła swego zupełnie nie osierocił.

Karol Estreicher był wielkim bibliografem i wybitnym na swe czasy uczonym. Szeroko ujmował zadania bibliografii i zgodnie z ówczesnymi poglądami pojmował ją jako dyscyplinę, która rozpatruje księgi według znamion zewnętrznych, jako naukę rozpoznawania, opisywania, oceniania i umiejętnego klasyfikowania ksiąg. Ale dla niego teoria nie była fetyszem nawet wówczas, kiedy wykładał bibliografię w Warszawie. Widział przed sobą ogrom zadania i wielkość przedsięwzięcia i dlatego szukał praktycznych sposobów jego realizacji, choć zdawał sobie sprawę, że są to metody nie pozwalające na dostateczną precyzję. Jego przedmowy nie pozostawiają co do tego żadnej wątpliwości. Dzięki temu, że nie był bibliografem-formalistą, że od początku postawił sprawę, iż *Bibliografia* ma być dziełem rozwojowym, które w toku realizacji ma się ulepszać — mógł przeprowadzić wielkie zamierzenie, jakiego nie udało się dokonać w tej skali żadnemu innemu bibliografowi ani w Polsce, ani na świecie.

Mówiąc o dziele K. Estreichera nie można zapominać o indywidualności twórcy. Indywidualność to tym ciekawsza, że Estreicher nie był mołem książkowym, wbrew temu, co mógłby o nim ktoś nieświadomy sądzić na podstawie ogromu dokonanego dzieła. Przeciwnie — „cała jego natura nie sprzyjała zatrzymywaniu się i tonięciu w drobiazgach, natura nerwowa, wciąż się spiesząca”¹⁴. Dlatego do dokładnego opracowania nie przywiązywał wagi, dążył przede wszystkim do ujęcia

¹⁴ S. Estreicher: *Jak mój Ojciec pracował nad „Bibliografią”*.

całości. Dopiero kontynuator *Bibliografii*, Stanisław Estreicher wziął na siebie trud podniesienia dzieła na poziom zgodny z wymaganiami nowoczesnej bibliografii. Zasluga Stanisława Estreichera jako kontynuatora *Bibliografii polskiej* jest ogromna. Rozbudował on warsztat bibliograficzny ojca, ściągając do niego druki ze wszystkich zasobniejszych bibliotek, a także unowocześnił metodę opisu bibliograficznego. Nacisk położył na komentarz historycznoliteracki, jednakże dążył do pełnego opisu bibliograficznego karty tytułowej i do rozwiązania nasuwających się przy opisie książki problemów bibliograficznych. Dla historyka kultury i dawnego piśmiennictwa niewątpliwie najbardziej interesujące jest to, że zwraca on baczną uwagę na treść książki, na dedykację, informuje, do jakich zagadnień książka się odnosi i do czego przynosi materiał. Czasem zaznacza nawet te czy inne curiosa jej zawartości, niekiedy wreszcie, jakby mimochodem, z okazji omówienia druku, rozwiązuje ten czy inny problem historyczno-kulturalny.

W tych właśnie notach redaktorskich wyraziła się dobitnie indywidualność naukowa Stanisława Estreichera. Poza swą specjalnością (prawo na Zachodzie Europy) miał on szerokie humanistyczne zainteresowania i znajomość literatury z różnych dziedzin. Sumienny bibliograf, troskliwy o doskonalenie metod swej pracy bibliograficznej, dawne druki nie tylko opisywał, lecz także je studiował, a wyniki tych studiów podawał w zwięzłych petitowych notach. Ta jego rozległa lektura i erudycja pozwalała mu rozwiązać niejedną zagadkę bibliograficzną, wskazywała na wpływy i zależności poszczególnych dzieł. Nierzadko były to cenne odkrycia, godne oddzielnej rozprawki. Dla badacza umięjącego korzystać z bibliografii, nie ma prawie arkusza w tomach przez niego opracowanych, który by nie podsuwał interesujących problemów do opracowania, który by nie przynosił, prócz opisu bibliograficznego, ciekawych uwag i sugestii. To pewne, że *Bibliografia* w części opracowanej przez S. Estreichera uwalnia przyszłego badacza od mnóstwa uciążliwych i kłopotliwych studiów we wstępnym stadium pracy naukowej, choć — oczywiście — nie można do zgromadzonych przez Estreichera materiałów odnosić się bezkrytycznie¹⁵. Szczegółową analizę metody *Bibliografii polskiej* przeprowadziła Maria Dembowska w godnym uwagi studium krytycznym *Metoda „Bibliografii polskiej” Karola Estreichera* (1954).

Dzieło Estreicherów nie jest jeszcze zamknięte, gdyż brak dotychczas bibliografii druków liter Z, Ż, Ź. W pierwszych latach po wyzwoleniu pracę nad *Bibliografią* podjął syn Stanisława, a wnuk Karola

¹⁵ K. Budzyk: *Bibliografia konstytucyj sejmowych XVII wieku w Polsce* s. LII.

Estreichera, jego imiennik — Karol Estreicher, który opublikował dotychczas tylko pierwszy zeszyt ostatniego (34) tomu, zawierający bogaty materiał do bibliografii zakonów, a przede wszystkim bibliografię Andrzeja Stanisława i Józefa Andrzeja Załuskich. Bibliografia Załuskich, a zwłaszcza Józefa Andrzeja Załuskiego, jest w tym zeszycie *Bibliografii* prawdziwą rewelacją. Obejmuje blisko 50 stron druku i odsłania wielki i różnorodny dorobek pisarski tego zasłużonego dla kultury polskiej pisarza, którego twórczość graniczy o miedzę z grafomanią tak charakterystyczną dla czasów saskich. Poziom i metoda opracowania odznaczają się tą samą precyzją, cechującą ostatnie tomy *Bibliografii*. Z tego zeszytu *Bibliografii* sporządził K. Estreicher (jr) specjalną odbitkę uzupełnioną ilustracjami pt. *Załuscy. Bibliografia odnosząca się do Załuskich z wieku XVII i XVIII* (1952).

15. CZASOPISMA BIBLIOGRAFICZNE, BIBLIOGRAFIE CZASOPISM
I ZAWARTOŚCI CZASOPISM

Ruchy rewolucyjne 1846 roku i Wiosny Ludów wpłynęły na krótkotrwałe ożywienie czasopiśmiennictwa i ruchu wydawniczego. Po opadnięciu fali rewolucyjnej liczba czasopism wprowadzie nieznacznie tylko zmniejszyła się, ale warunki polityczne dla działalności wydawniczej znacznie się pogorszyły, gdyż górę wzięła wszędzie reakcja. Ale w tym samym okresie odbywa się żywiołowy rozwój czasopiśmiennictwa warszawskiego pod względem liczebnym i technicznym. Rozwój życia ekonomicznego w kraju, wciąż rosnące uprzemysłowienie, zwłaszcza od chwili zniesienia granicy celnej między Kongresówką a Cesarstwem, rosnący w znaczenie żywioł mieszczański, wzrost Warszawy — wszystkie te przyczyny wpłynęły na wzmożenie czytelnictwa, na techniczne wzniesienie się dziennikarstwa do poziomu prawie zachodnioeuropejskiego¹.

Oczywiście również i w tym okresie nie zanikają zainteresowania bibliofilskie, lecz coraz wyraźniej zmienia się funkcja książki w nowym, demokratyzującym się społeczeństwie. W społeczeństwach zachodnich burżuazyjno-demokratycznych szybko dokonywała się demokratyzacja książki, której sprzyjał rozwój techniki drukarskiej, księgar-

¹ J. Kucharzewski: *Czasopiśmiennictwo polskie wieku XIX w Królestwie, na Litwie i Rusi oraz na emigracji* s. 58.

stwa i powstawanie bibliotek publicznych. Już koło 1850 r. skonstruowano w Ameryce prasę rotacyjną, a od około 1860 r. nie tylko gazety, ale także i książki drukowano przy użyciu maszyn rotacyjnych. U nas ten postęp dokonywał się z opóźnieniem. Dopiero w 1850 r. wyszedł z prasy pośpiesznej (wynalezionej w 1810 r. w Niemczech) pierwszy numer „Kuriera Warszawskiego”.

Dużym postępowaniem w rozwoju książki i księgarstwa, a także ruchu wydawniczego, było powstanie wielkich nowoczesnych firm i księgarń wydawniczych, takich jak Gebethner i Wolff w Warszawie (1857). W Galicji liczba księgarń była ograniczona. Dopiero era konstytucyjna (po 1867 r.) stworzyła warunki dla żywszego rozwoju księgarstwa.

W miarę rozwoju księgarstwa i ruchu wydawniczego zaczynają nie wystarczać katalogi księgarskie wydawane przez poszczególne księgarnie. Toteż już w pierwszych latach drugiej połowy XIX w. pokazują się u nas pierwsze czasopisma ściśle bibliograficzne. Postać czasopisma zalecał Jocherowi, jako najwłaściwszą dla ogólnej retrospektywnej bibliografii polskiej, już w 1841 roku W. Trębicki. Zanim doszło do wydawania czasopism bibliograficznych — bibliografia znajdowała często gościnę na łamach najpoważniejszego czasopisma warszawskiego, jakim przez długi czas była „Biblioteka Warszawska”. Prowadziła ona stałą kronikę bibliograficzną najczęściej pod tytułem *Wiadomości bibliograficzne*. W „Bibliotece” ogłaszali swoje prace bibliograficzne W. Trębicki, A. Grabowski, a przede wszystkim K. Estreicher, który później dwukrotnie ogłosił *Zestawienie przedmiotów zawartych w Bibliotece Warszawskiej*.

Zdaniem K. Estreichera² w połowie XIX w. najwięcej przysłużył się bibliografii księgarz Feliks Franke we Lwowie jako wydawca „wyobrażonej w periodycznym piśmie „Bibliografii Polskiej”. W latach 1850—1854 wydał on 18 numerów arkuszowych tej bibliografii. Sześć numerów stanowiło tzw. poczet. W podobny sposób próbował wydawnictwa bibliografii w latach 1853—1854 znany księgarz lwowski Karol Wild, lecz porzucił na dwóch numerach.

Godnym uwagi księgarskim czasopismem bibliograficznym była „Bibliografia Krajowa”, której 5 numerów ukazało się w 1856 r. w Warszawie staraniem księgarzy Ignacego Klukowskiego i Walentego Rafalskiego. Ów Klukowski prowadził w swej księgarni jedną z większych wypożyczalni książek w połowie XIX w. W roku 1853 czytelnia polska w jego księgarni liczyła około 6 000 tytułów, jak wskazuje na to dru-

² F[streicher]: *Ruch literatury polskiej w roku 1862* s. 142.

kowany *Katalog książek polskich do abonowania w Księgarni I. Klu-kowskiego*. Współwydawcą „Bibliografii Krajowej” był Walenty Rafalski, wybitny księgarz, autor i wydawca pierwszej u nas bibliografii księgarskiej pt. *Katalog ogólny książek polskich drukowanych od roku 1830 do 1850...*, wydanej w Lipsku w 1852 r. Obaj ambitni księgarze, o szerokich zainteresowaniach książką i czytelnictwem, wydawali swe pismo w warunkach nieco korzystniejszych dla tego typu inicjatywy, gdy po śmierci cara Mikołaja I (1855) ucisk zaborcy nieco zelżał. W ich imprezie wydawniczej miał swój udział znany i bardzo popularny w ówczesnej Warszawie literat, znawca piśmiennictwa, historyk literatury i bibliograf Kazimierz Władysław Wójcicki (1807—1879). Jednym z aktywniejszych pisarzy zasłużonych dla spraw bibliografii był Julian Bartoszewicz (1821—1870), historyk, zbieracz i bibliotekarz. Był on współpracownikiem „Dziennika Warszawskiego”, który przekształcił w nowoczesną gazetę. W 1856 r. zmienił nazwę „Dziennika” na „Kronikę Wiadomości Krajowych i Zagranicznych”. Jako redaktor tych pism do 1858 r. podniósł sprawę opracowania bibliografii zawartości czasopism, propagował ogłaszanie corocznych spisów treści dzienników i zrealizował ten postulat na łamach redagowanych przez siebie periodyków³.

Piśmiennictwo polskie przez długi czas nie miało własnej stałej bieżącej bibliografii. W latach 1861—1865 ukazywała się w Lipsku nakładem firmy F. A. Brockhaus „Bibliografia Polska”, która rejestrowała wyłącznie polską produkcję wydawniczą. Od roku 1862 podawała również spis dzieł obcych dotyczących Polski. „Bibliografia” wychodziła jako miesięcznik w objętości ćwierć arkusza druku.

Z inicjatywy księgarza Żegoty J. Wywiałkowskiego powstało w roku 1862 w Krakowie czasopismo bibliograficzno-krytyczne pt. „Ruch Literatury Polskiej”, które redagowali Erazm Mułkowski i Wilhelm Gąsiorowski. W odezwie do autorów, wydawców, księgarzy i antykwarzy prosił Wywiałkowski o poparcie swego zamierzenia wydawania czasopisma czysto bibliograficznego, zapowiadając jednocześnie, że nie poprzestanie na zestawieniu bibliograficznym, lecz połączy bibliografię z krytyką. „Ruch” podawał oddzielnie spis zawartości czasopism, osobno zaś opis i treść nowości wydawniczych. Niestety wydawnictwo to urwało się już na drugim zeszycie. Estreicher widział w nim pismo prawdziwie bibliograficzne, ułożone starannie i systematycznie⁴.

³ J. Jaworska: *Bartoszewicz Julian* s. 15.

⁴ K. Estreicher: *Bibliografia polska od 1800—1862 roku* s. 25.

Udatniejszą próbą rejestracji polskich nowości wydawniczych był poznański „Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa Polskiego”, wydawany w latach 1867—1871 przez księgarnię Mieczysława Antoniego Leitgebera w ilości 10 numerów rocznie. Po likwidacji „Przeglądu Bibliograficznego” w Poznaniu, w następstwie wzmożenia fali germanizacyjnej, rejestracją polskiej produkcji drukarskiej zajmował się w latach 1871—1880 „Rocznik Literacki Warszawski”, poświęcony literaturze, oświacie, bibliografii i księgarstwu; wydawany przez historyka prasy Stanisława Jana Nepomucena Czarnowskiego (1847—1929) w Warszawie. Dział drugi w „Roczniku” Czarnowskiego poświęcony był bibliografii i obejmował *Katalog publikacji księgarskich* i skorowidze⁵.

W latach 1876—77 Księgarnia Polska Adama Bartoszewicza (1838—1886) wydawała we Lwowie nieregularnie pismo pt. „Bibliografia Polska”. Tytuł ten pojawia się już po raz trzeci na przestrzeni niespełna trzydziestu lat drugiej połowy XIX stulecia, mimo że od roku 1870 zaczęły się pojawiać pierwsze zeszyty *Bibliografii polskiej* K. Estreichera. We Lwowie wychodził także „Ruch Literacki” pod red. Wincentego Zakrzewskiego (1874—78).

Przełomowym wydarzeniem w dziejach polskiego czasopiśmiennictwa bibliograficznego było podjęcie przez Władysława Wisłockiego (1841—1900), kustosa Biblioteki Jagiellońskiej, wydawnictwa pn. „Przewodnik Bibliograficzny”, który, jako „miesięcznik dla wydawców i księgarzy, antykwariuszy, jako też czytających i kupujących książki”, rejestrował bieżącą produkcję wydawniczą polską. „Przewodnik Bibliograficzny”, założony w lipcu 1878 r., a więc w okresie ożywienia ruchu umysłowego, pojawił się po wyjściu pierwszych tomów *Bibliografii polskiej* Estreichera, gdyż odczuwano już potrzebę istnienia specjalnego pisma, poświęconego stałemu informowaniu o bieżącej produkcji wydawniczej.

Założenie i prowadzenie przez 23 lata „Przewodnika Bibliograficznego” (1878—1900), uzupełniającego *Bibliografię polską XIX stulecia* K. Estreichera, było największą zasługą Wisłockiego na polu bibliografii, zasługą tym większą, że — podobnie jak Estreicher — musiał on

⁵ K. Estreicher wytyka Czarnowskiemu, że w części bibliograficznej dzieła są często nie opisane, tytuły skracane, a w ogóle opis dzieła nie wykończony bibliograficznie (*Bibliografia polska XIX stulecia. Zeszyt dodatkowy*. 1873). Czarnowski był organizatorem międzynarodowej wystawy czasopism w Nicei w 1885 r. i autorem dwutomowego dzieła: *Literatura periodyczna i jej rozwój*. T. 1—2. Kraków 1892—1895.

walczyć z dużymi trudnościami materialnymi i nieraz dokładał do wydawnictwa. Od roku 1892, gdy wydawnictwo stanęło wobec katastrofy spowodowanej cofnięciem debitu na Królestwo Polskie, tylko zasiłek Akademii Umiejętności uratował dalszy byt pisma.

Redagowanie „Przewodnika Bibliograficznego” w ówczesnych warunkach politycznych było niesłychanie ciężkie, gdyż nie mogło się opierać na kompletnym egzemplarzu obowiązkowym, bo takiego egzemplarza Biblioteka Jagiellońska z innych dzielnic nie otrzymywała. Mimo to Wisłocki prowadził pismo bez niczyjej prawie pomocy, starając się o dokładność i kompletność spisów bibliograficznych. Od roku 1882 wprowadził Wisłocki do „Przewodnika” poza spisem bibliograficznym „Kronikę”, w której zamieszczał różne notatki i artykułiki z dziedziny antykwarskiej, bibliotekarstwa, drukarstwa, bibliofilstwa, a także opisy różnych interesujących rękopisów i dawnych druków. Po śmierci Wisłockiego (14 czerwca 1900 r.) „Przewodnik Bibliograficzny” przechodził różne koleje i los jego był nieraz poważnie zagrożony. Początkowo Towarzystwo Numizmatyczne wzięło na siebie dalszy byt wydawnictwa, zlecając redakcję znakomitemu archiwistce Adamowi Chmielowi. Z początkiem nowego stulecia, tj. od roku 1901, wydawanie „Przewodnika Bibliograficznego” przejęła firma wydawnicza Gebethner i Wolff, która prowadziła pismo do roku 1914. W latach 1902—1906 redaktorem „Przewodnika” był bibliotekarz Biblioteki Jagiellońskiej Korneli Heck, później Jan Czubek.

Prócz czasopism rejestrujących bieżącą produkcję wydawniczą ukazywały się w drugiej połowie XIX stulecia wydawnictwa periodyczne poświęcone częściowo lub w całości sprawom bibliografii. Takim czasopismem był „Rocznik dla Archeologów, Numizmatyków i Bibliografów Polskich”, wydawany w latach 1869—73 w Krakowie przez znakomitego historyka Stanisława Krzyżanowskiego. Materiały bibliograficzne w nim zawarte miały charakter informacji naukowej lub bibliofilskiej. W latach 1881—82 wychodził w Warszawie „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny”, redagowany przez Fr. K. Martynowskiego, a wydawany przez C. Wilimowskiego. Notatki bibliograficzne i rejestracja nowości niewiele w nim zajmowały miejsca. Ukazała się w nim głośna recenzja *Bibliografii polskiej* Estreichera pióra Teodora Wierzbowskiego (1882).

Specjalna wzmianka należy się „Wiadomościom Bibliograficznym Warszawskim”, wydawanym w latach 1883—86 w postaci miesięcznika przez znanego księgarza Teodora Paprockiego w Warszawie pod redakcją Aleksandra Bolesława Brzostowskiego. „Wiadomości” notowały, podobnie jak „Przewodnik Bibliograficzny”, cały niemal dorobek piśmien-

nictwa polskiego, uwzględniając bibliografię czasopism wraz z ich zawartością. Redakcja zamierzała nawet zająć się opracowaniem bibliografii czasopism dawniejszych. Zapoczątkowaniem tego planu było zamieszczenie bibliografii czasopism wileńskich w opracowaniu Józefa Bielińskiego.

W latach 1896—1899 wychodził w Krakowie miesięcznik „Przegląd Literacki” pod redakcją publicysty Kazimierza Bartoszewicza. Było to czasopismo informacyjne, zawierające przeważnie recenzje i sprawozdania z nowości wydawniczych. Ponadto „Przegląd” podawał bibliografię czasopism i dzienników pt. *Bibliografia czasopism polskich*.

„Przewodnik Bibliograficzny” po śmierci założyciela zatracił coraz bardziej charakter pisma informacyjno-naukowego, a w roku 1914 zakończył swój żywot na 6 numerze. W latach pierwszej wojny światowej kontynuacją „Przewodnika Bibliograficznego” była „Bibliografia Polska”, redagowana przez wybitnego filologa Jana Czubka. Wychodziła ona w latach 1914—1919 przy poparciu Akademii Umiejętności.

Następstwem wchodzenia ziem polskich w obręb cywilizacji kapitalistycznej i przewrotu umysłowego po klęsce 1863 jest rozwój czasopiśmiennictwa, wzrost nakładów i poszerzanie się zasięgu ich oddziaływania. Obok gazet i czasopism stojących na pozycjach tradycjonalizmu pojawia się coraz więcej postępowych czasopism politycznych, specjalnych, naukowych, literackich, oświatowych, technicznych, obsługujących różne dziedziny życia. W czasopismach tych kryje się mnóstwo dokumentalnego materiału⁶.

Rozumiał to K. Estreicher i dlatego już w pierwszym tomie *Bibliografii polskiej XIX stulecia* zamieścił *Spis alfabetyczny czasopism i pism zbiorowych od najdawniejszych czasów* (s. 240—66), a następnie wydał uzupełnioną odtbitkę pt. *1400 pism periodycznych i zbiorowych...* (1871). Była to pierwsza bibliografia czasopism, chociaż pierwszy *Wykaz pism periodycznych polskich wydanych w kraju i za granicą* ukazał się już w roku 1863⁷ w Lipsku u Brockhousa.

Przygotowując bibliografię XIX wieku Estreicher nie ograniczał się do rejestracji bibliograficznej wydawnictw periodycznych jako jednostek bibliograficznych, lecz zamierzał również uwzględnić zawartość przynajmniej czasopism. Jednakże wkrótce przekonał się, że przekra-

⁶ Na łamach powstających wówczas czasopism socjalistycznych („Walka Klas”, „Przedświt” i inne) bierze początek polska bibliografia socjalistyczna.

⁷ Por. W. Hahn: *Bibliografia bibliografii polskich*. Wyd. 2 s. 472, poz. 5835.

cza to jego możliwości. Toteż tylko niektóre czasopisma uzyskały wykaz zawartości w układzie chronologicznym. W tym okresie zaczęły się też ukazywać bibliografie analityczne, np. „Przegląd Piśmiennictwa Lekarskiego Polskiego” (Warszawa R. 1—51: 1878—1926).

Z czasopism bibliograficznych początków XX wieku poza „Przewodnikiem Bibliograficznym” najważniejszymi były „Książka” i „Przegląd Bibliograficzny”. W obu tych pismach znajdują się artykuły wstępne, dział krytyczny, dział bibliograficzny w układzie systematycznym oraz treść czasopism. „Książka” wybijała się spośród innych czasopism bibliograficznych, gdyż jej redaktorzy chcieli dać możliwie zupełny, bezstronny i fachowy obraz krytyczny bieżącego piśmiennictwa polskiego. Prócz bibliografii bieżącej druków i zawartości czasopism prowadzono w niej kronikę życia literackiego i księgarskiego. Wydawcą i redaktorem „Książki” z początku (1901) był E. Wende, później Adam Mahrburg, Jan Karol Korwin-Kochanowski, wreszcie Ludwik Bernacki, który rozszerzył ramy pisma i począł wydawać osobny dodatek do „Książki” — „Miesięcznik Bibliograficzny”, poświęcony wyłącznie rejestracji druków.

Księgarnia Gebethnera i Wolffa wydawała od 1905 r. „Przegląd Bibliograficzny” jako miesięcznik informacyjny dla czytającej publiczności pod redakcją polonisty Henryka Gallego, później zaś historyka Henryka Mościckiego. Od 1913 r. „Przegląd” podawał informacje o organizacji bibliotek i zbiorach bibliotecznych, a także bogatą kronikę życia kulturalnego i literackiego. Bibliofilstwu i bibliografii poświęcony był „Przewodnik Antykwarski” (1911) Mieczysława Rulikowskiego i „Exlibris” Bohdana Janusza (1917), w którym ukazała się *Bibliografia bibliofilstwa i bibliografii polskiej za lata 1914—1917* opracowana przez W. T. Wisłockiego. Interesującą charakterystykę „Exlibrisu”, wraz z bibliografią zawartości czasopisma, dał Jerzy Wadowski w rozprawie zamieszczonej w „Roczniku Biblioteki Narodowej” (1966) pt. „*Exlibris*” *czasopismo księgoznawców i bibliofilów*.

W ostatnich latach XIX i początkach XX stulecia pojawiło się sporo zestawień bibliograficznych zarówno czasopism, jak i zawartości czasopism. Wylicza je Hahna *Bibliografia bibliografii polskiej*. Na uwagę zasługują zestawienia bibliograficzne czasopism opracowane przez Karola Szajnochę i Romana Pilata, w nowszych czasach przez Stanisława Jarkowskiego, Kornelego Hecka, Stanisława Karwowskiego, Feliksa i Jana Kucharzewskich.

Karol Szajnocha jako współpracownik czasopisma „Biblioteka Naukowego Zakładu Ossolińskich” ogłosił w tym czasopiśmie w roku 1848

artykuł *Literatura czasowa w Polsce*. Na artykuł ten jako świadectwo wiadomości bibliograficznych powoła się w roku 1852, kiedy będzie się ubiegał o stanowisko zastępcy kustosza w Bibliotece Zakładu im. Ossolińskich⁸.

Poważną rozprawę historyczno-literacką, dającą przegląd „czasopism uczonych” w dawnej Polsce, ogłosił w roku 1882 profesor historii literatury na Uniwersytecie Lwowskim Roman Pilat (*Początek publicystyki literackiej w Polsce*). Uzupełnienia i poprawki do tej pracy przynosi rzecz G. Smólskiego *O polskim czasopiśmiennictwie najstarszej doby. Od jego początków do okresu stanisławowskiego tj. do r. 1764*. W początkach XX w. ukazały się dwie poważniejsze prace historyczno-bibliograficzne: Stanisława Karwowskiego *Czasopisma wielkopolskie Cz. 1 1796—1859* (1908) i Jana Kucharzewskiego *Czasopiśmiennictwo polskie wieku XIX w Królestwie, na Litwie i Rusi oraz na emigracji* (1911). Praca Kucharzewskiego, pojęta jako zarys bibliograficzno-historyczny, zawiera dużo informacji historyczno-literackich i politycznych. W końcowym rozdziale podaje przybliżoną tablicę wzrostu czasopism polskich, ułożoną przez Stanisława Czarnowskiego, uzupełnioną danymi Piotra Chmielowskiego.

Lata:	1800,	1810,	1820,	1830,	1848,	1850,	1862,	1870,	1885,	1896,	1903
Ilość:	10	12	45	77	105	96	109	134	215	355	600

Bibliografia zawartości czasopism od dawna była zagadnieniem dyskutowanym w kołach bibliotekarzy i bibliografów polskich⁹. Pierwszą oddzielną bibliografię zawartości czasopisma polskiego opracował August Karol Heylman w postaci *Spisu rzeczy objętych w Themidze Polskiej w l. 1828—30*. Wyszła ona w postaci samoistnej publikacji w 1836 r. Kilkakrotnie podejmowano próby wydawania ogólnej bibliografii zawartości czasopism literackich. Jednakże brakowało tym przedsięwzięciom skryształizowanego programu i konsekwencji w jego przeprowadzeniu¹⁰. Doszło ostatecznie do tego, że w obrębie 65 lat (1875—1939) mamy bibliografię zawartości czasopism tylko za lata 1875, 1876, 1896—1899, 1901—1909, 1912—1921, 1924—1930, 1933, 1937. Jak z tego widać, luki są poważne. Wśród bibliografii zawartości czasopism na szczególniejszą uwagę zasługują prace K. Estreichera, J. Bielińskiego i Fr. Krčeka.

⁸ L. Finkel: *Karol Szajnocha bibliotekarzem* s. 117.

⁹ Por. M. Dzikowski: *Bibliografia zawartości czasopism*.

¹⁰ W. Hahn: *O potrzebach bibliografii polskiej* s. 457.

16. POSTĘPY INKUNABULISTYKI I REZULTATY POSZUKIWAŃ
PIERWSZEJ KSIĄŻKI POLSKIEJ

Rozwój bibliofilstwa w XVIII w. spowodował wzrost zainteresowania najstarszymi drukami, czyli inkunabułami. Głębiej zaczęto się interesować nimi dopiero przy końcu XVIII w., kiedy w związku z kasatą zakonów pojawiło się na rynku księgarskim mnóstwo starodruków z bibliotek klasztornych. Do rozbudzenia studiów i poszukiwań tych druków przyczynił się wybitnie Niemiec Jerzy W. Panzer, który w obszernym dziele bibliograficznym *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MDXXXVI* (t. 1—11, 1793—1803) opisał znane wówczas inkunabuły i zgrupował je według krajów i miejsca druku. W ślad za nim Ludwik Hain wydał *Repertorium bibliographicum* (t. 1—2, 1826—38). W roku 1795 pojawiła się po raz pierwszy krótka wiadomość o dziele kardynała Jana z Turrecrematy pt. *Explanatio in Psalterium*, drukowanym Cracis, bez podawania drukarza i daty. Informację tę zamieścił bibliograf wiedeński Michał Denis w drugim wydaniu (1795) dzieła *Einleitung in die Bücherkunde* (t. 1 s. 126). Szczegółowy opis egzemplarza *Explanatio*, pochodzącego z Biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego, podał Denis w innej swej pracy (*Lesefrüchte* Wien 1797), z wnioskiem: „ergo Cracoviae c. 1470—3” oraz domysłem, że jest „to druk Günthera Zeinera”. W kilka lat później tym samym drukiem zajął się Jerzy Wilhelm Zapf (1803), który doszedł samodzielnie do wniosku, że *Explanatio* drukował w Krakowie Günther Zainer, drukarz augsburski około roku 1465. Rozprawa Zapfa wywołała w Niemczech gorącą polemikę, nie zauważoną w Polsce¹.

Bibliografowie polscy (T. Czacki, J. S. Bandtkie, F. Bentkowski) opierali się początkowo na informacji znanego im Denisa. O rozprawie Zapfa pierwszy dowiedział się Bandtkie za pośrednictwem Panzera. Podzielił on pogląd Zapfa, ale zwrócił uwagę, że z oficyny domniemanego drukarza Turrecrematy wyszło również dzieło św. Augustyna, drukowane takimi samymi czcionkami².

Przebieg tych poszukiwań dotyczących drukarza *Explanatio* zestawiał A. Jocher³, ale zakwestionował tam istnienie w drukarstwie polskim osoby nazwiskiem Zainer.

Zagadkowym drukiem krakowskim i jego drukarzem zajął się Karol Estreicher w swojej rozprawie doktorskiej pt. *Günter Zainer*

¹ Por. L. Bernacki: *Rozwój i zadania bibliografii polskiej*.

² J. S. Bandtkie: *Historia drukarń ...* t. 1 s. 140—145.

³ A. Jocher: *Obraz bibliograficzno-historyczny ...* t. 2 s. 156.

i *Świętopelk Fioł* (1867). Udowodnił w niej, że *Explanatio* wydrukowano w Krakowie po roku 1472, a przed 1476, że zatem wniosek Denisa (1473) jest najzupełniej prawdopodobny. Wypowiedział się natomiast przeciw pogładowi, jakoby Günther Zainer był drukarzem Turrecrematy. Ponieważ nie zdołał ustalić nazwiska tego nieznanego drukarza, nazwał tego anonimowego typografa drukarzem Turrecrematy. Miano to przyjęli później inni badacze.

Ważnym momentem w badaniach nad początkami drukarstwa polskiego było odkrycie przez ks. Ignacego Polkowskiego dwóch dalszych druków, tłoczonych tymi samymi czcionkami i na takim samym papierze. Praca Polkowskiego pt. *Nieznany druk krakowski z XV wieku* (1880) potwierdziła pierwotne tezy Estreichera i utrwaliła pogląd, że anonimowy drukarz wytłoczył w Krakowie cztery druki: 1. *Calendarium Cracoviense (Almanach)* na r. 1474, 2. Franciszka de Platea *Opus restitutionum* (1475), 3. Jana z Turrecrematy *Explanatio* (niedatowane) i 4. św. Augustyna *Opuscula*. Odtąd zaczęła się nowa faza badań nad drukami owego anonimowego drukarza (J. Przyborowski, Zygmunt Celichowski, Krzysztof Różycki). Różycki w 1911 r. zebrał wyniki wieloletnich badań nad „drukarszem Turrecrematy” i doszedł do wniosku, że z jego drukarni wyszło pięć druków, tzn. wymienione poprzednio i drugi wariant dzieła Turrecrematy⁴.

Nowym punktem zwrotnym w toku tych badań było wykrycie przez Bolesława Ulanowskiego zapiski archiwalnej, na której oparto pogląd, że Kasper Hochfeder, jako drukarz wędrowny, mógł dwukrotnie w różnym czasie odwiedzić Polskę. Jemu więc przypisano ojcostwo pierwszych druków krakowskich (Izaak Collijn). Taki był rezultat stuletnich dociekań od czasów Bandtkiego do Różyckiego i Collijna (1912).

Na czoło jednak prac biblioteczno-bibliograficznych, za przykładem obcych, wysunęła się sprawa inwentaryzacji inkunabułów i starych druków. Przy końcu XIX w. pojawiły się pierwsze katalogi inkunabułów. Najważniejsze z nich, poza zestawieniami J. Leleweła, to ks. Ignacego Polkowskiego pierwszy samoistny polski katalog inkunabułów pt. *Dwieście najstarszych inkunabułów z Biblioteki Kapituły krakowskiej od r. 1482—1500* (1887) i Teodora Wierzbowskiego *Bibliographia Polonica XV ac XVI saeculi* (t. 1—3 1889—94), w której zamieścił u nas po raz pierwszy dokładne bibliograficzne zdjęcie karty tytułowej druków, zachowując wiernie wszystkie właściwości dawnej typografii i ortografii, wyróżniając zarówno duże litery, jak i układ wierszy w tytule

⁴ L. Bernacki op. cit. s. 13.

przez oddzielenie poszczególnych wierszy kreskami pionowymi. W ten sposób umożliwił on identyfikację druków, co jest podstawowym zadaniem bibliografii. Dla Wierzbowskiego punktem wyjścia i równocześnie celem pracy bibliografa był opis jednostki typograficznej, który miał służyć identyfikacji tej jednostki. Dzieło Wierzbowskiego stanowiło na gruncie polskim niewątpliwym postęp w metodzie opisu bibliograficznego. Wierzbowski dał w pierwszym tomie swej bibliografii, która jest jednocześnie katalogiem centralnym 800 druków XV i XVI w. znajdujących się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, niejako obraz rozwoju polskiej produkcji drukarskiej dzięki układowi chronologicznemu materiałowi. W dalszych dwu tomach objął zasoby dawnych druków 9 księgozbiorów prywatnych, dając opisy 2400 starodruków. W opisie ograniczył się jednak tylko do ujęcia elementów formalnych, co pozwoliło mu na większe uściślenie i zeschematyzowanie opisu. Dla Wierzbowskiego istnieje przede wszystkim „jednostka bibliograficzna”. Nie interesuje go treść druku ani typografia.

Na przełomie XIX i XX wieku ukazały się dwa ważne katalogi. Feliks Kopera zestawiał druki z lat 1475—1572 pt. *Spis druków epoki Jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hr. Hutten-Czapskiego* (1900), a kustosz Biblioteki Jagiellońskiej Władysław Wisłocki ogłosił na jubileusz Uniwersytetu Jagiellońskiego katalog inkunabułów Biblioteki Jagiellońskiej pt. *Incunabula typographica Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis inde ab inventa arte imprimendi usque ad a. 1500* (1900). Prace te nie dotrzymywały kroku inkunabulistyce światowej pod względem precyzji opisu bibliograficznego, ale w pewnym stopniu nawiązywały do postulatów Lelewela, gdyż znalazły się w nich facsimilia starych druków.

Pierwszym badaczem u nas, który wykorzystał wyniki nowożytnej inkunabulistyki rozwiniętej na Zachodzie, był Eugeniusz Barwiński (1874—1947), który wydał wzorowo opracowany *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Lwowie* (1912). Miała to być cz. I ogólnej serii tego rodzaju katalogów bibliotek lwowskich opracowana według metody Anglika Roberta Proctora (1868—1904) i Niemca Konrada Haeblera (1857—1946). W stosunku do Katalogu Barwińskiego mniej udaną próbę inwentaryzacji inkunabułów stanowił o. Gerarda Kowalskiego *Katalog inkunabułów biblioteki opactwa mogińskiego oraz Katalog inkunabułów biblioteki klasztoru cystersów w Szczyrzycu* (1915), mimo że uprzednio G. Kowalski recenzował *Katalog* Barwińskiego.

Drugim, poza inkunabułami, nurtem zainteresowań starymi drukami

było śledzenie początków książki polskiej, a zwłaszcza poszukiwanie pierwszej drukowanej książki polskiej. Pytanie, któremu z druków należy przyznać tytuł pierwszej książki w języku polskim, zajmowało uwagę historyków literatury i bibliografów już od początków XIX wieku. Feliks Bentkowski za najstarszą drukowaną książkę polską uważał *Zielnik* Falimirza z 1534 roku. Zainteresował się tym problemem również J. Lelewel, który za pierwszą książkę polską uznał *Żywot Pana Jezusa Krysta* w tłumaczeniu Baltazara Opecia (druk Wietora z 1522 r.)⁵. Bibliograf wileński Michał Pełka Poliński odnalazł kilka kart tekstu innego utworu wydanego w 1521 roku⁶. Były to *Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marchottem grubym a sprośnym* Jana z Koszyczek. Ciąg dalszy tego zabytku piśmiennictwa polskiego w innym wydaniu, co ustalił Bolesław Podczaszyński, opisał już Lelewel w pierwszym tomie *Bibliograficznych ksiąg dwojga*. Miejsce więc pierwszej drukowanej książki polskiej od roku 1840 (data artykułu Polińskiego) zajęły *Rozmowy Salomona z Marchottem*⁷.

Przegląd całe stulecie trwających poszukiwań najdawniejszego druku w języku polskim dał Ludwik Bernacki (1882—1939) we wstępie do pięknie wydanej monografii bibliograficznej pt. *Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marchottem grubym a sprośnym* (1913). W pracy tej zastosował nowe metody badawcze, którym początek dał J. Lelewel.

Dalsze badania Ludwika Bernackiego nawiązały do znaleziska Władysława Nehringa i odkrytego przezeń w 1888 r. fragmentu *Raju dusznego*. Rezultatem tych badań jest monografia bibliograficzna Ludwika Bernackiego *Pierwsza książka polska* (1918). W pracy tej, stanowiącej na wiele lat wzór naukowej precyzji w dziedzinie badań nad dawną książką, ustalił Bernacki pochodzenie i datę (1513) wydania zachowanych fragmentów najdawniejszej („pierwszej”) książki polskiej, tj. *Raju dusznego*, stanowiącego przeróbkę modlitewnika *Hortulus animae* lub *Antidotarius animae* w tłumaczeniu Biernata z Lublina. Bernacki zastosował się w tej publikacji do Lelewelowskich wskazań, a także wykorzystał nowe zdobycze w dziedzinie badań typograficznych. Metodą, która umożliwiła mu wykonanie trudnego zadania chronologizacji i identyfikacji druków i ich fragmentów, było dokładne zbadanie zasobów typograficznych dawnych oficyn na podstawie datowanych druków. A więc zestawienie pism, inicjałów, ozdobników i drzeworytów każdej z oficyn z osobna, ustalenie chronologii ich użycia i zmian, którym

⁵ J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje* t. 1 s. 120.

⁶ M. Poliński: *O najpierwszej w polskim języku drukowanej książce*.

⁷ W. Nowodworski: „*Bibliograficznych ksiąg dwoje*” *Joachima Lelewela* s. 247.

podlegały⁸. Dzięki tak gruntownym podstawom naukowym, na których oparto badania nad nim, *Raj duszny* utrzymał się dotychczas na pozycji pierwszej książki polskiej, chociaż nieco zachwianej przez mało przekonujące hipotezy Jana Janowa⁹, z którymi rozprawił się K. Budyk.

17. WAŻNIEJSZE BIBLIOGRAFIE SPECJALNE. LUDWIK FINKEL

Rozbudzone przez *Historię literatury polskiej* Bentkowskiego zainteresowania dawnymi drukami, rękopisami i piśmiennictwem narodowym wydały w XIX stuleciu plon niezwykle bogaty zarówno w postaci fundacji nowych bibliotek, jak wydania wielu cennych prac bibliograficznych. W dziewiętnastym stuleciu można już wymienić spory poczet zbieraczy-bibliofilów, znawców piśmiennictwa, a także zawodowych bibliotekarzy i uczonych, którzy zajmowali się bibliografią i w tej dziedzinie zapisali się dziełami godnymi uwagi¹.

Wśród bibliografów tego stulecia można zaobserwować wielokierunkowe zainteresowania różnymi zagadnieniami i dziedzinami bibliografii. Największą grupę stanowili przyczynkarze, dopełniający *Historię literatury polskiej* Bentkowskiego, w której upatrywano bibliografię narodową. Ta grupa bibliografów miała swoich najliczniejszych przedstawicieli w okresie Królestwa Kongresowego (1815—1831). Byli bibliografowie nieprzeciętni, jak np. wspomniany już uprzednio Karol Sienkiewicz, którego *Dodatki* do Bentkowskiego, zestawione w dwóch tomach, dostały się później do rąk Adama Jochera. Z przyczynków opublikowanych po powstaniu listopadowym godne są przypomnienia spisy J. F. Kluczyckiego, który w *Pamiętkach polskich w Wiedniu* (1835) wymienił wiedeńskie polonika, nie znane bibliografom polskim. W kilka lat później Samuel Nowoszycki wymienił w „Tygodniku Petersburskim” (1838) rzadkości bibliograficzne, a Teofil Żebrawski ogłosił oddzielnie *Dopełnienie dawnej bibliografii polskiej* (1838).

Wśród bardzo charakterystycznych dla epoki Oświecenia zbieraczy książek, rękopisów, listów, sztychów, map itp. na baczniejszą uwagę zasługuje słowianofil-bibliograf Adam Junosza Rościszewski (1774—1844), namiętny i ofiarny kolekcjoner, który hojną ręką zasiliał

⁸ L. Bernacki: *Pierwsza książka polska* s. 80—134.

⁹ J. Janów: *Kilka komunikatów z piśmiennictwa staropolskiego i ruskiego. Pierwsza książka polska wyszła z tłoczni Kaspra Hochfedera, nie zaś Unglera.*

¹ K. Estreicher: *Bibliografia polska od 1800—1862 roku* odbitka s. 15—19.

największe nawet biblioteki polskie, a zwłaszcza Ossolineum. Entuzjasta i propagator wymiany kulturalnej między narodami słowiańskimi, pozostawał w bliskich stosunkach z Biblioteką Muzeum Czeskiego w Pradze i jej bibliotekarzem Wacławem Hanką. Z darów Rościszewskiego powstał w tej bibliotece dział poloników, reprezentujący w znakomitym wyborze literaturę polską od czasów najdawniejszych. Rościszewski projektował ogłaszanie periodycznej bibliografii słowiańskiej. W ostatnich latach życia przygotowywał materiały do ilustrowanej bibliografii starszych druków polskich. Z trzech przygotowanych do druku rękopisów dwa zachowały się w Bibliotece Ossolineum.

Spośród bibliografów, którzy poszli w ślady Bentkowskiego i usiłowali opracować bibliografię całego piśmiennictwa polskiego względnie polskiej produkcji drukarskiej, przypomnieć tutaj trzeba S. B. Lindego, ks. Alojzego Osieńskiego, który zebrał bogate materiały do ogólnej bibliografii polskiej, Ludwika Sobolewskiego, którego *Bibliotekę polską* wykorzystał A. Jocher, M. Polińskiego, Stanisława Przyłęckiego, Cypriana Walewskiego i Żegotę Paulego.

Na uwagę zasługuje szczególnie Stanisław Przyłęcki (1805—1866), historyk, bibliotekarz i bibliograf. Stosunkowo wcześniej, bo w 1832 r. znalazł się jako praktykant w Bibliotece Ossolińskich we Lwowie, później u Pawlikowskich w Medyce, a w ostatnich latach życia był bibliotekarzem w bibliotece Potockich w Wilanowie. Przewertowawszy liczne biblioteki, Przyłęcki „pozostawił w rękopisie największą pracę swego życia *Księgoznawstwo polskie powszechne porządkiem abecadłowym ściśle ułożone* — owoc 30 lat niesłabnących poszukiwań w Bibliotece Ossolińskich i Uniwersytetu Lwowskiego oraz Jagiellońskiego, w zbiorach Medyki, Raju, Dzikowa i Sieniawy, w różnych prywatnych i klasztornych bibliotekach galicyjskich, a na ostatek w Bibliotece Wilanowskiej. Było to najpełniejsze dzieło bibliograficzne przed ukazaniem się *Bibliografii* Estreichera; nie można jednak było znaleźć na nie nakładcy w kraju tak ubogim, jakim była Polska, rozdarta przez trzy zabory i nękana ciągłymi wojnami”². Po śmierci autora *Księgoznawstwo* w 10 grubych tomach folio zostało zakupione do Biblioteki Cesarskiej w Petersburgu.

Ossolineum nabyło dwa warianty *Księgoznawstwa*.

Mniej więcej współcześnie z Przyłęckim podobny zamiar opracowania pełnej bibliografii polskiej żywił wykształcony ziemianin bibliofil, bibliograf Cyprian Walewski (1820—1873). Gromadził on

² H. Wolszczanowa: *Przyłęcki Stanisław*.

do końca życia materiały bibliograficzne, przeszukując biblioteki polskie i zagraniczne. Jego notaty bibliograficzne przekazane Estreichrowi obejmowały do 2000 arkuszy bitego pisma i zawierały sporo nieznanego materiału. Niejako na marginesie pracy nad pełną bibliografią, ogłosił Walewski kilka zestawień bibliograficznych, z których najobszerniejszą była *Bibliografia rolniczo-technologiczna polska po rok 1800*, opublikowana w *Encyklopedii rolnictwa* (t. 1 1873), najcenniejszą zaś była bibliografia pism Kromera. Notaty bibliograficzne Walewskiego były znane współczesnym bibliografom i cenione, gdyż podawał on bardzo starannie szczegóły bibliograficzne. Cenny księgozbiór Walewskiego i zbiory rękopiśmienne dostały się bibliotece Akademii Umiejętności (obecnie PAN) w Krakowie³.

Jednym z najbieglejszych i najpracowitszych bibliografów drugiej połowy XIX stulecia był Żegota Pauli (1814—1895), zbieracz pieśni i materiałów etnograficznych i wielki erudyta. Stosunkowo późno, bo dopiero w 1870 r. został Pauli pracownikiem Biblioteki Jagiellońskiej. Wydał on wiele ważnych pomników literatury. Przy niektórych z nich ukazały się opracowane przez niego zestawienia bibliograficzne. Jego warsztat bibliograficzny był niezwykle rozległy. W rękopisach darowanych W. Wisłockiemu, a przez tegoż przekazanych Bibliotece Jagiellońskiej, zachowały się m. in. *Bibliografia polska* (t. 1—2, rkps 5382), *Bibliografia francusko-polska* (rkps 5384), *Bibliografia rosyjska* (rkps 5386), *Bibliografia litewska i łotewska* (rkps 5385), *Bibliografia słowiańska* (rkps 5387)⁴.

Znawcą piśmiennictwa litewskiego był księgarz i filolog-bibliograf Maurycy Michał Stankiewicz (1857—1892)⁵. Przez szereg lat był pracownikiem firmy Gebethnerów. W 1889 r. założył w Krakowie antykwariat, który prowadził na wzór antykwariatów zagranicznych, wydając katalogi. Zajmował się ekspedycją wydawnictw Akademii Umiejętności i wydał *Katalog wydawnictw Akademii Umiejętności w Krakowie 1873—1891* (1891). Pomagał W. Wisłockiemu przy wydaniu „Przewodnika Bibliograficznego”. Ale głównym tytułem do trwałej zasługi w dziejach bibliografii jest jego *Wiadomość o Biblii Litewskiej. Studia bibliograficzne nad literaturą litewską. Cz. 1* (1886) oraz *Bibliografia litewska od 1547 do 1701* (1889), w której zestawił starannie i szczegółowo opisanych 59 rzadkich druków litewskich w układzie chronologicznym. Ogłosił również kilka bibliografii dotyczących A. Mic-

³ K. Pieńkowska: *Walewski Cyprian*.

⁴ H. Lipska: *Żegota Pauli*.

⁵ J. Jaworska: *Stankiewicz Maurycy Michał*.

kiewiczza oraz *Spis przedmiotów zawartych w stu tomach Przeglądu Polskiego* (1891).

Ciekawą osobistością na polu bibliografii w drugiej połowie XIX wieku był Teofil Żebrawski (1800—1887)⁶, uczestnik powstania listopadowego, który po uzyskaniu doktoratu filozofii sposobił się jako matematyk do zawodu naukowego. Z inicjatywy prof. Alojzego Estreichera zwrócił się następnie ku naukom przyrodniczym i nawet opublikował kilka prac z tej dziedziny. Przeszość polityczna stanęła mu na zawadzie w karierze naukowej. Zakres jego zainteresowań był prawdziwie lelewelowski. Uprawiał topografię, inżynierię, geometrię, matematykę, nauki przyrodnicze, mechanikę, budownictwo, rysunek, rytownictwo, lingwistykę, numizmatykę, słownikarstwo, a także bibliografię. Zbieracz książek, wcześniej zajął się bibliografią i ogłosił *Dopelnienie dawnej bibliografii polskiej*. Z inicjatywy Aleksandra Przeździeckiego przygotował do druku dziewiąty tom *Historii literatury polskiej* M. Wiszniewskiego i zestawienie indeksu do całego dzieła.

Zbierając w ciągu wielu lat dzieła matematyczne planował Żebrawski opracowanie historii nauk matematycznych w Polsce. Zapowiedziano nawet druk dzieła w roku 1854. Do druku jednak nie doszło. W kilka lat później ukazała się jego *Wiadomość o Adamie Kochańskim i pismach jego matematycznych* (1862), która była zapewne fragmentem zamierzonego dzieła. Wydał też Żebrawski *Bibliografię piśmiennictwa polskiego z działu matematyki i fizyki oraz ich zastosowań* (1873). W bibliografii tej uwzględnił także rękopisy zachowane w Bibliotece Jagiellońskiej, w czym pomocne mu były opisy bibliograficzne pozostawione przez J. Muczkowskiego. Bibliografia Żebrawskiego obejmuje druki i rękopisy do roku 1830⁷. Ukazała się na obchód 400 rocznicy urodzin Kopernika nakładem Tytusa Działyńskiego, który nabył zbiory Żebrawskiego dla Biblioteki Kórnickiej. Działyński wystąpił tutaj nie tylko jako mecenas, lecz także jako przewodniczący Towarzystwa Nauk Ścisłych w Paryżu.⁸

⁶ L. Z. Dębicki: *Teofil Żebrawski. Szkic biograficzny*. Podaje bibliografię prac Żebrawskiego.

⁷ Na I Zjeździe Bibliotekarzy Polskich we Lwowie (1928) prof. S. Dickstein przypomniał, że przy współudziale E. Wawrykiewiczza, później zaś Łopacewicza podjął opracowanie dalszego ciągu bibliografii Żebrawskiego od 1830—1919. Bibliografia ta obejmowała nie tylko druki zwarte, ale i artykuły w czasopiśmie. W 1894 r. ukazał się w Krakowie u Anczyca próbny zeszyt tej bibliografii. *Pamiętnik I Zjazdu Bibliotekarzy Polskich we Lwowie* s. 57.

⁸ S. Bodniak w „Pamiętniku Biblioteki Kórnickiej” (z. 1: 1929 s. 30—31) pisze o zamiłowaniach bibliofilskich T. Działyńskiego i jego bibliograficznej bieg-

Na gruncie dobrej znajomości dzieł bibliograficznych Czackiego, Bentkowskiego, Lelewela, Bandtkiego, J. Sołtykowicza i wielu innych powstała jedna z najpoważniejszych prac bibliograficznych z dziedziny bibliografii specjalnej, jaką była bibliografia prac medycznych lekarzy polskich w 4-tomowym dziele Ludwika Hiacynta Gąsiorowskiego (1807—1863), zasłużonego lekarza i historyka medycyny w Polsce, pt. *Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych*. Pierwszy tom tego dzieła wydany w 1839 r. zawiera dzieje medycyny w Polsce do 1622 roku. Rozsławił on imię autora w całej Polsce. Następne tomy ukazały się w latach 1853—1855 i zawierają obok starannej bibliografii prac medycznych lekarzy polskich również streszczenia i rozbiory ważniejszych ich dzieł oraz biografie wybitniejszych lekarzy⁹. -

Bibliografia, w miarę postępów nauki, stawała się coraz częściej niezbędnym narzędziem pracy naukowo-badawczej. I tak na przykład dział nauk przyrodniczych i lekarskich Towarzystwa Naukowego Krakowskiego nasunął Józefowi Majerowi, znakomitemu profesorowi Uniwersytetu Jagiellońskiego, myśl zestawienia wykazu prac dotąd na polu fizjografii dokonanych, gdyż zdawał sobie sprawę z tego, że wykonanie tej bibliografii przyczyni się do szybszego opracowania fizjografii kraju. Autor pominął świadomie w tej bibliografii (*Literatura fizjografii ziemi polskiej*) szczegóły opisu bibliograficznego, natomiast przy każdej pozycji zaznaczył, czym się ona zajmuje, zwłaszcza gdy sam tytuł pracy tego wyraźnie nie wskazywał. Bibliografia ta ukazała się w „Roczniku Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” w 1862 r. Z innych obszerniejszych bibliografii na uwagę zasługują: A. Niemirowskiego *Bibliografia powszechna notariatu* (1884) i Stanisława Poraj-Królikowskiego *Bibliografia polska weterynarii i hodowli zwierząt domowych* (1891).

Nie będziemy tu wyliczać wszystkich bibliografii specjalnych, jakie ukazały się w XIX wieku, bo wymienia je W. Hahn w swej *Bibliografii bibliografii polskiej*. Zwrócimy uwagę jedynie na ważniejsze lub charakterystyczne prace, zwłaszcza zaś na takie, które do dzisiaj nie straciły swej wartości lub odegrały poważniejszą rolę w dziejach kultury i nauki. Do takich prac należy *Wiadomość historyczna o dyssydentach w mieście Poznaniu w XVI i XVII wieku porządkiem lat zebrana* przez Józefa Łukaszewicza, bibliotekarza w Bibliotece Raczyńskich, która

łości. W tym samym zeszycie J. Grycz pisze o działalności wydawniczej Jana Działyńskiego w dziedzinie nauk matematycznych (s. 67).

⁹ Por. A. Wrzosek: *Gąsiorowski Ludwik Hiacynt*. PSB.

zyskała mu miano bibliografa. Prawo do tego tytułu potwierdziły później inne jego studia historyczne.

W ostatnim dziesięcioleciu XIX stulecia, dokładnie w roku 1891, kiedy K. Estreicher przystąpił do druku trzeciej części swej *Bibliografii*, ukazała się I część *Bibliografii historii polskiej*, opracowana przez Ludwika Finkla wspólnie z Ludwikiem Sawczyńskim i członkami „kółka historycznego uczniów Uniwersytetu Lwowskiego”. Pierwsza myśl ułożenia takiej niezwykle potrzebnej bibliografii wyszła w roku 1878 z „Kółka historycznego” istniejącego we lwowskiej Czytelni akademickiej. Jednym z założycieli, a następnie czynnych działaczy Czytelni akademickiej był Aleksander Hirschberg (1847—1907) historyk i bibliotekarz Ossolineum, który w 1875/6 rozpoczął pierwsze wykłady z historii Polski na Uniwersytecie Lwowskim. Prawdopodobnie w kręgu jego oddziaływania zrodziła się idea bibliografii historii polskiej. Sam Hirschberg z okazji 50-lecia powstania listopadowego wydał przy *Zbiorze pamiątek do historii powstania polskiego z roku 1830—1* (1882) *Bibliografię powstania narodu polskiego z r. 1830—31*, opracowaną wspólnie z gronem studentów historyków. Projekt zespołowego opracowania bibliografii historii polskiej popierał gorąco wybitny historyk, założyciel „Kwartalnika Historycznego” Ksawery Liske. Pracę podjęto zespołowo dopiero w roku 1886. Kilkanaście osób zbierało i układało kartki z opisami bibliograficznymi. Zebrane przez ten zespół materiały uzupełniał i porządkował Ludwik Finkel (1858—1930). Od niego również pochodzi układ bibliografii¹⁰. Dzięki niemu nauka polska, a zwłaszcza dyscypliny historyczne, otrzymała dzieło, którego jej pozazdrościć mogły wówczas inne literatury europejskie. Pracy nad tą bibliografią poświęcił Finkel 30 lat.

Dzieło Finkla składa z dwóch części: z bibliografii źródeł i z bibliografii opracowań. Obejmuje zaś prace dotyczące historii polskiej tylko po rok 1815, a wydane drukiem przed rokiem wydania odpowiedniej części bibliografii. Całość ukazała się w trzech częściach do roku 1904, następnie ukazały się dwa dodatki: pierwszy dodatek zawierający uzupełnienia po koniec roku 1900 i 1 zeszyt drugiego dodatku, zawierający

¹⁰ Por. F. Koneczny: *Bibliografia historii polskiej* s. 67. Przy sposobności trzeba przypomnieć, że projekt opracowania bibliografii historii polskiej wysunął już w 1862 r. ruchliwy publicysta — historyk emigracyjny Leonard Chodźko, bibliotekarz w Bibliotece Sorbony. Bibliografia miała obejmować dzieła polskie i przekłady na język polski. (Por. A. Wojtkowski: *Leonarda Chodźki plan bibliografii historii polskiej*).

prace dotyczące historii polskiej po rok 1815, a wydane drukiem do roku 1910¹¹.

Bibliografia Finkla ma jedną wspólną paginację, a podane w niej prace są kolejno numerowane poprzez wszystkie części od 1 do 34 305. Jednakże materiał bibliograficzny jest znacznie większy, gdyż pod jednym numerem znajduje się często kilka jednostek bibliograficznych. Dodatek I zachował ten sam układ, jaki ma główne dzieło, natomiast dodatek II ma oddzielną paginację i oddzielną numerację dzieł. Wskazówki autora podane na początku części trzeciej ułatwiają posługiwanie się „Finklem”. Wielkim postępowaniem w wyposażeniu bibliografii są skorowidze. W trzeciej części „Finkla” na str. XL—XLVIII podany jest alfabetyczny spis głównych przedmiotów. Zaletą *Bibliografii* Finkla są liczne i pomysłowe, a jednocześnie praktycznie rozwiązane odsyłacze, wiążące cały materiał w jednolitą, systematyczną całość. Przy każdym ważniejszym zagadnieniu umieścił Finkiel, obok tytułów odnoszących się do niego dzieł czy artykułów (bo uwzględnia także artykuły z czasopism), odsyłacze do innych działów względnie numerów, które zawierają również materiał dotyczący danej sprawy. *Bibliografia* Finkla jest najpoważniejszym dziełem w dziedzinie bibliografii specjalnej w końcu XIX i początkach XX wieku w Polsce i odegrała poważną rolę jako pomocniczy instrument w rozwoju polskiej historiografii. O jej fundamentalnym znaczeniu dla studiów historycznych świadczy fakt wznowienia *Bibliografii* Finkla w wydaniu fototypicznym w roku 1955, gdy zdewastowanym warsztatom naukowym i nowo powstałym bibliotekom trzeba było zapewnić podstawowe pomoce naukowe. Jednakże obecnie „Finkiel”, zwłaszcza dla studentów studiujących historię, jest za trudny, zbyt szczegółowy, gdyż jest przeładowany przyczynkami i niepotrzebnymi drobiazgami, a układ jego jest przestarzały.

Znany działacz mazurski Jan Karol Sembrzycki¹², redaktor „Przyjaciela Ludu”, wydał w roku 1888, w okresie walki z uciskiem narodowym w Prusiech, *Krótki przegląd literatury ewangelicko-polskiej Mazurów i Ślązaków od r. 1670*. Nie jest to jedyny przykład spożytko-

¹¹ Nowe wydanie *Bibliografii* Finkla z polecenia Towarzystwa Historycznego przygotował, przejrzał i uzupełnił Karol Maleczyński. Tom 1 ukazał się w roku 1937. Druk dalszych tomów wstrzymano.

¹² Por. A. Kawecka-Gryczowa: *Zarys dziejów piśmiennictwa polskiego w Prusach Wschodnich*. Píše ona, że Sembrzycki był zapalonym bibliofilem i szperaczem książkowym, dzięki czemu zdobył poważną wiedzę historyczną, a jego książka stanowiła przez długie lata jedyne polskie źródło informacyjne o dziejach nowszej literatury reformacyjnej na Mazurach i na Śląsku.

wania materiałów bibliograficznych dla celów walki politycznej. Józef Londzin wydał w roku 1904 *Bibliografię druków polskich w Ks. Cieszyńskim od roku 1718 do roku 1904*, a Alfons Mańkowski w swoich *Dziejach drukarstwa i piśmiennictwa polskiego w Prusiech zachodnich* pracowicie zestawiał bibliografię druków polskich zachodniopruskich w „Rocznikach Towarzystwa Naukowego Toruńskiego” (1906—1911).

W drugiej połowie XIX stulecia, a zwłaszcza w ostatnich jego dziesiątkach, w wielu krajach zaznaczył się wyraźny rozkwit bibliografii specjalnej, co było następstwem rozwoju nauki i ujawnienia się nowych potrzeb społecznych. U nas prace w tej dziedzinie były przeważnie wynikiem inicjatywy jednostkowej, znajdującej czasem poparcie i możliwości realizacyjne ze strony społecznych instytucji naukowych. Z wyjątkiem bibliofilskiej bibliografii Ignacego Bernsteina większość tych bibliografii specjalnych o trwalszej wartości ukazała się już w drugim dziesięcioleciu XX w. tuż niemal przed wybuchem pierwszej wojny światowej. Światowego znaczenia bibliografia Bernsteina pt. *Katalog dzieł treści przysłowiowej składających bibliotekę Ignacego Bernsteina* (t. 1—2, 1901), ułożona jest w porządku alfabetycznym autorów i tytułów, obejmuje 4 700 dzieł (druków i rękopisów) w stu kilkudziesięciu językach, traktujących o przysłowiach wszystkich czasów i ludów. Nieco wcześniej Samuel Adalberg wydał monumentalną *Księgę przysłów polskich* (1888—94), opartą na bogatym materiale źródłowym (bibliograficznym).

W miarę rozwoju nauki i techniki różnicuje się tematyka bibliografii. Sprzyja temu również pojawienie się, obok *Bibliografii polskiej* Estreichera i „Przewodnika Bibliograficznego”, nowych czasopism bibliograficznych. I tak Adolf Strzelecki ogłasza w 1901 r. *Materiały do bibliografii etnograficznej polskiej*. Jest to odbitka z *Materiałów do bibliografii ludoznawstwa polskiego* publikowanych w latach 1896—99 w czasopiśmie „Wisła” (R. 10—13), a zawierających zestawienie dzieł, rozpraw i artykułów za okres od 1878 do 1894, czyli od momentu podjęcia przez W. Wisłockiego wydawnictwa „Przewodnika Bibliograficznego”. Ten sam temat podjął w kilka lat później młody etnograf Franciszek Gawełek (1884—1919), jeden ze współorganizatorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Wydał on nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie *Bibliografię ludoznawstwa polskiego* (1914), która w 7 207 pozycjach obejmuje materiał bibliograficzny za okres od 1800 do 1910, zestawiony w układzie systematycznym. Tenże autor opracował *Bibliografię ludoznawstwa litewskiego* wydaną przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1914).

Jednym z przejawów rozbudzonego w początkach XX w. zainteresowania Słowiańszczyzną jest *Bibliografia słowianoznawstwa polskiego* (1911) Edmunda Kołodziejczyka. Autor zestawiał zarówno druki zwarte, jak i artykuły w czasopismach, grupując materiał według treści w porządku chronologicznym. *Bibliografia* obejmuje okres od 1800 do 1908. Jej kontynuacją jest kartoteka bibliograficzna zestawiona w Instytucie Słowianoznawstwa UJ pod kierownictwem Tadeusza Stanisława Grabowskiego.

Stosunkowo dobrze rozwijała się bibliografia dotycząca medycyny. Przy końcu XIX w. największą bibliografią z tej dziedziny był *Wykaz oryginalnych prac lekarskich polskich za czas od r. 1831—1890 włącznie* (1897), ogromna publikacja (przeszło 1 000 stron) stanowiąca odbitkę z „Pamiętnika Towarzystwa Lekarskiego” 1896.

W dziedzinie bibliografii piśmiennictwa technicznego szczególnie zasłużył się wychowanek Szkoły Głównej Feliks Kucharzewski (1849—1935) inżynier i historyk techniki, współzałożyciel „Przeglądu Technicznego”. Podstawowe jego prace to *Bibliografia polska techniczno-przemysłowa obejmująca prace drukowane oddzielnie w czasopismach lub znane z rękopisu, we wszystkich działach techniki i przemysłu do końca 1874 roku* (1894), a przede wszystkim 3-tomowe *Piśmiennictwo techniczne polskie* (t. 1 — 1911, t. 2 — 1921, t. 3 — 1922). Poza tym ogłosił on *Czasopiśmiennictwo techniczne polskie przed rokiem 1875* (1904).

Jedną z ważniejszych bibliografii specjalnych początków XX w. jest *Bibliografia prawnicza polska XIX i XX wieku* Adolfa Suligowskiego (1911). *Bibliografia* dzieli się na dwie części: bibliografia XIX i bibliografia XX w. W obydwu częściach układ systematyczny. *Bibliografię* poprzedza wstęp pt. „Rzut oka na twórczość piśmienniczą prawników polskich w ciągu XIX wieku i pierwszego dziesięciolecia XX wieku”.

Rezultatem zamiłowań bibliofilskich była praca znanego bibliografa Mieczysława Rulikowskiego *Literatura polska lub Polski dotycząca z zakresu grafiki* (1912). To cenne zestawienie obejmuje również materiały do dziejów książki w ogólności.

18. BIBLIOGRAFIA KSIĘGARSKA W XIX WIEKU

Poważną rolę w pracy nad rozbudzeniem życia kulturalnego w społeczeństwie polskim w początkach XIX w. odegrały firmy księgarsko-wydawnicze Józefa Zawadzkiego w Wilnie, Natana Glücksberga w Warszawie, Jana Maja w Krakowie. Zarówno Zawadzki, jak Glücksberg

rozwinęli szeroką działalność wydawniczą. Zawadzki już „za Księstwa Warszawskiego nabył pozostałości księgarni M. Groella, wydawcy epoki Stanisławowskiej, otworzył duże księgarnie w Warszawie i w Wilnie i wysunął się na czoło tworzącego się właśnie wtedy nowoczesnego księgarstwa polskiego”¹. Próbował on zorganizować ruch wydawniczy oparty na wzorach niemieckich. Wszedł w układ z Izbą Edukacyjną w Warszawie o drukowanie dla niej dzieł elementarnych, wydał później *Historię literatury polskiej* Bentkowskiego, ale handel książkami prowadził głównie z Krakowem, bo tylko tam „handel książek — pisał do ks. A. K. Czartoryskiego — idzie porządnie i niemieckiemu w niczym nie ustępuje”². Ubolewał on nad tym, „jak trudno u nas umieścić w jakim piśmie wiadomość o nowo wyszłych dziełach”. Dlatego projektował nawet wydawać co miesiąc „wiadomości księgarskie i te gratis po kraju rozrzucić”³. Świadczenia działalności księgarsko-wydawniczej Zawadzkich i ich stosunków ze światem naukowym i literackim dochowały się w archiwum tej zasłużonej placówki kulturalnej. Wybrane materiały z tego archiwum ogłosił wybitny znawca książki wileńskiej Tadeusz Turkowski (1883—1957) w cennej publikacji źródłowej pt. *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie z lat 1805—1856* (t. 1—3 1935—1937).

Rówieśnikiem Zawadzkiego był Natan Glücksberg (1780—1831), księgarz, drukarz, wydawca i nakładca warszawski, założyciel znanej w XIX w. firmy księgarsko-wydawniczej. Działalność wydawniczą rozpoczął w roku 1817. W dziesięć lat później *Katalog książek wydanych nakładem Glücksberga, księgarza i typografa Królewskiego Warszawskiego Uniwersytetu* (1827) obejmował już 120 pozycji, nie licząc wariantów wydań. Godne wzmianki jest, że Glücksberg jako pierwszy polski wydawca zapłacił J. U. Niemcewiczowi za *Jana z Tęczyna* honorarium. Glücksberg był także wydawcą czasopisma literacko-recenzyjnego pt. „Gazeta Literacka” i licznych katalogów swoich nakładów, wydawnictw, które miał na składzie, oraz książek do wypożyczenia w czytelnicy. Estreicher notuje 22 katalogi Glücksberga z lat 1806—33, ale duży ich zbiór w Bibliotece Narodowej świadczy, że nie wszystkie były mu znane.

Synowie N. Glücksberga również byli księgarzami i wydawcami. Krystian Teofil Glücksberg podjął wraz z bratem Augustem Emanuelem

¹ T. Turkowski: *Materiały do dziejów literatury i oświaty* t. 1 s. X

² T. Turkowski op. cit. t. 1 s. 45. (List z 14 V 1810).

³ T. Turkowski op. cit. t. 1 s. 46.

wydawnictwo pierwszej polskiej *Encyklopedii powszechnej* (1836) pod redakcją Antoniego Edwarda Odyńca, ale po ogłoszeniu 4 tomów wydawnictwo zostało zawieszona z powodu braku prenumeratorów. Gustaw Leon Glücksberg wydał *Dykcjonarz biograficzny powszechny* (1856) i kilka katalogów księgarskich. Natomiast Michał Glücksberg (1838—1907), wnuk protoplasty rodu, rozwinął szeroką działalność wydawniczą, o czym świadczą liczne jego katalogi księgarskie. Wydał również specjalny *Katalog celniejszych pism periodycznych krajowych i zagranicznych na r. 1870*.

W tym czasie, kiedy polski ruch kulturalny i naukowy był dławiony, gdy nieliczni księgarze (jak np. Glücksberg w Wilnie czy Jan Konstanty Żupański w Poznaniu, czy Friedlein w Krakowie, a K. Wild we Lwowie) umieli sobie jakoś dawać radę z władzami zaborczymi, katalogi wydawnicze, a zwłaszcza sortymentowe dużych firm księgarskich urastały nie ledwie do znaczenia bibliografii. Zwłaszcza w drugiej połowie XIX stulecia, prócz spisów ukazujących bieżącą produkcję wydawniczą, pojawiły się także katalogi o charakterze retrospektywnym. Wśród tych katalogów na baczniejszą uwagę zasłużyły zestawienia Walentego Rafalskiego, H. W. Kallenbacha, Józefa Czecha, Friedleina i Spółki Wydawniczej Księgarzy w Warszawie.

Epoką w historii katalogów księgarskich nazwał K. Estreicher⁴ *Katalog ogólny książek polskich, drukowanych od roku 1830 do 1850, czyli za lat dwadzieścia jeden, z oznaczeniem formatu, miejsca i roku wyjścia, nakładcy, ceny pierwotnej, oraz z dodaniem podziału naukowego książek niniejszym spisem objętych* (1852) opracowany przez księgarza warszawskiego Walentego Rafalskiego, lecz wydany pod kryptonimem W. R. Zawiera on 4 500 dokładnie opisanych dzieł i za Kulskiego, a wydany przez Józefa Czecha (1859), *D. E. Friedleina Katalog Rafalskiego* podjął księgarz lwowski H. W. Kallenbach, wydając *Katalog książek polskich drukowanych od r. 1850 do końca r. 1855* (1856).

Do grupy katalogów sortymentowych dużych firm księgarskich, którym można przyznać pewne znaczenie bibliograficzne, należą *Katalog książek polskich znajdujących się w księgarni Józefa Cypcera w Krakowie* (1840), *Katalog dzieł polskich ... ułożony bibliograficznie przez J. Mikulskiego*, a wydany przez Józefa Czecha (1859), *D. E. Friedleina Katalog książek, rękopisów, rycin, litografii, map, rysunków* (1873) opracowany przez bibliografa Władysława Bartynowskiego⁵. Do tego rzędu

⁴ K. Estreicher: *Bibliografia polska od 1800—1862 roku*.

⁵ O katalogach Friedleina pisał E. Chełstowski: *Katalogi księgarskie Friedleinów*.

katalogów zaliczyć można także *Katalog książek polskich wydanych od 1860 do końca 1874, a do nabycia w księgarni ... w Warszawie* (1875). Ukazał się on nakładem Spółki Wydawniczej Księgarzy powstałej w 1873 r., do której należały firmy Gebethner i Wolff, Michał Glücksberg, Maurycy Orgelbrand, G. Sennewald i E. Wende. Każdy więc z uczestników Spółki miał prawo wstawić nazwę swej firmy na karcie tytułowej tego katalogu.

Niemal wszystkie wymienione powyżej wydawnictwa powstały w tym okresie (1840—1875), kiedy nie było jeszcze bieżącej bibliografii, która by dawała orientację w ówczesnej produkcji wydawniczej. K. Estreicher dopiero rozpoczynał druk pierwszych tomów *Bibliografii polskiej XIX stulecia*, a W. Wisłocki za kilka lat miał podjąć wydawnictwo „Przewodnika Bibliograficznego”. „Inicjatywa księgarzy była więc próbą zaradzenia temu brakowi”⁶. Tak np. Jarosław Leitgeber, księgarz poznański, we wstępie do katalogu z roku 1873 pisał: „Brak przewodników bibliograficznych w różnych gałęziach nauk i umiejętności i potrzeba zespolenia uwiadomień o książkach polskich zniewoliły mnie do podjęcia wydawnictwa katalogów specjalnych”. Zamierzał on wydać całą serię katalogów specjalnych. Ale zdołał wydać tylko jeden *Katalog książek polskich teologicznych i religijnych za l. 1860—1872* (1873). Katalog zawierał ogółem 1728 tytułów, które zestawiono grupami według wyznań.

Katalogi specjalne, obejmujące literaturę poszczególnych działów piśmiennictwa, były wydawane za granicą jako skuteczny środek propagandy. „Tematy polskich katalogów specjalnych były różnorodne. Wyraźnie zaznaczała się przewaga tematów będących odzewem na hasła pozytywistyczne. Spotykamy więc np. katalogi książek dla ludu, książek pedagogicznych i książek dla dzieci. Wykazy książek dla ludu bywały często łączone ze spisami literatury dla dzieci”.

„W wydawnictwach popularnych dla ludu specjalizowała się Księgarnia Krajowa w Warszawie, której właścicielem był znany działacz oświatowy Konrad Prószyński (Promyk), a także Księgarnia Aleksandra Nowoleckiego w Warszawie i Krakowie. Specjalne katalogi książek dla ludu wydawały nawet te firmy, których główna działalność szła w innym kierunku. Tak więc Gebethner i Wolff poświęcił książce ludowej jeden

⁶ Por. J. Cygańska: *Polskie katalogi księgarskie II połowy XIX wieku* (mashynopis pracy magisterskiej wykonanej na seminarium w Katedrze Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Łódzkiego). Dzięki życzliwości autorki skorzystałem z jej pracy przy redagowaniu tego rozdziału.

z pierwszych swoich katalogów (1862 r.). Także i inne znane i ruchliwe firmy księgarskie jak Leitgeber, M. Orgelbrand, Glücksberg, Günther, Wild, Seyfarth i Czajkowski wydawały staranne wykazy książek ludowych”⁷.

Księgarnie Michała Arcta i Teodora Paprockiego wydawały interesujące katalogi poświęcone zagadnieniom pedagogicznym. W katalogu Paprockiego (1891) szczegółowo przedstawiono zagadnienia wychowania domowego w wydawnictwach z tego zakresu z lat 1876—1891. Stosunkowo liczną grupę stanowiły katalogi literatury rolniczej, wydawane zwłaszcza przez księgarzy warszawskich i lwowskich. Najliczniejsze były jednak katalogi literatury religijnej i literatury dla dzieci. Literatura dla dzieci zestawiona była w katalogach Arcta, Leitgebera, Orgelbranda, Paprockiego, Pillera, Seyfartha i Czajkowskiego, Ungera, Zuckerkandla, a przede wszystkim Gebethnera i Wolffa. Na tym tle uderza stosunkowo niewielka liczba katalogów bieżącej literatury naukowej i popularnonaukowej. Obejmowały one dziedziny agronomii, medycyny, historii i jej nauk pomocniczych oraz ekonomii i prawa.

Obok katalogów rejestracyjno-informacyjnych pojawiały się także katalogi adnotowane, zwane wówczas katalogami rozumowanymi. W katalogach sortymentowo-wydawniczych zaopatrywana była w adnotacje (często reklamowe, nie krytyczne) wyłącznie ta część spisów, które dotyczyły wydawnictw własnych⁸. Z ówczesnymi katalogami rozumowanymi ostro rozprawił się Estreicher. Jego zdaniem katalogi tego typu były źle redagowane, panegiryczne, o małej wartości⁹.

Opis bibliograficzny w katalogach księgarskich ograniczał się z reguły do nazwiska autora (najczęściej bez imienia, rzadziej z inicjałem), tytułu książki, miejsca i roku wydania, ilości stron i ceny. Tylko w nielicznych katalogach zaznaczano kolejność wydania, format i ilustracje. „Aleksander Nowolecki w swoim bardzo interesującym katalogu pt. *Przewodnik dla kupujących i czytających książki przeznaczone dla ludu i młodzieży* (1872) grupował książki pod nazwiskiem autora, wymieniając wszystkie używane przez niego pseudonimy. Od pseudonimów dawał odsyłacze do prawdziwego nazwiska autora”¹⁰. Dbłość o rozwiązywanie pseudonimów i kryptonimów widoczna także jest u Leitgebera

⁷ J. Cygańska op. cit. s. 10.

⁸ J. Cygańska op. cit. s. 14.

⁹ K. Estreicher: *Katalog*. W: *Encyklopedia Powszechna* S. Orgelbranda t. 14 s. 393.

¹⁰ J. Cygańska op. cit. s. 22.

(1873). Nowolecki w swoim *Przewodniku* zastosował specjalną symbolikę, określającą dla kogo dane publikacje mogą być przeznaczone. Było to nowością w ówczesnej praktyce bibliografii księgarskiej¹¹.

Układ katalogów księgarskich odznaczał się dużą różnorodnością. Najstarsze katalogi stosowały układ wg alfabetu tytułów. Ten układ stosowały nawet duże firmy wydawniczo-księgarskie, jak Glüksberg (1852) czy Zawadzki (1856). Utrzymuje się on do końca XIX stulecia w katalogach literatury dla dzieci. Najczęstsze jednak zastosowanie miał układ alfabetyczny autorski. Później potrzeby życia i propagandy kazały księgarzom uzupełniać wykazy alfabetyczne układami rzeczowymi. I tak np. Spółka Wydawnicza Księgarzy w Warszawie zastosowała w swoim katalogu (1875), prócz głównego zrzębu alfabetycznego z pełnym opisem wydawnictw, drugi spis w układzie działowym z opisem skróconym. Na szczególną uwagę zasługuje skorowidz działowy w katalogu Wilda (Lwów 1876).

Inicjatywie księgarzy polskich we wszystkich zaborach zawdzięczamy szereg czasopism bibliograficznych (por. rozdział: „Czasopisma bibliograficzne, bibliografie czasopism i zawartości czasopism”). Tutaj należy odnotować wydawnictwo podjęte przez tzw. Spółkę Kolportacyjną pod firmą „Czarnowski, Lesman, Wiślicki i Spółka”. Był to wychodzący co miesiąc „Katalog nowych książek, nut, map, atlasów, rycin itp.”. Redaktorem i wydawcą był Stanisław Czarnowski. Periodyk ten utrzymał się przez pięć lat (1875—1880) przy współudziale wielu księgarzy warszawskich.

Odrębny rodzaj katalogów księgarskich XIX w. stanowiły katalogi antykwaryczne. Były one opracowywane staranniejsze niż zwykłe katalogi księgarskie, gdyż katalog antykwarski jest nieodzownym przewodnikiem w pracy poważnego antykwariusza, a jednocześnie źródłem informacji bibliograficznych dla poszukujących dzieł nie będących w obiegu księgarskim. Jednakże przez dłuższy okres czasu katalogi antykwarskie należały do rzadkości. Dopiero w ostatnich dziesiątkach lat XIX stulecia pod wpływem ożywionego zainteresowania piśmiennictwem i historią literatury polskiej, wywołanego także ukazaniem się *Bibliografii polskiej* Estreichera, sami antykwariusze zaczęli się troszczyć o wydawanie katalogów nagromadzonych przez siebie książek.

Katalogi antykwaryczne Friedleina (Kraków), J. Langego (Gniezno) odznaczały się dużą dbałością o dokładny opis bibliograficzny i szczegółowe informacje, a także odsyłały czytelnika do tych bibliografii, które

¹¹ J. Cygańska op. cit. s. 23.

zawierały opis wyczerpujący. W większości katalogów antykwarskich stosowany był układ rzeczowy. Nowością było wprowadzenie układu krzyżowego haseł autorskich i przedmiotowych. Próby takie podjęli dwaj najruchliwsi antykwariusze — Józef Jolowicz (od 1888 r.) i Zygmunt Igel (od 1897 r.). Niektórzy antykwariusze, jak np. Friedlein, ogłaszali katalogi dzieł poszukiwanych przez zbieraczy i badaczy. Katalogi antykwarskie takich antykwariatów jak Jakub W. K. Giejsztor, J. Jolowicz, Igel, Friedlein do dzisiaj stanowią cenne źródło informacji księgarskiej, a nawet bibliograficznej. Dla przykładu wskazać tu można *Katalog książek, rękopisów, rycin, litografii, map, rysunków, monet i medali polskich tudzież do rzeczy polskich odnoszących się, które nabyć można w składzie antykwarskim księgarni D. E. Friedleina* (1873), gdyż katalog ten opracowany był bardzo starannie. Przy opracowaniu katalogu, który zawiera opisy 2 996 druków i 16 rękopisów, służyli radą księgarzowi krakowscy bibliografowie, a przede wszystkim Karol Estreicher¹².

Wśród katalogów antykwarskich szczególnie cenne są katalogi aukcyjne, obejmujące zbiory po pisarzach, uczonych, badaczach i zbieraczach; katalogi te mają niemałą wartość dla poznania życia i działalności pisarzy. Niektórzy antykwariusze (jak np. J. Jolowicz w Poznaniu) doceniali wagę tego typu katalogów, zestawiali je starannie i łączyli życiorysy posiadaczy wystawionych na sprzedaż księgozbiorów¹³.

Z tej grupy katalogów bibliograficzną dokładnością odznaczały się katalogi Anzelma Speisera, późniejszego bibliotekarza Biblioteki Akademii Krakowskiej. W niektórych przypadkach katalogi te są już jedynym dowodem istnienia książek „zatraconych”¹⁴.

19. POCZĄTKI BIBLIOGRAFII OŚWIATOWEJ I ZESPOŁOWYCH PRAC BIBLIOGRAFICZNYCH

Druga połowa XIX wieku, a ściślej mówiąc pierwsze dwudziestolecie po klęsce powstania styczniowego było u nas okresem gruntownych przeobrażeń w życiu i świadomości społeczeństwa. Na kierunek tych przemian oddziaływała nie tylko refleksja po zrywie powstańczym, lecz również nowe idee filozoficzne i prądy oświatowo-wychowawcze. Szczególny wpływ miały dzieła i poglądy Tomáša Buckle'a (*Historia*

¹² E. Chełstowski op. cit. s. 20.

¹³ J. Cygańska op. cit. s. 17.

¹⁴ E. Chełstowski: *O znaczeniu katalogów księgarskich* s. 12.

cywilizacji Anglii) i Karola Darwina. „Obaj odkrywcy nowych praw rozwojowych podważyli najbardziej elementarne zasady całego tradycyjnego systemu myślenia, ich okrycia naukowe wiązały się w sposób organiczny z całokształtem dokonywanego się u nas przewrotu”¹. A w konsekwencji torowały drogę ideom Marksa.

Tymczasem zaś na Zachodzie, tj. w Anglii, we Francji, Danii i w Niemczech, wszędzie gdzie przemiany powodowały uaktywnienie mas społecznych, wzmagaly się demokratyczne dążenia oświatowe². Docierały one i do nas. Rzecznikami tych nowych idei i nowych dążeń społeczno-oświatowych byli A. Świętochowski, P. Chmielowski, A. Dygasiński, J. Dawid, K. Promyk-Prószyński, B. Prus, A. Asnyk i J. Ochorowicz, zwany „polskim Darwinem”. Następstwem ich działalności było powstanie różnych instytucji społeczno-oświatowych, wzmoczenie ruchu wydawniczego i umysłowego, pęd do organizowania placówek oświaty powszechnej, a zwłaszcza bibliotek oświatowych, wreszcie ruch samokształceniowy. W czasopismach takich, jak „Kłosy”, „Bluszcz”, „Ateneum”, „Biblioteka Warszawska”, „Przegląd Pedagogiczny” już w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku ukazywały się przeglądy książek zalecanych na podarki gwiazdkowe dla dzieci. Przeglądy te wskazywały na wartości wychowawcze zalecanych książek. Autorami przeglądów byli tacy wybitni działacze i pedagodowie jak: P. Chmielowski, S. Dickstein (redaktor „Rocznika Pedagogicznego” i bibliograf) oraz A. Dygasiński. Formą zbliżały się one do spisów adnotowanych albo do omówień bibliograficznych³. Prawie w tym samym czasie zaczęły się ukazywać zestawienia bibliograficzne, np. Feliksa Kozubowskiego (wydane pod kryptonimem K.) *O wyborze książek dla dorastającej młodzieży* (1879), Jana Karłowicza *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży* (1881), A. Dygasińskiego *Krytyczny katalog książek dla dzieci i młodzieży* (1884), opracowany zbiorowo pod redakcją Z. Morawskiej, wydany anonimowo przez Kasę Mianowskiego *Katalog rozumowany książek dla dzieci i młodzieży* (1895) i in. Prace te, powstające w okresie zaborów, podporządkowane były patriotycznej idei popularyzacji polskiej literatury i polskiego języka⁴.

Ważnym bodźcem dla wybitnych pisarzy, pedagogów i oświatowców

¹ R. Wroczyński: *Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce na tle społecznym i gospodarczym* s. 25.

² R. Wroczyński op. cit. s. 51.

³ K. Ramlau-Klekowska: *Bibliografia zalecająca* s. 266.

⁴ Ibidem s. 266.

do opracowywania spisów, które można nazwać bibliografią oświatową, były niewątpliwie hasła pozytywistów wzywające do „pracy u podstaw”. Z tych pozytywistycznych źródeł wypłynęła myśl opracowania *Poradnika dla samouków*. Pierwsze cztery tomy *Poradnika dla samouków* pod redakcją Aleksandra Heflicha i Stanisława Michalskiego ukazały się w Warszawie w latach 1898—1902. Opracowane przez zespół wybitnych specjalistów, były one publikacją, która do dziś nie ma równej sobie wśród bibliografii zalecających czy — szerzej ujmując — selekcyjnych⁵. Popularnym poradnikiem dla samouków podejmujących dopiero samokształcenie była książeczka Władysława Mieczysława Kozłowskiego *Co i jak czytać* (1896, wielokrotnie później wznawiana). Tenże autor wydał oryginalną pod względem metodycznym bibliografię oświatową pt. *Wybór książek. Co czytać i z czego się uczyć* (1913), stanowiącą jakby uzupełnienie i rozwinięcie *Co i jak czytać*. Za granicą szczególną popularnością cieszyły się wybory książek różnej treści uznanych z jakiegoś punktu widzenia za najlepsze. Bardzo głośny był wykaz „stu najlepszych książek” zestawiony przez Johna Lubbocka (w książce przełożonej na język polski pt. *Powaby życia* 1890), który zapoczątkował znaczną liczbę wydawnictw tego typu jednorazowych i seryjnych⁶.

Z początkiem XX wieku opracowywaniem przeglądów bibliograficzno-oświatowych i katalogów lektury zaczęli się zajmować pracownicy bibliotek oświatowych. W 1902 roku zaczęła opracowywać przeglądy wydawnictw ludowych Helena Radlińska, która ogłaszała je w „Przełężdzie Pedagogicznym” i „Książce”.

Odmianą bibliografii oświatowej były katalogi wzorcowe zarówno bibliotek „idealnych”, jak i konkretnych placówek oświatowych. I tak np. *Katalog Biblioteki Kolejowej* (1905), który ukazał się także w edycji bez firmy Biblioteki, zawierał tytuły kilku tysięcy doborowych książek, starannie zestawionych działowo, dzięki czemu stał się przewodnikiem dla wielu bibliotek. Również organizatorzy Biblioteki Publicznej Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego w Krakowie wydali już w rok po otwarciu biblioteki katalog systematyczny księgozbioru biblioteki pt. *Biblioteka Publiczna. Spis książek ułożony według działów* (1906). Główny zasób tej biblioteki stanowiły dzieła naukowe i popularnonaukowe dla samouków korzystających z kursów Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego. Materiał tej części katalogu ułożono odpowiednio do podziału i układu nauk przy udziale wybitnych specjalistów z każde

⁵ Ibidem s. 266.

⁶ J. Muszkowski: *Życie książki* wyd. 2 s. 314.

gałęzi wiedzy. W drugim wydaniu (1912) katalog Biblioteki UL pt. *Spis książek ułożony według działów* obejmował materiał literacki, historię literatury i książki dla dzieci i młodzieży⁷.

Dalszym krokiem w rozwoju tych oświatowych katalogów bibliograficznych był *Katalog informacyjny* wydany staraniem Towarzystwa Czytelni m. Warszawy. Inicjatorom chodziło o „możliwie obszerny spis książek polskich, które znajdować się winny w bibliotece publicznej, odpowiadającej zapotrzebowaniom najszerszych sfer czytelników zarówno niepełnoletnich, jak i dorosłych wszystkich stopni wykształcenia”. Przy wyborze dzieł kierowano się jedynie ich wartością naukową i literacką. Dla ułatwienia bibliotekarzom korzystania z niego, materiał *Katalogu* podzielony został na działy i poddziały. Ukazały się tylko dwa zeszyty tego cennego wydawnictwa; *Zeszyt I. Literatura dla dzieci i młodzieży*, pod redakcją Janiny Mortkowiczowej, M. Gomolińskiej, H. Radlińskiej, M. Rychterówny (1907) i *Zeszyt II. Nauki matematyczne i przyrodnicze*, pod redakcją wielu specjalistów, m. in. S. Dicksteina, S. Kalinowskiego, W. Nałkowskiego, Z. Wójcickiego, W. Męczkowskiego, L. Krzywickiego, A. Mahrburga (1909).

Rozwijający się w środowisku robotniczym od końca XIX wieku ruch społeczno-oświatowy rozbudził, zwłaszcza pod wpływem ruchu rewolucyjnego lat 1905—06, pęd do samokształcenia. Dla zaspokojenia potrzeb czytelniczych uczestników kursów i kółek samokształceniowych ukazały się w 1907 r. dwa katalogi wzorcowe opracowane przez B. Rogowskiego — *Katalog książek naukowych dla bibliotek robotniczych* oraz *Katalog naukowy minimalny dla bibliotek robotniczych*, oba charakteryzujące się dobrze przemyślanym układem i doбором książek uwzględniającym szeroko literaturę rewolucyjną⁸.

Największym przedsięwzięciem w dziedzinie katalogów adnotowanych przed I wojną światową był u nas czterotomowy *Katalog informacyjny dzieł naukowych Biblioteki Kolejowej przy Drodze Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej* (1912) opracowany przez wybitną działaczkę oświatową i bibliotekarkę Marię Gomolińską. Katalog ten spotkał się z wysoką oceną H. Radlińskiej, która pisała⁹: .

„Niezmiernie ciekawy i cenny katalog ten nie tylko czyni zadość potrzebie dokładnego orientowania się w księgozborze, lecz zarazem

⁷ J. Korpała: *Biblioteka Publiczna Tow. Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza w Krakowie*.

⁸ K. Ramlau-Klekowska op. cit. s. 267.

⁹ H. Radlińska: *Zagadnienia bibliotekarstwa i czytelnictwa* s. 93.

ułatwia czytelnikom wybór książek do czytania systematycznego i samokształcenia.

Katalog podaje dokładne i szczegółowe dane bibliograficzne przy każdym tytule i treść dzieła bądź jako spis rzeczy lub tytułów głównych, bądź w postaci streszczenia samodzielnie dokonanego przez autorkę katalogu. Planowy, systematyczny rozkład materiału bibliotecznego na szczegółowe działy oparty został na Katalogu Biblioteki Uniwersytetu Lud. z r. 1906”.

Cenną pomocą dla samouków i pracowników bibliotek oświatowych było czasopismo recenzyjno-bibliograficzne „Poradnik dla Czytających Książki”, wydawane jako dwutygodnik w latach 1901—1904 w Warszawie, w którym zamieszczano omówienia książek, spisy bibliograficzne i artykuły na temat czytelnictwa i ruchu wydawniczego. Kierownikiem literackim tego dwutygodnika był znakomity socjolog Ludwik Krzywicki, znany ze swych sympatii dla socjalizmu, wydawcą zaś Teodor Paprocki, który — jak wiadomo — w latach 1882—1886 wydawał i redagował miesięcznik dla czytających i kupujących książki pt. „Wiadomości Bibliograficzne Warszawskie”.

Po rewolucji 1905/6 roku grono wybitnych uczonych i ludzi książki, skupionych przy nowo powstałej Bibliotece Publicznej w Warszawie, postanowiło w 1907 r. powołać — jako jedną z agend Biblioteki — Instytut Bibliograficzny. Program prac tego Instytutu opierał się na wzorze Międzynarodowego Instytutu Bibliograficznego założonego w Brukseli w 1895 r. i zawierał następujący wstęp:

„Literatura polska poszczycić się może dziełami bibliograficznymi wysokiej wartości, ale praca bibliograficzna była u nas dziełem jednostek, nie była i nie jest dotąd zorganizowana, nie powstaje w związku z pracą na tym polu na Zachodzie i nie korzysta z coraz nowych i ważnych udoskonaleń, które bibliografię uczyniły gdzie indziej prawdziwą umiejętnością, mającą licznych i doświadczonych pracowników. Oparcie bibliografii u nas na podstawach umiejętności, usystematyzowanie pracy zbiorowej, doskonalenie środków i pomocy bibliograficznych staje się dziś, wobec wzrostu oświaty, piśmiennictwa, czytelnictwa, wobec rosnących potrzeb nauki, sprawą wielkiej wagi, której służyć pragnie Instytut Bibliograficzny”¹⁰.

Szaroko zakrojony program prac Instytutu jest „pierwszym nowoczesnym programem organizacji bibliografii w Polsce, który kładzie duży nacisk na informację bibliograficzną, rozwój metodyki bibliogra-

¹⁰ E. Słodkowska: *Instytut bibliograficzny w Polsce* s. 264.

ficznej i pełne opracowanie bibliograficzne dorobku wydawniczego Polaków”¹¹.

Jako główne zadanie postawiono sobie pracę nad bibliografią polską XX wieku. W latach 1907—1912 zebrano w kartotekach materiał bibliograficzny za lata 1901—1905 i 1907—1909. Nie wiadomo jednak, ile zebrano pozycji i w jakim stopniu kartoteki te były opracowane. Po odejściu S. Dicksteina ze stanowiska prezesa Towarzystwa Biblioteki Publicznej prace Instytutu zostały ograniczone do gromadzenia i opracowywania księgozbioru bibliotecznego, a sam Instytut został zamieniony na Dział Bibliograficzny Biblioteki. Według E. Słodkowskiej „likwidacja Instytutu zaledwie po kilku latach jego istnienia była dużym ciosem dla bibliografii polskiej”¹². W tym okresie ukazała się w Warszawie jedyna poważniejsza praca z dziedziny bibliologii, mianowicie M. Rulikowskiego *Produkcja wydawnicza polska w latach 1909—1911* (1913), wydana w serii „Materiały Statystyczno-Bibliograficzne”.

Rzecz paradoksalna, ale znamienna dla sytuacji nauki polskiej w okresie zaborów, że właśnie wybuch wojny w 1914 r. ożywił problem organizacji bibliografii polskiej. Ukazały się wówczas artykuły J. Muszkowskiego (*Potrzeby bibliografii*, „Myśl Polska” 1915), A. Drogoszewskiego (*O potrzebie bibliografii polskiej w czasie wojny*, „Przegląd Naukowy i Pedagogiczny” 1916), S. Jarkowskiego (*Czasopiśmiennictwo bibliograficzne polskie a rejestracja polskiej produkcji wydawniczej*, „Sfinks” 1916), a przede wszystkim S. Vrtel — Wierczyńskiego (*Organizacja bibliografii. W sprawie Polskiego Instytutu Bibliograficznego*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1917). Muszkowski wskazywał na zaniedbania bibliografii polskiej, na konieczność podjęcia planowej, skoordynowanej, świadomej celów i środków pracy bibliograficznej, niezbędnej transmisji warunkującej szybki rozwój nauki. Jarkowski krytycznie ocenił poziom polskiej bibliografii bieżącej i wysuwał projekt wydawania czasopisma bibliograficznego przy współdziałaniu księgarzy, wydawców i autorów z jednej strony, bibliografów zaś, księżnic i uczonych z drugiej strony. Kierownictwo redakcyjne czasopisma chciał on widzieć w rękach fachowych bibliografów i specjalistów przy którejkolwiek z wielkich bibliotek krajowych.

Najszerzy program organizacji bibliografii w przyszłym państwie polskim opracował polonista, bibliotekarz Ossolineum, Stefan Vrtel, który od r. 1919 przybrał nazwisko Wierczyński, znany już z prac

¹¹ Ibidem s. 265—66.

¹² Ibidem s. 270.

w dziedzinie bibliografii literackiej. Racjonalną organizację bibliografii polskiej uważał on za nieodzowny warunek postępu i rozwoju nauki. Przed przyszłym Ministerstwem Oświaty stawiał więc jako pilne zadanie założenie Polskiego Instytutu Bibliograficznego. Instytutowi stawiał następujące zadania: 1 inwentaryzacja i sporządzanie wyczerpującej bibliografii współczesnych druków polskich i druków obcych o Polsce, 2 opracowanie ogólnej systematyki bibliograficznej, czyli specjalnych bibliografii poszczególnych gałęzi wiedzy, 3 sporządzenie bibliografii artykułów czasopism, 4 opracowanie polskiej bibliografii za okres wojny, 5 wydawanie fachowego czasopisma bibliograficznego, 6 współdziałanie w pracach Międzynarodowego Instytutu Bibliograficznego w Brukseli.

Podsumowaniem i tymczasowym zamknięciem wieloletniego okresu prób i projektów organizacji prac bibliograficznych był *Memoriał w sprawie Biblioteki Narodowej w Warszawie* złożony w listopadzie 1918 r. przez Ludwika Bernackiego, dyrektora Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie — Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministerstwu Sztuki i Kultury. W memoriale tym postulował on również utworzenie przy Bibliotece Narodowej w Warszawie Instytutu Bibliograficznego, którego zadaniem miało być: „1 naukowe ogłaszanie urzędowej bibliografii druków polskich, 2 wydawanie publikacji specjalnych, ściągających się do bibliografii i bibliotekoznawstwa oraz zagadnień mających związek z tymi dyscyplinami, 3 założenie i utrzymanie centralnego katalogu bibliotek polskich, 4 utworzenie biura informacyjno-wywiadowczego w sprawach bibliograficznych oraz 5 biura wymiany wydawnictw własnych, urzędowych, akademii, szkół wyższych itd. za odpowiednie wydawnictwa zagraniczne”¹³.

*

Zwrócenie uwagi najpierw przez Lelewela, później przez J. Muczkowskiego w jego wykładach uniwersyteckich (w latach 1846—1847) na zewnętrzną stronę książki przyczyniło się w drugiej połowie XIX w. do wykształcenia metody opisu zasadniczego. To stanowi trwały dorobek bibliografii tego okresu¹⁴. Drugim rezultatem jest powstanie *Bibliografii polskiej* Estreichera, która spełnia funkcję bibliografii narodowej. W tym okresie powstają też fundamentalne bibliografie specjalne i bieżąca bibliografia ogólna.

¹³ Exlibris Z. 3: 1919 s. 82—84.

¹⁴ A. Łysakowski: *Zagadnienie treści i wartości książki w bibliografii* s. 220

ROZWÓJ BIBLIOGRAFII W ODRODZONEJ POLSCE

20. GŁÓWNE KIERUNKI ROZWOJOWE BIBLIOGRAFII W LATACH 1918—1939

Po przeszło stuletniej niewoli, w odrodzonej i zjednoczonej Polsce powstały nowe, lepsze warunki dla rozwoju życia kulturalnego i naukowego. Już w czasie wojny zaczęły się tworzyć nowe organizacje i instytucje życia kulturalnego i naukowego. Przede wszystkim rozwinęło się szkolnictwo wszystkich szczebli, co przyczyniło się do podniesienia i upowszechnienia oświaty, do rozbudzenia aktywności społecznej, gospodarczej i kulturalnej. „Ale wśród walk i trosk pierwszych lat niepodległości niełatwo było uruchamiać siły narodu. Dziesiątki lat przeżytych w odmiennych stosunkach prawnych, gospodarczych, oświatowych nie wynarodowiły uczuciowo, lecz nadały uczuciom inny wyraz, wytworzyły inny styl życia społecznego, inne przyzwyczajenia”¹. Rozbicie polityczne, antagonizmy wewnętrzne i długo podsycane patriotyzmy lokalne nie sprzyjały integracji wewnętrznej.

Postępowe idee oświatowe napotykały opór konserwatywnie myślącej części społeczeństwa. Organizacje społeczno-oświatowe reprezentujące w poszczególnych zaborach warstwę klerykalno-zachowawcze przez całe dwudziestolecie sprzeciwiały się wprowadzeniu ustawowego obowiązku zakładania przez samorządy bibliotek publicznych. Znamienny pod tym względem był referat S. Rymara na II Zjeździe Bibliotekarzy Polskich w Poznaniu (1929) pt. *Ustawa o bibliotekach gminnych*, zakończony wnioskiem, że zastosowanie projektu ustawy o bibliotekach publicznych uważa za przedwczesne². Wskutek takiej postawy wielu działaczy społecznych byliśmy ogromnie zapóźnieni w stosunku

¹ H. Radlińska: *Listy o nauczaniu i pracy badawczej* s. 373.

² S. Rymar: *Ustawa o bibliotekach gminnych* s. 342. Por. także: J. Kołodziej-ska: *Bibliotekarze w walce o ustawę biblioteczną w okresie międzywojennym*.

do innych sąsiadów przede wszystkim w dziedzinie organizacji bibliotek typu powszechnego, a nasza polityka biblioteczna, kształtowana głównie w Związku Bibliotekarzy Polskich, nie znalazła pełnego wyrazu w odpowiednich aktach prawnych. Dość przypomnieć, że projekt ustawy bibliotecznej znalazł się w Sejmie dopiero w przededniu najazdu hitlerowskiego na Polskę i nie mógł już stać się przedmiotem debaty sejmowej. Mimo to niektóre związki samorządowe realizowały tzw. małą ustawę biblioteczną w oparciu o zalecenia władz.

Po odzyskaniu niepodległości wydatnie zwiększyła się natomiast liczba szkół wyższych, powstały przy nich nowe biblioteki, które wkrótce stały się poważnymi ośrodkami w dziedzinie bibliotekoznawstwa i bibliografii. W pierwszych latach organizowania tych bibliotek odczuwano brak fachowych bibliotekarzy i dlatego wiele poczyniń opierało się w pierwszym rzędzie o nieliczny personel dawnych bibliotek galicyjskich, przerzedzony zresztą wskutek wydarzeń wojennych, a także wskutek przejścia niektórych bibliotekarzy do pracy w uczelniach wyższych³. Szczególnie ważne i odpowiedzialne zadania przypadły w tym okresie bibliotekarzom Biblioteki Jagiellońskiej, która przez całe dwudziestolecie była ośrodkiem ożywionej działalności w dziedzinie badań bibliologicznych (czasopisma bibliotekoznawcze i „Prace Biblioteczne” Krakowskiego Koła ZBP) i bibliografii.

W tym okresie nastąpiło wyraźne ożywienie w wielu dziedzinach bibliotekoznawstwa i bibliografii. Do zawodu bibliotekarskiego weszło nowe pokolenie ambitnych pracowników, wiążących swoje aspiracje życiowe właśnie z zawodem bibliotekarskim, co przyczyniło się do podniesienia rangi tego zawodu i wpłynęło dodatnio na rozwój wiedzy bibliotekarskiej i bibliograficznej. Bibliotekarstwo polskie zaczęło występować aktywnie nie tylko na krajowych zjazdach bibliotekarskich, lecz zdobyło sobie również poważną pozycję na terenie międzynarodowym. Z inicjatywy poszczególnych środowisk bibliotekarskich ukazało się szereg zespołowych prac z historii bibliotek (*Publiczne biblioteki lwowskie* pod redakcją L. Bernackiego, później po francusku pod redakcją E. Gaberlego, *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie* pod redakcją S. Wierczyńskiego i *Biblioteki wileńskie* pod redakcją A. Łysakowskiego).

W pierwszych latach niepodległości, zanim bibliotekarstwo polskie zorganizowało się w 1926 r. w jednolity Związek Bibliotekarzy Polskich, z inicjatywą w różnych sprawach bibliotekarstwa i bibliografii występowali bibliofile i działający wśród nich bibliotekarze-bibliofile, którzy

³ A. Birkenmajer: *Bilans dziesięcioletniej pracy na polu bibliotekarstwa i bibliografii w Polsce* s. 253.

zorganizowali kilka zjazdów bibliofilskich poświęconych aktualnym problemom bibliologicznym. Później inicjatywę przejęli bibliotekarze, którzy zorganizowali w 1928 r. I Zjazd Bibliotekarzy Polskich, związany ze stuleciem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie. Na Zjeździe tym po raz pierwszy określono w referatach S. Vrtel-Wierczyńskiego i W. T. Wisłockiego polski program bibliograficzny. Za główne i podstawowe postulaty naszej bibliografii uznano wówczas w zakresie bibliografii ogólnej: 1 rejestrację całkowitej produkcji drukarskiej państwa, 2 uzupełnienie trzeciej części „Estreichera”, 3 kontynuację „Estreichera”, tj. opracowanie *Bibliografii polskiej wieku XX* (za lata 1900—1925), 4 ewentualne nowe opracowanie *Bibliografii polskiej XIX stulecia*. W zakresie bibliografii specjalnej wysuwano postulaty: 1 uzupełnienia i kontynuacji *Bibliografii historii polskiej* Finkla, 2 przygotowania gruntu pod całkowitą bibliografię literatury polskiej, 3 wznowienia bieżącej bibliografii „Pamiętnika Literackiego”, 4 zorganizowania bieżących bibliografii specjalnych przy czasopismach reprezentujących poszczególne dyscypliny, 5 zorganizowania publikacji bibliografii zawartości czasopism, 6 wydanie naukowo opracowanego wykazu pseudonimów i kryptonimów, 7 opracowanie bibliografii za okres wojny. Na tymże Zjeździe K. Tyszkowski uzasadnił projekt reedycji i kontynuacji *Bibliografii historii polskiej* Finkla i zapowiedział, że praca ta będzie podjęta przez Polskie Towarzystwo Historyczne. Wobec decyzji opracowania reedycji „Finkla” w formie zmienionej, Zjazd Bibliotekarzy wypowiedział się za koniecznością porozumienia się grona osób opracowujących bibliografię historii Polski nowożytnej (1815—1914) z inicjatorami reedycji „Finkla” celem ujednoczenia planu obydwu publikacji.

Na Zjeździe rozpatrzono szczegółowo program działalności świeżo (1928) powołanego do życia Instytutu Bibliograficznego. Referat J. Muszkowskiego za punkt wyjścia przyjął postulaty zgłaszane w różnych okresach czasu przez S. Wierczyńskiego, E. Kuntzego, L. Bernackiego, S. Jarkowskiego, Z. Mocarskiego, S. Lama, A. Birkenmajera i innych. Podkreślił on, że jednym z naczelných zadań Instytutu powinno być ześrodkowanie prac i wysiłków w zakresie bibliografii i dążenie do uzyskania zupełnej ewidencji prac w tej dziedzinie, przygotowywanych przez instytucje i jednostki.

W materiałach następných zjazdów bibliotekarzy polskich (1929 i 1932) jest dużo opracowań o trwałej wartości naukowej. Przyczyniły się one do podniesienia prac bibliograficznych na wyższy poziom. Największe znaczenie miał ostatni, IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie w 1936

roku. Przyniósł on poważny dorobek naukowy we wszystkich dziedzinach nauki o książce, a także bibliografii i bibliotekarstwa, utrwalony w dwóch tomach wydawnictwa zjazdowego (*IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie. Referaty cz. 1—2 1936*). Dla rozwoju teorii bibliografii i wytyczenia nowych kierunków i metod badawczych szczególnie doniosłe znaczenie miały referaty A. Birkenmajera (*Książka rękopiśmienna*) i K. Piekarskiego (*Zadania bibliografii polskiej XVI stulecia*). Natomiast w referacie zjazdowym W. T. Wisłockiego (*Bibliografia słowiańska*) po raz pierwszy odezwał się głos za nawiązaniem ścisłych kontaktów z bibliografią radziecką. Wisłocki nie wahał się powiedzieć, że dla bibliografów „nie ex occidente, lecz wybitnie ex oriente lux. Bardzo się mylą i na naszą szkodę działają ci wszyscy, którzy w swej naiwności ośmielają się nadal twierdzić, że przy słupach granicznych Polski kończy się kultura, niektórzy dodają: zachodnia. To zdanie jest dziś szkodliwym liczmanem. Granice kultury przesunęły się dziś b. daleko na wschód, który może pod wieloma względami służyć za wzór zarozumiałemu Zachodowi”⁴. Ówczesne stosunki w Polsce nie sprzyjały jednak nawiązaniu ściślejszej łączności z nauką i bibliografią radziecką.

Mimo początkowych trudności organizacyjnych i skąpych środków materialnych na prace bibliograficzne, w okresie międzywojennym zaznaczył się wyraźny rozwój w wielu dawniej zaniedbanych dziedzinach bibliografii. Przede wszystkim po dziesięciu latach prac przygotowawczych doszło — dzięki usilnym staraniom Stefana Dembego — do powołania Biblioteki Narodowej (1928) jako centralnej księżnicy państwowej⁵ i zorganizowania przy niej Instytutu Bibliograficznego, który podjął rejestrację produkcji krajowej i wydawanie bieżącej bibliografii ogólnej⁶. Zadania tego Instytutu, zakreślone ponad jego możliwości, zostały tylko częściowo zrealizowane.

Działalność rewindykacyjna podjęta przez władze państwowe przyniosła znaczne owoce w postaci cennych zbiorów. Powróciły do kraju zbiory rękopisów z Raperswilu i ze Związku Radzieckiego⁷. Dzięki temu wzmożły się prace nad inwentaryzacją rękopisów i wydawaniem katalogów rękopisów poszczególnych bibliotek. W tym też okresie wykrystałizowały się metody badań nad średniowieczną książką rękopiś-

⁴ W. T. Wisłocki: *Bibliografia słowiańska* s. 279.

⁵ S. Demby: *Biblioteka Narodowa. Przemówienie wygłoszone na Zjeździe Bibliotekarzy i Bibliofilów we Lwowie*.

⁶ S. Demby op. cit. s. 15.

⁷ E. Kuntze: *Zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji*.

mienną. Wybitnie posunęły się prace rejestracyjne i badawcze w dziedzinie inkunabulistyki. Można śmiało powiedzieć, że inkunabulistyka polska nie tylko nadrobiła opóźnienia, ale także nawiązała ścisły kontakt i współpracę z inkunabulistiką światową. Ukazały się wzorowe katalogi inkunabułów i starych druków.

Po paroletniej przerwie znacznie posunęły się naprzód prace nad kontynuacją *Bibliografii polskiej* Estreicherów, tak że w sierpniu roku 1939 S. Estreicher przewidywał w niezbyt odległej przyszłości zakończenie druku tego pomnikowego dzieła bibliograficznego⁸. W toku była, a nawet już w stadium prac redakcyjnych znajdowała się retrospektywna bibliografia narodowa za pierwsze ćwierćwiecze XX stulecia, jako kontynuacja *Bibliografii polskiej* Estreicherów.

W ścisłym związku z powstaniem nowych uczelnianych katedr i nowych kierunków studiów rozwinęły się bibliografie specjalne różnych dziedzin, publikowane głównie w czasopismach specjalistycznych. Podjęto, a nawet opublikowano liczne retrospektywne bibliografie specjalne i zapoczątkowano wydawanie *Polskiego słownika biograficznego* jako biografii narodowej.

Dla zaspokojenia potrzeb czytelnika masowego, w szczególności potrzeb bibliotek typu powszechnego zorganizowana została z inicjatywy Związku Bibliotekarzy Polskich bibliografia zalecająca, adnotowana, zarówno w postaci poradników retrospektywnych, jak i bieżącej bibliografii adnotowanej.

Brak katedr bibliotekoznawstwa i bibliografii nie sprzyjał rozwojowi teorii bibliografii. Przez długie lata jedyną pracą z tej dziedziny była rozprawa S. Wierczyńskiego (*Bibliografia* 1923). Duży wpływ na rozwój teorii bibliografii wywarł Kazimierz Piekarski, który po przeniesieniu się do Biblioteki Narodowej był wybitną i najbardziej twórczą indywidualnością na polu badań księgoznawczych i bibliografii inkunabułów oraz starych druków. Dzięki takim bibliografom jak: L. Bernacki, A. Birkenmajer, S. Estreicher, W. Hahn, J. Muszkowski, S. Wierczyński, W. T. Wisłocki, a przede wszystkim K. Piekarski bibliografia polska w okresie dwudziestolecia wydoskonała swoje metody i weszła na nowy, wyższy stopień rozwoju, a zarazem lepiej przygotowała się do nowych zadań w służbie nauki i kultury narodowej.

Gorzej przedstawiała się sprawa przygotowywania kadr bibliotekarskich. Jedyną uczelnią wyższą przygotowującą bibliotekarzy, i to głównie dla bibliotek publicznych, była Wolna Wszechnica Polska w Warszawie (H. Radlińska, J. Muszkowski i inni).

⁸ Por. S. Estreicher: *Przedmowa* do t. 33 *Bibliografii polskiej*.

21. ORGANIZACJA BIBLIOGRAFII NARODOWEJ

Przez cały okres niewoli politycznej problem rejestracji polskiej produkcji wydawniczej rozwiązywano siłami społecznymi przy poparciu udzielanym czasopismom bibliograficznym przez Akademię Umiejętności i firmy wydawnicze lub organizacje księgarskie¹. Z chwilą odzyskania niepodległości najważniejszym zagadnieniem, które stanęło przed czynnikami odpowiedzialnymi za informację o ruchu wydawniczym w Polsce, była sprawa organizacji racjonalnej rejestracji bibliograficznej i statystyki druków w oparciu o egzemplarz obowiązkowy. Mimo wyteżonych starań podejmowanych przez instytucje społeczne i urzędowe, sprawy tej nie uregulowano należycie aż do roku 1932². Niejednolitość ustawodawstwa była przyczyną, że przez długi czas przepisy o egzemplarzu obowiązkowym opierały się na szeregu dekretów i ustaw odmiennych dla poszczególnych dzielnic³. Dopiero rozporządzenie Ministrów Spraw Wewnętrznych i Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 4 lipca 1927 r. uregulowało na pewien czas przepisy o dostarczaniu egzemplarzy obowiązkowych do bibliotek i przeniosło urzędową rejestrację druków z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publ., a następnie do Biblioteki Narodowej. Dekret prasowy został w roku 1930 uchylony i wreszcie w roku 1932 ukazała się specjalna ustawa o bezpłatnym dostarczaniu druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji.

Sprawy rejestracji i statystyki druków koncentrowały się niemal przez 10 lat w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w jego Wydziale Prasowym. Dzięki szczęśliwemu zbiegowi okoliczności w zespole pracowników tego wydziału znajdował się zamiłowany bibliograf Zygmunt Mocarski (1894—1941), z którego inicjatywy podjęto opracowywanie bieżącej bibliografii druków. W kwietniu 1920 r. ukazał się pierwszy zeszyt „Biuletynu Bibliograficznego”, który był pierwszą urzędową rejestracją druków w Polsce. Obejmował on bibliografię za okres od 1 lipca 1919 do 31 grudnia 1919 r. Następnie ukazały się drukiem trzy dalsze zeszyty „Biuletynu”, natomiast piąty, zarazem ostatni, obejmujący druki do końca roku 1920, ukazał się w postaci maszynopisu.

¹ Por. W. T. Wisłocki: Przewodnik Bibliograficzny R. 1: 1920.

² M. Rulikowski złożył w roku 1918 memoriał w Min. WR i OP w sprawie organizacji władz bibliotecznych i ich kompetencji. (Por. S. Ptaszycki: *Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej* s. 68).

³ Por. J. Muszkowski: *Sprawa książki w nowej ustawie prasowej*.

Po zaprzestaniu publikowania urzędowej bibliografii prowadzono w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych rejestrację statystyczną druków. Częściowe wyniki tej rejestracji statystycznej za lata 1924—26 ogłosił Melchior Wańkowicz w „Wiadomościach Literackich” (nr 28, 10 lipiec 1927). W „Roczniku Statystyki RP” (R. III: 1924, wyd. 1925) ukazała się po raz pierwszy oficjalna statystyka druków. Według opinii fachowców Polska posiadała jedną z najlepszych statystyk produkcji wydawniczej.

Po zawieszeniu wydawania „Biuletynu Bibliograficznego” troska o publikowanie ogólnopolskiej bibliografii bieżącej spadła na zainteresowane tym problemem czynniki społeczne. Pracę w tej dziedzinie podjęli niemal jednocześnie wytrawni bibliografowie Muszkowski i Rulikowski oraz Wisłocki i Vrtel-Wierczyński.

Muszkowski i Rulikowski prowadzili w roku 1922 przy miesięczniku „Książka”, wydawanym przez zespół wydawców pod firmą Zakład Bibliograficzny, bibliografię bieżącą w dodatku pt. „Przewodnik Bibliograficzny”. Pisma tego wyszło 9 numerów. Również w 1922 r. wydał Wisłocki pierwszy rocznik drugiej serii „Przewodnika Bibliograficznego”, podając w nim w układzie alfabetycznym i działowym bibliografię druków polskich i Polski dotyczących za rok 1920. Drugi rocznik „Przewodnika Bibliograficznego”, zawierający bibliografię za rok 1921, ukazał się — również w tym samym układzie — dopiero w roku 1926. Ten drugi tom objął 4 308 pozycji bibliograficznych. Wisłocki przygotował także bibliografię za lata 1922—1923, jednakże, mimo zapowiedzi, do publikacji nie doszło. Przeważająca część materiału bibliograficznego za rok 1922 ukazała się wcześniej w „Przewodniku Bibliograficznym” przy „Książce”. Natomiast jedyną rejestrację wydawnictw za rok 1923, i to niekompletną, prowadził „Przegląd Bibliograficzny” firmy Gebethner i Wolff, wznowiony od roku 1923 pod redakcją H. Mościckiego. Kartoteki Wisłockiego za lata 1922—1923, zawierające łącznie około 5 000 opisów bibliograficznych, dostały się dopiero po drugiej wojnie światowej do Biblioteki Narodowej i zostały udostępnione pracownikom naukowym.

W roku 1924 Zakład Narodowy im. Ossolińskich podjął pod redakcją W. T. Wisłockiego wydawanie „Przewodnika Bibliograficznego” jako miesięcznika rejestrującego bieżącą polską produkcję wydawniczą. Licząc się z tym, że ma już przygotowany do druku materiał bibliograficzny za lata 1921—1923, oznaczył Wisłocki nowe czasopismo bibliograficzne jako tom piąty. Jednakże ukazał się jedynie tom drugi (w postaci rocznika za rok 1921) i to dopiero w dwa lata później, natomiast planowany tom 3 i 4 II serii „Przewodnika Bibliograficznego” pozostały w postaci

kartoteki. „Przewodnik Bibliograficzny” Wisłockiego ukazywał się nakładem Ossolineum aż do roku 1928 włącznie i zawierał stosunkowo najpełniejszą bibliografię bieżącą wydawnictw samoistnych, a także ważniejszych czasopism i innych wydawnictw ciągłych. Po ukazaniu się oficjalnej bibliografii bieżącej w postaci „Urzędowego Wykazu Druków” Ossolineum zawiesiło dalsze wydawanie „Przewodnika” własnym kosztem. Wisłocki jednakże nie zrezygnował z wydawania czasopisma bibliograficznego i w trudnym okresie kryzysowym w latach 1929—1931 wydawał pod patronatem Związku Księgarzy Polskich trzecią serię „Przewodnika Bibliograficznego”, tym razem służącego wyłącznie celom bibliografii księgarskiej. W roku 1932 redakcję przejął J. Muszkowski, który prowadził ją przez dwa lata. Z końcem roku 1933 „Przewodnik” przestał wychodzić.

Tymczasem od 1918 roku trwały prace nad organizacją Biblioteki Narodowej w Warszawie. Głównym rzecznikiem utworzenia takiej centralnej biblioteki państwowej był wybitny bibliofil i bibliograf *Stefan Demby* (1862—1939), który już w 1918 r. skierował do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego memoriał w sprawie utworzenia biblioteki narodowej w Warszawie. Sprawa ta wywołała wieloletnią dyskusję zakończoną rozporządzeniem prezydenta o powołaniu Biblioteki Narodowej w 1928 roku⁴. Pierwszym dyrektorem Biblioteki Narodowej został *Stefan Demby*, zasłużony jej organizator.

Zanim doszło do formalnego powołania do życia Biblioteki Narodowej — ukazało się w 1927 r. rozporządzenie Ministrów Spraw Wewnętrznych i Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego postanawiające, że „rejestrację druków prowadzi na podstawie egzemplarzy dostarczonych do Biblioteki Narodowej w Warszawie Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”⁵. W konsekwencji od sierpnia 1927 r. do Wydziału Bibliotek zaczął napływać egzemplarz obowiązkowy druków ukazujących się w Polsce, a 24 IX 1927 r. ukazał się pierwszy próbny „Urzędowy Wykaz Druków”, obejmujący 113 pozycji. Rozesłano go do 12 bibliotek⁶. Od czerwca 1928 r. „Urzędowy Wykaz Druków” zaczął się ukazywać w formie drukowanej. W tym samym czasie Instytut Bibliograficzny przejął od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych obowiązek przygotowywania i dostarczania materiału dotyczącego produkcji drukarskiej dla „Rocznika Statystycznego GUS”.

⁴ For. M. Skwarnicki: *Zarys rozwoju koncepcji i organizacji Biblioteki Narodowej w Warszawie (1918—1954)*.

⁵ Dz.U.R.P. 1927 nr 67.

⁶ M. Skwarnicki op. cit. s. 100.

Od 1928 r. bieżąca bibliografia ogólna ukazywała się co tydzień pt. „Urzędowy Wykaz Druków Wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej” z comiesięcznymi dodatkami „Urzędowy Wykaz Czasopism Wydawanych w Rzeczypospolitej Polskiej Nowo powstałych i Zawieszonych” oraz „Wykaz Druków Polskich lub Polski Dotyczących, Wydanych za Granicą”. Dodatki do „Urzędowego Wykazu Druków” stanowiły też kwartalnik „Statystyka Druków Nieperiodycznych” (R. 1 : 1929) i rocznik „Statystyka Druków Wydanych w RP”, obejmująca materiał od 1929 roku. Biblioteka Narodowa wydała ponadto jako dodatek do pierwszego rocznika międzynarodowej bibliografii *Index translationum. Répertoire international des traductions (Wykaz przekładów. Międzynarodowy spis tłumaczeń)*, bibliografię tłumaczeń z języków obcych opublikowanych w Polsce w 1932 r.

Bardzo silnie akcentowany postulat wydawania bieżącej bibliografii zawartości czasopism nie doczekał się realizacji. Wybuch wojny i najazd hitlerowców przerwały wydawanie bieżącej bibliografii narodowej.

Już w pierwszym dziesięcioleciu naszego wieku w warszawskim Instytucie Bibliograficznym Biblioteki Publicznej podjęto prace nad kontynuacją *Bibliografii polskiej* Estreichera, a ściślej mówiąc, nad przygotowaniem bibliografii narodowej XX wieku. „W związku z tym w latach 1909—12 przygotowane zostały na kartkach opisy bibliograficzne piśmiennictwa polskiego za lata 1901, 1902, 1903, 1904, 1907, 1908 i częściowo 1909. Lat rewolucyjnych 1905 i 1906 nie opracowano (a może tylko nie wykazano w sprawozdaniach)”⁷. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. do pracy nad retrospektywną bibliografią narodową XX wieku przystąpił dyrektor Biblioteki Krasieńskich i profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej J a n M u s z k o w s k i (1882—1953), który doskonale uświadamiał sobie konsekwencje *Bibliografii polskiej* Estreicherów⁸. Objął on okres pierwszego ćwierćwiecza XX w. (1901—1925), a pracy jego już poważnie zaawansowanej udzieliło poparcia Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Od 1936 r. prof. Muszkowski⁹ zajmował się ostatecznym redagowaniem zebranego przy pomocy zespołu pracowników wielkich bibliotek olbrzymiego materiału bibliograficznego, obejmującego około 120 000 tytułów⁹. Dzieło to, przygotowane w okresie okupacji do druku do litery R — uległo zagładzie w 1944 roku.

Ogromny warsztat bibliograficzny, obejmujący rejestrację druków od XV do XVIII stulecia, zorganizował w Bibliotece Narodowej kustosz

⁷ J. Kraczkiewicz: *Biblioteka Publiczna ...* s. 540.

⁸ J. Muszkowski: *Konsekwencje „Bibliografii polskiej” Karola Estreichera.*

⁹ J. Muszkowski: *Bibliografia polska 1901—1925. Komunikat.*

Działu Starych Druków, docent bibliografii w Uniwersytecie Warszawskim (od 1936) Kazimierz Piekarski. Z tego wielkiego warsztatu bibliograficznego, w którym kilka bibliografii retrospektywnych (jak np. bibliografia inkunabułów, bibliografia druków XVI wieku) było niemal gotowych, ocalała tylko kartoteka XV-wieczna, uratowana przez Alodję Kawecką-Gryczową, najbliższą współpracowniczkę Piekarskiego¹⁰.

Tutaj trzeba również przypomnieć, że w zakresie retrospektywnej bibliografii narodowej okresu międzywojennego wielkim wydarzeniem i dużym osiągnięciem naukowo-kulturalnym było ukazanie się dalszych tomów *Bibliografii polskiej* (27—33), opublikowanych przez Stanisława Estreichera, doprowadzających część III do litery Y. W przedmowie do 33 tomu *Bibliografii polskiej* podpisanej przez Stanisława Estreichera 25 sierpnia 1939 r. czytamy: „Zbliżająca się do kresu bibliografia druków polskich i dotyczących Polski z okresu XV—XVIII stulecia obejmie tomów dwadzieścia trzy (liczących przeszło 12 000 stron druku w wielkiej ósemce), z których pierwszych dwanaście tomów opracował mój ojciec, ja zaś końcowych jedenaście. Jeśli nic nie stanie na przeszkodzie mimo zbierających się groźnych chmur, to druk ostatniego tomu rozpocznie się z końcem roku bieżącego lub początkiem przyszłego, a w ten sposób rozległe rozmiarami swymi dzieło dobiegnie wreszcie do końca. Pozostanie tylko wydać jego uzupełnienie i sprostowania, do czego spory materiał przez trzydzieści lat zgromadziłem”¹¹. Niestety, zamierzenia te nie spełniły się do dzisiaj.

22. PRACE L. BERNACKIEGO I K. PIEKARSKIEGO W DZIEDZINIE INKUNABULISTYKI I BIBLIOGRAFII STARYCH DRUKÓW

Monografie bibliograficzne Ludwika Bernackiego, kustosza Ossolineum, a od roku 1918 dyrektora Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie, stały się punktem zwrotnym w rozwoju badań nad polską książką dawnych wieków i dały podnetę do dalszych twórczych studiów nad dawną książką. Jego *Pierwsza książka polska* (1918) stała się podstawą habilitacji Bernackiego na Uniwersytecie Jagiellońskim (1919)¹. W swych pracach dotyczących najwcześniejszych zabytków drukowanych w języku polskim (*Marchoń* 1913, zwłaszcza zaś *Pierwsza książka*

¹⁰ Por. Gryczowa: *Dzieło Kazimierza Piekarskiego* s. 55.

¹¹ S. Estreicher: *Bibliografia polska* t. 33 s. V.

¹ K. Lewicki: *Habilitacja Ludwika Bernackiego w Uniwersytecie Jagiellońskim* (odbitka).

polska) zajął się on też stroną typograficzną książki, osiągając nowe wyniki na podstawie analizy porównawczo-drukarskiej. Bernacki jest również autorem (1920) szeroko rozbudowanego planu badań dziejów drukarstwa polskiego, którym miało być poświęcone wydawnictwo *Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum*². Pierwszy zarys tego ambitnego programu badawczo-wydawniczego przedstawił Bernacki w wykładzie habilitacyjnym wygłoszonym 8 II 1919 r. w Krakowie³. Plan ten obejmował: 1 zbadanie i opracowanie materiałów archiwalnych i rękopiśmiennych XV i XVI w. zawierających akty albo zapiski dotyczące oficyn drukarskich, 2 określenie i usystematyzowanie zasobu typograficznego dawnych polskich warsztatów drukarskich celem przygotowania realnej podstawy do studiów porównawczych, 3 zestawienie na podstawie zbiorów bibliotecznych wszystkich druków XV i XVI wieku, datowanych i niedatowanych, defektnych i bliżej nie oznaczonych — w osobnych rejestrach, 4 po ustaleniu liczby dochowanych egzemplarzy danego druku — opisanie zasadniczego egzemplarza według szczegółowego schematu.

Bernacki spodziewał się, że najogólniej opisana w tym wykładzie metoda „przyniesie cały szereg pozytywnych wyników. Poza wiadomościami o drukarniach i drukarzach w Polsce otrzymamy cały techniczny materiał naszych oficyn XV i XVI wieku, więc wszystkie rodzaje ich pisma, ozdób, sygnetów i drzeworytów oraz wszystkie gatunki używanego przez nich papieru”. Przewidywał również, że „uwzględnienie opraw oraz zapisków proveniencyjnych dostarczy nam niezwykle obfitych danych do dziejów naszego introligatorstwa oraz historii bibliotek. Poważne zyski wyciągnie stąd także historyk piśmiennictwa i sztuki polskiej, obywającej się jak dotąd na przypadkowych zbiorach drzeworytów, ogłoszonych przez Kosickiego, Muczkowskiego, Friedleina, Wisłockiego, Koperę i innych”⁴.

Był to więc czwarty w dziejach bibliografii polskiej wielki program badawczo-bibliograficzno-wydawniczy od czasów J. A. Załuskiego, po planach J. Lelewela i K. Estreichera. Fragmentaryczną realizacją tego gigantycznego programu, i to tylko w odniesieniu do badań archiwalnych, był jedyny tom wydawnictwa *Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum* pt. *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum* (1922) w opracowaniu wybitnego historyka kultury Jana Ptaśnika, który poprzedził go rozprawą *Drukarze i księgarze krakowscy XV*

² A. Gryczowa: *Dzieło Kazimierza Piekarskiego* s. 50.

³ K. Lewicki op. cit. odbitka s. 18.

⁴ K. Lewicki op. cit. odbitka s. 18.

i XVI wieku (wydaną także osobno). Oddany studiom nad kulturą wieków średnich, zapoczątkował Ptaśnik (a raczej odnowił po J. S. Bandtkiem) kierunek badań archiwalno-historycznych nad dziejami drukarstwa i dawnej książki w Polsce.

Programem Bernackiego zainteresował się młody językoznawca krakowski Kazimierz Piekarski (1893—1944). Wprowadzony do bibliotekarstwa oświatowo-robotniczego przez dra B. Drobnera już w czasie studiów uniwersyteckich, wkrótce przeszedł do pracy w bibliotece Akademii Umiejętności (1917—1920), gdzie — pracując nad rękopisami i starymi drukami — doszedł do takiej biegłości, że w niedługim czasie zyskał sobie opinię „jedynego w Polsce prawdziwie fachowego inkunabulisty”⁵. Z tego okresu pochodzi pierwsza rozprawa księgoznawcza Piekarskiego *W sprawie dwu „wydań” krakowskich Turrekrematy* (1920) — świetny debiut inkunabulisty. Przy końcu 1920 roku przeniósł się on na krótko do Ossolineum, gdzie zetknął się z Bernackim i miał możliwość poznać jego warsztat bibliograficzny. Bernacki rozumiał doskonale, iż do wykonania zakreślonego przezeń planu dojść można tylko poprzez ponowną i na innych zasadach opartą niż u Estreicharów rejestrację naszej produkcji drukarskiej XVI w., dlatego też gromadził wyciągi inwentarzowe bibliotek polskich, które miały posłużyć wraz z bibliografiami Estreichera i Wierzbowskiego do ustalenia zasobu druków XV i XVI wieku⁶. Była to praca niezwykle czasochłonna. Toteż wkrótce zaprzestał jej, a zebrane materiały przekazał z czasem Piekarskiemu.

Piekarski niedługo przebywał we Lwowie. Po kilkumiesięcznym pobycie w Ossolineum powołany został na współpracownika polskiej Komisji Rewindykacyjnej w Moskwie, gdzie przebywał dwa lata. Po powrocie do kraju ogłosił rozprawę *O średniowiecznych wydaniach statutów świeckich* (1923)⁷. Nawiązując do badań Lelewela, ustalił w tej rozprawie, że Lelewel trafnie zidentyfikował czcionki pierwszego wydania z XV w. statutów polskich (*Constitutiones albo syntagmata*), a pomylił się jedynie co do osoby drukarza. Swój warsztat naukowy Piekarski zaczął organizować już od 1919 roku. Podjął on wówczas, niezależnie od Bernackiego, myśl inwentaryzacji bibliotek kościelnych i świeckich celem uzupełnienia „Estreichera” i zgromadzenia materiałów do opracowania metodą typograficzną wszystkich zagadnień związanych

⁵ Nota biograficzna. W: *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*. Wrocław 1951 s.11.

⁶ A. Gryczowa op. cit. s. 51.

⁷ Kwart. histor. R. 37: 1923.

z drukowaną książką dawnych wieków. Prace inwentaryzacyjne rozpoczęte na terenie krakowskim rozszerzył później na biblioteki lwowskie. W tej pracy prawzorem był mu J. Leleweł, dla którego żywił prawdziwy kult. Początkowo ograniczał się do XV i XVI stulecia (jak chciał Bernacki), później jednak, gdy znalazły się również fundusze, zaczął obejmować rejestracją także XVII i XVIII wiek. Rejestracja miała obejmować wszystkie biblioteki polskie oraz polonika za granicą. „Stan centralnych katalogów powstałych z rejestracji dochodził do stu tysięcy pozycji w sierpniu 1939 roku. Centralny katalog inkunabułów przedstawiał bez mała kompletny zasób dochowanych w Polsce druków XV-wiecznych, skoro wykazywał ponad 15 000 egzemplarzy”⁸.

Zanim doszło do stworzenia tego warsztatu naukowego, już w 1925 roku, gdy ukazał się I tom wydawnictwa *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, w którym zbiory polskie zostały po macoszemu potraktowane przez berlińską Komisję, Piekarski ogłosił zebrany wówczas przez siebie materiał pt. *Inwentarz inkunabułów bibliotek polskich S. 1. (1925)*. Nieco wcześniej zwrócił na siebie uwagę znawców inkunabulistyki wnikliwą recenzją o. Gerarda Kowalskiego *Katalogu inkunabułów biblioteki opactwa mogińskiego ...* pt. *Uwagi i uzupełnienia do katalogu inkunabułów mogińskich*⁹. Za tymi pracami nastąpiły: *Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej*, publikowane w 1930 i 1936 r., zawierające inwentarz przybytków z lat 1900—1935, czyli uzupełnienia do Katalogu Wisłockiego, a także *Katalog Biblioteki Horynieckiej XX. Ponińskich* (1936), opracowany wspólnie z A. Kawecką-Gryczową, a zawierający inkunabuły i polonika XVI wieku. Piekarski był niezwykle dociekliwym recenzentem katalogów inkunabułów opracowywanych przez innych badaczy (ks. K. Kantak, R. Kotula, K. Kardaszewicz). Toteż działalność recenzyjna przyczyniła się wybitnie do podniesienia późniejszych opracowań na wyższy poziom naukowy, czego najlepszym dowodem jest L. Formanowicza *Katalog inkunabułów Biblioteki kapitulnej w Gnieźnie* (1939).

Po przejściu do Biblioteki Narodowej w Warszawie Piekarski zorganizował wielki warsztat bibliograficzny i podjął prace w szerokim zakresie. Umożliwiło mu to utworzenie w roku 1935 Komisji dla Centralnego Katalogu inkunabułów w Polsce pod jego przewodnictwem, która przystąpiła do współpracy w wydawnictwie *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* publikowanym przez podobną Komisję o zasięgu międzynarodowym. W ścisłym związku z badaniami w dziedzinie inkunabulistyki

⁸ A. Gryczowa op. cit. s. 54.

⁹ *Exlibris* Z. 5: 1924 i odbitka.

pozostawały jego prace nad bibliografią starych druków, a kartoteka poloników XVI stulecia miała być podstawą bibliografii piśmiennictwa XVI wieku. Przykładem nowoczesnej metody typograficzno-badawczej zastosowanej w tej pracy była opracowana przez Piekarskiego z okazji Zjazdu im. Kochanowskiego *Bibliografia dzieł Jana Kochanowskiego* (1930), poprawiona przezeń w drugim wydaniu w 1934 r. Rewelacyjność tej bibliografii polega na tym, że przy pomocy niezwykle subtelnych metod badawczych rozróżnił Piekarski wszystkie wydania dzieł Kochanowskiego (wydawanych wielokrotnie i często z fałszywą datą) i ustalił w sposób ostateczny ich właściwą chronologię. „Wielką zdobyczą tej pracy stało się nie tylko ustalenie kanonu dzieł Kochanowskiego, które wydawano dotąd w postaci nieautentycznej, skażonej, ale też stworzenie realnej podstawy dla rozwiązania tak ważnej sprawy, jak poczytność dzieł wielkiego poety”¹⁰. *Bibliografią dzieł Jana Kochanowskiego* uTORował Piekarski nową drogę bibliografii staropolskiej.

Zapatrzone w swego mistrza Lelewela, zajmował się Piekarski systematycznymi badaniami używanego w dawnych tłocznjach zasobu typograficznego. Pięknym owocem tych badań była jego prawdziwie pionierska monografia *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510—1516* (1926), wykazująca na konkretnym materiale, że w tego typu badaniach należy za punkt wyjścia przyjąć książkę, analizować jej cechy zewnętrzne i wewnętrzne, a do źródeł archiwalnych sięgać po dodatkowe wiadomości niezbędne do opracowania syntezy. Problematykę teoretyczną badań księgoznawczych i bibliograficznych opartą na materiale książkowym XV i XVI wieku przedstawił Piekarski w programowym referacie *Książka w Polsce XV i XVI wieku* (opublikowany w *Kulturze staropolskiej*, 1931); uzupełnił zaś swoje tezy w referacie wygłoszonym na IV Zjeździe Bibliotekarzy Polskich w Warszawie (1936) pt. *Zadania bibliografii polskiej XVI stulecia*. Ten krótki „referat zjazdowy zawierał wiele rewelacyjnych nowości, m. in. bardzo silnie postawiony postulat zajęcia się tekstem, wyjścia poza schematycznie uprawiany opis wydania i włączenie do opisu cech jednostkowych egzemplarzy, żądanie elastyczności — oczywista w ramach przyjętego systemu opisu, żądanie przejścia od mechanicznego (alfabetycznego) porządkowania materiałów do układów rzeczowych, które by odpowiadały potrzebom i zagadnieniom stawianym przez naukę, upominanie się o zastosowanie uznanej powszechnie w inkunabulistyce, a uporczywie odrzucanej przez polską bibliografię notatki bibliograficznej”¹¹.

¹⁰ K. Budzyk: *O trwałe wartości w nauce* s. 38.

¹¹ A. Gryczowa op. cit. s. 49.

W swej pierwszej monografii bibliograficznej o drukarni Unglera uzasadnił Piekarski metodę badań, podał chronologię druków i przegłąd zasobu typograficznego drukarni, a jednocześnie szata typograficzną, jaką nadał publikacji, dał przykład harmonijnego zespolenia wszystkich elementów graficznych. W monografii swej wystąpił on przeciwko stosowaniu wyłącznie metody archiwalnej, opierającej się głównie na źródłach archiwalnych w badaniu rozwoju drukarstwa polskiego i jego produkcji, a stosowanej przez J. Ptaśnika i jego uczniów. Sam Piekarski jednak przyznawał, że ze szkoły Ptaśnika wyszły również wartościowe z punktu widzenia naukowego prace badawcze, aczkolwiek jednostronne w koncepcji i nie tak bogate w wyniki. Są to Marii Wojciechowskiej *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku* (1927) i Anny Jędrzejowskiej *Książka polska we Lwowie w XVI wieku* (napisana w 1923 r., lecz ogłoszona w „Bibliotece Lwowskiej” w 1928 r.). Do tej grupy studiów należą również cenne prace Józefa Serugi *Jan Haller* (1933) i Zygmunta Mocarskiego *Książka w Toruniu do roku 1793* (zamieszczona w publikacji *Dzieje Torunia* 1933), chociaż Mocarski starał się stosować także metodę analizy typograficznej opisując druki na podstawie autopsji. Również Wojciechowska — pod wpływem Piekarskiego — uwzględniła druki i materiał typograficzny i uzupełniła swoje studium bibliografią druków poznańskich, stosując pełny opis bibliograficzny. W części bibliograficznej zajęła się zarówno identyfikacją typograficzną, jak i chronologizacją opisywanych druków.

Piekarski, podobnie jak Lelewel, jako bibliograf dawnych druków kładł szczególny nacisk nie tylko na metodę typograficzną przy rozwiązywaniu problemów identyfikacji i chronologizacji druków, lecz również na badanie cech indywidualnych poszczególnych książek, a więc oprawy i zapisek własnościowych (ekslibris, dedykacja). Równoległe z pracami bibliograficznymi rozbudował szeroko swe badania księgoznawcze na miarę dotychczas przez nikogo nie praktykowaną. Uprawiał badania makulatury dawnych opraw, prowadził rejestrację opraw, indeksy superekslibrisów i ekslibrisów. Na tej drodze spotykał się nie raz z jedynym towarzyszem tego typu badań Aleksandrem Birkenmajerem, najwybitniejszym w Polsce znawcą książki rękopiśmiennej i dawnych opraw.

Rozległą dziedzinę pracy Piekarskiego stanowiła rejestracja opraw. Zebrał on ogromny materiał, częściowo usystematyzowany w grupy terenowe i według pracowni introligatorskich. Z tego bogactwa „światło dzienne ujrzała tylko publikacja superekslibrisów¹², która na chu-

¹² *Superekslibrisy polskie od XV do XVIII wieku*. Z. 1. Kraków 1929.

dym rynku wydawniczym polskim była rzadkim i niezwykłym kwiatem — nie doczekała się zresztą zapowiadanej kontynuacji, nie wytrzymała bowiem już takiego obciążenia prywatna kiesa ofiarnego autora”.

Jako ważne zadanie bibliologii wskazywał Piekarski opracowanie recepcji i rozprzestrzenienia się sztuki drukarskiej w Polsce, zbadanie rodzajów pisma, papieru, rodzaju i techniki oprawy, a także konsumpcji książki. Prowadząc we wszystkich tych kierunkach swoje badania od czasu do czasu ogłaszał częściowo ich wyniki. I tak np. wraz z Kazimierzem Hałacińskim wydał *Sygnety polskich drukarzy, księgarzy i nakładców* (z. 1—3, 1926, 1927, 1928), następnie zaś podjął wydawnictwo atlasu zasobów tłoczni polskich *Polonia typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia*. Ukazały się dwa zeszyty (z. 1, 2 Warszawa 1936, 1937)¹³ obejmujące zasoby Kaspra Hochfedera i częściowo Hallera. Taką również częściową realizacją planowanej bibliografii XVI wieku był opracowany przez Piekarskiego *Katalog Biblioteki Kórnickiej. T. 1: Polonica XVI wieku. Cz. 1* (wyd. 1 1929, wyd. 2 1934) oraz wspomniany już *Katalog Biblioteki Horynieckiej* opracowany przezeń wspólnie z A. Kawecką-Gryczową.

Zastosowanie analizy typograficznej w badaniach produkcji drukarskiej XVI i XVII wieku pozwoliło Piekarskiemu rozwiązać sporo zagadek bibliograficznych powstałych na skutek samowolnych przedruków¹⁴. Ta metoda dała wręcz rewelacyjne wyniki podczas opracowywania bibliografii dzieł i wydań Jana Kochanowskiego, a także konstytucji sejmowych z XVI wieku (*Uwagi o chronologii wydań statutów sejmowych z czasów Zygmunta Starego* 1929). Na większą skalę niż inni badacze stosował również badanie opraw i tzw. makulatury drukarskiej. Badania makulatury uprawiano od dawna za granicą, w Polsce szczęśliwą rękę miał do nich m. in. Brückner i Z. Celichowski. Piekarski szperał skrupulatnie w okładzinach cymeliów Biblioteki Jagiellońskiej, skąd wyciągnął różne ciekawostki literackie, jak fragmenty dialogów Reja *Warwasa z Dykasem* oraz *Kostyry z pijanicą*, jak *Pienie o elekcji Zygmunta Augusta*¹⁵. Nie można pominąć również i tego

¹³ Wydawnictwo, przerwane wskutek wybuchu wojny, wznowiła w 1959 r. A. Gryczowa pod patronatem Instytutu Badań Literackich PAN i Biblioteki Narodowej.

¹⁴ Szereg drobnych przyczynków z tej dziedziny ogłosił Piekarski na łamach „*Silva Rerum*” (1925—1928), „*Przeglądu Bibliotecznego*” (1930) i „*Szpargałów*” (1934).

¹⁵ A. Gryczowa op. cit. s. 57.

faktu, że to właśnie K. Piekarski, wyciągając konsekwencje z odkryć archiwalnych J. Serugi (*Jan Haller*), ustalił chronologię druków i nazwisko krakowskiego drukarza Turrecrematy z XV w. Kaspra Straubego (*Pierwszy drukarz polski: Kasper Straube?* 1934). Odkrycie przez A. Birkenmajera arkuszy korektowych druków Szwajpolta Fiola pozwoliło mu wraz z Piekarskim określić lata działalności tej drukarni w Krakowie i obalić błędne wnioski rosyjskiego badacza Karatajewa i Ptaśnika.

Już z tego, co się powiedziało wyżej, wynika, że Piekarski wywarł decydujący wpływ na poziom i metodę pracy nie tylko w dziedzinie inkunabulistyki. To samo można odnieść do innych dziedzin prac bibliograficznych i księgoznawczych. Słusznie pisze Gryczowa, że „jakikolwiek weźmiemy zagadnienie dotyczące wiedzy o książce, czy to w aspekcie historycznym, czy bibliograficznym, musi się po publikacjach Piekarskiego zaczynać od jego osiągnięć, musi się przyjąć i kontynuować jego wyniki i jego metody”¹⁶.

Dorobek naukowy Piekarskiego znany jest z ważnych, lecz stosunkowo nielicznych dzieł. Ale dzieło Piekarskiego podjęli jego wybitni współpracownicy, kontynuatorzy jego „szkoły” (A. Kawecka-Gryczowa, Kazimierz Budzyk i Tadeusz Mikulski).

23. WAŻNIEJSZE RETROSPEKTYWNE BIBLIOGRAFIE SPECJALNE W. HAHN I G. KORBUT

Już na początku nowego okresu życia naukowego w odrodzonej Polsce bibliografia polska w poważnym stopniu przyczyniła się do dalszego szybkiego rozwoju nauk humanistycznych dzięki temu, że jej przedstawiciele rychło ogłosili kilka podstawowych retrospektywnych bibliografii specjalnych. Mam tu w szczególności na uwadze dwie bibliografie bibliografii oraz kilkanaście ważniejszych bibliografii specjalnych.

Bibliografie bibliografii stanowią szczególnie ważny typ bibliografii specjalnych, gdyż są one przewodnikami po wielkich dziedzinach bibliografii. Pierwsze retrospektywne bibliografie bibliografii opracowali wybitni bibliografowie i wykładowcy bibliografii: Jan Muszkowski i Wiktor Hahn, obydwaj dobrze zapisani w dziejach bibliografii polskiej.

Jan Muszkowski, późniejszy profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej, a po wyzwoleniu — Uniwersytetu Łódzkiego, ogłosił w początkach 1919 roku w „Przeglądzie Historycznym” bogato udokumentowaną pracę

¹⁶ A. Gryczowa op. cit. s. 58.

Bibliografia polska 1900—1918, która ukazała się również jako odbitka pt. *Przegląd bibliografii polskiej 1900—1918*. Na 55 stronach tekstu zawarł autor ogromne bogactwo materiałów do bibliografii bibliografii i do jej historii, chociaż dążył tylko do zaznaczenia linii wytycznych, po których rozwijały się badania i prace bibliograficzne od początku XX w. aż do odzyskania niepodległości. Materiał zawarty w tym przeglądzie ułożył autor w ten sposób, że w części ogólnej omówił studia i przyczynki dotyczące statystyki piśmiennictwa, teorii, metodyki i historii bibliografii, czasopisma bibliograficzne, rejestrację druków, prace Estreicherów nad bibliografią narodową, bibliografie dzielnicowe, tj. regionalne, niektóre wydawnictwa katalogowe oraz bibliografię czasopism.

W części szczegółowej swego przeglądu wymienił Muszkowski literaturę dotyczącą zbiorów polskich, z uwzględnieniem ich historii oraz techniki archiwalnej i bibliotecznej, dalej zaś podał najważniejsze materiały dotyczące rękopisów, starych druków, grafiki, ekslibrisów, księgarstwa oraz spraw prawnych i cenzuralnych w odniesieniu do książki. Następnie zestawiał w układzie rzeczowym bibliografię specjalną.

Dzięki bogactwu materiałów i informacji praca Muszkowskiego do dzisiaj zachowała wartość przede wszystkim jako szczegółowe omówienie rozwoju bibliografii w Polsce od początku bieżącego stulecia do roku 1918.

Znacznie szersze zadanie postawił sobie Wiktor Hahn (1871—1959). Wybitny bibliograf-praktyk, autor wielu cennych bibliografii specjalnych dotyczących filologii klasycznej i różnych dziedzin humanistyki, historyk literatury i wykładowca bibliografii, wydał Hahn w 1921 r. *Bibliografię bibliografii polskiej*. Zestawił w tej publikacji wielki materiał ponad 2 200 pozycji z zakresu bibliografii polskiej od jej początków do roku 1921 i uporządkował go według konsekwentnie przemyślanego układu, dając systematyczny przegląd bibliografii ze wszystkich dziedzin piśmiennictwa. Uwzględnił w niej wszystkie znane mu dzieła, rozprawy, broszury i artykuły bibliograficzne, o ile zawierały materiał bibliograficzny, ponadto — aby utrwalić całokształt naszych usiłowań bibliograficznych — niektóre prace rękopiśmienne (J. A. Załuski, Żegota Pauli). Jednakże w pierwszym wydaniu dzieło to nie było bez braków¹.

Prace Muszkowskiego i Hahna stanowiły jakby podsumowanie do-

¹ Por. S. Vrtel-Wierczyński recenzja Hahna, *Przegląd warsz.* 1922 t. 1 s. 437—38.

robku bibliografii i ułatwiały (zwłaszcza rozprawa Muszkowskiego — dzięki temu, że miała charakter bibliografii krytycznej), orientację w tym dorobku. Dla celów informacyjno-szkoleniowych M. Wilczyńska opracowała *Przegląd polskich spisów bibliograficznych według rodzaju źródeł*, który ukazał się w postaci dodatku do „Biuletynu Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy”².

W okresie II Rzeczypospolitej ukazało się szereg ważnych bibliografii specjalnych, wykonanych przeważnie indywidualnym wysiłkiem i stanowiących niejednokrotnie rezultat żmudnej wieloletniej pracy. Klasycznym pod tym względem przykładem jest epokowe dzieło G a b r i e l a K o r b u t a (1862—1936) *Literatura polska od początków do powstania styczniowego* (1917—21), które w pierwszym wydaniu ukazało się w trzech tomach. Tom trzeci dzieła miał *Dodatek* obejmujący lata 1863—1900. W dziesięć lat później ukazało się drugie, rozszerzone wydanie dzieła Korbuta pt. *Literatura polska od początków do wojny światowej* (1929—1931). Obejmuje ono cztery tomy. Dzieło Korbuta to bio-bibliografia, nazwana przez autora „książką podręczną, informacyjną dla studiujących naukowo dzieje rozwoju piśmiennictwa polskiego”. W przedmowie zaznaczył autor, że dzieło jego nie jest ani historią, ani słownikiem pisarzy, ani bibliografią. Autor miał na myśli przede wszystkim tych młodych pracowników w dziedzinie historii literatury polskiej, którzy zabierając się do pracy nad jakimś pisarzem lub utworem, szukają „źródeł”, lub w ogóle przystępują do studiów systematycznych nad literaturą polską.

Tom 1 „Korbuta” ma za przedmiot literaturę polską od początków do końca wieku XVII, tom 2 — literaturę polską wieku XVIII i początków wieku XIX do roku 1820, tom 3 — literaturę polską lat 1820—1863 (z dodatkiem w I wydaniu obejmującym pisarzy działających po powstaniu styczniowym, lecz zmarłych przed ogłoszeniem *Literatury polskiej*), tom 4 — literaturę polską z lat 1864—1914. W ugrupowaniu materiału zastosował Korbut własną periodyzację dziejów literatury. Przed każdym okresem dał krótkie, niemal encyklopedyczne objaśnienie danej epoki, a następnie zestawienie dzieł o danej epoce. W dalszej kolejności następuje długi szereg pisarzy działających w danym okresie. Przy każdym nazwisku podaje Korbut związane dane biograficzne i informacje dotyczące twórczości, po nich bibliografię podmiotową (twórczość) i przedmiotową. Dzieła pisarza wymienia w kolejności ich powstawania. Trzon bibliografii podmiotowej stanowi lista wy-

² R. 3: 1931/32 nr 3—5.

dań, w której uwzględnione są na początku wydania zbiorowe, następnie wydania poszczególnych dzieł. W bibliografii przedmiotowej na pierwszym miejscu wymienia monografie. Razi jednak u niego nieprecyzyjność wielu zapisów bibliograficznych. W 1933 r. wydał Korbut *Dopełniacz I do Literatury polskiej*, rejestrujący pozycje wydane do pierwszych miesięcy 1933 roku. Oddzielnie ogłosił Korbut *Wstęp do literatury polskiej* (1924), omawiający główne problemy i metody badań historycznoliterackich, a także podający ważniejsze opracowania.

Spośród innych retrospektywnych bibliografii specjalnych na szczególną uwagę zasługują K. Badeckiego *Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku* (1925), K. Daszkiewiczza i J. Gąsiorowskiego *Polska bibliografia wojskowa* (1921—1923), J. Gąsiorowskiego *Bibliografia druków dotyczących powstania styczniowego* (1923), tegoż autora *Bibliografia psychologii wojskowej* (1938), S. Jakubskiego *Bibliografia fauny polskiej* (1927—1928), A. Karbowiaka *Bibliografia pedagogiczna* (1920), K. Koranyi'go *Bibliografia historyczno-prawna za lata 1926—1936* (1938), Ż. Kormanowej *Materiały do bibliografii druków socjalistycznych na ziemiach polskich* (1935), S. Łozy Hoesicka *bibliografia prawnicza polska 1918—1928* (1930), E. Maliszewskiego *Bibliografia pamiątek polskich i Polski dotyczących* (1928), S. Podwińskiego *Bibliografia polskiej literatury o samorządzie terytorialnym* (1926), dwie prace bibliograficzne wykonane na Wolnej Wszechnicy Polskiej pod kierunkiem J. Muszkowskiego i H. Radlińskiej, tj. R. Rudzińskiej *Bibliografia pracy społecznej* (1929) i J. Skarżyńskiej *Bibliografia oświaty pozaszkolnej* (1929—1931), D. Szymkiewiczza *Bibliografia flory polskiej* (1925), wreszcie A. Wojtkowskiego *Bibliografia historii miasta Poznania* (1938) i tegoż autora *Bibliografia historii Wielkopolski* (1938—1939). Tutaj należy się również wzmianka wielkiej monografii L. Bernackiego *Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta* (1925), bogatej w materiały bibliograficzne.

W tym zespole bibliografii wyróżniają się metodą, znaczeniem i zakresem materiału prace K. Badeckiego, Ż. Kormanowej, A. Wojtkowskiego, a także E. Maliszewskiego.

Karol Badecki (1886—1953), historyk literatury i bibliograf, był jednym z najwybitniejszych znawców naszej literatury staropolskiej, zwłaszcza tzw. literatury mieszczańskiej, zasłużonym edytorem, bibliotekarzem i archiwistą. Kilkanaście lat pracy poświęcił na staranne poszukiwania pierwodruków literatury mieszczańskiej, niezmiernie rzadkich, bo bezwzględnie tępionych przez cenzurę kościelną. Rezultatem jego poszukiwań jest prawdziwie odkrywczą monografia biblio-

graficzna *Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku* (1925). Wspinałe pod względem typograficznym dzieło (200 podobizn kart tytułowych, ilustracji i niektórych tekstów drukowanych) ukazało się nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich w 400(!) egzemplarzach i stanowi dzisiaj niemal rzadkość.

Dziełem tym przygotował sobie Badecki warsztat naukowy do dalszej pracy edytorskiej, której miał poświęcić 25 lat, by po 40 latach poszukiwań, studiów bibliograficznych i krytycznych zakończyć w roku 1950 pierwsze zbiorowe, krytyczne wydanie wszystkich odnalezionych zabytków literatury mieszczańsko-plebejskiej w 4 okazałych tomach³. W omawianej bibliografii przedstawił Badecki wyniki swych wszechstronnych badań nad historią dzieł literatury mieszczańskiej ze stanowiska bibliografa i historyka literatury. Po ustaleniu chronologicznego następstwa i po bibliograficznym rozbiórce poszczególnych wydań każdego dziełka, opisał Badecki w historycznym przebiegu ewolucję dotychczasowych sądów różnych uczonych o każdym zabytku z osobna. W ten sposób przygotował autor materiał do dalszych badań monograficznych. *Literatura mieszczańska*, aczkolwiek niewolna od pewnych niedociągnięć, stanowi w dziejach bibliografii polskiej dzieło klasyczne dla typu erudycyjnych opracowań bibliograficznych.

O ciężkich warunkach pracy bibliografów w ówczesnej Polsce świadczą dzieje *Bibliografii historii Wielkopolski*, opracowanej przez historyka, dyrektora Biblioteki Publicznej im. Raczyńskich w Poznaniu, Andrzeja Wojtkowskiego, autora monografii o Edwardzie Raczyńskim. Druk *Bibliografii*, opracowanej z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Historii w Poznaniu, doszedł do skutku przez rozpisanie prenumeraty, bo nawet w tak bogatej dzielnicy nie znalazł się nakładca na kosztowną, nie rokującą zysków bibliografię. Mimo że dla pokrycia kosztów druku trzeba było tylko 300 prenumeratorów, zebrano zaledwie 262 zamówień. Bibliografia Wojtkowskiego wychodziła od roku 1938 zeszytami. Wojna przerwała jej druk w połowie drugiego tomu. Wskutek zniszcze-

³ Dzieło K. Badeckiego obejmuje: 1) *Polską komedię rybałtowską*, pierwsze zbiorowe i krytyczne wydanie (t. 1 *Zabytków literatury mieszczańskiej XVII w.*) Lwów 1931; 2) *Polską lirykę mieszczańską. Pieśni, tańce, padwany*, pierwsze zbiorowe i krytyczne wydanie (t. 2 *Zabytków literatury mieszczańskiej XVII wieku*), Lwów 1936; 3) *Polską fraszkę mieszczańską. Minucje sowiżrzańskie*, pierwsze wydanie zbiorowe z podobiznami 8 drzeworytów (t. 3 *Zabytków literatury mieszczańskiej XVII w.*), Kraków 1948; 4) *Polską satyrę mieszczańską. Nowiny sowiżrzańskie*, pierwsze wydanie zbiorowe z podobiznami 13 drzeworytów (t. 4 *Zabytków literatury mieszczańskiej XVII w.*), Kraków 1950.

nia rękopisu dzieło pozostało fragmentem. Również jedyna u nas retrospektywna bibliografia ikonograficzna, Ludwika Grajewskiego *Bibliografia ilustracji do sztuki, zabytków i pamiątek artystów polskich z ilustrowanych polskich czasopism* (t. 1 — do r. 1924 włącznie), choć była wykonana już w roku 1924, nie mogła się ukazać drukiem, gdyż żadna instytucja nie chciała się podjąć jej wydania i dopiero w 1933 r. została udostępniona w formie powielanej.

Materiały do bibliografii druków socjalistycznych Ż. Kormanowa zebrała w latach 1929—1935. Autorka nie porzesała na materiałach dostępnych w bibliotekach, ale podejmowała również dociekliwe poszukiwania, przeprowadzała wywiady ustne i pisemne. Początkowo zamierzała opracować jedynie bibliografię prasy socjalistycznej, jednakże z inicjatywy wybitnego działacza socjalistycznego Leona Wasilewskiego podjęła także opracowanie bibliografii druków zwartych, do czego podstawą stały się zbiory broszur w byłym Archiwum Polskiej Partii Socjalistycznej. *Bibliografia* Kormanowej składa się z dwóch części: pierwsza zawiera wykaz 449 czasopism w porządku alfabetycznym wraz z dokładnym opisem, druga — to bibliografia 1369 dzieł i broszur. Bibliografię czasopism uzupełniła autorka zestawieniem czasopism według przynależności organizacyjnej, całość — wykazem nazwisk i pseudonimów. *Bibliografia* Kormanowej jest pierwszą u nas bibliografią wykonaną ze stanowiska marksistowskiego przez członkinię KPP w okresie II Rzeczypospolitej⁴. Pod koniec pracy rękopis jej był kontrolowany przez instancje partyjne. W przewidywaniu trudności wydawniczych planowano wydać bibliografię poza granicami kraju. Jednakże autorka skorzystała z propozycji L. Krzywickiego i K. Krzeczowskiego i zdecydowała się wydać bibliografię nakładem Instytutu Gospodarstwa Społecznego, znanego ze swej postępowej działalności.

Spośród prac bibliograficznych dotyczących historii szczególnie interesująca jest Edwarda Maliszewskiego *Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących* (1928). Terminem „pamiętnik” obejmuje autor również dzienniki, notatki, listy i opisy podróży po Polsce. Materiał bibliograficzny zgrupował Maliszewski w dwóch działach. Pierwszy obejmuje druki, drugi — rękopisy. Pamiętniki drukowane zgrupowane są w kolejnych okresach w porządku chronologicznym. Przy pamiętnikach rękopiśmiennych, podanych w kolejności alfabetycznej, dał Maliszewski informacje, gdzie są poszczególne pamiętniki przechowywane. Oczywiście dzisiaj w dużej części są to już informacje nieaktualne

⁴ Por. Ż. Kormanowa: *Przedmowa*. W: *Materiały do bibliografii druków socjalistycznych* ... 2 wyd. s. V.

w odniesieniu do zbiorów prywatnych, a czasem i publicznych. *Bibliografia* Maliszewskiego dopełniona była przez recenzentów jego dzieła.

Ambitnym przedsięwzięciem bibliograficznym okresu międzywojennego była praca grupy historyków warszawskich nad bibliografią historii polskiej XIX stulecia, podjęta już w listopadzie 1917 roku z inicjatywy prof. Marcelego Handelsmana. Początkowo bibliografia miała objąć tylko lata 1815—1865, z wyzyskaniem materiałów, które ukazały się drukiem do roku 1915. Prace te napotykały w pierwszych latach niepodległości duże trudności, dopiero poparcie S. Dembego umożliwiło kontynuowanie, a nawet rozszerzenie zakresu bibliografii na okres od 1815 do 1914. Układ bibliografii miał być jak najbardziej zbliżony do układu bibliografii Finkla. W toku pracy z układu tego zrezygnowano. Jednocześnie zdecydowano, że bibliografia bez względu na to, kiedy wyjdzie jej pierwszy zeszyt, ograniczy się do materiałów, które ukazały się do roku 1930 włącznie. Kartoteka alfabetyczna materiałów bibliograficznych liczyła w roku 1937 około 140 000 pozycji. W roku 1938 ustalono układ pierwszej części bibliografii i przystąpiono do druku. Z początkiem 1939 r. ukazał się pierwszy zeszyt *Bibliografii historii polskiej 1815—1914*, opracowany przez H. Bachulską, M. Handelsmana i R. Przelaskowskiego. Objął on tylko część materiału przeznaczanego do „Wstępu”, tj. bibliografie, encyklopedie, opracowania ogólne historii powszechnej i także opracowania historii polskiej, łącznie 512 pozycji. Zeszyt ten, choć skromny objętościowo, jest cennym dokumentem usiłowań naukowych w okresie międzywojennym, gdyż na nim przeważało z wybuchem wojny druk bibliografii.

W okresie dwudziestolecia ukazało się sporo bibliografii osobowych. Wyróżniają się w tym zespole bibliografie opracowane przez bibliografów, bibliofilów i wybitnych znawców przedmiotu: W. Bruchnalskiego *Bibliografia Kopernikowska 1508—1923* (zamieszczona w pracy *Mikołaj Kopernik* 1924), W. Hahna *Bibliografia Juliusza Słowackiego* (zamieszczona w *Dzielałach wszystkich J. Słowackiego* wydawanych od 1924 r. pod red. J. Kleintera), tegoż autora *Bibliografia Horacego w Polsce* (1936), *Bibliographia Vergiliana Polonorum* (1931), *Bibliografia o Stanisławie Staszycu* (w księdze pamiątkowej *Stanisław Staszic* 1928), A. Semkowicza *Wydania dzieł A. Mickiewicza za życia poety* (1926), W. T. Wiśłockiego *Bibliografia prac Aleksandra Brücknera* (1928), K. Świerkowskiego *Karol Estreicher. Bibliografia prac jego i literatury o nim* (1928) i jej kontynuacja oraz uzupełnienia (w *Księdze pamiątkowej ku czci Karola Estreichera (1827—1908)* (1964), K. Czachowskiego *Jan Kasprzowicz. Próba bibliografii* (1929) K. Wóycickiego *Asnyk wśród prądów epoki* (1931),

a także M. Toporowskiego *Puszkina w polskiej krytyce i przekładach* (1939). Do tej grupy bibliografii, jako przykład bibliografii osobowej zespołu, zalicza się także bibliografie rejestrujące prace zespołów osób, jak np. *Bibliografia piśmiennictwa kobiet polskich* pod red. E. Kurokowej (1929). Tu należą również *Materiały do piśmiennictwa kobiet polskich (do r. 1929)*. *Nauki matematyczno-przyrodnicze i stosowane*, pod redakcją M. Loriowej (1934). Ambitne, lecz niezbyt udane bibliografie A. Mickiewicza i Z. Krasieńskiego ogłosił Ludwik Stolarzewicz.

Prawdziwie pionierski charakter w tym zespole bibliografii mają dwie prace: K. Świerkowskiego — ukazująca wielkie dzieło Karola Estreichera oraz M. Toporowskiego — odkrywczy zarys bibliograficzno-literacki poświęcony recepcji Puszkina w Polsce, zamieszczony w drugim tomie dzieła zbiorowego *Puszkina 1837—1937* (1939).

W różnych okresach podejmowano u nas próby opracowania bibliografii tytułów czasopism wydawanych w Polsce. Jak już wspomniano, stosunkowo największy spis ogłosił K. Estreicher w *Bibliografii polskiej XIX stulecia* oraz w odbitce (30 egz.!) pt. *1400 pism periodycznych i zbiorowych* (1871). Bibliografia ta nie mogła zadowolić wymagań badaczy i nauki. Toteż zjazdy bibliotekarskie domagały się opracowania pełnej bibliografii tytułów czasopism polskich oraz katalogu czasopism zagranicznych otrzymywanych przez biblioteki polskie. Sprawą bibliografii, a właściwie centralnego katalogu czasopism polskich zajęła się Biblioteka Jagiellońska, wydając w 1936 r. odpowiednią instrukcję. Natomiast wykaz czasopism zagranicznych otrzymywanych przez 11 bibliotek naukowych ogłosił w 1932 r. „Przegląd Biblioteczny”. W tej sytuacji nawet fragmentaryczne zestawienia bibliograficzne miały duże znaczenie i przybliżały rozwiązanie tego zagadnienia. Najważniejsze z tych prac to: S. Zielińskiego *Bibliografia czasopism polskich za granicą 1830—1934* (1935), Z. Zaleskiej *Czasopisma kobiece w Polsce (Materiały do historii czasopism) Rok 1818—1937* (1938) i wspomniane już *Materiały do bibliografii druków socjalistycznych* Ż. Kormanowej, zawierające dokładny spis czasopism w porządku alfabetycznym i zestawienie według przynależności organizacyjnej. *Bibliografia* Zielińskiego zawiera spisy bibliograficzne w układzie alfabetycznym tytułów, alfabetyczny spis ośrodków wydawniczych z wymienieniem wychodzących w nich czasopism i podaniem lat ich ukazywania się, a także chronologiczny spis czasopism i indeks osób.

Niezbyt udaną próbę ukazania recepcji literatury francuskiej w Polsce podjęła B. Szulc-Golska, wydając *Bibliografię przekładów polskich z literatury francuskiej* (1925). Wyszła jedynie część pierwsza, niekomp-

letna, która omawia wiek XIX. W przekładach tych najliczniej reprezentowana jest powieść francuska.

Znacznie ważniejsze jest dla nas zainteresowanie Polską i jej piśmiennictwem za granicą, czyli bibliografie poloników za granicą. Prócz jedynastu roczników „Wykazu Druków Polskich lub Polski Dotyczących Wydanych za Granicą”, ogłoszonych przez Instytut Bibliograficzny, ukazało się w okresie dwudziestolecia szereg bibliografii poloników zagranicznych, o których będzie mowa oddzielnie.

24. SŁOWNIKI PSEUDONIMÓW I KRYPTONIMÓW. ADAM BAR

Jednym z najważniejszych, a zarazem najtrudniejszych problemów, jakie musi rozwiązać bibliograf, jest problem anonimów, kryptonimów i pseudonimów, krótko mówiąc ukrywania lub maskowania autorstwa. Ustalenie autorstwa, zwłaszcza druków dawnych, nastęrczało niejednokrotnie wiele kłopotów i trudności nawet wybitnym filologom i bibliografom, nie wyłączając K. Estreichera. Toteż poważne nawet prace bibliograficzne za główne zadanie stawiają sobie właśnie ustalenie autorstwa dzieła. Autorstwo wielu dzieł anonimowych jest już ustalone raz na zawsze w dziejach piśmiennictwa dzięki świadectwu samego autora lub jego współczesnych. Zdarzało się bowiem z rozmaitych względów, że jakiś pisarz tworzył przez całe prawie życie jako autor anonimowy i dopiero korespondencja jego odsłaniała autorstwo poszczególnych dzieł.

Od dawna doceniano praktyczne znaczenie wykazów pseudonimów i kryptonimów. W literaturze zagranicznej słowniki pseudonimów i anonimów pojawiły się w XVII w. U nas dopiero J. D. Janocki (*Polonia litterata* 1750), J. A. Jabłonowski (*Musaeum Polonum* 1752) oraz J. A. Załuski (*Bibliotheca poetarum Polonorum* 1754), podali rozwiązania wielu pseudonimów i kryptonimów, a nawet anonimów. Zwłaszcza książka Załuskiego jest pierwszym dziełem w naszej literaturze, w którym na rozwiązanie pseudonimów położono duży nacisk¹. Ogromny wykaz polskich anonimów i pseudonimów zestawił bibliograf gdański Andrzej Schott (zm. 1759) pt. *Verzeichniss der polnischen Anonymen und Pseudonymen*, w 2 tomach. Rękopis ofiarowany Bibliotece Publicznej w Warszawie wywieziony został do Petersburga.

¹ A. Bar: *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących* t. 1 s. VIII.

W Polsce zarówno w okresie zaostrzania się walk politycznych podczas Sejmu Czteroletniego, jak i później w okresie ucisku politycznego po rozbiorach, a wreszcie w czasach nowszych w związku z narastaniem antagonizmów i walk klasowych sytuacja zmuszała pisarzy do zatajania lub maskowania autorstwa kryptonimami i pseudonimami. Tym bardziej odczuwano potrzebę przewodników ułatwiających wykrywanie autorstwa.

Pierwszy *Wykaz pseudonimów, używanych przez autorów polskich* ogłosił Edward Minkowiecki (1824—1890) w „Kłosach” (1881), (wyd. 2 pomnożone, 1888) a w „Przeglądzie Bibliograficzno-Archeologicznym” (1884) *Spis kryptonimów używanych przez autorów polskich*, a także osobno (1884). W obydwu wykazach zastosował Minkowiecki niekrytyczną i z punktu widzenia naukowego bezwartościową metodę opracowania. Każdy z nich dzieli się na dwie części: pierwsza zawiera spis autorów, obok zaś podane są używane przez nich pseudonimy lub kryptonimy, w drugiej części zastosował porządek odwrócony. Minkowiecki nie wymieniał ani tytułów dzieł, ani nie podawał lat, w których dany autor posługiwał się pseudonimem czy kryptonimem. Materiał do swych zestawień czerpał Minkowiecki głównie z *Bibliografii polskiej* K. Estreichera². Publikacje Minkowieckiego skłoniły anonimowego(!) autora do ogłoszenia w poznańskiej „Warcie” (1881, 1883 i 1886) wykazu pt. *Pseudonimów autorów polskich poczet nowy*. Dwa słowniki pseudonimów ogłosiły w początkach XX wieku kobiety. Izabela Zbiegniewska wydała *Pseudonimy i kryptonimy pisarzy polskich* (1905), bez żadnego ich uzasadnienia. Korzystniej przedstawiają się *Pseudonimy pisarzy polskich* (1910) opracowane przez Helenę Dąbczańską, która wyjaśnia czasami, gdzie pseudonim był użyty, chociaż robi to jeszcze rzadko.

Niewiele posunął sprawę naukowego opracowania pseudonimów Ludwik Czarkowski w książce pt. *Pseudonimy i kryptonimy polskie* (1922), gdyż daje kryptonimy bez tytułów dzieł, a rzadko i niedokładnie wskazuje, gdzie użyty był dany pseudonim. W wykazie tym jest dużo błędów, co wytknął mu wybitny bibliotekarz-bibliograf krakowski Władysław Baran w artykule pt. *Kilka uwag o wykazach pseudonimów polskich*. Recenzja ta „znacznie przekraczająca ramy sprawozdawczej oceny, jest pierwszym u nas programem dającym naukowe wskazówki, jak powinno się opracować zbiór pseudonimów i kryptonimów, do jakiej granicy należy posunąć ostrożność i krytycyzm przy zbieraniu mate-

² L. Zakrzewska: *Minkowiecki Edward*.

riałów”. Jej autor dowodzi „jak wiele często drobiazgowych badań wymaga ustalenie, czy obraz pseudonimu podany w bibliografii zachował swą właściwą formę, a rozwiązanie jest odpowiednie”³.

Bardzo żmudne prace nad ustaleniem autorstwa utworów literatury staropolskiej prowadził Kazimierz Piekarski, opierając się na badaniu oficyn drukarskich, ich dziejów i zasobów typograficznych. Takie badania, jakie przez lat wiele prowadził Piekarski, a po nim Kazimierz Budzyk, są najtrudniejszym, najbardziej odpowiedzialnym, najżmudniejszym działem wiedzy bibliograficznej⁴.

Najobszerniejszy *Słownik pseudonimów i krytonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących* opracował kustosz Biblioteki Jagiellońskiej Adam Bar (1895—1954) przy współudziale W. T. Wisłockiego i T. Godłowskiego. Ukazał się on w latach 1936—38 w trzech tomach w serii wydawniczej „Prace Biblioteczne Krakowskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich” (VII—IX). W swej żmudnej pracy nad *Słownikiem* starał się Bar wyczerpać jak najliczniejsze źródła i porównywać „pseudonim, kryptonim czy tytuł dzieła lub inne szczegóły bibliograficzne wprost z książką, której dany pseudonim dotyczył”⁵. W ten sposób udało mu się sprostować mnóstwo niedokładności, które się dotychczas w naszych bibliografiach utrzymywały. Głównym źródłem również i dla Bara była *Bibliografia polska* Estreichera. Jednakże, ostrzeżony przez artykuł Barana, prawie wszystkie pseudonimy i kryptonimy podawane w *Bibliografii* Estreichera, zwłaszcza starsze, starał się skonfrontować z książkami. Drugim ważnym źródłem były dla niego notatki rękopiśmienne K. Estreichera na egzemplarzach Biblioteki Jagiellońskiej „Estreicher bowiem rozwiązywał pseudonimy czy kryptonimy nie tylko na egzemplarzach dzieł, broszur i ulotek, ale również na artykułach w czasopismach”⁶. Sporo materiału do *Słownika* dały także dedykacje autorskie, znajdujące się na drukach ofiarowanych przez autorów Bibliotece Jagiellońskiej. Poza tym wykorzystał Bar wielką ilość katalogów książek, antykwarskich, encyklopedii, bibliografii, biografii, a nawet prac naukowych. Zestawienie źródeł w *Słowniku* Bara wykazuje 480 pozycji. Mimo to Bar nie ustrzegł się błędów i pomyłek. Dlatego posługując się jego niezastąpionym dotychczas *Słownikiem* trzeba brać pod uwagę również sprostowania recenzentów⁷.

³ W. Bar: op. cit. t. 1, s. XI.

⁴ J. Starnawski: *Warsztat bibliograficzny historia literatury polskiej* s. 35.

⁵ A. Bar op. cit. t. 1 s. XII.

⁶ A. Bar. op. cit. t. 1 s. XII.

⁷ Por. K. Krol: *Błędy w Słowniku pseudonimów*; S. Pigoń, *Kurier poznański* 1936 nr 240.

Opracowanie nowego naukowego słownika pseudonimów podjął Edmund Jankowski.

Ważnym uzupełnieniem *Słownika A. Bara* jest *Słownik pseudonimów i kryptonimów* opracowany przez J. Czachowską i J. Stradeckiego w tomie czwartym *Słownika współczesnych pisarzy polskich* (1966). Obejmuje on wszystkie pseudonimy i kryptonimy występujące w tekście *Słownika współczesnych pisarzy polskich* (t. 1—4).

25. CZASOPISMA BIBLIOGRAFICZNE I BIEŻĄCE BIBLIOGRAFIE SPECJALNE

W okresie dwudziestolecia najważniejszym czasopismem bibliograficznym do chwili ukazania się „Urzędowego Wykazu Druków” był „Przewodnik Bibliograficzny”¹. Dzieje „Przewodnika Bibliograficznego” przedstawione były w rozdziale 15 (o czasopismach bibliograficznych) i 21 (traktującym o organizacji bibliografii narodowej).

Miejsce zawieszono z końcem 1933 roku „Przewodnika Bibliograficznego” zajęła z początkiem roku 1934 „Nowa Książka”, czasopismo wydawane przez księgarnię wydawniczą Trzaska, Ewert i Michalski w 10 zeszytach rocznie, a poświęcone krytyce literackiej, naukowej oraz bibliografii w układzie działowym. „Nowa Książka” zamieszczała również bibliografię zawartości ważniejszych czasopism. Redaktorem pisma był Stanisław Lam (1891—1964), historyk literatury (autor książki — *Książka wytworna*), który pozyskał dla działu recenzyjno-krytycznego najwybitniejsze pióra ze wszystkich dziedzin nauki i literatury. Bibliografia, zestawiana w układzie działowym, spełniała pozyteczną funkcję informacyjną. W dziale artykułów „Nowej Książki” ukazało się kilka interesujących artykułów przeglądowych (m. in. S. Rygla *Bibliografia a czytelnik* 1934, tegoż *Polski ruch wydawniczy* 1937).

Od roku 1933 ukazywało się nowe wydawnictwo bibliograficzno-informacyjne „Rocznik Literacki”, redagowane początkowo (1933—1934) przez Zygmunta Szweykowskiego, następnie zaś (1934—1939) przez Zofię Szmydtową. Celem „Rocznika” było omawianie i ocena dorobku literackiego (twórczości literackiej), nauki o literaturze i niektórych

¹ W. T. Wisłocki: *Rejestracja bieżącej produkcji wydawniczej polskiej* s. 348.

działów humanistyki, a także przegląd najważniejszych wydarzeń kulturalnych za dany rok. Ponieważ w opracowaniach nie omawiano wszystkich pozycji danego roku, przeto „Rocznik” umieszczał przed artykułami bibliografię, która ograniczała się do opisu skróconego (autor, tytuł, miejsce wydania zaznaczone, gdy książka wydana poza Warszawą). Niektóre artykuły (np. S. Kossuth w „Roczniku” 1932) to interesujące analizy statystyczno-bibliograficzne oparte na materiale Biblioteki Narodowej. W okresie dwudziestolecia ukazało się siedem „Roczników” za lata 1932—1938.

Bieżącą bibliografię czasopism wydawało Biuro Ogłoszeń T. Pietraszek pt. „Spis Gazet i Czasopism Rzeczypospolitej Polskiej”. Pierwszy rocznik „Spisu” ukazał się w roku 1921. Ogółem ukazało się osiem roczników, ostatni w 1939 r. Biuro Ogłoszeń PAR (Polska Agencja Reklamy) wydawało z przerwami podobny rocznik; początkowo pt. „Pierwszy Polski Spis Gazet i Czasopism” (R. 1: 1921, R. 2: 1925), następnie „Katalog Prasowy PAR” (R. 3: 1925, R. 11: 1939). W latach 1933—1935/6 ukazały się trzy roczniki „Katalogu Prasy Polskiej i Obcej” wydane przez instytucję oficjalną — Polską Agencję Telegraficzną PAT.

Ważnym ośrodkiem prac bibliograficznych i wydawcą czasopism bibliograficznych specjalnych była Centralna Biblioteka Wojskowa pracująca pod kierunkiem wybitnego bibliotekarza płk Mariana Łodyńskiego. Jej oddział bibliograficzny działający od 1920 r. (Wiktor Kochanowski) wydawał „Komunikat Bibliograficzny” (wyszło 19 tomów), „Wojskowe Wiadomości Bibliograficzne”² oraz „Przegląd Literatury Historyczno-Wojskowej” (1929—1938).

Ukazanie się „Urzędowego Wykazu Druków” wyprzedziła w grudniu 1927 r. „Urzędowa Bibliografia Regionalna” zestawiona z inicjatywy Adama Łysakowskiego przez Uniwersytecką Bibliotekę Publiczną w Wilnie na podstawie egzemplarza obowiązkowego. Bibliografię drukowano codziennie w „Dzienniku Wileńskim”. Obejmowała ona bieżące zestawienie druków regionalnych. Za przykładem Wilna poszły biblioteki uniwersyteckie we Lwowie i w Poznaniu³. Projekt wydawania drukiem regionalnej bibliografii przedmiotowej w oparciu o materiał „Urzędowego Wykazu Druków” wysunął Czesław Gutry, publikując je-

² „Wojskowe Wiadomości Bibliograficzne” ukazują się nadal w Polsce Ludowej.

³ Problem bibliografii regionalnej przedstawiła obszernie M. Głowińska w artykule *O bibliografii regionalnej*, następnie zaś S. Burhardt: *Bibliografia regionalna*.

dnocześnie zeszyt próbny „Polskiej Bibliografii Regionalnej” na podstawie składu i materiałów „Urzędowego Wykazu” (R. 1 nr 1—15). Projekt ten nie przyjął się. Bieżącą regionalną bibliografię przedmiotową zorganizował Śląsk. Od roku 1935 wychodził co kwartał „Wykaz Literatury Bieżącej o Śląsku” pod redakcją Jacka Koraszewskiego, jako dodatek do „Komunikatów Instytutu Śląskiego”. Wykaz przetrwał do wybuchu wojny i zarejestrował w 17 numerach około 5000 pozycji. Układ systematyczny obejmował 18 działów, całość zaś zamykały 2 roczne skorowidze: systematyczny i alfabetyczny. Przy sposobności warto zaznaczyć, że przegląd najważniejszych polskich bibliografii regionalnych ogłosił W. Olszewicz w artykule *Bibliografia regionalna*⁴.

W bezpośrednim związku z wydawaniem bieżącej bibliografii ogólnej publikacji zwartych wysuwano postulat ogłaszania bieżącej bibliografii zawartości czasopism⁵. Domagano się od Biblioteki Narodowej zorganizowania specjalnego biura bibliograficznego dla opracowywania takiej bibliografii. Do realizacji tego projektu nie doszło.

Z innych czasopism bibliograficznych na szczególną uwagę zasługuje bieżąca bibliografia bibliografii wydawana od 1928 r. w postaci dodatku do „Przeglądu Bibliotecznego” w opracowaniu W. T. Wisłockiego pt. *Bibliografia bibliografii, bibliotekarstwa i bibliofilstwa*. Była to kontynuacja bibliografii ogłaszanej najpierw pt. *Bibliografia bibliofilstwa i bibliografii* w czasopiśmie „Exlibris” (za lata 1914—1917, 1918—1920) i oddzielnie za lata 1921 i 1922 (1924). Pod zmienionym tytułem wychodziła ona nadal w postaci dodatku do „Przeglądu Bibliotecznego” w opracowaniu W. T. Wisłockiego (za r. 1928), M. Friedbergowej (za lata 1930—1934) i W. Żurowskiej (lata 1935—1936).

Z uwagi na trudności zorganizowania wydawnictwa bieżącej bibliografii zawartości czasopism na zjazdach bibliotekarskich wysuwano postulat, aby każda dyscyplina naukowa dążyła do zorganizowania przy czasopismach specjalistycznych własnej bieżącej bibliografii. Kilka dyscyplin miało swoje bibliografie już przy końcu XIX lub w początkach XX wieku (np. bibliografia ludoznawcza — „Lud” T. 1: 1895, bibliografia historii polskiej — „Kwartalnik Historyczny” od r. 1902, piśmiennictwo techniczne polskie — „Przegląd Techniczny” T. 1: 1911). Najważniejsza z nich pt. „Katalog Literatury Naukowej Polskiej” wy-

⁴ Por. „Zaranie Śląskie” R. 12: 1936.

⁵ S. Vrtel-Wierczyński przedstawił na IV Zjeździe Bibliotekarzy Polskich projekt, aby Instytut Bibliograficzny przekazywał duplikaty kart bibliograficznych instytucjom naukowym, wydającym swe organy, celem użytkowania tego materiału w ogłaszanych przez nie bibliografiach specjalnych.

dawany przez Komisję Bibliograficzną Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności w Krakowie, ukazywała się od 1901 roku; w tomie 19, wydanym w 1939 r., zawarte były lata 1931—1934. Bibliografia ta obejmowała: matematykę, mechanikę, fizykę, chemię, astronomię, meteorologię, mineralogię, geologię, geografę, paleontologię, biologię, botanikę, zoologię, anatomię człowieka, antropologię, fizjologię i bakteriologię.

W naukach humanistycznych stosunkowo najlepiej przedstawiała się sytuacja w dziedzinie historii polskiej, gdyż w „Kwartalniku Historycznym” od 1902 do 1936 r. ukazywała się systematycznie *Bibliografia historii polskiej* za lata 1902—1934. Początkowo redagował ją E. Barwiński (1902—1914, 1916—1918), później K. Tyszkowski (1920—1926), następnie M. Mazanek i M. Friedberg (1926—1934). Materiały za dalsze lata — M. Mazanek-Friedbergowa przekazała Janowi Baumgartowi, który podjął opracowanie bibliografii za lata 1935—1939. *Bibliografia literacka czasopism polskich* ukazywała się początkowo w „Pamiętniku Literackim” (1902), później jako *Bibliografia historii literatury i krytyki literackiej* w postaci zestawień rocznych (1904—1909), następnie ponownie w „Pamiętniku Literackim” (1911—1921: W. Hahn *Wiadomości bibliograficzne*), od roku 1926 w „Ruchu Literackim”, gdzie opracowywał ją Piotr Grzegorzczak, który wydał również oddzielne uzupełnione odbitki za lata 1929, 1930, 1931 i 1937 (niedokończona).

Bibliografia adnotowana filologii klasycznej ukazywała się początkowo w „Eos” (W. Hahn: 1894—1914), następnie w „Kwartalniku Klasycznym” (1927—1934), wreszcie w „Przeglądzie Klasycznym” (1935—1939). Bieżąca bibliografia geograficzna ukazywała się jako dodatek bibliograficzny do „Wiadomości Geograficznych” (1929—1937). W ostatnich latach jako „Bibliografia Geograficzna” redagowana przez W. Ormickiego (1934—1937). Systematycznie co rok ukazywała się w latach 1922—1938 R. Danysz-Fleszarowej „Bibliografia Geologiczna Polski”. Objęła ona materiał za lata 1914—1937.

Z innych dziedzin nauki na uwagę zasługują bibliografie bieżące: botaniki („Acta Societatis Botanicorum Poloniae”), elektrotechniki („Przegląd Elektrotechniczny”), prehistorii ziem polskich („Przegląd Archeologiczny”), językoznawstwa („Prace Filologiczne”), naukoznawstwa („Nauka Polska”), pedagogiki („Rocznik Pedagogiczny” i „Ruch Pedagogiczny”), astronomii („Urania”), psychiatrii („Rocznik Psychiatryczny”). Bogate przeglądy bibliograficzne zamieszczały „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” (1921—39), „Przegląd Socjologiczny” (1931—39), „Praca i Opieka Społeczna” (1921—39) oraz wiele innych.

26. BIBLIOGRAFIA KSIĘGARSKA W LATACH 1918—1939

W okresie II Rzeczypospolitej nie było u nas takich wielkich i mocnych finansowo firm wydawniczych, jakie istniały na Zachodzie lub w Ameryce. Typowym dla tego okresu był wydawca-księgarz. Do rzadkich wyjątków należało wtedy w Polsce zamawianie książek u autora; wydawca-kupiec z reguły czekał na propozycje autorskie. Nawet tłumaczenia dokonywane były z inicjatywy autora przekładu¹. Polski ruch wydawniczy był stosunkowo dość ożywiony, ale jego cechami były przypadkowość i żywiołowość. Kilkuset wydawców rzuciło na rynek księgarski książki wyprodukowane na podstawie własnej oceny potrzeb i chłonności rynku. Wobec zaśmiecenia rynku wydawniczego przez dużą liczbę firm typu „korsarskiego”, zasypujących rynek bezwartościowymi i niechlujnie wydanymi książkami o posmaku sensacyjnym, a nawet pornograficznym, powstały wówczas towarzystwa bibliofilskie, które na swych zjazdach i w prasie występowały z postulatami w sprawie podniesienia poziomu estetyki druków². Dzięki tej akcji wiele poważnych instytucji i firm wydawniczych przyczyniło się do podniesienia poziomu graficznego książki polskiej w ciągu dwudziestolecia³.

Te najpoważniejsze firmy wydawnicze wydawały własne czasopiśma informacyjno-bibliograficzne („Przegląd Bibliograficzny” — Gebethner i Wolff, „Nowa Książka” — Trzaska, Ewert i Michalski), natomiast ogół księgarzy odczuwał brak odpowiedniej bibliografii, przydatnej w codziennej praktyce. Potrzeby te a zarazem konkretne zamówienie społeczne starał się zaspokoić *Przewodnik Księgarski* (t. 1 — 1925, t. 2 — 1926) redagowany przez Jana Muszkowskiego, bibliografa i znawcę księgarstwa. *Przewodnik Księgarski* był wspólnym katalogiem nakładców polskich i firm wydawniczych, ukazał się w dwóch tomach i obejmował ogół książek polskich lub z Polską związanych znajdujących się wówczas w handlu księgarskim bez względu na czas ich wydania⁴. Oba tomy *Przewodnika* zawierały spis około 12 300 publikacji. Dla ówczesnej sytuacji na rynku wydawniczym w Polsce charakterystyczny jest fakt,

¹ A. Bromberg: *Książki i wydawcy*. Wyd. 1 s. 8.

² M. Skwarnicki: *Polskie towarzystwa bibliofilskie (1921—1939)*.

³ M. Skwarnicki op. cit. s. 10.

⁴ Pełny tytuł pierwszego tomu tej bibliografii był następujący: *Przewodnik Księgarski (1925). Wspólny katalog nakładców polskich i firm wydawniczych, władz i urzędów państwowych i komunalnych, instytucji naukowych, kulturalnych i społecznych oraz nakładców prywatnych*. Redakcja dr Jan Muszkowski.

że na ogólną liczbę przeszło 10 000 publikacji znajdujących się w 1924 roku w handlu księgarskim, aż 33% przypadło na druki wydane własnym nakładem przez autorów⁵. Rzecz znamienna, że *Przewodnik Księgarski* był jedyną tego rodzaju publikacją w Europie.

Po zaprzestaniu z końcem 1928 r. przez Ossolineum wydawania „Przewodnika Bibliograficznego” Związek Księgarzy Polskich przystąpił w 1929 r. do dalszego wydawania go na użytek księgarstwa, a gdy z końcem 1933 r. wydawnictwo upadło, rozpoczął wydawanie na kartkach tzw. „Kartkowego Katalogu”. „Przewodnik Bibliograficzny” był dodatkiem do czasopisma Związku Księgarzy tj. „Przeglądu Księgarskiego” (redagowanego w latach 1930—32 przez J. Muszkowskiego).

Do bibliografii księgarskiej zaliczyć także trzeba katalog bibliograficzny poloników zagranicznych pt. *Książka polska za granicą (w językach obcych)* opracowany przez A. Guttrego i J. Muszkowskiego i wydany w 1933 r. z okazji urządzonej w Warszawie wystawy książki polskiej w językach obcych. Katalog obejmuje trzy dziedziny: literaturę, plastykę i muzykę. Można go uważać za próbę bibliografii przekładów z języka polskiego w latach 1900—1933. Obejmuje on 2434 pozycje. Największa liczba przekładów przypada na języki: rosyjski, ukraiński, czeski i francuski.

Odrębny typ bibliografii księgarskiej stanowią katalogi antykwaryczne. Rejestrują one książki, których nakłady zostały już wyczerpane i pojawiają się na rynku antykwarycznym tylko z prywatnych księgozbiorów (zakup lub komis). Z licznych katalogów antykwarycznych na wyróżnienie zasługują katalogi J. K. Giejsztor, H. Wildera i B. Fiszlera. Hieronim Wilder (Polski Antykwariat Naukowy) wydał w latach 1926—1930 katalogi oznaczone numerami 22—26.

Tutaj również odnotować trzeba rzadką w tym okresie źródłową monografię największej i najruchliwszej firmy wydawniczo-księgarskiej — J. Muszkowskiego *Z dziejów firmy Gebethner i Wolff 1857—1937* (1938). Opierając się na materiałach archiwalnych firmy, Muszkowski ustalił, że w okresie 80 lat działalności wydała ona 7010 tytułów, w tym 3288 pierwszych wydań. Gebethner wydawał książki ze wszystkich dziedzin piśmiennictwa, ale głównym kierunkiem jego działalności wydawniczej były podręczniki szkolne i literatura piękna. Charakteryzując zakres działalności wydawniczej firmy według klasyfikacji księgarskiej dał Muszkowski w zestawieniu statystycznym przegląd jej dorobku, z którego wynika, że tylko połowa działów (13) uzyskuje liczby znacznie-

⁵ J. Muszkowski: *Zycie książki* wyd. 2 s. 205.

sze. Istotne jest to, że firma ta potrafiła przezwyciężyć trudności stwarzane przez zaborców, objąć swoim zasięgiem wszystkie niemal najlepsze pióra w kraju i rozwinąć niebywałą działalność księgarsko-wydawniczą. W tym samym roku Stefan Rosiak wydał źródłową publikację pt. *Księgarnia E. Orzeszkowa i Ska w Wilnie 1879—1882* (1938).

Muszkowski gromadził także przez wiele lat materiały do dziejów firmy wydawniczej Jakuba Mortkowicza. Ale monografii tej, wskutek zniszczenia materiałów, nie napisał. W postaci udokumentowanych wspomnień napisała ją córka znakomitego wydawcy Hanna Mortkowicz-Olczakowa pt. *Pod znakiem kłosa* (1962). W książce tej zebrała i podała mnóstwo materiału interesującego historyka kultury i literatury, a także bibliotekarza i bibliografa. Jeden rozdział poświęciła katalogom księgarskim J. Mortkowicza, na które w swoim czasie zwrócili uwagę bibliografowie⁶. Muszkowski wyróżnił szczególnie dwa katalogi — z 1909 i 1911 r., w których Mortkowicz jeden z pierwszych zastosował system dziesiętny w katalogu księgarskim.

Monografia Mortkowicz-Olczakowej została dopełniona przez Ewę Suchodolską, która opracowała w niej *Bibliografię wydawnictw J. Mortkowicza 1903—1939*, wykazującą 904 pozycje wydawnicze.

27. BIBLIOGRAFIA OŚWIATOWA I ZALECAJĄCA

Postępowe organizacje oświatowe wraz ze Związkiem Nauczycielstwa Polskiego i Związkiem Bibliotekarzy Polskich przez całe dwudziestolecie walczyły o ustawowe rozwiązanie problemu bibliotecznego w Polsce, a w szczególności o zobowiązanie samorządu do organizowania publicznych bibliotek powszechnych. Główną rzeczniczką sprawy, wielokrotnie występującą na rzecz projektu ustawy bibliotecznej była Wanda Dąbrowska¹. Mimo kilkakrotnych kampanii podejmowanych w sprawie ustawy bibliotecznej zarówno na zjazdach bibliotekarzy, jak i w prasie, nie udało się doprowadzić do uchwalenia ustawy. Jednakże nacisk opinii społecznej skłonił władze centralne do wydania w 1933 r. zale-

⁶ W. Karczewski w „Przeglądzie Bibliotecznym” w 1909 i J. Muszkowski w artykule okolicznościowym w „Przeglądzie Księgarskim” w r. 1928.

¹ W. Dąbrowska: *Nowoczesne ustawodawstwo w zakresie bibliotek publicznych*. Zob. również J. Janiczek: *Rola państwa i samorządu w realizacji krajowej sieci bibliotecznej*. Por. także J. Kołodziejska: *Bibliotekarze w walce o ustawę biblioteczną w okresie międzywojennym*.

ceń do samorządów do samorzutnego organizowania bibliotek powszechnych, mimo oporu ze strony reakcyjnych organizacji społeczno-oświatowych.

Wraz z tą kampanią na rzecz bibliotek powszechnych podjęto na Wolnej Wszechnicy Polskiej przygotowywanie kwalifikowanych kadr bibliotekarskich dla bibliotek powszechnych na specjalnym Studium Pracy Społeczno-Oświatowej, którego organizatorką była Helena Radlińska. Wykłady bibliografii na Studium prowadził Jan Muszkowski. Radlińska interesowała się również bibliografią i z jej inspiracji powstało na Studium kilka prac bibliograficznych². Potrzeby doraźnego doksztalcania fachowego czynnych bibliotekarzy starała się zaspokoić Poradnia Biblioteczna Warszawskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich, którą od jej początków (1928) kierowała Wanda Dąbrowska przy współpracy E. Malinowskiej.

Dla zaspokojenia potrzeb coraz liczniej organizowanych bibliotek powszechnych podjęto w Poradni Bibliotecznej zespołowo opracowywanie bibliografii oświatowej, selekcyjnej, adnotowanej. W latach 1934—36 ukazały się dwa tomy tej bibliografii *Książka w bibliotece* (1934) i jej kontynuacja *Przewodnik literacki i naukowy* (1937), opracowane przez zespół współpracowników Poradni pod redakcją Wandy Dąbrowskiej. Oba tomy objęły łącznie około 7000 opisów książek wydanych do roku 1936. Trzeci tom tej bibliografii, który doprowadził zestawienie książek do początków 1939 r., był już w druku i uległ zniszczeniu w czasie powstania warszawskiego. Zawierał on około 3000 pozycji. Prócz retrospektywnych bibliografii książkowych wydawała Poradnia w l. 1938—1939 dwumiesięcznik „Przewodnik Literacki i Naukowy”, Przy każdym tytule była adnotacja informująca o treści oraz oznaczenie stopnia przystępności. Bibliografie wydawane przez Poradnię służyły zarówno potrzebom czytelnictwa powszechnego, jak i samokształceni na wszystkich szczeblach i we wszystkich dziedzinach. Ponieważ były to wydawnictwa subwencionowane, przeto zaciążył na doborze materiałów nacisk ideologiczny ówczesnych władz oświatowych.

Przed samym wybuchem wojny w 1939 r. ukazała się jeszcze jedna bibliografia zalecająca zredagowana w Poradni przez W. Dąbrowską *Biblioteka gminna. Katalog podstawowy*. Wymieniono w niej 1 200 książek odpowiednich dla podstawowych księgozbiorów bibliotek gminnych.

² Por. J. Skarżyńska: *Bibliografia oświaty pozaszkolnej 1900—1928*. Warszawa 1929, R. Rudzińska: *Bibliografia pracy społecznej 1900—1928*. Warszawa 1929. Tutaj należy odnotować F. Sedlaczka: *Bibliografię dotyczącą działalności samorządu w zakresie oświaty pozaszkolnej (od 1905 do 1 IV 1930)*. Warszawa 1931.

W tej grupie bibliografii na uwagę zasługuje dobrze opracowany, dzięki jasno sprecyzowanym zasadom metodycznym, *Spis Książek polecanych do bibliotek szkolnych przez Komisję Oceny Książek do Czytania dla Młodzieży Szkolnej przy Min. WR i OP w latach od 1923 do 1928 włącznie* (1929). Materiał *Spisu* ułożony został według grup wieku z podziałem tematycznym i oznaczeniem stopnia zalecenia (konieczne, pożądane, dozwolone)³.

Sprawą doboru książek dla celów czytelnictwa masowego i samokształcenia zajmowały się różne instytucje i organizacje oświatowe dobierające literaturę pod kątem założeń ideologicznych. Postępowy charakter miały poradniki W. M. Kozłowskiego *Co i jak czytać* (wielokrotnie wznawiane), a przede wszystkim S. Rudniańskiego *Poradnik dla czytających książki* (1921) oraz wybitnego działacza oświatowo radykalnego Władysława Spasowskiego *Zasady samokształcenia* (1923). Przykładem bibliografii socjalistycznej, mającej zaspokoić potrzeby samokształcenia w tym zakresie lektury, była bibliografia adnotowana *Socjalizm. Zarys bibliograficzny i metodologiczny* (1931) opracowana przez wybitnego ekonomistę Oskara Langego i Władysława Malinowskiego, a wydana przez Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego.

Prócz wspomnianych wyżej ukazało się sporo zestawień „umoralniających”. Szczególnie jednoznaczna postawę wyrażały bibliografie zalecające opracowane przez instytucje klerykalne lub przez duchownych jak np. osławiony przewodnik O. M. Pirożyńskiego *Co czytać* (1932), nastawiony jedynie na piętnowanie pierwiastka erotycznego w beletryście, a wykpiony dosadnie przez T. Boy'a-Zeleńskiego.

28. STRATY BIBLIOTEK I BIBLIOGRAFII W OKRESIE OKUPACJI OD 1939 DO 1945 ROKU

Wojna i w jej następstwie okupacja hitlerowska przerwały prace nad wieloma bibliografiami oraz wstrzymały druk prac rozpoczętych. Szczęśliwie ocalał w całości wydrukowany w sierpniu 1939 r. i zbroszowany już w czasie wojny 33 tom (zbioru ogólnego) *Bibliografii polskiej* Karola i Stanisława Estreicherów. Natomiast fragmentem wielkiej pracy bibliograficznej pozostał pierwszy zeszyt *Bibliografii historii polskiej 1815—1914*, opracowany przez H. Bachulską, M. Handelsmana i R. Prze-

³ Pierwszą u nas próbą ułożenia katalogu wzorcowego wedle zagadnień jest *Katalog biblioteki wzorcowej dla dzieci i młodzieży* opracowany przez J. Filipkowską-Szemplińką i M. Gutry. Warszawa 1927.

laskowskiego, a stanowiący wstęp do części pierwszej. Materiał przygotowany niemal w całości do druku ocalał w zdekompletowanym egzemplarzu, na którym podjęła ponowne prace redakcyjne H. Bachulska¹. Przerwie uległ druk *Bibliografii historii Wielkopolski* A. Wojtkowskiego. Wskutek zniszczenia materiałów bibliograficznych nie mogła ona być dokończona. Do niepowetowanych szkód w zakresie historii bibliografii należy zaliczyć zniszczenie przygotowywanej w ciągu 20 lat i gotowej do druku monografii S. Turowskiego o pierwszym wielkim bibliografie polskim, Józefie Andrzeju Załuskim.

Lista strat bibliografii polskiej jest ogromna i dotyczy ona zarówno pracowników na polu bibliografii jak i materiałów, gromadzonych przez dziesiątki lat. Największą bodaj stratą, jaką poniosła bibliografia i bibliologia polska, była śmierć Kazimierza Piekarskiego (1944) oraz całkowita prawie zagłada jego warsztatu i dorobku bibliograficznego². Równie ciężką stratą było zamordowanie w obozie hitlerowskim Stanisława Estreichera (1939), współtwórcy *Bibliografii polskiej*. Na liście wielkich strat widnieją również znane nazwiska zasłużonych bibliografów: Z. Mocarckiego, M. Handelsmana, L. Bernackiego, S. Rygła, W. Kochanowskiego, L. Formanowicza, K. Tyszkowskiego, W. T. Wisłockiego, by poprzestać na nazwiskach najszerzej znanych.

Niepowetowane straty poniosła bibliografia polska wskutek zniszczenia Warszawy w czasie powstania warszawskiego (1944) i systematycznego burzenia stolicy po powstaniu. Wśród strat ówczesnych najboleśniejszą było spalenie kilkudziesięciu tysięcy rękopisów bibliotek warszawskich, zwłaszcza Biblioteki Narodowej, zwiezionych do Biblioteki Krasińskich, gdzie „białe popioły kartek rejestracyjnych i rękopisów Piekarskiego zmieszały się z popiołami Bibliografii Załuskiego, Świdzińskiego, wypisów Lelewela i z popiołami zabytków piśmiennictwa, w rękopisach i drukach Biblioteki Załuskich, Biblioteki Narodowej, Biblioteki Krasińskich i Biblioteki Czetwertyńskich z Milanowa i Warszawy”³. Nie uszła zagłady w tym czasie wielka rękopiśmienna bibliografia polska 1901—1925, opracowywana w okresie międzywojennym pod redakcją prof. J. Muszkowskiego. W roku 1943 dobiegały końca prace redakcyjne, przerwane wskutek wybuchu wojny; w czasie powstania warszawskiego spłonął dom, w którym były przechowywane materiały liczące ponad 120 000 tytułów do litery R. Podobny los spotkał prace bibliograficzne

¹ *Protokół konferencji towarzystw i instytucji uprawiających badania historyczne...* s. 26.

² A. Gryczowa: *Dzieło Kazimierza Piekarskiego* s. 39.

³ *Ibidem* s. 39.

wielu instytucji i bibliografów polskich. Dla przykładu dość wskazać na warsztat bibliograficzny W. Hahna, który w sierpniu 1939 robił korektę ostatnich arkuszy bibliografii J. I. Kraszewskiego za lat 50 (1888—1937)⁴. Wśród strat poniesionych w czasie wojny zanotować również trzeba zniszczenie bądź rozproszenie materiałów do retrospektywnej bibliografii lekarskiej S. Konopki, bibliografii matematyki polskiej od jej początków po rok 1939 S. Dicksteina, a także materiałów do bibliografii śląskiej, zebranych lub uzyskanych przez powstały w roku 1933 Komitet Bibliograficzny przy Bibliotece Sejmu Śląskiego, a przekazanych następnie Instytutowi Śląskiemu, który kierownictwo prac nad tą bibliografią powierzył W. T. Wiśłockiemu⁵.

Trudno choćby w przybliżeniu określić, jak wielkie straty poniosła bibliografia polska wskutek zniszczenia kartotek bibliograficznych i prac bibliograficznych wielu bibliografów pracujących indywidualnie, zwłaszcza bibliografów warszawskich, wileńskich, poznańskich i lwowskich. Nie mamy żadnych zestawień tych strat, tak jak nie mamy niestety pełnej bibliografii prac naukowych i literackich zniszczonych przez okupanta lub w czasie działań wojennych. Jedyną tego typu publikacją dokumentalną jest *Wykaz prac z działu nauk matematyczno-przyrodniczych, wykonanych w Polsce w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939—1945* (1947), który wymienia prace rękopiśmienne częściowo już nie istniejące.

Po wojnie podjęto prace zmierzające do ustalenia strat kulturalnych poniesionych przez Polskę wskutek wojny i rabunku lub systematycznej działalności niszczyielskiej okupanta. Rezultatem tych prac jest szereg wydawnictw Biura Rewindykacji i Odszkodowań⁶. W serii „Prace i Materiały Biura Rewindykacji i Odszkodowań” ukazała się książka Stanisławy Sawickiej *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych* (1952), która daje opis rękopisów iluminowanych wywiezionych lub zniszczonych przez okupantów niemieckich oraz zaginionych w latach wojny. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych wydała w serii wydawniczej „Straty Bibliotek i Archiwów Warszawskich w Zakresie Rękopiśmiennych Źródeł Historycznych” osobny tom (3) *Biblioteki* (1955), poświęcony zbiorom rękopiśmiennym bibliotek. Uwzględnia on cztery największe księgozbiory stołeczne, a mianowicie: Bibliotekę Narodową, Bibliotekę Krasińskich, Bibliotekę Zamojskich

⁴ S. Wierczyński: *Wznowienie bibliografii polskiej*.

⁵ W. Hahn: *O potrzebach bibliografii polskiej* s. 436.

⁶ O stratach bibliotek warszawskich pisał A. Lewak w pracy zbiorowej *Straty kulturalne Warszawy*. T. 1 pod redakcją W. Tomkiewicza. Warszawa 1948 s. 111—126.

i Bibliotekę Przeździeckich. W nich właśnie znajdowały się najliczniejsze, najstarsze i najcenniejsze rękopiśmienne źródła historyczne.

Z wielkich warsztatów bibliograficznych ocalała niemal w całości pracownia bibliograficzna S. Estreichera wraz z archiwum materiałów K. Estreichera. Dzięki temu mógł podjąć przerwane przez ojca prace wnuk twórcy *Bibliografii polskiej* — Karol Estreicher.

Mimo ciężkich warunków wojennych i wrogich zarządzeń władz okupacyjnych bibliografia polska pracowała tajnie, kontynuując dawne prace, podejmując nowe. W Instytucie Bibliograficznym Biblioteki Narodowej prowadzono bibliografię bieżącą ogólną i opracowano w postaci powielanej dalsze zeszyty „Urzędowego Wykazu Druków” (nr 35—52), które objęły materiał wydawniczy do końca 1939 r.⁷ M. Dembowska opracowała pożyteczny *Indeks alfabetyczny „Dodatków” Bibliografii polskiej Cz. 3... K. Estreichera*. Równocześnie poza Biblioteką na gruncie społeczno-naukowym zorganizowano tajne prace teoretyczne i metodologiczne, które miały na celu reorganizację bibliografii bieżącej pod względem schematu wydawniczego, aktualnych potrzeb naukowych i księgarskich. W pracach tych (1942—1944) brali udział bibliografowie, bibliotekarze, wydawcy i księgarze. Omówiono wówczas zasady współpracy między redakcją bibliografii a księgarzami i wydawcami, którzy oświadczyli gotowość wydawania po wojnie bieżącej polskiej bibliografii urzędowej w opracowaniu Instytutu Bibliograficznego Biblioteki Narodowej. W czasie wojny nie tylko w Bibliotece Narodowej, lecz i w innych bibliotekach naukowych prowadzono różne prace bibliograficzne, przeważnie indywidualne. Wobec braku materiałów informacyjnych trzeba się tutaj ograniczyć do wskazania tylko tych nielicznych bibliografii, które ukazały się drukiem po wojnie lub są poważnie zaawansowane.

Na czoło tych prac bibliograficznych, zapoczątkowanych już przed wojną, kontynuowanych w czasie okupacji, a opublikowanych współcześnie, wysuwają się bibliografie K. Budzyka, W. Hahna, Z. Klemensiewicza, W. Preisnera, E. Sydowa, M. Toporowskiego. Będzie o nich mowa w następnym rozdziale. Do prac wykonanych niemal w całości w czasie wojny należy *Polska bibliografia prawa kanonicznego od wynalezienia druku do roku 1940*, której tom 2 za lata 1800—1940 opracowali dwaj franciszkanie J. R. Bar i W. Zmarz (1947). Szeroko zakrojone prace bibliograficzne podjął w czasie wojny również Adam Bar, rozpoczynając opracowanie retrospektywnej bibliografii literackiej i filozoficznej.

⁷ S. Wierczyński op. cit.

ROZKWIT BIBLIOGRAFII W POLSCE LUDOWEJ

29. ODBUDOWA BIBLIOTEK I OŚRODKÓW BIBLIOGRAFII

W Polsce Ludowej, mimo olbrzymich zniszczeń wojennych, zwłaszcza w Warszawie, która leżała w gruzach, mimo dotkliwych strat osobowych wśród naukowców, fachowych bibliotekarzy i bibliografów, już w pierwszych miesiącach po wyzwoleniu szybko postępowała odbudowa bibliotek, warsztatów pracy naukowej i organizacja zarówno nowych uczelni, jak i nowych instytucji naukowych. W niektórych bibliotekach spustoszenia były tak wielkie, że mimo ofiarności pracowników, którzy opiekowali się księgozbiorami i chronili je w czasie okupacji, trzeba było wszystko organizować niemal od podstaw. W samej Bibliotece Narodowej prace nad ustawieniem i uporządkowaniem ocalałych i rewindykowanych zbiorów trwały prawie rok¹. Kierował tymi pracami zasłużony dyrektor Biblioteki prof. Stefan Vrtel-Wierczyński.

Rewolucja społeczna, której drogę torował Manifest PKWN, narzucała również bibliotekarzom i bibliografom swoje prawa i nową hierarchię zadań. W tym pionierskim okresie bibliotekarze, naukowcy i pracownicy oświaty starali się jak najrychlej udostępnić ocalałe zbiory biblioteczne, uruchomić szkolnictwo i instytucje kulturalne.

Kontrolę nad produkcją wydawniczą, początkowo bardzo ubogą (w 1945 — 1078 tytułów) z powodu zniszczenia drukarni, sprawowało wówczas Ministerstwo Informacji i Propagandy. W tej sytuacji prawidłowa organizacja pracy nad bibliografią bieżącą natrafiała początkowo na duże trudności. Trudności te szybko przezwyciężano, skoro już w czerwcu 1945 r. Instytut Bibliograficzny Biblioteki Narodowej podjął prace nad bibliografią bieżącą.

¹ H. Więckowska: *Odrodzenie Biblioteki Narodowej*.

W początkach 1946 r. zapadły ważne decyzje w sprawach bibliotekarstwa i polityki bibliotecznej w Polsce Ludowej. Kierowanie sprawami bibliotek powierzone zostało w Ministerstwie Oświaty Naczelnej Dyrekcji Bibliotek, w której pierwszym naczelnym dyrektorem przez trzy lata był wybitny bibliotekarz, autor projektu ustawy bibliotecznej, Józef Grycz (1890—1954)². W tymże samym czasie (1946) powołany został do życia Państwowy Instytut Książki, któremu powierzono ważne i odpowiedzialne zadanie „zbierania i udzielania źródłowych informacji bibliograficznych we wszystkich dziedzinach piśmiennictwa oraz w zakresie polskich zbiorów bibliotecznych”. Na czele Instytutu stanął wybitny bibliotekarz i teoretyk bibliografii Adam Łysakowski. Powołanie drugiego obok Instytutu Bibliograficznego ośrodka prac bibliograficznych miało na celu zorganizowanie warsztatu naukowego w zakresie bibliologii i bibliografii, nie obciążonego żadnymi zadaniami w dziedzinie dokumentacji bieżącej produkcji wydawniczej. Do zadań Instytutu należało także planowanie, uzgadnianie i popieranie prac bibliograficznych w skali krajowej. Trzecim ośrodkiem prac inwentaryzacyjno-bibliograficznych był Oddział Dawnej Książki przy Naczelnej Dyrekcji Bibliotek, którym kierowała Alodia Kawecka-Gryczowa. Najważniejszymi zadaniami, jakie stały przed tymi trzema placówkami, było: 1 zorganizowanie prac nad bibliografią narodową bieżącą i podjęcie jej publikacji, 2 zabezpieczenie zasobów starych druków z bibliotek podworskich i opuszczonych oraz rewindykowanie wywiezionych, 3 nawiązanie kontaktów z bibliografią światową i przygotowanie nowych kadr bibliografów, a zarazem wytyczenie właściwych dróg bibliografii w związku z nowymi potrzebami życia.

Ważnym czynnikiem polityki bibliotecznej w Polsce Ludowej stał się dekret o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi z 17 IV 1946 r. Powołał on do życia publiczne biblioteki powszechne i umożliwił wszystkim korzystanie ze zbiorów bibliotecznych całego kraju. Dekret wytyczył kierunki i zasady jednolitej działalności kulturalnej w dziedzinie organizacji bibliotek i czytelnictwa³. Przed bibliografią postawił nowe ważne zadania, zaledwie zapoczątkowane w okresie międzywojennym, obsłużenia potrzeb nowych sieci bibliotek masowych (szkolnych, powszechnych, związkowych, fachowych) i szerokich mas czytelniczych.

Dalszym etapem w rozwoju organizacyjnym ośrodków kierujących pracami bibliograficznymi było włączenie Państwowego Instytutu Książki

² J. Grycz: *Polska polityka biblioteczna w latach powojennych* s. 50.

³ B. Horodyski: *Józef Grycz* s. 48.

do Instytutu Bibliograficznego Biblioteki Narodowej we wrześniu 1949 r. i powierzenie stanowiska dyrektora Instytutu Bibliograficznego Adamowi Łysakowskiemu, który w 1949 r. habilitował się w zakresie bibliologii, a w 1950 r. opracował i ogłosił bezimiennie szczegółowy program Instytutu pt. *Polska służba bibliograficzno-dokumentacyjna*⁴. Również Oddział Dawnej Książki przy Naczelnej Dyrekcji Bibliotek został włączony od stycznia 1950 r. do Biblioteki Narodowej. Trzyletni dorobek PIK znalazł częściowo wyraz w wydawnictwach Instytutu i w jego kartotekach bibliograficznych, z których najważniejszą był centralny katalog dzieł bibliologicznych znajdujących się w bibliotekach polskich⁵.

Obejmując kierownictwo Instytutu Bibliograficznego Adam Łysakowski zakreślił Instytutowi szeroki program działania, pragnąc ugruntować jego pozycję jako centralnej instytucji w dziedzinie bibliografii w skali krajowej. Dla tych zamierzeń znalazł poparcie ówczesnego dyrektora Biblioteki Narodowej Władysława Bieńkowskiego, który w programowym wydawnictwie *Biblioteka Narodowa 1949. Zadania i problemy* (1950) „szeroko nakreślił zadania IB na tle dotychczasowego, niezadowolającego stanu prac bibliograficznych w Polsce”⁶.

Adam Łysakowski kierował Instytutem zaledwie trzy lata, lecz jego zasługą było „nie tylko nadanie kierunku pracom Instytutu, ale i zorganizowanie tych prac”⁷. Pod jego kierownictwem Instytut wkrótce podjął prace w 4 działach: 1 bibliografii bieżącej ogólnej („Przewodnik Bibliograficzny”), 2 bibliografii bieżącej specjalnej („Bibliografia Zawartości Czasopism”), 3 bibliografii retrospektywnej i 4 teorii bibliografii. Po śmierci doc. Łysakowskiego (1952) ster Instytutu Bibliograficznego objęła Helena Hleb-Koszańska, która kontynuuje i rozwija program wytyczony przez Łysakowskiego. Dalsza rozbudowa agendy Instytutu doprowadziła do zorganizowania przez dyrektora Biblioteki Działu Bibliografii Zalecającej (1953) i Pracowni Statystyki Wydawniczej (1957), a wreszcie w 1958 r. do utworzenia samodzielnej komórki do spraw normalizacji w zakresie bibliografii, wydawnictw i reprografii.

Instytut Bibliograficzny, mimo że prowadzi szeroką działalność w dziedzinie bibliografii i zajmuje się koordynacją prac bibliograficznych w skali krajowej, nie jest jedyną centralą tych prac. Niebawem

⁴ Biul. IB t. 3 nr 1 s. 1—13.

⁵ *Sprawozdanie Dyrektora PIK* (1950).

⁶ E. Słodkowska: *Instytut bibliograficzny w Polsce* s. 315.

⁷ *Ibidem* s. 315.

postęp nauki i techniki, jaki nastąpił wkrótce po zakończeniu II wojny światowej, a jednocześnie wpływ techniki na organizację nauki, pociągnął za sobą nie tylko szybki rozwój bibliografii, lecz także wydzielenie dokumentacji i informacji naukowej jako nowych pomocniczych narzędzi w pracy naukowej. Powołanie do życia Polskiej Akademii Nauk, jako naczelnej instytucji kierującej rozwojem nauki w Polsce Ludowej, doprowadziło do rozbudowy różnych specjalistycznych pracowni bibliograficznych, a także do powstania Ośrodka Bibliografii i Dokumentacji Naukowej PAN (1953). Prace w zakresie bibliografii, włączone do zadań i planów odpowiednich placówek naukowych PAN, są obecnie wykonywane zazwyczaj zespołowo. Przy tym coraz częstsza jest współpraca specjalistów poszczególnych dziedzin z bibliografami. Ze względu na gwałtowny wzrost liczby bibliografii daje się zauważyć zaniechanie postulatu kompletności w bibliografii specjalnej, a położenie nacisku na selekcję⁸. Merytoryczna koordynacja tematyki prac bibliograficznych między poszczególnymi sieciami i pracownikami należała do roku 1963 do Polskiej Akademii Nauk, następnie zaś przekazana została Komitetowi Nauki i Techniki. Natomiast centralna ewidencja prac bibliograficznych w toku opracowania należy do obowiązków Instytutu Bibliograficznego, który również od 1961 r. ma zleconą koordynację bibliografii zalecających.

W sieci placówek PAN najszerszy zakres mają prace bibliograficzne podejmowane w pracowniach bibliograficznych Instytutu Badań Literackich, który swoją działalnością (od 1948) wyprzedził o kilka lat powołanie Akademii Nauk.

Znamiennym zjawiskiem rozwoju bibliografii w Polsce Ludowej (a także za granicą) jest wzrost liczby bieżących bibliografii specjalnych, co jest następstwem szybkiego tempa postępu badań naukowych i związanego z tym rozwoju piśmiennictwa. Są one inicjowane przez uczonych specjalistów poszczególnych dziedzin i ukazują się w odpowiednich czasopismach, a nawet w postaci samoistnych periodyków bibliograficznych.

Drugim charakterystycznym zjawiskiem rozwoju bibliografii jest przekształcanie się jej funkcji i ściślejsze związanie bibliografii z potrzebami nauki, techniki i gospodarki narodowej. Zaspokojenie tych potrzeb przekraczało możliwości nawet największych bibliotek naukowych i dotychczasowych typów bibliografii tradycyjnej. Te nowe zadania podjęła, oprócz bieżącej bibliografii specjalnej, służba dokumentacyjno-

⁸ M. M. Biernacka: *Dwadzieścia lat polskiej bibliografii 1944—1964* s. 144.

-informacyjna. „Tak więc dokumentacja i informacja naukowa rozwinęła się jako działalność stanowiąca rozszerzenie, pogłębienie i zdynamizowanie tradycyjnej służby bibliograficznej i bibliotekarskiej, co zostało wywołane zmienionymi warunkami rozwoju nauki i techniki i wpływającymi stąd potrzebami w zakresie udostępnienia wyników wiedzy”⁹.

Głównym ośrodkiem i organizatorem działalności dokumentacyjnej był początkowo Główny Instytut Dokumentacji Naukowo-Technicznej założony w 1950 roku, przemianowany najpierw na Centralny Instytut Dokumentacji Naukowo-Technicznej, a wreszcie na Centralny Instytut Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonomicznej. Od roku 1951 CIDNT wydawał karty dokumentacyjne zawierające analizy dokumentów, przeważnie artykułów z czasopism, opracowane przez branżowe ośrodki informacji. Ważnym etapem w rozwoju działalności dokumentacyjno-informacyjnej w Polsce jest Uchwała Rady Ministrów w sprawie organizacji informacji technicznej i ekonomicznej z 1960 r. Nałożyła ona na Centralny Instytut Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonomicznej (CIINTE) obowiązek prowadzenia badań w zakresie teorii, metodologii i techniki działalności informacyjnej oraz zleciła mu koordynację tematyczną prac naukowych podejmowanych przez resortowe ośrodki informacji.

Nieuniknionym — jak się należało spodziewać — następstwem rozwoju informacji naukowej i jej teorii stało się powstanie nowej dyscypliny: teorii informacji naukowej.

Jeszcze jednym charakterystycznym zjawiskiem w dziedzinie bibliografii w Polsce jest fakt powstania wielu zespołowych pracowni bibliograficznych, co wpływa na przyspieszenie procesu instytucjonalizacji bibliografii. Przypadkowo towarzyszyło temu zjawisku odejście z pola pracy bibliograficznej takich wybitnych indywidualności, jak W. Hahn, S. Wierczyński, J. Muszkowski i A. Łysakowski.

Proces instytucjonalizacji bibliografii występował „już w XIX w. w krajach o obfitej produkcji wydawniczej, zapoczątkowany był u nas u schyłku poprzedniego stulecia, a dziś świadczy o nim fakt, że zaledwie 7% spisów bibliograficznych będących aktualnie w toku opracowania (zarejestrowanych w IB w kartotece poczynąń bibliograficznych) wykonane jest przez indywidualnych bibliografów, bez oparcia ich inicjatywy o jakąkolwiek instytucję”¹⁰.

⁹ M. Dembowska: *Dokumentacja i informacja naukowa* s. 30.

¹⁰ H. Hleb-Koszańska: *Aktualny stan bibliografii w Polsce* s. 10.

Po uspołecznieniu instytucji wydawniczych i oparciu produkcji wydawniczej na zasadach planowania i specjalizacji — rozwinęła się bibliografia księgarska zarówno prospektywna, jak i rejestracyjno-informacyjna. Dzięki temu bibliografia w Polsce Ludowej niebywale się wzbogaciła i zróżnicowała. Śmiało można powiedzieć, że nigdy w przeszłości państwo nie stworzyło tak korzystnych warunków dla jej rozwoju. Społeczne znaczenie bibliografii ogromnie wzrosło, gdyż zwiększyło się zapotrzebowanie na informację bibliograficzną. Na wzrost jej znaczenia i zapotrzebowania wpłynął również wzrost oświaty, rozwój różnych typów szkolnictwa, wzrost kontaktów międzynarodowych w skali światowej, wreszcie upowszechnienie prasy i środków masowego przekazu (radio, telewizja). Bibliografia nabrała znaczenia narzędzia społecznego o szerokim zasięgu działania.

30. PRACE W DZIEDZINIE BIBLIOGRAFII NARODOWEJ

Brak ustawy o egzemplarzu bibliotecznym, przystosowanej do nowych warunków, nie sprzyjał początkowo gromadzeniu materiałów do rejestracji bieżącej produkcji wydawniczej. Tej sytuacji starała się częściowo zaradzić Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, która ogłaszała w swym miesięczniku „Książka i Kultura” bieżącą bibliografię ogólnopolską (w nr 1 z września 1945 i następnych)¹. Najpełniejsze materiały gromadziło archiwum Ministerstwa Informacji i Propagandy, które też podjęło wydawanie powielanego biuletynu informacyjnego pn. „Informacje Bibliograficzne”. Rejestracja ta ukazywała się w postaci miesięcznika od stycznia 1947 do września 1949 r. Uzasadnieniem potrzeby tej nowej bibliografii urzędowej były początkowo mankamenty w rejestracji Instytutu Bibliograficznego. W kwietniu 1946 r. doszło do zawarcia umowy między Biblioteką Narodową a Związkiem Księgarzy Polskich i Polskim Towarzystwem Wydawców Książek w sprawie wspólnego wydawania bieżącej bibliografii, ogólnej. Redakcję nowego czasopisma bibliograficznego, łączącego w swym tytule nazwy obu czasopism bibliograficznych: urzędowego i księgarskiego, objął Instytut Bibliograficzny (Jadwiga Dąbrowska). Pierwszy, potrójny (1—3) zeszyt „Przewodnika Bibliograficznego” (podtytuł: Urzędowy Wykaz Druków Wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej i Poloniców Zagranicznych”) ukazał się w listopadzie 1946 r. i zawierał materiał za pierwszy kwar-

¹ H. Hleb-Koszańska: *Dziesięciolecie bibliografii polskiej 1944—1953* s. 215.

tał 1946 r. Od 1948 r. wydawnictwo „Przewodnika Bibliograficznego” przejęła całkowicie Biblioteka Narodowa. Początkowo „Przewodnik Bibliograficzny” ukazywał się z opóźnieniem i lukami za lata 1946 i 1947 (roczniki 1944 i 1945 nie zostały wydane osobno). Od 1948 r. ukazuje się w okresach tygodniowych, bez luk, do czego przyczyniło się Rozporządzenie Ministra Oświaty z 20 VI 1947 r. w sprawie egzemplarza obowiązkowego dla celów rejestracji, „Przewodnik” jest kontynuacją „Urzędowego Wykazu Druków”, który wychodził w okresie międzywojennym w latach 1928—1939. W 1953 roku ukazał się „Przewodnik Bibliograficzny” za lata 1944—1947, obejmujący materiały nie ogłoszone w powojennym, bieżącym „Przewodniku Bibliograficznym” (1944—1945), luki roczników 1946 i 1947, a także powtórzenie w opisach skróconych pozycji zarejestrowanych w zeszytach „Przewodnika” z lat 1946 i 1947. Wydawnictwem tym wypełniono luki w bieżącej bibliografii ogólnej od 1944 roku.

W obecnym momencie bieżąca polska bibliografia narodowa obejmuje cztery człony: 1 „Przewodnik Bibliograficzny”, 2 „Bibliografię Wartości Czasopism”, 3 „Bibliografię Czasopism i Wydawnictw Zbiorowych” oraz 4 Bibliografię „Polonica Zagraniczne”.

„Przewodnik Bibliograficzny” rejestruje w zasadzie pełną produkcję wydawniczą kraju, tzn. wydawnictwa samoistne. W praktyce jednak poddaje selekcji pewne kategorie publikacji. Zasady tej selekcji formułowano kilkakrotnie w „Uwagach redakcyjnych”, i tak na końcu pierwszego numeru „Przewodnika” za rok 1960 wskazano, że „Przewodnik Bibliograficzny» dąży do rejestracji całej produkcji bieżącej, tj. dokumentów z tekstem słownym, map, nut i rycin, stosując selekcję w odniesieniu do pewnych kategorii wydawnictw. Spośród tzw. dokumentów życia społecznego «Przewodnik Bibliograficzny» rejestruje wydawnictwa treści mającej znaczenie trwalsze, ogólnopństwowe, wartość naukową lub związane z jakąś szczególnie ważną akcją czy wydarzeniem (np. budowa szkół, obchody Millenium itp.), tj. te druki, które powinny być podane do powszechnej wiadomości użytkowników «Przewodnika Bibliograficznego» oraz uchronione od zapomnienia. — Wydawnictwa jak: normy, opisy patentowe, katalogi wystaw, programy zebrań, zjazdów, kursów, widowisk, zawodów sportowych, druki informacyjne i reklamowe, ulotki itp. podawane będą w wyborze. — Rejestracja nie obejmuje dokumentów zawierających doraźne informacje przeznaczone do użytku wewnętrznego zakładu pracy czy instytucji, a także katalogów i cenników wyrobów przemysłowych, produktów rolnych, hodowlanych, biuletynów, dzienników, instrukcji itp. druków

o znaczeniu lokalnym, regionalnym i krótkotrwałym". Od roku 1957 nie rejestruje również „Przewodnik Bibliograficzny” nie zmienionych odbitek i nadbitek z czasopism, a od 1959 — także z innych wydawnictw. Planuje się natomiast wydzielenie w osobnej serii „Przewodnika” publikacji rozprowadzanych poza handlem księgarskim.

Prócz wydawnictw z tekstem słownym — książek i czasopism — obejmuje „Przewodnik”, podobnie jak dawniej „Urzędowy Wykaz Druków”, mapy, nuty i ryciny. Nie rejestruje natomiast (od 1949) poloników zagranicznych, tj. druków polskich lub Polski dotyczących wydawanych poza krajem. Bibliografia „Polonica Zagraniczne” jest publikowana przez Instytut Bibliograficzny oddzielnie od 1956 r. — na prawach rękopisu. „Przewodnik Bibliograficzny” nie rejestruje wszystkich numerów czasopism, ograniczając się do podawania opisów pierwszego numeru nowego czasopisma, ostatniego numeru czasopisma, które przestaje się okazywać, oraz tych numerów, które zapoczątkowały jakieś zmiany cech wydawniczych czasopisma. Opisany sposób rejestracji czasopism odnosi się tylko do czasopism o częstotliwości kwartalnej, od 1962 r. także półrocznej. Roczniki traktowane są w „Przewodniku” jak wydawnictwa zwarte, tzn. że każdy tom otrzymuje oddzielny opis.

W opisach dzieł tłumaczonych z obcych języków cytuje się — w adnotacji — tytuł oryginału lub tytuł tłumaczenia, z którego dokonano przekładu na język polski. Tytuł oryginału podawany jest w „Przewodniku” nawet wtedy, gdy nie ma go w książce.

W każdej pozycji „Przewodnika Bibliograficznego” znajdują się po opisie zasadniczym zapisy odnoszące się do treści dzieła. Są to: 1 nagłówki przedmiotowe, podające temat (tematy) dzieł wraz z okreśnikami oraz 2 symbole uniwersalnej klasyfikacji dziesiętnej właściwe dla danego dzieła.

Wydawnictwa zarejestrowane w „Przewodniku Bibliograficznym” ułożone są rzeczowo, to znaczy według treści w 26 działach tworzących z poddziałami łącznie 32 grupy. Spis działów podawany jest na wstępie każdego numeru „Przewodnika”, ponadto z początku każdego roku dołączana jest do jednego z numerów wkładka zawierająca schemat klasyfikacji przyjętej w „Przewodniku”. W tym schemacie wymienione są pod nagłówkami głównych działów dziedziny i zagadnienia należące do zakresu danego działu.

Rzeczowy układ „Przewodnika” pozwala śledzić bieżące piśmiennictwo według treści, natomiast orientację w dorobku poszczególnych autorów dają indeksy alfabetyczne — miesięczne i roczne. Indeksy miesięczne podają skrócone opisy dzieł autorskich oraz anonimowych i zbio-

rowych, przy czym dzieła napisane przez 2 lub 3 autorów wykazywane są pod nazwiskami wszystkich współautorów.

Czasopisma, nuty, ryciny i mapy wykazywane są w oddzielnych grupach, zarówno w indeksach miesięcznych, jak i rocznych. Na końcu zapisów indeksowych znajduje się numer pozycji „Przewodnika Bibliograficznego”, do którego dany zapis się odnosi. Począwszy od rocznika 1956 „Przewodnik Bibliograficzny” otrzymuje — poza alfabetycznymi — roczne indeksy przedmiotowe.

Uzupełnieniem „Przewodnika Bibliograficznego”, który wykazuje tylko wydawnictwa samoistne, jest druga podstawowa bibliografia opracowywana w Zakładzie Bibliografii Bieżącej Specjalnej Instytutu Bibliograficznego — mianowicie „Bibliografia Zawartości Czasopism”. Bibliografia ta, ukazująca się jako miesięcznik od lipca roku 1951 (poprzednio jako zeszyty próbne) wykazuje treść około 750 czasopism (od tygodnika do rocznika) oraz wydawnictw zbiorowych, których tomy składają się z kilku rozpraw (np. „Zeszyty Naukowe” poszczególnych wyższych uczelni). Uwzględniane są czasopisma naukowe, popularnonaukowe, literackie, fachowe, urzędów centralnych oraz dwa dzienniki: „Trybuna Ludu” i „Życie Warszawy”.

„Bibliografia Zawartości Czasopism” pomija czasopisma popularne oraz dla dzieci i młodzieży, czasopisma społeczno-literackie i propagandowe w językach obcych, przeznaczone dla wąskiego kręgu odbiorców w kraju bądź dla zagranicy. Nie są również uwzględniane (od r. 1957) tygodniowe dodatki do dzienników. Od 1964 r. zmniejszono liczbę uwzględnianych czasopism, zwłaszcza medycznych i wojskowych; pominięto szereg czasopism o wąskim kręgu odbiorców lub na bardzo popularnym poziomie, a nadto zastosowano ściślejszą selekcję wobec materiałów z poszczególnych czasopism. Wywołało to zastrzeżenia, że wskutek przeprowadzonej selekcji „Bibliografia Zawartości Czasopism” nie da dostatecznego oparcia dla opracowania następnie bibliografii poszczególnych dziedzin i zagadnień².

„Bibliografia” poddaje również selekcji zawartość uwzględnianych czasopism. Tak więc nie rejestruje się artykułów sprawozdawczych w czasopismach nienaukowych. W czasopismach naukowych pomija się zasadniczo działy: kronika, listy do redakcji, wiadomości bieżące itp. Nie stosuje się selekcji w odniesieniu do utworów literackich. Ze wspomnianych dwóch dzienników „Bibliografia Zawartości Czasopism” rejestruje wiadomości urzędowe, artykuły problemowe i recenzje.

² M. Burbianka: *Dorobek bibliografii w Polsce Ludowej* s. 420.

Każdy zeszyt „Bibliografii” zawiera umieszczony bezpośrednio po zębie głównym — indeks przedmiotowy ważniejszych osób, miejscowości i instytucji. Nie jest to zatem pełny indeks przedmiotowy, ponieważ nie wykazuje wszystkich zagadnień poruszanych w piśmiennictwie objętym „Bibliografią”, ograniczając się do tematów jednostkowych. Liczby występujące w zapisach indeksowych wskazują kolejny numer pozycji w głównym spisie „Bibliografii”.

Poza indeksem znajdują się w każdym zeszycie „Bibliografii” inne jeszcze spisy pomocnicze, a mianowicie: 1 wykaz skrótów, 2 spis czasopism uwzględnionych w danym zeszycie „Bibliografii” ze skrótami ich tytułów, 3 spis rzeczy zawierający nagłówki działów i poddziałów występujących w „Bibliografii”.

Prócz indeksów miesięcznych publikowane są w oddzielnym woluminie indeksy roczne, odnoszące się do wszystkich 12 zeszytów „Bibliografii” wydanych w danym roku. W publikowaniu indeksów rocznych są duże opóźnienia.

„Przewodnik Bibliograficzny” i „Bibliografia Zawartości Czasopism” stanowią w sumie bieżącą rejestrację polskiej produkcji piśmienniczo-wydawniczej, tworzą razem dwa człony polskiej bibliografii narodowej bieżącej. Trzeci człon stanowi bieżąca „Bibliografia Czasopism i Wydawnictw Zbiorowych”. Prace nad tą bibliografią podjęto w roku 1958. Dotychczas ukazały się trzy roczniki: 1958 (1960), 1959 i 1960 (1962). Tom za lata 1958—1964 scali materiały już ogłoszone z tytułami lat następnych, zarejestruje czasopisma nowe, wznowione, zawieszane lub zmieniające tytuł.

Czwarty człon bibliografii narodowej bieżącej tworzy bibliografia poloników zagranicznych. „Polonica Zagraniczne”. Bibliografia, której rocznik pierwszy wydany na prawach rękopisu (1960), rejestruje samostne publikacje polskie i Polski dotyczące wydane za granicą w roku 1956. Dwa kolejne tomy zawierają opisy druków za lata 1957/58, 1959 oraz uzupełnienia za lata 1956—1958 (1962, 1964). Bibliografia ta ukazuje się z opóźnieniem, z powodu trudności dotarcia do materiału: ok. 50% znanych jest z autopsji, pozostałe pochodzą ze źródeł bibliograficznych. W Instytucie Bibliograficznym znajduje się również kartoteka niesamoistnych wydawniczo poloników zagranicznych.

Uzupełnieniem bibliografii narodowej bieżącej jest publikowany przez Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego „Katalog Rozpraw Doktorskich i Habilitacyjnych” (t. 1 za l. 1959—1961, wyd. 1962, kontynuowany jako rocznik). Rozszerza on zasięg bibliografii narodowej o materiały

w większości nie wydane, a zakresem swym obejmuje wszystkie dyscypliny wykładane na naszych uczelniach wyższych.

Po zorganizowaniu bieżącej bibliografii narodowej rozpoczęto w 1950 r. w Instytucie Bibliograficznym prace nad polską bibliografią retrospektywną pierwszego pięćdziesięciolecia XX wieku. W kilka lat później postanowiono przesunąć granicę do 1955 roku. Druki krajowe opracowywane są w trzech zespołach: 1901—1939, 1939—1944, 1944—1955, natomiast polonika zagraniczne w dwu spisach: 1901—1939 i 1939—1955. Bibliografia za lata 1901—1939 obejmuje zarówno druki krajowe, jak i polonika zagraniczne. Równocześnie zdecydowano opublikować osobno polonika zagraniczne z lat 1939—1955 oraz materiały krajowe z okresu 1944—1955. Te dwa zespoły opisów bibliograficznych są już opracowane i przygotowane do druku. O rozmiarach samej tylko bibliografii okresu 1901—1939 świadczy to, że kartoteka za ten okres obejmuje ponad 200 000 pozycji³. Kartoteka lat 1944—1955 liczy około 80 000 pozycji. Prace nad bibliografią druków krajowych za lata 1939 (od wybuchu wojny) — 1944 odsunięto na okres późniejszy, a to ze względu na to, że Instytut Historii PAN opublikował *Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939—1945* pod red. L. Dobroszyckiego (1962). W tymże Instytucie PAN trwają prace nad bibliografią konspiracyjnych druków zwartych przygotowywaną przez W. Chojnackiego, tak że Instytut Bibliograficzny podejmie wyłącznie opracowanie druków jawnych tego okresu⁴, a z druków niemieckich wykonanych w drukarniach polskich tylko druki dotyczące spraw polskich.

Druga dziedzina prac nad retrospektywną bibliografią narodową dotyczy okresu staropolskiego. Wznowione po wojnie w Zakładzie Starych Druków prace nad centralnym katalogiem starych druków (do 1800 r.) mają na celu przede wszystkim przygotowanie bibliografii druków XVI wieku oraz centralnego katalogu inkunabułów znajdujących się w bibliotekach polskich. Tymczasem zaś z dziedziny piśmiennictwa staropolskiego ukazały się: K. Budzyka *Bibliografia konstytucyj sejmowych XVII wieku w Polsce* (1952), M. Cytowskiej *Bibliografia druków urzędowych XVI wieku* (1961) i E. Triller *Bibliografia konstytucji sejmowych XVII w. w Polsce w świetle badań archiwalnych* (1963).

Podstawowa nasza narodowa bibliografia retrospektywna, tzn. *Bibliografia polska XV—XVIII w.* Estreicherów nie jest dotychczas ukończona. W 1951 r. ukazał się pierwszy zeszyt 34 tomu *Bibliografii* na

³ W. Piusińska: *Narodowa bibliografia retrospektywna 1901—1955* s. 117.

⁴ Por. M. M. Biernacka: *Dwadzieścia lat polskiej bibliografii 1944—1964*.

literę Z, obejmujący hasła Z — Załuski. Jako odbitka z tego tomu opracowanego przez Karola Estreichera (młodszeo) ukazała się publikacja pt. *Załuscy. Bibliografia odnosząca się do Załuskich z wieku XVII i XVIII* (1952) dopełniona krótkim wstępem, w którym trzeci z rodu Estreicherów bibliograf zaznaczył, że brak monografii o J. A. Załuskim skłonił go, „aby dokładnie opracować jego pisma, zwłaszcza gdy idzie o rękopiśmienną spuściznę”. Nie opublikowane dotąd opisy z litery Z zostały udostępnione redakcji słownika drukarstwa polskiego (*Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*).

W okresie naszego dwudziestolecia ukazało się kilka uzupełnień do części staropolskiej *Bibliografii polskiej* Estreicherów: J. Berger Mayerowej *Nieznane Estreicherowi „polonica” i „silesiaca” w starodrukach Biblioteki Śląskiej* (1961), C. Pilichowskiego *Nieznane polonica w bibliotekach szwedzkich (stare druki i rękopisy)* (1962) oraz J. Trypućki *Polonica vetera Upsaliensia* (1958), rejestrujące jednak także i druki ogłoszone przez Estreichera⁵. Również szereg bibliotek naukowych (Gdańska PAN, Kórnicka, Uniwersytecka we Wrocławiu) ogłosiło wykazy poloników nieznanych „Estreicherowi”.

Od dawna wysuwano postulat scalenia bibliografii XIX stulecia, gdyż *Bibliografia polska XIX stulecia* K. Estreichera jest niedogodna w użytkowaniu, ponieważ ma aż trzy ciągi alfabetyczne. W Polsce Ludowej z inicjatywy i pod kierunkiem K. Estreichera wnuka zorganizowana została przy PAU, a następnie przy Uniwersytecie Jagiellońskim Pracownia Reedycji Bibliografii polskiej XIX wieku. Z tego warsztatu bibliograficznego wyszło dotychczas sześć tomów scalonej, uzupełnionej i poprawionej *Bibliografii polskiej XIX stulecia*, obejmujących litery A (1959), B (1961), C (1962), D (1966), E (1967). Pierwsze jej tomy spotkały się z krytyczną oceną z powodu „utrzymania przestarzałej, niezgodnej z wymaganiami nowoczesnej techniki bibliograficznej metody opisu i układu”⁶. Jednakże zalety nowego „Estreichera” górują nad jego brakami. Dalsze tomy są w druku i opracowaniu.

Nie posiadamy dotychczas pełnej retrospektywnej bibliografii tytułów czasopism. Byłaby to rejestracja około 25 000 tytułów czasopism do roku 1960 (wg danych szacunkowych M. Czarnowskiej). Gro-

⁵ Por. M. M. Biernacka op. cit.

⁶ M. Dembowska w recenzji pierwszych dwu tomów *Bibliografii polskiej XIX stulecia* s. 46. Krytyka na Drugiej Ogólnokrajowej Naradzie Bibliografów wskazuje, że nie dokonano konfrontacji bibliografii z katalogami bibliotek specjalnych polskich i narodowych obcych, a także z bibliografiami regionalnymi (por. *Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów* s. 237). Także M. Burbianka op. cit. s. 424.

madzenie materiałów do bibliografii prasy od jej początków (z wyłączeniem czasopism mniejszości narodowych) podjęła Pracownia Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego XIX i XX wieku PAN. Zebrany i opracowany w tej pracowni materiał bibliograficzny podzielony został na działy i okresy, których ramy wyznaczają bądź zasady ogólnie przyjętej periodyzacji, bądź wyraźne cenzury w rozwoju samej prasy. Będzie on publikowany w samodzielnych zeszytach, stanowiących pewne całości. Dotychczas w serii wydawniczej „Materiały i Studia do Historii Prasy i Czasopiśmiennictwa Polskiego” ukazały się dwa zeszyty bibliografii. *Zeszyt 1: Bibliografia prasy polskiej 1944—1948. Prasa krajowa* (1966) opracował Jerzy Myśliński przy udziale zespołu Pracowni. *Zeszyt 2: Bibliografia prasy polskiej 1661—1831* (1965) opracował Jerzy Łojek przy udziale zespołu Pracowni. Pierwsza bibliografia obejmuje wykaz czasopism od 22 VII 1944 r. do końca roku 1948. Natomiast druga bibliografia obejmuje czasopisma wydawane na ziemiach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej oraz poza jej granicami w języku polskim lub obcym, ale przez redakcje polskie. Wykazuje ona 370 tytułów, spośród których 34 tytułów nie udało się odszukać w krajowych zbiorach publicznych. Obie te bibliografie nasuwają krytykom szereg wątpliwości i zastrzeżeń.

Centralny katalog czasopism w bibliotekach polskich znajduje się w Zakładzie Katalogów Centralnych Biblioteki Narodowej⁷. W związku z tym zagadnieniem na uwagę zasługuje obraz zbiorów czasopiśmienniczych naszkicowany przez Konrada Zawadzkiego w artykule zamieszczonym w Roczniku I BN 1965 *Zbiory czasopiśmiennicze w bibliotekach polskich*. Poza uzupełnioną, lecz nadal niekompletną listą czasopism do XIX w. włącznie, w 2 wyd. *Bibliografii polskiej XIX stulecia* K. Estreichera, ukazało się szereg bibliografii czasopism, o różnym zakresie i zasięgu.

Bibliografów już w okresie międzywojennym nurtował problem retrospektywnej bibliografii zawartości czasopism. W tej sprawie występował na Zjazdach Bibliotekarzy i w czasopismach Tadeusz Sterzyński⁸. Oczywiście centralne opracowanie takiej bibliografii przerasta nasze możliwości realizacyjne i finansowe. Konkretne próby podejmował w okresie okupacji Adam Bar, który później włączył swoje materiały do odpowiednich pracowni bibliograficznych PAN. Natomiast swojego

⁷ Por. B. Eychler: *Wykaz polskich bibliografii nie opublikowanych...* Warszawa 1961. Biul. IB t. 7 nr 1 s. 102.

⁸ T. Sterzyński: *Zagadnienie bibliografii czasopism literackich*. Ruch liter. R.: 1927.

rodzaju kluczem do zawartości czasopism są monograficzne spisy wartości czasopism.

Czesław Gutry wydał *Bibliografię scalonych spisów zawartości czasopism* (1953). Uwzględnił w niej spisy obejmujące co najmniej trzy tomy (lub roczniki) jednego lub paru czasopism, a w osobnej części podał opracowania szeregu czasopism jednej instytucji. Poza czasopismami objął również wydawnictwa posiadające nieokreśloną ciągłość i periodyczność, czyli wydawnictwa zbiorowe. Pomiął natomiast bibliografie zawartości czasopism obejmujących całokształt produkcji krajowej, bibliografie poszczególnych dziedzin i przeglądy czasopism. *Bibliografia* Gutrego posiada kontynuację za lata 1953—1962 i uzupełnienia za okres poprzedni⁹.

31. ROZWÓJ BADAŃ NAD KSIĄŻKĄ RĘKOPIŚMIENĄ

W Polsce Ludowej pod wpływem badań nad historią kultury polskiej wzmożło się zainteresowanie książką rękopiśmienną. Była ona przedmiotem zainteresowań bibliografów i bibliofilów przynajmniej od czasów J. A. Załuskiego, ale dopiero w XX w., a ściślej w okresie II Rzeczypospolitej zaczęto naukowo opracowywać kodeksy rękopiśmienne. Pierwszy oddzielnie drukowany katalog rękopisów Biblioteki Załuskich ogłosił J. D. Janocki w 1752 r. pt. *Specimen catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Zaluscianae*. Obejmuje on opis 500 rękopisów. Późniejsi bibliografowie: T. Czacki, F. Bentkowski, M. Juszyński, A. Jocher i M. Wiszniewski, przekazali w swych dziełach dużo cennych, ale mało krytycznych wiadomości o znanych im rękopisach średniowiecznych.

Inaczej przedstawiał się rozwój tego problemu na Zachodzie. Pojawiły się tam w XVII w. katalogi zbiorów rękopiśmiennych, które przyczyniły się do wykształcenia się nauki o rękopisach jako osobnej dyscypliny naukowej¹. W Niemczech nauka o rękopisach stała się przedmiotem wykładów uniwersyteckich już na przełomie XVIII i XIX wieku, a w 1810 r. August Fryderyk Pfeiffer wydał podręcznik nauki o rękopisach (*Über Bücherhandschriften überhaupt*). U nas również i w tej dziedzinie pierwszeństwo należy się Lelewelowi. *Bibliograficznych ksiąg dwoje* zawierają zwięzły wykład wiadomości o kodeksach

⁹ Rzecz-i bibliot. R. 6: 1962 z. 3/4 s. 217—306 i nadbitka.

¹ W. Nowodworski: „*Bibliograficznych ksiąg dwoje*” *Joachima Lelewela* s. 163.

rękopiśmiennych, oparty na literaturze zagranicznej, oraz krótką instrukcję katalogowania rękopisów².

Przez długi jednakże okres czasu książką rękopiśmienną zajmowali się głównie historycy, którzy kładli w swych badaniach nacisk na treść kodeksu rękopiśmiennego, bo interesował on ich jako źródło historyczne. Zagadnienia ściśle bibliologiczne (materiał, pismo, technika przepisywania itp.) interesowały ich tylko marginesowo. Wyodrębnienie zagadnień bibliologicznych i zastosowanie nowych metod do badań nad książką rękopiśmienną nastąpiło u nas dopiero w okresie dwudziestolecia międzywojennego³.

Prace nad opisem i inwentaryzacją średniowiecznych rękopisów na szerszą skalę zaczęły się w bibliotekach polskich stosunkowo dość późno. Niestety z naukowego punktu widzenia ani *Katalog rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej* opracowany przez Władysława Wisłockiego (1877—1881), ani *Katalog rękopisów kapitulnych Katedry Krakowskiej* ks. I. Polkowskiego (1884) nie spełniają wymagań stawianych dzisiaj takim katalogom za granicą. Również późniejsze katalogi Stanisława Kutrzeby, Józefa Korzeniowskiego i Franciszka Pułaskiego w porównaniu z katalogami obcych bibliotek, podającymi incipity średniowiecznych traktatów oraz dane bibliograficzne o znanych ich wydaniach — znacznie im ustępują. Brak bowiem jest w nich danych ułatwiających odnalezienie i identyfikowanie opisywanych dzieł⁴.

Z katalogów ogłoszonych tuż po odzyskaniu niepodległości jedynie w części tylko opisów może być wzorem sporządzony przez K. Kaczmarczyka, G. Kowalskiego *Katalog archiwum opactwa cystersów w Mogile* (1919)⁵. Mimo że w okresie 1918—1939 nie wydano u nas większych katalogów rękopisów średniowiecznych — to jednak znacznie posunięto problematykę tych badań, chociaż na IV Zjeździe Bibliotekarzy Polskich prof. A. Birkenmajer stwierdził, że „niestety, prawie tylko z samych [...] przyczynków składa się nasz dorobek naukowy w bibliologii rękopisów średniowiecznych”⁶. W istocie w tym okresie zaczęły się krystalizować w monograficznych opracowaniach o poszczególnych problemach dotyczących rękopisów — poglądy w sprawie metod

² J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje* t. 2 s. 50—52.

³ Problematykę tej części rozdziału oparłem na pracy W. Pocięchy: *Księgoznawstwo. Materiały do referatu na Kongres Nauki* s. 3.

⁴ Por. J. Zathej: *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej*. Przedmowa s. XII.

⁵ J. Zathej op. cit. s. XIV, przypis 14.

⁶ A. Birkenmajer: *Książka rękopiśmienna* s. 19—36.

badań nad książką rękopiśmienną średniowieczną pod kątem bibliologicznym. Przedstawicielom tego kierunku badań księgoznawczych chodziło o książkę rękopiśmienną jako materialny wytwór kultury średniowiecza, a więc o jej produkcję, zdobnictwo, oprawę i inne cechy warsztatu. Okazało się, że najwyższy poziom naukowy osiągnęły opracowania mające za przedmiot zdobnictwo kodeksów średniowiecznych, czyli rękopisy iluminowane (Z. Ameisenowa, M. Jarosławiecka-Gąsiorowska, S. Komornicki, S. Sawicka). Oprawami kodeksów zajął się A. Birkenmajer, który też w zwięzłym referacie (*Książka rękopiśmienna*) ogłoszonym na IV Zjeździe Bibliotekarzy Polskich oświetlił całą problematykę badań nad książką rękopiśmienną. Niektóre ważne problemy książki rękopiśmiennej przedstawił wybitny znawca kultury średniowiecznej prof. Kazimierz Dobrowolski (np. *Rękopis Biblioteki Macieja Korwina przechowany w Muzeum XX Czartoryskich* 1926 i *Modlitewnik królewicza Aleksandra. Ustęp z dziejów polskiej kultury umysłowej w drugiej połowie XV wieku* 1928)⁷. Dalszy postęp oznacza *Modlitewnik Władysława Warneńczyka w zbiorach Biblioteki Bodlejańskiej*⁸.

Najwybitniejszym rezultatem zespołowych badań nad książką rękopiśmienną w Polsce przed wybuchem drugiej wojny światowej było pomnikowe wydanie *Psalterza floriańskiego* pod redakcją Ludwika Bernackiego (1939), w którym odrębne studium o oprawie i piśmie *Psalterza* napisał bibliolog Aleksander Birkenmajer, o miniaturach zaś historyk sztuki W. Podlacha, tekstem natomiast zajęli się filologowie: R. Ganszyniec, W. Taszycki i S. Kubica⁹.

Druga wojna światowa spowodowała masową zagładę rękopisów średniowiecznych, do czego w wielkim stopniu przyczyniła się świadoma niszczyielska działalność hitlerowców. Toteż po wojnie energicznie podjęto u nas prace nad zachowanymi rękopisami średniowiecznymi. Prace te mają znaczenie dla nauki światowej, gdyż „środki pomocnicze przy opisywaniu rękopisów są wspólne dla różnych krajów świata, na które zawędrowały stare kodeksy. Każdy niemal nowy katalog w pewnych zakresach może być użyteczny dla innych, opracowujących podobne kodeksy”¹⁰.

⁷ Opis materiału i formy zewnętrznej rękopisów oraz zarys nauki o rękopisach podał J. Muszkowski: *Życie książki*. Wyd. 2 s. 39—90.

⁸ *Modlitewnik* odkryty w zbiorach oksfordzkiej Bodlejany w roku 1893, przygotowany następnie do druku przez Józefa Korzeniowskiego, został po 35 latach wydany staraniem Ludwika Bernackiego przez Koło Związku Bibliotekarzy Polskich we Lwowie w 1928 r.

⁹ Por. M. Gębarowicz: *Psalterz floriański i jego geneza*.

¹⁰ J. Zathay op. cit. s. XV.

W naszym dwudziestoleciu ukazało się kilka katalogów i opracowań rękopisów średniowiecznych. Na szczególną uwagę zasługuje Jerzego Zathey'a *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej* (1963). *Katalog* ten wyróżnia się cennymi zaletami, mimo że autor nie traktował swej pracy jako czegoś wzorowego. Punktem wyjścia było dla niego dążenie do jak najbardziej wyczerpującego opisu kodeksu; „zawsze chodziło o to, by wydobyć jak najobfitsze dane dotyczące chronologii rękopisu i jego zawartości. Dokładność opisów strony zewnętrznej rękopisu zmierzała również do określenia środowisk, przez które rękopis był wytworzony, w których przebywał, i miała być pomocą przy określeniu proveniencji rękopisu, jego dziejów”¹¹. *Katalog* poprzedził autor obszerną przedmową, w której przedstawił jego historię, warsztat pracy nad katalogiem i cechy katalogu, a także dzieje Biblioteki Kórnickiej i pochodzenie ważniejszych nabytków, zwłaszcza rękopiśmiennych.

Z warsztatu naukowego Biblioteki Jagiellońskiej wywodzi się również dzieło Zofii Ameisenowej *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej* (1958). Wprawdzie już wcześniej ogłosiła ta autorka dwie rozprawy poświęcone rękopisom iluminowanym (*Miniaturowe włoskie Biblioteki Jagiellońskiej* 1929 i drugą w *Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures* 1933), lecz dopiero w ostatniej prawdziwie bibliofilskiej publikacji objęła całość ozdobnych rękopisów i fragmentów znajdujących się w Bibliotece Jagiellońskiej. Największym skarbem wśród nich jest *Codex picturatus* Baltazara Behema z 1505 r., ofiarowany Bibliotece Jagiellońskiej w 1825 r. przez Senat Rządzący Wolnego Miasta Krakowa. Monografia kodeksu Behema pióra Z. Ameisenowej ukazała się również oddzielnie¹².

Na uwagę zasługuje także praca Adama Vetulaniego, wybitnego znawcy średniowiecznych rękopisów prawniczych, pt. *Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej*. Biblioteka Płockiego Seminarium Duchownego, w której znajdowały się średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej, zaginęła w czasie okupacji bez śladu. Poza dawniejszymi, dzisiaj już przestarzałymi pod wieloma względami opisami tych rękopisów (A. J. Nowowiejski *Płock. Monografia historyczna*, wyd. 2 1930 oraz M. Bersohn *Księgozbiór kapituły płockiej* 1899), jedynym źródłem naukowym dotyczącym szeregu średniowiecznych rękopisów tej biblioteki są zapisy prof. A. Vetulaniego zachowane

¹¹ J. Zathey op. cit. s. XVII.

¹² Z. Ameisenowa: *Kodeks Baltazara Behema*. Warszawa 1961.

z okresu przedwojennego. Publikacja A. Vetulaniego obejmuje obszerną rozprawę traktującą o rozwoju księgozbioru plockiego i wartości badawczej rękopisów plockich (m. in. o dziejach książki rękopiśmiennej) oraz materiały do katalogu średniowiecznych rękopisów katedry plockiej i opisy rękopisów plockich. Ograniczone cele, jakie stawiał sobie autor tych opisów, spowodowały, że opisy te nie są kompletne.

32. BIBLIOGRAFIA INKUNABUŁÓW I STARYCH DRUKÓW

Zapoczątkowane na szeroką skalę przez Kazimierza Piekarskiego w ostatnich latach przedwojennych prace inwentaryzacyjne druków XV-wiecznych, przerwane przez wojnę i okupację, która spowodowała zniszczenie dorobku inwentaryzacyjnego, podjęte zostały po wyzwoleniu przez jego najbliższą współpracownicę Alodię Kawecką-Gryczową, która w Zakładzie Starych Druków i Ośrodku Opieki nad Dawną Książką Biblioteki Narodowej zorganizowała wielki warsztat pracy w postaci Centralnego Katalogu Inkunabułów, znajdujących się w bibliotekach polskich. Drugim warsztatem naukowym do prac nad starymi drukami jest kartoteka *Bibliografii polskiej* Estreicherów (w. XV—XVIII) w układzie działowym w dwóch zrębach: w. XV—XVI i XVII—XVIII, zaopatrzona w indeks topograficzny drukarzy, indeks osób, którym dzieła były dedykowane, oraz indeks bibliologiczny, mieszcząca się w pracowni bibliograficznej Instytutu Badań Literackich.

Zanim doszło do zorganizowania tego warsztatu w Bibliotece Narodowej, opracowała Gryczowa *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy. Cz. I Inkunabuły* (1949). Opierając się na praktyce stosowanej przez K. Piekarskiego w opisach poszczególnych inkunabułów, ograniczyła się autorka do notatki bibliograficznej, popartej cytatem opisu pełnego w jednym lub w miarę potrzeby w kilku podstawowych albo specjalnie dla danego przypadku ważnych dziełach z zakresu inkunabulistyki. *Katalog* poprzedziła Gryczowa zwięzłym zarysem wiadomości o najważniejszych katalogach inkunabułów za granicą i rozwoju inkunabulistyki w Polsce. Jest to cenna karta do dziejów bibliografii w Polsce.

Ta sama uczona, dzisiaj najwybitniejsza znawczyni inkunabułów w Polsce, opracowała *Katalog inkunabułów Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu na podstawie materiałów Kazimierza Piekarskiego* (1956). Piekarski już jako młody bibliotekarz Zakładu im. Ossolińskich zajmował się (1921) opracowywaniem znajdującego się tam

zbioru inkunabułów. Do pracy tej wrócił po 15 latach, jako przewodniczący Komisji dla Centralnego Katalogu Inkunabułów. „Dziwnym trafem — jak pisze Gryczowa — z całej spuścizny Piekarskiego, spalonej w Warszawie w r. 1944, ocalał jako jeden z nielicznych relikwów zeszyt rejestracyjny inkunabułów ossolińskich”¹.

Inwentarz Piekarskiego stał się punktem wyjścia do opracowania katalogu inkunabułów, ale został on rozbudowany w dwóch kierunkach: w części materiałowej i w części opisowej. W rezultacie *Katalog* jest wynikiem zespołowej pracy (współpracy bibliotekarzy Ossolineum K. Zatheya i J. Kolasy) pod kierunkiem doświadczonej wydawniczyni, która rozbudowała część opisową *Katalogu* i poprzedziła go obszernym wstępem, zawierającym m. in. charakterystykę zbioru. Z wywodów autorki wynika, że „Biblioteka Zakładu im. Ossolińskich posiada niemalże komplet pierwszych wytworów drukarstwa krakowskiego”².

Nowa sytuacja, w jakiej znalazły się biblioteki naukowe wskutek zniszczeń wojennych i przemieszczenia zbiorów, stała się podjętą do opracowania dalszych katalogów inkunabułów. Na baczniejszą uwagę zasługują przede wszystkim H. Jędrzejowskiej i M. Pelczarowej *Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku* (1954), Z. Ameisenowej *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej* (1958), B. Kocowskiego *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu* (1960—1962), A. Lewickiej-Kamińskiej *Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej* (1962).

Katalog Jędrzejowskiej i Pelczarowej opracowany jest według zasad przyjętych obecnie w tego rodzaju katalogach, a więc opis pozycji ogranicza się do tzw. notatki bibliograficznej. Pełny opis wprowadzono w tych wypadkach, gdy danego dzieła lub wydania nie można odnaleźć w dostępnych w kraju bibliografiach i katalogach, lub gdy cytaty bibliograficzne nie są wystarczające³. Katalog wyposażony jest w alfabetyczny wykaz drukarzy, wykaz druków według miast i drukarzy, wykaz pozycji bibliograficznych, a także indeks właścicieli, co dostarcza materiału do historii czytelnictwa i książki w dawnym Gdańsku.

Największą publikacją w dziedzinie inkunabulistyki w Polsce Ludowej jest *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu* opracowany w dwóch wielkich tomach przez Bronisława Kocowskiego.

¹ A. Kawecka-Gryczowa: *Katalog inkunabułów Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu* s. V.

² A. Kawecka-Gryczowa op. cit. s. X.

³ H. Jędrzejowska, M. Pelczarowa: *Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku* s. 14.

Katalog ten wykazuje pewne „odchylenia metodologiczne”, różniące go znacznie od innych katalogów inkunabułów wydanych u nas⁴, w szczególności od katalogów opierających się na metodach ustalonych przez Piekarskiego, a rozwiniętych przez A. Kawecką-Gryczową. Jednakże *Katalog* ten posuwa znacznie naprzód rozwój inkunabulistyki europejskiej, gdyż przynosi przeszło 40 pozycji stanowiących całkowite „nova” bibliograficzne⁵.

Poważnym osiągnięciem inkunabulistyki polskiej jest jubileuszowa publikacja Uniwersytetu Jagiellońskiego *Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej*, którą opracowała Anna Lewicka-Kamińska przy współudziale H. Friedberg, M. Kowalczyk i L. Tabeau. Mimo że Biblioteka Jagiellońska posiadała już katalog inkunabułów opracowany przez Władysława Wisłockiego, a uzupełniony opisami dalszych nabytków przez Piekarskiego, ponowne opracowanie tego najcenniejszego zbioru najstarszych druków w Polsce okazało się z uwagi na postępy wiedzy o inkunabułach niezbędne, a w wynikach swoich rewelacyjne. *Katalog* obejmuje dwa zasadnicze człony: spis inkunabułów w układzie typograficznym oraz spis alfabetyczny autorów i tytułów dzieł anonimowych. Rewelacją w skali światowej okazał się inkunabuł 2267, który stał się „źródłem poważnej rewizji dotychczasowych poglądów na chronologię pierwszych druków mogunckich i związaną z nimi osobę Gutenberga”⁶. Godne uwagi, że na 2312 druków — 1050 przypada na drukarnie niemieckie, 1001 druków napłynęło do Polski z Włoch oraz 148 ze Szwajcarii. Reszta pochodzi z innych krajów europejskich.

Wśród kilkudziesięciu poloników czołowe miejsce zajmują w tym zasobie inkunabułów cztery druki wytłoczone w Krakowie w czasie od zimy 1473/74 do lata 1477 roku. „Może najwcześniejszy z nich to astronomiczno-astrologiczny *Kalendarz ścienny na r. 1474* (poz. 1138), zachowany w tym właśnie jedynym egzemplarzu”⁷.

Tutaj należy się także miejsce wspomnianej już poprzednio publikacji wybitnej znawczyni zdobnictwa rękopisów i książki Zofii Ameisenowej *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej*, wydanej w pięknej szacie typograficznej przez Ossolineum. Opisuje ona głównie ozdobne rękopisy pochodzenia włoskiego i czeskiego, znaj-

⁴ M. Cytowska w recenzji *Katalogu inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku* s. 168.

⁵ M. Cytowska op. cit. s. 168.

⁶ A. Lewicka-Kamińska: *Wstęp*. W: *Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej*. Kraków 1962 s. XXIV.

⁷ A. Lewicka-Kamińska op. cit. s. XXVI.

dujące się w Bibliotece Jagiellońskiej, ale włączyła również do swego monumentalnego dzieła „pierwodruki iluminowane w Polsce, nieraz bardzo ciekawe i wysokowartościowe, które rozszerzają i w znacznej mierze uzupełniają naszą znajomość malarstwa książkowego w Polsce, szczególnie w Krakowie w latach 1475—1500”⁸. W druku znajduje się centralny katalog inkunabułów opracowany przez M. Bohonos i E. Szandorowską pod redakcją A. Kaweckiej-Gryczowej.

W bibliografii starych druków trwałą pozycję stanowią prace ucznia Piekarskiego, znakomitego kontynuatora jego metody typograficznej w badaniach nad książką, Kazimierza Budzyka (1911—1964). *Bibliografia dzieł prawnych Bartłomieja Groickiego — wiek XVI*, ogłoszona w *Studiach nad książką poświęconych pamięci Kazimierza Piekarskiego* (1951), jest wprawdzie rekonstrukcją pracy mistrza, ale obszerna rozprawa wstępna stanowi oryginalny dorobek naukowy Budzyka, ważny dla metodologii bibliografii starych druków. Dalszym postępowaniem w jego badaniach typograficzno-bibliograficznych była *Bibliografia konstytucyj sejmowych XVII wieku w Polsce* (1952), w której „wprowadził on do badań i bibliografii tego specjalnego materiału nowe metody” i „ustalił jako pierwszy z polskich badaczy technikę oboczności składow. Jest to — zdaniem Gryczowej — trwały wkład Kazimierza Budzyka do studiów nad dawną książką polską”⁹.

Do tej grupy bibliografii należy również Marii Cytowskiej *Bibliografia druków urzędowych XVI wieku* (1961). W badaniach swoich autorka poszła za Piekarskim i Budzykiem, posłużyła się analizą typograficzną, dodając analizę ortografii i papieru. Ważne korekty i uzupełnienia do tej bibliografii wprowadziła E. Triller w artykule *Znaczenie badań archiwalnych nad drukami urzędowymi XVI wieku (Na marginesie pracy Marii Cytowskiej)*¹⁰. Autorka jest zdania, że „badania archiwalne jednak, odpowiednic wykorzystane, wprowadzając nowe zdobycze metodologiczne, powinny stanowić nową problematykę w opracowywaniu druków urzędowych XVI wieku”¹¹. Wraca więc stary spór w nowej postaci, poparty przez E. Triller *Bibliografią konstytucji sejmowych XVII w. w Polsce w świetle badań archiwalnych* (1963).

Już w okresie międzywojennym zwracano uwagę, że *Bibliografia*

⁸ Z. Ameisenowa: *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej* s. 6.

⁹ A. Kaweczka-Gryczowa: *Kazimierz Budzyk* s. 22.

¹⁰ *Rocz-i bibliot.* R. 5: 1961 s. 323—334.

¹¹ E. Triller: *Znaczenie badań archiwalnych...* s. 325.

poliska Estreicherów nie rejestruje wszystkich poloników XVI w. i dlatego szereg bibliotek wydało katalogi druków tego stulecia (Kórnik, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Biblioteka Kapitulna w Gnieźnie, Ponińskich w Horyńcu). W ostatnich latach wydano trzy katalogi: Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy, Biblioteki Głównej Uniwersytetu Poznańskiego oraz *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVI. Z materiałów rejestracyjnych zebranych zespołowo pod kierunkiem K. Zatheya opracowała Maria Bohonos (1965)*. Ten ostatni katalog szczególnie godny jest uwagi ze względu na duży zasób starodruków szacownej księżnicy.

Jednym z największych przedsięwzięć w dziedzinie starych druków będzie podjęte przez Zakład Starych Druków BN wydawnictwo bibliografii poloników XVI w. znajdujących się w bibliotekach polskich.

Drugim ważnym przedsięwzięciem Biblioteki Narodowej i Instytutu Badań Literackich PAN podjętym z inicjatywy A. Kaweckiej-Gryczowej i pod jej redakcją jest 6-tomowe dzieło *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, wydawane w serii „Książka w Dawnej Kulturze Polskiej”. Dotychczas ukazały się trzy tomy tej publikacji. Wyrosła ona na warsztacie zorganizowanym przez Instytut Badań Literackich, gdzie wykonano olbrzymią pracę zindeksowania całej części trzeciej *Bibliografii polskiej*.

Spośród katalogów starodruków na baczniejszą uwagę zasługuje *Katalog czasopism XVI—XVIII w. w zbiorach starych druków Biblioteki Ossolineum* opracowany przez Barbarę Górską a ogłoszony w biuletynie „Ze Skarbca Kultury” (z. 15: 1963). Jest to pierwsza tego rodzaju publikacja w naszym kraju, obejmująca wykaz czasopism jednej biblioteki. Katalog rejestruje 445 tytułów w 766 pozycjach katalogowych, wśród których znajdują się tytuły nie znane ani historykom prasy, ani bibliografom. Prawdopodobnie w wielu bibliotekach czekają na bibliografów podobne niespodzianki.

33. WAŻNIEJSZE RETROSPEKTYWNE BIBLIOGRAFIE SPECJALNE

W Polsce Ludowej powstały bardziej sprzyjające warunki, niż to było w okresie międzywojennym, dla opracowywania retrospektywnych bibliografii specjalnych. I chociaż stopniowo bibliografie te zaczynają ustępować miejsca bibliografiom bieżącym, to jednak zorganizowano tyle warsztatów bibliograficznych i zespołów dla opracowywania biblio-

grafii retrospektywnych, że ich plon w ostatnim dwudziestoleciu jest stosunkowo bogaty, gdyż odrabialiśmy znaczne zapóźnienia i zaległości.

Pierwszeństwo należy się *Bibliografii bibliografij polskich* W. Hahna uzupełnionej przez H. Sawoniaka (1966). Jest to już trzecie wydanie tej retrospektywnej bibliografii bibliografij, która obejmuje okres do roku 1950. *Bibliografia* Hahna w drugim wydaniu (1956) zawiera 6494 pozycje. Obecnie obejmuje ona ok. 7500 pozycji tzn. ok. 1000 nowych pozycji, ale wydawca zachował dawną numerację pozycji bibliograficznych. Uzupełnień, zmian i poprawek do pozycji dawnych wprowadzono około 350. Są tu zarówno samoistne wydawnictwa bibliograficzne, jak i zestawienia w czasopismach oraz bibliografie załącznikowe, czyli kryptobibliografie. *Bibliografia* dzieli się na trzy główne działy, z których pierwszy wymienia bibliografie bibliografii, drugi — bibliografie ogólne, trzeci — zarazem najobszerniejszy — bibliografie specjalne. Ten ostatni dział ma układ zbliżony do układu „Przewodnika Bibliograficznego” (25 poddziałów). Kluczem do *Bibliografii* są dwa indeksy: *Skorowidz autorów i prac bezimiennych* oraz *Skorowidz osób i przedmiotów*. *Bibliografia* W. Hahna — niezbędna jako podstawowe źródło w pracy informacyjnej bibliotek — jest i pozostanie jednym z najtrwalszych pomników w historii bibliografii polskiej.

Dopełnieniem bibliografii Hahna jest *Bibliografia bibliografii polskich 1951—1960* opracowana przez Henryka Sawoniaka (1967), przygotowana w oparciu o materiały roczników „Bibliografii Bibliografii i Nauki o Książce” redagowanych przez tegoż autora, kustosa Biblioteki Narodowej. *Bibliografia* Sawoniaka obejmuje: 1. bibliografie autorów polskich wydane w kraju i za granicą bez względu na tematykę i na zasięg językowy, 2. bibliografie autorów obcych opublikowane w Polsce, 3. bibliografie autorów obcych wydane za granicą tematycznie związane z Polską lub wykazujące piśmiennictwo polskie. *Bibliografia* wykazuje wydawnictwa zwarte, utwory i fragmenty bibliograficzne. Poza właściwymi spisami bibliograficznymi uwzględniono też przeglądy bibliograficzne i omówienia stanu badań w danej gałęzi wiedzy, a także recenzje zawierające uzupełnienia i sprostowania.

Rozszerzono zasięg *Bibliografii*, o ile chodzi o typy dokumentów; uwzględniając wykazy rękopisów, archiwaliów, norm, patentów, nut, rycin, jak też spisy mikrofilmów, płyt, filmów, przeźroczy. Zasięg chronologiczny wymaga o tyle wyjaśnienia, że jako górną granicę przyjęto rok 1960 — pojęty jako data graniczna dla piśmiennictwa objętego bibliografiami wydanymi nawet w późniejszym okresie, ale najdalej do 1964 r.

Materiał zawarty w *Bibliografii* służy zasadniczo trzem celom: 1 bibliografia zawiera materiały informacyjne dla badacza, 2 dokumentuje dorobek bibliograficzny w tym okresie, 3 ma być również pomocą dla bibliotekarzy, działaczy kulturalnych i oświatowych — rejestruje zatem bibliografie zalecające oraz zestawienia wybranego piśmiennictwa. Zasadniczo oparta jest na materiałach zawartych w bieżącej „Bibliografii Bibliografii i Nauki o Książce”, wśród których dokonano dość znacznej selekcji (wybrano około 5200 z około 6800 pozycji). Uzupełnienia z innych źródeł (zwłaszcza polonika zagraniczne) dały około 500 pozycji. W *Bibliografii* zastosowano podział na siedem działów zasadniczych, w których zgrupowano materiał jednorodny, mianowicie: I Bibliografia bibliografii, II Bibliografia ogólna, III Bibliografia dziedzin i zagadnień oraz typów dokumentów, IV Bibliografia krajoznawcza, regionalna, lokalna, V Bibliografia osobowa, VI Bibliografia zawartości poszczególnych dziedzin czasopism, VII Katalogi księgarskie i wydawnicze.

Schemat ogólny *Bibliografii* Sawoniaka podobny jest do schematu części obejmujących bibliografię w „Bibliografii Bibliografii i Nauki o Książce” z pewnymi uproszczeniami. Numeracją objęto 5795 pozycji. Faktyczna liczba pozycji opisanych w *Bibliografii* jest nieco mniejsza, gdyż występuje pewna liczba opisów wielokrotnych także numerowanych. *Bibliografia* ma dwa indeksy: alfabetyczny i przedmiotowy. Indeks alfabetyczny podaje nazwiska autorów i współpracowników oraz tytuły wydawnictw ciągłych i zwartych, opisywane pod hasłem tytułowym.

Trzecią retrospektywną bibliografią bibliografii jest M. Małachowskiej-Staszelis *Bibliografia bibliografii i nauki o książce za lata 1937—1944* (1965). Wypełnia ona lukę między „Bibliografią Bibliografii, Bibliotekarstwa i Bibliofilstwa” za lata 1935 i 1936, wydaną jako dodatek do „Przeglądu Bibliotecznego”, a „Bibliografią Bibliografii i Nauki o Książce 1945—1946” wydaną w 1947 przez Państwowy Instytut Książki. Punktem wyjścia przy opracowaniu tej bibliografii były opisy zebrane przez Helenę Lipską, współautorkę pierwszych roczników „Bibliografii Bibliografii i Nauki o Książce”. *Bibliografia* została opracowana według metody przyjętej w bieżących rocznikach tejże bibliografii. Objęto piśmiennictwo polskie i polonika zagraniczne. Z uwagi na jednoczesne niemal ukazanie się nowego, uzupełnionego wydania *Bibliografii bibliografij polskich* W. Hahna — autorka zrezygnowała w tej *Bibliografii* z mniejszych spisów bibliograficznych i innych pozycji zawierających materiały bibliograficzne. Natomiast dla piśmiennictwa

omawiającego zagadnienia historii książki i bibliotek zasięg terytorialny został rozszerzony na regiony Ziem Odzyskanych. *Bibliografia* obejmuje około 2 000 pozycji.

Prócz omówionych wyżej bibliografii bibliografij ogólnych ukazało się w „Biuletynach Instytutu Bibliograficznego” kilka wykazów bibliografii nie opublikowanych (Z. Daszkowski *Wykaz bibliografii retrospektywnych opracowywanych w Polsce (stan 1952)*, J. Kaczanowska *Wykaz polskich bibliografii retrospektywnych nie wydanych drukiem, planowanych, opracowywanych i ukończonych (stan 1957)* i B. Eychler *Wykaz polskich bibliografii nie opublikowanych, planowanych, opracowywanych i ukończonych*)¹, a także oddzielnie kilka bibliografii bibliografij specjalnych. Ważniejsze z nich to W. Chojnackiego i J. Kowalika *Bibliografia niemieckich bibliografii dotyczących Polski 1900—1958* (1960), Z. Kosieka *Bibliografia polskich bibliografii gospodarstwa wiejskiego* (1962), C. Gutrego *Bibliografia scalonych spisów zawartości czasopism* (1953), o której już była mowa na innym miejscu, oraz J. Feliksiakowej *Materiały do bibliografii polskich opracowań bibliograficznych z zakresu zoologii w latach 1945—1963* (Prz. zool. 1965). Cenne zestawienia bibliografii z poszczególnych dziedzin znajdują się przy referatach wygłoszonych na Drugiej Ogólnokrajowej Naradzie Bibliografów (Prace IB nr 9). W mało znaną dziedzinę bibliografii wojskowej wprowadza *Bibliografia polskich bibliografii wojskowych* (1967).

Tutaj także należy się wzmianka najważniejszym bibliografiom czasopism. Największy zasięg chronologiczny i terytorialny mają dwie bibliografie: S. Antoniewskiego *Zarys bibliografii polskiego czasopiśmiennictwa rolniczego i pokrewnego na ziemiach polskich za okres 200 lat (1755—1955)* (1960) i I. Turowskiej-Barowej *Polskie czasopisma o wsi i dla wsi od XVIII w. do 1960 r. Materiały bibliograficzno-katalogowe* (1963). Bibliografia Antoniewskiego ma układ według obszarów b. zaborów: rosyjskiego, austriackiego i pruskiego. Dopelniają ją dwa działy: czasopisma z okresu okupacji niemieckiej i nowe czasopisma współczesne (od 1944). W obrębie działów materiał uszeregowano chronologicznie, jednakże poszukiwania w tej bibliografii są utrudnione wskutek braku numeracji pozycji. Natomiast bibliografia I. Barowej spotkała się z krytyczną oceną. S. Straus opracował *Bibliografię tytułów czasopism teatralnych* (1953). Bibliografia ta podaje szczegółowe opisy, charakteryzując w adnotacji zakres treściowy czasopisma, wy-

¹ Już w czasie druku tej książki ukazał się E. Słodkowskiej: *Wykaz polskich bibliografii nie opublikowanych (planowanych, opracowywanych i ukończonych)*. Wyd. 4. Warszawa 1967.

kazując niekiedy wybitniejszych współpracowników oraz zamieszczając tytuły ważniejszych prac. Zaletą *Bibliografii polskich czasopism śląskich* M. Przyweckiej-Sameckiej i J. Reitera (1960) jest to, że zasadniczy układ alfabetyczny materiału uzupełnia indeks miejsc wydawania, zawierający przegląd tytułów według miejscowości. Jeszcze lepiej przedstawia się H. Baranowskiego *Bibliografia czasopism pomorskich. Województwo bydgoskie* (1960), gdyż układ według alfabetu miejsc wydawania czasopism dopełniają indeksy: nazw osobowych, tytułów czasopism i przedmiotowy. Tutaj również trzeba odnotować A. Szwejcero-rowej i J. Groszyńskiej *Spis polskich biologicznych czasopism i wydawnictw ciągłych znajdujących się w bibliotekach polskich* (1952), aczkolwiek jest to tylko katalog centralny.

W okresie pierwszego dwudziestolecia Polski Ludowej ukazało się około 50 ważniejszych retrospektywnych bibliografii specjalnych. Na czoło w tej dziedzinie bibliografii wysunęła się polonistyka, dzięki temu, że Instytut Badań Literackich jeszcze przed powołaniem Polskiej Akademii Nauk zorganizował pracownię bibliograficzną, w której od 1950 r. podjęto pracę nad retrospektywną *Bibliografią literatury polskiej*, nazywaną *Nowym Korbutem*. W 1953 ogłoszono zeszyt próbny tej bibliografii (w dwóch częściach), w następnym roku tom próbny pt. *Bibliografia literatury polskiej okresu Odrodzenia (Materiały)*. Redaktorem naczelnym tej *Bibliografii* był Kazimierz Budzyk. Komitet redakcyjny *Bibliografii* postawił sobie jako główne zadania wprowadzenie w „Korbucie” następujących zmian: 1 uzupełnienie listy autorów i wykazu utworów nowymi pozycjami, które były nie znane Korbutowi lub zostały przez niego pominięte, 2 usunięcie autorów i utworów, które Korbut wymienił, a które nie wiążą się bezpośrednio z historią literatury polskiej, 3 uzupełnienie życiorysów nowymi materiałami zgodnie z aktualnym stanem wiedzy, 4 uzupełnienie spisu literatury o autorze nowymi opracowaniami, wydanymi w latach 1928—1950, tzn. w okresie od poprzedniego wydania *Literatury polskiej* do daty rozpoczęcia prac, 5 całkowite opracowanie literatury polskiej lat 1914—1939, 6 usunięcie chaotycznego układu autorów według podziału na okresy, podokresy i grupy literackie i zastąpienie go przejrzystym układem alfabetycznym².

Nowy Korbut tak dalece odbiega od wzoru, że w istocie jest to dzieło nowe. Jednym z podstawowych założeń nowego ujęcia jest ukazanie

² K. Budzyk: *Przedmowa*. W: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”* t. 1 s. 8—9.

rozwoju twórczości pisarza i jego recepcji w społeczeństwie nie tyle przez odpowiednio opracowany życiorys, co przez podanie wszystkich jego utworów w chronologicznym porządku ich powstawania oraz ich wydań również w porządku chronologicznym³. Całość tej bibliografii obejmuje około 20 tomów.

W latach 1963—1967 ukazało się sześć tomów tej fundamentalnej *Bibliografii literatury polskiej. Nowy Korbut*. Trzy tomy obejmują *Piśmiennictwo staropolskie* — odpowiadające treści pierwszego tomu *Literatury polskiej* G. Korbuta. Podane w nich informacje bibliograficzne odpowiadają stanowi badań z końca roku 1958. Ta część „Korbuta” została znacznie rozbudowana: wprowadzono zestawy prac tak polskich, jak i obcych dotyczących poszczególnych okresów literatury, historii szkół wyższych i drukarstwa. Obok nowych haseł ogólnych wprowadzono 56 nowych haseł autorskich i powiększono znacznie zestaw haseł anonimowych. Obok opisu utworów drukowanych podano bogate informacje dotyczące rękopisów. Czwarty i piąty tom *Nowego Korbuta*, zatytułowane *Oświecenie*, obejmują część haseł okresu 1730—1820—1830, czyli drugiego tomu *Literatury polskiej*. Zrąb tych tomów przygotowany był pod redakcją Tadeusza Mikulskiego, a opracowała je Elżbieta Aleksandrowska. Tutaj trzeba odnotować również jako kolejny tom *Nowego Korbuta* bibliografię *Józef Ignacy Kraszewski. Zarys bibliograficzny*. Opracowali: S. Stupkiewicz, I. Śliwińska i W. Roszkowska-Sykałowa (1966). Jest to bibliografia utworów Kraszewskiego wraz z obszernym wstępem biograficznym i zestawieniem publikacji o autorze i jego dziełach w układzie odpowiadającym okresom życia.

Prócz trzech tomów *Piśmiennictwa staropolskiego*, które opracował zespół pod kierownictwem Romana Pollaka, dwu tomów *Oświecenia*, jednego tomu *Romantyzmu* opracowanego przez zespół pod kierownictwem Irminy Śliwińskiej i Stanisława Stupkiewicza (1968) i bibliografii J. I. Kraszewskiego ukazały się w latach 1963—1966 cztery tomy *Słownika współczesnych pisarzy polskich*, stanowiące ostatnią część *Bibliografii literatury polskiej*.

Kazimierz Budzyk wraz z Alodią Kawecką-Gryczową był autorem ambitnego planu opracowania ciągu monografii bibliograficznych najwybitniejszych pisarzy i poszczególnych gatunków i rodzajów literackich mających dać obraz piśmiennictwa staropolskiego. Warsztatem dla realizacji tego zamierzenia jest Pracownia Bibliografii Staropolskiej IBL pod kierunkiem A. Gryczowej.

³ K. Budzyk op. cit. s. 9.

Dotychczas wydano trzy takie monografie: *Andrzej Frycz Modrzewski. Bibliografia zestawiona przez Pracownię Bibliografii Staropolskiej IBL*. Przygotowały A. Kawecka-Gryczowa i I. Rostkowska (1962), J. Rudnickiej *Bibliografia powieści polskiej 1601—1800* (1964) i *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia. T. I: Teksty dramatyczne drukiem wydane do r. 1765*. Opracował zespół pod kierunkiem W. Korotaja (1965). Bibliografia Rudnickiej jest jednocześnie centralnym katalogiem powieści w niej opisanych zarówno drukowanych, jak i znajdujących się w rękopisie. Powołuje ona również najważniejsze pozycje z literatury przedmiotu. Także bibliografia dramatu podaje lokalizację poszczególnych egzemplarzy i bogatą literaturę przedmiotową, chociaż wykazuje tylko ważniejsze opracowania. Kluczem do tej bibliografii jest pięć indeksów. Tutaj należy się również wzmianka *Bibliografii staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej XVI—XVIII* Juliusza Nowaka-Dłużewskiego wydanej przez Uniwersytet Warszawski (1964). Prawdziwie odkrywczą bibliografią jest praca Władysława Chojnackiego *Bibliografia polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530—1939* (1966), wydana przez wydawnictwo „Zwiastun”. Rejestruje ona wszelkie druki religijne i świeckie na przestrzeni czterystu przeszło lat przeznaczone dla polskiej ewangelickiej ludności Mazur, Kaszub i Śląska. Bibliografia obejmuje 2780 pozycji, w tym aż 1215 nie znanych Estreicherowi.

Na zgromadzenie materiału do niej poświęcił autor 25 lat pracy, nie ograniczając się do samych tylko kwerend bibliograficznych. Wędrując już w 1939 r., a później od 1945 r., od wsi do wsi szukał śladów polskości, opisywał na plebaniach i w mazurskich chałupach ocalałe druki polskie. Toteż zebrał w swej bibliografii ogromny dorobek wydawniczy, nie znany w znacznej części bibliografii lub całkowicie zapomniany, tym bardziej godny przypomnienia, że w połowie XVII w. w samym tylko Królewcu ukazało się więcej druków polskich aniżeli na obszarze całej Rzeczypospolitej.

Bibliografię zamyka obszerny spis literatury wykorzystanej do opracowania materiału oraz szczegółowe skorowidze topograficzne drukarzy, księgarzy, nakładców i wydawców.

Z inicjatywy Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy opracowana została przez zespół: F. Neubert, A. Łasiewicka i M. Gutry przy współudziale B. Groniowskiej, a pod redakcją A. Łasiewickiej *Bibliografia literatury dla dzieci 1945—1960. Literatura polska* (1963. „Prace Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy” nr 5). Bibliografia obejmuje publikacje napisane z myślą o czytelniku dziecku. Uwzględnia adaptacje,

przeróbki i skróty dzieł literatury ogólnej dokonywane dla użytku dzieci. Zaprezentowano w niej tylko druki zwarte dostępne dla dzieci do lat czternastu. Pominięto tłumaczenia z obcych języków. Bibliografia rejestruje w zasadzie teksty literackie i z tzw. pogranicza literatury, nie obejmuje piśmiennictwa popularnonaukowego. Autorki dążyły do zebrania kompletnego materiału. Do bibliografii włączono opisy recenzji odnoszących się do zarejestrowanych książek. W książce zastosowano układ działowy, według gatunków literackich. Poszczególne pozycje bibliograficzne uzupełniono wskaźnikami stopnia trudności. Bibliografia ta nie ma jednak charakteru zalecającego, a opatrzenie pozycji symbolem stopnia trudności stanowi jedynie dodatkową informację, a nie może być rozumiane — jak zaznaczono w *Przedmowie* — jako zalecenie do czytania dla dziecka. W *Przedmowie* wymieniono ważniejsze bibliografie literatury dla dzieci.

W Instytucie Badań Literackich prowadzi się prace nad retrospektywną bibliografią tytułów czasopism literackich i ogólnokulturalnych. Bibliografia ta, opracowywana zespołowo pod redakcją Stanisława Stupkiewicza, obejmuje ponad 1500 tytułów. W pracowni Instytutu istnieje również kartoteka materiałów literackiej zawartości czasopism polskich XIX i XX w. (do 1939 r.), zapoczątkowana jeszcze w czasie okupacji przez Adama Bara, później kontynuowana pod jego kierownictwem, a po śmierci jego uzupełniana i meliorowana w IBL. Ważnym dopełnieniem bibliografii literackich jest: J. Wilgat *Literatura polska w świecie. Bibliografia przekładów 1945—1961* (1965), rejestrująca przekłady na 59 języków.

Ważnym rodzajem bibliografii literackiej są bibliografie osobowe pisarzy ze względu na zagadnienie tekstu literackiego jako przedmiotu badań. Zestawienie utworów pisarza i dokumentów dotyczących życia i twórczości, zwykle żmudne i wymagające długotrwałych poszukiwań, jest niezbędnym etapem wstępnym do dalszych studiów historyczno-literackich. Dlatego tak wielką wagę przywiązuje się do prac bibliograficznych, zwłaszcza w dziedzinie bibliografii literackiej. W okresie dwudziestolecia — od pierwszej bibliografii Cypriana Norwida (1946) opracowanej przez W. Borowego — ukazało się według J. Czachowskiej około 50 bibliografii osobowych, jeśli zaś dodać bibliografie załącznikowe, pomieszczane najczęściej w „pismach” lub „dzielałach zebranych” wybitnych pisarzy, liczba ta wzrośnie do około 150, zwłaszcza że liczne bibliografie znajdują się w druku. W tej grupie bibliografii zarówno pod względem zakresu objętego materiału, jak i metody opracowania widoczna jest duża różnorodność. Bodaj najobszerniejszą jest

bibliografia podmiotowa i przedmiotowa najpopularniejszego pisarza polskiego, tj. Henryka Sienkiewicza (opracował J. Krzyżanowski przy współpracy L. Kukulskiego i Z. Daszkowskiego a opublikowane w latach 1953—1955). Kompletną bibliografię opartą na materiałach *Nowego Korbuta* posiada Mickiewicz (I. Śliwińska, W. Roszkowska, S. Stupkiewicz *Adam Mickiewicz. Zarys bibliograficzny*. 1957). Natomiast A. Semkowicz w pracy *Bibliografia utworów Adama Mickiewicza do roku 1855* (1958) starał się zebrać wszystko, co wyszło spod pióra Mickiewicza lub co poeta wygłosił, bez względu na to, czy się zachowało, czy zaginęło.

Podobnie ujęły zakres literackiej bibliografii osobowej *Podstawowe wytyczne monografii bibliograficznej* opracowane w Instytucie Badań Literackich przez J. Czachowską, J. Stradeckiego, B. Winklową (Pam. lit. 1955), w których postulowano uwzględnienie również dzieł nie drukowanych, jak odczyty, słuchowiska radiowe, a nawet rękopisów i nie zrealizowanych zamierzeń literackich. Zasady te znalazły już wyraz w bibliografiach opracowanych przez autorów tych wytycznych. Dowodem tego J. Stradeckiego *Julian Tuwim. Bibliografia* (1959), która ukazała wszechstronnie działalność Tuwima poety, liryka, satyryka, parodysty, librecisty, scenarzysty, prelegenta, tłumacza, edytora i zbieracza. W tym kierunku, a nawet dalej idzie bio-bibliografia J. Czachowskiej (*Gabriela Zapolska. Monografia bio-bibliograficzna* 1966) i B. Winkiel (*Tadeusz Żeleński (Boy). Twórczość i życie* 1967). Dzięki połączeniu bibliografii z materiałem biograficznym bibliografia osobowa przekształca się w zarys monografii, a praca bibliografa łączy się coraz ściślej z pracą historyka literatury⁴.

Z warsztatu bibliograficznego literatury polskiej okresu Oświecenia, zorganizowanego przez Tadeusza Mikulskiego, wyszła praca E. Aleksandrowskiej *Zabawy Przyjemne i Pożyteczne 1770—1777. Monografia bibliograficzna* (1959).

Odnotujemy tutaj tylko ogólnie niektóre bibliografie osobowe ogłaszane przeważnie w wydaniach zbiorowych lub okolicznościowych księgach pamiątkowych (np. S. Pigionia, J. Krzyżanowskiego, J. Klejnera, Z. Szweykowskiego, R. Pollaka). Zwrócimy uwagę jedynie na charakterystyczny fakt, że już w okresie pierwszego dziesięciolecia (1944—1953) na ogólną liczbę około 900 pozycji różnych bibliografii osobowych zgromadzonych w Instytucie Bibliograficznym 71,5% stanowiły bibliografie niesamoistne piśmienniczo i wydawniczo, 26,5%

⁴ Por. J. Czachowska: *Bibliografia polska w zakresie literatury w dwudziestoleciu powojennym* s. 117.

bibliografie samoistne piśmienniczo, ale niesamoistne wydawniczo, a tylko 20% bibliografie samoistne wydawniczo⁵.

Słabo jest reprezentowana retrospektywna bibliografia recepcji obcych pisarzy w Polsce i stosunków literackich Polski z innymi narodami. Na tle powojennego dorobku w tej dziedzinie korzystnie wyróżnia się bibliografia Waleriana Preisnera *Stosunki literackie polsko-włoskie w latach 1800—1939 w świetle bibliografii* (1949). Zebrawszy w okresie kilkunastu lat (1932—1944) około 14 000 pozycji dotyczących stosunków literackich polsko-włoskich, Preisner zastosował w swej pracy metodę statystyczną i bibliograficzno-dokumentacyjną. Metoda statystyczna podaje liczbowe wyniki badań oraz ilustruje przy pomocy podziału zebranych materiałów według piśmiennictwa rozwój i przebieg tych stosunków. Natomiast metoda bibliograficzno-dokumentacyjna wykazuje przez wyszczególnienie pozycji polskich i włoskich całości tych stosunków. Właściwej recepcji pisarza w Polsce poświęcona jest druga bibliografia W. Preisnera *Dante i jego dzieła w Polsce. Bibliografia krytyczna z historycznym wstępem* (1957). Wstęp przedstawia stan badań nad Dantem w Polsce, obejmuje on m. in.: polskie źródła bibliograficzne dotyczące Dantego, prace o Dantem i przekłady jego dzieł.

Problem recepcji dzieł wybitnych pisarzy w Polsce zajmował przez dziesiątki lat W. Hahna, który na swoim warsztacie miał szereg takich bibliografii. Bodaj największa z nich *Shakespeare w Polsce. Bibliografia* (1958) wywołała uzupełnienia i głosy krytyczne. Recepcję literatury niemieckiej ilustruje M. Wrzeciono *Literatura niemiecka w Polsce. Bibliografia 1945—1958* (1966).

Recepcji wybitnych pisarzy rosyjskich dotyczą m. in. dwie ważne bibliografie. Marian Toporowski w toku pracy nad zestawieniem wyczerpującej bibliografii puszkiniaków polskich *Puszkini w Polsce. Zarys bibliograficzno-literacki* (1950) powziął myśl uatrakcyjnienia jej przez dodanie nasuwających się uwag i wyjaśnień oraz przez zilustrowanie niektórych pozycji ciekawszymi tekstami. W doborze tekstów kierował się także chęcią pokazania rozwoju techniki tłumaczeń Puszkina. W ten sposób na tle bibliografii powstał obraz dziejów recepcji Puszkina w Polsce. Obecna redakcja tej bibliografii literacko-krytycznej przynosi o 60% więcej materiału niż w pierwszym wydaniu (1939). Bibliografii poprzedza rozprawa o dziejach recepcji i sławy Puszkina w Polsce.

Podobnie czytelną bibliografią jest książka wybitnego bibliografapolonisty Piotra Grzegorzczaka *Lew Tołstoj w Polsce. Zarys bibliogra-*

⁵ Por. *Polska bibliografia osobowa 1944—1955*. Warszawa 1956. Biul. IB t. 5 nr 2 s. 46.

ficznie-literacki (1964). „Praca stanowi próbę zobrazowania losów Lwa Tołstoja w Polsce. Trzon jej główny to obfita bibliografia przekładów i opracowań obejmująca lata 1858—1961 włącznie. Poprzedzono ją dwoma rozdziałami, z których pierwszy ma zadanie rzucenia ogólnego światła na przebieg recepcji Tołstoja u nas na tle stosunków literackich polsko-rosyjskich w XIX w. i początkach XX wieku. Rozdział drugi obejmuje antologię głosów o Tołstoju czternastu najwybitniejszych współczesnych mu pisarzy polskich”⁶.

Poważnym dorobkiem retrospektywnej bibliografii literackiej są bibliografie zawartości czasopism literackich. W serii monografii bibliograficznych opracowywanych w Instytucie Badań Literackich pn. „Materiały do Dziejów Postępowej Publicystyki”, a obejmujących rozprawy, wybór tekstów i selekcyjną bibliografię danego pisma, ukazały się: *Oblicze Dnia 1936* (M. Puchalska i J. Kądziała, 1953), *Sygnaty 1933—1939* (J. Czachowska, 1952), *Po prostu — Karta 1935—1936* (B. Winkiel i J. Stradecki, 1953), *Przegląd Społeczny Wystoucha* (K. Dunin-Wąsowicz i J. Czachowska, 1959).

W serii „Materiały Bibliograficzne” ukazało się 7 tomów: *Krytyka 1899—1914* (W. Suchodolski, 1953), *Głos 1900—1905* (S. Wojtasiewicz i in. pod red. M. Stokowej, 1954), *Przegląd Społeczny 1906—1907 — Społeczeństwo 1907—1910* (M. Stokowa, 1954), *Głos 1886—1899* (Z. Biłek i in. pod kier. M. Stokowej, 1955). *Wiedza — Nowe Życie — Światło — Kuźnia 1906—1914* (J. Czachowska, A. Czachowski, 1956), *Ogniwo* (M. Lipska i R. Loth, 1957), *Tydzień, Na Ziemi Naszej* (F. Lichodziejewska i A. Radkowska, 1959). Każdy tom, obok bibliografii pełnej zawartości, zawiera rozprawę o dziejach pisma. Obie te serie bibliografii zawartości czasopism literackich i literacko-społecznych zostały przerwane. W maszynopisach lub kartotekach IBL znajdują się bibliografie zawartości innych czasopism. Zanim doszło do inicjatywy Instytutu Badań Literackich, ukazała się Z. Świdwińskiej *Bibliografia Pamiętnika Literackiego i Pamiętnika Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza 1887—1939* (1948), poprzedzona przez J. Krzyżanowskiego szkicem o dziejach dwu „Pamiętników”. J. Gawalkiewicz opracował *Bibliografię Pamiętnika Literackiego 1946—1962*. Szkicem *Powojenne dzieje Pamiętnika Literackiego* poprzedził Bogdan Zakrzewski (1964).

Duży dorobek ma retrospektywna polska bibliografia historyczna. Dla doraźnych potrzeb warsztatów badawczych wznowiono w 1955 r.

⁶ P. Grzegorzczak: *Uwagi wstępne*. W: *Lew Tołstoj w Polsce* s. 5.

metodą fotooffsetową *Bibliografię historii polskiej* L. Finkla. Instytut Historii PAN przygotowuje „Nowego Finkla”. Wznowiono również prace nad kontynuacją „Finkla”, czyli bibliografią historii Polski XIX w. Dotychczas ukazał się tom wstępny tej bibliografii opracowany przez H. Bachulską: *Bibliografia historii Polski 1815—1914* (1954) oraz tom pierwszy: *Bibliografia historii Polski XIX wieku 1815—1831* pod red. S. Płoskiego (1958). Tom wstępny obejmuje: bibliografie, encyklopedie, wydawnictwa ciągłe, opracowania historii powszechnej i Polski, rozwój myśli historycznej (1815—1939), organizację nauki historycznej, bibliografię dotyczącą archiwów, bibliotek i muzeów, doprowadzoną do roku 1939. Dalsze dwa tomy są w toku opracowania⁷.

Dla celów dydaktycznych i naukowo-badawczych związanych ze studiami historycznymi zapoczątkowano w Instytucie Historii PAN wydawnictwo podręcznej selekcyjnej *Bibliografii historii Polski* pod red. H. Madurowicz-Urbańskiej. Część pierwsza tomu pierwszego sięga roku 1454 (1965), część druga obejmuje okres 1454—1795 (1965). Część pierwsza tomu drugiego obejmuje okres 1795—1918 (1967). *Bibliografia historii Polski* ogarnie całość dziejów Polski od czasów wspólnoty pierwotnej do roku 1944. Ukaze się ona w trzech tomach. Główny zrab materiału bibliograficznego został dostarczony przez historyków specjalistów. Dzieło to stanowić będzie podstawowe źródło informacyjne. O jego rozmiarach świadczy to, że tom pierwszy (w dwóch częściach) obejmuje ponad 20 000 pozycji. Jednakże już dzisiaj nasuwają się wątpliwości co do zakresu selekcji i doboru materiału.

Dla studiów nad dziejami socjalizmu polskiego i ruchu robotniczego podstawowe znaczenie mają bibliografie Ź. Kormanowej *Materiały do bibliografii druków socjalistycznych na ziemiach polskich w latach 1866—1918* (wyd. 2 1949, znacznie rozszerzone w stosunku do wydania z 1935 r.) oraz *Materiały do bibliografii polskiego ruchu robotniczego 1918—1919. T. 1: Druki zwarte*. Przyg. do druku A. Gosiowa (1960)⁸. Z zakładu Historii Partii przy KC PZPR wyszły H. J. Mościckiego *Materiały do bibliografii PPS w latach 1892—1918* (1960) oraz *Bibliografia druków zwartych i artykułów o KPP* (1958). Natomiast dla studiów nad dziejami ruchu ludowego informatorem nasuwającym sporo zastrzeżeń są S. Gizy i Cz. Wycecha *Materiały do bibliografii historii ruchu lu-*

⁷ J. Baumgart (*Bibliografia piśmiennictwa historycznego* s. 94) informuje, że tom drugi bibliografii w trzech woluminach za lata 1832—1864 miał być przygotowany do druku w 1967. W 1968 ukazała się 1 część 2-go tomu.

⁸ Por. L. Hass: *Materiały do bibliografii polskiego ruchu robotniczego*.

dowego i zagadnień społecznych wsi 1864—1961 (druki zwarte), opracowane w Zakładzie Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL (1964).

Z licznych bibliografij poświęconych ważnym wydarzeniom historycznym wymienić tu trzeba przynajmniej: E. Kozłowskiego *Bibliografię Powstania styczniowego* (1964), M. Brona, E. Kozłowskiego i M. Techniczki *Wojnę hiszpańską 1936—1939. Chronologia wydarzeń i bibliografia* (1964), *Bibliografię wojskową II wojny światowej. Materiały za lata 1939—1958. Część polska* (1960), *Bibliografię pism ulotnych rewolucji 1905—1907 w Królestwie Polskim* opracowaną pod kier. H. Kiepuskiej (t. 1—2 1963), *Bibliografię walki wyzwolenczej narodu polskiego przeciw hitlerowskiemu okupantowi 1939—1945. Materiały z lat 1945—1960* (1961), J. Kosickiego, W. Kozłowskiego *Bibliografię piśmiennictwa polskiego za lata 1944—1953 o hitlerowskich zbrodniach wojennych* (1955) uzupełnioną przez W. Chojnackiego, K. Pośpieszalskiego i E. Serwańskiego *Materiały do bibliografii okupacji hitlerowskiej w Polsce. Uzupełnienia za lata 1944—1953* (1957). Uzupełnienia te wykazują aż 1000 pozycji wobec 2400 zarejestrowanych w bibliografii Kosickiego i Kozłowskiego.

Z bibliografią historyczną wiążą się: K. Maleczyńskiego *Bibliografia historii Śląska za lata 1939—1946* (1954) i za lata 1948—1955 (1961)⁹, oraz M. Szymańskiej *Bibliografia historii Poznania* (1960). Kontynuację bibliografii Maleczyńskiego za lata 1957—1958 opracowali H. i J. Pabiszowie.

Historyka zainteresują również bibliografie osobowe dotyczące wybitnych postaci historycznych. Spośród prac poświęconych historykom wyróżnia się: *Bibliografia utworów Joachima Lelewela* opracowana przez H. Hleb-Koszańską i M. Kotwiczównę (1952). Ma ona układ chronologiczny. Adnotacje dają pojęcie o treści utworów przez wskazanie części składowych danego wydania, wstępów, dodatków, sprostowań, spisów treści, co pozwala na bliższe wejście w oryginalną koncepcję pisarską Lelewela. Rzecz znamienita, że bibliografia ta ukazała się w serii „Prace bibliograficzne Instytutu Badań Literackich”. Natomiast wśród bibliografii poświęconych wybitnym działaczom ruchu robotniczego szczególna uwaga należy się *Bibliografii prac Juliana Marchlewskiego* opracowanej przez J. Kaczanowską (1954). Autorka uszeregowała materiał według szczegółowej chronologii dla wykazania związku prac działacza rewolucyjnego z aktualnymi wydarzeniami.

⁹ Krytykowana z powodu braku indeksu i nieprzejrzystości układu. (Por. *Metodyka bibliograficzna* s. 164).

Zastosowanie tego układu umożliwił fakt, że przeważają w bibliografii opisy utworów z czasopism, zaopatrzonych w datę dzienną lub miesięczną publikacji.

W jubileuszowych księgach pamiątkowych poświęconych wybitnym historykom współczesnym ukazały się bibliografie osobowe N. Gąsiorowskiej, H. Łowmiańskiego, T. Manteuffla, S. Arnolda, W. Czaplińskiego i K. Tymienieckiego.

Instytut Nauk Prawnych PAN przygotowuje materiały do polskiej bibliografii prawniczej 1912—1964, mającej stanowić kontynuację *Bibliografii prawniczej polskiej XIX i XX w.* Adolfa Suligowskiego (1911). Do r. 1967 ukazało się sześć tomów tej bibliografii pt. *Polska bibliografia prawnicza 1944—1959*, toż 1960—1964 w opracowaniu I. Kuczyńskiej i Z. Nałęczowej. Jakub Sawicki opracował *Bibliografię historyczno-prawną za okres 15-lecia Polski Ludowej* (w druku) publikowaną na łamach „Czasopisma Prawno-Historycznego” pt. *Materiały do polskiej bibliografii historyczno-prawnej za lata 1944—1953* (1954) oraz w postaci kontynuacji rocznych. Natomiast K. Koranyi i J. Koranyiowa wydali w dwu częściach *Bibliografię historyczno-prawną za lata 1937—1947* (1953—1959) stanowiącą kontynuację K. Koranyi’ego *Bibliografii historyczno-prawnej za lata 1926—1936* (1938—1939). Tutaj również odnotować trzeba Z. Trybulskiego *Bibliografię prawa i postępowania cywilnego. Literatura. Orzecznictwo 1945—1960* (1962) i jej kontynuację za lata 1961—1964 (1966), oraz E. Janiszewskiej-Talago *Polską bibliografię penitencjarną 1795—1962* (1963).

Z innych dyscyplin humanistycznych bodaj czy nie najszerzej rozbudowała prace bibliograficzne muzykologia. Seria wydawnicza Polskiego Wydawnictwa Muzycznego pn. „Materiały do bibliografii muzyki polskiej” obejmuje już 15 tomów, wśród których są tak ważne pozycje jak: Kornela Michałowskiego *Bibliografia polskiego piśmiennictwa muzycznego* (1955) i suplement do niej (1963). Tenże autor opracował bibliografię *Opery polskie* (1954), wykazującą utwory kompozytorów polskich i utwory kompozytorów obcych dotyczących Polski. Spośród bibliografii muzyków najważniejsze: B. E. Sydowa *Bibliografia F. Chopina* (1949) i suplement (1954), Kornela Michałowskiego *Bibliografia Karola Szymanowskiego. W: Z życia i twórczości K. Szymanowskiego* (1960), Erwina Nowaczyka *Pieśni solowe S. Moniuszki* (1954). Polskie Wydawnictwo Muzyczne podjęło również wydawnictwo materiałów zawartych w czasopismach muzycznych i pokrewnych w dwóch seriach: „Bibliografia Polskich Czasopism Muzycznych” i „Bibliografia Polskich Czasopism Niemuzycznych”. Dotychczas ukazało się 10 tomów „Biblio-

grafii Polskich Czasopism Muzycznych” i dwa tomy „Bibliografii Polskich Czasopism Niemuzycznych”.

Na szeroką skalę zaplanowana była *Polska bibliografia pedagogiczna* pod red. F. Korniszewskiego. Po ogłoszeniu trzech części tomu pierwszego (1955—1957), obejmującego *Nauczanie przedmiotów ogólnokształcących (1944—1951)*, została ona zawieszona. Z innych bibliografii pedagogicznych godne uwagi: *Bibliografia metodyki nauczania języka polskiego (1918—1939)* opracowana przez Z. Jagodę, J. Jarowieckiego i Z. Urygę pod red. W. Szyszkowskiego (1963), J. Czerniego *Materiały do bibliografii dydaktyki szkoły wyższej w Polsce za lata 1944—1960* (1961) i K. Wojciechowskiego *Bibliografia oświaty dorosłych w wyborze* (1957).

Wielkim przedsięwzięciem naukowym jest *Bibliografia filozofii polskiej* oparta na materiałach zebranych przez Adama Bara, której dwa tomy za lata 1750—1830 oraz 1831—1864 (1955—1960) ukazały się z inicjatywy Komitetu Redakcyjnego Biblioteki Klasyków Filozofii pod redakcją A. Kadler (drugi tom pod redakcją A. Kadler i I. Raczyńskiej). Zasadniczy zręb każdego tomu stanowią prace czynnych na polu filozofii Polaków i cudzoziemców zamieszkałych w Polsce.

W oparciu o materiał „Przewodnika Bibliograficznego” i „Bibliografii Zawartości Czasopism” A. Ryszkiewicz i J. Wiercińska opracowali *Bibliografię polskiej historii sztuki 1945—1960*, opublikowaną w dwóch kolejnych zeszytach „Rocznika Historii Sztuki” (1964, 1965) wydawanego przez Instytut Historii Sztuki PAN. *Bibliografię źródeł do historii teatru w Polsce* (1957) wykazującą druki zwarte i ulotne wydał S. Straus. Tenże autor opracował *Bibliografię tytułów czasopism teatralnych* (1953). Natomiast M. K. Maciejewska i A. Polakowska opracowały *Czasopisma teatralne dziesięciolecia 1944—1953. Bibliografia zawartości* (1956). M. Szulc zestawił *Materiały do bibliografii fotografii polskiej 1840—1953* (1955), przynoszące cenny materiał informacyjny, ale opracowane niewłaściwie pod względem metodycznym¹⁰. Tutaj będzie właściwe miejsce dla pracy krakowskiego bibliofila Zygmunta Klemensiewicza *Bibliografii ekslibrisu polskiego* (1952) przejranej i dopełnionej przez H. Lipską. Wykazuje ona druki zwarte i artykuły w czasopismach w okresie od 1874—1950. Bibliofilski charakter ma również *Spis ważniejszych polskich książek i czasopism ilustrowanych XIX w. (próba bibliografii)*, zamieszczony przez Andrzeja Banacha w jego bogato ilustrowanym dziele *Polska książka ilustrowana 1800—1900* (1959).

¹⁰ Por. *Metodyka bibliograficzna* s. 63—64.

Aby zakończyć ten szkicowy przegląd bibliografii z dziedziny humanistyki musimy tu jeszcze odnotować: H. Bittner-Szewczykowej *Materiały do bibliografii etnografii polskiej za 1945—1954* (1958), *Materiały do bibliografii dziennikarstwa i prasy w Polsce w latach 1944—1954* (1957) opracowane niekrytycznie przez zespół Biblioteki Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich oraz W. Taszyckiego *Bibliografię onomastyki polskiej do roku 1958 włącznie*, opracowaną przy współudziale M. Karasia i A. Turasiewicza (1960), a wykazującą prace naukowe dotyczące nazw geograficznych i osobowych. Tutaj wreszcie trzeba odnotować P. Grzegorzycyka *Index lexicorum Poloniae. Bibliografię słowników polskich* (1967), zawierającą opisy słowników polskich i dzieje leksykografii polskiej, słowniki przekładowe, słowniki dziedzin i zagadnień.

Głównym motorem inicjatywy w dziedzinie bibliografii nauk ekonomicznych były doraźne zamówienia społeczne. Toteż mimo to, że w okresie 1945—1965 ukazało się w Polsce około 90 samoistnych bibliografii ekonomicznych retrospektywnych, tylko kilka publikacji posiada trwałą wartość naukową. Najważniejszym przedsięwzięciem w tej dziedzinie była zainicjowana przez Andrzeja Grodka, wybitnego historyka polskiej myśli ekonomicznej i autora fundamentalnego *Katalogu Biblioteki SGH [Szkoty Głównej Handlowej] Cz. 1: Nauki ekonomiczne i handlowe (1939—1945) — Bibliografia historii polskiej myśli ekonomicznej 1831—1871*, której cztery zeszyty opracowane przez H. Uniejewską i H. Sawoniaka (w 4 zeszycie dołączyła się do nich H. Szymańska) ukazały się w latach 1958—61. Była ona pierwszą z serii bibliografii mających objąć całość dorobku polskiej myśli ekonomicznej. Ze śmiercią jej inicjatora praca ta uległa zawieszeniu¹¹.

Spośród innych bibliografii ekonomicznych na uwagę zasługuje cykl bibliografii dokumentujących dorobek polskiej spółdzielczości, opracowanych z inicjatywy Spółdzielczego Instytutu Badawczego. Głównym ośrodkiem prac bibliograficznych w zakresie nauk ekonomicznych jest Szkoła Główna Planowania i Statystyki w Warszawie. Z tego ośrodka wyszły takie bibliografie jak: *Bibliografia gospodarki komunalnej 1945—1961* (1963), wydana przez Instytut Gospodarki Komunalnej i Katedrę Gospodarki Miejskiej SGPiS, oraz *Bibliografia rachunkowości, analizy, kontrol i rewizji* (1958—60), ujmująca piśmiennictwo z lat 1944—1959, opracowana przez Katedrę Rachunkowości SGPiS. Do bibliografii o trwałym znaczeniu dokumentacyjnym należą również dwie publikacje Biblioteki SGPiS: *Planowanie gospodarki narodowej w Polsce Ludowej*.

¹¹ H. Uniejewska: *Próba oceny dorobku polskiej bibliografii ekonomicznej w okresie XX-lecia Polski Ludowej* s. 208.

Materiały do bibliografii (t. 1—2, 1960—64), obejmujące w dwóch tomach dorobek polskiej myśli i praktyki w zakresie planowania centralnego z okresu 1944—1955, i *Bibliografia publikacji pracowników naukowych SGPiS w okresie XX-lecia PRL* (1965). Bibliografia ta stanowi próbę zebrania około 300 kompletnych bibliografii osobowych.

Najogólniej można powiedzieć, że każda dyscyplina o dłuższej tradycji ma swoją bibliografię retrospektywną. Tutaj w skrócie wskażemy na ważniejsze z różnych dziedzin piśmiennictwa. Pierwszeństwo należy się geologii, która posiada obszerną *Retrospektywną bibliografię geologiczną Polski oraz prac Polaków z zakresu nauki o Ziemi. Cz. 1: 1900—1950*, bardzo starannie i fachowo zestawioną przez R. Fleszarową (1957—1963). Obejmuje ona dwa tomy w czterech woluminach. Tom pierwszy ma układ chronologiczny, tom drugi układ działowy. Jest to bibliografia o charakterze podstawowym dla całego zespołu nauk o Ziemi. Geografia posiada trzy bibliografie retrospektywne wzajemnie uzupełniających się okresów: *Bibliografię geografii polskiej 1936—1944* (1959) S. Leszczyckiego, J. Piaseckiej i B. Winida oraz *Bibliografię geografii polskiej za lata 1945—1951* (1956), S. Leszczyckiego i B. Winida. Trzecią bibliografią retrospektywną jest *Bibliografia geografii polskiej 1955—1960* (1966) opracowana przez H. Tuszyńską-Rękawek, B. Kawecką i J. Sielużycką pod red. J. Kobendziny.

Z innych bibliografii poświęconych naukom o Ziemi odnotować tu trzeba: M. Sokołowskiej *Bibliografię kartografii geologicznej Polski* (1953), zestawiającą mapy geologiczne zakryte i odkryte, szczegółowe i przeglądowe, geomorfologiczne i glebowe, wydane w latach 1870—1950, I. Galeckiej (i in.) *Bibliografię i rejestr map oraz materiałów kartograficznych z zakresu geologii Polski. Wiek XIX i XX* (1956), zestawiającą mapy samoistne za lata 1844—1954, w publikacjach periodycznych i zwartych za lata 1815—1954, mapy i materiały rękopiśmienne zgromadzone w Archiwum Centralnego Urzędu Geologii. Tutaj trzeba wymienić również specjalny typ bibliografii, jakim jest opracowany w Instytucie Geografii przez M. Łodyńskiego (i in.) *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce* (z. 1—4, 1961—1968), który zestawia w układzie chronologicznym materiały kartograficzne (atlasy, mapy, stare druki geograficzne) znajdujące się w 33 największych bibliotekach polskich. W zeszytach dotychczas opublikowanych zestawione zostały atlasy od roku 1482 do 1919.

Obszerny zasięg chronologiczny mają dwie bibliografie z zakresu meteorologii: L. Bartnickiego *Bibliografia z zakresu meteorologii rolniczej i leśnej* (1958), zestawiająca piśmiennictwo od połowy XIX w.

po rok 1957, i J. Rajmana — *Bibliografia z zakresu meteorologii i klimatologii polskiej* (1963), zestawiająca prace od początków istnienia tej nauki do roku 1939.

Nauki biologiczne mają kilka obszernych bibliografii: A. Wrzoska, wybitnego antropologa, historyka nauk lekarskich i przyrodniczych *Bibliografię antropologii polskiej do roku 1950 włącznie* (t. 1—2, 1959—1960), M. Chmielińskiej *Polską bibliografię zielarstwa za okres od początku XVI w. do 1940* (1954) i *Polską bibliografię roślin przemysłowych 1588—1940* (1962) oraz S. Bleszyńskiego *Katalog polskiej literatury matematyczno-przyrodniczej za l. 1945—1949* (1952), tegoż autora *Katalog polskiej literatury biologicznej za l. 1950—1954* (1963). Tutaj także trzeba wymienić *Bibliografię polskich prac z zakresu biologii morza 1945—1960* (1961), J. Zemanek-Targoszowej *Bibliografie ochrony przyrody w Polsce za lata 1956—1964* (1964—1966) stanowiące kontynuację bibliografii w „Ochronie Przyrody”, oraz Z. Mleczo i A. Preissnera *Katalog wydawnictw ciągłych matematyczno-przyrodniczych znajdujących się w Bibliotece PAN w Krakowie* (1962). Dużą wartość informacyjno-bibliograficzną mają zarysy dziejów zoologii i botaniki w Polsce (B. Hryniewiecki 1948, H. F. Hoyer 1948), zwłaszcza W. Szafera *Zarys historii botaniki w Krakowie na tle sześciu wieków Uniwersytetu Jagiellońskiego* (1964).

Stosunkowo dość późno podjęte zostały prace nad bibliografią rolniczą. Ośrodkiem tych prac jest Centralna Biblioteka Rolnicza. Dotychczas ukazały się 3 tomy *Bibliografii polskiego piśmiennictwa rolniczego*. Pierwszy tom obejmuje lata 1945—1953 i ukazał się w roku 1954. Następne tomy, jako wydawnictwa ciągłe, ukazały się w odcinkach dwuletnich (za lata 1954—55 w 1959 r. za lata 1956—57 w 1964 r.). Obszerny zasięg chronologiczny ma M. Strzemskiego *Bibliografia gleboznawstwa polskiego* (1954). Obejmuje ona okres od XVI w. do połowy XX w. Instytut Zootechniki w Krakowie zainicjował w roku 1955 wydawnictwo serii bibliografii pt. „Materiały do Bibliografii Piśmiennictwa Rolniczego w Polsce”. Dotychczas ukazało się 20 zeszytów. Są to opracowania zawartości czasopism rolniczych, stanowiące bogaty materiał dla przyszłych prac retrospektywnej bibliografii rolniczej. Na uwagę zasługuje również J. Barteckiego i T. Wieczorka *Bibliografia oświaty rolniczej w Polsce za lata 1944—1963* (1965).

Ośrodkiem prac nad bibliografią piśmiennictwa leśnego jest Instytut Badawczy Leśnictwa. Do r. 1964 ukazało się pięć tomów *Bibliografii polskiego piśmiennictwa leśnego*, z których trzy (za lata 1945—1949, 1950—1952 i 1953—1956, wydane w latach 1951—61) opracowała

M. Pisarska, tom 4 za lata 1957—1958 (1964) M. Pisarska przy współudziale B. Szymańskiego, a tom 5 za lata 1959—1960 (1964) B. Szymański z D. Śledzińską. Bibliografia ta rejestruje zarówno prace samoistne, jak i niesamoistne. Charakterystyczną jej cechą jest systematyczny układ materiału według nowej klasyfikacji leśnej¹². Ważną publikacją o charakterze omówień bibliograficznych są A. Żabki-Potopowicza *Dzieje piśmiennictwa leśnego w Polsce do r. 1939* (1960), zaopatrzone w załącznikową bibliografię selekcyjną piśmiennictwa leśnego.

Nauki ścisłe w Polsce, a zwłaszcza matematyka, mają w świecie naukowym bardzo poważną pozycję, czego niestety nie odzwierciedlają prace bibliograficzne. W Polsce Ludowej ukazały się tylko dwie retrospektywne bibliografie piśmiennictwa matematycznego: *Bibliografia matematyki polskiej w X-leciu 1944—1954* (1957) oraz *Katalog polskiej literatury matematyczno-przyrodniczej 1945—1949* (1952) opracowany przez S. Błęszyńskiego (red. Z. Grodziński). Bibliografia matematyki polskiej ukazała się również bez żadnych zmian i uzupełnień (mimo że obejmuje zaledwie 45% druków z tego okresu) w wersji angielskiej pt. *Bibliography of Polish mathematics 1944—1955* (1963)¹³. W Instytucie Matematycznym PAN M. Konopacka opracowała *Bibliografię matematyki polskiej za lata 1955—1964*, która ma być publikowana przez PWN. Problem retrospektywnej bibliografii matematyki przedstawił Z. Opiał w artykule *Stan i potrzeby historii matematyki w Polsce* (Wiad. matem. 1965).

W dziedzinie fizyki sprawy przedstawiają się jeszcze gorzej, gdyż jedyną bibliografią retrospektywną jest publikacja *Oryginalne prace fizyków polskich w latach 1945—1954* (Post. Fiz. 1955). Tutaj trzeba również odnotować J. Korzeniowskiej *Bibliografię prac astronomów polskich za lata 1923—1963* (1964).

Medycyna ma kilka publikacji z zakresu bibliografii lekarskiej specjalnej. A więc: J. Alkiewicza *Materiały do polskiej bibliografii dermatologii i wenerologii oraz ich pogranicza od XVI w. do 1954 r.* (1957), *Polskie piśmiennictwo chirurgiczne okresu międzywojennego 1918—1939* (1961) w opracowaniu zbiorowym oraz pracę M. Haneckiego, B. Neumana i J. Czajki *Służba zdrowia w Polsce. Przegląd ważniejszych prac o organizacji i pokrewnych działach służby zdrowia XIX i XX w.* (1956). Natomiast retrospektywną bibliografię lekarską za okres do roku 1953

¹² Por. M. Pisarska: *Bibliografia polskiego piśmiennictwa leśnego w okresie 1944—1965* s. 177.

¹³ Por. M. Konopacka: *Bibliografia polskiego piśmiennictwa matematycznego w okresie 1944—1965* s. 146.

zastępuje tymczasowo *Katalog książek Głównej Biblioteki Lekarskiej* wydany w dwóch seriach w latach 1954—1955. Poza tym w Głównej Bibliotece Lekarskiej znajdują się dwie kartoteki: retrospektywna bibliografii lekarskiej za XVI—XIX w. i podobnej bibliografii za lata 1901—1944 w opracowaniu S. Konopki¹⁴.

Tadeusz Axentowicz opracował *Bibliografię polskiego piśmiennictwa górniczego T. 1 za lata 1834—1950* (1954), T. 2 za lata 1951—1956 (1960). Natomiast pod redakcją Mariana Górkiewicza ukazała się *Bibliografia publikacji pracowników Akademii Górniczo-Hutniczej z lat 1919—1958* (1960) opracowana zespołowo. Z inicjatywy Centralnego Instytutu Dokumentacji Naukowo-Technicznej Helena Handelsman zestawiła *Bibliografię retrospektywną polskiego piśmiennictwa technicznego za lata 1945—1949* (1954) w układzie dziesiętnym, a Wojciech Urbanowski opracował *Polską bibliografię mechaniki 1945—1954* (1960). Na baczniejszą uwagę zasługuje książka Tadeusza Nowaka *Cztery wieki polskiej książki technicznej 1450—1850* (1961). Omówił w niej autor około 100 dzieł naszych dawnych pisarzy zajmujących się techniką i przytoczył z nich około 70 fragmentów. Dzieło zaopatrzył w skorowidz autorów i dzieł omówionych w swojej pracy.

Znaczny postęp zarysował się w dziedzinie bibliografii regionalnej i lokalnej. W tej grupie bibliografii regionalnych zakresem materiałów wyróżnia się dzieło Jerzego Wadowskiego: *Morze i Pomorze. Książki, czasopisma, filmy* (1964). Jest to adnotowana bibliografia wszystkich wydawnictw zwartych, związanych tematycznie z morzem i Pomorzem, wydanych drukiem w latach 1945—1961, uzupełniona bibliografią wydawnictw ciągłych, periodycznych i zbiorowych oraz filmografią. Bibliografię poprzedza Kronika Polski na morzu. Bibliografia uwzględnia jedynie ostatnie wydania poszczególnych pozycji wg stanu z końca 1961 r. i zestawiona została w układzie działowym¹⁵.

Bogaty materiał wykazuje F. Czarneckiego *Bibliografia Ziem Zachodnich 1945—1958* (1962) w układzie działowym. Tutaj należy się wzmianka również innym bibliografom regionalnym: E. Sukertowej-Biedrawiny *Bibliografii Mazur i Warmii w okresie dziesięciolecia 1945—1955* (1960) i za lata 1956—1960 (1958—64), A. Misiowej *Bibliografii Rzeszowszczyzny 1944—1963. Druki zwarte* (1964) oraz zespołowej *Bibliografii regionu białostockiego. T. 1: 1944—1962* (1965).

¹⁴ Por. S. Konopka: *Bibliografia lekarska w Polsce w okresie ostatniego dwudziestolecia* s. 161.

¹⁵ Por. J. Pertek: Recenzja w *Roczniku Gdańskim* T. 23: 1964 (1965) s. 295—301.

Bardzo ambitnym przedsięwzięciem jest *Bibliografia Warszawy*. T. 1: *Druki zwarte* (1958); T. 2: *Wydawnictwa ciągłe 1944—1954* (1964), obejmująca w pierwszym rzędzie dzieje miasta Warszawy we wszystkich dziedzinach od czasów najdawniejszych (druki zwarte) do 1953 r. włącznie. Powstała ona z inicjatywy Muzeum Historycznego m. st. Warszawy pod redakcją J. Durki. Mimo współpracy wybitnych specjalistów spotkała się z poważną krytyką¹⁶.

W bliskim związku z bibliografią regionalną i lokalną pozostają bibliografie krajoznawcze. Z inicjatywy Komisji Bibliograficznej Narodowej przy Stowarzyszeniu Bibliotekarzy Polskich ukazała się pod auspicjami Komitetu Polskiego dla spraw UNESCO pod redakcją J. Pelcovej i M. Lenartowicz *Bibliographie sur la Pologne* (2 ed. 1964). W serii „Prace Instytutu Bibliograficznego” ukazała się jako numer 5 bibliografia krajoznawcza W. Szolginiowej *Bułgaria w piśmiennictwie polskim* (1944—1963) (1965). Obejmuje ona materiały dotyczące Bułgarii oraz przekłady z bułgarskiej literatury pięknej na język polski. Bibliografia wykazuje piśmiennictwo wydane w Polsce łącznie z recenzjami prac wydanych w Bułgarii. Zgromadzono w niej około 1900 pozycji omawiających różne dziedziny życia Bułgarii.

34. BIEŻĄCE BIBLIOGRAFIE SPECJALNE

W okresie dwudziestolecia Polski Ludowej nastąpił bujny rozwój bieżących bibliografii specjalnych. Wszystkie dyscypliny zatroszczyły się o zorganizowanie bieżącej informacji bibliograficznej. W kilku przypadkach przez pewien okres występowało nawet zjawisko dublowania bieżących bibliografii specjalnych z niektórych dziedzin nauki.

Bieżącą bibliografią z zakresu bibliografii i nauki o książce jest „Bibliografia Bibliografii i Nauki o Książce”, ukazująca się od roku 1947, ale obejmująca materiał od roku 1945. Początkowo (r. 1947) wychodziła w postaci kwartalnika, za rok 1948 i następne w postaci roczników, niestety z paroletnim opóźnieniem (w 1968 r. ukazał się rocznik 1963). Analityczną bibliografię piśmiennictwa zagranicznego z dziedziny bibliografii, bibliotekoznawstwa i problematyki dokumentacyjnej publikuje IB BN pt. „Przegląd Piśmiennictwa o Książce”, początkowo w postaci powielanej (1951—54), od roku 1955 w postaci dodatku do „Przeglądu

¹⁶ Por. J. W. Gomulicki: *Trzysta lat książki o Warszawie*. Praca Gomulickiego to interesujące omówienie bibliograficzne. Na s. 142—47 ocenia krytycznie *Bibliografię Warszawy* t. 1.

Bibliotecznego”, prowadzącego stały dział recenzyjny literatury bibliologicznej. Pokrewną tematyką zajmuje się „Przegląd Piśmiennictwa Zagadnień Informacji”, wydawany przez Centralny Instytut Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonomicznej. Obejmuje on wszelkie zagadnienia związane z organizacją, metodyką i techniką pracy dokumentacyjnej i informacyjnej.

Przez pewien okres czasu najszerszy tematycznie zakres w dziedzinie bibliografii specjalnej miały prace podejmowane przez Ośrodek Bibliografii i Dokumentacji Naukowej PAN (założony w 1953 r.), który publikował w ośmiu seriach „Polską Bibliografię Analityczną”, wzorowaną na „Referatiwnom Żurnale”. I tak w latach 1955—1957 ukazywały się: „Astronomia — Geodezja — Geofizyka”, „Biologia”, „Chemia”, „Fizyka”, „Geologia”; w latach 1955—1956: „Matematyka”, w latach 1956—1960 „Geografia”. Natomiast od 1955 nieprzerwanie ukazuje się „Mechanika”, wydawana obecnie przez Zakład Mechaniki Instytutu Podstawowych Problemów Techniki PAN. Od 1 XI 1961 Ośrodek Bibliografii i Dokumentacji Naukowej PAN został przekształcony w Ośrodek Dokumentacji i Informacji Naukowej PAN i zajmuje się przede wszystkim koordynacją działalności informacyjno-bibliograficznej. Natomiast publikowanie bieżących bibliografii specjalnych należy do obowiązków odpowiednich instytutów specjalistycznych.

Instytut Geologiczny wydaje bieżącą roczną „Bibliografię Geologiczną Polski”, doprowadzoną do roku 1962. Ponadto od roku 1957 publikuje powielany „Przegląd Dokumentacyjny Geologii”, który podaje część wykonanych analiz. Instytut Geografii PAN wydaje od roku 1957 roczniki „Bibliografii Geografii Polskiej”.

Instytut Badań Literackich PAN wydaje od 1954 r. bieżącą „Polską Bibliografię Literacką”, która daje bibliograficzny obraz literatury polskiej i badań nad nią oraz recepcji literatur obcych w Polsce w danym roku. Inicjatorem i redaktorem naczelnym tej bibliografii był prof. Stefan Vrtel-Wierczyński. Dotychczas ukazało się trzynaście tomów tej bibliografii za lata 1944/45—1951 i za lata 1956—1964. W latach 1951—1954 ukazywała się jako dodatek do „Pamiętnika Literackiego” bieżąca „Bibliografia Literacka” (lata 1950—1952). Od 1956 r. ukazuje się wznowiony i poszerzony zakresowo „Rocznik Literacki” pod redakcją Z. Szymdtowej. Dotychczas ukazały się roczniki od 1955 do 1966. Uwzględnia on również piśmiennictwo dziedzin pogranicznych i najważniejsze wydarzenia kulturalne w formie kalendarium.

Rytmicznie i niemal bieżąco ukazują się roczniki (wyjątkowo kumulowane za okresy dwuletnie) „Bibliografii Historii Polskiej”, zapo-

czątkowane w 1952 r. przez Polskie Towarzystwo Historyczne, obecnie wydawane przez Instytut Historii PAN początkowo pod redakcją Jana Baumgarta, od rocznika 1956 pod redakcją J. Baumgarta i A. Malcówny. Poza „Polską Bibliografią Literacką” jest to najobszerniejsza zasięgiem bibliografia bieżąca, obejmująca okres od 1944 do 1965. Od kilkunastu lat Główna Biblioteka Lekarska w Warszawie wydaje rocznik pn. „Polska Bibliografia Lekarska” w opracowaniu S. Konopki. Ostatnio (1967) ukazał się rocznik za 1961 (2 tomy). Od 1963 r. wydaje ona także miesięcznik „Przegląd Piśmiennictwa Lekarskiego Polskiego”. Ponadto ukazują się inne bieżące bibliografie o węższej tematyce medycznej. Centralna Biblioteka Rolnicza w Warszawie wydaje od 1952 r. „Przegląd Bibliograficzny Zawartości Czasopism Rolniczych i Biologicznych”, a ponadto w odcinkach paroletnich *Bibliografię polskiego piśmiennictwa rolniczego* (W. Sampolska, T. Żeligowski, I. Wielburska).

Szeroki zasięg międzynarodowy ma „Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa Ekonomicznego”, który od 1959 r. ukazuje się jako dwumiesięcznik. Wykazuje on zarówno książki, jak i artykuły polskie i obce, ze szczególnym uwzględnieniem ZSRR i krajów demokracji ludowej.

Nowy typ bieżącej bibliografii specjalnej reprezentują bibliografie analityczne poszczególnych dziedzin techniki, przemysłu i gospodarki wydawane przez instytuty naukowo-badawcze resortów pod ogólnym kierownictwem Centralnego Instytutu Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonomicznej (CIINTE)¹. Do roku 1952 ukazywały się pn. „przeglądów bibliograficznych”, obecnie pod nazwą „przeglądów dokumentacyjnych”; wydawane są bądź jako dodatki do czasopism specjalnych, bądź też ukazują się jako wydawnictwa samoistne. Takich przeglądów dokumentacyjnych w różnej postaci ukazuje się około sto dwadzieścia.

Ważnym wydawnictwem CIINTE jest „Bibliografia Prac Naukowo-Badawczych z Dziedzin Nauk Technicznych, Przyrodniczych i Ekonomicznych” wykonywana w formie powielanej jako roczniki. Daje ona przegląd dorobku naukowego z tego zakresu od roku 1957.

Wyliczenie wszystkich ukazujących się współcześnie bieżących bibliografii specjalnych nie jest tu potrzebne. Wystarczy wspomnieć, że ukazują się ich dużo². Nie można tu natomiast pominąć zagadnienia bie-

¹ O działalności CIINTE pisze S. Telechun: *Zadania Centralnego Instytutu Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonomicznej oraz ośrodków informacyjnych w resortach gospodarczych*.

² Więcej szczegółów podaje M. M. Biernacka: *Dwadzieścia lat polskiej bibliografii 1944—1964*. Por. także M. Dembowska: *Bibliografia w Polsce Ludowej*.

żącej bibliografii regionalnej³. W drugim dziesięcioleciu Polski Ludowej zaczęło się ukazywać kilka bibliografii regionalnych (głównie Ziemi Zachodnich, Pomorza, Warmii i Mazur, Śląska), wydawanych bądź przez instytuty naukowo-badawcze, bądź przez biblioteki. Przyjęto jako zasadę, że bibliografie poszczególnych regionów będą opracowywane przez wojewódzkie i miejskie biblioteki publiczne, Bibliotekę Śląską oraz Bibliotekę Uniwersytecką w Poznaniu. Natomiast Instytut Bibliograficzny będzie sprawował opiekę fachową nad tymi wydawnictwami.

Instytut Bibliograficzny Biblioteki Narodowej opublikował parę wykazów bieżących bibliografii specjalnych wychodzących w Polsce. Ostatni taki wykaz, zawierający 152 pozycje, ogłoszono w 1956 r. (A. Łasiewicka *Wykaz bieżących bibliografii specjalnych w Polsce (stan 1955 r.)* (Biul. IB t. 5 nr 1).

35. BIBLIOGRAFIE POLONIKÓW ZAGRANICZNYCH

Zagadnienie rejestracji poloników zagranicznych, tzn. druków polskich wydanych poza granicami Państwa Polskiego lub dotyczących Polski, było doceniane przez bibliografów polskich już od czasów Załuskiego. Znaczenie takiej rejestracji rozumiał dobrze przede wszystkim Karol Estreicher, gdyż w *Bibliografii polskiej*, mającej być skarbnicą dorobku piśmienniczego narodu, zarejestrował razem polonika krajowe i zagraniczne. Prawdziwie dramatyczne dzieje narodu polskiego od końca XVIII w. sprawiły, że polska bibliografia narodowa byłaby poważnie zubożona bez poloników zagranicznych zarówno w XIX, jak i w XX wieku. Szczególnie ostatnie ćwierćwiecze obfituje w dużą ilość druków polskich za granicą.

Bibliografią poloników zagranicznych zajmował się Instytut Bibliograficzny Biblioteki Narodowej od początku jej działalności, tj. od 1928 roku. Obok „Urzędowego Wykazu Druków” ukazywał się — jak wiadomo — jako jego dodatek „Wykaz druków nieperiodycznych polskich lub Polski dotyczących wydanych za granicą” aż do roku 1938. Materiały do rocznika 1939 poloników zagranicznych w formie kartoteki zabezpieczono i ukryto, a przez cały okres okupacji starano się zbierać

³ Por. B. Eychler: *Problematyka bibliografii regionalnej Ziemi Zachodnich*. Podaje ona bibliografie Ziemi Zachodnich będące w toku opracowania, zestawienie piśmiennictwa dotyczącego bibliografii regionalnej, a także wykaz bibliografii Ziemi Zachodnich.

opisy bieżące¹. Materiał przedwojenny i zbierany w czasie okupacji stał się podstawą dla systematycznego gromadzenia dalszych materiałów bibliograficznych do retrospektywnego i bieżącego ujęcia całości piśmiennictwa polskiego wydanego poza krajem. Na wzmożenie tempa tej pracy oddziaływało organizacyjne wyodrębnienie w Instytucie specjalnej Sekcji Poloników Zagranicznych (1957), której cały wysiłek skierowany został na możliwie najpełniejsze zarejestrowanie piśmiennictwa zagranicznego związanego z Polską². O rozmiarach tej rejestracji świadczy zgromadzona dotychczas kartoteka poloników, która dla okresu 1901—1963 zawiera ponad 70 000 opisów. Oczywiście przewagę stanowią polonika od 1940 r., gdyż wszędzie, gdzie podczas minionej wojny i po jej zakończeniu znaleźli się Polacy, powstawały czasopisma i ukazywały się książki polskie.

Gromadzenie opisów poloników zagranicznych dokonuje się głównie z autopsji wydawnictw wpływających do Biblioteki Narodowej oraz z przejmowania opisów z zagranicznych bieżących bibliografii narodowych, a także z przeglądów bibliograficznych niektórych czasopism. W 1957 r. Biblioteka Narodowa zawarła umowy w sprawie wymiany materiałów bibliograficznych z niektórymi krajami. Dzięki tym umowom kraje demokracji ludowej, Jugosławia, ZSRR i kraje skandynawskie (Dania, Szwecja i Norwegia) przysyłają do Instytutu Bibliograficznego karty z opisami lub spisy poloników wydanych na ich terenie.

W pracy nad bibliografią poloników zagranicznych poważne usługi oddają ukazujące się za granicą bibliografie poloników, opracowywane głównie przez Polaków lub przez różne instytucje polskie. Z ważniejszych bibliografii dawniejszych na uwagę zasługują: dwutomowy katalog Cesarskiej Akademii Nauk w Petersburgu *Catalogue de la Section des russica ou écrits sur la Russie en langues étrangères* (1873), zawierający bardzo liczne polonika, J. Zalewskiego *Bibliografia polskiej literatury radzieckiej wydanej w ZSRR w 1917—1927* (1928), trzytomowe dzieło wybitnego teatrologa i eseisty Jana Lorentowicza (opracowane przy współpracy A. M. Chmurskiego) *La Pologne en France. Essai d'une bibliographie raisonnée* (t. 1—3, 1938—1941). Opracowane w układzie rzeczowym, zawiera około 22 000 pozycji. Uwzględnia ono zarówno druki zwarte, jak i artykuły dotyczące Polski, pisane przez Francuzów i Polaków oraz przekłady dzieł polskich na język francuski.

¹ H. Olszewska, W. Rogozińska: *Prace nad bibliografią poloników zagranicznych w Bibliotece Narodowej* s. 338.

² Por. H. Olszewska, W. Rogozińska op. cit. s. 339.

Z bibliografii poloników zagranicznych wydanych w okresie II Rzeczypospolitej w kraju najważniejsze były: Leona Zieleniewskiego *Materiaux bibliographiques concernant la Pologne. Livres et articles publiés en allemand, anglais, français, italien et russe 1931—1935* (1938) oraz katalog wystawy książki zorganizowanej w Warszawie w listopadzie 1933 pt. *Książka polska za granicą (w językach obcych). Literatura, plastyka, muzyka. 1900/1933* (1933) opracowany przez Aleksandra Gutrego i Jana Muszkowskiego.

W czasie drugiej wojny światowej i po wojnie liczba bibliografii poloników zagranicznych niebywale wzrosła. Ze względu na liczbę i rzetelność opisów najcenniejsza jest trzypiętomowa bibliografia Janiny Zabielskiej, bibliotekarki Biblioteki Polskiej w Londynie *Bibliography of Books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st 1939* (1954—1965). Tom pierwszy rejestruje polonika z okresu 1939—1951, tom drugi — za lata 1952—1957. Trzeci tom obejmuje lata 1958—1962. Bibliografia Zabielskiej nie objęła druków z terytorium Niemiec z okresu 1939—1945, z krajów demokracji ludowej i ZSRR oraz Ameryki Północnej i Południowej, a także pewnej grupy wydawnictw tzw. „starej emigracji”, wydanych we Francji, Belgii, Holandii i Danii. W Anglii ukazała się w opracowaniu Marii Danilewiczowej i Jadwigi Nowakowej *Bibliografia prac naukowych w językach obcych ogłoszonych poza krajem przez uczonych polskich* (1964). Obejmuje ona 4011 pozycji ze wszystkich dziedzin wiedzy z lat 1939—1962. Na uwagę zasługują również bibliografie poloników szwajcarskich (A. Vetulani), włoskich (J. Bielatowicz).

Z bibliografii poloników zagranicznych najobszerniejsza i interesująca ze względu na zakres i zasięg chronologiczny jest bibliografia poloników włoskich Marii i Mariny Bersano Begey *La Polonia in Italia. Saggio bibliografico 1799—1948* (1949). Materiał w niej zawarty obejmuje dzieła zwarte i artykuły z czasopism (z wyłączeniem dzienników i tygodników). Autorki wprowadziły krótkie adnotacje objaśniające poszczególne pozycje.

Wiktor Turek, dyrektor Instytutu Polskiego w Kanadzie, wydał cenną naukową bibliografię poloników kanadyjskich *Polonica Canadiana. A bibliographical List of the Canadian Polish Imprints 1848—1957* (1958). Tenże autor wydał także bibliografię tytułów czasopism polskich w Kanadzie (*Polish — language Press in Canada*).

Amerykański bibliotekarz polskiego pochodzenia Alfons S. Wolanin opracował polonika angielskie (*Polonica in English*, 1945) i polonika amerykańskie (*Polonica Americana*, 1950). W pierwszej bibliografii za-

rejestrował wszystkie rodzaje poloników angielskich, natomiast polonika amerykańskie ograniczają się do wydawnictw, których autorami są Polacy lub Amerykanie polskiego pochodzenia. W gruncie rzeczy jednak obie te bibliografie są katalogami zbiorów Archiwum i Muzeum Polskiego Stowarzyszenia Rzymskokatolickiego w Ameryce, co zresztą zaznaczono w tytułach obu publikacji.

Podstawowe bibliografie poloników niemieckich opracował Jan Kowalik. Są to *Polonika niemieckie za okres od 1 IX 1939 do 31 XII 1948* (1952), *Polska w bibliografii powojennych Niemiec 1945—1953* (1955), *Polska w bibliografii niemieckiej 1954—1956* (1958). Pierwsza z tych bibliografii zawiera głównie produkcję wydawniczą ośrodków polskich w Niemczech. W dwóch następnych uwzględnił autor przede wszystkim piśmiennictwo niemieckie dotyczące Polski. Bibliografie zaopatrzone są w omówienia wykorzystanych książek.

Wiktor Hahn w *Bibliografii bibliografij polskich* (wyd. 3) wymienia kilkadziesiąt różnych zestawień bibliograficznych obejmujących polonika zagraniczne (poz. 211—295). Prócz wymienionych wyżej, najobszerniejszych bibliografii, ukazały się też bibliografie samoistne lub niesamoistne w wielu innych krajach, przede wszystkim w Ameryce Południowej (Argentyna, Brazylia), na Bliskim Wschodzie (Liban, Iran, Irak, Palestyna), a także w wielu krajach europejskich (Szwecja, Szwajcaria, Włochy, Węgry, Francja). Oczywiście poza bibliografiami ogólnymi, rejestrującymi wszystkie polonika, ukazują się za granicą bibliografie poloników z różnych dziedzin. Szczegółowy przegląd tych bibliografii specjalnych opracował i ogłosił J. Kowalik w artykule *Bibliografia polskiego wychodźstwa wrześnieowego. Bibliografie specjalne* („Głos Polski. Miesięczny Dodatek Literacko-Społeczny”. Toronto R. 5 : 1962, nr 4 (26).

Przy tej sposobności trzeba zaznaczyć, że bibliografia polska wnosi swój wkład do szeregu bibliografii międzynarodowych z *Index translationum* wydawanym przez Unesco na czele.

36. WAŻNIEJSZE SŁOWNIKI BIOGRAFICZNE I BIO-BIBLIOGRAFICZNE

Słowniki i leksykony biograficzne oraz bio-bibliograficzne mają dawną tradycję. Szymona Starowolskiego *Hekatontas* to właśnie taki słownik bio-bibliograficzny. Nabrały one zaś znaczenia w XIX wieku. Zainteresowanie dawnych biografów skupiło się bądź na hierarchii

kościelnej (żywoty arcybiskupów, biskupów i kanoników różnych diecezji), bądź na szlachcie (herbarze od B. Paprockiego, S. Okolskiego, W. Wijuk-Kojałowicza i K. Niesieckiego do A. J. Bonieckiego). Pierwszy w nowoczesnym znaczeniu słownik biograficzny opracował J. D. Janocki. Jest to *Lexicon der itztlebenden Gelehrten in Polen* (1755). Podaje w nim obszerne wiadomości o uczonych żyjących w Polsce w XVIII wieku. Po utraceniu niepodległości właśnie spisywanie różnych słowników biograficznych stało się formą działalności patriotycznej, a jednocześnie sposobem budzenia dumy narodowej. Opracowywało więc słowniki w XIX wieku bardzo wielu erudytów, bibliofilów, zbieraczy, literatów, bibliografów i bibliotekarzy. Niewiele jednak tych słowników opublikowano. Prócz J. M. Ossolińskiego *Wiadomości historyczno-krytycznych do dziejów literatury* wyszedł M. H. Juszyńskiego *Dykcjonarz poetów*, I. Chodynickiego *Dykcjonarz uczonych Polaków* (t. 1—3 1833), K. W. Wójcickiego *Życiorysy znakomitych ludzi wstawionych w różnych zawodach* (t. 1—2 1849—1850), tegoż autora do dzisiaj jeszcze wykorzystywany *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą oraz cmentarze katolickie i innych wyznań pod Warszawą i w okolicach tegoż miasta* (t. 1—3 1855—58), J. Bartoszewicza *Znakomici mężowie polscy XVIII wieku* (t. 1—3 1853—56), S. Barączka *Żywoty sławnych Ormian w Polsce* (1856), E. Rastawieckiego *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających* (t. 1—3 1850—57), tegoż autora *Słownik rytmików polskich* (1886), W. Sowińskiego *Słownik muzyków polskich dawnych i współczesnych* (1874). L. Łętowski wydał *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich* (t. 1—4 1852—53). W latach 1883—1892 J. Korytkowski ogłosił dwa ważne zbiory biograficzne: *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej* (t. 1—3) oraz *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od r. 1000 do 1821* (t. 1—5). Przy końcu XIX i w początkach XX wieku ukazało się kilka cennych słowników: Augusta i Aleksandra Stekertów *Słownik biograficzno-historyczny polski* (t. 1 1885), S. Koźmińskiego *Słownik lekarzów polskich, obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy Polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych dokładną bibliografię lekarską od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej* (z. 1—4, 1883—1888), znanego bibliofila i późniejszego organizatora oraz pierwszego dyrektora Biblioteki Narodowej Stefana Dembego *Album pisarzy polskich* (1898), tego autora *Album pisarzy polskich współczesnych* (1901). Staraniem i nakładem M. Chełmińskiej ukazało się dwutomowe *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX* (1901—1913) zawierające głównie życiorysy pisarzy. W. Okręt

wydał w 1905 r. *Rocznik naukowo-literacko-artystyczny (encyklopedyczny) na rok 1905*, zawierający bogate materiały biograficzno-bibliograficzne, a D. F. Giedroyć *Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce* (1911), które stanowią dopełnienie prac Gąsiorowskiego i Koźmińskiego. Najpoważniejszym jednak przedsięwzięciem naukowo-wydawniczym w dziedzinie słowników biograficznych była publikacja: *Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej* (t. 1—9, 1906—1923) pod red. S. Krzemińskiego, B. Chlebowskiego i I. Chrzanowskiego; był to słownik historyczno-literacki, zawierający pod każdym hasłem: artykuł informacyjno-biograficzny, wskazówki bibliograficzne i wypisy z ważniejszych dzieł danego pisarza.

Po odzyskaniu niepodległości domagano się z różnych stron zorganizowania prac umożliwiających publikowanie narodowego słownika biograficznego¹. Zanim do tego doszło, A. Peretiatkowicz i M. Sobeski wydali słownik biograficzny współczesny pt. *Współczesna kultura polska. Nauka — literatura — sztuka. Życiorysy uczonych, literatów i artystów z wyszczególnieniem ich prac* (1932). Niestety, jest to publikacja bardzo słaba nie wytrzymująca fachowej krytyki. Po dłuższych przygotowaniach Polska Akademia Umiejętności w Krakowie podjęła od 1935 r. wydawanie *Polskiego słownika biograficznego* pod redakcją wybitnego historyka Władysława Konopczyńskiego. *Polski słownik biograficzny* zawiera artykuły oparte na wynikach badań naukowych, informujące zwięźle o biegu życia, działalności i osiągnięciach twórczych osób, które odegrały rolę w życiu społecznym, gospodarczym, politycznym i kulturalnym Polski; artykuły poświęcone są tylko osobom nieżyjącym. Słownik uwzględnia wszystkie czasy, dziedziny, dziedziny. Wznowiony w 1946 r., początkowo pod red. W. Konopczyńskiego, później K. Lepszego, wydawany był do 1949 r. przez Polską Akademię Umiejętności, od 1957 r. kontynuowany jest przez Polską Akademię Nauk. Do roku 1968 ukazało się trzynaście tomów (59 zeszytów) do litery K. Przy każdym życiorysie znajdują się wskazówki bibliograficzne, które pozwalają sprawdzić treść życiorysu i pogłębić podane wiadomości.

W przededniu wybuchu II wojny światowej ukazał się przygotowany przez L. Janowskiego *Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego* (1939), wydany pod kierunkiem R. Mienickiego przy współudziale M. Burbianki i B. Zwolskiego.

Po drugiej wojnie światowej i wyniszczającej okupacji B. Olszewicz, bibliograf w dziedzinie kartografii, wydał w 1947 r. *Listę strat kultury*

¹ W. Konopczyński: *O polską biografii narodową* s. 161.

polskiej (1 IX 1939—1 III 1946) (1947), która jest próbą zarejestrowania 4400 nazwisk osób czynnych w życiu kulturalnym Polski, które zginęły w latach wojny i okupacji. Jednocześnie w pracy tej zamieścił zestawienie bibliograficzne publikacji, dotyczących strat osobowych Polski w latach 1939—1946. Pod podobnym tytułem ukazała się praca zbiorowa pod red. A. Ordęgi (J. Hulewicza) i T. Terleckiego (1945).

W Polsce Ludowej ukazało się kilka specjalnych słowników biograficznych. A. Chybiński wydał *Słownik muzyków dawnej Polski do roku 1800* (1949). Instytut Sztuki PAN wydał pracę zbiorową *Słownik muzyków polskich* (t. 1—2 1967), obejmujący kompozytorów, pisarzy muzycznych, wykonawców, działaczy i organizatorów od czasów najdawniejszych. Stanisław Łoza wydał słownik architektów i budowniczych pt. *Architekci i budowniczowie w Polsce* (1954). Tadeusz Oracki opracował *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla od połowy XV w. do 1945 roku* (1963). *Słownik* uwzględnia Polaków, którzy wyróżnili się swoją działalnością na polu nauki, literatury, sztuki, prasy, szkolnictwa, oświaty i ogólnokulturalnym, a także osoby działające w interesie społeczeństwa polskiego lub związane z kulturą i nauką polską, bez względu na narodowość. Poprzedza go wstęp i wykaz literatury. Każde hasło obejmuje biogram i informację bibliograficzną²

Cenny słownik bio-bibliograficzny dotyczący największej organizacji politycznej emigracji polistopadowej opracował historyk ruchów społecznych XIX w. Marian Tyrowicz pt. *Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832—1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bio-bibliograficzny* (1964). Słownik obejmuje około 4450 nazwisk, a więc prawie 50% uchodźców, którzy — jak pisze Tyrowicz³ — przesunęli się przez wszystkie sekcje TPD. Przy każdym hasle podana jest bibliografia wzmianek i opracowań⁴.

Jednym z największych słowników bio-bibliograficznych jest czterotomowy *Słownik współczesnych pisarzy polskich* opracowany zespołowo w IBL pod redakcją Ewy Korzeniewskiej, a wydany przez PWN (t. 1—4 1963—1966). Obejmuje on ponad 800 haseł osobowych pisarzy, krytyków oraz historyków literatury, a także wybitnych przedstawicieli pogranicznych dziedzin nauki pierwszej połowy XX wieku. Weszli do niego autorzy, którzy ogłosili przynajmniej jedną publikację przed ro-

² T. Oracki we *Wstępie* do *Słownika* podaje informacje o słownikach biograficznych w Polsce znajdujących się w toku opracowania.

³ *Przedmowa* s. IX.

⁴ Uzupełnienia i uwagi krytyczne zawiera recenzja M. Sawrymowicza w *Prz. hist.* 1965.

kiem 1950. Natomiast bibliografię podmiotową i przedmiotową doprowadzono do roku 1957 włącznie. Do czwartego tomu *Słownika*, zawierającego uzupełnienia, słownik pseudonimów i kryptonimów, oraz indeksy, wprowadzono dodatkowo poza układem alfabetycznym 25 nazwisk przeważnie starszych pisarzy i historyków literatury. Prócz haseł osobowych *Słownik* zawiera hasła rzeczowe dotyczące najważniejszych instytucji związanych z życiem literackim oraz grup literackich. W wielkim dziele Wincentego Ogrodzińskiego pt. *Dzieje piśmiennictwa śląskiego* (1965), które do druku przygotowali Ludwik Brożek i Zdzisław Hierowski znajduje się *Słownik biograficzny pisarzy śląskich*, który obejmuje 286 nazwisk. Józef Podgóreczny wydał obszerny słownik biograficzny pt. *Niepospolici ludzie Kujaw i Pomorza* (1967).

Dla czytelników bez specjalistycznego przygotowania historyczno-literackiego z wykształceniem średnim lub wyższym innego kierunku wydało wydawnictwo „Wiedza Powszechna” *Mały słownik pisarzy polskich* (cz. 1 1966), który obejmuje życiorysy pisarzy polskich od czasów najdawniejszych aż do narodzin Drugiej Rzeczypospolitej (1918). Układ *Słownika* jest alfabetyczny. Prócz wiadomości biograficznych każde hasło zawiera charakterystykę twórczości i najważniejsze tytuły dzieł. Na końcu *Słownika* znajduje się bibliografia wybranych dzieł krytyczno-literackich.

Wśród słowników biograficznych poświęconych przedstawicielom jednej dziedziny jednym z najobszerniejszych będzie rozpoczęty ostatnio *Słownik filozofów* pod redakcją Ireny Krońskiej, wydawany przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Obejmuje on swym zakresem historię filozofii od starożytności do czasów najnowszych, ze szczególnym uwzględnieniem myślicieli polskich, a także filozofów działających w ostatnich dziesięcioleciach, a nawet ostatnich latach. Prócz filozofów *sensu stricto* znajdują się w nim również ludzie „którzy zajmowali się dociekaniem filozoficznymi na marginesie swojej działalności zasadniczej w innych dziedzinach, naukach humanistycznych i przyrodniczych, w twórczości artystycznej, w praktyce społecznej, którzy nie będąc filozofami, podlegali wpływom filozoficznym lub sami wywierali na rozwój filozofii wpływ często silniejszy niż filozofowie zawodowi”. Będzie to więc słownik duży, bo w sześciu tomach uwzględni około 6 000 osób. W odróżnieniu od innych słowników biograficznych jest on wydawany tzw. metodą holenderską, to znaczy, że w każdym tomie zawierać będzie hasła od A do Z. Porządek alfabetyczny będzie więc obowiązywał w obrębie poszczególnych tomów, a nie w obrębie całości. Odpowiedni system indeksów ułatwi orientowanie się w całości wydawnictwa.

Wielkim wydawnictwem słownikowym jest również publikacja *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Drukarze* — to słownik drukarzy zestawiony w sześciu ciągach alfabetycznych, stanowiących odpowiednik poszczególnych ziem historycznej Polski po unii lubelskiej. „Słownik uwzględnia wszystkich pracowników drukarni, zarówno właścicieli zakładów, ich kierowników (lub prefektów, jeśli chodzi o instytucje zakonne), jak też towarzyszy sztuki drukarskiej oraz wszelkich znanych z imienia czy nazwiska ich pomocników”⁵. Artykuły główne („hasła”) składają się z dwóch części: opisowej i bibliografii przedmiotu. Zasadniczo ograniczono się do „zebrania w drukarniach wszystkich dostępnych obecnie wiadomości i dostarczenia czytelnikowi informacji bibliograficznej, która może go poprowadzić dalej na drodze badawczej”⁶. Jednakże niejako „po drodze” rozwiązano wiele zagadek i problemów, tak że „niejedno spośród opracowań urosło do rozmiarów małej monografii”⁷. Dotychczas ukazały się trzy tomy tego dzieła: *T. 5: Wielkie Księstwo Litewskie*, opracowali A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajowa i W. Krajewski (1959); *T. 6: Małopolska — Ziemie ruskie*, opracowali A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajowa i W. Krajewski (1960); *T. 4: Pomorze*, opracowały A. Kawecka-Gryczowa i K. Korotajowa (1962). Ten ostatni tom jest, bez przesady, prawdziwą rewelacją dla polskiego czytelnika i badacza, gdyż obok haseł osobowych przynosi starannie opracowane hasła topograficzne, w których opisano dzieje drukarni określonego miasta. Założenia i metodę opracowania tego na wskroś oryginalnego dzieła przedstawiła A. Kawecka-Gryczowa we wstępie do 5-tego tomu, a także w oddzielnym referacie.

Sporo cennych wiadomości do dziejów bibliografii przynosi zeszyt próbny *Słownika biograficznego pracowników książki polskiej* (1958) pod red. K. Świerkowskiego, W. Pawlikowskiego i I. Treichel. O planowanych rozmiarach tego słownika daje wyobrażenie ogłoszony osobno pod tym samym tytułem *Wykaz haseł* (Warszawa 1962).

Szeroki zasięg chronologiczny ma *Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych bio-bibliograficzny 1394—1918*, opublikowany w latach 1960—1963 przez K. Millaka.

Największym przedsięwzięciem typu słownikowo-materiałowego będzie publikacja Instytutu Badań Literackich PAN *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, stanowiąca nowoczesną kontynuację dziewięciotomowego wydawnictwa *Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej*. Obejmie

⁵ *Drukarze dawnej Polski ... T. 5: Wielkie Księstwo Litewskie* s. X.

⁶ *Ibidem* s. XI.

⁷ *Ibidem* s. VII.

ono około 20 tomów w sześciu seriach. Dotychczas ukazały się pierwsze tomy serii czwartej: *Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu* (1964—66) i serii piątej: *Literatura okresu Młodej Polski* (1967—68).

Spośród wielu słowników dotyczących jednej dziedziny wiedzy wyróżnia się *Słownik folkloru polskiego* (1965) pod redakcją znakomitego historyka literatury i folklorysty J. Krzyżanowskiego. Zawiera on m. in. około 170 haseł osobowych, zaopatrzonych w przypisy bibliograficzne.

37. BIBLIOGRAFIA KSIĘGARSKA

W Polsce Ludowej nastąpiło uspołecznienie i wydatne rozwinięcie produkcji wydawniczej, a w konsekwencji także rozbudowanie sieci księgarskiej. W porównaniu z okresem dwudziestolecia międzywojennego ogólna liczba tytułów wydawniczych nieznacznie tylko wzrosła, natomiast wzbogaciły się upośledzone dawniej dziedziny piśmiennictwa (literatura naukowa, techniczna, popularnonaukowa i społeczno-polityczna), a ogólna wysokość rocznego nakładu wydawnictw wzrosła około czterokrotnie. Następstwem uspołecznienia ruchu wydawniczego jest wyeliminowanie z działalności wydawniczej żywiołowości i przypadkowości i wprowadzenie zasady planowania oraz specjalizacji wydawniczej. Zamiast kilkuset przeważnie słabych ekonomicznie i konkurujących ze sobą wydawców działa obecnie około 40 wydawców o wyraźnym profilu wydawniczym. Konsekwencją uspołecznienia „rynku wydawniczego” było także uspołecznienie księgarstwa, które ma za zadanie współdziałanie w kształtowaniu nowej kultury przez szerokie udostępnianie książki.

Ważnym czynnikiem w pracy uspołecznionego księgarstwa jest bibliografia księgarska. Ma ona w Polsce piękne tradycje, ale dopiero w Polsce Ludowej powstały warunki dla jej wszechstronnego rozwoju. Bibliografia księgarska tym różni się od innych bibliografii, że rozpatruje książkę nie tylko od strony treści i od strony formalnej, ale dodatkowo jeszcze od strony ekonomicznej, oraz tym, że służy przede wszystkim usprawnieniu bezpośredniej pracy księgarza z książką¹.

W pierwszym okresie po wyzwoleniu władze państwowe nie miały jeszcze własnej, wyraźnie skryształizowanej polityki wydawniczej. Wszystkie przedwojenne firmy wydawnicze otrzymały możliwość wznowienia swej działalności wydawniczej. Toteż powstały w tych latach

¹ M. Jagła: *Zarys bibliografii księgarskiej* s. 90.

rynek wydawniczy cechowała żywiołowość. Produkcja odbywała się bez planu, państwo nie wpływało na kierunek pracy wydawców, nie planowało wydawnictw ani w skali ogólnopństwowej, ani poprzez zrzeszenie wydawców².

Potrzebę informacji bibliograficznej starał się zaspokoić Związek Księgarzy przez wydawanie tzw. „Katalogu Kartkowego” rozsyłanego co 10 dni abonentom, tj. księgarniom i bibliotekom. Ponadto Związek Księgarzy Polskich przyczynił się finansowo do wznowienia bieżącej bibliografii narodowej przystosowanej również do potrzeb księgarstwa, czyli „Przewodnika Bibliograficznego — Urzędowego Wykazu Druków” (por. s. 256).

Zapotrzebowanie na informację bibliograficzną o dawniejszej produkcji wydawniczej znajdującej się w obiegu księgarskim starał się zaspokoić „Komis-Hurt” Gebethnera i Wolffa przez wydanie dwu roczników „Katalogu Składowego” za lata 1947 i 1948 (wydane w latach 1947—49). Objęły one łącznie około 10 000 tytułów, w tym znaczną liczbę książek i broszur przedwojennych uchodzących za wyczerpane. Katalogi te spełniały rolę retrospektywnej bibliografii księgarskiej w układzie typowym dla tego rodzaju bibliografii. Każdy rocznik obejmował: A — spis podstawowy w układzie alfabetycznym, B — spis tytułowy, C — spis przedmiotowy.

Po uspołecznieniu „rynku wydawniczego” i księgarstwa bibliografia księgarska zorganizowana została na zasadach lepiej odpowiadających nowym potrzebom i zadaniom. Z początkiem 1950 r. przy Dyrekcji Naczelnej „Domu Książki” powstał Ośrodek Bibliografii Księgarskiej, który od maja 1950 r. zaczął wydawać tygodniowy „Biuletyn Nowości”. Była to bieżąca bibliografia księgarska. Od 1 stycznia 1952 r. zmieniono nazwę tego wydawnictwa na „Kartkowy Katalog Nowości”.

Od lutego 1952 ukazuje się bieżąca bibliografia prospektywna. Początkowo miała ona tytuł „Nowości w Druku — Arkusz zamówień”, wkrótce zmieniony na „Zapowiedzi Wydawnicze”. Informuje ona o książkach znajdujących się dopiero w druku i mających się ukazać za kilka tygodni lub miesięcy. „Zapowiedzi” mają układ działowy, a adnotacje treściowe opracowane są na podstawie informacji wydawnictwa wydającego daną publikację.

W 1951 roku „Dom Książki” rozbudował własny ośrodek bibliograficzny i wyposażył go w odpowiedni warsztat bibliograficzny, co umożliwiło mu podjęcie prac nad pierwszym „Katalogiem Składowym”. Na

² Por. A. Bromberg: *Książki i wydawcy* wyd. 1 s. 11.

zrąb tego „Katalogu” złożył się kilkuletni rejestr książek (z wyłączeniem książek wyczerpanych) i roczny rejestr nowości wydawniczych. Pierwszy „Katalog Składowy Książek i Nut 1951” ukazał się w 1952 r., a jego redakcję stanowili Michał Jagła, Czesław Gutry i Kazimierz Osmólski. Katalog obejmował 4 części: 1 Autorski spis alfabetyczny książek, 2 Autorski spis alfabetyczny nut, 3 Tytułowy spis książek, 4 Tytułowy spis nut. W katalogu tym zarejestrowano około 14 000 wydań książek i nut, znajdujących się w obiegu księgarskim w dniu 31 grudnia 1951 roku. Po kilku latach, wskutek reorganizacji księgarstwa, Księgarski Ośrodek Bibliograficzny podporządkowany został Składnicy Księgarskiej w Warszawie. Wydaje on pod firmą tego przedsiębiorstwa „Katalog Składowy” w trzech częściach, ukazujących się w oddzielnych woluminach. Pierwszy, a zarazem najobszerniejszy tom tego katalogu to spis autorsko-tytułowy. Wykazuje on w jednym szeregu alfabetycznym książki, mapy i ryciny znajdujące w magazynach Składnicy Księgarskiej na koniec pierwszej połowy danego roku. Drugi tom „Katalogu Składowego” to spis przedmiotowy, który wykazuje wszystkie druki zarejestrowane w spisie autorskim. Wreszcie trzeci tom „Katalogu” zawiera spis działowy całej produkcji wydawniczej (książki i nuty) danego roku. Trzeci tom jest więc uzupełnieniem dwu tomów poprzednich. Układ spisu działowego jest bardziej zróżnicowany niż w „Przewodniku Bibliograficznym”. Ostatnio pierwszy tom „Katalogu Składowego” ukazał się pod tytułem: „Alfabetyczny Katalog Składowy 1966”.

Drugi jego tom stanowi „Działowy Katalog Nowości roku 1966” (1967). Składnica Księgarska wydaje również bibliografie tematyczne i zagadnieniowe, a także miesięcznik „Przegląd Wydawnictw Technicznych i Gospodarczych”.

Od 30 października 1949 r. ukazuje się jedyna w Polsce ogólna, bieżąca bibliografia adnotowana książek i nut, które znajdują się w obiegu księgarskim pt. „Nowe Książki”. Wychodzi ona dwa razy w miesiącu. Czasopismo to przechodziło różne przemiany, zanim od 1 stycznia 1957 r. przyjęło obecną postać czasopisma krytyczno-bibliograficznego, nawiązującego do tradycji miesięcznika „Nowa Książka”. „Nowe Książki” mają dwa główne działy: krytyczno-recenzyjny i bibliograficzny. Dział krytyczny zawiera w każdym zeszycie około 30 recenzji i obszerniejszych omówień. Dział bibliograficzny pt. *Przegląd nowości wydawniczych* zawiera opisy bibliograficzne (częściowo z adnotacjami) około 120 książek w układzie działowym, według klasyfikacji stosowanej w „Przewodniku Bibliograficznym”. Każda pozycja jest oznaczona symbolem klasyfikacji dziesiątej. Każdy zeszyt „Nowych

Książek” zaopatrzone jest w skorowidz alfabetyczny. Od 1953 r. do każdego rocznika wydawany jest w oddzielnej broszurze skorowidz alfabetyczny i działowy³.

Dom Książki w porozumieniu z Polskim Towarzystwem Wydawców Książek wydaje od kwietnia 1963 r. tygodnik informacyjno-bibliograficzny pt. „Przegląd Księgarski i Wydawniczy”. Zamieszcza on informacje o nowościach wydawniczych i adnotowane informacje o książkach znajdujących się w druku.

Ważnym składnikiem bibliografii księgarskiej są roczne lub perspektywiczne plany wydawnicze poszczególnych wydawnictw. Po raz pierwszy wydano projekt *Tytułowego planu wydawniczego* na rok 1952 w układzie według wydawców i według działów bibliograficznych. Drukowanie łączne planów poszczególnych wydawców okazało się niewygodne i dlatego od 1954 r. poszczególne instytucje wydawnicze publikują tytułowe plany wydawnicze oddzielnie⁴. Niektóre wydawnictwa ogłaszają periodyczne biuletyny informacyjne, a Wydawnictwa Naukowo-Techniczne wydają od lat adnotowany biuletyn bibliograficzny pt. „Książka Techniczna”, opatrzone symbolami klasyfikacji dziesiątej. Informatorem bibliograficznym kilku wydawnictw jest biuletyn „Książka w Szkole”.

Cały szereg instytucji wydawniczych wydało w ostatnich latach retrospektywne katalogi swych wydawnictw. Na baczniejszą uwagę zasługują przede wszystkim *Bibliografia publikacji Wydawnictwa Literackiego 1953—1967* (1968), *Katalog Państwowego Wydawnictwa Naukowego 1951—1960* (1962) oraz *Katalog PWN za rok 1965* zawierający także indeksy do katalogów 1951—1965 (1966), *Katalog Państwowego Instytutu Wydawniczego 1946—1966* (1966), a także katalogi Polskiego Wydawnictwa Muzycznego. Przykładem specjalnej retrospektywnej bibliografii księgarskiej jest katalog pt. *Książka katolicka w Polsce 1945—1965. Spis bibliograficzny*. Opracowała Maria Pszczołkowska. *Przedmowa* K. Górski (1966). Spis obejmuje 4567 pozycji w 19 działach. Z uwagi na zakres wydawnictwa interesujący jest *Katalog wydawnictw Ossolineum 1946—1966* (1967).

Do bibliografii księgarskiej należą również publikacje informacyjne o gazetach i czasopismach. W Polsce Ludowej ukazuje się około 50 gazet i około 700 czasopism. Największym wydawnictwem prasowym jest Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa” (RSW „Prasa”). Upo-

³ Obszerniej o bibliografii księgarskiej w Polsce Ludowej J. Korpała: *O bibliografiach dla wszystkich. Poradnik-informator*.

⁴ M. Jagła op. cit. s. 122.

wszechnianiem prasy w Polsce, eksportem prasy polskiej za granicę i sprowadzaniem prasy zagranicznej dla czytelnika polskiego zajmuje się „Ruch”. Biuro Wydawniczo-Propagandowe „Ruch” wydaje „Katalog Prasy Polskiej”. Główny trzon tego „Katalogu” stanowi *Spis działowy adnotowany dzienników i czasopism*, który wymienia na początku gazety, następnie zaś czasopisma zgrupowane w 22 działach. Każdy tytuł opatrzone jest danymi bibliograficznymi oraz notką informującą o jego treści i przeznaczeniu czytelniczym⁵. „Ruch” wydaje również dwa razy do roku „Cennik Dzienników i Czasopism w Prenumeracie i w Sprzedaży Egzemplarzowej”.

Odrębne miejsce należy się teorii i metodyce bibliografii księgarskiej. Księgarstwo ma niejedną piękną kartę w dziejach bibliografii, o czym wspominało się wielokrotnie. W Polsce Ludowej korzysta ono bardzo szeroko z usług bibliografii, a także zorganizowało na własny użytek księgarską służbę bibliograficzną. Szkolenie i doksztalcanie kadr księgarskich stało się bodźcem do opracowania niezbędnych podręczników bibliografii i metodyki bibliografii księgarskiej.

Na uwagę zasługują tutaj trzy pozycje: Michała Jagły *Zarys bibliografii księgarskiej* (1954 „Biblioteka Szkolenia Księgarskiego nr 2”), Feliksa Czarneckiego *Bibliografia księgarska* (1956) oraz Feliksa Czarneckiego i Antoniego Sójki *Metodyka bibliografii księgarskiej* (1966).

Michał Jagła opracował dla celów szkoleniowych zwięzły *Zarys bibliografii księgarskiej*, w którym cały materiał zgrupował w pięciu rozdziałach traktujących o zadaniach, przedmiocie i metodyce bibliografii, o ważniejszych publikacjach bibliograficznych i organizacji służby bibliograficznej, o cechach charakterystycznych bibliografii księgarskiej, katalogach, a wreszcie o organizacji księgarskiej służby bibliograficznej i ośrodku bibliografii księgarskiej. Autor korzystał oczywiście z prac dotyczących ogólnej metodyki bibliografii, ale w rozdziałach traktujących o specjalnych zagadnieniach bibliografii księgarskiej zmuszony był z braku źródeł odwołać się całkowicie do praktyki księgarskiej, starając się z jej doświadczeń wyciągnąć wnioski i sformułować pewne uogólnienia.

Podobne zagadnienie przedstawił dla celów szkoleniowych Feliks Czarnecki w publikacji *Bibliografia księgarska*, stanowiącej poradnik metodyczny dla uczestników Zaocznego Technikum Księgarskiego. Po-

⁵ M. Burbianka (*Dorobek...* s. 421) zwraca uwagę, że układ działowy tego *Katalogu* nie jest przeprowadzony konsekwentnie, gdyż występują w nim działy logicznie niewspółrzędne. Ponadto metoda zbierania materiału przesądza o niekompletności *Katalogu*.

radnik ten obejmuje m. in. takie zagadnienia jak: pojęcie i dzieje bibliografii, metodyka bibliografii, publikacje bibliograficzne.

Dalszym krokiem w rozwoju teorii i metodyki bibliografii księgarskiej jest publikacja F. Czarneckiego i A. Sójki *Metodyka bibliografii księgarskiej* wydana w postaci skryptu. Główną część tej publikacji zajmuje charakterystyka różnych rodzajów spisów książek (publikacje bibliograficzne), a w szczególności różnych bibliografii księgarskich.

O ruchu wydawniczym w Polsce informuje książka Adama Bromberga *Książki i wydawcy* (1958). W pierwszym wydaniu podawała ona informacje o ruchu wydawniczym w Polsce Ludowej w latach 1944—1956. Poważna jej część zawierała wówczas informacje o instytucjach wydawniczych i zestawienia oparte na katalogach składowych Domu Książki. W nowym wydaniu (1966) stanowi ona próbę analizy statystyczno-bibliograficznej ruchu wydawniczego dwudziestolecia 1944—1964. Materiał zgrupowany jest w dwóch częściach. Pierwsza daje zarys historyczny ruchu wydawniczego w Polsce Ludowej, druga zaś przegląd działów bibliograficznych produkcji wydawniczej. Książka jest bogato udokumentowana wykresami i zestawieniami statystycznymi.

38. BIBLIOGRAFIA ZALECAJĄCA

Znamiennym przejawem rewolucji kulturalnej, jaka dokonała się w Polsce Ludowej, jest szerokie udostępnienie książki i prasy oraz upowszechnienie czytelnictwa. Proces demokratyzacji książki i umasowienia czytelnictwa wywołał potrzebę opracowywania pomocy metodyczno-bibliograficznych zarówno dla bibliotekarzy, jak i dla czytelników. Wkrótce po zorganizowaniu sieci bibliotek okazało się, że nie można poprzestać na zorganizowaniu bibliotek i wyposażeniu ich w katalogi, że trzeba czytelnikom pomagać w wyborze właściwej lektury. Te potrzeby życia spowodowały wzrost zainteresowania nową gałęzią bibliografii, tzw. bibliografią zalecającą.

Bibliografia zalecająca nie jest zjawiskiem zupełnie nowym, gdyż od dawna wydawano drukiem różnego rodzaju zestawienia (katalogi) książek zalecanych do czytania. Nowa jest tylko nazwa na oznaczenie tego rodzaju zestawień bibliograficznych. Dzisiaj, mówiąc o bibliografii zalecającej, mamy na myśli zestawienia piśmiennictwa opracowane jako pomoc dla szeroko pojętej propagandy książki, która jest środkiem podnoszenia poziomu wiedzy ogólnej i zawodowej określonego

czytelnika oraz wyrabiania i utrwalania w nim naukowego poglądu na świat¹.

Bibliografia zalecająca jest ściśle związana przede wszystkim z czytelnictwem powszechnym, masowym i służy zarówno zaspokajaniu istniejących już potrzeb umysłowych i czytelniczych szerokich kręgów czytelników, jak i pobudzaniu zainteresowań i potrzeb czytelniczych. U nas bibliografia zalecająca ma szczególnie ważne zadania oświatowe i wychowawcze. Ma ona służyć różnym kręgom czytelników i ułatwić im dobór odpowiedniej lektury. Tematycznie obejmuje ona, a przynajmniej obejmować powinna, wszystkie zakresy wiedzy i nauki, których znajomość może być potrzebna w dzisiejszych czasach wielkich przemian. Ma ona służyć ludziom różnych zawodów, posiadającym różne wykształcenie i zainteresowania — od początkującego samouka — do specjalisty. Posiada zaś różne formy — od ulotki do dzieł wielotomowych, stosuje różne metody — od bardzo prostych do złożonych. Stara się jak najbardziej ułatwić pracę człowieka, który z ufnością sięga po książkę, szukając w niej rady i wskazówek².

Bibliografia zalecająca najbardziej rozwinęła się w Związku Radzieckim³. Świadczy o tym duża liczba publikowanych tytułów (kilkaset rocznie), różnorodność typów ukazujących się tam bibliografii zalecających, a także podejmowanie dyskusji i prac teoretycznych na ten temat. Centralnym ośrodkiem prac bibliograficznych tego typu jest od 1940 r. Biblioteka im. Lenina w Moskwie, która wydaje w szeregu serii bibliografie zalecające różnych, ściśle określonych rodzajów (poradniki, bibliografie osobowe, plany czytania, pogadanki o książkach). Bibliotece Lenina pomagają w tej pracy Biblioteka im. Sałtykowa — Szczerdina w Leningradzie, biblioteki narodowe innych republik, a także biblioteki specjalne. W latach 1956—58 ukazało się w ZSRR około 1500 tego typu bibliografij.

Brak poradników i bibliografii zalecających starał się wypełnić Ludowy Instytut Oświaty i Kultury (później Towarzystwo Uniwersytetu Ludowego i Robotniczego), rozpoczynając z końcem 1946 r. wydawanie „Przewodnika Literackiego i Naukowego” jako kwartalnika (pod redakcją W. Dąbrowskiej). W przedmowie do pierwszego zeszytu określono wydawnictwo jako bibliografię selekcyjną, zastrzegając się przed nazy-

¹ A. Wróblewski: *Stan i zadania bibliografii zalecającej w Polsce Ludowej* s. 34.

² A. Wróblewski op. cit. s. 35.

³ Por. A. Wróblewski: *Bibliografia zalecająca a czytelnictwo (Z doświadczeń radzieckich)*.

waniem jej bibliografią zalecającą (rekomendacyjną). Poszczególne pozycje opatrywane były adnotacjami, których zadaniem było wydobyć cechy indywidualnych danej publikacji. „Przewodnik Literacki i Naukowy” ukazywał się w nieregularnych odstępach czasu do połowy 1950 r., przynosząc w ostatnim tomie (czwartym) bibliografię do końca 1949 roku. Miejsce „Przewodnika” zajęło nowe czasopismo bibliograficzne „Nowe Książki”, o którym była mowa w rozdziale poprzednim. Wobec braku bibliografii zalecającej dla celów szkolenia i samokształcenia ideologicznego Biblioteka KC PPR, wydawała początkowo (od października 1946) „Biuletyn Biblioteczny”, a później (1948) „Biuletyn Bibliograficzny”, który podawał bibliografię tematyczną i zagadnieniową. Ostatni zeszyt „Biuletynu” ukazał się w 1950 roku.

Początki bibliografii zalecającej w Polsce Ludowej były skromne i znacznie opóźnione w stosunku do rozwoju sieci bibliotek powszechnych, która do końca 1951 roku pokryła cały kraj bibliotekami gminnymi i punktami bibliotecznymi. W latach 1951—1953 ukazało się zaledwie kilka bibliografii zalecających. Głównym ośrodkiem prac nad bibliografią zalecającą w Polsce jest Biblioteka Narodowa, a w szczególności powołany w listopadzie 1953 r. Zakład Bibliografii Zalecającej Instytutu Bibliograficznego. Zakład ten opracowuje coroczne zestawienia w postaci rocznika bibliograficznego pt. „Literatura Piękna” (R. 1:1954). Jest to adnotowana bibliografia wszystkich wydanych w danym roku dzieł literackich, zarówno polskich, jak i przekładów z języków obcych. Obejmuje więc powieści, opowiadania, eseje, felietony, reportaże, poezje, dramaty, satyrę, pamiętniki, wspomnienia, listy i dzienniki. Adnotacje uzupełnione są zestawieniami recenzji i omówień twórczości danych autorów. Począwszy od rocznika 1956 „Literatura Piękna” uwzględnia w oddzielnej części literaturę dla dzieci i młodzieży. Ze względu na potrzeby bibliotek szkolnych i dziecięcych ta część bibliografii ukazuje się również osobno (jako odbitka).

Zakład Bibliografii Zalecającej opracował i wydał od 1954 r. kilkadziesiąt poradników bibliograficznych o tematyce związanej z aktualnymi rocznicami, np. *Wrzesień 1939* — opr. M. Getter (1959, 2 wyd. 1964), *Powstanie styczniowe 1863* — opr. Z. Ćwiek (1963), *O walkach Ludowego Wojska Polskiego 1943—1945* — opr. M. Getter (1963), *Męczeństwo i walka Żydów w latach okupacji* — opr. B. Mark (1963). Stosunkowo najwięcej tych poradników bibliograficznych poświęconych jest życiu i twórczości wybitnych pisarzy: *Adam Mickiewicz 1798—1855* (1955), *Juliusz Słowacki 1809—1849* — opr. M. Terajewicz (1959), *Eliza Orzeszkowa* — opr. W. Michalak (1961, 2 wyd. 1966), *Bolesław Prus* —

opr. S. Melkowski (1962, 2 wyd. 1964), *Maria Konopnicka* — opr. I. Szczenińska-Gołąbek (1956, 2 wyd. 1965), *Stefan Żeromski* — opr. J. Kądziała (1964), *O Leonie Kruczkowskim* — opr. Z. Macużanka (1964), *O Julianie Tuwimie* — opr. J. Stradecki (1964), *O Władysławie Broniewskim* — opr. F. Lichodziejewska (1964). Inne poradniki dotyczą tematyki interesującej określone grupy czytelników, np. *Kobieta wczoraj i dziś* (1954), *Informator dla rolnika-hodowcy* (1954), *Rady dla kobiet i matek* (1955), *Poznajemy plastykę* (1964) — opracował zespół Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Poznaniu, zredagowano w Instytucie Bibliograficznym Biblioteki Narodowej. Ta bibliografia przeznaczona jest dla jak najszerszych kręgów czytelników.

Opracowywaniem bibliografii zalecających zajmują się również wojewódzkie i miejskie biblioteki publiczne oraz biblioteki wielkomiejskie. Najczęściej prace te wykonują one na użytek własnej sieci bibliotecznej. Niektóre z takich bibliografii zalecających jak np. opracowane w dziale informacyjno-bibliograficznym Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gdańsku (*Z książką w świat* 1960, *Z książką przez stulecia* 1960 opracowane przez W. Andrusiak, H. Karabin, M. Czerniewską) lub przez zespół Miejskiej Biblioteki Publicznej w Krakowie (*Technika i wynalazki* 1963, opr. A. Jaworska, J. Kołataj, J. Korpała, S. Płużczewski, J. Słomczyński) ukazały się w postaci drukowanej z ilustracjami. Dotychczas jednak wielkie biblioteki powszechne niewystarczająco zajmują się bibliografią zalecającą⁴.

Brak bibliografii zalecających w niektórych działach piśmiennictwa zastępują adnotowane reklamowe katalogi księgarskie i wydawnicze. Bywają one bardzo przydatne szczególnie dla bibliotekarzy jako źródło informacji, ale oddają usługi również w pracy z czytelnikiem. Przykładowo wymienić tu trzeba: *Technika dla wszystkich* (1960), *Książka radziecka w przekładach polskich* (1961), *W XX rocznicę powstania PPR* (1962). Dla pracowników sieci księgarskiej zatrudnionych przy sprzedaży Lesław Bartelski opracował słownik-informator *Polscy pisarze współcześni* (1965).

Odrębną formą bibliografii zalecających są katalogi wzorcowe przeznaczone dla bibliotekarzy. Mają one pomagać przy uzupełnianiu zasobów bibliotecznych; zawierają przykładowy zestaw księgozbioru dla określonego typu biblioteki. Opracowywaniem katalogów wzorcowych dla bibliotek powszechnych zajmuje się Instytut Książki i Czytelnicstwa Biblioteki Narodowej. Wydał on trzytomowy katalog pt. *Książki*

⁴ Por. K. Ramlau-Klekowska: *Bibliografia zalecająca* s. 289.

dla bibliotek (T. 1: *Literatura piękna*; T. 2: *Literatura dla młodzieży*; T. 3: *Literatura popularnonaukowa i materiały audiowizualne* (1959—1962), opracowany przez W. Dąbrowską, L. Opławską i K. Siekierycz. Katalogami wzorcowymi są również *Księgozbiór podręczny biblioteki gromadzkiej* (1964) i *Księgozbiór podręczny biblioteki miejskiej oraz powiatowej i miejskiej* (1964), opracowane w tymże Instytucie.

Szczególnie cenionym przez bibliotekarzy wydawnictwem bibliograficznym o charakterze zalecającym są centralnie drukowane adnotowane karty katalogowe opracowywane w Zakładzie Bibliografii Zalecającej Instytutu Bibliograficznego Biblioteki Narodowej. Są one wykorzystywane do tworzenia zalecających kartotek tematycznych, do wystaw i w akcji propagandowo-informacyjnej.

Zalecaniem piśmiennictwa z różnych dziedzin wiedzy i literatury zajmuje się stale „Poradnik Bibliotekarza”, który zamieszcza adnotowane zestawienia tematyczne lub przeglądy literatury, co ułatwia opracowywanie bibliografii zalecających.

39. SŁUŻBA INFORMACYJNO-BIBLIOGRAFICZNA I DOKUMENTACYJNA

Postęp nauki w XX stuleciu, a zwłaszcza w okresie ostatniego dwudziestolecia, sprawił, że bibliografia musi dostosowywać się do nowych zadań, jakie postawiły przed nią nieustannie zwiększające się potrzeby nauki, techniki i gospodarki narodowej. W okresie międzywojennym trwałe formy organizacyjne miała jedynie bieżąca bibliografia narodowa. Natomiast w Polsce Ludowej, w rezultacie ścisłego powiązania bibliografii z konkretnymi zadaniami życia, nastąpił żywiołowy wręcz rozwój wszystkich rodzajów bibliografii. Powstały nowe typy bibliografii (bibliografia dokumentacyjna, analityczna, selekcyjna, zalecająca), a przede wszystkim rozwinęła się wszechstronnie służba informacyjno-bibliograficzna, która objęła wszystkie dziedziny wiedzy, życia i gospodarki. Przez długi okres czasu bibliografie powstawały niejako na marginesie działalności bibliotecznej, bibliofilstwa lub pracy naukowej w jakiejś dziedzinie, stanowiąc jak gdyby jej produkt uboczny¹. Dzisiaj sytuacja uległa zmianie — to właśnie bibliografia w postaci służby informacyjno-bibliograficznej stała się ważnym czynnikiem dalszego postępu nauki, kultury i techniki.

Ośrodkami służby informacyjno-bibliograficznej są biblioteki ogólne

¹ M. Dembowska: *Dokumentacja i informacja naukowa* s. 27.

i specjalne, zarówno naukowe, jak i powszechne. We wszystkich bibliotekach naukowych działają odrębne działy informacyjno-bibliograficzne. Podobne jednostki organizacyjne powstały w wyniku konferencji krynickiej (1951) również w wojewódzkich i wielkomijskich bibliotekach publicznych. Największym i najważniejszym ośrodkiem bibliotecznej służby informacyjnej jest Zakład Informacji Naukowej Biblioteki Narodowej w Warszawie. Do jego zadań, poza działalnością informacyjną, należy szkolenie kadr i koordynacja służby informacyjnej w skali krajowej. Biblioteki naukowe, chociaż już od dawna udzielały informacji pracownikom naukowym, do zorganizowanej szeroko służby informacyjno-bibliograficznej włączyły się dopiero po konferencji krynickiej dyrektorów bibliotek naukowych, wojewódzkich i wielkomijskich w 1951 r. Ułatwiło to bibliotekom powszechnym i ich czytelnikom uzyskanie pomocy na odpowiednim poziomie i udostępniło bogate zbiory bibliotek naukowych wszystkim potrzebującym. Zakład Informacji Naukowej BN prowadzi wielokierunkową działalność informacyjną głównie w zakresie nauk humanistycznych w oparciu o bogate zbiory Biblioteki Narodowej, księgozbiór bibliograficzny Instytutu Bibliograficznego i liczne kartoteki. Odbiorcami informacji są zarówno instytucje, jak i osoby prywatne w kraju i za granicą. W Zakładzie istnieje sekcja koordynacji pracy ośrodków informacyjnych. Sekcja ta opracowuje i wydaje od 14 lat „Wykaz Tematyczny Ważniejszych Zestawień Bibliograficznych Wykonanych przez Biblioteki i Instytuty Naukowe”. Jest on powielany i rozsyłany do bibliotek naukowych i instytutów oraz do bibliotek powszechnych, z powiatowymi włącznie. Nałożony przez Ministerstwo Kultury i Sztuki na biblioteki obowiązek przysyłania do Biblioteki Narodowej tematyki zestawień bibliograficznych nie jest wypełniany zadowalająco².

W celu ułatwienia bibliotekom racjonalnego kierowania kwerend w skali ogólnokrajowej Biblioteka Narodowa wydała publikację Mirosławy Kocięckiej *Biblioteczna służba informacyjna. Wykaz ośrodków* (1963). Wykaz opracowano w Zakładzie Informacji Naukowej na podstawie odpowiedzi na ankietę samych bibliotek, które wskazały dziedzinę, z jakich podejmują się służyć informacją. Uwzględnia on 167 bibliotek pełniących służbę informacyjną. W liczbie tej jest 60 bibliotek ogólnych, które udzielają informacji z różnych dziedzin wiedzy. Rozmieszczenie punktów informacji na terenie kraju jest stosunkowo dość równomierne.

² M. Kocięcka: *Organizacja służby informacyjnej w bibliotekach ogólnych w Polsce* s. 252.

W działalności informacyjnej bibliotek polskich można wyróżnić trzy zasadnicze formy. Pierwsza z nich to opracowywanie i publikowanie informacji o bieżącym piśmiennictwie polskim i zagranicznym. Druga forma ma postać tzw. informacji zbiorowej, propagandy książki i biblioteki, trzecia forma — to informacja indywidualna na konkretne pytania czytelnika. Najpowszechniejszym typem publikacji opracowywanych przez biblioteki są wykazy nowych nabytków polskich i zagranicznych. Opracowują je i wydają przeważnie w postaci powielanej niemal wszystkie biblioteki uniwersyteckie, Biblioteka Śląska, niektóre biblioteki PAN i towarzystw naukowych, a także biblioteki wojewódzkie i wielkomięskie. Biblioteka Jagiellońska ogłasza *Wykaz ważniejszych przybytków* w „Biuletynie Biblioteki Jagiellońskiej”, a Biblioteka Śląska — w „Biuletynie Informacyjnym Biblioteki Śląskiej”. Niektóre biblioteki ogłaszają materiały informacyjno-dokumentacyjne dotyczące swych zbiorów w periodycznych wydawnictwach („Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, „Ze Skarbcza Kultury”, Ossolineum we Wrocławiu).

Najczęściej stosowaną formą informacji zbiorowej są wystawy biblioteczne (nowości lub tematyczne). W bibliotekach różnych typów zorganizowano z okazji rocznic kulturalnych szereg wielkich wystaw okolicznościowych przeznaczonych dla szerokich kręgów społeczeństwa, a także opublikowano katalogi bibliograficzno-dokumentacyjne tych wystaw. Ze względu na tematykę godne uwagi są choćby niektóre katalogi: T. Mikulski *Literatura polska w autografach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu* (1947), A. Semkowicz *Katalog wystawy jubileuszowej 150-lecia urodzin A. Mickiewicza* (1949), M. Tyrowicz *Katalog wystawy historycznej Wiosna Ludów 1846—1849* (1948), F. Korpałowa *Wystawa prasy krakowskiej od gazet pisanych do roku 1914* (1958), odb. z „Prasy Współczesnej i Dawnej”, S. Wojciechowski i S. Oczkowski *Katalog exlibrisu lubelskiego dawnego i nowego* (1959), A. Lewicka-Kamińska *Druki krakowskie XVI w. w języku polskim* (1961), A. Kawecka-Gryczowa *Czterysta pięćdziesiąt lat drukowanej książki polskiej* (1963). Oczywiście ukazało się znacznie więcej katalogów interesujących wystaw bibliotecznych.

W okresie dwudziestolecia Polski Ludowej informacja zbiorowa upowszechniła i wzbogaciła swe formy, jednakże doświadczenie wskazuje, że wciąż nie może ona nadążyć za potrzebami wysuwanymi przez życie, z drugiej zaś strony lawinowy rozwój różnego typu pomocy bibliograficznych i informacyjnych wymaga specjalnego przygotowania czytelników do posługiwania się nimi. W bibliotekach uniwersalnych troska o to, aby bibliografia trafiła do rąk użytkownika, dla którego

została przeznaczona, ciąży jeszcze ciągle na informacji indywidualnej³.

Informacja indywidualna zależy od formy zgłaszania zapytań (ustne, pisemne, telefoniczne). U nas ogromna większość zgłoszeń przyjmowanych ma formę ustnych zapytań. Zgłoszenia w formie pisemnej w bibliotekach ogólnych (zwłaszcza uniwersyteckich) stanowią od 5—35% ogółu. Biblioteki wojewódzkie, pracujące głównie na użytek bibliotek powiatowych, miejskich i gromadzkich, otrzymują niemal wyłącznie kwerendy pisemne. Największe możliwości udzielania odpowiedzi na kwerendy pisemne ma Zakład Informacji Naukowej Biblioteki Narodowej dzięki zbiorom i kartotekom tej biblioteki. Może on służyć szybką odpowiedzią na pytania, które w innych bibliotekach wymagałyby żmudnych i długotrwałych poszukiwań⁴. Jednakże zbyt wiele czasu pracownikom tego Zakładu pochłaniają odpowiedzi na kwerendy zgłaszane przez małe biblioteki, które omijają bliższe sobie biblioteki powiatowe i wojewódzkie, mimo że mogłyby przez nie być pozytywnie załatwione.

Podstawą źródłową działalności informacyjnej bibliotek są odpowiednio kompletowane księgozbiory podręczne bibliotecznych ośrodków informacji, katalogi biblioteczne i centralne oraz kartoteki bibliograficzne i tekstowe opracowywane w bibliotekach. Na sesji poświęconej bibliotecznej służbie informacyjnej a zorganizowanej przez Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich (1965), W. Frontczakowa i J. Jaworska w referacie opracowanym przy współudziale K. Macińskiej i J. Przygodzkiej (*Warsztat pracy bibliotecznej służby informacyjnej*) podkreśliły, że odczuwa się potrzebę katalogów wzorcowych księgozbiorów informacyjnych dla poszczególnych typów bibliotek, a także brak ogólnego informatora o najważniejszych wydawnictwach informacyjnych. Dla szerokiego kręgu czytelników, młodzieży studiującej i bibliotekarzy bibliotek powszechnych takim informatorem może być publikacja autora tej książki: *O bibliografiach — dla wszystkich* (1964), która informuje o bibliotekach, bibliografiach, służbie informacyjno-bibliograficznej, bibliografii księgarskiej i różnych wydawnictwach informacyjnych.

Dużą pomocą w racjonalnym załatwianiu kwerend są informatory o poszczególnych bibliotekach oraz o bibliotekach poszczególnych regionów, środowisk i pionów specjalistycznych. Ogłoszono szereg takich informatorów. Najważniejszym z nich jest *Informator o bibliotekach w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* opracowany w Instytucie Książki

³ M. Manteufflowa: *Formy i metody służby informacyjnej w bibliotece uniwersalnej* s. 273.

⁴ M. Kocięcka op. cit. s. 252.

i Czytelnictwa przez A. Łuczyńską i H. Wiącek (1961). Z innych informatorów godne uwagi są: *Biblioteka Narodowa. Informator dla czytelników* (1963), W. Żukowska *Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy* (1961), J. Pieniążek *Informator o bibliotekach krakowskich* (1961), G. Groebl *Przewodnik po bibliotekach województwa katowickiego* (1959), I. Bar *Przewodnik po Bibliotece Jagiellońskiej* (1964).

Mimo wielkiego rozwoju i różnorodności form działania biblioteczna służba informacyjna nie nadąża za potrzebami życia, a zwłaszcza techniki i gospodarki. Wielkie przemiany, jakie dokonały się w ostatnich dziesięciokilkuletnich latach w nauce, technice i przemyśle oddziaływały także na sytuację bibliotek. Zaspokojenie nowych potrzeb zgłaszanych przez badaczy na polu nauk ścisłych i stosowanych, przez inżynierów i konstruktorów przekraczało możliwości tradycyjnych bibliotek⁵. Z drugiej zaś strony „postęp nauki i techniki oraz opierającej się na ich wynikach produkcji uzależniony został od pełnej, szybkiej i aktualnej informacji o najnowszych rezultatach naukowych oraz o możliwości ich praktycznych zastosowań, o nowych typach maszyn fabrycznych, urządzeń technicznych i aparatów naukowych”⁶. Warunki obiektywne (materiałowe, techniczne i organizacyjne) uniemożliwiły bibliotekom ogólnym dostosowanie się do nowych potrzeb i zaspokojenie żądań nowej kategorii użytkowników. Nie mogły one opanować napływu nowej kategorii dokumentów i materiałów bibliotecznych i nie zdołały zorganizować sprawnie działającej wielokierunkowej służby informacyjnej i dokumentacyjnej⁷.

W związku z tymi potrzebami wykształciła się odrębna służba dokumentacyjno-informacyjna. Centralnym ośrodkiem i koordynatorem tej służby jest u nas Centralny Instytut Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonomicznej (CIINTE) (por. s. 255). Podstawowymi ogniwami informacji naukowo-technicznej są resortowe, branżowe i zakładowe ośrodki informacyjne (instytuty), które opracowują i wydają materiały informacyjne w postaci przeglądów dokumentacyjnych, biuletynów informacyjnych (bibliograficznych), kart dokumentacyjnych i innych form informacji rzeczowej. W przeglądach dokumentacyjno-informacyjnych drukowanych w czasopiśmie fachowych lub w samoistnych biuletynach informacyjnych, rozpowszechnianych przeważnie w postaci powielanej, zamieszczają one przeciętnie 15—30 pozycji, podając szczegółowe dane bibliograficzne oraz obszerne analizy wykazywanych publi-

⁵ M. Dembowska op. cit. s. 28—29.

⁶ M. Dembowska op. cit. s. 26.

⁷ Por. M. Dembowska op. cit. s. 27 oraz H. Uniejewska: *Organizacja służby informacyjnej bibliotek polskich w okresie 1945—1965*.

kacji. CIINTE wydaje kilka czasopism informacyjnych, z których na szczególną uwagę bibliografa zasługują „Aktualne Problemy Informacji i Dokumentacji” oraz „Przegląd Piśmiennictwa Zagadnień Informacji”.

Trzecim centralnym ośrodkiem służby informacyjnej po Bibliotece Narodowej i CIINTE jest Ośrodek Dokumentacji i Informacji Naukowej Polskiej Akademii Nauk, który organizuje i koordynuje działalność dokumentacyjno-informacyjną prowadzoną przez placówki Akademii. Ośrodek wydaje „Biuletyn Ośrodka Dokumentacji i Informacji PAN”, a także informuje zagranicę o polskiej produkcji naukowej poprzez: „Quarterly Review of Scientific Publications” i o zawartości bieżących czasopism naukowych w publikacji pt. „Polish Scientific Periodicals. Current Contents with Author Directory”. Dział Dokumentacji Naukowej Ośrodka rejestruje prace bibliograficzne i dokumentacyjne prowadzone i podejmowane przez placówki naukowe PAN. Ważnym przedsięwzięciem Ośrodka w zakresie informacji naukowej było wydawanie „Polskiej Bibliografii Analitycznej”. Wszelkie prace informacyjne w zakresie poszczególnych dyscyplin naukowych prowadzone są przez ośrodki istniejące przy placówkach naukowych PAN.

W organizacji służby informacyjnej w Polsce coraz większą rolę odgrywa Komitet Nauki i Techniki powołany w 1963 r., któremu ustawowo powierzono poważne zadania w zakresie organizowania i koordynacji informacji naukowo-technicznej i ekonomicznej w kraju⁸. Tymczasem jednak stwierdza się na podstawie badań ankietowych, że „obecny stan organizacji służby informacyjnej, poziom opracowań, ich dobór i szybkość nie dają pełnej gwarancji odegrania przez informację właściwej roli”⁹.

40. HISTORIOGRAFIA, TEORIA I METODYKA BIBLIOGRAFII

Bibliografia przechodziła w Polsce okresy zaniedbania i rozwoju, spotykała się z obojętnością tych, którym była potrzebna, a napotykała trudności i sprzeczności u tych, którym była niewygodna, a kiedy znalazła się wśród dyscyplin uniwersyteckich, niemało było takich uczonych, którzy odmawiali jej znamion naukowości, mimo że mogła się wykazać rezultatami mającymi duże i trwałe znaczenie dla wielu innych nauk. Nawet po ukazaniu się pierwszych tomów *Bibliografii*

⁸ B. Dziadkiewiczowa: *Czynniki hamujące rozwój informacji naukowej w Polsce* s. 95.

⁹ B. Dziadkiewiczowa op. cit. s. 109.

polskiej nie brak było uczonych, którzy odmawiali Karolowi Estreicherowi, wówczas już autorowi erudycyjnej rozprawy bibliologicznej — tytułu do członkostwa Akademii Umiejętności. Niemal anegdotycznie zaś brzmi relacja podana przez Juliana Krzyżanowskiego¹ o dwóch wybitnych bibliografach Ludwiku Bernackim i Gabrielu Korbucie jako o pracownikach naukowych stawianych przez niektórych naukowców tylko dlatego o klasę niżej od badaczy literatury piszących prace syntetyczne, że pierwszy uważany był za wydawcę, drugi za bibliografa. A chociaż tradycja bibliografii, w rozumieniu spisów bibliograficznych, jest znacznie dawniejsza od wielu szacownych dyscyplin humanistycznych, jej pozycja naukowa ustalona została stosunkowo niedawno. Stało się to zarówno za sprawą samych dzieł bibliograficznych, jak i prac z zakresu teorii i metodyki bibliografii. Dzisiaj stanowisko naukowe bibliografii jest już ugruntowane i nie wymaga obrony ani uzasadniania. Natomiast historia bibliografii jest wytworem dopiero najnowszego okresu dziejów nauki, zarówno u nas, jak i za granicą².

Historiografia bibliografii nie jest u nas bogata, ponieważ w naszych specyficznych warunkach uwagę bibliografów zajmowała przede wszystkim bibliografia praktyczna, czyli zestawianie spisów bibliograficznych. W mniejszym stopniu interesowano się teorią bibliografii, a zaniechywano jej metodykę. Podobnie zresztą było za granicą. Pierwszy, kilkunastostronicowy szkic na temat jej historii ukazał się w ramach hasła *Bibliographie* pióra E. D. Granda w t. 6 *La Grande Encyclopédie* (1885—1902). U nas prekursorem w tej dziedzinie był Estreicher jako autor rozprawy *Bibliografia polska od 1800 do 1862 roku...* poprzedzonej przeglądem źródeł do bibliografii polskiej. Dalszym krokiem na tej drodze był artykuł Piotra Chmielowskiego *Bibliografia w Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej* (t. 8, 1892, s. 718—724) oraz tegoż autora chronologiczny przegląd ważniejszych dzieł bibliograficznych w jego *Metodyce historii literatury polskiej* (1899). W 1905 r. księgarz poznański J. Jolowicz opublikował krótki szkic historyczny pt. *Die polnische Bibliographie in ihrer Entwicklung und ihrem gegenwärtigen Stande*.

Poważniejsze studia w tym przedmiocie podjęli dopiero tacy wybitni badacze-bibliografowie jak: Ludwik Bernacki, Jan Muszkowski, Stefan Vrtel-Wierczyński, Wiktor Hahn. Prócz Bernackiego, wszyscy oni byli przez krótszy lub dłuższy okres wykładowcami bibliografii.

¹ J. Krzyżanowski: *Nauka o literaturze* s. 396.

² J. Pelcowa: [Rec.] K. R. Simon: *Istorijska inostranoj bibliografii*. Prz. bibliot. R. 32: 1964 z. 4 s. 242.

Bernacki wystąpił już w lutym 1919 r. ze zwięzłym, ale niezwykle treściwym i prawdziwie erudycyjnym wykładem habilitacyjnym pt. *Rozwój i zadania bibliografii polskiej*, w którym na początku dał najogólniejszy rys rozwoju bibliografii polskiej³. W tym samym czasie Jan Muszkowski wystąpił na posiedzeniu Warszawskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich z referatem pt. *Katedra bibliografii w Szkole Głównej Warszawskiej*, ogłoszonym w tymże roku, a poświęconym omówieniu działalności Estreichera na tej katedrze. Bogate omówienie najważniejszych materiałów do studiów nad stanem i rozwojem badań bibliograficznych w Polsce od początku bieżącego stulecia dał J. Muszkowski we wspomnianej już publikacji pt. *Przegląd bibliografii polskiej 1900—1918* (1919). Stefan Vrtel-Wierczyński, świeżo wówczas habilitowany docent bibliografii we Lwowie, wychowanek Ossolineum, ogłosił studium teoretyczno-historyczne *Bibliografia, jej istota, przedmiot i początki* (1923), w którym znaczną część poświęcił omówieniu poglądów na istotę i przedmiot bibliografii, a także dziejom bibliografii w starożytności i w wiekach średnich do wynalezienia i rozpowszechnienia druku. W tej drugiej części pracy bibliografię polską interesują szczególnie dwa końcowe rozdziały o najdawniejszych katalogach polskich oraz o wynalazku druku i jego znaczeniu dla bibliografii.

Krótki rzut oka na dzieje bibliografii polskiej z myślą o cudzoziemcach dał w języku francuskim wybitny bibliofil-bibliotekarz P. S. Koczorowski w bibliofilskiej broszurze *Coup d'oeil sur l'histoire de la bibliographie en Pologne* (1924). Cenny plon przyniosła setna rocznica urodzin K. Estreichera (1927). Prócz artykułów okolicznościowych ukazała się praca J. Muszkowskiego *O stanowisko Karola Estreichera w dziejach badań literackich* (1927) oraz niezwykle interesujący artykuł Stanisława Estreichera „Jak mój ojciec pracował nad «Bibliografią»” (*Silva Rerum* R. 3: 1927). Wybitny bibliograf i kontynuator wielkiego dzieła dał w tym artykule obraz pracowni bibliograficznej ojca i krótki rys dziejów *Bibliografii polskiej*. W tym samym zeszycie „*Silva Rerum*” przypomniałem, jakie były etapy rozwojowe bibliografii polskiej przed Karolem Estreicherem. Następnie zaś zająłem się ciekawym epizodem z dziejów bibliografii mianowicie *Dziejami drugiej edycji „Historii literatury” F. Bentkowskiego* (*Silva Rerum* R. 4: 1928) i niefortunnym redaktorem niedoszedłego przedsięwzięcia (*Mikołaj Malinowski jako bibliograf*. *Silva Rerum* R. 4: 1928). Natomiast Ksawery Świerkowski upa-

³ Wykład ten ogłosił K. Lewicki na łamach „*Ze Skarbca Kultury*” (1953) w art. pt. *Habilitacja Ludwika Bernackiego w Uniwersytecie Jagiellońskim*.

miętnił jubileusz Estreichera odkrywczą bibliografią *Karol Estreicher. Bibliografia prac jego i literatury o nim* (1928), którą poprzedził przypomnieniem ważniejszych dat i faktów z życia i działalności twórcy *Bibliografii polskiej*.

Tymczasem S. Vrtel-Wierczyński w referacie wygłoszonym na Międzynarodowym Kongresie Bibliotekarzy i Bibliofilów w Pradze przedstawił zwarty *Przegląd bibliografii polskiej*, ogłoszony w księdze referatów (*Congrès International des Bibliothécaires et des Amis du Livre tenu à Prague 1926*, vol. 2, 1928). Na tym samym kongresie W. T. Wisłocki referował ówczesny stan bibliografii polskiej 1918—1926, a Z. Mocarcki przedstawił sylwetkę J. Lelewela jako bibliografa i bibliotekarza.

Z okazji jednoczesnych zjazdów bibliotekarzy i bibliofilów odbywanych w latach 1928 (Lwów) i 1929 (Poznań) ukazało się szereg publikacji okolicznościowych, a także referatów wygłoszonych na zjazdach, a publikowanych na łamach założonego w 1927 r. czasopisma naukowego, tj. „Przeglądu Bibliotecznego”. I tak na zjazd lwowski — odbywający się w setną rocznicę założenia Ossolineum — Bronisław Gubrynowicz opracował monografię twórcy Ossolineum (*Józef Maksymilian Ossoliński. Człowiek i pisarz* 1928), ks. Kamil Kantak przełożył z tekstu łacińskiego biografię J. A. Załuskiego, rzekomo autorstwa Janockiego, w rzeczywistości zaś — jak wykazała M. Manteufflowa — Friesego (*J. D. A. Janocki Józef Andrzej hrabia na Załuskach Załuski* 1928), a Stefan Rygiel ogłosił studium *Estreicher a Wilno* (1928). Po zjeździe lwowskim ukazał się *Pamiętnik I Zjazdu Bibliotekarzy Polskich we Lwowie* (26 V—29 V 1928), który opracował Jan Bronisław Richter (1929). Zawiera on m. in. sprawozdanie z prac sekcji bibliograficznej Zjazdu, na której referaty, koreferaty i komunikaty wygłosili: H. Bachulska, J. Dąbrowska, J. Muszkowski, T. Sterzyński, K. Tyszkowski, S. Vrtel-Wierczyński i W. T. Wisłocki.

Na II Zjeździe Bibliotekarzy Polskich w Poznaniu A. Birkenmajer wygłosił referat *Bilans dziesięcioletniej pracy na polu bibliotekarstwa i bibliografii w Polsce* (Prz. bibl. R. 3: 1929), ale o pracy na polu bibliografii zaledwie w nim wzmianka. Następne dziesięciolecie II Rzeczypospolitej przyniosło jeszcze kilka publikacji ważnych dla studiów nad historią bibliografii. I tak K. Świerkowski ogłosił w „Przeglądzie Bibliotecznym” (1928) *K. Estreichera Memoriał w obronie katedry bibliografii*, M. Brensztejn (także w „Przeglądzie Bibliotecznym” 1929) przypomniał *Tradycje bibliografii dzielnicowej czyli regionalnej wileńskiej* (J. I. Kraszewski, A. H. Kirkor, L. Czarkowski), natomiast znany zbieracz i publicysta K. Bartoszewicz w *Szkicach i portretach literackich*

(1930) zamieścił rozprawę o wielkiej bibliografii J. A. Załuskiego (*J. A. Załuski i jego niewydane dzieło*).

Lata trzydzieste XX wieku wzbogaciły naukę o szereg ważnych dzieł dotyczących dziejów kultury, drukarstwa i książki, ale zawierających również sporo materiałów do historii bibliografii. Poza referatami wileńskiego zjazdu (1932) i księgami IV Zjazdu Bibliotekarzy (1936) przypomnieć tu trzeba przede wszystkim fundamentalne, źródłowe prace rzetelnego badacza Zygmunta Mocarskiego *Kultura umysłowa na Pomorzu* (1931) i *Książka w Toruniu do roku 1793*. W: *Dzieje Torunia* (1933). Znaczący dziejów książki wileńskiej Tadeusz Turkowski ogłosił trzy tomy *Materiałów do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie...* (1935—1937), wydobywając niezwykle cenną korespondencję tego drukarza i wydawcy, mecenasa prac nad bibliografią narodową. Helena Lipska przypomniała w „Przeglądzie Bibliotecznym” (1936) interesującą postać Żegoty Paulego, jednego z ostatnich encyklopedystów polskich.

Ścisłe historii bibliografii dotyczą dwie prace ogłoszone w 1936 r., W. Hahna *Początki bibliografii polskiej*, referat ogłoszony w *Księdze referatów Zjazdu naukowego im. I. Krasickiego* (1936), i W. Živny'ego *Bibliografia i bibliologia. Pojęcie, przedmiot, rozwój*, przekład z czeskiego przerobił i uzupełnił Adam Łysakowski (1936). Ta druga publikacja, stanowiąca przekład wstępnej części większego dzieła wybitnego bibliografa czeskiego, miała służyć jako kompendium wiedzy rozwoju bibliografii w Europie od jej początków w nowoczesnym sensie do czasów najnowszych. Wprowadziła ona również — dzięki uzupełnieniu pióra Łysakowskiego — pojęcie „dokumentacja” i informację o dziele Otleta *Traité de documentation. Le livre sur livre. Théorie et pratique* (1934). Rezultatem blisko 20 lat wykładów i studiów J. Muszkowskiego było jego dzieło *Życie książki* (1936), które w swym pierwszym wydaniu przyniosło specjalny rozdział o służbie informacyjnej i przemianach funkcji bibliografii. Tu oczywiście trzeba wymienić *Polski słownik biograficzny*, nad którym prace rozpoczęto w 1935 r. i którego zeszyty przynosiły w poszczególnych biogramach pracowników i badaczy książki cenny materiał do dziejów bibliografii.

Z innych prac sporo danych do historii bibliografii i bibliofilstwa zawiera rozprawa Ł. Kurdybachy *Stosunki kulturalne polsko-gdańskie w XVIII w.* (1937, *Studia Gdańskie* 1). Tutaj również odnotować trzeba J. Skoczka *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu* (1939), przynoszące materiał do dziejów pierwocin bibliografii. Ogólnie biorąc dorobek w dziedzinie historiografii bibliografii był w tym okresie

znaczny, chociaż przeważały studia, szkice, zarysy i materiały do przyszłej syntezy.

Wręcz nieporównywalnie bogatszy jest dorobek w zakresie historii bibliografii w Polsce Ludowej. Studia te znalazły oparcie w Instytucie Bibliograficznym, katedrach bibliotekoznawstwa w Łodzi, Warszawie i Wrocławiu, w nowych czasopismach naukowych poświęconych bibliotekoznawstwu a wreszcie w planach badawczych bibliotek i instytutów naukowych. Dzięki atmosferze sprzyjającej pracy naukowej bibliotekarzy, zwłaszcza w bibliotekach naukowych, a także ustanowieniu katedr bibliotekoznawczych na trzech uniwersytetach, wzmogło się zainteresowanie problematyką i zagadnieniami bibliografii, zwłaszcza że potrzeby nauki i gospodarki wpłynęły na wykształcenie się nowych rodzajów bibliografii.

Z najwcześniejszych prac historyczno-bibliograficznych, poza popularnymi szkicami z dziejów bibliografii polskiej opracowanymi dla celów szkolenia (K. Świerkowski, J. Grycz, E. Kurdybacha), na uwagę zasługuje encyklopedyczne ujęcie rozwoju bibliografii w drugim wydaniu *Życia książki* J. Muszkowskiego (1951). Z konkretnego zamówienia społecznego, i to w okresie trudnym dla tego typu opracowań — zwłaszcza wobec ubóstwa wówczas studiów szczegółowych, wzięł początek mój *Zarys dziejów bibliografii w Polsce* (1953). W poprawionej i uzupełnionej wersji niemieckiej pt. *Abriss der Geschichte der Bibliographie in Polen* (1957) spełnił on — jak wynika z licznych głosów w zagranicznej prasie fachowej — swoją funkcję informacyjną i przyczynił się do spopularyzowania wiedzy o wybitnych osiągnięciach bibliografii polskiej.

Rzecz godna podkreślenia, że ogłoszone studia historyczno-bibliograficzne objęły cały okres dziejów bibliografii. I tak — K. Świerkowski zestawiał tablice chronologiczne pt. *Dziesięć wieków książki. Chronologia* (1949), uwzględniające również daty i dane ważne dla rozwoju bibliografii w Polsce, K. Heintsch zajął się rozświetleniem zagadki Fiola (*Ze studiów nad Sz wajp oltem Fiolem*), a J. Janów problemem pierwszej książki polskiej. Ten sam problem jest przedmiotem studiów A. Lewickiej-Kamińskiej i H. Kapeluś⁴. Józef Dużyk ogłosił źródłową rozprawę *Z dziejów cenzury w Krakowie w wiekach XV—XVIII* (1959), rzucającą światło na pierwszy polski indeks książek zakazanych. Odkrywczy materiał przyniosła rozprawa Z. Gerstmann, wykazująca Po-

⁴ Por. A. Lewicka-Kamińska: *Początki drukarstwa w Krakowie. Śladami Karola Estreichera* i H. Kapeluś: *Jeszcze o pierwszej drukowanej książce polskiej*.

lonica w pierwszej nowoczesnej bibliografii powszechnej Konrada Gesnera (1963). Franciszek Bielak zajął się działalnością naukową Szymona Starowolskiego, a w tym i jego bibliografią⁵, natomiast J. Starnawski ogłosił analityczne studium *Szymona Starowolskiego Hekatontas i początki bibliografii polskiej* (1964)⁶. Stanisława Brzezińskiego zainteresował *Krzysztof Sandius bibliograf różnowierstwa polskiego XVII w.* (1955). Aleksander Birkenmajer⁷ ogłosił erudycyjną rozprawę o belgijskim bibliofilu i bibliografii Arsenim Fasseau i jego pracach katalogowych w Bibliotece Jagiellońskiej przy końcu XVIII w. Piotr Bańkowski dwukrotnie zajmował się J. A. Załuskim⁸, którego działalność była również przedmiotem źródłowych studiów M. Manteufflowej⁹, B. S. Kupścia¹⁰ i J. Keckówny. Badania S. Makowskiego przyniosły nowe szczegóły do znajomości Bentkowskiego, wzbogaciła się nieco wiedza o M. H. Juszyńskim (J. Korpała), a przede wszystkim o S. B. Lindem (J. Michalski), a także o J. M. Ossolińskim (T. Mikulski). Jubileusz 150-lecia Ossolineum przyniósł w bogatym plonie okolicznościowych wydawnictw także cenny, źródłowy szkic biograficzny o twórcy Ossolineum pióra Władysławy Jabłońskiej.¹¹

Jednakże spośród wszystkich prac historyczno-bibliograficznych najpoważniejszym dorobkiem jest rozprawa Witolda Nowodworskiego *«Bibliograficznych ksiąg dwoje» Joachima Lelewela. Studium historyczno-bibliograficzne na tle epoki* (1959), które przyniosło rzetelną analizę i ocenę dzieła Lelewela na tle współczesnego stanu bibliologii i bibliotekoznawstwa europejskiego, a także oświetliło jego wpływ na późniejszych badaczy. Dzieło Lelewela było też przedmiotem studiów I. Treichel. Szereg źródłowych biogramów poświęconych wybitnym bibliografom ukazało się w dalszych tomach *Polskiego słownika biograficznego* (Hahn, Janocki, Jocher, Juszyński) i w *Słowniku biograficznym pracowników książki polskiej* (J. Ch. Arnold, J. Bieliński, E. Minkowiecki, J. Muczkowski, S. Przyłęcki, M. M. Stankiewicz, W. T. Wiśłocki).

⁵ F. Bielak: *Działalność naukowa Szymona Starowolskiego*.

⁶ J. Starnawski przygotował również monograficzne wydanie dzieła S. Starowolskiego.

⁷ A. Birkenmajer: *Belgijski bibliofil Arseni Fasseau*.

⁸ P. Bańkowski: *Józef Andrzej Załuski i jego dzieło oraz Biblioteka Publiczna Załuskich i jej twórcy*.

⁹ M. Manteufflowa: *Gospodarka dubletami w Bibliotece Załuskich*.

¹⁰ B. S. Kupść: *Korespondencja Załuskich jako źródło historyczne do dziejów kultury polskiej wieku Oświecenia*.

¹¹ W. Jabłońska: *Józef Maksymilian Ossoliński. Szkic biograficzny*.

Pięćdziesiąta rocznica zgonu największego bibliografa polskiego Karola Estreichera stała się bodźcem do studiów źródłowych nad życiem Estreichera, jego warsztatem bibliograficznym i genezą *Bibliografii polskiej*. W czasopismach bibliotekarskich ukazało się szereg artykułów okolicznościowych (Birkenmajer, Jabłońska, Korpała, Łodyński)¹². Prawdziwie rewelacyjny materiał, oparty na archiwum Estreicherowskim, opublikował K. Estreicher (wnuk) w rozprawie poprzedzającej pierwszy tom drugiego wydania *Bibliografii polskiej XIX stulecia* (1959), a zawierającej oświetlenie początków *Bibliografii polskiej*. Cenny materiał przyniosła *Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827—1908)*, przygotowana z inicjatywy Biblioteki Narodowej i Biblioteki Jagiellońskiej, a wydana przez „Wydawnictwo Literackie” (1964). Znaczna część rozpraw i studiów zamieszczonych w tej księdze przynosi materiał do dziejów bibliografii, a w szczególności do dziejów *Bibliografii polskiej* (J. Grzybowska, H. Barycz, J. Korpała, W. Nowodworski).

Bogaty materiał do dziejów bibliografii polskiej wnosi Zdzisław Kosiek w publikacji pt. *Zarys dziejów polskiej bibliografii rolniczej* (1959). Na uwagę zasługują również artykuły Edwarda Pigońa o bibliografii wojskowej w l. 1945—1965.¹³ Nie można tu również pominąć prawdziwie rewelacyjnej rozprawy Marii Czarnowskiej *Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego 1501—1965* (1967) zawierającej dane liczbowe o książkach do roku 1918 na podstawie kryterium przyjętego przez Karola Estreichera w *Bibliografii polskiej*, dane o wszystkich wydawnictwach ukazujących się w granicach Polski z roku 1939, przede wszystkim dane szczegółowe o książkach 1929—1938 i 1951—1960 oraz o czasopismach 1933—1937 i 1956—1960.

Z licznych materiałów i rozpraw z dziejów bibliografii w Polsce, jakie ukazały się na przestrzeni ostatnich 15 lat, a których dotychczas nie wymieniłem, trzeba odnotować przynajmniej najważniejsze. A więc A. Gryczowej charakterystykę warsztatu i dzieła Kazimierza Piekarskiego, H. Hleb-Koszańskiej *Dziesięciolecie bibliografii polskiej 1944—1954*, M. Skwarnickiego *Zarys rozwoju koncepcji i organizacji Biblioteki Narodowej* (1918—1954), E. Słodkowskiej *Instytut bibliograficzny w Polsce*, w którym autorka omawia szczegółowo genezę, kon-

¹² A. Birkenmajer: *Karol Estreicher i jego znaczenie*; W. Jabłońska: *Nad rękopisami Karola Estreichera w Szkole Głównej Warszawskiej*; J. Korpała: *Bibliografia polska Karola Estreichera w dziejach kultury i nauki polskiej*; M. Łodyński: *Początki bibliotekarstwa Karola Estreichera*.

¹³ Por. E. Pigoń: *Bibliografia wojskowa w latach 1945—1965*. Prz. bibliot. R. 34: 1966 nr 1/2 s. 7—12.

cepcję i rozwój działalności Instytutu. Tutaj należy się miejsce artykułowi H. Olszewskiej i W. Rogozińskiej *Prace nad bibliografią poloników zagranicznych w Bibliotece Narodowej*, w którym czytelnik znajdzie informacje pominięte w tej książce. Krótki przegląd najważniejszych bibliografii od końca XVIII wieku do wybuchu drugiej wojny światowej zawiera rozprawa H. Więckowskiej i I. Treichel *Zarys dziejów polskich bibliotek oraz bibliografii i bibliologii polskiej (1795—1939)* (1966). Zwięzłe ujęcie dorobku bibliografii polskiej w okresie dwudziestolecia Polski Ludowej ze szczególnym uwzględnieniem ostatniego dziesięciolecia zawiera artykuł M. M. Biernackiej *Dwadzieścia lat polskiej bibliografii 1944—1964*. Znacznie bogatszy i krytycznie ujęty przegląd dorobku bibliografii w Polsce Ludowej zawiera rozprawa M. Burbianki. Ocenę i przegląd stanu bibliografii w stosunku do rozwoju nauki zawierają referaty 11 przedstawicieli bibliografii wielkich dziedzin nauki wygłoszone na Drugiej Ogólnokrajowej Naradzie Bibliografów.

Poważny jakościowo, a także bogaty ilościowo dorobek ma teoria bibliografii w Polsce. Jest to zasługą takich teoretyków łączących teorię z doświadczeniem i bogatą praktyką, jak Stefan Vrtel-Wierczyński, Kazimierz Piekarski, Kazimierz Budzyk, Adam Łysakowski, Alodia Kawecka-Gryczowa, Maria Dembowska i Marta Burbianka.

Najwybitniejszym teoretykiem bibliografii w pierwszej połowie XX stulecia był u nas Stefan Vrtel-Wierczyński (1886—1963), który już w swej pierwszej rozprawie pt. *Bibliografia. Jej istota, przedmiot i początki* wykazał opanowanie rozległej literatury przedmiotu w językach obcych. W pierwszej części tej rozprawy przedstawia genezę i ewolucję pojęcia bibliografia, daje charakterystykę bibliografii w świetle poglądów teoretycznych zarówno bibliografów obcych, jak i polskich — od Bentkowskiego i Lelewela do M. Rulikowskiego. Obszerny rozdział poświęca wykładom bibliograficznym K. Estreichera (s. 37—52) i charakterystyce jego kursu bibliografii w oparciu o wykład wstępny i rękopis wykładów K. Estreichera użyczony mu przez Prof. S. Estreichera. Według ówczesnego poglądu Wierczyńskiego bibliografia zajmuje się przeważnie zewnętrzną stroną książki, nie zaniebując pierwiastka rozumowanego w znaczeniu badania treści dzieła. Jednocześnie stwierdza on z naciskiem, że „tenże element rozumowany odgrywa w bibliografii rolę niezwykle ważną, bo bez jego udziału umiejętność ta, jako nauka, w ogóle nie mogłaby istnieć”. „Chcąc dzieło trafnie określić i wyznaczyć mu odpowiednie miejsce w repertorium bibliograficznym, trzeba wnikać w jego treść, aby ustrzec się

przykrych błędów i pomyłek”¹⁴. W drugiej części rozprawy zajmuje się Wierczyński początkami bibliografii w starożytności i w wiekach średnich do wynalezienia i rozpowszechnienia druku. Jest to więc fragment historii bibliografii powszechnej.

Rozprawa o bibliografii ogłoszona w 1923 r. była dla Wierczyńskiego początkiem dalszych studiów w dziedzinie teorii bibliografii, do czego bodźcem były jego wykłady o bibliografii prowadzone od r. 1924 na uniwersytecie lwowskim, poznańskim i warszawskim. Z tych wykładów i rozważań opartych już to na lekturze specjalnej, już to na częstych dyskusjach, inicjowanych na zjazdach bibliotekarzy, bibliografów i bibliologów, powstała podczas wojny i okupacji nowa książka Wierczyńskiego, w której uwzględnił on zasadniczo stan rzeczy i literaturę przedmiotu do roku 1939. Jednakże w toku przygotowywania jej do druku wprowadził w tekście zmiany i modyfikacje zarówno pod wpływem fachowej recenzji, jak i nowej literatury.

Ta nowa książka to *Teoria bibliografii w zarysie* (1951). Jest to do dzisiaj fundamentalna praca o teorii bibliografii w polskiej literaturze bibliologicznej. Znakomity filolog i historyk literatury dał w niej na szerokiej podstawie teoretycznej i historycznej: 1 zarys rozwoju pojęć bibliologicznych od czasów najdawniejszych do pierwszych lat powojennych, 2 zarys teorii samej bibliografii, osadzonej na szerszym tle nauki o książce¹⁵.

Już pierwsze dwa rozdziały *Teorii bibliografii* wykazują, jak poważnej modyfikacji uległy wywody zawarte w rozprawie o bibliografii z 1923 r. Całość ma charakter studium źródłowego zbierającego razem rozproszone i niełatwo dostępne tezy i zapatrywania teoretyków polskich i obcych zajmujących się problematyką bibliologii i bibliografii. Na tle tych poglądów obcych i polskich przedstawił Wierczyński własną koncepcję nauki o książce i jej całościowy schemat, w którym umieścił — jako jej część składową — bibliografię. Mając na uwadze „rodowód bibliografii, jej charakter, cele i metody” doszedł Wierczyński do wniosku, że „bibliografia jest nauką historyczną i społeczną, opisującą i systematyzującą”¹⁶. Podobnie jak w poprzedniej rozprawie, Wierczyński podkreśla znaczenie treści książki w analizie bibliograficznej. Jednocześnie jednak stoi na stanowisku, że „bibliografia jest częścią ogólnej nauki o książce, czyli bibliologii, która stawia sobie własne cele,

¹⁴ Por. S. Vrtel-Wierczyński: *Bibliografia. Jej istota, przedmiot i początki* s. 72.

¹⁵ Por. S. Vrtel-Wierczyński: *Teoria bibliografii w zarysie* s. VIII.

¹⁶ S. Vrtel-Wierczyński op. cit. s. 244.

ma swój przedmiot badań, określony stosownymi granicami, ma swoje własne metody badawcze”¹⁷. Jakkolwiek dzieło Wierczyńskiego nie jest systematycznym podręcznikiem teorii bibliografii, ma ono wielką wartość jako udokumentowane studium historyczno-porównawcze.

Dalszym krokiem w rozwoju nowoczesnej teorii bibliografii są prace teoretyczne Adama Łysakowskiego opublikowane w redagowanym przezeń „Biuletynie Instytutu Bibliograficznego”. Podejmując przed ukazaniem się dzieła Wierczyńskiego próbę określenia bibliografii, jej przedmiotu, metod i zadań na tle nauki o książce doszedł wówczas do wniosku, że „jest to nauka humanistyczna, która bada jednostkowe wydania (jako zestrój treści, wyrazu i postaci zewnętrznej) lub jednostkowe zespoły wydawniczo-piśmiennicze”. Rozumiał on dobrze dokonywającą się niejako na bieżąco zmianę funkcji bibliografii, akcentował jej rolę społeczną. W ostatniej swej pracy (*Zagadnienie treści i wartości książki w bibliografii*) dał pouczający pogląd, jak sprawa ta wyglądała w rozwoju historycznym i przegląd stanowisk wybitnych bibliografów polskich i obcych. W pierwszym okresie bibliografii ujmowano książkę przeważnie jako jednostkę piśmienniczą, jako dzieło, w drugim okresie — jako jednostkę typograficzną, jako wytwór wydawniczo-drukarski. Dopiero — zdaniem Łysakowskiego — współczesna nauka o książce, a w szczególności bibliografia, jednoczy te dwa jednostronne ujęcia. „Uznaje ona treść w powiązaniu z innymi składnikami książki, tj. z jej formą wyrazową (tekstem) i postacią zewnętrzną”¹⁸.

Kilka rozprawek z zakresu teorii bibliografii ogłosił S. Sierotwiński, który uważa bibliografię za „naukę o swoistej metodzie, przedmiocie i zakresie”, mianowicie „jako naukę o inwentaryzacji i metodologicznym porządkowaniu ogólnego zbioru druków lub jego wydzielonych części”¹⁹.

Własną oryginalną teorię bibliografii w odniesieniu do badania inkunabułów i starodruków sformułował Kazimierz Piekarski. Był on przede wszystkim badaczem i znawcą dawnej książki. W jego wywodach teoretycznych chodziło mu nie tyle o bibliografię w ogóle, co o bibliografię inkunabułów i druków XVI wieku. Dlatego domagał się uznania badań kompleksowych nad dziejami starej książki jako samodzielnej dyscypliny, którą nazywał księgoznawstwem. W tej swojej dążności zapoznawał poniekąd bibliografię nowoczesną, stwierdzając, że nie jest ona i nie może się stać autonomiczną dyscypliną naukową,

¹⁷ S. Vrtel-Wierczyński op. cit. s. 245.

¹⁸ A. Łysakowski: *Zagadnienie treści i wartości książki w bibliografii* s. 229.

¹⁹ Cytaty z prac: *Zagadnienie teorii bibliografii i Teoretyczne podstawy systematyki bibliografii*.

„nie stawia bowiem problemów, lecz jedynie rejestruje, opisuje i systematyzuje książki”²⁰. Ten punkt widzenia znalazł rozwinięcie w odniesieniu do druków nowszych w szkicu współpracownika K. Piekarskiego, znanego badacza literatury Oświecenia, Tadeusza Mikulskiego (*Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa*), a także w wypowiedziach A. Kaweckiej-Gryczowej (*Dzieło Kazimierza Piekarskiego*) i K. Budzyka (*Studia z zakresu bibliografii staropolskiej i księgoznawstwa* 1948). Jednakże w późniejszym okresie, pod wpływem doświadczeń warsztatowych nad nowszym materiałem, K. Budzyk doszedł do wniosku, że bibliografia — podobnie jak filologia — po spełnieniu swych zadań pomocniczych przejawia tendencję do formułowania własnych celów naukowych, urasta zatem do rangi dyscypliny samodzielnej²¹.

Dyskusyjne, a często polemiczne wypowiedzi na temat stanowiska i funkcji bibliografii (samodzielna czy pomocnicza) wśród innych dyscyplin humanistycznych (Budzyk, Łysakowski, Bieńkowski, Wierczyński, Sierotwiński) straciły u nas na ostrości, a nawet na aktualności w ostatnich latach, gdyż bibliografia ujawniła bogatą problematykę i obroniła swoją odrębność. Tymczasem zaś wyłoniły się nowe problemy, a przede wszystkim problem stosunku bibliografii do informacji naukowej oraz dokumentacji. Natomiast zagadnienia teorii bibliografii żywo były dyskutowane w Związku Radzieckim²².

Z ogólną teorią bibliografii wiążą się problemy szczegółowe. I tak problematykę retrospektywnej bibliografii staropolskiej omówiła na Międzynarodowej Konferencji Bibliograficznej krajów socjalistycznych A. Kawecka-Gryczowa (W: *Conférence internationale de bibliographie sur les problèmes de la bibliographie nationale* 1961). Problem ten podjęła również i naświetliła na tle historycznym M. Dembowska w artykule pt. *Ewolucja pojęcia bibliografii narodowej od Karola Estreichera do naszych czasów*. Maria Dembowska jest również autorką cennej rozprawy metodyczno-krytycznej *Metoda «Bibliografii polskiej» Karola Estreichera* (1954). Natomiast M. Burbianka omówiła szeroko *Problematykę bibliografii śląskiej (druki XV—XVIII w.)*, zasygnalizowaną w 1946 r. przez M. Ambrosia w jego artykule *Bibliografia Śląska, jej stan obecny i zadania na przyszłość* (1946). Problematykę bibliografii śląskiej przedstawił w 1956 r. F. Szymiczek na Pierwszej konferencji naukowej

²⁰ Por. K. Piekarski: *Książka w Polsce XV i XVI w.* s. 353.

²¹ K. Budzyk: *Z dziejów renesansu w Polsce* s. 136.

²² Patrz: *Prz. bibliot.* R. 29: 1961 z. 3/4 s. 293—300.

Komisji Bibliografii i Bibliotekoznawstwa Wrocł. Tow. Nauk. Zakres i metody dokumentacji historycznoliterackiej były przedmiotem konferencji naukowej IBL PAN w Poznaniu (28—30 XI 1968).

Na tym tle szczególnego znaczenia nabierają prace w dziedzinie metodyki i normalizacji bibliograficznej. Ogólną orientację w metodyce bibliografii dała *Kompozycja bibliografii specjalnej* H. Hleb-Koszańskiej (1949). Od roku 1948, kiedy to Z. Dobrowolski ogłosił projekt opisu bibliograficznego („Wiadomości PKN”), toczyły się wieloletnie prace nad normalizacją bibliograficzną. Do ujednoczenia terminologii w pracach bibliograficznych w znacznym stopniu przyczyniła się publikacja M. Dembowskiej *Terminologia bibliograficzna* (1954). Problematykę normalizacji omówiła wszechstronnie J. Pelcowa w pracy pt. *Normalizacja w zakresie bibliografii i reprografii* (1965, Biul. I. B. t. 7 nr 3).

W związku z przekształceniem i rozszerzeniem się funkcji bibliotek naukowych, a także powszechnych, i organizowaniem ośrodków informacji bibliograficznej wzrosło zapotrzebowanie na wydawnictwa informacyjno-szkoleniowe dotyczące bibliografii. Doraźnie zaspokajała te najpilniejsze potrzeby książka Józefa Grycza i Emilii Kurdybachowej *Bibliografia w teorii i praktyce oraz wykaz ważniejszych bibliografii i dzieł pomocniczych* (1953). Służyła ona bibliografom, bibliotekarzom i czytelnikom jako pomoc w nauczaniu i nauce, oraz jako poradnik, przewodnik i źródło informacyjne.

Z wieloletniej praktyki dydaktycznej w szkole wyższej wyrósł podręcznik J. Starnawskiego *Warsztat bibliograficzny historyka literatury polskiej* (1957), który w nowym poprawionym wydaniu będzie niezastąpionym przewodnikiem-informatorem w zakresie bibliografii literackiej i dziedzin pokrewnych dla młodzieży polonistycznej i studentów innych dyscyplin humanistyki.

Marta Burbianka na użytek Studium Bibliotekoznawstwa dla Pracujących (Uniwersytet Wrocławski) opracowała *Materiały do kursu bibliografii* (1957), których część pierwsza traktuje o przedmiocie, zadaniach i rodzajach bibliografii, a zawiera także przegląd najczęściej używanych bibliografii polskich i obcych, część druga omawia główne zagadnienia metodyki bibliografii, a część trzecia (najobszerniejsza) daje zwięzłą historię bibliografii powszechnej (mniej więcej do wybuchu II wojny światowej) i bibliografii polskiej do chwili wystąpienia K. Estreichera. Ta sama autorka opracowała jako pomoc dla studentów bibliotekoznawstwa *Wstęp do bibliografii* (1968), który obejmuje zagadnienia teoretyczne i przegląd ważniejszych bibliografii.

Natomiast zespół pracowników Instytutu Bibliograficznego Biblioteki Narodowej opracował pod redakcją M. Dembowskiej, M. Lenartowicz i H. Sawoniaka i wydał w latach 1959—60 dla celów szkoleniowych (w związku z organizacją Korespondencyjnego Kursu Bibliograficznego) 14 skryptów obejmujących całokształt wiedzy z dziedziny bibliografii. Jednocześnie, aby upowszechnić metodykę w szerszym zasięgu, przygotowano w Instytucie Bibliograficznym pracę zbiorową pt. *Bibliografia. Poradnik metodyki bibliograficznej dla autorów bibliografii specjalnych* pod redakcją H. Hleb-Koszańskiej, M. Dembowskiej i H. Sawoniaka (1960). Inicjatorzy tej pionierskiej pracy wyszli z założenia, że charakterystyczna dla dzisiejszej doby zespołowość sprawia, że odczuwana jest potrzeba możliwie wszechstronnego poradnika w zakresie metodyki bibliograficznej. Tej potrzebie społecznej wyszła na spotkanie książka Instytutu. Wkrótce ukazała się ona w nowym, rozszerzonym i zmienionym wydaniu pt. *Metodyka bibliograficzna. Poradnik dla autorów bibliografii specjalnych* (1963). W nowym wydaniu wydatnie rozszerzono rozdziały traktujące o problematyce opisu bibliograficznego oraz o indeksach i innych spisach pomocniczych do bibliografii. W obecnej postaci *Metodyka bibliograficzna* jest dziełem prawdziwie fundamentalnym. Autorzy poradnika oparli się na normach opracowanych w Instytucie, a ustanowionych przez Polski Komitet Normalizacyjny (*Przepisy bibliograficzne*), wskazywali problemy i najbardziej typowe ich rozwiązania. Dzieło to, ilustrowane wieloma przykładami, posiada wielkie walory jako pomoc w szkoleniu bibliografów, a także jako poradnik przy rozwiązywaniu konkretnych problemów. Duża liczba bibliografii cytowanych, a niejednokrotnie szczegółowo analizowanych przez autorów *Metodyki* świadczy nie tylko o olbrzymim rozwoju bibliografii w Polsce Ludowej, ale także o potrzebie tego typu publikacji, będącej największym u nas osiągnięciem w dziedzinie metodyki bibliograficznej.

O wysokim poziomie teorii i metodyki bibliografii w Polsce dobrze świadczą studia monograficzne ogłaszane w serii „Prace Instytutu Bibliograficznego”.

Nowy, niezwykle aktualny i ważny problem dokumentacji i informacji naukowej oraz stosunku wzajemnego bibliografii i dokumentacji oświetliła na tle obecnej sytuacji i literatury światowej w sposób wszechstronny i przekonujący M. Dembowska w pracy pt. *Dokumentacja i informacja naukowa* (1965). Książka zaopatrzona jest w bogatą bibliografię (340 pozycji). Autorka trafnie określiła przemiany i rozwój nowych rodzajów bibliografii, ale pozostało jeszcze sporo zagadnień zaledwie postawionych lub zasygnalizowanych.

Współczesna działalność bibliotekarzy, bibliografów i pracowników naukowych na polu bibliografii jest niezwykle intensywna i bogata. Ogarnia ona szerszą i bardziej zróżnicowaną tematykę niż w okresie przedwojennym. Dość wskazać, że liczba wydanych w ostatnich 15 latach (1951—1965) spisów bibliograficznych jest wyższa (około 6 500) od liczby bibliografii wydanych od XVII w. do r. 1950 (około 5 500). Oczywiście „nie można traktować tej charakterystyki ilościowej jako jednoznacznie pozytywnej oceny naszego powojennego dorobku bibliograficznego. Pamiętajmy bowiem, że w okresie do r. 1939 powstały podstawowe bibliografie polskie: pomnikowa *Bibliografia polska* Estreicherów (do dziś nie dokończona), *Bibliografia historii polskiej* L. Finkla, *Bibliografia prawnicza polska XIX i XX w.* A. Suligowskiego, *Bibliografia bibliografij* W. Hahna, *Literatura polska* G. Korbuta i wiele innych”²³. Obecnie szereg tych bibliografii jest kontynuowanych w postaci wydawnictw bieżących lub wydawanych w nie zmienionej reedycji, albo opracowywanych w rozszerzonym bądź nowym ujęciu.

Organizacja służby bibliograficznej w Polsce Ludowej ukształtowała się prawidłowo, do czego w znacznym stopniu przyczyniła się pierwsza Ogólnokrajowa Narada Bibliografów w 1956 r. Na naradzie tej ustalono, że:

1) koordynacja tematyczna prac bibliograficznych należy do PAN oraz (dziś dodajemy uwzględniając stan obecny) do Komitetu Nauki i Techniki;

2) centralna ewidencja bibliografii planowanych oraz będących w toku opracowania powinna być prowadzona przez Instytut Bibliograficzny Biblioteki Narodowej;

3) zagadnienia ogólnej metodyki bibliograficznej należą do Instytutu Bibliograficznego, który m in. jest ośrodkiem normalizacji w zakresie bibliografii i ukształtowania wydawnictw.

Od 1961 r. Instytut Bibliograficzny we współpracy z Departamentem Pracy Kulturalno-Oświatowej i Bibliotek Ministerstwa Kultury i Sztuki podjął koordynację bibliografii zalecających w skali krajowej: ocenia on plany tematyczne bibliotek, ustala tematy bibliografii, które mają być opracowane na użytek całej sieci bibliotecznej.

Instytut Bibliograficzny podjął również w roku 1960 próbę koordynacji prac w dziedzinie bieżącej bibliografii regionalnej, co doprowadziło już do widocznych rezultatów zwłaszcza po opracowaniu schematu układu rzeczowego tych bibliografii.

²³ H. Hleb-Koszańska: *Aktualny stan bibliografii w Polsce...* s. 11.

Poważny dorobek posiada Instytut Bibliograficzny w zakresie norm bibliograficznych. Normy te regulują zasadnicze sprawy związane z opracowywaniem bibliografii. Prócz właściwych norm bibliograficznych opracowano kilka norm dotyczących kompozycji wydawniczej książek i czasopism, pośrednio przyczyniających się do usprawnienia pracy bibliografów przez znormalizowanie elementów występujących w opisach bibliograficznych.

Dzięki kursom bibliograficznym i wydawnictwom Instytutu Bibliograficznego („Biuletyn Instytutu Bibliograficznego”), a zwłaszcza poradnikom metodycznym, upowszechniły się normy bibliograficzne i terminologia bibliograficzna. Analiza 116 najważniejszych bibliografii wydanych w latach 1964 i 1965 dokonana w Instytucie Bibliograficznym wykazała, że ogólnie biorąc 79% bibliografii stosuje się do norm. Na podkreślenie zasługuje występująca w rozwoju metodyki bibliograficznej wyraźna tendencja do zwracania uwagi na treść opisywanego dokumentu, nawet w samym opisie bibliograficznym. Znamienne jest wprowadzenie do normy „Opis zasadniczy w bibliografii bieżącej dziedzin lub zagadnień” określenia: „Opis bibliograficzny zasadniczy, czyli rejestracyjny, jest to opis wymieniający cechy dokumentu potrzebne do jego rozpoznania oraz zaklasyfikowania rzeczowego”²⁴.

Biorąc pod uwagę zarówno opisy bibliograficzne, jak i układy stosowane w bibliografiach oraz wyposażenie bibliografii w indeksy, „można na ogół pozytywnie ocenić dorobek metodyczny i stwierdzić podnoszenie się poziomu opracowywania bibliografii. Świadomość istnienia problemów metodycznych w bibliografii utrwała się zarówno wśród autorów, jak i w instytucjach wydawniczych. Zanika typ autora bibliografii, którym jest wybitny niekiedy uczony, a jednocześnie bibliograf-amator, publikujący bibliografię, w której ogromny materiał informacyjny jest ujęty w wadliwą szatę bibliograficzną ze szkodą właśnie dla informacji”²⁵.

Najliczniejszą grupę publikowanych spisów bibliograficznych stanowią bibliografie dziedzin i zagadnień (ok. 60% w ostatnich latach), zwane najogólniej bibliografiami specjalnymi. Widoczna jest już w wielu dziedzinach rytmiczność w ukazywaniu się bibliografii bieżących, chociaż niejednokrotnie zachodzi konieczność — zamiast publikowania bibliografii — jak najrychlejszego bieżącego uzupełniania kartoteki

²⁴ H. Sawoniak: *Rozwój metodyki bibliograficznej w Polsce w okresie powojennym* s. 56.

²⁵ H. Sawoniak op. cit. s. 63.

bibliograficznej w celu zaspokojenia palących potrzeb użytkowników zgłaszających się do głównego w tej dziedzinie ośrodka bibliograficznego.

Ważnym etapem w dalszym rozwoju bibliografii w Polsce była Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów zorganizowana 20 VI 1966 r. w Warszawie przez Instytut Bibliograficzny Biblioteki Narodowej. Na Naradzie tej zwrócono uwagę, że podobnie „jak w rozwoju nauki, tak i w rozwoju bibliografii dadzą się wykryć dwie tendencje: z jednej strony wciąż postępująca specjalizacja (zweężanie się zakresu bibliografii specjalnych), z drugiej — integracja (ta sama bibliografia jest użytkowana w różnych dziedzinach...)”²⁶. Wskazano również (M. Dembowska) na potrzebę opracowania bibliografii bibliografij specjalnych przeznaczonych dla poszczególnych dziedzin.

Uczestnicy Narady, uznając w pełni wielki rozwój prac bibliograficznych w Polsce Ludowej, wskazali jednocześnie braki i niedomagania w zakresie organizacji bibliografii w skali krajowej oraz metodyki bibliograficznej i dokumentacyjnej. W szczególności domagali się pełniejszej rejestracji bieżącej całokształtu polskiej produkcji wydawniczej z szerszym uwzględnieniem dokumentów życia społecznego i dokumentów słuchowo-oglądowych, a w razie potrzeby stworzenia dla tych celów nowych członów bibliografii narodowej. Realizacja postulatów wysuniętych na Naradzie służyć będzie dalszemu rozwojowi bibliografii w służbie kultury narodowej i socjalizmu. .

*

Dorobek bibliografii polskiej w okresie ostatniego dwudziestolecia zarówno ilościowo, jak i jakościowo jest niezwykle bogaty i zasługuje na wysoką ocenę. Działalność bibliograficzna coraz lepiej służy rozwojowi nauki, postępowi technicznemu i gospodarczemu, a także spełnia doniosłą rolę w upowszechnianiu oświaty i kultury.

²⁶ Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów ... s. 242.

LITERATURA PRZEDMIOTU

- Ambros Michał: Bibliografia Śląska, jej stan obecny i zadania na przyszłość. Katowice 1946. Biblioteka Zarania Śląskiego 3. Odb. z *Zarania Śląskiego* R. 17: 1946.
- Ameisenowa Zofia: Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej. Wrocław 1958.
- Arnold Stanisław: Podłoże gospodarczo-społeczne polskiego Odrodzenia. Warszawa 1953.
- Auderska Halina: O prospekcie „Słownika języka polskiego S. B. Lindego” *Pr. filol.* t. 18 cz. 4: 1965 s. 5—14.
- Badecki Karol: Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku. Monografia bibliograficzna ... Lwów 1925.
- Zabytki literatury mieszczańskiej XVII wieku. T. 1: Polska komedia rybałtowska. Lwów 1931. T. 2: Polska liryka mieszczańska. Pieśni, tańce, padwany. Lwów 1936. T. 3: Polska fraszka mieszczańska. Minucje sowiżrzalskie. Kraków 1948. T. 4: Polska satyra mieszczańska. Nowiny sowiżrzalskie. Utwory wyłączone z 1 wydania zbiorowego. Kraków 1950.
- Z badań nad literaturą mieszczańsko-ludową XVII wieku. *Pam. liter.* R. 42: 1951 s. 196—241 (i odbitka).
- Baliński Michał: Pamiętniki o Janie Śniadeckim. T. 1—2. Wilno 1865.
- Banach Andrzej: Spis ważniejszych książek i czasopism ilustrowanych XIX wieku (próba bibliografii) W: Polska książka ilustrowana 1800—1900. Kraków 1959.
- Bandtkie Jerzy Samuel: Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim. T. 1—3. Kraków 1826.
- Bańkowski Piotr: Biblioteka Publiczna Załuskich i jej twórcy. Warszawa 1959.
- Józef Andrzej Załuski i jego dzieło. W dwóchsetną rocznicę otwarcia Biblioteki Załuskich w Warszawie. *Prz. bibliot.* R. 16: 1948 z. 1—2 s. 1—21 (i odbitka).
- Rękopisy rewindykowane na podstawie Traktatu ryskiego jako warsztat pracy naukowej przed wojną. *Prz. bibliot.* R. 16: 1948 z. 1—2 s. 101—118 (i odbitka).
- Bar Adam: Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących. T. 1—3. Kraków 1936—1938. Prace biblioteczne Krak. Koła ZBP T. 7—9.

- Bar Irena: Przewodnik po Bibliotece Jagiellońskiej. Kraków 1964.
- Baran Władysław: Kilka uwag o wykazach pseudonimów polskich. *Exlibris* Z. 5: 1924 s. 78—95 (i odbitka).
- Baranowski Ignacy Tadeusz: Biblioteka Załuskich w Warszawie. Warszawa 1912.
- Bartoszewicz Kazimierz: Szkice i portrety literackie. T. 1. Kraków 1930.
- Barycz Henryk: Alma Mater Jagellonica. Studia i szkice z przeszłości Uniwersytetu Krakowskiego. Kraków. 1958.
- Dzieje nauki w Polsce w epoce Odrodzenia. Warszawa 1957.
 - Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu. Kraków 1935.
 - Jerzy Samuel Bandtkie, założyciel studium historycznego w Krakowie. W: Barycz H.: Wśród gawędziarzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich. Studia i sylwety z życia umysłowego Galicji XIX w. T. 2. Kraków 1963 s. 35—50.
 - Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440—1600). Kraków 1938. Arch. Kom. do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU nr 4.
 - Uniwersytet wiedeński w życiu umysłowym Polski. *Prz. hist. ośw.* R. 8: 1965 nr 4 s. 639—688.
- Baumgart Jan: Bibliografia polskiego piśmiennictwa historycznego w latach 1944—1965. Przegląd ważniejszych osiągnięć i postulaty na przyszłość. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 89—106.
- Karol Estreicher jako bibliotekarz. W: Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827—1908). Studia i rozprawy. Kraków 1964 s. 133—197 (i nadbitka).
 - Polska bibliografia historyczna. *Prz. hist.* T. 38: 1948 s. 237—254 (i nadbitka).
 - Wytyczne przy opracowaniu bibliografii historii polskiej, przyjęte na posiedzeniu Komisji Bibliograficznej PTH dn. 18 IX 1948 we Wrocławiu. *Kwart. hist.* R. 56: 1948 s. 548—554.
- Benedyktowicz Witold: Hipolit Skimborowicz dziennikarz-bibliograf-bibliotekarz. *Rocz-i Uniw. Warsz.* 5: 1964 z. 1 s. 35—62.
- Benis Artur: Materiały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce. (1. Maciej Scharffenberg i Florian Ungler. 2. Inwentarze bibliotek prywatnych 1546—1553). Arch. do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce T. 7 s. 1—71, 202—240 i odbitka: [z cz. 1:] 1890, 8 d., s. 71; [z cz. 2 pt.:] Biblioteki prywatne w XVI w., 1891, s. 43.
- Bentkowski Feliks: Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych. T. 1—2. Warszawa 1814.
- Berkovits Ilona: Corviniana. Iluminowane rękopisy biblioteki króla Macieja Korwina. Wrocław 1964.
- Bernacki Ludwik: Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne z 86 podobiznami. Lwów 1918.
- Rozwój i zadania bibliografii polskiej. *Ze Skarbcza Kultury* Z. 2 (5): 1953 s. 39—54. W: Lewicki K.: Habilitacja Ludwika Bernackiego w Uniwersytecie Jagiellońskim. Materiały do dziejów nauczania bibliografii w Polsce. Odbitka *Ze Skarbcza Kultury* Z. 2 (5): 1953. Wrocław 1953 s. 7—22.
- Bibliotekarstwo naukowe. Z uwzględnieniem dokumentacji naukowo-technicznej. Praca zbiorowa pod redakcją Adama Łysakowskiego. Warszawa 1956.
- Bielak Franciszek: Działalność naukowa Szymona Starowolskiego. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. Seria A Z. 1: 1957 s. 201—337.

- Bieliński Józef: Królewski Uniwersytet Warszawski (1816—1831). T. 1—3. Warszawa 1907—1912. Skorowidz: Warszawa 1913. Materiały i opracowania dotyczące historii wyższych zakładów naukowych w Polsce 10, 11, 12.
- Biernacka Maria Magdalena: Dwadzieścia lat polskiej bibliografii 1944—1964. *Prz. bibliot.* R. 33: 1965 z. 3 s. 143—157.
- Birkenmajer Aleksander: Belgijski bibliofil Arseni Fasseau i jego związki z Polską (1760—1777). W: Z zagadnień teorii i praktyki bibliotekarskiej. Studia poświęcone pamięci Józefa Grycza. Wrocław 1961 s. 185—280.
- Bilans dziesięcioletniej pracy na polu bibliotekarstwa i bibliografii w Polsce. *Prz. bibliot.* R. 3: 1929 z. 3 s. 251—260 (i odbitka).
- Karol Estreicher i jego znaczenie. Referat wygłoszony w czasie uroczystości w 50 rocznicę zgonu Karola Estreichera. *Rocz-i bibliot.* R. 3: 1959 s. 1—11 (i nadbitka).
- Kazimierz Piekarski (1893—1944). *Kwart. hist.* R. 53: 1939—1945 [druk] 1946 z. 3—4 s. 574—578.
- Książka O. Waldego o szwedzkich zdobyczach bibliotecznych. *Exlibris* Z. 5: 1924 s. 65—78.
- Książka rękopiśmienna. W: IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie. Referaty. Cz. 2. Warszawa 1936 s. 17—36.
- Nobilitacja Szarffenbergerów. Kraków 1926.
- Pecja. Kraków 1936.
- Typograficzny zasób drukarni Akademii Zamojskiej w roku 1617. Kraków 1936.
- Birkenmajer Aleksander, Piekarski Kazimierz: Korektowe arkusze druków Szwajcopolta Fiola. W: Procès verbaux et mémoires du Congrès International des Bibliothécaires et des Amis du Livre tenu à Prague... T. 2. Prague 1928 s. 57—58.
- Birkenmajerowa Zofia: Z młodzieńczych lat Jana Daniela Janockiego. Przyczynek do dziejów kultury polskiej w epoce saskiej. Poznań 1925.
- Bodniak Stanisław: Działyński Adam Tytus. *PSB* t. 6: 1948 z. 1.
- Refleksje bibliograficzne. *Prz. bibliot.* R. 3: 1929 z. 2 s. 118—121 (i odbitka).
- Tytus Działyński. *Pam. Bibliot. Kórnickiej*. Z. 1: 1929 s. 13—48.
- Bogeng Gustav Adolf Erich: Die grossen Bibliophilen. Geschichte der Büchersammler und ihrer Sammlungen. Leipzig 1922.
- Einführung in die Bibliophilie. Leipzig 1931.
- Bohatkiewicz Aleksander: Listy Aleksandra Bohatkiewicza do Joachima Lelewela. Podała do druku H. Hleb-Koszańska. *Rocz-i bibliot.* R. 8: 1964 s. 235—255 (i nadbitka).
- Rzec o bibliografii powszechnej na otwarcie tego kursu w Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim dnia 10 stycznia 1829 roku napisana ... Wilno 1830.
- Bornsteinowa Jadwiga: Klasyfikacja dziesiąta w „Przewodniku Bibliograficznym”. Tablice wybranych znaków dziesiątych i objaśnienie wstępu. Warszawa 1951. *Biul. IB* t. 3 nr 5 s. 93—146.
- Borowski Stanisław: Maciejowskiana. Materiały do biografii Wacława Aleksandra Maciejowskiego. Wrocław 1959. Śląskie prace bibliograficzne i bibliotekoznawcze t. 6.
- Brensztejn Michał Eustachy: Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie do roku 1832. Wyd. 2 uzup. Wilno 1925.

- Bromberg Adam: Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944—1957. Warszawa 1958.
- Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944—1964. Wyd. 2 zmienione i rozszerzone. Warszawa 1966.
- Brückner Aleksander: Dzieje kultury polskiej. Wyd. 3. T. 1—3. Warszawa 1957—58.
- Karol Estreicher (1827—1908). *Książka* R. 9: 1909 s. 133—137.
- Brzeziński Stanisław: Krzysztof Sandius bibliograf różnowierstwa polskiego XVII w. *Biul. Ośr. Bibliografii PAN* R. 3: 1955 nr 3/7 s. 3—6.
- Buczek Karol: Przyczynki do dziejów biblioteki Poryckiej. *Prz. bibliot.* R. 10: 1936 s. 206—212.
- Budka Włodzimierz: Biblioteka Decjuszków. *Silva Rerum* T. 4: 1928 z. 6/9 s. 110—137 (i odbitka).
- Budkowa Zofia: Księgozbiór polskiego uczonego z XII/XIII wieku. W: *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*. T. 1. Warszawa 1957 s. 109—118.
- Budzyk Kazimierz: Bibliografia konstytucyj sejmowych XVII wieku w Polsce. Wrocław 1952. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 3.
- O trwałe wartości w nauce. *Prz. bibliot.* R. 20: 1952 z. 1 s. 26—40.
- Przedmowa. W: Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”. T. 1. Wrocław 1963 s. 5—13.
- *Studia z zakresu bibliografii i księgoznawstwa*. Warszawa 1948. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 2.
- *Z dziejów renesansu w Polsce*. Wrocław 1953. *Studia staropolskie* t. 1.
- Burbianka Marta: Dorobek bibliografii w Polsce Ludowej. *Rocz-i bibliot.* R. 10: 1966 z. 3—4 s. 411—461.
- Problematyka bibliografii śląskiej (druki XV—XVIII w.). *Rocz-i bibliot.* R. 3: 1959 s. 65—81.
- *Wstęp do bibliografii*. Wrocław 1965. Toż wyd. 2 Wrocław 1968.
- *Zarys dziejów handlu księgarskiego we Wrocławiu do połowy XVII wieku*. Wrocław 1950.
- Burhardt Stefan: Bibliografia regionalna. W: IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie. *Referaty*. Cz. 1. Warszawa 1936 s. 285—295 (i odbitka).
- Celichowski Zygmunt: Polskie indeksy książek zakazanych. *Rozprawka bibliograficzna*. Kraków 1899. Odb. z t. 10 *Arch. dla Historii Literatury i Oświaty w Polsce A. U.* w Krakowie.
- Chałasiński Józef: Czasopisma naukowe warszawskie w latach Królestwa Kongresowego (1815—1830). *Prz. nauk hist. i społ.* T. 4: 1954 s. 19—98.
- Chełstowski Edward: Katalogi księgarskie Friedleinów. *Księgarz* 1960 nr 1—2 s. 19—20.
- Katalogi księgarskie w Bibliotece Jagiellońskiej. *Biul. BJ* R. 16: 1964 nr 2 s. 21—33.
- O znaczeniu katalogów księgarskich. *Księgarz* 1959 nr 13—14 s. 12—14.
- Chlebowski Bronisław: Udział niemieckiej oświaty Prus Wschodnich w życiu umysłowym Polski. W: *Pisma*. T. 1. Warszawa 1912 s. 58—97.
- Chmaj Ludwik: *Bracia polscy. Ludzie, idee, wpływy*. Warszawa 1957.
- Chmielowski Piotr: *Metodyka historii literatury polskiej*. Warszawa 1900 (na karcie tytułowej 1899).

- Chwalewik Edward: *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*. Wrocław 1955. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 6.
- Cygańska Janina: *Polskie katalogi księgarskie II połowy XIX wieku (maszynopis)*.
- Cytowska Maria: [Rec.] Helena Jędrzejowska, Maria Pelczarowa: *Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*. *Prz. bibliot.* R. 28: 1960 z. 2 s. 167—177.
- Czachowska Jadwiga: *Bibliografia polska w zakresie literatury w dwudziestoleciu powojennym*. W: *Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów*. Warszawa 1967. *Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 107—126*.
- Czacki Tadeusz: *Listy do Godfryda Ernesta Grodka*. Ogłosił Zygmunt Węclewski *Prz. nauk. i liter.* 1876 s. 1116—1137.
- Czarnecki Feliks, Sójka Antoni: *Metodyka bibliografii księgarskiej*. Poznań 1966.
- Czarnecki Jerzy [Tadeusz Turkowski]: *Rzut oka na historię książki wileńskiej*. *Prz. bibliot.* R. 6: 1932 z. 1/2 s. 1—41 (i odbitka).
- Czarnowska Maria: *Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego 1501—1965*. Dane szczegółowe o książkach 1929—1938 i 1951—1960 oraz o czasopismach 1933—1937 i 1956—1960. Warszawa 1967. *Bibliot. Nar. Prace IB nr 6*.
- Czartoryski Adam Kazimierz: *Myśli o piśmie polskim z uwagami nad sposobem pisania w rozmaitych materiach*. Edycja nowa, poprawiona. Wilno 1812.
- Czekajewska Anna: *Kultura umysłowa Polski XVI wieku w świetle listów dydakcyjnych*. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. Seria A Z. 7: 1965 s. 48—109.
- [Rec.] Józef Korpała: *Zarys dziejów bibliografii w Polsce*. Wrocław 1953. *Prz. bibliot.* R. 22: 1954 z. 1 s. 66—70.
- Czerniatowicz Janina: *Początki grecożytki i walka o język grecki w Polsce w dobie Odrodzenia*. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. Seria A Z. 3: 1959 s. 27—55 (i nadbitka).
- Dahl Svend: *Dzieje książki*. Pierwsze wydanie polskie znacznie rozszerzone. Redagował Bronisław Kocowski, Tadeusz Zapiór i Helena Devechy. Tekst uzupełnili: dziejami książki słowiańskiej Karol Heintsch, dziejami książki polskiej Aleksander Birkenmajer [i in.]. Wrocław 1965.
- Daszkowski Zbigniew: *Wykaz bibliografii retrospektywnych opracowywanych w Polsce (stan 1952 r.)*. Warszawa 1953. *Biul. IB t. 4 nr 2 s. 23—91*.
- Dąbrowska Jadwiga: *Rejestracja bieżącej produkcji wydawniczej polskiej*. »Koreferat« *Prz. bibliot.* R. 3: 1929 z. 3 s. 357—363.
- Dąbrowska Wanda: *Nowoczesne ustawodawstwo w zakresie bibliotek publicznych*. Warszawa 1929.
- Dąbrowski Jan: *Dawne dziejopisarstwo polskie. Do roku 1480*. Wrocław 1964.
- Dembowska Maria: *Bibliografia w Polsce Ludowej*. Warszawa 1960.
- *Dokumentacja i informacja naukowa. Zarys problematyki i kierunku rozwoju*. Warszawa 1965.
- *Ewolucja pojęcia bibliografii narodowej od Karola Estreichera do naszych czasów*. W: *Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827—1908)*. *Studia i rozprawy*. Kraków 1964 s. 98—113.
- *Metoda „Bibliografii Polskiej” Karola Estreichera*. Warszawa 1954.
- [Rec.] Karol Estreicher: *Bibliografia polska XIX stulecia*. Wyd. 2. *Prz. bibliot.* R. 30: 1962 z. 1 s. 36—46.

- Demby Stefan: Biblioteka Narodowa. Przemówienie wygłoszone na Zjeździe Bibliotekarzy i Bibliofilów we Lwowie. Warszawa 1928.
- Dębicki Ludwik Zygmunt: Teofil Żebrawski. Szkic biograficzny. Kraków 1887. Odbitka z „Czasu”.
- Dobrowolska Wanda: Biblioteka ostatniego Jagiellona. *Przeszłość* R. 5: 1933 s. 65—69.
- Dobrowolski Kazimierz: Modlitewnik królewicza Aleksandra. Ustęp z dziejów polskiej kultury umysłowej w drugiej połowie XV wieku. Kraków 1928.
- Dobrowolski Tadeusz: Sztuka Krakowa. Wyd. 2 rozszerz. i popr. Kraków 1959.
- Studia nad kulturą naukową w Polsce do schyłku XVI stulecia. *Nauka pol.* T. 17: 1933 s. 17-148 (i odbitka).
- Dowiat Jerzy: Metryka chrztu Mieszka I i jej geneza. Warszawa 1961.
- Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 20 VI 1966. Referaty i dyskusja. Przygotowała do druku J. Pelcowa. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9. Red. H. Hleb-Koszańska i H. Sawoniak.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. T. 4: Pomorze. Oprac. Alodia Kawecka-Gryczowa oraz Krystyna Korotajowa. Wrocław 1962. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 10.
- Drukarze dawnej Polski... T. 5: Wielkie Księstwo Litewskie. Oprac. Alodia Kawecka-Gryczowa, Krystyna Korotajowa, Wojciech Krajewski, Wrocław 1959. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 10.
- Drukarze dawnej Polski... T. 6: Małopolska — Ziemia Ruskie. Oprac. Alodia Kawecka-Gryczowa, Krystyna Korotajowa, Wojciech Krajewski. Wrocław 1960. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 10.
- Dużyk Józef: Z dziejów cenzury w Krakowie w wiekach XV—XVII. *Rocz. Bibliot. PAN w Krakowie*. R. 2: 1956 s. 375—411.
- Dziadkiewiczowa Barbara: Czynniki hamujące rozwój informacji naukowej w Polsce. *Rocz. BN* 1: 1965 s. 78-114.
- Dzieje Katedry Historii Literatury Polskiej w Uniwersytecie Jagiellońskim. Zarys monograficzny. Księga zbiorowa pod red. T. Ulewicza. Kraków 1966.
- Dzikowski Mikołaj: Bibliografia zawartości czasopism. Referat wygłoszony na 2 Zjeździe Bibliotekarzy Polskich w Poznaniu. *Prz. bibliot.* R. 3: 1929 z. 3 s. 365—381.
- Estreicher Karol: Bibliografia polska od 1800 do 1862 roku... Warszawa 1863.
- Bibliografia polska XIX stulecia. T. 1. Przedmowa. Kraków 1872.
- Dr Jan Kanty Szlachetowski. Kraków 1872.
- Günter Zainer i Świętopełk Fiol. Warszawa 1867.
- Jan Daniel Janocki. Kraków 1869.
- Memoriał w obronie katedry bibliografii. Wydał Ksawery Świerkowski. *Prz. bibliot.* R. 2: 1928 z. 1 s. 49-52.
- O bibliografii. Przemówienie w Szkole Głównej w Warszawie... Warszawa 1865.
- E[streicher Karol] Ruch literatury polskiej w roku 1862. *Dz. liter.* 1862 nr 18 s. 142-143.
- Estreicher Karol [jr]: Początki „Bibliografii polskiej”. Kraków 1959. Odb. z Bibliografii polskiej XIX stulecia. Wyd. 2 pod red. Karola Estreichera. T. 1.
- Załuscy. Bibliografia odnosząca się do Załuskich z wieku XVII i XVIII Kraków 1952. Odb. z Bibliografii polskiej Karola i Stanisława Estreicherów. T. 34.

- Estreicher Stanisław: Jak mój Ojciec pracował nad „Bibliografią”. *Silva Rerum* T. 3: 1927 z. 10 s. 147-150.
— Katalog tyniecki. *Rocz. krak.* T.37: 1965 s. 5-36.
- Eychler Barbara: Problematyka bibliografii regionalnej Ziem Zachodnich. Warszawa 1960. *Biul. IB* t. 6 nr 5 s. 211-250.
- Falkowska Małgorzata: Aleksander Wiktor Bohatkiewicz. Pierwszy wileński teoretyk i wykładowca bibliografii. (Praca magisterska wykonana w Uniw. Warsz. pod kierunkiem doc. H. Hleb-Koszańskiej w 1964 r.).
- Feliksiakowa Janina: Stan bibliografii biologicznych w Polsce w latach 1945—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów... Warszawa 1967. *Bibliot. Nar. Prace IB* nr 9 s. 127—142.
- Fijałek Jan: Początki cenzury prewencyjnej w kościele rzymsko-katolickim i w Polsce. W: *Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brücknera.* Kraków 1928 s. 127-144.
- Finkel Ludwik: Karol Szajnocha bibliotekarzem. *Prz. bibliot.* R. 2: 1928 z. 2 s. 97-141 (i odbitka).
- Fischer Adam: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie. Zarys dziejów. Lwów 1927.
- Gaberle Eustachy: Egzemplarz obowiązkowy na ziemiach polskich dawniej i dziś z opracowanym zbiorem artykułów, ustaw i rozporządzeń. Szkic historyczno-systematyczny. Lwów 1928.
- Gacki Józef: Benedyktynski klasztor świętego Krzyża na Łysej Górze. Warszawa 1873.
- Gerstmann Zygmunt: Polonica w pierwszej nowoczesnej bibliografii powszechnej Konrada Gesnera (1545). *Rocz. Kom. hist.-liter. Oddziału PAN w Krakowie* T. 1: 1963 s. 5-52.
- Gębarowicz Mieczysław: Psalterz floriański i jego geneza. Wrocław 1965.
- Giełżyński Witold: Prasa warszawska 1661 — 1914. Warszawa 1962.
- Gizbert-Studnicki Władysław: Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewang.-ref. i jego biblioteki. Wilno 1932.
- Głombiowski Karol: Biblioteka franciszkanów w Nysie w świetle inwentarza z roku 1678. W: Kocowski B., Burbianka M., Głombiowski K.: *Z dziejów Książki na Śląsku.* Wrocław 1953. *Pr. Wrocł. Tow. Nauk. Seria A* nr 52 s. 77-146 (i odbitka).
— Problemy historii czytelnictwa. Wrocław 1966. *Śląskie prace bibliograficzne i bibliotekoznawcze* t. 9.
- Głowińska Maria: O bibliografii regionalnej. *Prz. bibliot.* R. 4: 1930 z. 4 s. 404-414 (i odbitka).
- Gocel Ludwik: Przypadki Jej Królewskiej Mości Książki. Wrocław 1963. *Książki o Książce.*
- Godebski Ksawery: „Bibliotheca Fratrum Polonorum”. Poszukiwanie bibliograficzne. Lwów 1868.
- Gomulicki Juliusz Wiktor: Trzysta lat książki w Warszawie (1643—1944). W: *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie.* Warszawa 1961 s. 130-202.
- Grabowski Ambroży: Życiopisma Polaków. Rkps WAP w Krakowie Teki sygn E. 63.

- Grodek Andrzej: Przegląd polskich bibliografii nauk ekonomicznych. *Prz. bibliogr. wydawnictw gosp.* R. 6: 1952 s. 108-110.
- Gruszecka Janina: Wykaz bieżących bibliografii specjalnych w Polsce (1950 r.). Warszawa 1950. *Biul. IB* t. 3 s. 45-64.
— Normalizacja bibliograficzna i bibliotekarska 1950-1952. Warszawa 1952. *Biul. IB* t. 3 nr 8 s. 177-195.
- Grycz Józef: Biblioteka Narodowa na drugim etapie działalności. *Prz. bibliot.* R. 5: 1931 z. 2-4 s. 109-136.
— Bibliotekarze kórnicy. *Pam. Bibliot. Kórnickiej.* Z. 1: 1929 s. 49-76.
— Historia bibliotek w zarysie. Warszawa 1949.
— Polska polityka biblioteczna w latach powojennych. W: Z zagadnień teorii i praktyki bibliotekarskiej. Studia poświęcone pamięci Józefa Grycza. Wrocław 1961 s. 71-88.
— Przewodnik dla korzystających z bibliotek oraz spis dzieł pomocniczych. Kraków [1925].
— Z dziejów i techniki książki. Wrocław 1951.
- Grycz Józef, Kurdybacha Emilia: Bibliografia w teorii i praktyce oraz wykaz ważniejszych bibliografii i dzieł pomocniczych. Warszawa 1953.
- Grzegorzczak Piotr: Lew Tołstoj w Polsce. Zarys bibliograficzno-literacki. Warszawa 1964.
— Wiktor Hahn 1871 — 1959. *Rocz-i bibliot.* R. 4: 1960 s. 281-298.
- Grzybowska Jadwiga: Karol Estreicher (1827 — 1908). Studium biograficzne. W: Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827 — 1908). Studia i rozprawy. Kraków 1964 s. 7-28.
- Grzybowski Stanisław: Z dziejów popularyzacji nauki w czasach saskich. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej.* Seria A Z. 7: 1965 s. 111-173.
- Gubrynowicz Bronisław: Józef Maksymilian Ossoliński. Człowiek i pisarz. Lwów 1928.
- Gutry Czesław: Bibliografia scalonych spisów zawartości czasopism. Wrocław 1953.
— Projekt wydawnictwa bibliografii regionalnej. Warszawa 1929.
- Hahn Wiktor: Bibliografia bibliografii polskiej. Lwów 1921.
— Bibliografia bibliografii polskich. Wyd. 2 znacznie rozszerzone. Wrocław 1956.
— Bibliografia bibliografii polskich do 1950 roku. Wyd. 3. Uzupełnił Henryk Sawoniak. Wrocław 1966.
— O potrzebach bibliografii polskiej. *Życie nauki.* T. 1: 1946 s. 431-438.
— Początki bibliografii polskiej. W: Księga referatów. Zjazd Naukowy imienia I. Krasieckiego we Lwowie w dn. 8-10 czerwca 1935 r. Lwów 1936 s. 148-154.
- Hajdukiewicz Leszek: Biblioteka Macieja z Miechowa. Wrocław 1960. Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 16.
— Krakowska szkoła zamkowa 1510-1801. W: Studia do dziejów Wawelu. T. 1. Kraków 1955 s. 203-348.
— Księgozbiór i zainteresowania bibliofilskie Piotra Tomickiego na tle jego działalności kulturalnej. Wrocław 1961. Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 18.
- Hartleb Kazimierz: Biblioteka Zygmunta Augusta. Lwów 1928.
— Działalność kulturalna biskupa-dyplomaty Erazma Ciołka. Lwów 1929.

- Hass Ludwik: Materiały do bibliografii polskiego ruchu robotniczego. *Kwart. hist.* R. 68: 1961 z. 4. s. 1055—1072.
- Heintsch Karol: Ze studiów nad Szwajpoltem Fiolem. Cz. 1: Materiały do życiorysu i działalności. *Rocz. Zakładu Narod. Ossol.* T. 5: 1957 s. 233—342.
- Historia Polski. Oprac. zbior. pod red. Tadeusza Manteuffla [i in.]. [Wyd. 4]. T. 1 cz. 1—2. Warszawa 1964—1965.
- Hleb-Koszańska Helena: Aktualny stan bibliografii w Polsce. Postulaty na przyszłość. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 9—43.
- Dziesięciolecie bibliografii polskiej 1944—1954. Zarys dziejów i kierunki rozwoju. *Prz. bibliot.* R. 22: 1954 z. 3 s. 213—233.
- Kompozycja bibliografii specjalnej. Łódź 1949. *Biul. PIK* t. 2 nr 3 s. 23—82.
- Hordyński Zdzisław: Obraz piśmiennictwa polskiego. *Kwart. hist.* R. 7: 1893 z. 3 s. 387—407 (i odbitka).
- Hornowska Maria, Zdzitowiecka-Jasińska Halina: Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej. Warszawa 1947.
- Horodyski Bogdan: Józef Grycz. W: Z zagadnień teorii i praktyki bibliotekarskiej. Studia poświęcone pamięci Józefa Grycza. Wrocław 1961 s. 22—54.
- Wstęp. W: Sienkiewicz Karol. Dziennik podróży po Anglii 1820—1821. Wyd. B. Horodyski. Wrocław 1953.
- Jabłońska Władysława: Nad rękopisami wykładów Karola Estreichera w Szkole Głównej Warszawskiej. *Rocz-i bibliot.* R. 3: 1959 s. 39—63.
- Józef Maksymilian Ossoliński. Szkic biograficzny. Wrocław 1967. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwa jubileuszowe.
- Jagła Michał: Zarys bibliografii księgarskiej. Warszawa 1954. Biblioteka Szkolenia Księgarskiego nr 2.
- Janiczek Józef: Rola państwa i samorządu w realizacji krajowej sieci bibliotecznej. W: IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie. Referaty. Cz. 1. Warszawa 1936 s. 207—219 (i odbitka).
- Janocki Jan Daniel Andrzej: Józef Andrzej hrabia na Załuskach Załuski. Z tekstu łacińskiego przełożył Kamil Kantak. Warszawa 1928.
- Janów Jan: Kilka komunikatów z piśmiennictwa staropolskiego i ruskiego. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU* T. 53: 1952 (1954) s. 357—361.
- Jarkowski Paweł: Bibliologia. Cz. 1 i 2. Notaty i zapiski bibliologiczne. Krzemieniec 1814. Rkps Oss. nr 5807/III.
- Wiadomość o bibliotece Liceum Krzemienieckiego ... Równe 1935.
- Jarkowski Stanisław: Czasopiśmiennictwo bibliograficzne polskie a rejestracja polskiej produkcji wydawniczej. *Sfinks* 1916 nr 7—8 s. 109—128 (i odbitka).
- Jaworska Janina: Bartoszewicz Julian. W: Słownik biograficzny pracowników książki polskiej. Zeszyt próbny. Łódź 1958.
- Stankiewicz Maurycy Michał. W: Słownik biograficzny pracowników książki polskiej. Zeszyt próbny. Łódź 1958.
- Jędrzejowska Helena, Pelczarowa Maria: Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku. Opracowały ... Gdańsk 1954.
- Jocher Adam: Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie. T. 1—3. Wilno 1840—57.
- Juszyński Michał Hieronim: Dykejonarz poetów polskich. T. 1—2. Kraków 1820.

- Kaczanowska Jadwiga: Wykaz polskich bibliografii retrospektywnych nie wydanych drukiem: planowanych, opracowywanych i ukończonych (stan 1957 r.). Warszawa 1957. *Biul. IB* t. 5 nr 4 s. 223—326.
- Kaleta Roman, Klimowicz Mieczysław: Prekursorzy Oświecenia. Monitor z roku 1763 na tle swoich czasów. Mitzler de Kolof, redaktor i wydawca. Wrocław 1953. *Studia historycznoliterackie* t. 20.
- Kapełuś Helena: Jeszcze o pierwszej drukowanej książce polskiej. *Rocz. BN* 1: 1965 s. 243—257.
- Katalog wystawy druków polsko-węgierskich Biblioteki Jagiellońskiej. Kraków 1928.
- Kawecka-Gryczowa Alodia: Biblioteka Narodowa w Warszawie. Warszawa 1934.
- Dzieło Kazimierza Piekarskiego. W: *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*. Wrocław 1951 s. 39—61. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 1.
- Katalog inkunabułów Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu. Na podstawie materiałów Kazimierza Piekarskiego opracowała ... Wrocław 1956.
- Kazimierz Budzyk. Bibliograf i księgoznawca. *Prz. bibliot.* R. 33: 1965 z. 1 s. 20—26.
- Prasy Rakowa i Krakowa w służbie antytrynitaryzmu. W: *Studia nad arianizmem*. Red. Ludwik Chmaj. Warszawa 1959 s. 261—330.
- Rola drukarstwa polskiego w dobie Odrodzenia. Warszawa 1954.
- Zarys dziejów piśmiennictwa polskiego w Prusach Wschodnich. Warszawa 1946.
- Kawecka-Gryczowa Alodia, Tazbir Janusz: Arianie polscy. Racjonalizm, tolerancja, promieniowanie. 1658—1958. Przewodnik po wystawie. Warszawa listopad-grudzień 1958. Warszawa 1958.
- Keckówna Janina: Bibliotheca poetarum Polonorum Józefa Andrzeja Załuskiego. Z dziejów bibliografii polskiej. Warszawa 1960. *Biul. IB* t. 6 nr 4 s. 147—210.
- Kierska Halina: O kulturze czytelniczej w Polsce w XVI w. *Rocz-i bibliot.* R. 8: 1964 s. 79—99.
- Kłossowski Andrzej: Adam Benedykt Jocher i jego „Obraz bibliograficzno-historyczny”. Przyczynek do dziejów bibliografii w Polsce. Praca magisterska wykonana w Uniw. Warsz. (Katedra Bibliotekoznawstwa) pod kier. doc. H. Hleb-Koszańskiej w 1964 r. maszynopis nr 134.
- Kocięcka Mirosława: Organizacja służby informacyjnej w bibliotekach ogólnych w Polsce. *Prz. bibliot.* R. 34: 1966 z. 4 s. 250—256.
- Kocot Kazimierz: Nauka prawa narodów w Ateneum gdańskim (1580—1793). Wrocław 1965.
- Kocowski Bronisław: Śląskie egzemplarze Turrecrematy Explanatio in Psalterium i Plateanusa Opus Restitutionum w świetle badań porównawczych. *Rocz-i bibliot.* R. 5: 1961 s. 211—230.
- Śląskie studia inkunabulistyczne. W: Kocowski B., Burbianka M., Głombiowski K.: *Z dziejów książki na Śląsku*. Wrocław 1953. Prace Wrocł. Tow. Nauk. Seria A nr 52 s. 5—28 (i odbitka).
- Zarys dziejów drukarstwa na Dolnym Śląsku. *Sobótka* R. 2: 1947 s. 200—271 (i odbitka).
- Koczorowski Stanisław Piotr: Coup d'oeil sur l'histoire de la bibliographie en Pologne. Communication faite au Congrès International des Bibliothécaires et des Bibliophiles à Paris. Varsovie 1924. Nouvelle ed. Paris 1925.

- Kołodziejska Jadwiga: Bibliotekarze w walce o ustawę biblioteczną w okresie międzywojennym. *Rocz. BN* 2: 1966 s. 52—67.
- Konczyńska Wanda: Zarys historii Biblioteki Jagiellońskiej. Kraków 1923.
- Koneczny Feliks: Bibliografia historii polskiej. *Kwart. hist. R.* 7: 1893 z. 1 s. 66—78.
- Konopacka Maria: Bibliografia polskiego czasopiśmiennictwa matematycznego w okresie 1944—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. *Bibliot. Nar. Prace IB* nr 9 s. 143—152.
- Konopczyński Władysław: O polską biografię narodową. *Prz. warsz. R.* 2: 1922 s. 161—169.
- Konopka Stanisław: Bibliografia lekarska w Polsce w okresie ostatniego dwudziestolecia. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967.
- Kopera Feliks: Oprawa książki z XIV w. z biblioteki Długosza. *Spraw-a Kom. Hist. Sztuki T.* 7: 1906 s. XXXVI—XXXVII.
- Korbut Gabriel: Wstęp do literatury polskiej. Zarys metodyki badania literatury. Warszawa 1924.
- Kormanowa Zanna: Materiały do bibliografii druków socjalistycznych na ziemiach polskich w latach 1866—1918. Wyd. 2. Warszawa 1949.
- Korotyński Władysław: Adam Benedykt Jocher. *Tyg. ilustr. S.* 2 T. 4: 1869 nr 82 s. 37—38, nr 83 s. 50—51.
- Korpała Józef: Abriss der Geschichte der Bibliographie in Polen. Leipzig 1957.
- Bibliografia polska Karola Estreichera w dziejach kultury i nauki polskiej. *Prz. bibliot. R.* 26: 1958 z. 4 s. 345—363 (i odbitka).
 - Bibliografia polska przed Karolem Estreicherem. *Silva Rerum T.* 3: 1927 z. 10 s. 151—155 (i odbitka).
 - Biblioteka Publiczna Tow. Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza w Krakowie. *Rocz. BN* 2: 1966 s. 379—396.
 - Dzieje „Bibliografii polskiej” Karola Estreichera. *Prz. bibliot. R.* 20: 1952 z. 1 s. 54—73.
 - Dzieje drugiej edycji Historii literatury polskiej Bentkowskiego. *Silva Rerum T.* 4: 1928 z. 6/9 s. 100—109 (i odbitka).
 - Jak kształtował się warsztat bibliograficzny Karola Estreichera. W: Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827—1908). *Studia i rozprawy. Kraków* 1964 s. 44—60.
 - Juszyński Michał Hieronim. *PSB* t. 11: 1964—1965 s. 355—358.
 - Karola Sienkiewicza projekt kwartalnika bibliograficznego. *Silva Rerum T.* 3: 1927 z. 8/9 s. 129.
 - Mikołaj Malinowski jako bibliograf. *Silva Rerum T.* 4: 1928 z. 4/5 s. 60—64 (i odbitka).
 - Uwagi o polskiej prasie literackiej przed powstaniem listopadowym. *Silva Rerum T.* 4: 1928 z. 6/9 s. 93—100 (i odbitka).
 - Zarys dziejów bibliografii w Polsce. Wrocław 1953. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 5.
- Kosiek Zdzisław: Zarys dziejów polskiej bibliografii rolniczej. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria B* 1959 z. 2 s. 213—231.

- Kosiński Józef Adam: Doskonały księżkołap. Wizyta Tadeusza Czackiego w bibliotece dominikanów krakowskich. *Rocz-i bibliot.* R. 4: 1960 s. 223—229.
- Kot Stanisław: Estreicher Stanisław. *PSB* t. 6: 1948.
- Kraczkiewicz Janina: Biblioteka Publiczna w latach 1907—1914. W: *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*. Warszawa 1961 s. 527—546.
- Kraushar Aleksander: Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800—1832 Monografia historyczna osnuta na źródłach archiwalnych. T. 1—8. Warszawa 1900—1906.
- Krawczyńska Janina: Powstaje pełna bibliografia prasy polskiej. *Prasa pol.* 1951 nr 3 s. 29—30.
- Król K[azimierz]: Błędy w Słowniku pseudonimów. *Ruch liter.* R. 12: 1937 s. 198—204.
- Krzyżanowski Julian: *Nauka o literaturze*. Wrocław 1966.
- Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827—1908). *Studia i rozprawy*. Kraków 1964.
- Kubik Kazimierz: Kalendariologia profesora Pawła Patera. W: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie. Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum Gdańskiego 1558—1958*. Gdynia 1959 s. 277—304.
- Profesor Paweł Pater pionier kształcenia technicznego w Gdańsku. W: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie. Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum Gdańskiego 1558—1958*. Gdynia 1959 s. 79—152.
- Kucharzewski Jan: *Czasopiśmiennictwo polskie wieku XIX w Królestwie, na Litwie i Rusi oraz na emigracji*. (Zarys bibliograficzno-historyczny). Warszawa 1911 (odb.: *Prz. narodowy*).
- Kuntze Edward: *Zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji*. Kraków 1937.
- Kupść Bogumił Stanisław: Janocki (Jaenisch, Janozki) Jan Daniel Andrzej. *PSB* t. 10: 1962—1964.
- Korespondencja Załuskich jako źródło historyczne do dziejów kultury polskiej wieku Oświecenia. *Rocz-i bibliot.* R. 5: 1961 s. 231—251.
- Z dziejów fundacji Biblioteki Załuskich. *Rocz. BN* 1: 1965 s. 258—293.
- Kürbisówna Brygida: *Ze studiów nad kulturą historyczną wieków średnich w Polsce*. W: *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*. T. 3 Poznań 1958 s. 49—59.
- Kurdybacha Emilia: *Bibliografia*. Wyd. 2. Warszawa 1961. Kurs dla Pracowników Bibliotek Powszechnych.
- Kurdybacha Łukasz: *Stosunki kulturalne polsko-gdańskie w XVIII w. Gdańsk 1937. Tow. Przyj. Nauki i Sztuki w Gdańsku. Kasa im. Mianowskiego. Studia Gdańskie. Monografie z dziejów Gdańska i stosunków polsko-gdańskich nr 1*.
- Kutrzeba Stanisław: *Inwentarze a katalogi rękopisów*. W: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 1: Referaty*. Lwów 1925 s. 5.
- Lam Stanisław: *Joachima Lelewela „Bibliograficznych ksiąg dwoje”*. *Prz. ksiąg*. R. 1 (7): 1918/19 nr 9/10 s. 217—223 (i odbitka).
- *O bibliografię polską. Kilka uwag i projektów*. Warszawa 1921. Biblioteka Prasowa Polska.
- Lelewel Joachim: *Bibliograficznych ksiąg dwoje*. T. 1—2. Wilno 1823—1826 i przedruk anast. Warszawa 1927.

- Lemke Heinz: Die Brüder Załuski und ihre Beziehungen zu Gelehrten in Deutschland und Danzig. Studien zur polnischen Frühaufklärung. Berlin 1958.
- Leśnodorski Bogusław, Opalek Kazimierz: Nauka polskiego Oświecenia w walce o postęp. Warszawa 1951.
- Lewicka-Kamińska Anna: Biblioteka Jagiellońska w latach 1492—1655. W: Zathy J., Lewicka-Kamińska A., Hajdukiewicz L.: Historia Biblioteki Jagiellońskiej T. 1: 1364—1775. Kraków 1966 s. 131—271.
- Początki drukarstwa w Krakowie. Śladami Karola Estreichera. W: Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827—1938). Studia i rozprawy. Kraków 1964 s. 233—257.
- Renesansowy księgozbiór Mikołaja Czepla w Bibliotece Jagiellońskiej. Wrocław 1956. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 7.
- Lewicki Karol: Habilitacja Ludwika Bernackiego w Uniwersytecie Jagiellońskim. *Ze Skarbcza Kultury* Z. 2 (5): 1953 s. 35—54 (i odbitka).
- Linde Samuel Bogumił: O literaturze rosyjskiej. *Pam. warsz.* Warszawa 1815—1816, T. 2 s. 411—428; t. 3 s. 14—34, 133—150, 277—298; t. 4 s. 3—21, 285—296; t. 5 s. 3—21, 125—144.
- O statucie litewskim ruskim językiem i drukiem wydanym wiadomość. Warszawa 1816.
- Lipska Helena: Żegota Pauli. *Prz. bibliot.* R. 10: 1936 z. 1 s. 1—16.
- Łempicki Stanisław: Ludwik Bernacki (1882—1939). *Kwart. hist.* R. 53: 1939—1945 [druk.] 1946 z. 3/4 s. 425—429.
- Renesans i humanizm w Polsce. Materiały do studiów. Słowo wstępne Kazimierza Budzyka. Warszawa 1952.
- Wspomnienia ossolińskie. Wrocław 1948.
- Łodyński Marian: Biblioteka Rzplitej — Załuskich zwana na tle ówczesnych bibliotek zagranicznych. (Jej powstanie, organizacja i wewnętrzne prace porządkowe). W: Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie. Warszawa 1961 s. 11—50.
- Hugo Kołłątaj a bibliotekarstwo polskie. Uzupełniona ilustracjami odbitka z *Prz. bibliot.* R. 20: 1952.
- Materiały do dziejów państwowej polityki bibliotecznej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1807—1831. Wrocław 1958. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 8.
- Początki bibliotekarstwa Karola Estreichera. *Prz. bibliot.* R. 26: 1958 z. 4 s. 289—344.
- U kolebki polskiej polityki bibliotecznej (1774—1794). Warszawa 1935.
- Z dziejów „Biblioteki Rzeczypospolitej Załuskich zwanej” w latach 1783—1794. Warszawa 1935.
- Łysakowski Adam: Bibliograficzna statystyka okręgu wileńskiego (1928—1934). Wilno 1935.
- Określenie bibliografii. Przedmiot, metody i zadania na tle nauki o książce. Warszawa 1950. *Biul. IB* t. 3 nr 2 s. 15—43.
- [Łysakowski Adam] Polska służba bibliograficzno-dokumentacyjna. Warszawa 1950. *Biul. IB* t. 3 nr 1 s. 1—13.

- Zagadnienie treści i wartości książki w bibliografii. Warszawa 1953. *Biul. IB* t. 3 nr 9 s. 197—233. (Rozprawę tę dokończyła na podstawie materiałów pozostawionych przez Autora Maria Dembowska).
- Makowski Stanisław: Feliks Bentkowski (1781—1852). W: Z dziejów polonistyki warszawskiej. Warszawa 1964 s. 111—125.
- Malclès Louise-Noëlle: La bibliographie. Ed. 2 rev. Paris 1962.
- Małachowska-Staszelis Maria: Spis bibliografii bieżących w Polsce (stan z grudnia 1951). Warszawa 1952. *Bibliot. Nar. IB Komunikat* 13.
- Małkiewicz Eugeniusz: Polska bibliografia techniczna 1944—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów Warszawa 1967. *Bibliot. Nar. Prace IB* nr 9 s. 164—174.
- Mann Maurycy: Rozwój syntezy literackiej od jej początków do Gervinusa. Kraków 1911. *Rozpr. Wydz. Fil. AU* t. 48.
- Manteufflowa Maria: Formy i metody służby informacyjnej w bibliotece uniwersalnej. *Prz. bibliot.* R. 34: 1966 z. 4 s. 268—282.
- Gospodarka dubletami w Bibliotece Załuskiej. *Rocz-i bibliot.* R. 4: 1960 s. 43—79.
- Janocki czy Friese. *Prz. bibliot.* R. 23: 1955 z. 3/4 s. 342—344.
- Księgozbiór Józefa Załuskiego w Lotaryngii i jego droga do Polski (przyczynki do życiorysu Załuskiego). *Rocz. BN* 2: 1966 s. 328—361.
- Markiewicz Henryk: Teoria badań literackich w Polsce. Wypisy. T. 1—2. Kraków 1950.
- Mayenowa Maria Renata: Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej. Wyd. 2 rozszerzone. Warszawa 1955.
- Mecherzyński Karol: Historia języka łacińskiego w Polsce. Kraków 1833.
- Historia wymowy w Polsce. T. 1—3. Kraków 1856—1860.
- Merczyng Henryk: Domniemanie pierwsza książka w Polsce spalona przez kata. *Prz. hist.* T. 16: 1913 s. 187—199.
- Druga w Polsce egzekucja literacka. *Prz. hist.* T. 17: 1913 s. 67—74.
- Metodyka bibliograficzna. Poradnik dla autorów bibliografii specjalnych. Praca zbior. pod red. Heleny Hleb-Koszańskiej, Marii Dembowskiej i Henryka Sawoniaka. Wyd. 2 zmienione. Warszawa 1963.
- Mianowska-Klimowicz Zofia: Gabriel Korbut (1862—1936). W: Z dziejów polonistyki warszawskiej. Warszawa 1964 s. 245—255.
- Michalski Jan: 55 lat wśród książek. Wspomnienia, wrażenia, rozważania. Z przedmową Wacława Borowego. Wrocław 1950.
- Michalski Jerzy: Dzieje wydania słownika Lіндеgo. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. Seria A Z. 4: 1961 s. 3—39.
- „Słownik języka polskiego” Samuela Bogumiła Lіндеgo w opinii współczesnych. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. T. 6: *Hist. Nauk Społ.* 1957 z. 2 s. 203—220 i Seria A z. 3 1959 s. 137—180.
- Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Warszawa 1953. -
- Mikulski Tadeusz: Gabriel Korbut. Szkic charakterystyki i bibliografia. *Pam. liter.* R. 33: 1936 s. 1040—1058 (i odbitka).
- Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa. W: *Studia nad książką poświęconie pamięci Kazimierza Piekarskiego*. Wrocław 1951 s. 65—77. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 1.
- Józef Maksymilian Ossoliński jako pisarz i historyk literatury. *Polonistyka* R. 2: 1949 nr 3 s. 18—21.

- Książnin w Bibliotece Załuskich. W: *Studia nad książką*. Wrocław 1951 s. 267—281.
- Zygmunt Mocarski. *Pam. liter.* R. 36: 1946 s. 272—277.
- Miśkowiak Jan: Centralny katalog czasopism zagranicznych, znajdujących się w bibliotekach Rzeczypospolitej Polskiej. *Prz. bibliot.* R. 9: 1935 z. 3 s. 143-148.
- Młynarski Zygmunt: *Zarys historii prasy polskiej cz. 1 (do 1864 r.)* Warszawa 1956.
- Mocarski Zygmunt: *Definicje bibliografii, biologii i bibliognozji*. J. J. Rive'a. *Silva Rerum* T. 1: 1925 z. 2 s. 34.
- Joachim Lelewel jako bibliograf i bibliotekarz. W: *Congrès International des Bibliothécaires et des Amis du Livre tenu à Prague...* T. 2. Prague 1928.
- *Książka w Toruniu do roku 1793. Zarys dziejów*. W: *Dzieje Torunia. Praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta...* Toruń 1933 s. 343-468 (i odbitka 1934).
- *Kultura umysłowa na Pomorzu. Zarys dziejów i bibliografia*. Toruń 1931.
- *O Książnicy Miejskiej imienia Kopernika w Toruniu*. Toruń 1927.
- *Stan badań polskiego druckarstwa*. W: *IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie. Referaty. Cz. 2*. Warszawa 1936 s. 51-60 (i odbitka).
- Modlitewnik Władysław Warneńczyka w zbiorach Biblioteki Bodlejańskiej z uwzględnieniem zapisków Józefa Korzeniowskiego. Opracowali: Ludwik Bernacki, Ryszard Ganszyniec i Władysław Podlacha. Kraków 1928.
- Muskowski Jan: *Bibliografia polska 1901-1925. Komunikat*. W: *IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie. Referaty. Cz. 1*. Warszawa 1936 s. 341-345.
- *Katedra bibliografii w Szkole Głównej Warszawskiej. Referat wygłoszony na posiedzeniu Związku Bibliotekarzy Polskich w dniu 17 lutego 1918 r.* Warszawa 1918.
- *Konsekwencje „Bibliografii polskiej” Karola Estreichera*. Warszawa 1930.
- *O stanowisko Karola Estreichera w dziejach badań literackich*. Warszawa 1927.
- *Początki druckarstwa w Krakowie*. Pr. polon. seria 8: 1950 s. 9-57 (i nadbitka).
- *Przegląd bibliografii polskiej 1900-1918*. Warszawa 1919.
- *Sprawa książki w nowej ustawie prasowej*. *Prz. bibliot.* R. 1: 1927 z. 1 s. 41-83 (i odbitka).
- *Życie książki*. Wyd. 2 ilustr. i rozszerz. Kraków 1952.
- Nadolski Bronisław: *Kierunki rozwojowe dziejopisarstwa staropolskiego*. Lwów 1938.
- Nowodworski Witold: *„Bibliograficznych ksiąg dwoje” Joachima Lelewela. Studium historyczno-bibliograficzne na tle epoki*. Wrocław 1959.
- Ogrodziński Wincenty: *Chmielowski Joachim Benedykt*. *PSB*. T. 3: 1937.
- Oko Jan: *Seminarium filologiczne Godfryda Ernesta Grodka*. Wilno 1933. *Rozprawy i materiały* Wyd. I Tow. Przyj. Nauk w Wilnie t. 4 z. 3.
- Olszewicz Waclaw: *Bibliografia regionalna. (Przegląd najważniejszych bibliografii regionalnych polskich)*. *Zaranie Śl.* R. 12: 1936 s. 73-76.
- *Biblioteka króla Stanisława Augusta*. *Prz. bibliot.* R. 5: 1931 z. 1 s. 14-57 (i odbitka).
- *Ludwik Bernacki (1882-1939)*. *Rocz-i bibliot.* R. 7: 1963 s. 177-189.
- Olszewska Helena, Rogozińska Wanda: *Prace nad bibliografią poloników zagranicznych w Bibliotece Narodowej*. *Rocz. BN* 1: 1965 s. 337-348.
- Opalek Mieczysław: *Sto trzydzieści lat wśród książek*. Lwowscy antykwarze Iglowie. Lwów 1928.

- Ossoliński Józef Maksymilian: List w przedmiocie historii literatury polskiej pisany z Wiednia (30 stycznia 1823 roku) do Adama ks. Czartoryskiego. *Dz. warsz.* T. 2: 1825 s. 37-57.
- Listy... do Ambrożego Grabowskiego (1813-1826). Z rękopisu Biblioteki Narodowej wydał Bogdan Horodyski. Wrocław 1950.
- Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury o pisarzach polskich także postronnych... T. 1-2. Kraków 1819-1822.
- Ożarzewski Czesław: Zarys dziejów książki i księgarstwa. Wyd. 2. Poznań 1965.
- Pachoński Jan: Drukarze, księgarze i bibliofile krakowscy 1750-1815. Kraków 1962.
- Paloc-Schnaydrowa Bogumiła: Cyprian Walewski. Bibliograf i kolekcjoner (1820-1873). *Rocz. Bibliot. PAN w Krakowie*. R. 4: 1958 s. 367-389.
- Komisja Bibliograficzna Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. *Rocz. Bibliot. PAN w Krakowie* R. 11: 1965 (1966) s. 59-69.
- Pamiętnik I Zjazdu Bibliotekarzy Polskich we Lwowie (26 V — 29 V 1928). Oprac. Jan Bronisław Richter. Lwów 1929.
- Pianko Gabriela: Powstawanie bibliotek i archiwów w Polsce w epoce humanizmu i reformacji. *Meander* R. 9: 1954 s. 3-32.
- Piekarski Kazimierz: Bibliografia dzieł Jana Kochanowskiego. Wiek XVI i XVII. Wyd. 2 rozszerz. Kraków 1934.
- Katalog księgarski drukarza augsburskiego Jana Baemlera z roku około 1486. *Exlibris* Z. 4: 1922 s. 61-72 (i odbitka).
- Książka w Polsce XV i XVI w. W: *Kultura staropolska*. Kraków 1932 s. 352-384 (i odbitka).
- Odkrycie „Volsziany” w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. *Silva Rerum* T. 4: 1928 z. 6/9 s. 127-141.
- O średniowiecznych wydaniach statutów świeckich. *Kwart. hist.* R. 37: 1923 z. 1 s. 378-382 (i nadbitka).
- O zadania i metody badań proveniencyjnych. Marginalia do pracy R. Kotuli „Właściciele rękopisów i starodruków zbiorów Z. Czarneckiego”. *Prz. bibliot.* R. 3: 1929 z. 3 s. 388-415 (i odbitka).
- Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510-1516. Chronologia druków i zasobu typograficznego. Kraków 1926.
- Zadania bibliografii polskiej XVI stulecia. W: IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie. Referaty. Cz. 1. Warszawa 1936 s. 327-335 (i odbitka).
- Pieńkowska Krystyna: Walewski Cyprian. W: *Słownik biograficzny pracowników książki polskiej*. Zeszyt próbny. Łódź 1958.
- Pigoń Stanisław: Początki pracy badawczej nad dziejami literatury polskiej. W: Pigoń S.: *Miłe życia drobiazgi*. Pokłosie. Warszawa 1964 s. 9-25.
- Pilichowski Czesław: Z dziejów szwedzkich zaborów bibliotek i archiwów polskich w XVII i XVIII wieku. Gdańsk 1960. *Rocz. gdański* T. 17/18: 1958-59 s. 127-175 (i odbitka).
- Pisarska Maria: Bibliografia polskiego piśmiennictwa leśnego w okresie 1944-1965. W: *Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów*. Warszawa 1967. *Bibliot. Nar. Prace IB nr 9* s. 175-181.
- Piusińska Wanda: Narodowa bibliografia retrospektywna 1901-1955. W: *Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827-1908)*. Studia i rozprawy. Kraków 1964 s. 114-130.

- Plezia Marian: *Od Arystotelesa do „Złotej legendy”*. Warszawa 1958.
- Pociecha Władysław: *Księgoznawstwo. Materiały do referatu na Kongres Nauki*. Kraków 1950 (maszynopis).
- Podlaszewska Krystyna: *Notitia Bibliothecae Thorunensis P. Jaenichiusa z 1713. Zesz. nauk. UMK Z. 13: 1965 s. 3—41.*
- Polackówna Maria: Michał Wiszniewski 1830—1848. *Rocz. krak.* T. 12: 1910 s. 59—163 (i odbitka).
- Poliński Michał: O najpierwszej w polskim języku drukowanej książce. *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe* T. 15: 1840 s. 129—144.
- Polkowski Ignacy: *Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej. Cz. 1. Kodeksa rękopiśmienne 1—228.* Kraków 1884.
- Poradnik pracownika informacji naukowo-technicznej i ekonomicznej CIINTE. Warszawa 1964.
- Poznański Marcei: Mieczysław Rulikowski jako bibliolog. *Bibliotekarz* R. 18: 1951 nr 8—9 s. 119—122.
- Protokół konferencji towarzystw i instytucji uprawiających badania historyczne zorganizowanej przez Komisję Historyczną PAU... Kraków 1948. *Arch. kom. hist.* Seria 2 T. 4 (og. zb. 16) nr 4.
- Przyłubski Feliks: *Opowieść o Lindem i jego słowniku.* Warszawa 1955.
- Psalterz Floriański łacińsko-polsko-niemiecki. Rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie, Wyd.: Ryszard Ganszyniec, Witold Taszycki, Stefan Kubica. *Studia o oprawie i piśmie Psalterza* napisał Aleksander Birkenmajer, o miniaturach Władysław Podlacha. — Staraniem i pod red. Ludwika Bernackiego. Lwów 1939.
- Ptaszycki Stanisław: *Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej.* Lublin 1921. Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego. Wydział Nauk Humanistycznych nr 2.
- Ptaśnik Jan: *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum. Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum. Vol. 1.* Leopoli 1922.
- *Drukarze i księgarze krakowscy XV i XVI wieku.* Lwów 1922 (odbitka w 15 egz.).
- *Drukarze-różnowiercy w Krakowie w XVI w. Reformacja w Polsce* R. 1: 1921 s. 181—188.
- *Księgarze-różnowiercy w Krakowie w XVI w. Reformacja w Polsce* R. 1: 1921 s. 43—50.
- Radlińska Helena: *Listy o nauczaniu i pracy badawczej.* W: *Pisma pedagogiczne.* T. 3. Wrocław 1965 s. 329—478.
- *Zagadnienia bibliotekarstwa i czytelnictwa.* W: *Pisma pedagogiczne.* T. 2 Wrocław 1961.
- Ramlau-Klekowska Krystyna: *Bibliografia zalecająca.* W: *Metodyka bibliograficzna. Poradnik dla autorów bibliografii specjalnych.* Warszawa 1963 s. 265—290.
- Rederowa Danuta, Stachowska Krystyna: *Ośrodek naukowy krakowski w świetle materiałów Towarzystwa Naukowego Krakowskiego 1841—1871.* (Wybór źródeł). *Rocz. Bibliot. PAN w Krakowie* R. 2: 1956 s. 7—268.
- Reychman Kazimierz: *Ekslibrisy gdańskie.* Warszawa 1928 (na okładce 1929).

- Rogalski Leon: Historia literatury polskiej. T. 1—2. Warszawa 1871.
- Rosołowski Stefan: Bibliografia piśmiennictwa wojskowego w okresie XX-lecia Polski Ludowej. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 214—223.
- Rozanow Zofia: Gnieźnieński kodeks Olbrachta. W: Studia renesansowe. T. 4. Wrocław 1964 s. 380—469 (i nadbitka).
- Rozental Leopold: Dokoła warsztatu bibliograficznego Mikołaja Malinowskiego. *Zeszyty Nauk. UMK w Toruniu. Nauki hum. społ. z. 7: 1967 Nauka o książce* 1 s. 113—135.
- Rudnicka Jadwiga: Biblioteka Ignacego Potockiego. Wrocław 1953. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 4.
- Rukóżyto Wanda: Arnold Jerzy Chrystian. W: Słownik biograficzny pracowników książki polskiej. Zeszyt próbny. Łódź 1958.
- Rulikowski Mieczysław: Księgoznawstwo. Przeszłość oraz stan obecny wiedzy o książce i nowe w niej kierunki. Warszawa 1935.
- Statystyka produkcji wydawniczej. W: IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie. Referaty. Cz. 2, Warszawa 1936 s. 99—106 (i odbitka).
- Rygiel Stefan: Losy księgozbioru Ignacego Krasickiego. *Exlibris* Z. 4: 1922 s. 1—43 (i odbitka).
- Rymar Stanisław: Ustawa o bibliotekach gminnych. *Prz. bibliot.* R. 3: 1929 z. 3 s. 320—343.
- Salmonowicz Stanisław: Chrystian Bogumił Steiner (1746—1814) jako publicysta i wydawca. *Prasa współcz. i dawna* R. 1: 1958 z. 3 s. 75—84.
- Sampolska Wanda: Bibliografia polskiego piśmiennictwa rolniczego w okresie 1944—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 182—189.
- Sawoniak Henryk: Rozwój metodyki bibliograficznej w Polsce w okresie powojennym. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 44—88.
- Stan bibliografii w Polsce Ludowej. W: Ogólnokrajowa narada bibliografów. Materiały. Warszawa 1956 s. 14—24.
- Schnaydrowa-Paloc Bogumiła, zob. Paloc-Schnaydrowa Bogumiła.
- Schneider Georg: Einführung in die Bibliographie. Leipzig 1936.
- Handbuch der Bibliographie. 4 gänzlich veränderte und stark vermehrte Aufl. Leipzig 1930.
- Semkowicz Władysław: Paleografia łacińska. Kraków 1951.
- Sienkiewicz Karol: Dziennik podróży po Anglii 1820—1821. Wyd. Bogdan Horodyski. Wrocław 1953.
- Sierotwiński Stanisław: Adam Łysakowski — teoretyk nauki o książce. *Prz. bibliot.* R. 20: 1952 z. 4 s. 326—339.
- Jocher Adam Benedykt. *PSB*. T. 11: 1964—1965.
- Karol Estreicher — prekursor dokumentacji. *Bibliotekarz* R. 18: 1951 nr 3—4 s. 33—39.
- Teoretyczne podstawy systematyki bibliografii. *Prz. bibliot.* R. 17: 1949 z. 1—2 s. 3—13.
- Zagadnienie teorii bibliografii. *Życie Nauki* T. 5: 1948 s. 328—339 (i odbitka).
- Simon Konstantin Romanowicz: Istorija inostrannoju bibliografii. Moskwa 1963.

- Sinko Grzegorz: Próby dramatyczne Józefa Andrzeja Załuskiego. *Pam. liter.* R. 41: 1950 s. 792—832 (i odbitka).
- Skoczek Józef: Inwentarze biblioteczne jako źródło do dziejów kultury Polski epoki Odrodzenia. *Spraw. Pozn. TPN* 1957 nr 3 s. 267—270.
- Krakowskie inwentarze bibliotek. *Spraw. PAU* T. 51: 1950 s. 565—568.
- Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu. Lwów 1939.
- Ze studiów nad książką zachodnioeuropejską w Polsce. *Spraw. PAU* T. 53: 1954 s. 98—101.
- Skwarnicki Marek: Polskie towarzystwa bibliofilskie (1921—1939) *Prz. bibliot.* R. 23: 1955 z. 3/4 s. 313—315.
- Zarys rozwoju koncepcji i organizacji Biblioteki Narodowej w Warszawie (1918—1954). W: Z zagadnień teorii i praktyki bibliotekarskiej. Studia poświęcone pamięci Józefa Grycza. Wrocław 1961 s. 89—130.
- Słodkowska Elżbieta: Instytut bibliograficzny w Polsce. Geneza, koncepcje teoretyczne i rozwój działalności. Warszawa 1964. *Biul. IB* t. 7 nr 4 s. 257—328.
- Słodkowska Elżbieta, Wilgat Janina: Bibliografia osobowa. W: Słodkowska E., Wilgat J.: Bibliografia osobowa. — Zajewska A.: Bibliografia regionalna. Warszawa 1959 s. 5—27. Korespondencyjny Kurs Bibliograficzny 9/10.
- Słownik biograficzny pracowników książki polskiej. Red. Ksawery Świerkowski. Zeszyt próbny. Łódź 1958.
- Smoleński Władysław: Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia historyczne. Warszawa 1949.
- Staniszewski Zdzisław, Gröll Michał. W: Słownik biograficzny pracowników książki polskiej. Zeszyt próbny. Łódź 1958.
- Inwentarze biblioteczne wieku XVII i XVIII w rękopisach Ossolineum. *Ze Skarbca Kultury* Z. 1 (7): 1955 s. 192—214 (i nadbitka).
- Pierwsze polskie czasopismo ogłoszeniowe. *Rocz-i bibliot.* R. 1: 1957 s. 79—166.
- Staniszewski Zdzisław, Szczepaniec Józef: Ogłoszenia prasowe jako źródło wiedzy o książce w Polsce wieku XVIII. *Ze Skarbca Kultury* Z. 1 (12): 1960 s. 165—186.
- Starnawski Jerzy: Szymona Starowolskiego Hekatomtas i początki bibliografii polskiej. *Rocz-i humanist.* T. 12: 1964 s. 133—150.
- Warsztat bibliograficzny historyka literatury polskiej. Warszawa 1957.
- Sterzyński Tadeusz: Zagadnienie bibliografii wydawnictw periodycznych. *Ruch liter.* R. 2: 1927 s. 197—204 (i nadbitka 1928).
- Straszewska Maria: Czasopisma literackie w Królestwie Polskim w latach 1832—1848. Cz. 1 (1832—1840). Cz. 2 (1840—1848). Wrocław 1953—1959.
- Suchodolski Bogdan: Rola Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk w rozwoju kultury umysłowej w Polsce. Warszawa 1951.
- Szafran Przemysław: Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa w 1727 roku na tle aukcji bibliofilskich w Gdańsku do końca XVIII wieku. *Libri Gedanenses* 1: 1967. Gdańsk 1968 s. 55—106.
- Szczepaniec Józef: Drukarnia Mitzlerowska Korpusu Kadetów w Warszawie w latach 1778—1783. *Rocz-i bibliot.* R. 2: 1958 s. 51—93 (i nadbitka).
- Szelińska Wacława: Dwa testamenty Jana Dąbrowski. Z dziejów życia umysłowego Uniwersytetu Krakowskiego w połowie XV w. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej.* Seria A Z. 5: 1962 s. 3—40.
- Szwejkowska Helena: Książka drukowana XV—XVIII w. Zarys historyczny. Wrocław 1961.

- Szwejkowski Zygmunt: Zarys historii Kasy im. Mianowskiego. *Nauka pol.* T. 15: 1932 s. 1—202.
- Słiwiński Artur: Joachim Lelewel. Zarys biograficzny. Lata 1786—1831. Wyd. 2 przejrz. i uzup. Warszawa 1932.
- Świdorski Bolesław: Stefan Vrtel Wierczyński 1886—1963. *Rocz-i bibliot.* R. 7: 1963 s. 1—31.
- Świerk Alfred: Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu. Wrocław 1965. Śląskie prace bibliograficzne i bibliotekoznawcze t. 8.
- Świerkowski Ksawery: Dziesięć wieków książki — Chronologia. Łódź 1949.
— Zarys wiadomości z bibliografii i pracy informacyjnej w bibliotece. Warszawa 1953. Korespondencyjny Kurs Bibliotekarski.
- Tazbir Janusz: Święci, grzesznicy i kacerze. Z dziejów polskiej reformacji. Warszawa 1959.
- Telechun Stanisław: Zadania Centralnego Instytutu Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonomicznej oraz ośrodków informacyjnych w resortach gospodarczych. *Rocz. BN* 1: 1965 s. 349—369.
- Treichel Irena: Dzieje jednego rękopisu. *Prz. bibliot.* R. 21: 1953 z. 3 s. 259—264.
— Nie wydany tom trzeci „Bibliograficznych ksiąg dwojga” Joachima Lelewela. *Prz. bibliot.* R. 23: 1955 z. 2 s. 145—157.
— Pierwszy polski podręcznik bibliotekarski. *Rocz-i bibliot.* R. 1: 1957 s. 167—230 (i odbitka).
- Triller E.: Znaczenie badań archiwalnych nad drukami urzędowymi XVI wieku. (Na marginesie pracy Marii Cytowskiej). *Rocz-i bibliot.* R. 5: 1961 s. 323—335.
- Turkowski Tadeusz [wyd.]: Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie z lat 1805—1865. Zebrał ... T. 1—3. Wilno 1935—1937.
— Zob. też Czarnecki Jerzy.
- Turowski Stanisław: Pierwsza wielka bibliografia polska. *Czas R.* 65: 1913 nr 65 s. 3.
— Prace Józefa Andrzeja Załuskiego w niewoli moskiewskiej. *Spraw. AU* T. 19: 1914 nr 5 s. 6—10.
- Tuszyńska-Rękawkowa Halina: Bibliografia polska nauk o Ziemi w okresie 1945—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. *Bibliot. Nar. Prace IB* nr 9 s. 190—202.
- Tync Stanisław: Dzieje Gimnazjum Toruńskiego (1568—1772). T. 1: Wiek XVI. T. 2: Wiek XVII, Toruń 1928, 1949.
— Ślązak Ulryk Schober konrektor i działacz kulturalny toruński. 1559—1598. Wrocław 1960.
— Wyższa szkoła braci polskich w Rakowie. Zarys jej dziejów (1602—1628). W: *Studia nad arianizmem*. Red. Ludwik Chmaj. Warszawa 1959 s. 331—389.
- Tyrowicz Marian: Uwagi o aktualnych zasadach bibliografii historycznej w Polsce. *Nauka i Sztuka* T. 8: 1948 s. 181—187.
- Ulewicz Tadeusz: O reklamie wydawniczej w pierwszej połowie XVI wieku, krakowskich impresorach-nakładcach oraz o języku polskim w dobie humanizmu. *Sprawa a z Czynności Wydz. i Posiedzeń Nauk. oraz Kronika Tow. Nauk. Katol. Uniw. Lubelskiego* nr 7: 1 IX 1953 — 31 XII 1956 s. 101—102.

- O reklamie wydawniczej w pierwszej połowie XVI wieku, krakowskich impresorach-nakładcach oraz o polskich listach dedykacyjnych oficyny Wietora. *Zesz. Nauk. UJ nr 13. Filologia Z. 3: 1957 s. 29—87.*
- Ułaszyn Henryk: Dr Władysław Wisłocki. Notatka biograficzno-bibliograficzna. *Przew. bibliogr. R. 24: 1901 nr 6 s. 93—98 (i odbitka).*
- Uniejewska Hanna: Organizacja służby informacyjnej bibliotek polskich w okresie 1945—1965. *Prz. bibliot. R. 34: 1966 z. 4 s. 243—250.*
- Próba oceny dorobku polskiej bibliografii ekonomicznej w okresie XX-lecia Polski Ludowej. W: *Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów.* Warszawa 1967. *Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 203—213.*
- Vetulani Adam: Krakowska biblioteka katedralna w świetle swego inwentarza z r. 1110. *Slavia Antiqua t. 4 (1953) s. 163—197.*
- Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej. *Rocz-i bibliot. R. 7: 1963 s. 313—443.*
- Voisé Waldemar: Prace polskich uczonych w oficynach bazylijskich epoki Renesansu. *Rocz-i bibliot. R. 4: 1960 s. 25—41.*
- Vrtel-Wierczyński Stefan — zob. Wierczyński Stefan Vrtel.
- Weintraub Wiktor: Ostatni tom „Bibliografii” Estreichera. *Nauka i Sztuka T. 1: 1945 nr 2/3 s. 236—248.*
- Wierczyński Stefan Vrtel: Bibliografia. Jej istota, przedmiot i początki. Lwów 1923. *Arch. Tow. Nauk. we Lwowie Wydział 1 Filologiczny, t. 2 z. 1.*
- O egzemplarzu obowiązkowym w Polsce i o bibliografii urzędowej. Lwów 1920.
- O najpilniejszych zadaniach naszej bibliografii. *Prz. bibliot. R. 2: 1928 z. 3 s. 190—209 (i odbitka).*
- Organizacja bibliografii. W sprawie Polskiego Instytutu Bibliograficznego. Lwów 1917. *Odb. z Przew. nauk. i liter.*
- Organizacja bibliografii polskiej. W: *IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie. Referaty. Cz. 1.* Warszawa 1936 s. 235—265 (i odbitka).
- Organizacja bibliografii w Polsce. *Słowo pol. 1921 nr 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82 (i odbitka).*
- Prace nad bibliografią pomorską. *Prz. bibliot. R. 6: 1932 z. 3 s. 161—163.*
- Przegląd bibliografii polskiej (od początków do odzyskania niepodległości państwowej). W: *Congrès International des Bibliothécaires et des Amis du Livre tenu à Prague... T. 2.* Prague 1928.
- Przewodnik po labiryncie (bibliografia zawartości czasopism). *Książka i Kultura R. 3: 1947 nr 12 s. 5—7.*
- Teoria bibliografii w zarysie. Wrocław 1951.
- Wznowienie bibliografii polskiej. *Książka i Kultura R. 3: 1947 nr 4 s. 1—2.*
- Wierzbowski Teodor: Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich. T. 1. Warszawa 1900.
- Więckowska Helena: Jan Muszkowski uczony-bibliolog. *Prz. bibliot. R. 21: 1953 z. 2 s. 97—110.*
- Jan Muszkowski (1882—1953). *Prz. nauk. hist. i społ. T. 3: 1953 s. 369—377.*
- Joachim Lelewel — sylwetka bibliotekarza. *Bibliotekarz R. 19: 1952 nr 1 s. 2—12.*
- Odrodzenie Biblioteki Narodowej. *Książka i Kultura R. 2: 1946 nr 11 s. 7—8*

- Wilczyńska M[ira]: Przegląd polskich spisów bibliograficznych według rodzajów źródeł. Warszawa 1931. (Dodatek do Biul. Bibliot. Publ. m. st. Warszawy R. 3: 1931/32 nr 3—5).
- Wisłocki Władysław Tadeusz: Bibliografia słowiańska. W: IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie. Referaty. Cz.1. Warszawa 1936 s. 267—284.
- Obecny stan bibliografii polskiej (1918—1926). W: Congrès International des Bibliothécaires et des Amis du Livre tenu à Prague... T. 2 Prague 1928 s. 745—756.
- Rejestracja bieżącej produkcji wydawniczej polskiej. (Referat). *Prz. bibliot.* R. 3: 1929 z. 3 s. 346—357.
- Rola bibliografii w bibliotekarstwie. *Prz. bibliot.* R. 6: 1932 z. 3 s. 163—165.
- Wiszniewski Michał: Historia literatury polskiej. T. 1. Kraków 1840.
- Wojciechowska Maria: Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku. Poznań 1927.
- Wojciechowski Tadeusz: Szkice historyczne jedenastego wieku. Wyd. 3. Warszawa 1951.
- Wojtkowski Andrzej: Leonarda Chodźki plan bibliografii historii polskiej. *Spraw. Pozn. TPN* 1937 nr 1 (og. zb. nr 28) s. 9—10.
- Woliński Janusz: Marceli Handelsman (1882—1945). *Kwart. hist.* R. 53: 1939—1945 [druk.] 1946 z. 3/4 s. 503—511.
- Wolszczanowa Hanna: Przyłęcki Stanisław. W: Słownik biograficzny pracowników książki polskiej. Zeszyt próbny. Łódź 1958.
- Wójcicki Tadeusz Józef: Jak Estreicherowie pracowali nad „Bibliografią polską”. *Życie liter.* R. 2: 1952 nr 18.
- Wroczyński Ryszard: Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce na tle społecznym i gospodarczym. Łódź 1949.
- Wróblewski Adam: Bibliografia zalecająca a czytelnictwo. (Z doświadczeń radzieckich). Zebrał, przełożył i wstępem opatrzył ... Warszawa 1956.
- Stan i zadania bibliografii zalecającej w Polsce Ludowej. W: Ogólnokrajowa narada bibliografów. Materiały. Warszawa 1956 s. 33—40.
- Wrzosek Adam: Gąsiorowski Ludwik Hiacynt. *PSB.* T. 7: 1948.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz: Biblioteki parafialne w diecezji krakowskiej u schyłku XVI wieku. *Polonia Sacra* 1953/1954 z. 2—4 s. 114—142; 1955 z. 1—2/3 s. 27—68, 159—173.
- Wyka Kazimierz: Teka Stańczyka na tle historii Galicji w latach 1849—1869. Wrocław 1951.
- Zajewska Anna: Bibliografia regionalna. W: Słodkowska E., Wilgat J.: Bibliografia osobowa. — Zajewska A.: Bibliografia regionalna. Warszawa 1959 s. 29—36. Korespondencyjny Kurs Bibliograficzny 9/10.
- Zakrzewska Lucyna: Minkowiecki Edward. Słownik biograficzny pracowników książki polskiej. Zeszyt próbny. Łódź 1958.
- Zakrzewski Bogdan: Tygodnik Literacki 1838—1845. Zarys monograficzny. Warszawa 1964.
- Załuski Józef Andrzej: Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich... Wyd. Józef Muczkowski. Kraków 1832.
- Programma literarium ad bibliophilos, typhotetas, biblipegos, tum quosvis literarium artium amatores. [Warszawa] 1732.

- Przypadki niektóre J. YMcI Xiędza Józefa Załuskiego biskupa kijowskiego, które mu się w niewoli moskiewskiej pół szóstoletniej trafiły R. 1767—73 wierszem od niego podróżnym w Regnowie opisane ... 1773 r.
- Zamkow Nikołaj K.: „Ulej”. Żurnał V.G. Anastasiewicza (1811—1812). Bibliograficzskoje opisanije N. K. Zamkowa. Sertum Bibliologicum w czest' ... prof. A. I. Maleina. Pietierburg 1922 s. 39—70.
- Zathey Jerzy: Biblioteka Jagiellońska w latach 1364—1492. W: Zathey J., Lewicka-Kamińska A., Hajdukiewicz L.: Historia Biblioteki Jagiellońskiej. T. 1: 1364—1775. Kraków 1966 s. 1—130.
- Biblioteka kościoła P. Marii w Krakowie na przełomie XIV i XV w. *Rocz-i bibliot.* R. 8: 1964 s. 19—31.
- Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej. Wrocław 1963.
- Problem rękopisoznawstwa w polskich badaniach naukowych. *Rocz-i bibliot.* R. 10: 1966 s. 463—480.
- Zathey Jerzy, Lewicka-Kamińska Anna, Hajdukiewicz Leszek: Historia Biblioteki Jagiellońskiej. T. 1: 1364—1775. Pod red. Ignacego Zarębskiego. Kraków 1966.
- Zawadzki Adam: Od wydawców. W: Jocher A. B.: Obraz bibliograficzno-historeczny literatury i nauk w Polsce. T. 1. Wilno 1840 s. V—VIII.
- Zawadzki Konrad: [Rec.]: Irena Turowska-Bar: Polskie czasopisma o wsi i dla wsi od XVIII w. do 1960 r. *Rocz. BN* 1: 1965 s. 459—464.
- Zdobnow Nikołaj Wasiliewicz: Istorija russkoj bibliografii do naczała XX wieka. Izd. 2e. Moskwa 1951.
- Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie. Praca zbior. pod red. Stanisława Tazbira. Warszawa 1961.
- Z dziejów polonistyki warszawskiej. [Praca zbiorowa]. Warszawa 1964.
- Z zagadnień teorii i praktyki bibliotekarskiej. Studia poświęcone pamięci Józefa Grycza. Wrocław 1961.
- Živny Władysław Jan: Bibliografia i bibliologia. Pojęcie, przedmiot, rozwój. Przekład z czeskiego. Przerobił i uzup. Adam Łysakowski. Warszawa-Wilno 1936. Wydawnictwa Bibl. Publ. m. st. Warszawy nr 62.

Zestawiła dr Franciszka Kalicińska-Korpałowa

ZESTAWIENIE BIBLIOGRAFII, KATALOGÓW, SŁOWNIKÓW I INNYCH ŹRÓDEŁ
BIBLIOGRAFICZNYCH OMÓWIONYCH LUB WZMIANKOWANYCH W „DZIE-
JACH BIBLIOGRAFII W POLSCE”

(układ chronologiczny) *

- 1523 Erazm z Rotterdamu: *Catalogus omnium lucubrationum*. Bazylea 1523.
- 1545 Gesner K.: *Bibliotheca Universalis*. Zurych 1545.
- 1548 Bale J.: *Illustrium majoris Brytanniae scriptorum... summarium*. Bazylea 1548.
— Gesner K.: *Pandectarum sive partitionum universalium... libri XXI*. Zurych 1548.
- 1549 Gesner K.: *Partitiones theologicae*. Zurych 1549.
- 1550 Doni A. F.: *La libreria de Doni Fiorentino...* Wenecja 1550.
- 1551 Giovio P.: *Elogia virorum*. Florencja 1551.
- 1555 Gesner K.: *Appendix Bibliothecae*. Zurych 1555.
- 1557 Bale J.: *Scriptorum illustrium majoris Brytanniae ... catalogus*. Vol. 1—2. Bazylea 1557—1559.
- 1584 De la Croix du Maine F.: *La Bibliothèque françoise*. Paryż 1584.
— Paprocki B.: *Herby rycerstwa polskiego*. Kraków 1584.
- 1594 Willer G.: *Messkataloge*. Frankfurt 1594.
- 1601 Warszawicki K.: *Reges, Sancti, Bellatores, Scriptorum Poloni*. Rzym 1601.
Toż. Wyd. 2 Poznań 1629.
- 1603 *Index librorum prohibitorum*. Kraków 1603. [Wyd. B. Maciejowski. Zawiera również: *Index auctorum et librorum prohibitorum in Polonia editorum*.]
- 1609 Le Mire A. [Miraeus]: *Elogia Belgica*. Antwerpia 1609.
- 1610 Draud G.: *Bibliotheca exotica*. Frankfurt 1610.
- 1611 Draud G.: *Bibliotheca classica*. Frankfurt 1611.
— Draud G.: *Bibliotheca librorum Germanicorum classica*. Frankfurt 1611.
- 1625 Lotich J. P.: *Bibliothecae poeticae pars una et secunda, tertia, quarta et ultima*. Vol. 1—4. Frankfurt 1625—28.
— Starowolski S.: *Scriptorum Polonicorum Hekatontas*. Frankfurt 1625. Toż. Wyd. 2 Wenecja 1627. Toż. Wyd. 3 Frankfurt 1644. Wyd. 4 Wrocław 1733.

* Obce nazwy miejsc wydania publikacji podano w przekładzie na język polski.

Zestawienie dopełniono ważniejszymi bibliografiami pominiętymi w tekście a także bibliografiami wydanymi po zredagowaniu książki (1966) tj. w latach 1966—67.

- 1628 Starowolski S.: *De claris oratoribus Sarmatiae*. Florencja 1628.
- 1634 Nakielski S.: *Miechovia*. Kraków 1634.
- 1639 Starowolski S.: *Laudatio Almae Academiae Cracoviensis*. Kraków 1639.
- 1641 Okolski Sz.: *Orbis Polonus*. T. 1—3. Kraków 1641—1645.
- 1652 Regenvolscius A. [pseud. Węgierski A.]: *Systema historicochronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias...* Utrecht 1652. Wyd. 2 pod nazwiskiem Vengerscius Andreas jako: *Libri quatuor Slavoniae reformatae*. Amsterdam 1679.
- 1662 Pruszcz P. H.: *Forteca duchowna Królestwa Polskiego*. Kraków 1662.
- 1663 Szczygielski S.: *Aquila Polono-Benedictina*. Kraków 1663.
- 1673 Grabe S. M.: *Catalogus librorum quarumlibet facultatum...* Królewiec 1673.
- 1679 Elenchus librorum bibliothecam... D. Georgi Seger... constituentium. Gdańsk 1679.
- Janssonius Aegidius a Waesberge: *Catalogus variorum librorum insygnium officinae Aegidii Jansonii a Waesberge*. Gdańsk 1679.
- 1684 Sandius K. [pseud. Cingellus H.]: *Bibliotheca Antitrinitariorum sive Catalogus Scriptorum...* Amsterdam 1684.
- 1685 Lubieniecki S.: *Historia reformationis polonicae*. Amsterdam 1685.
- 1688 Witte H.: *Diarium biographicum in quo scriptores saeculi... XVII praecipui adducuntur*. Gdańsk 1688.
- 1697 Bayle P.: *Dictionnaire historique et critique*. Rotterdam 1697.
- 1707 Hoppius J.: *De scriptoribus Historiae Polonicae schediasma*. Gdańsk 1707.
- 1712 Zerneck J. H.: *Summarischer Entwurf des geehrten und gelehrten Thorns*. Toruń 1712.
- 1718 Lengnich G.: *Polnische Bibliothek...* Gdańsk 1718—1719.
- 1719 Lelong J.: *Bibliothèque historique de la France*. Paryż 1719.
- 1722 Schultz J. P.: *Das Gelehrte Preussen*. Toruń 1722—24.
Od r. 1725 pt.: *Continuirtes Gelehrtes Preussen*.
- 1723 Braun D.: *De scriptorum Poloniae et Prussiae... catalogus et iudicium*. Kolonia-Elbląg 1723. Toż. Wyd. 2 pt. *Catalogus Bibliothecae Braunianae*. Gdańsk 1739.
- 1723 Jaenichen [Jaenichius] P.: *Notitiae Bibliothecae Thoruniensis...* Jena 1723.
- Lilienthal M.: *Erleutertes Preussen*. Królewiec 1723.
- Wojt J.: *Disputatio de incrementis studiorum per Polonos et Prussos*. Lipsk 1723.
- 1726 Jaenichius P.: *Meletemata Thorunensia*. T. 1—3. Toruń 1726, 1727, 1731.
- 1728 Niesiecki K.: *Korona Polska*. T. 1—4. Lwów 1728—1743.
Toż. Nowe wydanie. T. 1—10. Lipsk 1839—1846.
- 1731 Załuski J. A.: *Specimen catalogi bibliothecae Josephi Załuski*. Rkps 1731.
- 1732 Załuski J. A.: *Programma litterarium ad bibliophilos...* Warszawa 1732.
Toż przekł. łac. Gdańsk 1743.
- 1740 Hoffmann J. D.: *De typographiis, earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et M. D. Lithuaniae...* Gdańsk 1740.
- Tschepius S. E.: *Polnische Bibelhistorie*. „Preussische Zehenden” 1740—44.
- 1742 Załuski J. A.: *Bibliotheca Polona magna universalis*. T. 1—10. Opr. od r. 1742 Rkps Bibliot. Nar. zniszczony 1944.
- 1744 Hoffmann J. D.: *Synopsis historico-literaria colloquii charitativi Thorunensis*. Królewiec 1744.

- Oloff E.: *Polnische Liedergeschichte...* Gdańsk 1744.
- Ringeltaube S. W.: *Gründliche Nachricht von den polnischen Bibeln...* Gdańsk 1744.
- Trotz A. M.: *Nouveau dictionnaire françois, allemand et polonois... avec une liste alphabetique des poetes...* Lipsk 1744.
- Załuski J. A.: *Conspectus novae collectionis legum ecclesiasticorum Poloniae*, Warszawa 1744.
- Załuski J. A.: *Contenta collectionis scriptorum ecclesiasticorum Poloniae ineditorum vel rarissime obviurum. W: Conspectus novae collectionis...* Warszawa 1744.
- 1745 Janocki J. D.: *Kritische Briefe an vertraute Freunde geschrieben*. Drezno 1745.
- Janocki J. D.: *Litterarum in Polonia instauratores*. Lipsk 1745.
- ok. 1745 Tschepius S. E.: *Biblioteka pruska w języku polskim*. Rps zagin.
- 1747 Janocki J. D.: *Nachricht von denen in der Hochgräflich-Zaluskischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern*. T. 1—5. Drezno—Wrocław 1747—1753.
- 1750 Francke J. M.: *Catalogus Bibliothecae Bunavianae*. Lipsk 1750—1756.
- Janocki J. D.: *Polonia litterata nostri temporis...* Cz. 1. Wrocław 1750.
- ok. 1750 Schott A.: *Verzeichniss der polnischen Anonymen und Pseudonymen*. T. 1—2. Rkps ok. 1750.
- 1751 Załuski J. A.: *Anecdota Jablonoviana...* Warszawa 1751.
Toż. Wyd. 2. Warszawa 1752 oraz *Dodatek* Warszawa 1755.
- 1752 Jabłonowski J. A.: *Musaeum Polonum...* T. 1—2. Lwów 1752.
- Janocki J. D.: *Specimen catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Zaluscianae*. Drezno 1752.
- Załuski J. A.: *Bibliotheca poetarum Polonorum qui patrio sermone scripserunt*. Warszawa 1752. Toż. Wyd. 2. Warszawa 1754.
- 1754 Mitzler de Kolof W.: *Warschauer Bibliothek*. T. 1—4. Warszawa—Lipsk 1754—1755.
- 1755 Janocki J. D.: *Lexicon derer itztlebenden Gelehrten in Polen*. T. 1—2. Wrocław 1755.
- Witzleben F. S.: *Catalogus Bibliothecae Jablonovianae*. T. 1—4. Lipsk 1755.
- 1756 Janocki J. D.: *Polnischer Büchersaal...* Wrocław 1756.
- Mitzler de Kolof W.: *Acta Litteraria...* Z. 1—8. Lipsk—Warszawa 1756—1763.
- 1757 *Catalogus omnium et singulorum codicum manuscriptorum Zaluscianae Bibliothecae ex ipso autographo Illmi Dni Jos. A. Załuski... per... Michaelem Abraham Trotz Lipsiae descriptus anno 1757*. Rkps.
- 1760 [Załuski J. A.]: *Catalogus librorum duplicatorum magna ex parte rariorum Bibliothecae Publicae Varsaviensis...* Warszawa 1760.
- 1762 Pisanski J. K.: *Historia litteraria Prussiae*. T. 1—4. Królewiec 1762—1765. Wyd. pełne: *Entwurf einer preussischen Litterargeschichte*. Królewiec 1886.
- *Warszawskie Ekstraordinaryjne Tygodniowe Wiadomości*. Wyd. M. Gröll. Warszawa 1762—3, 1778—9.
- 1763 De Bure G. F.: *Bibliographie instructive...* T. 1—7. Paryż 1763—68.

- Załuski J. A.: *Bibliographia Zalusciana...* Warszawa 1763—1766.
- 1764 Janocki J. D.: *Excerptum Polonicae Litteraturae huius atque superioris aetatis*. Cz. 1—4. Warszawa 1764—1766.
- 1767 Jaroszewicz F.: *Matka świętych Polska...* Kraków 1767.
- 1768 Załuski J. A.: *Polska w obszernych wiadomościach swoich skrócona...* Warszawa 1768. Rkps Bibliot. Nar.
- ok. 1768 Załuski J. A.: *Cała Polska za złoty...* Warszawa ok. 1768. Rkps Bibliot. Nar.
- 1769 Załuski J. A.: *Gigantomachia bezwerców pogrzebiona...* T. 1—2. 1769—1770. Rkps nie wydany.
- Załuski J. A.: *Nomenklator Biblioteki Publicznej w Warszawie Załuskiej*. Pisany w latach 1769—1771.
- ok. 1770 Załuski J. A.: *Tytuły księgarni publicznej Załuskiej*. Ok. 1770. Rkps nie wydany.
- 1771 Janocki J. D.: *Musarum Sarmaticarum specimina nova*. Wrocław 1771.
- 1772 Bakmeyster H.L.C.: *Russische Bibliothek...* Petersburg 1772—89.
- Tiraboschi G.: *Storia della letteratura italiana*. T. 1—14. Modena 1772—1781.
- ok. 1772 Załuski J. A.: *Spis dykcjonarzy różnych nauk i języków*. Ok. 1772. Rkps Bibliot. Nar.
- 1774 Denis M.: *Grundriss der Bibliographie*. Wiedeń 1774.
- 1776 Janocki J. D.: *Janociana...* Vol. 1—2. Warszawa 1776—79. T. 3. Warszawa 1819.
- 1777 Denis M.: *Einleitung in die Bücherkunde*. T. 1—2. Wiedeń 1777—78. Wyd. 2. Wiedeń 1795—1796.
- 1788 Panzer G. W.: *Annalen der älteren deutschen Litteratur*. Norymberga 1788—1805.
- 1793 Panzer G. W.: *Annales typographici...* Vol. I—XI. Norymberga 1793—1803.
- Schutz Ch. G., Hufeland Ch. W., Ersch J. S.: *Allgemeines Repertorium der Literatur*. Weimar 1793—1807.
- 1796 Bielski Sz.: *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii...* Piarum. Warszawa 1796.
- 1797 Denis M.: *Lesefrüchte*. Wiedeń 1797.
- 1800 Czacki T.: *O litewskich i polskich prawach...* T. 1—2. Warszawa 1800—1801.
- 1802 Peignot G.: *Dictionnaire raisonné de la bibliologie...* Paryż 1802—1804.
- 1803 Speiser A.: *Bibliotheca Ossoliniana...* Kraków 1803.
- 1810 Brunet J. K.: *Manuel du libraire*. Paryż 1810.
- Sołtykiewicz J.: *O stanie Akademii Krakowskiej*. Kraków 1810.
- Storch A., Adelung F.: *Systematische Uebersicht der Literatur in Russland*. 1801—1806. Petersburg 1810—1811.
- 1811 Anastasiewicz B.: *„Ulej”*. Petersburg 1811—1812.
- 1812 Bandfkie J. S.: *De primis Cracoviae in arte typographica incunabulis...* Kraków 1812.
- Bentkowski F.: *Wiadomość o najdawniejszych książkach drukowanych w Polsce...* Warszawa 1812.
- Heinsius W.: *Allgemeines Bücher-Lexikon*. T. 1—19. Lipsk 1812—1894.
- 1813 Sopikow W. S.: *Opyt rossijskoj bibliografiji*. Petersburg 1813.

- 1814 Arnold J. Ch.: *De monumentis Historiae naturalis Polonae litterariis...* Warszawa 1814.
- Bentkowski F.: *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*. T. 1—2. Warszawa 1814.
- *Miscellanea Cracoviensia*. Red. J. S. Bandtkie. 1814—1815, 1829.
- 1815 Bandtkie J. S.: *Historia drukarni krakowskich...* Kraków 1815.
- 1816 Linde S. B.: *O statucie litewskim ruskim językiem i drukiem wydanym wiadomość*. Warszawa 1816.
- 1818 Chłędowski A. T.: *Spis dzieł polskich opuszczonych lub niedokładnie oznaczonych w Bentkowskiego „Historii literatury”...* Lwów 1818.
- J. L[ipiński]: *Polskie książki w ciągu 1817 roku spod rozmaitych pras wyszłe*. Wykaz. *Pam. warsz.* 1818, T. 10, s. 129—143.
- Styczyński J. G.: *Do historii literatury polskiej mały dodatek*. *Dz. wil.* t. 2—3. R. 1818—1822.
- 1819 Ossoliński J. M.: *Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej o pisarzach polskich oraz ich dziełach*. T. 1—3. Kraków 1819—1822, t. 4. Lwów 1852.
- 1820 *Allgemeines Repertorium der neusten in- und ausländischen Literatur für 1820*, hrsg. von einer Gesellschaft Gelehrter und besorgt von Christian Daniel Beck. Lipsk 1820.
- Juszyński M. H.: *Dykcjonarz poetów polskich*. T. 1—2. Kraków 1820.
- 1821 Bandtkie J. S.: *Historia Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków 1821.
- Ebert A.: *Allgemeines bibliographisches Lexikon*. Drezno 1821—1830.
- *Gazeta Literacka*. Red. A. T. Chłędowski. Warszawa 1821—1822.
- 1823 Lelewel J.: *Bibliograficznych ksiąg dwoje*. T. 1—2. Wilno 1823—1825. Przedruk anastat. Warszawa 1927.
- 1825 Keppen P. I.: *Bibliograficzeskije Listy*. Petersburg 1825—26.
- Sobolewski L.: *Katalog dzieł do historii literatury polskiej należących przez P. Bentkowskiego opuszczonych*. *Dz. wil.* T. 1—2: 1825.
- 1826 Bandtkie J. S.: *Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim*. T. 1—3. Kraków 1826.
- Gołębiowski Ł.: *O dziejopisach polskich, ich duchu, zaletach i wadach*. Warszawa 1826.
- Hain L.: *Repertorium bibliographicum*. T. 1—2. Sztuttgart 1826—38.
- 1827 Glücksberg N.: *Katalog książek wydanych nakładem Glücksberga...* Warszawa 1827.
- 1828 *Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich*. Lwów 1828—1834. 1842—1869.
- Siarczyński F.: *Obraz wieku panowania Zygmunta III...* T. 1—2. Lwów 1828.
- 1829 Sienkiewicz K.: *Katalog duplikat Biblioteki Puławskiej z drukarni puławskiej*. Puławy 1829.
- 1830 Bohatkiewicz A.: *Rzecz o bibliografii powszechnej...* *Tyg. wil.* 1829 i odb. Wilno 1830.
- 1832 Łukaszewicz J.: *Wiadomość historyczna o dyssydentach w mieście Poznaniu w XVI i XVII wieku porządkiem lat zebrana*. Poznań 1832.
- Załuski J. A.: *Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich...* Wydał J. Muczkowski. Kraków 1832.

- 1833 Chodynicki I.: Dykcjonarz uczonych Polaków... T. 1—3. Lwów 1833.
— Mecherzyński K.: Historia języka łacińskiego w Polsce. Kraków 1833.
- 1835 Kluczycycki J. F.: Pamiętki polskie w Wiedniu. Kraków 1835.
- 1836 Heylman A. K.: Spis rzeczy objętych w „Themidzie Polskiej” 1828—1830. Warszawa 1836.
— Kamiński J. A.: Piśmiennictwo polskie rolniczo-technologiczne od r. 1549 do 1835. Lwów 1836.
— Łukaszewicz L.: Rys dziejów piśmiennictwa polskiego. Kraków 1836.
- 1837 Muczkowski J.: Wykłady bibliografii w Uniwersytecie Jagiellońskim. Rkps Bibliot. Jag. nr 5696. Kraków 1837.
- ok. 1837 Przyłęcki S.: Księgoznawstwo polskie powszechne porządkiem abecedowym ściśle ułożone. T. 1—5. Rkps Bibliot. Ossol. nr 1862/II. 1—16 tek. Od ok. 1837 r. oprac.
- 1838 Zebrawski T.: Dopełnienie dawnej bibliografii polskiej. Kraków 1838. Odb. *Pamiętnik Powszechny*.
- 1839 Gąsiorowski L.: Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych. T. 1—4. Poznań 1839—1855.
- 1840 [Cypcer J.]: Katalog ksiąg polskich znajdujących się w księgarni Józefa Cypcera w Krakowie. Kraków 1840.
— Jocher A.: Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie. T. 1—3. Wilno 1840—57.
— Oredownik Naukowy. Red. A. Popliński i J. Łukaszewicz. Poznań 1840—1848.
— Wiszniewski M.: Historia literatury polskiej. T. 1—10. Kraków 1840—1857.
- 1841 Biblioteka Warszawska. 1841—1914. Od r. 1843 zawiera „Kronikę bibliograficzną bieżącą”, także pt. Wiadomości bibliograficzne, Wiadomości naukowe, literackie i bibliograficzne.
- 1842 Kraszewski J. I.: Bibliografia druków wileńskich w Wilnie... W: Wilno od początków jego od r. 1750. T. 4. Wilno 1842. s. 315—365.
- 1844 Dwutygodnik Literacki. Kraków 1844—45. Red. Walerian Kurowski.
— Rościszewski A. J.: Spis XXX-tu foliantów opisanych i w podobiznach przedstawionych, a to z lat 1464—1564, dzieł rzadkich do pierwodruków literatury polskiej należących zebranych staraniem... ok. 1844. Rkps Bibliot. Ossol. nr 2443/III.
- 1846 Mecherzyński K.: Historia języka niemieckiego w Polsce. Kraków 1846.
- 1849 Łukaszewicz J.: Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim... T. 1—4. Poznań 1849—1851.
— Wójcicki K. W.: Życiorysy znakomitych ludzi wsławionych w różnych zawodach. T. 1—2. Warszawa 1849—1850.
- 1850 Bibliografia polska. Wyd. F. Franke. Nr 1—18. Lwów 1850—1854.
— Rastawiecki E.: Słownik malarzy polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo przebywających. T. 1—3. Warszawa 1850—1857.
- 1851 Maciejowski W. A.: Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. T. 1—3 + 1 dodatkowy. Warszawa 1851—1852.
- 1852 Łętowski L.: Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich. T. 1—4. Kraków 1852—53.

- W. R. [Walenty Rafalski]: Katalog ogólny książek polskich, drukowanych od roku 1830 do 1850... Lipsk 1852.
- 1853 Bartoszewicz J.: Znakomici mężowie polscy XVIII wieku. T. 1—3 Petersburg 1853—1856.
- Wurzbach C.: Bibliographisch — statistische Übersicht der Literatur des oesterreichischen Kaiserstaates.... Bericht 1—3. Wiedeń 1853—1857.
- 1855 Wójcicki K. W.: Cmentarz Powązkowski pod Warszawą oraz cmentarze katolickie i innych wyznań pod Warszawą i w okolicach tegoż miasta. T. 1—3. Warszawa 1855—1858.
- 1856 Barącz S.: Żywyoty sławnych Ormian w Polsce. Lwów 1856.
- Bibliografia Krajowa. Wydawana staraniem I. Klukowskiego i W. Rafalskiego. Warszawa 1856.
- Kallenbach H. W.: Katalog książek polskich drukowanych od r. 1850 do końca 1855, Lwów 1856.
- Mecherzyński K.: Historia wymowy w Polsce. T. 1—3. Kraków 1856—1860.
- 1859 Estreicher K.: Piśmiennictwo w Galicji. Do piśmiennictwa w Galicji z ostatniego dziesięcia lat zapisy bibliograficzne. Rok 1849—1859. Dodatek Tyg. do *Gazety Lwowskiej* 1859—1860.
- [Mikulski J.]: Katalog dzieł polskich ułożony bibliograficznie przez J. M. Kraków 1859.
- 1860 Estreicher K.: Przegląd bibliograficzny piśmiennictwa polskiego w Galicji z lat dwóch, mianowicie z roku 1860 i 1861. Biblioteka Ossolińskich. Poczet nowy. T. IV, s. 310—77.
- 1861 Bibliografia Polska. Wykaz wszelakich utworów literatury polskiej wychodzących w kraju i za granicą. Red. E. Brockhaus. R. 1—5. Lipsk 1861—1865.
- 1862 Brown J.: Biblioteka pisarzy asystencji polskiej Tow. Jezusowego. Poznań 1862.
- Gebethner S., Wolff J.: Katalog książek ludowych, znajdujących się w księgarni Gebethnera i Wolffa. Warszawa 1862.
- Majer J.: Literatura fizjografii ziemi polskiej. *Rocz. Tow. Nauk. Krak.* T. 30: 1862 s. 49—234 i odb. Kraków 1862.
- Ruch literatury polskiej. Red. E. Mułkowski i W. Gąsiorowski. Z. 1—2. Kraków 1862.
- Żebrawski T.: Wiadomość o Adamie Kochańskim i pismach jego matematycznych. *Rocz. Tow. Nauk. Krak.* T. 30: 1862 s. 1—9 i odb. Kraków 1862.
- 1863 Estreicher K.: Bibliografia polska od 1800 do 1862 roku... Warszawa 1863. Pierwotny tytuł: Bibliografia polska XIX-go stulecia. Por. Świerkowski poz. 148.
- Wykaz pism periodycznych polskich wydanych w kraju i za granicą. Wyd. F. A. Brockhaus. Lipsk 1863.
- 1864 Skimborowicz H.: De biblis earumque partibus in polonicorum versis aut Polonia editis. Dissertatio bibliographico-critica. R. 1864. Rkps.
- 1867 Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa Polskiego. Wyd. M. Leitgeber. R. 1—4 Poznań 1867—1870.

- 1869 Rocznik dla Archeologów, Numizmatyków i Bibliografów Polskich. Red. S. Krzyżanowski. Kraków 1869—1873.
- Sereżyński W.: Rękopisy Towarzystwa Naukowego w Krakowie systematycznie zestawione. *Rocz. Tow. Nauk. Krak.* T. 40: 1869 s. 344—435 i odb. Kraków 1869.
- 1870 Estreicher K.: Bibliografia polska. 120.000 druków. Cz. I: Stolecie XIX. Katalog 50 000 druków polskich... T. 1—7. Kraków 1870—1882.
- Glücksberg M.: Katalog cenniejszych pism periodycznych krajowych i zagranicznych na r. 1870. Warszawa 1870.
- 1871 Estreicher K.: 1.400 pism periodycznych i zbiorowych abecedłowo zestawil... W: Bibliografia polska XIX stulecia T. 1 i odb. Kraków 1871.
- Rocznik Literacki Warszawski poświęcony literaturze, bibliografii i księgarstwu. Red. S. Czarnowski. Warszawa 1871—1880.
- 1872 Nowolecki A.: Przewodnik dla kupujących i czytających książki przeznaczone dla ludu i młodzieży. Kraków 1872.
- 1873 Bartynowski W.: D.E. Friedleina katalog książek, rękopisów, rycin, litografii, map, rysunków... Kraków 1873.
- Catalogue de la Section des russica ou écrits sur la Russie en langues étrangères. T. 1—2. Petersburg 1873.
- Estreicher K.: Bibliografia polska XIX stulecia... Zeszyt dodatkowy: 3.000 druków od 1871 roku... Kraków 1873.
- Estreicher K.: Teatra w Polsce. T. 1—3. Kraków 1873—1879.
- Leitgeber J.: Katalog książek polskich teologicznych i religijnych za l. 1860—1872. Poznań 1873.
- Żebrawski T.: Bibliografia piśmiennictwa polskiego z działu matematyki i fizyki oraz ich zastosowań. Kraków 1873.
- 1874 Sowiński W.: Słownik muzyków polskich dawnych i nowoczesnych... Paryż 1874.
- Walewski C.: Spis bibliograficzny pism Marcina Kromera. W: Marcin Kromer. Warszawa 1874.
- 1875 Estreicher K.: Bibliografia polska XV—XVI stulecia. Zestawienie chronologiczne 7.200 druków w kształcie rejestru do Bibliografii tudzież spis abecedłowy dzieł, które się dochowały w bibliotekach polskich. Kraków 1875.
- Estreicher K.: Zestawienie przedmiotów zawartych w 136 tomach Biblioteki Warszawskiej z lat 1841—1874. Kraków 1875.
- Katalog książek polskich wydanych od 1860 do końca 1874... a do nabycia w księgarni... w Warszawie. Warszawa 1875.
- Katalog nowych książek, nut, map, atlasów, rycin itp. Red. S. Czarnowski. Warszawa 1875—1880.
- 1876 Bibliografia Polska. Wyd. A. Bartoszewicz. Lwów 1876—1877.
- Wild K.: Katalog książek i map geograficznych wydanych własnym nakładem księgarni K. Wilda 1796—1876. Lwów 1876.
- 1877 Estreicher K.: Zestawienie przedmiotów i autorów zawartych w 32 tomach Tygodnika Ilustrowanego z lat 1859—1875. Warszawa 1877.
- Wisłocki W.: Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego cz. 1—2. Kraków 1877—1881.

- 1878 Przegląd Piśmiennictwa Lekarskiego Polskiego. Wydawany staraniem Tow. Lekarskiego Warszawskiego. R. 1—51. Warszawa 1878—1929.
- Przewodnik Bibliograficzny. Red. W. Wisłocki [i in.] Kraków R. 1: 1878 — R. 56: 1933.
- 1879 Estreicher K.: Pięćdziesiąt lat pracy J. I. Kraszewskiego 1830—1879. Kraków 1879.
- Kozubowski F.: O wyborze książek dla dorastającej młodzieży. Cieszyn 1879.
- 1880 Benjacob J. A.: Ozar ha — sepharim. Thesaurus librorum Hebraicorum.
- 1881 Karłowicz J.: Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży. Wilno 1881.
- Kurtzmann L.: Die polnische Literatur in Deutschland bibliographisch zusammengestellt. Poznań 1881.
- Minkowiecki E.: Spis kryptonimów używanych przez autorów polskich. *Prz. bibliogr.-archeolog.* R. 1: 1881.
- Minkowiecki E.: Wykaz pseudonimów używanych przez autorów polskich. *Kłosa* 1881 Nr 813, 815, 816, 820 i odb. Warszawa 1881. Toż wyd. 2 pomnoż. Warszawa 1888.
- Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny. Red. i wyd. C. Wilimowski. Warszawa R. 1—3: 1881—1883.
- 1882 Estreicher K.: Bibliografia polska. 140.000 druków. Cz. 2. T. 1—4. Kraków 1882—1890.
- Hirschberg A.: Bibliografia powstania polskiego z r. 1830—31. W: Zbiór pamiątek do historii powstania polskiego z r. 1830—31. Lwów 1882.
- Pilał R.: Początek publicystyki literackiej w Polsce. 1. Czasopisma uczone. *Przew. nauk. i liter.* 1882 i odb. Lwów 1882.
- 1883 Korytkowski J.: Prałaci i kanonicy Katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej. T. 1—3. Gniezno 1883.
- Kościński S.: Słownik lekarzów polskich, obejmujący oprócz krótkich życiorysów... dokładną bibliografię lekarską od czasów najdawniejszych do chwili obecnej. Z. 1—4. Warszawa 1883—1888.
- Wiadomości Bibliograficzne Warszawskie. Red. A. B. Brzostowski, wyd. T. Paprocki. Warszawa R. 1—5: 1882—1886 (Wyd. 1883—1887).
- 1884 [Bieliński J.] Szeliga: Bibliografia czasopism wileńskich 1805—1863. *Wiad. bibliogr. warsz.* T. 3—5: 1884—86.
- Dygasiński A.: Krytyczny katalog książek dla dzieci i młodzieży. Warszawa 1884.
- Niemirowski A.: Bibliografia powszechna notariatu. Warszawa 1884.
- Polkowski J.: Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej. Cz. 1: Kodeksa rękopiśmienne 1—228. Kraków 1884.
- 1885 Sosnowski M.; Kurtzman L.: Katalog Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. T. 1—4. Poznań 1885.
- Stankiewicz M. M.: Zestawienie bibliograficzno-porównawcze utworów A. Mickiewicza drukowanych w czternastu wydaniach Pism jego... Kraków 1885.
- Stekert A., Stekert Al.: Słownik biograficzno-historyczny polski. T. 1. Kraków 1885.
- 1886 Pisarski G. Ch.: Entwurf einer preussischen Literaturgeschichte. Królewiec 1886.

- Rastawiecki E.: Słownik rytmików polskich tudzież obcych w Polsce... Poznań 1886.
- Stankiewicz M. M.: Wiadomość o Biblii Litewskiej. Studia bibliograficzne nad literaturą litewską. Cz. 1. Kraków 1886.
- 1887 Estreicher K.: Sześćdziesiąt lat pracy J. I. Kraszewskiego 1828—1887. Kraków 1887.
- Polkowski J.: Dwieście najstarszych inkunabułów z Biblioteki Kapitułnej krakowskiej od r. 1462 do 1500. Kraków 1887.
- 1888 Korytkowski J.: Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od r. 1000 do 1821. T. 1—5. Poznań 1888—1892.
- Sembrzycki J. K.: Krótki przegląd literatury ewangelicko-polskiej Mazurów i Ślązaków od r. 1670. Cieszyn — Nawście 1888.
- 1889 Adalberg S.: Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich. Warszawa 1889—94.
- Chmiel A.: Zestawienie przedmiotów zawartych w 52 tomach Ateneum z lat 1876—1888. Warszawa 1889.
- Stankiewicz M. M.: Bibliografia litewska od 1547 do 1701 r. Kraków 1889.
- Wierzbowski T.: Bibliographia Polonica XV ac XVI ss. T. 1—3. Warszawa 1889—1894.
- 1890 Lubbock J.: Wykaz stu najlepszych książek. W: Powaby życia. Warszawa 1890.
- 1891 Estreicher K.: Bibliografia polska. Stulecie XV—XVIII... T 12—34. Kraków 1891—1951.
- Finkel L.: Bibliografia historii polskiej. Cz. 1—3. Lwów 1891—1906. Dodatek za lata 1901—1910. Kraków 1914.
- Królikowski — Poraj S.: Bibliografia polska weterynarii i hodowli zwierząt domowych. Lwów 1891.
- Paprocki T.: Katalog książek polskich, obejmujący wychowanie domowe. Warszawa 1891.
- Stankiewicz M. M.: Katalog wydawnictw Akademii Umiejętności w Krakowie 1872—1891. Kraków 1891.
- Stankiewicz M. M.: Spis przedmiotów zawartych w stu tomach Przeglądu Polskiego 1886—1891. Kraków 1891.
- 1894 Hahn W.: Bibliografia filologii klasycznej. *Eos* 1894—1914; później: *Kwart. klas.* 1927—1934 i *Prz. klas.* 1935—1939.
- Kucharzewski F.: Bibliografia polska techniczno-przemysłowa do końca 1874 r. Warszawa 1894.
- 1895 Bibliografia ludoznawcza: *Lud.* T. 1: 1895; T. 2: 1896; T. 3: 1897; T. 10: 1904; T. 25: 1926; T. 26: 1927; T. 27: 1928; T. 31: 1932; T. 33: 1934; T. 34: 1936; T. 35: 1937.
- Katalog rozumowany książek dla dzieci i młodzieży. Red. Z. Morawska. Warszawa 1895.
- 1896 Przegląd Literacki. Red. K. Bartoszewicz. Kraków R. 1—4: 1896—1899. [Zawiera: Bibliografia czasopism polskich].
- 1897 Wykaz oryginalnych prac lekarskich polskich za czas od r. 1831—1890 włącznie. Warszawa 1897. Odb. *Pam. Tow. Lek.* 1896.
- 1898 Demby S.: Album pisarzy polskich. Warszawa 1898.

- Heflich A., Michalski S.: *Poradnik dla samouków*. Warszawa 1898—1902.
- 1899 Chmielowski P.: *Metodyka historii literatury polskiej*. Warszawa 1899.
- Bersohn M.: *Księgozbiór kapituły plockiej*. Warszawa 1899.
- 1900 *Katalog dzieł treści przysłowiowej składających bibliotekę Ignacego Bernsteina*. T. 1—2. Warszawa 1900.
- Kozłowski W. M.: *Co i jak czytać*. Warszawa 1900.
- Kopera F.: *Spis druków epoki Jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hr. Hutten-Czapskiego w Krakowie*. Kraków 1900.
- Wisłocki W.: *Incunabula typographica Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis inde ab inventa arte imprimendi usque ad a. 1500*. Kraków 1900.
- 1901 *Album biograficzny zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*. T. 1—2. Warszawa 1901—1913.
- Demby S.: *Album pisarzy polskich współczesnych*. Warszawa 1901.
- *Katalog literatury naukowej polskiej*. Wyd. Komisji Bibliograf. Wydziału Matem.-Przyrodn. AU w Krakowie. T. 1—19. Kraków 1901—1939.
- *Książka. Miesięcznik poświęcony krytyce i bibliografii polskiej*. Warszawa R. 1—15: 1901—1922.
- *Poradnik dla Czytających Książki, dwutygodnik sprawozdawczo-literacki ilustrowany*. Red. L. Krzywicki. Warszawa 1901—1904.
- Strzelecki A.: *Materiały do bibliografii etnograficznej polskiej*. Warszawa 1901. Odb. z *Materiałów do bibliografii ludoznawstwa polskiego*. *Wiśła* R. 10—13: 1896—1899.
- Ułaszyn H.: *Dr Władysław Wisłocki. Notatka bio-bibliograficzna*. *Przew. bibliogr.* R. 24: 1901 nr 6, s. 93—98 i odbitka.
- 1903 *Bibliografia historii polskiej*. *Kwart. hist.* Lwów 1903...: bież.
- 1904 Kucharzewski F.: *Czasopiśmiennictwo techniczne polskie przed rokiem 1875*. Warszawa 1904.
- Londzin J.: *Bibliografia druków polskich w Ks. Cieszyńskim od r. 1716 do r. 1904*. *Spraw. Gimn. w Cieszynie 1904 i odb. Cieszyn 1904. Tegoż Uzupełnienia 1922, 1923*.
- 1905 Jolowicz J.: *Die polnische Bibliographie in ihrer Entwicklung und ihrem gegenwärtigen Stande*. Poznań 1905.
- *Katalog Biblioteki Kolejowej przy Stowarzyszeniu Spożywczym DŻWW*, Warszawa 1905.
- Kutrzeba S.: *Historia ustroju Polski w zarysie*. T. 1—4. Lwów 1905—1917.
- Radziszewski I.: *Polska bibliografia filozoficzna w układzie dziesiętnym ideologicznym*. Nr 1—3. Dod. do *Prz. filozof.* Warszawa 1905—1906
- *Rocznik naukowo-literacko-artystyczny (encyklopedyczny) na rok 1905*. Red. Z. Okręt. Warszawa 1905.
- Zbiegniewska I.: *Pseudonimy i kryptonimy pisarzy polskich*. Warszawa 1905. *Książki dla wszystkich* nr 153.
- *Przegląd Bibliograficzny Księgarni Gebethnera i Wolffa w Warszawie*. Warszawa R. 1—8: 1905—1913.
- 1906 Estreicher K.: *Bibliografia polska XIX stulecia. Lata 1881—1900*. T. 1—4. Kraków 1906—1916.
- Mańkowski A.: *Dzieje drukarstwa i piśmiennictwa polskiego w Prusiech*

- zachodnich wraz z szczegółową bibliografią druków polskich zachodnio-pruskich. *Rocz. Tow. Nauk. w Toruniu*. T. 13, 14, 16, 18. Toruń 1906—1911.
- Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej. Red. I. Chrzanowski, H. Galle, S. Krze-
miński. T. 1—9. Warszawa 1906—1923.
- Biblioteka Publiczna. Spis książek ułożony według działów. Oddz. TUL
w Krakowie. Kraków 1906.
- 1907 Katalog informacyjny wydany staraniem Tow. Czytelni m. Warszawy
i Aleksandra Heflicha. Z. 1—2. Warszawa 1907—1909.
- Rogowski B.: Katalog książek naukowych dla bibliotek robotniczych.
Warszawa 1907.
- Rogowski B.: Katalog naukowy minimalny dla bibliotek robotniczych.
Warszawa 1907.
- 1908 Karwowski S.: Czasopisma wielkopolskie. Cz. 1. 1796—1859. Poznań 1908.
- Piłat R.: Historia literatury polskiej od czasów najdawniejszych do
roku 1815. T. 2—5 cz. 1. Lwów—Warszawa 1908—1911 [z. 1 t. 4 ukazał
się w r. 1907].
- Przegląd Biblioteczny. Red. S. Demby. Warszawa R. 1—2: 1908—1909.
- 1910 [Dąbczańska H.] H. D.: Pseudonimy pisarzy polskich. Lwów 1910.
- Przewodnik Antykwarski. Red. M. Rulikowski. Warszawa R. 1, nr 1—12:
1910—11.
- Smólski G.: O polskim czasopiśmiennictwie najstarszej doby. Od jego
zaczątków do okresu Stanisławowskiego, tj. do r. 1764. *Bibliot. warsz.*
T. 1: 1910 i odbitka Kraków 1910.
- 1911 Giedroyć D. F.: Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medy-
cyny w dawnej Polsce. *Pam. Tow. Lek.* 1902—1910. Warszawa 1911.
- Kołodziejczyk E.: Bibliografia słowianoznawstwa polskiego. Kraków 1911.
- Kucharzewski F.: Piśmiennictwo techniczne polskie. *Prz. techn.* T. 1—3:
1911—19 i odbitka Warszawa 1911—1922.
- Kucharzewski J.: Czasopiśmiennictwo polskie wieku XIX w Królestwie,
na Litwie i Rusi oraz na emigracji. Zarys bibliograficzno-historyczny.
Warszawa 1911. Odb. *Prz. narodowy*.
- Suligowski A.: Bibliografia prawnicza polska XIX i XX wieku. War-
szawa 1911.
- 1912 Barwiński E.: Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Lwo-
wie. Lwów 1912.
- Francew W. A.: Bibliografija polskiego słowjanowiedenijsa. Po powodu
knigi E. Kołodziejczyk. Warszawa 1912.
- Gomólińska M.: Katalog informacyjny dzieł naukowych Biblioteki Ko-
lejowej przy Drodze Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Warszawa 1912.
- Rulikowski M.: Literatura polska lub Polski dotycząca z zakresu gra-
fiki. *Grafika* 1912 i odb. *Toż. Wyd. 2 przejrz. i uzup.* Warszawa 1922.
- 1913 Bernacki L.: Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marcholtem
grubym a sprośnym. Haarlem 1913.
- Kołodziejczyk E.: Goethe w Polsce. Rzecz literacko-bibliograficzna. Kra-
ków 1913.
- Kozłowski W. M. [i inni]: Wybór książek. Co czytać i z czego się uczyć.
Warszawa 1913.

- Rulikowski M.: Produkcja wydawnicza polska w latach 1909—1911. Ser. Materiały statystyczno-bibliograficzne. Warszawa 1913.
- 1914 Bibliografia Polska. Miesięcznik dla wydawców, księgarzy, antykwarzy... Red. J. Czubek. Kraków 1914—1919.
- Gawełek Fr.: Bibliografia ludoznawstwa litewskiego. *Rocz. Tow. Przyj. Nauk w Wilnie*. T. 5. 1911—1914. i odb. Wilno 1914.
- Gawełek Fr.: Bibliografia ludoznawstwa polskiego. Kraków 1914.
- Miesięcznik Bibliograficzny. Red. i wyd. L. Bernacki. Dod. do „Książki” R. 1: 1914. Warszawa—Lwów.
- 1915 Kowalski G.: Katalog inkunabułów biblioteki Opactwa Mogińskiego oraz Katalog inkunabułów biblioteki klasztoru cystersów w Szczyrzycu. Kraków 1915.
- 1916 Jarkowski S.: Czasopiśmierznictwo bibliograficzne polskie a rejestracja polskiej produkcji wydawniczej. *Sfinks* 1916 nr 7—8, s. 109—128 i odbitka.
- Longchamps de Berier R.: Polska bibliografia prawnicza 1911—1912. Lwów 1916.
- 1917 Exlibris. Pismo poświęcone bibliofilstwu polskiemu. Red. B. Janusz [i inni]. Z. 1—7: 1917—1929.
- Korbut G.: Literatura polska od początków do powstania styczniowego. T. 1—3. Warszawa 1917—1921. Wyd. 2 1929—1931.
- 1918 Bernacki L.: Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne z 86 podobiznami. Lwów 1918.
- Polska w kulturze powszechnej. Dzieło zbior. Red. F. Koneczny. Cz. 1—2. Kraków 1918.
- 1919 Kaczmarczyk K., Kowalski G.: Katalog archiwum Opactwa cystersów w Mogile. Kraków 1919.
- Kostrzewski J.: Literatura prehistoryczna Polski z lat ostatnich 1916—1949. Bibliografia. *Prz. archeol.* T. 1—9: 1919—1950.
- Muszkowski J.: Bibliografia polska 1900—1918. *Prz. hist.* T. 21: 1919. Odb. Przegląd bibliografii polskiej 1900—1918. Warszawa 1919.
- Wisłocki W. T.: Bibliografia bibliofilstwa i bibliografii polskiej [za lata 1914—1922]. *Exlibris*. Z. 2, 3, 4: 1919—1924.
- 1920 Biuletyn Bibliograficzny [za czas od 1.VII.1919—31.XII.1920]. Red. Z. Mocarcki. Warszawa R. 1: 1920. R. 2: 1921.
- Karbowski A.: Bibliografia pedagogiczna. 1901—1910. Lwów 1920.
- 1921 Bibliografia Pedagogiczna. Czasopismo poświęcone przeglądowi książek. Red. J. Szarota. Warszawa R. 1—8: 1921—1928.
- Daszkiewicz K., Gąsiorowski J.: Polska bibliografia wojskowa. Cz. 1. T. 1—2. Warszawa 1921—1923. Wyd. Centr. Bibliot. Wojskowej nr 3.
- Hahn W.: Bibliografia bibliografii polskiej. Lwów 1921.
- Komunikat Bibliograficzny. T. 1—19: 1921—1939. Warszawa. Dodatek do „Bellony”. Wyd. Centr. Bibliot. Wojskowej.
- Pierwszy Polski Spis Gazet i Czasopism. PAR [Polska Agencja Reklamy]. R. 1—11. Poznań 1921—1939. [Od R. 3: 1925 pn. Katalog prasowy PAR].
- Ptaszycki S.: Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej. Cz. 1. Lublin 1921. Biblioteka Uniw. Lubel. Wydział Nauk Humanistycznych nr 2.

- Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. Poznań 1921—bież.
- Rudniański S.: Poradnik dla czytających książki. Warszawa 1921.
- Spis Gazet i Czasopism Rzeczypospolitej Polskiej. Wyd. Biuro Ogłoszeń Teofil Pietraszek. R. 1—8. Poznań—Warszawa 1921—1939.
- 1922 Bibliografia Geologiczna Polski. Za lata 1914—39 oprac. R. Danysz-Fleszarowa. Za lata 1940—1959: C. Wardęska, Z. Bukowski i in. Warszawa 1922—bież.
- Czarkowski L.: Pseudonimy i kryptonimy polskie. Wilno 1922.
- Lam S.: Współcześni pisarze polscy. Warszawa 1922.
- Przewodnik Bibliograficzny. Dodatek do miesięcznika „Książka”. Warszawa—Lwów 1922 nr 1—9.
- Wojskowe Wiadomości Bibliograficzne. Warszawa R. 1: 1922/23—R. 13: 1933.
- 1923 Gąsiorowski J.: Bibliografia druków dotyczących powstania styczniowego 1863—1865. Warszawa 1923.
- Spasowski W.: Zasady samokształcenia. Warszawa 1923.
- Wierczyński S. Vrtel: Bibliografia, jej istota, przedmiot i początki. Lwów 1923. Arch. Tow. Nauk. we Lwowie. Wydział 1 Filologiczny. T. 2, z. 1.
- 1924 Ameisenowa Z.: Inkunabuły graficzne Biblioteki Jagiellońskiej. *Exlibris* Z. 6: 1924 i odbitka.
- Ameisenowa Z.: Miniatury włoskie Biblioteki Jagiellońskiej. *Exlibris* Z. 6: 1924 i odbitka.
- Bruchnalski W.: Bibliografia Kopernikowska 1508—1923. W: Mikołaj Kopernik. Księga zbiorowa. Lwów 1924.
- Koczorowski S. P.: Coup d'oeil sur l'histoire de la bibliographie en Pologne... Warszawa 1924. Wyd. 2 Paryż 1925.
- Korbut G.: Wstęp do literatury polskiej. Zarys metodyki badania literatury. Warszawa 1924.
- Piekarski K.: Uwagi i uzupełnienia do katalogu inkunabułów mogińskich. *Exlibris* Z. 6: 1924 i odbitka.
- Stolarzewicz L.: Bibliografia Mickiewiczowska. Wilno 1924.
- Stolarzewicz L.: Bibliografia o Krasińskim. Wilno 1924.
- 1925 Badecki K.: Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku. Monografia bibliograficzna. Lwów 1925.
- Bernacki L.: Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta. T. 1. Źródła i materiały. Lwów 1925.
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke. B. 1. Lipsk 1925—bież.
- Grochowski T.: Zarys bibliografii pszczelniczej polskiej. Lwów 1925. Toż. Wyd. 2. Polska bibliografia pszczelnicza. Lwów 1931.
- Grycz J.: Przewodnik dla korzystających z bibliotek oraz spis dzieł pomocniczych. Kraków [1925].
- Piekarski K.: Inwentarz inkunabułów bibliotek polskich. Seria pierwsza. Kraków 1925. Prace Biblioteczne Krak. Koła Związku Bibliotekarzy Polskich nr 1.
- Przewodnik Księgarski. Red. J. Muszkowski. T. 1—2: 1925—1926.
- Szulc-Golska B.: Bibliografia przekładów polskich z literatury francuskiej. Cz. 1: Wiek 19. Poznań 1925.

- Szymkiewicz D.: Bibliografia flory polskiej. Kraków 1925.
- 1926 Chwałewik E.: Zbiory polskie, archiwa... Wyd. 2. T. 1—2: 1926—1927.
- Konopka S.: Polska Bibliografia Lekarska. Warszawa R. 1: 1926—bież.
- Lipska H.: Bibliografia miasta Krakowa 1914—1918. Kraków 1926.
- Kryński A., Szober S.: Bibliografia polskich prac językowych za lata 1915—1935. Pr. filol. T. 10: 1926. T. 17: 1937.
- Piekarski K.: Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510—1516. Chronologia druków i zasobu typograficznego. Kraków 1926.
- Pilat R.: Historia literatury polskiej od czasów najdawniejszych do roku 1815. T. 1. Warszawa 1926.
- Podwiński S.: Bibliografia polskiej literatury o samorządzie terytorialnym. W: Kalendarz Samorządowy na rok 1926. Kraków 1926.
- Semkowicz A.: Wydania dzieł A. Mickiewicza za życia poety. Lwów 1926.
- 1927 Bibliografia rozumowana filologii klasycznej. *Kwart. klas.* R. 1: 1927—R. 8: 1934. *Toż. Prz. klas.* R. 1: 1935— R. 5: 1939.
- Filipkowska-Szemplińska J., Gutry M.: Katalog biblioteki wzorcowej dla dzieci i młodzieży. Warszawa 1927.
- Grochowski T.: Zarys bibliografii ogrodniczej polskiej. Kraków 1927/3. *Bibl. „Ogrodnictwa”*. T. 8 i odbitka.
- Jakubski A. W.: Bibliografia fauny polskiej do roku 1880. T. 1—2. Kraków 1927—1928. *Prace Monograficzne Komisji Fizjograficznej* t. 3—4.
- Korpała J.: Bibliografia polska przed Karolem Estreicherem. *Silva Rerum*. T. 3: 1927 z. 10 s. 151—155 i odbitka. Kraków 1927.
- Urzędowa bibliografia regionalna. Opracowuje Uniwersytecka Biblioteka Publiczna w Wilnie. [Za rok] 1927—1929. *Dz. wil.* R. 11: 1927—R. 14: 1930.
- Wojciechowska M.: Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku. Poznań 1927.
- 1928 Gutry Cz.: Polska Bibliografia Regionalna. Zeszyt próbny. Warszawa 1928.
- Hahn W.: Bibliografia o Stanisławie Staszicu. W: *Księga Pamiątkowa: Stanisław Staszic*. Lublin 1928.
- Historia nauk przyrodniczych w Polsce w ostatnich 50-ciu latach. Cz. 1—2. *Kosmos jubileuszowy*. Kraków 1928—1931.
- Jędrzejowska A.: Książka polska we Lwowie w XVI wieku. Lwów—Warszawa 1928. Biblioteka Lwowska.
- Maliszewski E.: Bibliografia pamiątek polskich i Polski dotyczących. Druki i rękopisy. Warszawa 1928.
- Migdał E., Grochowski T.: Bibliografia leśna i łowiecka. Nowy Sącz 1928.
- Polska bibliografia techniczna. Warszawa 1928—1934. *Dod. do Wiadomości Polskich Zrzeszeń Technicznych*.
- Świerkowski K.: Karol Estreicher. Bibliografia prac jego literatury o nim. Warszawa 1928.
- Urzędowy Wykaz Czasopism Wydawanych w Rzeczypospolitej Polskiej nowo powstałych i zawieszonych, zarejestrowanych w Bibliotece Narodowej. *Dodatek miesięczny do Urzędowego Wykazu Druków*. Warszawa R. 1: 1928— R. 12: 1939.

- Urzędowy Wykaz Druków Wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej i Druków Polskich lub Polski Dotyczących Wydanych Zagranicą. Warszawa R. 1: 1928— R. 12: 1939.
- Wierczyński S. Vrtel: Przegląd bibliografii polskiej od początków do odzyskania niepodległości państwowej. W: Congrès International des Bibliothécaires et des Amis du Livre tenue a Prague... T. 2. Praga 1928.
- Wisłocki W. T.: Bibliografia prac Aleksandra Brücknera. Lwów 1928.
- Wisłocki W. T.: Obecny stan bibliografii polskiej 1918—1926. W: Congrès International des Bibliothécaires et des Amis du Livre tenue a Prague... T. 2. Praga 1928 s. 745—756.
- Wisłocki W. T.: Bibliografia bibliografii, bibliotekarstwa i bibliofilstwa za rok 1928. Dod. do *Prz. bibliot.* R. 2: 1928, R. 3: 1929.
- Wykaz Druków Nieperiodycznych Polskich lub Polski Dotyczących Wydanych Zagranicą. Dodatek do *Urzędowego Wykazu Druków*. Warszawa R. 1: 1928— R. 11: 1938.
- Zalewski J.: Bibliografia polskiej literatury radzieckiej wydanej w ZSRR 1917—1927. Kijów 1928. Centr. Pol. Bibliot. Państw. na Ukrainie.
- 1929 Bibliografia piśmiennictwa kobiet polskich 1918—1928. Red. E. Kurkowa. Lwów 1929.
- Bibliografia polskich wydawnictw technicznych za pierwsze dziesięciolecie niepodległości 1918—1928. Red. L. Ciechomski [i in.]. Warszawa 1929.
- Birkenmajer A.: Bilans dziesięcioletniej pracy na polu bibliotekarstwa i bibliografii w Polsce. *Prz. bibliot.* R. 3: 1929.
- Brensztejn M.: Tradycje bibliografii dzielnicowej czyli regionalnej wileńskiej. *Prz. bibliot.* R. 3: 1929.
- Czachowski K.: Jan Kasprowicz. Próba bibliografii. Kraków 1929.
- Dodatek bibliograficzny. *Wiad. geogr.* R. 7: 1929— R. 16: 1937.
- Korbut G.: Literatura polska od początków do wojny światowej. T. 1—4. Wyd. 2 rozsz. Warszawa 1929—1931. Dopełniacz 1: [B. m.] 1933.
- Lipska H.: Bibliografia historii sztuki polskiej za czas od 1919—1930. *Prz. Hist. Szt.* R. 1: 1929— R. 3: 1935. Za 1938 Dod. do *Biul. Hist. Szt. i Kult.* 1939 nr 2.
- Olszewicz B.: Kartografia polska XV i XVI w. *Pol. Prz. Kartograficzny*. T. 4: 1929/30 i odb. Lwów-Warszawa 1930.
- Piekarski K.: Katalog Biblioteki Kórnickiej. T. 1: Polonica XVI wieku. Cz. 1. Kórnik 1929. Toż. Wyd. 2 uzup. [B. m.] 1934.
- Przegląd literatury historyczno-wojskowej. [Za lata 1912—1937]. *Prz. hist.-wojsk.* T. 1—10. Warszawa 1929—1938.
- Rudzińska R.: Bibliografia pracy społecznej. 1900—1928. Red. J. Muszkowski i H. Radlińska. Warszawa 1929.
- Schreiber I.: Polska bibliografia japonologiczna po rok 1926. Kraków 1929.
- Skarżyńska J.: Bibliografia oświaty pozaszkolnej 1900—1928. Red. J. Muszkowski i H. Radlińska. Warszawa 1929. Toż. Dodatek za lata 1929—1931. Warszawa 1932.
- Spis książek poleconych do bibliotek szkolnych przez Komisję Oceny Książek do Czytania dla Młodzieży Szkolnej przy Min. WR i OP w latach od 1923 do 1928 włącznie. Warszawa 1929.

- 1930 Bachulska H.: *Bibliographie historique polonaise*. Paryż 1930.
- Hahn W.: *Bibliographia Vergiliana Polonorum*. Eos T. 33: 1930—1931 i odb.: Lwów 1931.
- Hoesicka Bibliografia Prawnicza. Kwartalnik poświęcony rejestracji polskiego piśmiennictwa prawniczego. Red. A. Miller. Warszawa R. 1—8: 1930—1937.
- Łoza S.: *Hoesicka bibliografia prawnicza polska 1918—1928*. Zestawił... przejrzał i wstępem poprzedził Henryk Mościcki. Warszawa 1930.
- Piekarski K.: *Bibliografia dzieł Jana Kochanowskiego*. Wiek XVI i XVII. Kraków 1930. Toż. Wyd. 2 rozsz. Kraków 1934.
- Piekarski K.: *Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej*. Inwentarz przybytków z lat 1900—1927. *Prz. bibliot.* R. 4: 1930 z. 1 i odb. Kraków 1930.
- Stan i rozwój piśmiennictwa rolniczego w latach 1920—1930. Oprac. S. Biedrzycki [i in.] *Piś. rol.* T. 5: 1930 nr 1—3 i odb. Warszawa 1930.
- Wulc R.: *Wykaz druków, których rozpowszechnianie w Polsce jest wzbronione*. Wilno 1930.
- 1931 Ambros M.: *Bibliografia Uniwersytetu Wileńskiego*. [za lata 1929—1938]. *Ateneum Wil.* T. 6: 1931, 9: 1934, 11: 1936, 14: 1939,
- Mocarski Z.: *Kultura umysłowa na Pomorzu*. Zarys dziejów i bibliografia. *Pam. Inst. Bałtyckiego* T. 2: 1931 z. 2 i odb. Toruń 1931.
- Olszewicz B.: *Kartografia polska XVII w.* *Pol. Prz. kartogr.* T. 5: 1931 i odb. Lwów-Warszawa 1931.
- Sedlaczek F.: *Bibliografia dotycząca działalności samorządu w zakresie oświaty pozaszkolnej (od 1905 do 1.IV.1930)*. Warszawa 1931.
- Socjalizm. Zarys bibliograficzny i metodologiczny. Oprac. O. Lange i W. Malinowski. Kraków 1931. T.U.R.
- Wójcicki K.: *Asnyk wśród prądów epoki*. Materiały i opracowania. Próba bibliografii pism Asnyka. Warszawa 1931.
- 1932 *Index Translationum. Repertoire international des traductions*. Paryż 1: 31: 1932—1940. Nowa seria 1: 1948. Paryż 1949—bież.
- Mazanek-Friedbergowa M.: *Bibliografia bibliografii, bibliotekarstwa i bibliofilstwa [za lata 1931—1934]*. Dod. do *Prz. bibliot.* R. 6: 1932, R. 7: 1933, R. 8: 1934, R. 9: 1936.
- Olszewicz B.: *Kartografia polska XVIII w.* *Pol. Prz. kartogr.* T. 5: 1931/32 i odb. Lwów-Warszawa 1932.
- Peretiatkiewicz A., Sobeski M.: *Współczesna kultura polska*. Nauka — literatura — sztuka. Życiorysy uczonych, literatów i artystów z wyszczególnieniem ich prac. Poznań 1932.
- Pirożyński O. M.: *Co czytać*. Poradnik dla czytających książki. Beletrystyka. Kraków 1932.
- Wilczyńska M.: *Przegląd polskich spisów bibliograficznych według rodzajów źródeł*. Warszawa 1931. Dodatek do *Biul. Bibliot. Publ. m. st. Warszawy* R. 3: 1931/32 nr 3—5. Jednostr. druk.
- 1933 Grajewski L.: *Bibliografia ilustracji do sztuki, zabytków i pamiątek artystycznych polskich z ilustrowanych polskich czasopism*. T. 1 [do r. 1924 włącznie]. Lwów 1933. Wykonano na cyklostylu.
- Guttry A., Muszkowski J.: *Książka polska za granicą (w językach obcych)*.

- Literatura, plastyka, muzyka. 1900—1933. Wystawa Listopad—Grudzień 1933. Warszawa 1933.
- Historia Śląska. Od najdawniejszych czasów do roku 1400. Oprac. W. Semkowicz [i in.] Red. S. Kutrzeba. T. 1—3. Kraków 1933—1936.
- Mocarski Z.: Książka w Toruniu do roku 1793. Zarys dziejów W: Dzieje Torunia. Praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta. Toruń 1933 s. 343—468 i odbitka 1934.
- Katalog Prasy Polskiej i Obcej. R. 1933—1935/6. Warszawa 1933—1936. PAT [Polska Agencja Telegraficzna].
- Rocznik Literacki. T. 1—7. Warszawa 1933—1939.
- Seruga J.: Jan Haller, wydawca i drukarz krakowski 1464—1525. Kraków 1933.
- 1934 Czachowski K.: Obraz współczesnej literatury polskiej 1884—1933. T. 1—3. Lwów 1934—1936.
- Książka w bibliotece. Katalog informacyjny. Praca zbiorowa. Red. W. Dąbrowska i J. Muszkowski. Warszawa 1934.
- Materiały do bibliografii piśmiennictwa kobiet polskich do r. 1929. Nauki matematyczno-przyrodnicze i stosowane. Red. Maria Loriowa. Praca zbiorowa. Lwów 1934.
- Nowa Książka. Red. Stanisław Lam. R. 1—6. Warszawa 1934—1939.
- Otlet P.: *Traité de documentation. Le livre sur le livre. Théorie et pratique.* Bruksela 1934.
- Piekarski K.: Katalog Biblioteki Kórnickiej. T. 1: Polonica XVI wieku. Cz. 1. Wyd. uzup. [B. m.] 1934.
- 1935 Grzegorzczak P.: Bibliografia Ruchu Literackiego 1926—1935. *Ruch liter.* R. 10: 1935 i nadb. Warszawa 1936.
- Kormanowa Ż.: Materiały do bibliografii druków socjalistycznych na ziemiach polskich w latach 1866—1918. Warszawa 1935. Toż wyd. 2 Warszawa 1949.
- Łysakowski A.: Bibliograficzna statystyka okręgu wileńskiego (1928—1934). Wilno 1935.
- Miller A.: Bibliografia prawnicza za okres pięciolecia 1930—1934. Warszawa 1935.
- Miśkowiak J.: Centralny katalog czasopism zagranicznych znajdujących się w bibliotekach Rzeczypospolitej Polskiej. *Prz. bibliot.* R. 9: 1935 z. 3 s. 113—148.
- Ormicki W.: Bibliografia geograficzna za l. 1928—33. Kraków 1935. Dod. do *Wiadomości geograf.*
- Piekarski K.: Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej. Inwentarz przybytków z lat 1900—1935. *Prz. bibliot.* R. 10 z. 2 i odb. Kraków 1935.
- Polski Słownik Biograficzny. P.A.U. Red. W. Konopczyński T. 1. Kraków 1935, ukazało się 13 tomów do lit. K.
- Smetański J.: Zarys polskiej bibliografii rybackiej. Lwów 1935.
- Wykaz literatury bieżącej o Śląsku. Red. J. Koraszewski. Nr 1—17. Kwartalnik. Oprac. przez Śląską Bibliotekę Publiczną. Katowice R. 1—4: 1935—1938. [Dodatek do „Komunikatów Instytutu Śląskiego”].
- Zieliński S.: Bibliografia czasopism polskich za granicą 1830—1934. Warszawa 1935.

- Zieliński S.: Polska bibliografia morza i Pomorza. Skróć, Warszawa 1935.
- 1936 Bar A.: Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących. T. 1—3. Kraków 1936—1938. Prace Biblioteczne Krak. Koła ZBP t. 7—9.
- Bibliografia hydrologiczna za rok 1934. Polska. Warszawa R. 1: 1936 — R. 5: 1939.
- Floryan W.: Bibliografia literacka czasopism polskich za r. 1875 i za r. 1876 T. 1—2. Lwów 1936—38.
- Hahn W.: Bibliografia Horacego w Polsce. Lublin 1936.
- Hahn W.: Początki bibliografii polskiej. W: Księga referatów. Zjazd Naukowy im. I. Krasickiego we Lwowie w dn. 8—10 czerwca 1935 r. Lwów 1936 s. 148—154.
- Kawecka-Gryczowa A., Piekarski K.: Katalog Biblioteki Horynieckiej XX. Ponińskich. Cz. 1: Inkunabuły i polonica XVI wieku. Warszawa 1936.
- Walicki M., Starzyński J.: Dzieje sztuki polskiej. Warszawa 1936.
- Żivny W.: Bibliografia i bibliografia. Pojęcie, przedmiot, rozwój. Przekład z czeskiego. Przerobił i uzupełnił A. Łysakowski. Warszawa-Wilno 1936. Wyd. Bibl. Publ. m. st. Warszawy nr 62.
- 1937 Finkel L.: Bibliografia historii polskiej. Wyd. 2 przejrzął i uzupełnił K. Maleczyński. T. 1. Lwów 1937.
- Grzegorzczak P.: Bibliografia literatury polskiej za 1937 rok. Dod. do *Ruchu liter.* 1937.
- Przewodnik Literacki i Naukowy. 1933—1935. Praca zbiorowa. Red. W. Dąbrowska. Warszawa 1937.
- 1938 Gąsiorowski J.: Bibliografia psychologii wojskowej. Warszawa 1938.
- Koranyi K.: Bibliografia historyczno-prawna za lata 1926—1936. T. 1—2. Lwów 1938—1939.
- Lorentowicz J., Chmurski A. M.: La Pologne en France. Essai d'une bibliographie raisonnée. T. 1—3. Paryż 1938—1941.
- Moszyński K.: Die polnische Ethnologie und Ethnographie seit dem Jahre 1925. „Balticoslavica”. Wilno 1938. T. 3, s. 136—202 i nadb.
- Muszkowski J.: Z dziejów firmy Gebethner i Wolff 1857—1937. Warszawa 1938.
- Przewodnik Literacki i Naukowy. Biuletyn dwumiesięczny. Red. W. Dąbrowska. R. 1—6. Warszawa 1938—1949.
- Wojtkowski A.: Bibliografia historii miasta Poznania. Poznań 1938. Odb. Z Bibliografia historii Wielkopolski. T. 2 s. 1—138 uzupełniona alfabetycznym indeksem rzeczowym.
- Wojtkowski A.: Bibliografia historii Wielkopolski. T. 1—2. Poznań 1938—39.
- Zaleska Z.: Czasopisma kobiece w Polsce. (Materiały do historii czasopism). Rok 1818—1937. Warszawa 1938.
- Zieleniewski L.: Matériaux bibliographiques concernant la Pologne. Livres et articles publiés en allemand, anglais, français, italien et russe 1931—1935. Warszawa 1938.
- 1939 Bachulska H., Handelsman M., Przelaskowski R.: Bibliografia historii polskiej 1815—1914. Cz. 1 z. 1. Warszawa 1939.

- Bałaban M.: Bibliografia historii Żydów w Polsce i w krajach ościennych za lata 1900—1930. Z. 1. Warszawa 1939.
- Biblioteka gminna. Katalog podstawowy. Praca zbiorowa. Red. W. Dąbrowska. Warszawa 1939.
- Formanowicz L.: Katalog inkunabułów Biblioteki kapitulnej w Gnieźnie. Poznań 1939.
- Grodek A.: Katalog Biblioteki Szkoły Głównej Handlowej. T. 1: Nauki ekonomiczne i handlowe. Warszawa 1939—1945.
- Janowski L.: Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego wydany pod kierunkiem R. Mienickiego przy współudziale M. Burbianki i B. Zwolskiego. Wilno 1939.
- Skoczek J.: Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu. Lwów 1939.
- Toporowski M.: Puszkina w polskiej krytyce i przekładach. Zarys bibliograficzno-literacki. W: Puszkina 1837—1937. Pr. zbiorowa. T. 2. Kraków 1939. Prace Pol. Tow. dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu t. 17 i odb.
- Toporowski M.: Wiadomości Literackie, 1924—1933. Zestawienie treści, indeks ilustracji, pseudonimy i kryptonimy. Oprac. ... Warszawa 1939.
- 1944 Vetulani A.: Bibliographie des études scientifiques publiées en Suisse par les internés militaires polonais. Brougge 1944.
- 1945 Straty kultury polskiej 1939—1944. Praca zbior. pod red. A. Ordęgi i T. Terleckiego. T. 1—2. Glasgow 1945.
- Wolanin A. S.: Polonica in English. Chicago 1945.
- 1946 Bielatowicz J.: Bibliografia druków polskich we Włoszech. 1.IX.1939—1.IX.1945. Rzym 1946.
- Biuletyn Biblioteczny. Wyd. KC PPR. Warszawa 1946—1948.
- Borowy W.: Bibliografia Norwida. W: Pamięci Cypriana Norwida. Muzeum Narodowe w Warszawie 1946.
- Przewodnik Bibliograficzny. Urzędowy wykaz druków wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej i Poloników zagranicznych. R. 1: 1946—bież.
- 1947 Bibliografia Bibliografii i Nauki o Książce. Zest. H. Lipska i M. Dembowska. R. 1947. Łódź 1947—1949. P.I.K.
- Bar J. i Zmarz W.: Polska bibliografia prawa kanonicznego od wynalezienia druku do roku 1940. T. 1—2. Lublin 1947—59.
- Bibliografia Zawartości Czasopism. T. 1—2: 1947—1948. Warszawa 1947—1948 [powiel.].
- Informacje bibliograficzne. Archiwum Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk.. Miesięczny wykaz książek wpływających do Archiwum. Warszawa 1947—1949.
- Hornowska M., Zdzitowiecka-Jasieńska H.: Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej. Warszawa 1947.
- Katalog Składowy 1947. R. 1 Warszawa 1947. Gebethner i Wolff. Toż.: 1948. R. 2. Warszawa 1949.
- Mikulski T.: Literatura polska w autografach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Wrocław 1947.

- Olszewicz B.: Lista strat kultury polskiej. (I IX 1939 — 1 III 1946) Warszawa 1947.
- Wykaz prac z- działu nauk matematyczno-przyrodniczych, wykonanych w Polsce w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939—1945. Kraków 1947.
- 1948 Bibliografia historii Śląska 1939—1947. Oprac. B. Kocowski. Wrocław 1948—1950. Dod. do *Sobótki*.
- Biuletyn Bibliograficzny. Wyd. KC PZPR. Warszawa 1948—1950.
- Czekanowski J.: Prowizoryczna bibliografia antropologii polskiej 1919—1939. W: *Antropologia polska w międzywojennym dwudziestoleciu 1919—1939*. Warszawa 1948.
- *Historia Nauki Polskiej w Monografiach*. Z. 1—34. Kraków 1948—1953. PAU.
- Hoyer H.: *Zarys dziejów zoologii w Polsce*. Kraków 1948. *Historia Nauki Polskiej w Monografiach* 9.
- Hryniewiecki B.: *Rozwój botaniki w Polsce*. Kraków 1948. *Historia Nauki Polskiej w Monografiach* 8.
- Meleń A. Cz.: *Bibliografia poloników szwajcarskich za lata wojny 1939—1945*. Paryż 1948.
- Świdwińska Z.: *Bibliografia Pamiętnika Literackiego i Pamiętnika Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza 1887—1939*. Warszawa 1948.
- Tyrowicz M.: *Katalog wystawy historycznej Wiosna Ludów 1846—1848*. Kraków 1948.
- 1949 Bersano-Begey M. i M.: *La Polonia in Italia. Saggio bibliographico 1799—1948*. Turyn 1949.
- Chybiński A.: *Słownik muzyków dawnej Polski do roku 1800*. T. 1. Kraków 1949.
- *Index Translationum. Répertoire international des traductions, Nouvelle serie*. 1—2: 1948. Paryż 1949—bież.
- Kawecka-Gryczowa A.: *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy*. Cz. 1: *Inkunabuły*. Warszawa 1949.
- *Nowe Książki*. Przegląd nowości wydawniczych. R. 1: 1949/50—bież.
- *Poradnik Bibliotekarza*. Warszawa R. 1: 1949—bież.
- Preisner W.: *Stosunki literackie polsko-włoskie w latach 1800—1929 w świetle bibliografii*. Toruń 1949.
- Semkowicz A.: *Katalog wystawy jubileuszowej 150-lecia urodzin A. Mickiewicza*. Warszawa 1949.
- Strzemski M.: *Bibliografia gleboznawstwa polskiego od XVI w. do połowy XX w.* Cz. 1—4. Puławy 1949 [powiel.].
- Sydow B. E.: *Bibliografia F. F. Chopina*. Warszawa 1949. *Suplement Warszawa 1954*.
- Świerkowski K.: *Dziesięć wieków książki — chronologia*. Łódź 1949. P.I.K.
- 1950 *Bibliografia historii Śląska za lata 1947—* . Oprac. B. Kocowski [i in.] *Sobótka 1950—*
- *Bibliografia Literacka za lata 1950—1951*. Dod. do *Pam. Liter.* R. 41: 1950. R. 44: 1953. Wrocław 1951—1953.

- Biuletyn Nowości. Pismo Informacyjne „Domu Książki”. Warszawa R. 1: 1950—bież. [Od 1 I 1952 pn. Kartkowy Katalog Nowości].
- Dembowska M.: Indeks alfabetyczny „Dodatków” Bibliografii polskiej (Cz. 3: Stulecia XV—XVIII) Karola Estreichera. Zestawiła... Wyd. 2 sprawdzone i poprawione. Warszawa 1950. Bibl. Nar.
- Gruszecka J.: Wykaz bieżących bibliografii specjalnych w Polsce (1950 r.) Warszawa 1950. Biul. I B t. 3 nr 3 s. 45—64.
- Skoczek J.: Krakowskie inwentarze bibliotek. Spraw. PAU. T. 51: 1950 s. 565—568.
- Toporowski M.: Puszkini w Polsce. Zarys bibliograficzno-literacki. Warszawa 1950.
- Wolanin A. S.: Polonica Americana. Chicago 1950.
- 1951 Budzyk K.: Bibliografia dzieł prawnych Bartłomieja Groickiego — wiek XVI. W: Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piękarskiego. Warszawa 1951, s. 123—197.
- Muszkowski J.: Życie książki. Wyd. 2. Kraków 1951.
- Pisarska M.: Bibliografia polskiego piśmiennictwa leśnego za pięćdziesiąt lat 1945—1949. Warszawa 1951. Toż: za lata 1950—1952. Warszawa 1960, za lata 1953—1956. Warszawa 1961.
- Przegląd Bibliograficzny Wydawnictw Gospodarczych [dwumiesięcz.]. Warszawa 1951—bież. [od 1954 zmiana tytułu na Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa Ekonomicznego].
- Przegląd Piśmiennictwa o Książce. Warszawa 1951—bież. [do r. 1954 powiel., od r. 1955 jako dodatek do *Prz. bibliot.*].
- Wykaz Tematyczny Ważniejszych Zestawień Bibliograficznych wykonanych przez biblioteki i instytuty naukowe [w latach 1951—1960]. Oprac. M. Kocięcka. Warszawa 1951—bież. Zakł. Inf. Nauk. BN (powiel.).
- Zdobnow N. W.: Istorija ruskij bibliografiji do naczala XX wieka. Izd. 2e. Moskwa 1951.
- 1952 Bibliografia historii Polskiej [za lata 1944—1965]. Oprac. J. Baumgart. Warszawa 1952—bież. [Od r. 1956—1957 oprac. J. Baumgart i A. Malcówna].
- Bibliografia hydrologiczna. 1949. Polska. Warszawa 1952.
- Budzyk K.: Bibliografia konstytucyj sejmowych XVII wieku w Polsce. Wrocław 1952. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 3.
- Czachowska J.: „Sygnały” 1933—1939. Wrocław 1952. Materiały do Dziejów Postępowej Publicystyki, 2.
- Estreicher K. [jr]: Załuscy. Bibliografia odnosząca się do Załuskich z 17 i 18 wieku. Kraków 1952. Odb. z Bibliografii Polskiej Karola i Stanisława Estreicherów. T. 34.
- Grodek A.: Przegląd polskich bibliografii nauk ekonomicznych. *Prz. bibliogr. Wyd. gosp.* R. 6: 1952 s. 108—110.
- Hahn W.: Bibliografia [Juliusza Słowackiego i prac o nim]. W: J. Słowacki: Dzieła wszystkie. Red. J. Kleiner. Wyd. 2. T. 1—15. Wrocław 1952—1960.
- Hleb-Koszańska H., Kotwicz M.: Bibliografia utworów Joachima Lelewela. Wrocław 1952. I.B.L. Prace Bibliograficzne 1.
- Katalog polskiej literatury matematyczno-przyrodniczej. T. 21 za lata

- 1945—1949. Materiały zebrał S. Bleszyński. Red. Z. Grodziński. Kraków 1952.
- Katalog Składowy Książek i Nut. Domu Książki [od r. 1958— „Składnicy Księgarskiej]. Red. M. Jagła, Cz. Gutry, K. Osmólski i in. Warszawa 1952—bież. [Od r. 1966 pn. „Alfabetyczny Katalog Składowy”].
 - Klemensiewicz Z.: Bibliografia ekslibrisu polskiego. Przejrz. i uzup. przez H. Lipską. Wrocław 1952.
 - Kowalik J.: Polonika niemieckie za okres od 1 IX 1939 do 31 XII 1948. Paryż 1952.
 - Małachowska-Staszelis M.: Spis bibliografii bieżących w Polsce. (Stan z grudnia 1951). Bibliot. Nar. I.B. Komunikat 13. Warszawa 1952.
 - Przegląd Bibliograficzny Zawartości Czasopism Rolniczych i Biologicznych. Warszawa 1952—bież.
 - Sawicka S.: Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych... Warszawa 1952.
 - Szwejczerowa A., Groszyńska J.: Spis polskich biologicznych czasopism i wydawnictw ciągłych znajdujących się w bibliotekach polskich. Warszawa 1952.
 - Zapowiedzi Wydawnicze. Warszawa R. 1: 1952—bież. [początkowo pn. Nowości w Druku — Arkusz Zamówień].
- 1953 Bernacki L.: Rozwój i zadania bibliografii polskiej. W: Lewicki K.: Habilitacja Ludwika Bernackiego w Uniwersytecie Jagiellońskim. Materiały do dziejów nauczania bibliografii w Polsce. Wrocław 1953 s. 7—22. Odbitka *Ze Skarbca Kultury* z. 2 (5): 1953.
- Biuletyn Ośrodka Dokumentacji i Informacji PAN. Warszawa 1953.
 - Daszkowski Z.: Wykaz bibliografii retrospektywnych opracowanych w Polsce. (Stan 1952 r.). Warszawa 1953. *Biul. IB* t. 4 nr 2 s. 23—91.
 - Grycz J., Kurdybacha E.: Bibliografia w teorii i praktyce oraz wykaz ważniejszych bibliografii i dzieł pomocniczych. Warszawa 1953.
 - Gutry Cz.: Bibliografia scalonych spisów zawartości czasopism. Wrocław 1953.
 - Koranyi K., Koranyiowa J.: Bibliografia historyczno-prawna za lata 1937—1947. Cz. 1—2. Toruń 1953—1959.
 - Korpała J.: Zarys dziejów bibliografii w Polsce. Wrocław 1953. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 5.
 - Krzyżanowski J.: Dzieła Sienkiewicza. Bibliografia. Warszawa 1953.
 - Puchalska M.: „Oblicze Dnia” 1936. Wykaz ważniejszych pozycji bibliograficznych oprac. J. Kądziela. Wrocław 1953. Materiały do Postępowej Publicystyki 1.
 - Sokołowska M.: Bibliografia kartografii geologicznej Polski. Warszawa 1953.
 - Straszewska M.: Czasopisma literackie w Królestwie Polskim w latach 1832—1948. Cz. 1. 1832—1840. Cz. 2. 1840—1848. Wrocław 1953—1959.
 - Straus S.: Bibliografia tytułów czasopism teatralnych. Wrocław 1953.
 - Suchodolski W.: „Krytyka” 1899—1914. Bibliografia zawartości. Wrocław 1953. Materiały bibliograficzne 2.
 - Winkiel B., Stradecki J.: „Po prostu”. „Karta” 1935—1936. Wrocław 1953. Materiały do Dziejów Postępowej Publicystyki 3.

- 1954 Axentowicz T.: Bibliografia polskiego piśmiennictwa górniczego. T. 1 za lata 1934—1950; T. 2 za lata 1951—1956. Warszawa 1954—1960.
- Bibliografia historii Polski 1815—1914. Tom wstępny. Oprac. H. Bachulska. Warszawa 1954.
- Bibliografia polskiego piśmiennictwa rolniczego za lata 1945—1953. Warszawa 1954. C.I.R.
- Bibliografia retrospektywna polskiego piśmiennictwa technicznego za lata 1945—1949. Red. H. Handelsman. Warszawa 1954.
- Chmielińska M.: Polska bibliografia zielarstwa. Za okres od początku XVI wieku do roku 1940. Warszawa 1954.
- Dziesięć lat Polski Ludowej. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1954.
- Hleb-Koszańska H.: Dziesięciolecie bibliografii polskiej 1944—1954. Zarys dziejów i kierunki rozwoju. *Prz. bibliot.* R. 22: 1954 z. 3 s. 213—233.
- Jagła M.: Zarys bibliografii księgarskiej. Warszawa 1954. Biblioteka Szkolenia Księgarskiego nr 2.
- Jędrzejowska H., Pelczarowa M.: Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku. Gdańsk 1954.
- Kaczanowska J.: Bibliografia prac Juliana Marchlewskiego. Wrocław 1954.
- Katalog Książek Głównej Biblioteki Lekarskiej. Seria B. T. 4—5. Warszawa 1954.
- Kobieta wczoraj i dziś. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1954.
- Łoza S.: Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa 1954.
- Michałowski K.: Opery polskie. Kraków 1954. Materiały do Bibliografii Muzyki Polskiej t. 1.
- Nowaczyk E.: Pieśni solowe S. Moniuszki. Katalog tematyczny. Kraków 1954.
- Sawicki J.: Materiały do polskiej bibliografii historyczno-prawnej za lata 1944—1953. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. 6: 1954 [w nast. tomach za dalsze lata].
- Stokowa M.: „Przegląd Społeczny” 1906—1907 — „Społeczeństwo” 1907—1910. Bibliografia zawartości. Wrocław 1954. Materiały Bibliograficzne 5.
- Strzemski M.: Bibliografia gleboznawstwa polskiego. Warszawa 1954. *Rocz-i Nauk. rol. i leś.* T. 70.
- Wojtasiewicz S. [i in.]: „Głos” 1900—1905. Bibliografia zawartości. Wrocław 1954. Materiały Bibliograficzne 4.
- Zabielska J.: Bibliography of Books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st 1939. T. 1—3. Londyn 1954—1965.
- 1955 Bibliografia filozofii polskiej za lata 1750—1864. Red. A. Kadler i I. Raczyńska. T. 1—2. Warszawa 1955—1960.
- Bibliografia polskich czasopism muzycznych. Red. T. Strumiłko. T. 1—13. Kraków 1955—.
- Dunin-Wąsowicz K., Czachowska J.: „Przegląd Społeczny” Wysłoucha. 1886—1887. Wrocław 1955.
- „Głos” 1886—1899. Bibliografia zawartości. W zespole pod kier. M. Stokowej oprac. Z. Biłek, M. Kukulska, R. Loth. Wrocław 1955. Materiały Bibliograficzne 3.
- Katalog Książek Głównej Biblioteki Lekarskiej. S.A. T. 4. Warszawa 1955.

- Kosicki J., Kozłowski W.: Bibliografia piśmiennictwa polskiego za lata 1944—1953 o hitlerowskich zbrodniach wojennych. Warszawa 1955.
- Kowalik J.: Polska w bibliografii powojennych Niemiec 1945—1953. Paryż 1955.
- Krzyżanowski J.: Piśmiennictwo o Henryku Sienkiewiczu. Materiały bibliograficzne. Oprac. ... przy współudziale Z. Daszkowskiego. Warszawa 1955. H. Sienkiewicz: Dzieła. T. 60.
- Literatura Piękna 1954. Przewodnik bibliograficzny. Warszawa 1955—bież. [Od rocznika 1959 podtytuł: Adnotowany rocznik bibliograficzny].
- Materiały do bibliografii piśmiennictwa rolniczego w Polsce. Kraków 1955— do r. 1968 ukazało się 20 zeszytów.
- Michałowski K.: Bibliografia polskiego piśmiennictwa muzycznego. Kraków 1955. Materiały do Bibliografii Muzyki Polskiej t. 3 i Suplement Kraków 1963.
- Oryginalne prace fizyków polskich w latach 1945—1954. *Post. Fiz.* 1955.
- Polska Bibliografia Analityczna. Warszawa 1955—1960. Ośrodek Bibliografii i Dokumentacji Naukowej PAN.
- Polska Bibliografia Pedagogiczna. Red. F. Korniszewski. T. 1, cz. 1—3. Wrocław 1955—1957.
- Rady dla kobiet i matek. Warszawa 1955.
- Staniszewski Z.: Inwentarze biblioteczne wieku XVII i XVIII w rękopisach Ossolineum. *Ze Skarbcza Kultury. Z.* 1(7): 1955 s. 192—214 i nadbitka.
- Straty Archiwów i Bibliotek Warszawskich w Zakresie Rękopiśmiennych Źródeł Histor. t. 3 Biblioteki. Red. P. Bańkowski. Warszawa 1955.
- Szulc M.: Materiały do bibliografii fotografii polskiej 1840—1953. W: *Fotografia na usługach etnografii.* Wrocław 1955.
- Terajewicz M.: Adam Mickiewicz 1798—1855. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1955.
- 1956 Bibliografia i rejestr map oraz materiałów kartograficznych z zakresu geologii Polski. Wiek XIX i XX. Oprac. I. Gałęcka [i inni]. Warszawa 1956.
- Czachowska J., Czachowski A.: „Wiedza” — „Nowe Życie” — „Światło” — „Kuźnia” 1906—1914. Bibliografia zawartości. Wrocław 1956. Materiały Bibliograficzne 1.
- Czarnecki F.: Bibliografia księgarska. Poznań 1956.
- Dembowska M., Skwirowska S., Wilgat J.: Czechosłowacja 1946—1955. Warszawa 1956.
- Grzegorzczak P.: Mickiewicz w przekładach. W: *Adam Mickiewicz 1798—1855.* Warszawa 1956.
- Hahn W.: Bibliografia bibliografii polskich. Wyd. 2 znacznie rozszerzone. Wrocław 1956.
- Hanecki M., Neuman B., Czajka J.: Służba zdrowia w Polsce. Przegląd ważniejszych prac o organizacji i pokrewnych działach służby zdrowia XIX i XX w. Warszawa 1956.
- Kawecka-Gryczowa A.: Katalog inkunabułów Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu. Na podstawie materiałów Kazimierza Piekarskiego oprac. ... Wrocław 1956.

- Leszczycki S., Winid B.: Bibliografia geografii polskiej za lata 1945—1951. Warszawa 1956.
- Lewicka-Kamińska A.: Renesansowy księgozbiór Mikołaja Czepla w Bibliotece Jagiellońskiej. Wrocław 1956. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 6.
- Łasiewicka A.: Wykaz bieżących bibliografii specjalnych w Polsce (stan 1955 r.). Warszawa 1956. *Biul. I B* t. 5 nr 1 s. 1—43.
- Łuka J. L.: Materiały do bibliografii polskiej archeologii pradziejowej i wczesnośredniowiecznej [za lata: 1918—1939, 1944—1961]. Warszawa 1956—1964 (powiel.).
- Maciejewska M. K., Polakowska A.: Czasopisma teatralne dziesięciolecia 1944—1953. Bibliografia zawartości. Wrocław 1956.
- Pirożek J.: Bibliografia geologiczno-gleboznawcza Tatr 1639—1953. Warszawa 1956.
- Polska bibliografia osobowa 1944—1955. Oprac. W. Piusińska [i in.]. Warszawa 1956. *Biul. I B* t. 5 nr 2 s. 45—75.
- Rocznik Literacki 1955. Red. Zofia Szmydtowa [i in.]. Warszawa 1956—bież.
- Trybulski Z.: Bibliografia prawa cywilnego. Literatura. Orzecznictwo. 1945—1954. Warszawa 1956.
- Wądołkowska J.: Wykaz czasopism — poloników Bibl. Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu. T. 1—2. Wrocław 1956.
- 1957 Alkiewicz J.: Materiały do polskiej bibliografii dermatologii i wenerologii oraz ich pogranicza od XVI w. do 1954 r. Poznań 1957.
- Bibliografia Geografii Polskiej. [1952—1962]. Oprac. S. Leszczycki [i in.]. Warszawa 1957—1967.
- Bibliografia matematyki polskiej w X-leciu 1944—1954. Warszawa 1957. *Rocz. Pol. Tow. Mat. Ser. 2: Wiadomości Matematyczne* R. 2, z. 1.
- Bornsteinowa J.: Klasyfikacja dziesiąta w Polsce. Spis prac oraz informacje o stosowaniu jej w praktyce. Warszawa 1957. *Biul. I B* t. 6 nr 1.
- Brückner A.: Dzieje kultury polskiej. Wyd. 3. T. 1—3. Warszawa 1957.
- Cegielski J.: Stosunki mieszkaniowe na ziemiach polskich w wieku XIX i na początku wieku XX. Studium bibliograficzne. Warszawa 1957.
- Chojnacki W., Pospieszalski K., Serwański E.: Materiały do bibliografii okupacji hitlerowskiej w Polsce za lata 1939—1945. Uzupełnienia za lata 1944—1953. Warszawa 1957.
- Fleszarowa R.: Retrospektywna bibliografia geologiczna Polski oraz prac Polaków z zakresu nauki o Ziemi. Cz. 1: 1900—1950. T. 1—2. Warszawa 1957—1963.
- Kaczanowska J.: Wykaz polskich bibliografii retrospektywnych nie wydanych drukiem: planowanych, opracowywanych i ukończonych (stan 1957 r.) Warszawa 1957. *Biul. I B* t. 5 nr 4 s. 223—326.
- Katalog Prasy Polskiej. Biuro Wyd. Ruch. Stan z r. 1957. Warszawa 1957. Toż: stan z r. 1959. Warszawa 1960.
- Korpała J.: Abriss der Geschichte der Bibliographie in Polen. Lipsk 1957.
- Lipska M., Loth R.: „Ogniwo” 1902—1905. Bibliografia zawartości. Wrocław 1957. Materiały Bibliograficzne 6.
- Materiały bibliograficzne do historii ruchu robotniczego XIX i XX wieku.

- Cz. 1—3. Łódź 1957. Wydawnictwa Bibliograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi 3.
- Materiały do bibliografii dziennikarstwa i prasy w Polsce w latach 1944—1954. Warszawa 1957.
 - Polska Bibliografia Literacka za lata 1944/4—1951 i 1956—1964. Oprac. zespół Poznańskiej Pracowni Bibliograficznej IBL PAN. Red. S. Vrtel-Wierczyński. Wrocław—Łódź 1957—1968.
 - Preisner W.: Dante i jego dzieła w Polsce. Bibliografia krytyczna z historycznym wstępem. Toruń 1957.
 - Przegląd Dokumentacyjny Geologii. Oprac. Cz. Z. Bukowski. Warszawa R. 1: 1957 — bież.
 - Starnawski J.: Warsztat bibliograficzny historyka literatury polskiej. Warszawa 1957.
 - Straus S.: Bibliografia źródeł do historii teatru w Polsce. Druki zwarte i ulotne. Wrocław 1957.
 - Śliwińska I., Roszkowska W., Stupkiewicz S.: Adam Mickiewicz. Zarys bibliograficzny. Warszawa 1957.
 - Wojciechowski K.: Bibliografia oświaty dorosłych w wyborze. Warszawa 1957. Toż. Wyd. 2 1962.
- 1958 Ameisenowa Z.: Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej. Wrocław 1958.
- Baranowski H.: Bibliografia Kopernikowska 1509—1955. Warszawa 1953.
 - Bartnicki L.: Bibliografia z zakresu meteorologii rolniczej i leśnej. Warszawa 1958.
 - Bibliografia druków zwartych i artykułów o KPP. Warszawa 1958.
 - Bibliografia historii Polski XIX wieku. T. 1: 1815—1831. Red. S. Płoski. Oprac. H. Bachulska [i in.] Wrocław 1958.
 - Bibliografia poloniców węgierskich 1939—1945. H. Csorba: Słowo polskie na Węgrzech 1939—1945; J. Michalak: Bibliografia poloniców węg. 1939—1945. Warszawa 1958. *Biul. I B t. 6 nr 3.*
 - Bibliografia rachunkowości, analizy, kontroli i rewizji. Oprac. S. Skrzywan, Z. Abramowicz i in. Piśmiennictwo polskie z lat 1944—1959. T. 1—2. Warszawa 1958—60.
 - Bibliografia Warszawy. T. 1: Druki zwarte. T. 2: Wydawnictwa ciągłe 1944—1954. Red. J. Durko: Wrocław 1958—1964.
 - Bittner-Szewczykowa H.: Materiały do bibliografii etnografii polskiej za 1945—1954 r. Wrocław 1958.
 - Bromberg A.: Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944—1957. Warszawa 1958.
 - Burbianka M.: Materiały do kursu bibliografii. Cz. 3. Wrocław 1958
 - Hahn W.: Shakespeare w Polsce. Bibliografia. Wrocław 1958.
 - Katalog Składowy Składnicy Księgarskiej. Warszawa 1958—1961.
 - Korpałowa F.: Wystawa prasy krakowskiej od gazet pisanych do roku 1914. Odb.: *Prasa współcz. i dawna*. R. 1958 z. 2.
 - Kowalik J.: Polska w bibliografii niemieckiej 1954—1956 i uzup. do okresu 1945—1953. Paryż 1958.
 - Semkowicz A.: Bibliografia utworów Adama Mickiewicza do roku 1855. Oprac. i uzup. P. Grzegorzcyk. Warszawa 1958.

- Słownik biograficzny pracowników książki polskiej. Zeszyt próbny. Red.: K. Swierkowski, W. Pawlikowski, I. Treichel. Łódź 1958.
- Trypućko J.: *Polonica vetera Upsaliensia*. Uppsala 1958.
- Turek W.: *Polonica Canadiana. A Bibliographical List of the Canadian Polish Imprints 1848—1957*. Toronto 1958. Instytut Polski w Kanadzie.
- Uniejewska H., Sawoniak H., Szymańska H.: *Bibliografia polskiej myśli ekonomicznej 1831—1871. Z. 1—4 próbne*. Warszawa 1958—1961.
- Zambrzycka-Kunachowicz: *Przegląd bibliografii etnograficznych*. Warszawa 1958.
- 1959 Aleksandrowska E.: *Zabawy Przyjemne i Pożyteczne 1770—1777. Monografia bibliograficzna*. Wrocław 1959. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 9.
- Banach A.: *Spis ważniejszych polskich książek i czasopism ilustrowanych XIX wieku (próba bibliografii)*. W: *Polska książka ilustrowana 1800—1900*. Kraków 1959.
- *Bibliografia polskiego piśmiennictwa rolniczego za lata 1954—1955*. Kom. red.: W. Sampolska, T. Żeligowski. Warszawa 1959. C.B.R. Toż: za lata 1956—1957. Oprac. W. Sampolska, I. Wielburska. Warszawa 1964.
- Borowski S.: *Maciejowskiana. Materiały do biografii Wacława Aleksandra Maciejowskiego*. Wrocław 1959. Śląskie Prace Bibliograficzne i Bibliotekoznawcze t. 6.
- *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z. 5: Wielkie Księstwo Litewskie; Z. 6: Małopolska — Ziemie ruskie*. Oprac.: A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. Wrocław 1959—1960. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 10.
- Estreicher K.: *Bibliografia polska. Wyd. 2 nowe. Cz. 1: Bibliografia polska XIX stulecia*. Red. K. Estreicher (jr) T. 1. Kraków 1959. Do 1968 ukazały się tomy 1—6.
- Groebl G.: *Przewodnik po bibliotekach województwa katowickiego*. Katowice 1959.
- Kocowski B.: *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Cz. 1—2*. Wrocław 1959.
- Kosiek Z.: *Zarys dziejów polskiej bibliografii rolniczej. Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria B 1959 z. 2 s. 213—231*.
- *Książki dla bibliotek. T. 1: Literatura piękna; T. 2: Literatura dla młodzieży; T. 3: Literatura popularnonaukowa i materiały audiowizualne*. Oprac.: W. Dąbrowska, L. Opławska, K. Siekierycz. Warszawa 1959—1962.
- Leszczycki S., Piasecka J., Winid B.: *Bibliografia geografii polskiej 1936—1944*. Warszawa 1959.
- Lichodziejewska T.: „Tydzień” 1893—1906; Radkowska A.: „Na Ziemi Naszej” 1909—1911. *Bibliografia zawartości*. Wrocław 1959 *Materiały Bibliograficzne 7*.
- Melkowski S.: *Od Puszkina do Erenburga*. Warszawa 1959.
- Stradecki J.: *Julian Tuwim. Bibliografia*. Warszawa 1959.
- Terajewicz M.: *Juliusz Słowacki 1809—1849. Poradnik bibliograficzny*. Warszawa 1959.

- Wojciechowski S., Oczkowski S.: Katalog ekslibrisu lubelskiego dawnego i nowego. Lublin 1959.
- Wrzosek A.: Bibliografia antropologii polskiej do roku 1950 włącznie. T. 1—2. Wrocław 1959—1960.
- 1960 Andrusiak W., Karabin H., Czerniewska M.: Z książką przez stulecia. Gdynia 1960.
- Andrusiak W., Karabin H., Czerniewska M.: Z książką w świat. Gdynia 1960.
- Antoniewski S.: Zarys bibliografii polskiego czasopiśmiennictwa rolniczego i pokrewnego na ziemiach polskich za okres 200 lat (1755—1955). Warszawa 1960.
- Baranowski H.: Bibliografia czasopism pomorskich. Województwo bydgoskie. Toruń 1960.
- Bibliografia Czasopism i Wydawnictw Zbiorowych 1958. Oprac.: S. Skwirowska, L. Gorzelska, J. Olszewska. Warszawa 1960. Toż 1959: 1962; 1960: 1962. Oprac. K. Wiernicka.
- Bibliografia publikacji pracowników Akademii Górniczo-Hutniczej z lat 1919—1958. Praca zespołowa. Red. M. Górkiwicz. Kraków 1960.
- Bibliografia wojskowa II wojny światowej. Materiały za lata 1939—1958. Część polska. Warszawa 1960.
- Brudnicki J. Z.: Fryderyk Chopin. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1960.
- Centralny Katalog wychowania fizycznego i sportu. (Oprac.: M. Uklejska, J. Eichelberger, H. Sypniewska) T. 1—2. Warszawa 1960—1964. GKKFiT.
- Chełstowski K.: Katalogi księgarskie Friedleinów. Księgarz R. 1960 nr 1—2 s. 19—20.
- Chojnacki W., Kowalik J.: Bibliografia niemieckich bibliografii dotyczących Polski 1900—1958. Poznań 1960.
- Kormanowa Z.: Materiały do bibliografii 'polskiego ruchu robotniczego 1918—1939. T. 1: Druki zwarte. Przygot. do druku Anna Gosiowa. Warszawa 1960.
- Michalak H.: Eliza Orzeszkowa. 1841—1910. Poradnik bibliograficzny. Wyd. 2. Warszawa 1960.
- Michałowski K.: Bibliografia Karola Szymanowskiego. W: Z życia i twórczości K. Szymanowskiego. Kraków 1960.
- Millak K.: Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych bio-bibliograficzny 1394—1918. Warszawa 1960—1963.
- Mościcki H. J.: Materiały do bibliografii PPS w latach 1892—1918. Warszawa 1960.
- Planowanie gospodarki narodowej w Polsce Ludowej. Materiały do bibliografii. T. 1—2. 1960—64.
- Polonica Zagraniczne. Bibliografia 1956. Oprac.: J. Keckówna i A. Łasiewicka. Warszawa 1960. [Ukazały się roczniki za lata 1957—1958: 1962, 1959: 1964, 1960: 1966, 1961: 1967, 1962: 1968. Oprac. W. Rogozińska i in.]
- Skrzypek E.: Wydawnictwa z dziedziny wychowania fizycznego i sportu 1945—1958. Warszawa 1960. Dod. do miesięcz. *Kultura Fizyczna* 1960 nr 11.
- Sukertowa-Biedrawina E.: Bibliografia Mazur i Warmii w okresie dziesięciolecia 1945—1955. Olsztyn 1960.

- Szczepańska-Gołąbek I.: Maria Konopnicka. 1842—1910. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1960.
- Szymańska M.: Bibliografia historii Poznania. Poznań 1960.
- Taszycki W., Karaś M., Turasiewicz A.: Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1958 włącznie. Kraków 1960.
- Technika dla wszystkich. Warszawa 1960.
- Urbanowski W.: Polska bibliografia mechaniki 1945—1954. Warszawa 1960.
- Zabko-Potopowicz A.: Dzieje piśmiennictwa leśnego w Polsce do r. 1939. Warszawa 1960. Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria B 1960 z. 3.
- 1961 Berger-Mayerowa J.: Nieznane Estreicherowi „polonica” i „silesiaca” w starodrukach Biblioteki Śląskiej. Katowice 1961.
- Bibliografia polskich prac z zakresu biologii morza 1945—1960. Gdynia 1961.
- Bibliografia walki wyzwolénczej narodu polskiego przeciw hitlerowskiemu okupantowi 1939—1945. Materiały z lat 1945—1960. Warszawa 1961.
- Cytowska M.: Bibliografia druków urzędowych XVI wieku. Wrocław 1961. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 11.
- Czerni J.: Materiały do bibliografii dydaktyki szkoły wyższej w Polsce za lata 1944—1960. Gliwice 1961.
- Eychler B.: Wykaz polskich bibliografii nie opublikowanych (planowanych, opracowywanych i ukończonych). Warszawa 1961. *Biul. I B t. 7 nr 1 s. 1—140.*
- Garlicka A.: Przegląd opracowań historii prasy polskiej. Warszawa 1961.
- Józefowicz A.: Bibliografia polskiego piśmiennictwa demograficznego za okres 1945—1960. Warszawa 1961.
- Książka radziecka w przekładach polskich. Warszawa 1961.
- Kurdybacha E.: Bibliografia. Wyd. 2. Warszawa 1961. Kurs dla Pracowników Bibliotek Powszechnych.
- Lewicka-Kamińska A.: Druki krakowskie XVI w. w języku polskim. Kraków 1961.
- Łodyński M.: Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Z. 1—4. Warszawa 1961—1968.
- Małczyński K.: Bibliografia historii Śląska za lata 1948—1955. Wrocław 1961.
- Mońka-Stanikowa A., Żytkowicz H.: Bibliografia wychowania fizycznego i sportu w Polsce. 1841—1914. Cz. 1—2. Warszawa 1961—1965.
- Nowak T.: Cztery wieki polskiej książki technicznej 1450—1850. Warszawa 1961.
- Pieniążek J.: Informator o bibliotekach krakowskich. Kraków 1961. Miejska Biblioteka Publiczna.
- Polskie piśmiennictwo chirurgiczne okresu międzywojennego 1918—1939. Warszawa 1961.
- Stefaniak S., Śliwińska E.: Bibliografia zawartości rolniczych ksiąg pamiętkowych. Kraków 1961 (powiel.).
- Tatarowicz K.: Katalog poloników periodycznych wydanych za granicą do roku 1939. Zbiory Biblioteki Jagiellońskiej. Kraków 1961.

- Żukowska W.: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy. Przewodnik. Warszawa 1961.
- 1962 Baumgart J., Głuszek S.: Bibliografia historii polskiej za lata 1944—1947. Wrocław 1962.
- Bibliografia Muzyczna Polskich Czasopism Niemuzycznych. T. 1—3. Red. K. Michałowski. Kraków 1962—1964.
- Bibliografia Prac Naukowo-Badawczych z Dziedzin Nauk Przyrodniczych, Technicznych i Ekonomicznych. Wyd. CIINTE. Warszawa 1962.
- Bibliografia regionalna Wielkopolski i Ziemi Lubuskiej za lata 1959—1962. Red. B. Świdorski. Poznań 1962—1966. Uniw. w Poznaniu.
- Chmielińska M.: Polska bibliografia roślin przemysłowych za lata 1588—1940. Kraków 1962.
- Czarnecki F.: Bibliografia Ziem Zachodnich 1945—1958. Poznań 1962.
- Dobroszycki L.: Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939—1945. Warszawa 1962.
- Gieżyński W.: Prasa warszawska 1661—1914. Warszawa 1962.
- Katalog Państwowego Wydawnictwa Naukowego 1951—1960. Warszawa 1962.
- Katalog Rozpraw Doktorskich i Habilitacyjnych. T. 1: 1959—61 — T. 6: 1966. Warszawa 1962—1967.
- Katalog Składowy Książek i Nut. T. 1—3 i uzup. Warszawa 1962—1965. Składnica Księgarska.
- Kawecka-Gryczowa A., Rostkowska I.: Andrzej Frycz Modrzewski. Bibliografia zestawiona przez Pracownię Bibliografii Staropolskiej IBL. Wrocław 1962.
- Kosiek Z.: Bibliografia polskich bibliografii gospodarstwa wiejskiego. Warszawa 1962.
- Kowalik J.: Bibliografia polskiego wychodźstwa wrześniowego. Bibliografie specjalne. *Głos Polski*. Miesięczny Dodatek Literacko-Społeczny. Toronto R. 5: 1962 nr 4 (26).
- Kuczyńska I., Nałęczowa Z.: Polska bibliografia prawnicza. 1944—1964. T. 1—6. Warszawa 1962—1967.
- Lewicka-Kamińska A.: Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej. Oprac. ... Przy współudziale: H. Friedberg, M. Kowalczyk, L. Tabeau. Kraków 1962.
- Łuczynska A., Wiącek H.: Informator o bibliotekach w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Warszawa 1962.
- Malclès L. N.: La bibliographie. Ed. 2 rev. Paryż 1962.
- Melkowski S.: Bolesław Prus. 1847—1912. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1962. Toż. Wyd. 2. 1964.
- Młeczko Z., Preissner A.: Katalog wydawnictw ciągłych matematyczno-przyrodniczych, znajdujących się w Bibliotece PAN w Krakowie. Kraków 1962.
- Mortkiewicz-Olczakowa H.: Pod znakiem kłoska. Warszawa 1962.
- Piłichowski Cz.: Nieznane polonica w bibliotekach szwedzkich stare druki i rękopisy. Gdańsk 1962.
- Przegląd Piśmiennictwa Zagadnień Informacji CIINTE. Warszawa R. 1: 1962 — bież.

- Słownik biograficzny pracowników książki polskiej. Wykaz haseł. Łódź 1962.
- Suchodolska E.: Bibliografia wydawnictw J. Mortkowicza 1903—1939. W: Mortkowicz-Olczakowa H.: Pod znakiem kłoska. Warszawa 1962.
- Trocka H., Rainer J.: Polskie czasopiśmiennictwo spółdzielcze 1874—1958. Warszawa 1962.
- Trybulski Z.: Bibliografia prawa i postępowania cywilnego. Literatura, orzecznictwo, T. 1: 1945—1960; T. 2: 1961—1964. Warszawa 1962—1966.
- Turek W.: Polish — language Press in Canada. Toronto 1962.
- W XX rocznicę powstania PPR. Warszawa 1962.
- Wójcik J.: Bibliografia wydawnictw spółdzielczych. Cz. 1—3. do 1960 r. Warszawa 1962.
- 1963 Bibliografia gospodarki komunalnej 1945—1961. Warszawa 1963.
- Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”. T. 1—5. Warszawa 1963—1967.
- Bibliografia nauki o literaturze polskiej i innych literaturach słowiańskich w Polsce za lata 1958—1962. *Biul. polonist.* R. 6: 1963 z. 18 s. 15—153.
- Bibliografia pism ulotnych rewolucji 1905—1907 w Królestwie Polskim. T. 1—2. Red. Halina Kiepuska. Warszawa 1963.
- Bibliografia Pomorza Zachodniego. Red. S. Badoń. Szczecin 1963—1967. [Ukazały się t. 3—6 za lata 1957—1964].
- Bibliografia publikacji Wydawnictwa Literackiego 1953—1962. Kraków 1963.
- Bibliografia rozmieszczenia przemysłu i transportu 1945—1962. Red. W. Krzyżanowski. Warszawa 1963. PAN. Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju. *Biul.* z. 9 28.
- Bibliografia Śląska 1960. Cz. 1. Pod red. Z. Frank. [Cz. 2 i roczniki 1961—1963 oprac. zespół pod kier. E. Engelkinga]. Katowice 1963—1967.
- Bibliography of Polish mathematics 1944—1954. Warszawa 1963.
- Biblioteka Narodowa. Informator dla czytelników. Warszawa 1963.
- Błeszczyński S.: Katalog polskiej literatury biologicznej. T. 1: za lata 1950—1954. Kraków 1963.
- Ćwiek Z.: Powstanie styczniowe 1863. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1963.
- Gerstmann Z.: Polonica w pierwszej nowoczesnej bibliografii powszechnej Konrada Gesnera 1545. *Rocz. Kom. hist.-liter.* Oddziału w Krakowie PAN z. 1: 1963 s. 5—52.
- Górka B.: Katalog czasopism XVI—XVIII w. w zbiorach starych druków Biblioteki Ossolineum. *Ze Skarbcza Kultury* Z. 15: 1963.
- Jagoda Z., Jarowiecki J., Uryga Z.: Bibliografia metodyki nauczania języka polskiego 1918—1939. Red. W. Szyszkowski. Warszawa 1963.
- Janiszewska-Talago E.: Polska bibliografia penitencjarna 1795—1962. Warszawa 1963.
- Kawecka-Gryczowa A.: Czterysta pięćdziesiąt lat drukowanej książki polskiej. Warszawa 1963.
- Kocięcka M.: Biblioteczna służba informacyjna. Wykaz ośrodków. Warszawa 1963.

- Kotarska A.: Bibliografia reformacji za lata 1946—1960. *Arch. Hist. Filoz. Myśli społ.* T. 9: 1963 s. 169—202.
- Kubiak S.: Bibliografia historii powstania wielkopolskiego 1918—1919. Poznań 1963. *Prace Bibl. Uniw. w Poznaniu* nr 1.
- Mark B.: Męczeństwo i walka Żydów w latach okupacji. Warszawa 1963.
- Neubert P., Łasiewicka A., Gutry M.: Bibliografia literatury dla dzieci 1945—1960. *Literatura polska.* Warszawa 1963. *Prace Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy* nr 5.
- Oracki T.: Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla od połowy XV w. do 1945 roku. Warszawa 1963.
- Piechota R.: Bibliografia archiwalna [za lata 1945—1965]. Warszawa 1963—1966. *Dod. do Archeion.*
- Polish Scientific Periodicals. Current Contents with Author Directory. Documentation and Scientific Information Centre of the Polish Academy of Sciences. Warszawa 1963 nr 1—bież.
- Przegląd Księgarski i Wydawniczy. Tygodnik informacyjno-bibliograficzny. Warszawa 1963—bież.
- Przegląd Piśmiennictwa Lekarskiego Polskiego. Warszawa 1963—bież.
- Quarterly Review of Scientific Publications. Polish Academy of Sciences Distribution Centre for Scientific Publications. Warszawa 1963 nr 1 — bież.
- Rejman J.: Bibliografia z zakresu meteorologii i klimatologii polskiej. Warszawa 1963.
- Simon K. R.: *Istoria inostrannoj bibliografij.* Moskwa 1963.
- Słownik współczesnych pisarzy polskich. Red. E. Korzeniewska. T. 1—4. Warszawa 1963—1966.
- Szulc M.: Materiały do historii fotografii polskiej. T. 1. Bibliografia 1836—1956. Wrocław 1963.
- Świdorski B.: Stefan Vrtel-Wierczyński 1886—1963 [zawiera bibliografię prac drukowanych]. *Roczn-i bibliot.* R. 7: 1963.
- Technika i wynalazki. Poradnik bibliograficzny. Praca zbiorowa pod kier. J. Korpały. Warszawa 1963.
- Triller E.: Bibliografia konstytucji sejmowych XVII w. w Polsce w świetle badań archiwalnych. Warszawa 1963.
- Tłuwowska-Barowa I.: *Polskie czasopisma o wsi i dla wsi od XVIII w. do 1960 r.* Materiały bibliograficzno-katalogowe. Warszawa 1963.
- Urbańczyk S., Górecka W.: Bibliografia polskiej slawistyki językoznawczej za lata 1958—1962. *Biul. polonist.* R. 6: 1963 z. 18 s. 154—233.
- Zathay J.: Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej. Wrocław 1963.
- 1964 Bar I.: Przewodnik po Bibliotece Jagiellońskiej. Kraków 1964.
- Berdyszakowa M., Berdyszak J., Lewandowski R.: *Poznajemy plastykę.* Warszawa 1964.
- Berkovits I.: *Corviniana.* Iluminowane rękopisy Biblioteki króla Macieja Korwina. Budapeszt i Wrocław 1964.
- Bibliografia ziem górskich w Polsce. Red. H. Bier [i in.]. Cz. 1: *Klimat, gleby, rolnictwo, leśnictwo.* Kraków 1964.

- Bibliographie der Wörterbücher erscheinenden in der DDR... Polen 1945—1961. Red. D. Rymśza-Zalewska. Warszawa 1964.
- Bron M., Kozłowski E., Techniczka M.: Wojna hiszpańska 1936—1939. Chronologia wydarzeń i bibliografia. Warszawa 1964.
- Chełstowski E.: Katalogi księgarskie w Bibliotece Jagiellońskiej. *Biul. B J R.* 16: 1964 s. 21—33.
- Danilewiczowa M., Nowakowa J.: Bibliografia prac naukowych w językach obcych ogłoszonych poza krajem przez uczonych polskich. Londyn 1964.
- Duraczyński E.: Narodziny Polski Ludowej. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1964.
- Gawalkiewicz J.: Bibliografia Pamiętnika Literackiego 1946—1962. Szkicem: Powojenne dzieje Pamiętnika Literackiego poprzedził B. Zakrzewski. Wrocław 1964.
- Getter M.: O walkach ludowego wojska polskiego 1943—1945. Warszawa 1964.
- Getter M.: Wrzesień 1939 w książce, prasie i filmie. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1964.
- Giza S., Wycech Cz.: Materiały do bibliografii historii ruchu ludowego i zagadnień społecznych wsi 1864—1961. Druki zwarte. Warszawa 1964.
- Grzegorzczak P.: Lew Tołstoj w Polsce. Zarys bibliograficzno-literacki. Warszawa 1964.
- Kądziała J.: Stefan Żeromski 1864—1925. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1964.
- Kiedrzyńska W.: Materiały do bibliografii hitlerowskich obozów koncentracyjnych. Literatura międzynarodowa. 1934—1962. Warszawa 1964.
- Korpała J.: O bibliografiach dla wszystkich. Poradnik. Informator. Warszawa 1964.
- Korzeniewska I.: Bibliografia prac astronomicznych polskich za lata 1923—1963. Warszawa 1964.
- Kozłowski E.: Bibliografia powstania styczniowego. Warszawa 1964.
- Księgozbiór podręczny biblioteki gromadzkiej. Warszawa 1964.
- Księgozbiór podręczny biblioteki miejskiej oraz powiatowej i miejskiej. Warszawa 1964.
- Lewicka U., Pachodowicz J.: Bibliografia regionu białostockiego. T. 1: 1944—1962. Białystok 1964.
- Lichodziejewska F.: O Władysławie Broniewskim. 1897—1962. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1964.
- Literatura polska na obczyźnie 1940—1960. Praca zbior. Red. T. Terlecki. T. 1—2. Londyn 1964—1965.
- Macużanka Z.: O Leonie Kruczkowskim. 1897—1962. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1964.
- Melkowski S.: Bolesław Prus. 1847—1912. Poradnik bibliograficzny. Wyd. 2 uzupeł. Warszawa 1964.
- Miśiowa A.: Bibliografia Rzeszowszczyzny 1944—1963. Druki zwarte. Rzeszów 1964.
- Nowak-Dłużewski J.: Bibliografia staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej. XVI—XVIII. Warszawa 1964.

- Olszewska H., Rogozińska W.: Polonica zagraniczne. Bibliografia 1959 oraz uzup. za lata 1956—1958. Warszawa 1964.
- Pelcowa J., Lenartowicz M.: Bibliographie sur la Pologne. 2 ed. Warszawa 1964.
- Rudnicka J.: Bibliografia powieści polskiej 1601—1800. Wrocław 1964. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 13.
- Ryszkiewicz A., Wiercińska J.: Bibliografia polskiej historii sztuki 1945—1960. *Rocz. Hist. Szt.* t. 4: 1964, t. 5: 1965. Toż za lata 1960—1963 t. 6: 1966.
- Słownik muzyków polskich. T. 1—2. Warszawa 1964—1967.
- Stradecki J.: O Julianie Tuwimie. 1894—1953. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1964.
- Szafer W.: Zarys historii botaniki w Krakowie na tle sześciu wieków Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków 1964. Historia Nauki Polskiej w Monografiach.
- Tyrowicz M.: Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832—1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bio-bibliograficzny. Warszawa 1964.
- Vetulani A.: Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej. *Rocz.-i bibliot.* R. 7: 1964 s. 313—443.
- Wadowski J.: Morze i Pomorze. Książki, Czasopisma. Filmy za lata 1945—1961. Warszawa 1964.
- Zemanek-Targoszowa J.: Bibliografia ochrony przyrody w Polsce [za lata 1956—1964]. T. 1—2. Kraków 1964—1966.
- 1965 Bartecki J., Wieczorek T.: Bibliografia oświaty rolniczej w Polsce za lata 1944—1963. Warszawa 1965.
- Bečka J., Kfemlova M. O.: Czeska bibliografia Adama Mickiewicza 1826—1960. Red. S. Vrtel-Wierczyński. Wrocław 1965.
- Bibliografia gospodarki komunalnej 1962—1964. Oprac. W. Gawrońska [i in.]. Przewodn. kom. red. A. Ginsbert. Warszawa 1965.
- Bibliografia historii Polski. Oprac. W. Bienkowski [i in.]. Red. H. Madurowicz-Urbańska. T. 1—2. Warszawa 1965.
- Bibliografia publikacji pracowników naukowych SGPiS w okresie XX-lecia PRL 1965. Pod kier. H. Uniejewskiej. Warszawa 1965.
- Bibliografia regionu białostockiego. T. 1: 1944—1962. Oprac.: U. Lewicka, J. Pachodowicz. Białystok 1965. Supl. do V Rocznika Białostockiego 1964.
- Biernacka M. M.: Dwadzieścia lat polskiej bibliografii 1944—1964. *Prz. bibliot.* R. 33: 1965 z. 3 s. 143—156.
- Bohonos M.: Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVI. Z materiałów rejestracyjnych zebranych zespołowo pod kier. K. Zatheya oprac. ... Wrocław 1965.
- Burbianka M.: Wstęp do bibliografii. Wrocław 1965. Wyd. 2. Warszawa 1968.
- Chmielewska H.: Książki o Warszawie. Wybór publikacji z lat 1945—1965 dla bibliotekarzy i czytelników bibliotek powszechnych. Warszawa 1965. Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy.
- Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia. T. 1: Teksty dramatyczne drukiem wydane do r. 1765. Oprac.

- zespół pod kier. W. Korotaja. Wrocław 1965. Książka w Dawnej Kulturze Polskiej 14.
- Feliksiakowa J.: Materiały do bibliografii polskich opracowań bibliograficznych z zakresu zoologii w latach 1945—1963. *Prz. zool.* 1965.
 - Hillebrandt B.: Szlakiem Gwardii i Armii Ludowej. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1965.
 - Łojek J.: Bibliografia prasy polskiej 1661—1831. Warszawa 1965. Materiały i Studia do Historii Prasy i Czasopiśmiennictwa Polskiego z. 2.
 - Małachowska-Staszelis M.: Bibliografia bibliografii i nauki o książce za lata 1937—1944. Warszawa 1965.
 - Obraz literatury polskiej XIX i XX w. Red.: K. Wyka, H. Markiewicz, I. Wyczańska. Ser. 4: Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu. T. 1—2. Ser. 5: Literatura okresu Młodej Polski. T. 1—2. Warszawa 1965—1968.
 - Ogrodziński W.: Dzieje piśmiennictwa śląskiego. Do druku przygot. L. Brożek i Z. Hierowski. [Tamże Słownik biograficzny pisarzy śląskich]. Katowice 1965.
 - Olszewska H., Rogozińska W.: Prace nad bibliografią poloników zagranicznych w Bibliotece Narodowej. *Rocz. BN* 1: 1965 s. 337—348.
 - Słownik folkloru polskiego. Red. J. Krzyżanowski. Warszawa 1965.
 - Szolginiova W.: Bułgaria w piśmiennictwie polskim 1944—1963. Warszawa 1965. *Bibliot. Nar. Prace IB* nr 5.
 - Tomiałojć L.: Polska bibliografia ornitologiczna za lata 1945—1960. Warszawa 1965.
 - Wieczorek T., Wieczorkowa B.: Bibliografia pozaszkolnego przysposobienia rolniczo w Polsce 1926—1964. Warszawa 1965.
 - Wilgat J.: Literatura polska w świecie. Bibliografia przekładów 1945—1961. Warszawa 1965.
- 1966 Bibliografia Regionalna Wielkopolski. Za r. 1962. Praca zespołowa. Red. B. Świdorski. Materiały zebrali: D. Bąkiewicz i in. Poznań 1966.
- Bibliografia wychowania fizycznego i sportu w Polsce 1945—1960. Cz. 1. Oprac. H. Sypniewska. Warszawa 1966.
 - Bibliografia Ziemi Lubuskiej 1960. Oprac. G. Chmielewski. Zielona Góra 1966.
 - Bromberg A.: Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944—1964. Wyd. 2 zmien. i rozszerz. Warszawa 1966.
 - Burda J. M.: Kółka rolnicze 1957—1966. Bibliografia. Cz. 1. Praca zespołowa. Red. I. Dejak. Warszawa 1966. *Inst. Ekonomiki Rolnej. Studia i Materiały* z. 129.
 - Chojnacki W.: Bibliografia polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530—1939. Warszawa 1966. „Zwiastun”.
 - Czachowska J.: Gabriela Zapolska. Monografia bio-bibliograficzna. Kraków 1966.
 - Czachowska J., Stradecki J.: Słownik pseudonimów i kryptonimów. W: Słownik współczesnych pisarzy polskich. T. 4. Warszawa 1966.
 - Czarnocki J.: Wzdłuż i wszerz Polski. Poradnik bibliograficzny dla turystów. Warszawa 1966.

- Hahn W.: Bibliografia bibliografii polskich do 1950 roku. Wyd. 3. Uzupełnił H. Sawoniak. Wrocław 1966.
- Katalog Państwowego Instytutu Wydawniczego. 1946—1966. Warszawa 1966.
- Książka katolicka w Polsce 1945—1965. Spis bibliograficzny. Oprac. M. Pszczółkowska. Przedm. K. Górski. Wstęp W. J. Tkaczuk. Warszawa-Kraków 1966.
- Mały słownik pisarzy polskich od czasów najdawniejszych aż do narodzin Drugiej Rzeczypospolitej. Cz. 1. Warszawa 1966.
- Michalak H.: Eliza Orzeszkowa. 1841—1910. Poradnik bibliograficzny. Wyd. 2. Warszawa 1966.
- Myśliński J.: Bibliografia prasy polskiej 1944—1948. Prasa Krajowa. Warszawa 1966. Materiały i Studia do Historii Prasy i Czasopiśmiennictwa Polskiego z. 1.
- Polska Bibliografia Naukoznawstwa i Ruchu Naukowego. Rok 1963. Praca zbiorowa. Red. B. Bienkowska. T. 1. Wrocław 1966.
- Sawoniak H.: Bibliografia bibliografii polskich 1951—1960. Wrocław 1966.
- Słownik filozofów. Red. I. Krońska. T. 1. Warszawa 1966.
- Stupkiewicz S., Śliwińska I., Roszkowska-Sykałowa W.: Józef Ignacy Kraszewski. Zarys bibliograficzny. Kraków 1966. Nowy Korbut t. 12.
- Szelińska W.: Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI wieku. Wrocław 1966. Monografie z Dziejów Nauki i Techniki t. 33.
- Tuszyńska-Rękawek H., Kawecka B., Sielużycka J.: Bibliografia geografii polskiej. 1955—1960. Warszawa 1966.
- Więckowska H.: Zarys czasopiśmiennictwa naukowego w Polsce. Warszawa 1966. Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Ser. E z. 2.
- Więckowska H., Treichel I.: Zarys dziejów polskich bibliotek oraz bibliografii i bibliologii polskiej (1795—1939). Warszawa 1966. Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Ser. E z. 2.
- Wrzeciono M.: Literatura niemiecka w Polsce. Bibliografia 1945—1958. Poznań 1966.
- Zimowski L.: Budowa i zagospodarowanie miast i osiedli. Zarys bibliografii urbanistyki polskiej. Druki zwarte w języku polskim 1900—1939. Poznań 1966. Politechnika Poznańska.
- 1967 Baumgart J.: Bibliografia polskiego piśmiennictwa historycznego w latach 1944—1965. Przegląd ważniejszych osiągnięć i postulaty na przyszłość. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 89—106.
- Bibliografia Lubelszczyzny 1944—1964. Cz. 1. Oprac.: W. Baszyńska i in. Red. W. Baszyńska i I. Harhalowa. Lublin 1967.
- Bibliografia polskich bibliografii wojskowych. Cz. 1. Dział 1: Bibliografie ogólnowojskowe. Warszawa 1967. C.B.W.
- Bibliografia Pomorza Gdańskiego za rok 1964. Oprac.: W. Andrusiak, B. Ramotowska, A. Świdorska. Gdynia 1967.
- Czachowska J.: Bibliografia polska w zakresie literatury w dwudziestoleciu powojennym. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 107—126.

- Czarnowska M.: Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego 1501—1965. Dane szczegółowe o książkach 1929—1938 i 1951—1960 oraz o czasopiśmie 1933—1937 i 1956—1960. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 6.
- Ćwirko-Godycki M.: Bibliografia antropologii polskiej od roku 1956—1965. *Prz. antropol.* 1967 z. 2 s.
- Darłakowa S.: Prasa Rzeszowa XIX i XX wieku. Rzeszów 1967.
- Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 20 VI 1966. Referaty i dyskusja. Przygot. do druku Janina Pelcowa. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9. Red. H. Hleb-Koszańska i H. Sawoniak.
- Działowy Katalog Nowości roku 1966. 5 600 książek, map, rycin i nut przyjętych do rozprowadzenia przez SK w r. 1966. Warszawa 1967.
- Feliksiakowa J.: Stan bibliografii biologicznych w Polsce w latach 1944—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 127—142.
- Grzegorzczak P.: Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich. Warszawa 1967.
- Gumowski M.: Bibliografia numizmatyki polskiej. Przygot. do druku i uzupełnił H. Baranowski. *Rocz-ki Tow. Nauk. w Toruniu.* R. 72: 1967 z. 3.
- Hancko R., Rutkowski Z.: Centralny Katalog Polskich Czasopism Wojskowych. Warszawa 1967. Centralny Katalog Czasopism Wojskowych T. 1.
- Hleb-Koszańska H.: Aktualny stan bibliografii w Polsce oraz postulaty na przyszłość. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 9—43.
- Holzer J.: Rewolucja Październikowa. W pięćdziesiątą rocznicę 1917—1967. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1967.
- Kaletyńska L., Kochański A., Toporowicz W.: Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej 1917—1920. Biografie. Warszawa 1967.
- Kaszubina W.: Bibliografia prasy łódzkiej 1863—1944. Red. J. Skrzypek. Warszawa 1967.
- Kłyszewska M., Kozłowski R., Staniszewski Z.: Polska bibliografia budownictwa. T. 1: 1945—1955. Warszawa 1967.
- Konopacka M.: Bibliografia polskiego piśmiennictwa matematycznego w okresie 1944—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 143—152.
- Konopka S.: Bibliografia lekarska w Polsce w okresie ostatniego dwudziestolecia. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 153—163.
- Lipska H., Tatarowicz K.: Bibliografia piśmiennictwa do dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków 1967.
- Ladyka A.: Henryk Sienkiewicz. 1846—1916. Poradnik bibliograficzny. Warszawa 1967.
- Małkiewicz E.: Polska bibliografia techniczna 1944—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 164—174.
- Michałowicz H., Gutry Cz.: Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk 1802—1830. Bibliografia zawartości. Wrocław 1967.

- Michałowski K.: Karol Szymanowski 1882—1937. Katalog tematyczny dzieł i bibliografia. Kraków 1967.
 - Mrozowska I.: Bibliografia meteorologiczna. Polska. 1940—1960. Warszawa 1967.
 - Pietruszka I., Gazdecka J.: Procesy przemian społecznych w Polsce w latach 1944—1964. Bibliografia. WSNS przy KC PZPR. Warszawa 1967 (powiel.).
 - Pisarska M.: Bibliografia polskiego piśmiennictwa leśnego w okresie 1945—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 175—181.
 - Podgóreczny J.: Niepospolici ludzie Kujaw i Pomorza. Bydgoszcz 1967.
 - Rosołowski S.: Bibliografia piśmiennictwa wojskowego w okresie XX-lecia Polski Ludowej. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 214—223.
 - Sampolska W.: Bibliografia polskiego piśmiennictwa rolniczego w okresie 1944—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 182—189.
 - Sieroszewski A.: Bibliografia przekładów z literatury węgierskiej w Polsce 1918—1960. Oprac. ... przy współdziale J. Śląskiego. Cz. 2. Warszawa 1967. Prace Wyzd. Filolog. UW, 3.
 - Stokowa M.: Stanisław Wyspiański. Monografia bibliograficzna. Vol. 1—4 1867—68. Stanisław Wyspiański: Dzieła zebrane T. 15.
 - Szwegrub L. M.: Bibliografia socjologii wsi polskiej 1918—1965. Wybór. Wrocław 1967.
 - Tuszyńska-Rękawkowa H.: Bibliografia polska nauk o Ziemi w okresie 1945—1965. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 190—202.
 - Uniejowska H.: Próba oceny dorobku polskiej bibliografii ekonomicznej w okresie XX-lecia Polski Ludowej. W: Druga Ogólnokrajowa Narada Bibliografów. Warszawa 1967. Bibliot. Nar. Prace IB nr 9 s. 203—213.
 - Winklowska B.: Tadeusz Żeleński (Boy). Twórczość i życie. Warszawa 1967.
 - Wykaz polskich bibliografii nie opublikowanych (planowanych, opracowywanych i ukończonych). Wyd. 4. Oprac. E. Słodkowska. Warszawa 1967. Prace IB. Nr 7.
- 1968 Bibliografia publikacji Wydawnictwa Literackiego 1953—1967. Kraków 1968.

Zestawiła:

FRANCISZKA KALICIŃSKA-KORPAŁOWA

INDEKS OSOBOWO - TYTUŁOWY

(Przy nazwiskach autorów bibliografii uwzględniono ich ważniejsze publikacje bibliograficzne. Zamieszczono również tytuły czasopism bibliograficznych i dzieł anonimowych)

- Adalberg Samuel
Księga przysłów 198.
Adelung Friedrich 97.
Systematische Uebersicht 98.
Aesticampianus zob. Sommerfeld Jan
Aktualne Problemy Informacji i Dokumentacji 318.
Albertrandi Jan 91, 93, 140.
Aldrovandi Ulisse 36.
Aleksandrowska Elżbieta 277.
Zabawy 280.
Alfabetyczny Katalog Składowy 1966 306.
Alkiewicz Jan
Materiały 290.
Almanach na rok 1474 22.
Ambros Michał
Bibliografia Śląska 329, 335.
Ameisenowa Zofia 266, 270.
Kodeks B. Behema 267.
Rękopisy i pierwodruki 267, 269, 271, 335.
Anastasiewicz Bazyli 98, 99.
Ulej 98, 357.
Andrusiak Wanda
Z książką 312.
Andrzej z Łabiszyna 17.
Antoniewski Stanisław
Zarys bibliografii czasopism 275.
Apokalipsa 19.
Arct Michał 203.
Arnold Jerzy Chrystian 116, 324, 352.
De monumentis historiae nat. 103.
Arnold Stanisław 28, 285, 335.
Aron [Aaron] biskup krakowski 10.
Ars moriendi 19.
Asnyk Adam 203, 234.
Auderska Halina 97, 335.
Augustyn św.
Opuscula 22, 187, 188.
Aungervyle Richard zob. Ryszard de Bury
Axentowicz Tadeusz.
Bibliografia polskiego piśmiennictwa górniczego 291.
Bachulska Helena 321.
Bibliografia historii polskiej 324, 247, 248.
Bibliografia historii Polski 283.
Backmeister Hartwig Ludwig
Russische Bibliothek 98.
Bacon Francis 138.
Badecki Karol 26, 42, 43, 150, 231.
Literatura mieszczańska 172, 231, 232, 335.
Baemler Johann druk. 25.
Balbus Jan
Catholicon 20.

- Bale John
 Illustrium Brit. script. 45.
 Scriptorum Brit. Cat. 45.
- Baliński Karol 145.
- Baliński Michał 108, 335.
- Banach Andrzej 335.
 Spis ważniejszych pol. książek ilustr
 286.
- Bandtkie Jan Wincenty 107, 108, 112,
 116, 130.
- Bandtkie Jerzy Samuel 60, 115, 116, 120,
 121, 142, 151, 157, 187, 188, 195, 223,
 336.
 De primis incunabulis 108, 115.
 Historia drukarni krakowskich 115, 116,
 118.
 Historia drukarni w Król. Pol. 120,
 121, 187, 335.
- Bańkowski Piotr 70, 81—83.
 Biblioteka Publ. Załuskich 67—71, 88,
 335.
 Józef Andrzej Załuski 69, 77, 324, 335.
- Bar Adam 250, 263, 279.
 Bibliografia filozofii polskiej 286.
 Słownik 236, 238, 239, 335.
- Bar Joachim Roman 250.
 Polska bibliografia prawa 250.
- Baran Władysław
 Kilka uwag 237, 238, 336.
- Baranowski Henryk
 Bibliografia czasopism pomor. 276.
- Barącz Sadyk 157.
 Żywoty 299.
- Barowa-Turowska Irena
 Polskie czasopisma 275, 357.
 Przewodnik 17, 20, 90, 317, 336.
- Bartecki Jan
 Bibliografia oświaty rol. 289.
- Bartnicki Leonard
 Bibliografia z zakresu meteorologii 288.
- Bartoszewicz Adam 182.
- Bartoszewicz Julian
 Znakomici mężowie 299.
- Bartoszewicz Kazimierz 79, 184, 322, 336.
- Bartynowski Władysław
 Katalog Friedleina 201.
- Barwiński Eugeniusz 242.
 Katalog inkunabułów 189.
- Barycz Henryk 28, 43, 325, 336.
- Baumgart Jan 160, 242.
 Bibliografia historii pol. 294.
 Bibliografia pol. piśmiennictwa hist.
 283, 336.
 Pol. bibliografia hist. 336.
- Baumgarten Konrad drukarz 22, 25.
- Bayle Pierre
 Dictionnaire 101.
- Beck Christian Daniel 142.
 Repertorium 142.
- Begey Bersano Maria i Marina zob.
 Bersano Begey M. i M.
- Behem Baltazar
 Codex picturatus 267.
- Benedyktowicz Witold
 Hipolit Skimborowicz 144, 336.
- Benis Artur
 Materiały do hist. druk. 26, 336.
- Bentkowski Feliks 84, 97, 99, 105—108,
 115, 116, 128—130, 134, 141, 152, 156,
 187, 190—192, 264, 320, 326, 345, 348.
 Historia literatury 84, 105, 108—113,
 126—128, 141, 146—148, 152, 154, 156,
 164, 191, 195, 200, 336.
 Wiadomość o najdawniejszych książ-
 kach 115.
- Berger-Mayerowa Janina
 Nieznane Estreicherowi 262.
- Berkovits Ilona
 Corviniana 29, 336.
- Bernacki Ludwik 16, 172, 185, 187, 188,
 211, 213, 214, 216, 221—224, 232, 248,
 266, 319, 320, 336, 347, 349, 351.
 Pierwsza książka 23, 172, 190, 191, 221,
 336.
 Rozwój i zadania bibliografii 320, 336.
 Teatr 232.
- Bernstein Ignacy 198.
 Katalog 198.
- Bersano Begey Maria
 La Polonia 297.

- Bersano Begey Marina
La Polonia 297.
- Bersohn Mathias
Księgozbiór 267.
- Biblia 15.
- Biblia brzeska 39.
- Biblia gdańska 39, 56.
- Biblia Gutenberga 20.
- Biblia Jakuba Wujka 39.
- Biblia Leopoldy 39.
- Biblia Lutra 37.
- Biblia nieświecka 39.
- Biblia pauperum 19.
- Bibliografia Bibliofilstwa i Bibliografii 241.
- Bibliografia Bibliografii, Bibliotekarstwa i Bibliofilstwa 241.
- Bibliografia Bibliografii i Nauki o Książce 292.
- Bibliografia Czasopism Polskich 184.
- Bibliografia Czasopism i Wydawnictw Zbiorowych 257, 260
- Bibliografia Geograficzna 242.
- Bibliografia Geografii Polskiej 293.
- Bibliografia Geologiczna Polski 293.
- Bibliografia Gospodarki Komunalnej 287.
- Bibliografia historii literatury i krytyki literackiej 242.
- Bibliografia Historii Polskiej 242, 293.
- Bibliografia Krajowa 180.
- Bibliografia Literacka 293.
- Bibliografia Literacka Czasopism Polskich 242.
- Bibliografia literatury dla dzieci 278.
- Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut” 276, 277.
- Bibliografia matematyki polskiej w X-leciu 290.
- Bibliografia Polska
— A. Bartoszewicz 182.
— F. A. Brockhaus 181.
— F. Francke 180.
— J. Czubek 183.
- Bibliografia polskich bibliografii woj-skowych 275.
- Bibliografia Polskich Czasopism Muzycznych 285.
- Bibliografia polskiego piśmiennictwa rol. 289, 294.
- Bibliografia pol. prac z zakresu biologii morza 289.
- Bibliografia Prac Naukowo-Badawczych z Dziedzin Nauk Technicznych, Przyrodniczych i Ekonomicznych 294.
- Bibliografia publikacji pracowników naukowych SGPiS 288.
- Bibliografia publikacji Wydawnictwa Literackiego 307.
- Bibliografia regionu białostockiego 291.
- Bibliografia walki wyzwoleniczej 284.
- Bibliografia Warszawy 291—292.
- Bibliografia Zawartości Czasopism 257, 259, 260.
- Bibliography of Polish mathematics 290
- Biblioteka Narodowa. Informator dla czytelników 317.
- Biblioteka Naukowego Zakładu Ossolińskich 185.
- Biblioteka Publiczna TUL. Spis książek 207, 208.
- Biblioteka Warszawska 158—160, 180.
- Bibliotekarstwo naukowe. Praca zbiorowa pod red. A. Łysakowskiego 336.
- Biedrawina-Sukertowa Emilia zob. Sukertowa-Biedrawina E.
- Bielak Franciszek 47—51, 324, 336.
- Bielatowicz Jan
Bibliografia druków polskich 297.
- Bieliński Józef 113, 184, 324, 337.
- Bielowski August
Monumenta 13.
- Bielski Szymon 42, 107, 157.
- Bieńkowski Władysław 253.
O pseudonauce bibliografii 329.
- Biernacka Maria Magdalena 254.
Dwadzieścia lat 261, 262, 294, 326, 337.
- Biernacki Felicjan 92.
- Biernat z Lublina 42.
Raj duszny 23, 190, 191.
- Biłek Zofia 282.
- Birkenmajer Aleksander 90, 213—216, 226, 228, 265, 325, 339.

- Belgijski bibliofil 90, 324, 337, 351.
Korektowe arkusze 23, 228, 337.
Książka O. Waldego 65, 337.
Książka rękopiśm. 12, 266, 337.
- Birkenmajerowa Zofia 84.
Z młodości lat J. D. Janockiego 84, 337.
- Bittner-Szewczykowa Halina
Materiały 287.
- Biuletyn Bibliograficzny 27, 218.
Biuletyn Bibliograficzny KC PPR 311.
Biuletyn Bibliograficzny m. st. Warszawy 230.
Biuletyn Biblioteczny 311.
Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 315.
Biuletyn Informacyjny Biblioteki Śląskiej 315.
Biuletyn Instytutu Bibliograficznego 275, 333.
Biuletyn Nowości 305.
Biuletyn Ośrodka Dokumentacji i Informacji PAN 318.
- Błęszyński Stanisław
Katalog pol. lit. mat.-przyr. 289.
Katal. pol. lit. biol. 289
- Bobrowski Michał 134, 136, 143.
Bodniak Stanisław 95, 176, 194, 337.
Bogeng Gustav Adolf Erich 89, 337.
Bogurodzica 23.
Bohatkiewicz Aleksander 92, 116, 123, 129, 129.
Rzecz o bibliografii 123, 124, 337.
- Bohonos Maria
Katalog 272.
- Boniecki Adam Józef Feliks
Herbarz pol. 299.
- Borowski Leon 134, 136, 141.
Bornsteinowa Jadwiga
Klasyfikacja dziesiętna 337.
- Borowski Stanisław
Maciejowskiana 151, 337.
- Borcwy Wacław 279, 348.
Boryszewski Andrzej arcybiskup 24.
- Boy-Zeleński Tadeusz zob.
Zeleński-Boy T.
- Böhme Jan Reinhold 57.
- Brahmer Mieczysław
O bibliotece Pinoccich 35.
- Braun Dawid 62, 135, 149.
De scriptorum 62.
- Brensztejn Michał Eustachy 321, 337.
Breza Achilles 165.
Brockhaus Friedrich Arnold 181.
Bromberg Adam 243, 305, 309, 338.
Bron Michał
Wojna hiszpańska 284.
- Brożek Jan
Gratis 43.
- Brożek Ludwik 302.
- Bruchnalski Wilhelm 166.
Bibliografia Kcpernikowska 334.
- Brückner Aleksander 149, 176, 177, 227, 338, 341, 356.
- Brudzewski Wojciech 45.
Brykyer Hanusz księg. 26, 27.
- Brzeziński Stanisław
Krzysztof Sandius 53, 324, 338.
- Brzostowski Bolesław 183.
- Buczek Karol 338
- Budka Włodzimierz
Bibliot. Decjuszów 35, 36, 338.
- Budkowa Zofia 13.
Księgozbiór 13, 338.
- Budzyk Kazimierz 191, 225, 228, 238, 250, 277, 326, 338, 344, 347.
Bibliografia dzieł Groickiego 271, 338.
Bibliografia konstytucyj 261, 271, 338.
Bibliografia literatury polskiej 276, 277, 388.
Studia z ... bibliografii 329, 338.
- Burbianka Marta 300, 326, 329, 338, 341, 344.
Dorobek bibliografii 259, 262, 308, 326, 338.
Problematyka bibliografii śląskiej 338.
Wstęp do bibliografii 330, 338.
- Burhardt Stefan 240, 338.
- Bückle Tomasz
Historia cywilizacji 205.
- Catalogue de la Section des russica 296.
Catalogues Biblioth. Schol. Piarum 91.
Celichowski Zygmunt 188, 227.
Polskie indeksy 338.
- Celtes Celtis Konrad 45.

- Cennik Dzienników i Czasopism w Prenumeracie i w Sprzedaży Egzemplarzowej 308.
- Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 261.
- Chałasiński Józef 141, 142.
Czasopisma naukowe 338.
- Chełmińska Maria
Album 299.
- Chełstowski Edward
Katalogi księgarskie 202, 205, 338.
- Chlebowski Bronisław
Udział niemiec. oświaty 338.
Wiek XIX 300.
- Chłędowski Adam Tomasz 113, 141, 142.
- Chmaj Ludwik 344, 354.
Bracia polscy 38, 338.
- Chmiel Adam 183.
- Chmielińska Maria
Polska bibliografia zielarstwa 289.
Polska bibliografia roślin 289.
- Chmielowski Benedykt
Nowe Ateny 65.
- Chmielowski Piotr 153, 166, 186, 206, 319.
Metodyka historii literatury 61, 319, 338.
- Chmurski Aleksander Maciej
La Pologne 296.
- Chodkiewicz Aleksander 112.
- Chodyncki Ignacy
Dykcjonarz 299.
- Chodźko Leonard 196.
- Chojnacki Władysław 261, 278.
Bibliografia druków ewang. 278.
Bibliografia niemieckiej bibliografii 275.
Materiały 284.
- Cholinus Maternus 28.
- Chromiński Kazimierz 104, 129.
- Chrzanowski Ignacy 300.
- Chwalewik Edward
Exlibrisy 17, 28, 30, 31, 38, 66, 67, 339.
- Chybiński Adolf
Słownik muzyków 301.
- Chyliczkowski Jan 112, 113.
- Cingellus Hermanus zob. Sandius
Christoph
- Ciołek Erazm 31, 32.
- Clément David 115.
- Collectio trium part. 10.
- Collijn Izaak 188.
- Congrès International des Bibliothécaires et des Amis de Livre a Prague 321.
- Cranach Lucas 37.
- Cygańska Janina 202, 203, 204, 205, 339.
- Cypcer Józef 201.
- Cytowska Maria 270, 354.
Bibliografia druków urzędowych 261, 271.
Katalog inkunabułów 339.
- Czachowska Jadwiga 239, 279, 280, 282.
Bibliografia polska 280, 338.
Gabriela Zapolska 280.
- Czachowski Adam 282
- Czachowski Kazimierz
Jan Kasproicz 234.
- Czacki Tadeusz 79, 91—97, 100, 115, 116, 123, 130, 187, 264, 339, 346.
O litewskich i polskich prawach 96, 195.
- Czajka Jadwiga
Służba zdrowia 290.
- Czajkowski Damian 203.
- Czapliński Władysław 285.
- Czarkowski Ludwik 321.
Pseudonimy 237.
- Czarnecki Feliks
Bibliografia księgarska 308.
Bibliografia Ziem Zachodnich 291.
Metodyka bibliografii 308, 339.
- Czarnecki Zygmunt 350.
- Czarnik Bronisław 166.
- Czarnowska Maria 262, 325.
- Czarnowski Jan Nepomucen 182.
Literatura period. 182.
- Czarnowski Stanisław 186, 204.
- Czartoryski Adam Jerzy 98.
- Czartoryski Adam Kazimierz 91—93, 97, 102, 105, 140, 200.
Myśli o pismach 91, 105, 108, 339.
- Czasopismo Prawno-Historyczne 285.
- Czech Józef 201.
- Czepel Mikołaj 31.

- Czerni Józef
Materiały 286.
- Czerniatowicz Janina 339.
- Czerniewska Małgorzata
Z książką 312.
- Czubek Jan 183, 184.
- Ćwiek Zbigniew
Powstanie styczniowe 311.
- Dahl Svend
Dzieje książki 15, 339.
- Danilewiczowa Maria
Bibliografia prac naukowych 297.
- Daniłowicz Ignacy 134.
- Dantyszek Jan 45, 46.
- Danysz-Fleszarowa Regina
Bibliografia Geolog. Polski 242.
Retrospektywna bibliografia geologicz-
na 288.
- Darwin Charles 206.
- Daszkiewicz Kazimierz
Polska bibliografia wojskowa 232.
- Daszkowski Zbigniew 280.
Wykaz bibliografii 275, 339.
- Dawid Jan Władysław 206.
- Dąbcańska Helena
Pseudonimy 237.
- Dąbrowska Jadwiga 256, 321, 339.
- Dąbrowska Wanda 245, 246, 339.
Książka w bibliotece 246.
Książki dla bibliotek 313.
- Dąbrowski Jan 339.
- Dąbrówka Jan 17.
- De Bure Guillaume François 115, 119,
138.
Bibliographie 114.
- Decjusz Jost Ludwik 35.
- Dembowska Maria 250, 262, 326, 329—
331, 339, 340.
Bibliografia w Polsce 294, 331, 339.
Dokumentacja 225, 313, 317, 331, 339.
Metoda „Bibliografii Polskiej” 178, 329,
339.
- Dembowski Edward 144.
- Demby Stefan 215, 219, 234, 340.
Album pisarzy 299.
Album pisarzy pol. wsp. 299.
- Denhoff Jan Kazimierz 86.
- Denis Michael 114, 115, 119, 138, 187.
Einleitung 114, 187.
- Devechy Helena 339.
- Dębicki Ludwik Zigmunt 194.
Teofil Żebrawski 340.
- Dickstein Samuel 194, 206, 208, 210, 249.
- Dmochowski Franciszek 110.
- Dobroszycki Lucjan
Centralny katalog 261.
- Dobrowolska Wanda 340.
- Dobrowolski Kazimierz 340.
Modlitewnik król. Aleksandra 266.
Modlitewnik Władysława Warneńczyka
266.
Rękopis Biblioteki M. Korwina 266.
- Dobrowolski Tadeusz 340.
- Dobrowolski Zygmunt 330.
- Doni Antoine François
La libreria 45.
- Dowiat Jerzy 11, 340.
- Dramat staropolski 278.
- Draud Georg 46.
- Drobner Bolesław 223.
- Drogoszewski Aureli 210.
- Druga Ogólnokrajowa Narada Biblio-
grafów 262, 326, 334, 340.
- Drukarze dawnej Polski od XV—XVIII
wieku 56, 57, 303, 340.
- Drzewicki Maciej 31.
- Dufour Piotr 116.
- Dunin-Wąsowicz Krzysztof 282.
- Dunin-Wolski Piotr 31.
- Durko Janusz 292.
- Dużyk Józef 41, 323, 340.
- Dygasiński Adolf 206.
Krytyczny katalog 206.
- Dziadkiewiczowa Barbara 318, 340.
- Działowy Katalog Nowości roku 1966
306.
- Działyński Adam Tytus 91, 95, 112, 194,
337.
- Działyński Jan 195.

- Dzieduszycki Włodzimierz 158
Dzieje Katedry Historii Literatury Polskiej w Uniwersytecie Jagiellońskim 340.
Dziennik Warszawski 181.
Dzikowski Mikołaj 186, 340.
- Ebert Friedrich Adolf
Lexicon 114.
Ecclesiastis 24.
Elyan Kasper 22.
Encyklopedia rolnictwa 193.
Eos 242.
Erasmus Desiderius Rotterdamus 35.
Ersch Johann Samuel 138.
Allgemeines Repertorium 137, 138, 139.
Handbuch d. deutsch. Literatur 137.
- Estreicher Karol 22, 23, 85, 155—179, 203, 205, 220—223, 234—238, 247, 250, 278, 295, 319, 320, 324—326, 336, 342, 343, 345, 347, 349, 352.
Bibliografia Polska 157, 177, 182—184, 192, 196, 198, 200, 202, 204, 211, 220, 261, 262, 271, 272, 318, 324, 325, 332, 345.
Bibliografia Polska XV—XVI w. 164.
Bibliografia Polska od 1800—1862 r. 158, 159, 181, 182, 201, 340.
Günter Zainer 23, 160, 187, 340.
Jan Daniel Janocki 72, 340.
Piśmiennictwo w Galicji 157.
- Estreicher Karol jr 156, 171, 179, 250, 325, 340.
Bibliografia polska XIX stulecia. Wyd. 2. 262, 263.
Załużcy 71, 81, 179, 262, 340.
- Estreicher Stanisław 156—158, 160, 169, 170—176, 177, 178, 216, 221, 247, 248, 250, 320, 326, 341, 346.
Bibliografia polska 170—176, 178, 221, 261,
Katalog tyniecki 37, 340.
- Eugeniański kodeks 15.
Eychler Barbara 295, 341.
Wykaz bibliografii 263.
- Exlibris 185, 241.
Expositio 16.
- Fabricius Fryderyk 57.
Fabricius Jean Albert 68.
Falimirz Stefan 190.
Falkowska Małgorzata 341.
Fasseau Arseni 90.
Feliksiakowa Janina
Materiały 275.
Stan bibliografii biolog. 341.
Fijałek Jan 341.
Filipkowska-Szemplińska Jadwiga
Katalog 247.
Filippo Buanacorsi (Kallimach Filip) 45.
Finkel Ludwik 166, 186, 341.
Bibliografia historii polskiej 196, 197, 214, 283, 332.
Fiol Szwajpolt [Szwepolt, Świętopełk] 22, 160, 228.
Fischer Adam 95, 341.
Fiszler Bernard 244.
Fleszarowa-Danysz Regina zob. Danysz-Fleszarowa R.
Formanowicz Ludwik 248,
Katalog 224.
Francke Johann Michael
Catalogus 114.
Friedberg Helena 270.
Friedberg Marian 242.
Friedbergowa Maria zob. Mazanek
Friedbergowa M.
Friedlein 204, 205, 222.
Friedlein Daniel Edward 201.
Katalog 205.
Friese Krystian Bogumił 87, 348.
Förster Jerzy 57.
Franke Feliks
Bibliografia Polska 180.
Froben Johann 35.
Frontczakowa Wanda 316.
- Gaberle Eustachy 213, 341.
Gacki Józef 341.
Galla Anonima Kronika 13, 14, 15.
Galle Henryk 185.
Gałęcka Ilona
Bibliografia i rejestr map 288.
Ganszyniec [Gansiniec] Ryszard 266, 349, 351.

- Garnier Jean 138.
- Gawałekiewicz Jan
Bibliografia „Pamiętnika Literackiego” 282.
- Gawełek Franciszek
Bibliografia ludoznawstwa pol. 198.
- Gąsiorowska-Jarosławska Maria zob.
Jarosławska-Gąsiorowska M.
- Gąsiorowska Natalia 285.
- Gąsiorowski Janusz 232.
- Gąsiorowski Ludwik Hiacynt 157, 195, 356.
Zbiór wiadomości 195, 300.
- Gąsiorowski Wilhelm 181.
- Gebethner i Wolff 202, 203, 218, 243, 305.
- Gebethner Stanisław 180, 183, 202.
- Geret Krzysztof Henryk Andrzej 58.
- Gerstmann Zygmunt
Polonica 45, 324, 341.
- Gervinus Georg Gottfried 348.
- Gesner Konrad 44, 45.
Bibliotheca Universalis 44, 45.
- Getter Marek
O walkach 311.
Wrzesień 311.
- Gębarowicz Mieczysław 266, 341.
- Giedroyć Dowmont Franciszek
Źródła 300.
- Giejsztor Jakób Wilhelm Kasper 205, 244.
- Gielecki Wojciech 171.
- Gieżyński Witold 341.
- Giovio Paolo
Elogia virorum 47.
- Girard Gabriel 138.
- Giza Stanisław
Materiały 283.
- Gizbert-Studnicki Władysław 341.
- Glücksberg 203, 204.
- Glücksberg August Emanuel 201.
- Glücksberg Gustaw Leon
Dykcjonarz 201.
- Glücksberg Krystian Teofil 201.
- Glücksberg Michał 202.
Katalog ... pism period. 201.
- Glücksberg Natan 142, 199, 200.
- Głombowski Karol 341, 344.
Problemy historii czyt. 27, 341.
- Głowińska Maria 240, 341.
- Gocel Ludwik 21, 37, 44, 341.
- Godebski Cyprian 104.
- Godebski Ksawery 341.
- Godłowski Tadeusz 238.
- Gogol Nikołaj 282.
- Gołąbek-Szczepańska Iwona zob. Szczepańska-Gołąbek I.
- Gołębiowski Łukasz 92.
O dziejopisach polskich 93.
- Gołuchowski Agenor 156.
- Gomólińska Maria 208.
Katalog 208.
- Gomulicki Juliusz Wiktor 292.
Trzysta lat książki 341.
- Gosiowa Anna
Materiały 283.
- Górkiewicz Marian
Bibliografia publikacji 291.
- Górska Barbara
Katalog czasopism 272.
- Górski Konrad 40, 307.
- Grabe Marcin Sylwester
Catalogus librorum 66.
- Grabowski Ambroży 100, 121, 151, 156, 159, 180, 341.
- Grabowski Tadeusz Stanisław 199.
- Graduał Olbrachta 19.
- Grajewski Ludwik
Bibliografia ilustracji 233.
- Groddeck Gabriel 61.
- Groddeck (Grodek) Gotfryd Ernest 92, 96, 107, 109, 116, 123, 129.
- Grodek Andrzej 342.
Katalog Biblioteki SGH 287.
- Grodziński Zygmunt 290.
- Groebl Grzegorz 317.
- Gröll Michał 74, 75, 116, 200.
- Groniowska Barbara 278.
- Groszyńska Janina
Spis biolog. czasopism 276.
- Gruszecka Janina
Wykaz bież. bibliografii 342.

- Grycz Józef 140, 195, 252, 323, 341—343, 353, 357.
 Bibliografia w teorii 330, 342.
 Historia bibliotek 107, 342.
- Grzegorzcyk Piotr 242, 342.
 Index lexicorum 287.
 Lew Tołstoj 281, 282, 342.
- Grzegorz z Sanoka 29.
- Grzybowska Jadwiga 155, 156, 325, 342.
- Grzybowski Stanisław 65, 342.
- Gubrynowicz Bronisław 321, 342.
- Gutenberg Johann 20, 270.
- Gutry Czesław 240, 306.
 Bibliografia scalonych spisów 264, 275, 342.
- Gutry Maria 278.
 Katalog 247.
- Guttry Aleksander 244.
 Książka polska 297.
- Günther Otto 203.
- Haebler Konrad 189.
- Hahn Wiktor 186, 216, 229, 242, 249, 250, 255, 319, 322, 324, 342.
 Bibliografia bibliografii 184, 185, 195, 228, 273, 274, 298, 332.
 Bibliografia J. Słowackiego 234.
 Shakespeare w Polsce 281.
- Hain Ludwig
 Repertorium 187.
- Hajdukiewicz Leszek 342.
 Biblioteka Macieja z Miechowa 33, 34, 342.
 Księgozbiór P. Tomickiego 34, 35.
- Haller Jan wyd. 23, 115, 227.
- Hałaciński Kazimierz 227.
- Handelsman Helena
 Bibliografia retrosp. 291.
- Handelsman Marcelli 248, 356.
 Bibliografia historii polskiej 234, 247.
- Hanecki Michał
 Służba zdrowia 290.
- Hanka Wacław 142, 192.
- Hartknoch Krzysztof Jan 56.
- Hartleb Kazimierz 32.
 Biblioteka Zygmunta Augusta 29, 30, 342.
- Hass Ludwik 283, 343.
- Heck Korneli 171, 183, 185.
- Heflich Aleksander 207.
- Heinsius Wilhelm 158.
- Heintsch Karol 23, 323, 339, 343.
- Helcel Antoni Zygmunt 146.
- Herberstein Zygmunt 45.
- Heumann Christoph August 106.
- Heweliusz Jan 60.
- Heylman August Karol
 Spis rzeczy 186.
- Hierowski Zdzisław 302.
- Hirschberg Aleksander 196.
 Bibliografia powstania pol. 196.
- Historia o szczęściu 24.
- Historia Polski t. 1 cz. 1—2, 9, 10, 15, 35, 343.
- Historia umęczenia 23.
- Hleb-Koszańska Helena 141, 253, 255, 256, 325, 332, 337, 340, 343, 344.
 Bibliografia utworów J. Lelewela 284.
 Kompozycja bibliografii 330, 343.
 Metodyka 331, 348.
- Hochfeder Kasper drukarz 23, 24, 188, 227.
- Hoffmann Jan Daniel
 De typographiis 60, 121.
- Hoppius [Hoppe] Samuel Joachim
 De scriptoribus 61, 72.
- Hordyński Zdzisław 167, 168, 393.
- Hornowska Maria
 Zbiory rękopiśm. 10, 11—14, 16, 343.
- Horodyski Bogdan 93, 121, 252, 343.
- Hoyer Henryk Ferdynand 289.
- Hozjusz Stanisław 28, 46.
- Hryniewiecki Bolesław 289.
- Hufeland Christian Wilhelm 138.
 Allgemeines Repertorium 137, 138, 139.
- Hulewicz Jan [Ordega Adam] 301.
- Hünefeld Andreas 56.
- Hybner Baltazar 26, 27.
- Igel Zygmunt 205.
- Index librorum prohib. 41.
- Index Translationum 220, 298.
- Informacje Bibliograficzne 256.
- Informator dla rolnika 312.

- Jabłonowski Józef Aleksander 66, 68, 74, 76, 86, 236.
- Jabłońska Władysława 126, 324, 325, 343.
- Jaenichen Piotr zob. Jaenichius Piotr
- Jaenichius Jaenichen Piotr 55, 58, 64.
- Notitia Bibliothecae Thorunensis 59.
- Jaęła Michał 306.
- Zarys bibliografii księgarskiej 304, 307, 308, 343.
- Jagoda Zenon
- Bibliografia metodyki 286.
- Jakubski Antoni
- Bibliografia fauny polskiej 232.
- Jan z Głogowa 21.
- Jan z Jarogniewic 20.
- Jan z Koszyczek 190.
- Jan Kazimierz król 44, 66.
- Jan III Sobieski 66, 68.
- Janicki Klemens 46.
- Janiczek Józef 245, 343.
- Janiszewska-Talago Elżbieta
- Polska bibliografia penitenc. 285.
- Janocki Jan Daniel 73, 81—87, 107, 110, 321, 324, 337, 343, 346, 348.
- Janociana 87, 100.
- Lexicon 85, 299.
- Nachricht 69.
- Polonia litterata 85, 236.
- Specimen catalogi 85, 264.
- Janowski Ludwik
- Słownik bio-bibliograficzny 300.
- Janów Jan 24, 191, 323, 343.
- Janssonius Aegidius a Waesberge
- Catalogus variorum librorum 57.
- Janusz Bohdan 185.
- Jarkowski Paweł 94, 97, 116—118, 123, 343.
- Bibliologia 123, 343.
- Jarkowski Stanisław 185, 210, 214.
- Czasopiśmiennictwo bibliograficzne 343.
- Jarosławiecka-Gąsiorowska Maria 266.
- Jaroszewicz Florian 66.
- Jarowiecki Jerzy
- Bibliografia metodyki 286.
- Jasieńska Halina zob. Żdzitowiecka-Jasieńska H.
- Jaworska Anna 312.
- Jaworska Janina 181, 193, 316, 343.
- Jenson Mikołaj 25.
- Jędrzejowska Anna
- Książka polska 226.
- Jędrzejowska Helena
- Katalog inkunabułów 269, 343.
- Jocher Adam 85, 92, 120, 125, 129—139, 150, 156, 157, 191, 192, 264, 324, 344.
- Obraz bibliograf.-histor. literatury 125, 127, 130, 132, 133, 135—137, 143, 145, 147, 152, 154, 170, 187, 343, 357.
- Jolowicz Joseph 205, 319.
- Jomisch Bogumił Henoch 83.
- Jouvenal de Carlanças Felix 105.
- Juszyński Michał Hieronim 93, 96, 100, 101, 116, 120, 129, 264, 324, 345.
- Dykcjonarz 24, 100, 101, 107, 299, 343.
- Kaczanowska Jadwiga
- Bibliografia J. Marchlewskiego 284.
- Wykaz polskich bibliografii retrosp. 275, 344.
- Kaczmarczyk Kazimierz
- Katalog archiwum 265.
- Kadler Alicja
- Bibliografia filozofii polskiej 286.
- Kadłubek Wincenty 13, 14, 15.
- Kalendarz Astronomiczny 20.
- Kaleta Adam 64, 344.
- Kalicki Tadeusz 176.
- Kalinka Walerian 146.
- Kalinowski Stanisław 208.
- Kallenbach Henryk Wilhelm 157.
- Katalog 201.
- Kamińska Anna zob. Lewicka-Kamińska A.
- Kamiński Julian Aleksander
- Piśmiennictwo pol. rolniczo-technol. 133.
- Kantak Kamil 224, 321.
- Kapełuś Helena 323, 344.
- Karabin Helena
- Z książką 312.
- Karaś Mieczysław
- Bibliografia onomastyki 287.
- Karbowiak Antoni
- Bibliografia pedagogicz. 232.

- Karczewski Waclaw 245.
- Kardaszewicz Kazimierz
Wykaz druków XV, XVI i XVII w.
224.
- Karłowicz Jan
Poradnik 206.
- Kartkowy Katalog 244.
- Kartkowy Katalog Nowości 305.
- Karwowski Stanisław 185.
Czasopisma wielkopolskie 186.
- Katalog Książek Głównej Biblioteki Lekarskiej 290.
- Katalog książek polskich 181.
- Katalog książek polskich wydanych od 1860 do końca 1874... 202.
- Katalog Literatury Naukowej Polskiej 241, 242.
- Katalog Państwowego Instytutu Wydawniczego 1946—1966. 307.
- Katalog PWN za rok 1965. 307.
- Katalog Prasowy PAR 240.
- Katalog Prasy Polskiej 308.
- Katalog Prasy Polskiej i Obcej 240.
- Katalog Rozpraw Doktorskich i Habilitacyjnych 260.
- Katalog Składowy 305.
- Katalog Składowy Książek i Nut 1951. 306.
- Katalog Wydawnictw Ossolineum 1946—1966. 307.
- Katalog wystawy druków polsko-węgierskich Biblioteki Jagiel. 344.
- Kawecka Barbara
Bibliografia geografii 288
- Kawecka-Gryczowa Alodia 38, 40, 41, 221, 225, 227, 228, 248, 252, 268—272, 277, 278, 315, 325, 326, 329, 344.
Andrzej Frycz Modrzewski 278.
Drukarze 28, 272, 303, 340.
- Katalog Biblioteki Horynieckiej 224, 227.
- Katalog inkunabułów 268, 269, 344.
Rola druku 19, 20, 23—25, 38, 39, 42, 344.
Zarys dziejów piśmiennictwa 63, 197, 344.
- Kayser Christian Gottlob 158.
- Kazania świętokrzyskie 15.
- Kazimierz Wielki król 15.
- Kądziela Jerzy 282, 312.
- Keckówna Janina 75—77, 324.
Bibliotheca poetarum 67, 68, 71, 344.
- Kętrzyński Wojciech 166.
- Kiepuska Halina
Bibliografia wojskowa 284.
- Kierska Halina 42, 344.
- Kirkor Adam Honory 321.
- Kleiner Juliusz 234, 280.
- Klekowska-Ramlau Krystyna zob.
Ramlau-Klekowska K.
- Klemensiewicz Zygmunt 250.
Bibliografia ekslibrisu 286.
- Klimowicz-Mianowska Zofia zob.
Mianowska-Klimowicz Z.
- Klimowicz Mieczysław 64, 72, 74.
- Kluczycki Franciszek Ksawery 191.
- Klukowski Ignacy 180.
- Kłossowski Andrzej 129, 134, 135, 137, 344.
- Kniaźnin Franciszek Dionizy 88, 348.
- Kobendzina Jadwiga
Bibliografia geografii 288.
- Koberger Peter drukarz 21.
- Kobieta wczoraj i dziś 312.
- Kochanowski Jan 40, 69, 171, 225, 227.
- Kochanowski-Korwin Jan Karol zob.
Korwin-Kochanowski J. K.
- Kochanowski Wiktor 240, 248.
- Kochowski Wespazjan 44.
- Kocięcka Mirosława 314, 316, 344.
- Kocot Kazimierz 61, 344.
- Kocowski Bronisław 339, 341, 344.
Katalog inkunabułów 269, 270.
Zarys dziejów druku 85, 86, 344.
- Koczorowski Piotr Stanisław
Coup d'oeil sur l'histoire de la b-phonie 320, 344.
- Kodeks Behema 19.
- Kojałowicz-Wijuk Wojciech
Herbarz 299.
- Kolasa Jan 269.
- Kołątaj Jadwiga 312.
- Kołątaj Hugo 89, 90, 93, 347.

- Kołodziejczyk Edmund
Bibliografia słowianoznawstwa 199.
- Kołodziejska Jadwiga 212, 245, 345.
- Komarnicki Zygmunt 166.
- Komornicki Stefan 266.
- Komunikat Bibliograficzny 240.
- Komunikaty Instytutu Śląskiego 241.
- Konarski Stanisław 69.
- Konczyńska Wanda 90, 107, 345.
- Koneczny Feliks 196, 345.
- Konopacka Maria
Bibliografia matemat. 290.
Bibliografia pol. czasop. matemat. 290, 345.
- Konopczyński Władysław 300, 345.
- Konopka Stanisław 249, 291.
Bibliografia lekarska 291, 245.
Polska Bibliografia lekarska 294.
- Kontrym Kazimierz 99, 126, 139, 141.
- Kopczyński Onufry 88.
- Kopera Feliks 15, 222, 345.
Spis druków 189.
- Kopernik Mikołaj 28, 42, 49, 150, 194, 234.
- Koranyi Karol
Bibliografia histor.-prawna 232, 285.
- Koranyiowa Jadwiga
Bibliografia histor.-prawna 285.
- Koraszewski Jacek 241.
- Korbut Gabriel 102, 230, 319, 348.
Literatura polska 110, 230, 332.
Wstęp do liter. pol. 232, 345.
- Kormanowa Żanna 232.
Materiały 232, 233, 235, 283, 345.
- Korniszewski Feliks
Polska bibliografia pedag. 286.
- Korotaj Władysław 278.
- Korotajowa Krystyna
Drukarze 303, 340.
- Korotyński Władysław 129, 345.
- Korpała Józef 81, 127, 140, 143, 167, 174, 176, 208, 312, 320, 324, 345.
Abriss der Geschichte 5, 323, 345.
O bibliografiach 307, 316.
Zarys dziejów bibliografii 5, 323, 345.
- Korpałowa Franciszka
Wystawa prasy krakowskiej 315.
- Korwin-Kochanowski Jan Karol 185.
- Korytkowski Jan 299.
- Korzeniewska Ewa 277.
Słownik współ. pisarzy pol. 301.
- Korzeniewska Iwona
Bibliografia prac astronom. 290.
- Korzeniowski Józef 265.
Modlitewnik Wł. Warneńczyka 266, 349.
- Kosicki Jerzy 222.
Bibliografia o hitl. zbrodniach 284.
- Kosiek Zdzisław
Bibliografia pol. bibliografii 275.
Zarys dziejów bibliografii roln. 325, 345.
- Kosiński Józef Adam 93, 346.
- Kossakowski Jan Nepomucen 104.
- Kossuth Stanisława 240.
- Kozzucki Stanisław 30.
- Koźmiński Stanisław
Słownik lekarzów 299, 300.
- Kot Stanisław 174.
- Kotula Rudolf 224, 350.
- Kotwicz Maria
Bibliografia utworów J. Lelewela 284.
- Kowalczyk Maria 270.
- Kowalik Jan
Bibliografia niemiec. bibliografii 275.
Bibliografia polskiego wychodźstwa 298.
Polonika niemieckie 298.
Polska w bibliografii niemiec. 298.
Polska w bibliografii powojennych Niemiec 298.
- Kowalski Gerard
Katalog archiwum 265.
Katalog inkunabułów 189, 224.
- Kozerska Helena 159.
- Kozłowski Eligiusz
Bibliografia Powstania 284.
Wojna hiszp. 284.
- Kozłowski Mateusz 79, 107.
- Kozłowski Wacław
Bibliografia i hitl. zbrodniach 284.
- Kozłowski Władysław Miecz. 207, 247.
- Kozubowski Feliks 206.
- Koźmian Kajetan 130, 151.
- Köppen [Keppen] Peter I. 142.
- Kraczkiewicz Janina 220, 346.
- Krajewski Wojciech
Drukarze 303, 340.

- Krasicki Ignacy 352.
Kraśniński Zygmunt 235.
Kraszewski Józef Ignacy 130, 134, 145, 151, 277, 321.
Kraushar Aleksander 99, 104, 140, 346.
Krawczyńska Janina 346.
Kromer Marcin 46.
Krońska Irena
Słownik filozofów 302.
Kronika Wiadomości Krajowych... 181.
Król Kazimierz 239, 346.
Królikowski Stanisław
Bibliografia pol. weterynarii 195.
Krug Wilhelm Traugot 138.
Kruszyński Jan 107.
Krzeczkowski Konstanty 233.
Krzemiński Stanisław 300.
Krzywicki Ludwik 208, 209, 233.
Krzyżanowski Julian 28, 282, 319, 346.
Bibliografia H. Sienkiewicza 280.
Słownik folkloru 304.
Krzyżanowski Stanisław 183.
Książka 185, 218.
Książka i Kultura 256.
Książka radziecka w przekładach 312
Książka Techniczna 307.
Książka w bibliotece 246.
Książka w Szkole 307.
Książki dla bibliotek
Księga henrykowska 15.
Księga pamiątkowa ku czci Karola
Estreichera 325, 346.
Księga sądowa m. Krakowa 15.
Księgozbiór podręczny biblioteki gro-
madzkiej 313.
Księgozbiór podręczny biblioteki miej-
skiej oraz powiatowej i miejskiej 313.
Kubala Ludwik 166.
Kubica Stefan 266.
Kubik Kazimierz 60, 61, 346.
Kucharzewski Feliks 185, 199.
Bibliografia 199.
Kucharzewski Jan 185.
Czasopiśmiennictwo polskie 179, 186,
346.
Kuczyńska Izabela
Polska bibliografia prawn. 285.
Kukulski Leszek 280.
Kuntze Edward 214, 215, 346.
Kupść Bogumił Stanisław 68, 83, 324, 346.
Kuraszkiewicz Władysław 40.
Kurdybacha Emilia
Bibliografia w teorii 330, 342, 346.
Zarys dziejów b-fii pol. 323.
Kurdybacha Łukasz 26, 62, 322, 346.
Kurkowa Eugenia
Bibliografia piśmiennictwa 235.
Kurowski Walerian 146.
Kutrzeba Stanisław 265, 346.
Kürbisówna Brygida 346.
Kwartalnik Historyczny 241, 242.
Kwartalnik Klasyczny 242.
Kwiatkowski Kajetan 107.
Lachs Jan 26.
La Croix du Maine François de
La Bibliothèque fran. 46.
La Harpe Jean François 105.
Lam Stanisław 121, 214, 239, 346.
Lambeck Peter 106.
Lange Jan 204.
Lange Oskar
Socjalizm 247.
Le Mire Aubert [Miraeus] 47.
Lefebvre Gerard de Lassus 91.
Legatowicz Ignacy 113, 127.
Leitgeber Jarosław 202, 203.
Katalog książek pol. 202.
Leitgeber Mieczysław Antoni 182.
Lelewel Joachim 91, 92, 94, 112—114,
116—123, 126, 127, 138, 139, 143, 188—
190, 222, 224—226, 248, 264, 284, 321,
326, 337, 353, 354, 355.
Bibliograficznych książek dwoje 91, 94,
108, 111, 112, 115, 118—121, 124, 126,
138, 154, 190, 195, 211, 223, 265, 346,
349.
Lelong Jacques 81, 115.
Lemke Heinz 347.
Lenartowicz Maria 292, 331.
Lengnich Gotfryd
Polskie Bibliotek 63.
Lepszy Kazimierz 300.
Lern Wolfgang drukarz 23.
Leśnodorski Bogusław 347.

- Leszczycki Stanisław
Bibliografia geografii 288.
- Lewak Adam 249.
- Lewicka-Kamińska Anna 8, 17, 20, 22,
24, 26, 32, 33, 315, 323, 347.
Inkunabuły Biblioteki Jag. 269, 270.
- Lewicki Cels 157.
- Lewicki Karol 221, 222, 320, 336, 347.
- Lichodziejewska Feliksa 282, 312.
- Liedtkie Antoni 20.
- Lilienthal Michał 62, 64.
- Linde Samuel Bogumił 87, 94, 97—100,
103, 107, 108, 115—118, 140, 141, 165,
324, 347, 348.
- Lipiński Józef 141.
- Lipska Helena 193, 274, 286, 322, 347.
- Lipska Maria 282.
- Liske Ksawery 196.
- Literatura Piękna 311.
- Londzin Józef 198.
- Lorentowicz Jan 296.
- Loriowa Maria 235.
- Loth Roman 282.
- Lotich Johann Peter 47.
- Lubbock John 207.
- Lubieniecki Stanisław 54.
- Lubrański Jan 33.
- Ludwik I z Brzegu 14.
- Lud 241.
- Luther Martin 30, 37.
- Łaparewicz Aleksander 194.
- Łasiewicka Alina 278, 295.
- Łaski Jan 23.
- Łaski Jan II 35.
- Lempicki Stanisław 347.
- Łętowski Ludwik 121, 299.
- Łodyński Marian 89, 90, 117, 159, 240,
299, 325, 347.
- Łojek Jerzy 263.
- Łowmiański Henryk 285.
- Łoza Stanisław 231, 301.
- Łoziński Władysław 158.
- Łubieński Feliks 107.
- Łuczyńska Alfreda 317.
- Łukaszewicz Józef 130, 145, 151, 195.
- Łukaszewicz Lesław 146.
- Lysakowski Adam 154, 211, 213, 240, 252,
253, 255, 322, 326, 328, 329, 347, 357.
- Macewicz Konstanty 150.
- Maciej Korwin król 29.
- Maciej z Miechowa 33, 45.
- Maciejewska Maria Krystyna
Czasopisma 286.
- Maciejowski Bernard 37, 41, 42.
- Maciejowski Wacław Aleksander 145,
151—153.
Piśmiennictwo polskie 151, 152, 170.
- Macużanka Zenona
O Leonie Kruczkowskim 312.
- Madurowicz-Urbańska Helena
Bibliografia historii Polski 283.
- Mahrburg Adam 185, 208.
- Maj Jan 199.
- Majer Józef 195.
Literatura fizjografii 195.
- Makowski Stanisław 104, 105, 146, 147,
324, 348.
- Malcówna Anna
Bibliografia historii polskiej 294.
- Malclès Louise-Noëlle
La bibliographie 46, 348.
- Maleczyński Karol 197.
Bibliografia historii Śląska 284.
- Malein A. I. 357
- Malinowska Eugenia 246.
- Malinowski Mikołaj 81, 92, 113, 127, 129,
320, 345, 352.
- Malinowski Władysław
Socjalizm 247.
- Maliszewski Edward
Bibliografia pamiątek 232—234.
- Małachowska-Staszelis Maria
Bibliografia bibliografii 274.
Spis bibliografii bież. 348.
- Małecki Antoni 153, 166.
- Małkiewicz Eugeniusz
Polska bibliografia techniczna 348.
- Mały słownik pisarzy polskich 302.
- Mann Maurycy
Rozwój syntezy liter. 106, 111, 348.
- Manteuffel Tadeusz 285, 343.
- Manteufflowa Maria 68, 69, 70, 87, 316,
321, 324, 348.

- Manutius Aldus Starszy 25, 49.
Mańkowski Alfons
Dzieje drukarstwa 198.
Marchlewski Julian 284.
Marchoń Sowizdrzał 24.
Mark Bernard
Męczeństwo 311.
Markiewicz Henryk 348.
Marks Karl 206.
Martin Gabriel 138.
Martynowski Franciszek Ksawery 183.
Materiały do bibliografii dziennikarstwa 287.
Materiały do bibliografii piśmiennictwa rolniczego w Polsce 289.
Materiały do Dziejów Postępowej Publicystyki 282.
Matylda ks. lotaryńska 10.
Mayenowa Maria Renata
Walka o język 39, 348.
Mayerowa-Berger Janina zob. Berger-Mayerowa J.
Mazanek-Friedbergowa Maria 241, 242.
Mecherzyński Karol 153.
Historia języka łacińskiego 152, 348.
Historia wymowy 152, 153, 348.
Melkowski Stefan 312.
Mentelin Johann drukarz 25.
Merczyng Henryk 348.
Metodyka bibliograficzna 286, 348.
Meusel Johann Georg 116.
Męczkowski Wacław 208.
Mianowska-Klimowicz Zofia 348.
Michalak Halina 311.
Michalski Jan 348.
Michalski Jerzy 97, 104, 348.
Michalski Stanisław 207.
Michałowski Kornel
Bibliografia polskiego piśmiennictwa muzycznego 285.
Mickiewicz Adam 235, 280, 311.
Miechowita Maciej 31.
Mienicki Ryszard 300.
Mieszko II król polski 10.
Mikołaj z Mielca 36.
Mikołaj z Szadka 34.
Mikucka Aniela 176.
Mikulski Józef
Katalog 201.
Mikulski Tadeusz 83, 88, 89, 91, 102, 106, 109, 228, 277, 280, 315, 324, 329, 348, 349.
Minasowicz Józef Epifani 78.
Minkowiecki Edward 166, 324, 356.
Spis kryptonimów 237.
Misiowa Alina
Bibliografia Rzeszowszczyzny 291.
Missale Cracov. 21.
Miśkowiak Jan 349.
Mitzler de Kolof Wawrzyniec 72—74, 141, 344, 353.
Acta Litteraria 74.
Mleczko Zofia
Katalog wydawnictw 289.
Młynarski Zygmunt 349.
Mniszech Jerzy 67.
Mocarski Zygmunt 55, 121, 214, 217, 248, 321, 322, 349.
Książka w Toruniu 26, 58, 59, 226, 322, 349.
Modlitewnik Władysława Warneńczyka w zbiorach B-teki Bodlejańskiej 349.
Modrzewski-Frycz Andrzej 28, 40, 46, 50, 278.
Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum 222.
Morawska Zofia
Katalog 206.
Mortkowicz Jakub 245.
Mortkowicz Janina 208.
Mortkowicz-Olczakowa Hanna 245.
Mostowski Tadeusz 140.
Moszyński Antoni 113.
Mościcki Henryk 185, 218.
Mościcki Henryk Józef
Bibliografia o KPP 283.
Materiały do bibliografii PPS 283.
Mrugaczewski Michał 90.
Muczkowski Józef 79, 125, 129, 130, 146, 151, 155, 156, 194, 211, 222, 324.
Biblioteka historyków 79.
Mułkowski Erazm 181.
Murzynowski Stanisław 38.
Musica medii aevi 10.

- Muskowski Jan 174, 210, 214, 216—220, 228, 229, 232, 243—246, 248, 255, 319—321, 349, 355.
 Bibliografia polska 220, 228, 320, 349.
 Książka polska 297.
 Przegląd bibliografii polskiej 229, 349.
 Życie książki 207, 244, 266, 322, 349.
- Muszyńska Krystyna 83.
- Myśliński Jerzy
 Bibliografia prasy 263.
- Nadolski Bronisław 47, 349.
- Nakielski Samuel 52.
- Naldi Naldo 55.
- Nalęczowa Zofia
 Polska bibliografia prawnicza 285.
- Nałkowski Wacław 208.
- Naruszewicz Adam 91, 93.
- Nehring Władysław 153, 190.
- Neubert Felicja 278.
- Neuer Bücher-Saal 61.
- Neuman Brunon
 Służba zdrowia 290.
- Nidecki Andrzej Patrycy 46.
- Niemcewicz Julian Ursyn 104.
- Niemirowski Adam
 Bibliografia powszechna notariatu 195.
- Niesiecki Kasper
 Korona Polska 65, 299.
- Nowa Książka 239, 243.
- Nowaczyk Erwin
 Pieśni solowe S. Moniuszki 285.
- Nowak Tadeusz
 Cztery wieki książki technicznej 291.
- Nowak-Dłużewski Juliusz
 Bibliografia staropolskiej poezji 278.
- Nowakowa Jadwiga
 Bibliografia prac nauk. 297.
- Nowe Książki 305, 311.
- Nowodworski Witold 121, 324, 325.
 „Bibliograficznych książek dwoje” 115, 118, 120, 121, 190, 264, 324, 349.
- Nowolecki Aleksander 202.
 Przewodnik 203, 204.
- Nowoszycki Samuel 134, 191.
- Nowości w Druku — Arkusz Zamówień 305.
- Nowowiejski Antoni Julian 267.
- Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku 303, 304.
- Ochorowicz Julian 206.
- Oczkowski Stanisław
 Katalog ekslibrisu 315.
- Odyniec Antoni Edward 201.
- Ogrodziński Wincenty 65, 349.
 Dzieje piśmiennictwa śląskiego 302.
- Oko Jan 92, 127, 349.
- Okolski Szymon
 Orbis Polonus 52, 299.
- Okręt Władysław 299.
- Olczakowa-Mortkowicz Hanna zob.
 Mortkowicz-Olczakowa H.
- Olenin Aleksej 138.
- Olof Efraim 135.
 Polnische Liedergeschichte 59.
- Olszewicz Bolesław
 Polska kartografia wojskowa 300.
- Olszewicz Wacław 241, 349.
 Biblioteka króla Stanisława 89, 91, 349.
- Olszewska Helena 296, 326, 349.
- Onacewicz Ignacy 134, 135.
- Opaliński Krzysztof 67.
- Opatek Kazimierz 347.
- Opatek Mieczysław 349.
- Opeć Baltazar 24, 190.
- Opiał Zdzisław 290.
- Oplawska Leokadia
 Książki dla bibliotek 313.
- Oporinus Johann 28.
- Oracki Tadeusz
 Słownik biograf. 301.
- Orgelbrand Maurycy 202, 203.
- Ormicki Wiktor 242.
- Oryginalne prace fizyków polskich 290.
- Orzechowski Stanisław 46.
- Osiński Alojzy 99, 113, 192.
- Osiński Ludwik 110.
- Osмоłski Kazimierz 306.
- Ossoliński Józef Maksymilian 91, 94—95, 97, 100—102, 116, 127, 152, 324, 348, 350.
 Wiadomości historyczno-krytyczne 101, 102, 149, 299, 350.
- Otlet Paul 322.
- Ożarzewski Czesław 350.
- Pabisz Halina 284.

- Pabisz Jerzy 284.
Pachoński Jan 94—95, 350.
Paloc-Schnayderowa Bogumiła 160, 350, 352.
Pamiętnik Literacki 242.
Pamiętnik I Zjazdu Bibliotekarzy Polskich we Lwowie 26.V.—29.V.1928 321, 350.
Panzer Georg Wolfgang 120.
Annales 117, 142, 187.
Paprocki Bartosz 47, 299.
Paprocki Teodor 183, 203, 209.
Pater Paweł 60, 346.
Pauli Żegota 163, 192, 193, 229, 347.
Pawlikowski Witold 303.
Peignot Gabriel Etienne 119.
Dictionnaire 114.
Pelcowa Janina 292, 319, 330, 340.
Pelczarowa Maria
Katalog 269, 343.
Pełka-Poliński Michał 134, 190, 351.
Pepelau Jan 22.
Peretiatkowicz Antoni
Współczesna kultura 300.
Pertek Jerzy 291.
Pfeiffer August Friedrich
Über Bücherhandschriften 264.
Pianko Gabriela 350.
Piasecka Janina
Bibliografia geografii 288.
Piasecki Paweł 86.
Piekarski Kazimierz 23, 36, 119, 120, 173, 215, 216, 221, 223—228, 238, 248, 268, 269, 270, 326, 328, 329, 344, 348, 350.
Bibliografia dzieł J. Kochanowskiego 225, 350.
Książka w Polsce 28, 31, 43, 329, 350.
Pierwsza drukarnia F. Unglera 172, 176, 225, 350.
Polonia typographica 227.
Pieniążek Jerzy 317.
Pieńkowska Krystyna 193, 350.
Pierwszy Polski Spis Gazet i Czasopism 240.
Pietraszek Teofil 240.
Spis gazet i czasop. Rzptej Pol. 240.
Pigoń Edward
Bibliografia wojsk. 325.
Pigoń Stanisław 148, 151, 239, 280, 350.
Pilat Roman 154, 166, 185, 186.
Pilichowski Czesław 350.
Nieznane polonica 262.
Piller Józef Jan 203.
Pinocci 35.
Piotr z Poznania (Poznańczyk) 26.
Piotrowski Stanisław 121.
Pirożyński Marian 247.
Pisanski Georg Christoph 63.
Pisarska Maria
Bibliografia polskiego piśmiennictwa leśnego 289, 350.
Pischoh Friedrich August 146.
Pismo święte 41.
Piusińska Wanda 261, 350.
Planowanie gospodarki narodowej w Polsce Ludowej 287.
Platea Plataenus Franciscus de
Opus Restitutionum 22, 188, 344.
Plezia Marian 351.
Plinius Caius 19.
Płoski Stanisław 283.
Pluszczewski Stefan 312.
Pociecha Władysław 265, 350.
Podczaszyński Bolesław 190.
Podgóreczny Józef
Niepospolici ludzie 302.
Podlacha Władysław 266, 349, 351.
Podlaszewska Krystyna
Notitia B-cae Thorunensis 59, 350.
Podwiński Stanisław
Bibliografia literatury o samorządzie 232.
Polackówna Maria 351.
Polakowska Anna
Czasopisma 286.
Poliński-Pełka Michał zob. Pełka-Poliński M.
Polish Scientific Periodicals. Current Contents with Author Directory 318.
Polkowski Ignacy 188.
Dwieście najstarszych inkunabułów 188.
Katalog rękop. 11, 265, 350.
Pollak Roman 277, 280.
Polonica Zagraniczne 257, 260.

- Polska Bibliografia Analityczna 293, 318.
 Polska Bibliografia Literacka 293, 294.
 Polska bibliografia osobowa 281.
 Polska Bibliografia Regionalna 241.
 Polski Słownik Biograficzny 216, 300, 322, 324.
 Poniatowski Stanisław August król 89, 91, 93.
 Pontyfikał Ciołka 19.
 Popliński Antoni 145.
 Popliński Jan 145.
 Poradnik Bibliotekarza 313.
 Poradnik dla Czytających Książki 209.
 Poradnik dla samouków 207.
 Poradnik pracownika informacji nauko-
 wo-technicznej i ekonom. CIINTE 351.
 Pospieszalski Karol
 Materiały 284.
 Potkański Florenty 70.
 Potocki Ignacy 88, 89, 104, 352.
 Potocki Stanisław 110.
 Potocki Wacław 69.
 Poznajemy plastykę 312.
 Poznański Marcei 351.
 Praetorius Efraim 58.
 Preisner Walerian 250, 281.
 Stosunki literackie polsko-włoskie 281.
 Preussische Zehenden 63.
 Proctor Robert 189.
 Prószyński Konrad [Promyk] 202, 206.
 Prus Bolesław 206, 311.
 Pruszcz Piotr Hiacynt [Szczepanowski
 Stefan] 52, 71.
 Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny
 183.
 Przegląd Bibliograficzny 185, 243.
 Przegląd Bibliograficzny Gebethnera
 i Wolffa 218.
 Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa
 Ekonomicznego 294.
 Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa
 Polskiego 182.
 Przegląd Bibliograficzny Zawartości Cza-
 sopism Rolniczych i Biologicznych 294.
 Przegląd Biblioteczny 241, 245, 274, 292,
 293, 321.
 Przegląd Dokumentacyjny Geologii 293.
 Przegląd Klasyczny 242.
 Przegląd Księgarski i Wydawniczy 307.
 Przegląd Literacki 184.
 Przegląd Literatury Historyczno-Wojsko-
 wej 240.
 Przegląd Piśmiennictwa Lekarskiego
 Polskiego 185, 294.
 Przegląd Piśmiennictwa o Książce 292.
 Przegląd Piśmiennictwa Zagadnień In-
 formacji 293, 318.
 Przegląd Techniczny 241.
 Przegląd Wydawnictw Technicznych
 i Gospodarczych 306.
 Przelaskowski Ryszard
 Bibliografia historii polskiej 234.
 Przewodnik Antykwarski 185.
 Przewodnik Bibliograficzny 182—184,
 198, 218, 239, 244, 257.
 Przewodnik Bibliograficzny. Dodatek do
 „Książki” 218.
 Przewodnik Bibliograficzny. Urzędowy
 Wykaz Druków 256—260, 305, 306.
 Przewodnik Księgarski 243—244
 Przewodnik Literacki i Naukowy 246,
 310, 311.
 Przeździecki Aleksander 150, 194.
 Przyborowski Józef 153, 188.
 Przybylski Jacek 90, 100.
 Przygodzka Jadwiga 316.
 Przyłęcki Stanisław 192, 324, 356.
 Przyłubski Feliks 350.
 Przywecka-Samecka Maria
 Bibliografia pol. czasop. 276.
 Psalterz Floriański 16, 351.
 Pszczołkowska Maria 307.
 Ptaszycki Stanisław
 Encyklopedia 217.
 Ptaśnik Jan 26, 35, 222, 223, 226, 228, 351.
 Puchalska Mirosława 282.
 Pułaski Franciszek 265.
 Puszkina Aleksander 235.
 Putanowicz Alojzy 90.
 Quarterly Review of Scientific Publi-
 cations 318.
 Raczyńska Irena
 Bibliografia filozofii polskiej 286.

- Raczyński Edward 128, 145, 232.
Radkowska Alina 282.
Radlińska Helena 207, 208, 212, 216, 232, 246, 351.
Rady dla kobiet 312.
Radziwiłł Bogusław 66.
Radziwiłł Mikołaj 39.
Radziwiłłowa Franciszka Urszula 86.
Rafalski Walenty 157, 180.
Katalog ogólny 181, 201.
Rajman Jan
Bibliografia meteorol. 289.
Ramlau-Klekowska Krystyna
Bibliografia zalecająca 206—208, 312, 351.
Rastawiecki Edward 299.
Rederowa Danuta 351.
Referatiwnyj Żurnal 293.
Regenvolscius Adrianus zob. Węgierski Andrzej
Reiter Jan
Bibliografia pol. czasop. 276.
Rej Mikołaj 38, 40, 171.
Rejman-Dziadkiewiczowa Halina 84.
Reszka Stanisław 46.
Reychman Kazimierz
Exlibrisy gdańskie 62, 351.
Rękawek [Rękawkowa]-Tuszyńska Halina zob. Tuszyńska-Rękawek H.
Rhetius (Rhete) Dawid Friedrich 57.
Richter Jan Bronisław 321, 350.
Ringeltaube Sylvius Wilhelm 59.
Rocznik Biblioteki Narodowej 263.
Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie 315.
Rocznik dla Archeologów 183.
Rocznik Literacki 239, 240, 293.
Rocznik Literacki Warszawski 182.
Rocznik świętokrzyski dawny 13.
Rogalski Leon 79, 127—129, 134, 352.
Rogowski Bronisław 208.
Rogozińska Wanda 296, 326, 349.
Rojzjusz Piotr 86.
Rosołowski Stefan
Bibliografia piśmiennictwa wojskowego 352.
Rostkowska Irena
Andrzej Frycz-Modrzewski 278
Roszkowska-Sykałowa Wanda
Józef Ignacy Kraszewski 277.
Adam Mickiewicz 280.
Rościszewski Junosza Adam 191
Rozanow Zofia 19, 351.
Rozenal Leopold 352.
Rozet R. J. 123.
Rozmowy króla Salomona 24.
Różycki Krzysztof 188.
Ruch Literacki 242.
Ruch Literatury Polskiej 181.
Rudniański Stefan 247.
Rudnicka Jadwiga 352.
Bibliografia powieści 278.
Rudzińska Regina
Bibliografia pracy społ. 232, 246.
Rukóżyto Wanda 103, 352.
Rulikowski Mieczysław 185, 200, 217, 218, 326, 352.
Literatura 199.
Rycheza żona Mieszka II 10
Rychterówna Maria 208.
Rygiel Stefan 89, 239, 248, 321, 352.
Rymar Stanisław 212, 352.
Ryszard de Bury
Philobiblion 33
Ryszkiewicz Andrzej
Bibliografia polskiej historii sztuki 286.
Sacramentarium 10.
Šafařík Paweł Józef 142.
Salmonowicz Stanisław 352.
Salthen Daniel 66.
Samecka-Przywecka zob. Przywecka-Samecka M.
Sampolska Wanda 294.
Bibliografia pol. piśmien. roln. 352.
Sandius Christoph Sanden Cingellus Hermannus
Bibliotheca Antitrinitariorum 53, 77.
Sapieha Franciszek
Sapieżyna Teofila 67.
Sawicka Stanisława 249, 266.

- Sawicki Jakub
Bibliografia histor.-prawna 285.
- Sawoniak Henryk 273, 331, 333, 340, 352.
Bibliografia bibliografii 273, 274.
Bibliografia hist. pol. myśli ekon. 287.
Metodyka 331, 348.
- Sawrymowicz Eugeniusz 301.
- Schedel Hartman 21.
- Schlieff Walenty 62.
- Schnayderowa Bogumiła zob. Paloc-
-Schnayderowa B.
- Schmidt J. B. 62.
- Schneider Georg 352.
- Schober Ulryk 55, 354.
- Schöffler Peter 21.
- Schott Andreas 135, 235.
- Schultz Jerzy Piotr 64, 71.
- Schütz Christian Gottfried 138.
Allgem. Repertorium 137—139.
- Sedlaczek Franciszek 246.
- Seklucjan Jan 38.
- Sembrzycki Jan Karol 197.
- Semkowicz Aleksander 315.
Bibliografia utworów A. Mickiewicza
280.
Wydania dzieł A. Mickiewicza 234.
- Semkowicz Władysław 9, 10, 12, 14, 15,
19, 352.
- Sennewald Gustaw 202.
- Seruga Józef 226, 228.
- Serwański Edward
Materiały 284.
- Seyfahrt Gustaw 203.
- Siarczyński Franciszek 142, 152.
- Siebeneicherowie Marcin i Mateusz 27.
- Siekierycz Klara 313.
- Sielużycka Jadwiga
Bibliografia geografii 288.
- Sienkiewicz Henryk 280.
- Sienkiewicz Karol 92, 130, 142, 191, 343,
345, 352.
Katalog duplikatów 93.
- Sierotwiński Stanisław 129, 170, 328, 329,
352.
- Silnicki Gabriel 67.
- Simon Konstantin Romanowicz 319, 352.
- Sinko Grzegorz 80, 353.
- Skarga Piotr 46.
- Skarżyńska Janina
Bibliografia oświaty pozaszkolnej 232,
246.
- Skimborowicz Hipolit 143, 144.
- Skoczek Józef 26, 27, 353.
- Skrzywan Stanisław
Bibliografia rachunkowości 287.
- Skwarnicki Marek 219, 243, 325, 353.
- Ślōdkowska Elżbieta 209, 210, 253, 275,
325, 353.
- Słomczyński Jacek 312.
- Słowacki Juliusz 234, 311.
- Słownik biograficzny pracowników
ksiązki polskiej 303, 324, 353.
- Słownik filozofów 302.
- Słownik folkloru polskiego 304.
- Słownik muzyków polskich 301.
- Słownik polskich lekarzy weterynaryj-
nych bibliograficzny 303.
- Słownik współczesnych pisarzy polskich
239, 277, 301, 302.
- Smoleński Władysław 353.
- Smólski Gustaw 186.
- Sobeski Michał 300.
- Sobieszcański Franciszek Maksymilian
143.
- Sobolewski Ludwik 92, 113, 127—130,
137, 192.
- Socyn Faustyn 40.
- Sokołowska Maria
Bibliografia kartografii 288.
- Solikowski Jan Dymitr 46.
- Sołtyś Stanisław 96.
- Sołtykowicz Józef 110, 195.
- Sommerfeld Jan Aesticampianus 33.
- Sopikow Wasilij Stiepanowicz 97, 98, 138.
Opyt rossijskoj b-fiji 98, 99, 141.
- Sowiński Wojciech 299.
- Sójka Antoni 308, 309.
- Spasowski Władysław 247.
- Speculum hum. 19.
- Speiser Anzelm 95, 107, 205.
- Spis książek... do bibliotek szkolnych 247.
- Stachowska Krystyna 351.
- Staniszewski Zdzisław 74, 75, 353.

- Stankiewicz Maurycy Michał 193, 194, 324.
Bibliografia litewska 193.
- Starnawski Jerzy 46, 47, 324, 353.
Warsztat bibliograficzny 21, 33, 238, 353.
- Starowolski Szymon 72, 74, 76, 85, 110,
De claris oratoribus 51.
Scriptorum Polon. 23, 47—49, 298.
- Staszelis-Małachowska Maria zob. Ma-
lachowska-Staszelis M.
- Staszic Stanisław 96, 104, 234.
- Statuta synodalia 22.
- Statystyka Druków Nieperiodycznych
220.
- Statystyka Druków Wydanych w RP 220.
- Stekert Aleksander 299.
- Stekert August 299.
- Sternacki Sebastian 40.
- Sterzyński Tadeusz 263, 321, 353.
- Stokowa Maria 282.
- Stolarzewicz Ludwik 235.
- Storch 97, 98, 99.
- Stöckel Wolfgang 21.
- Stradecki Janusz 239, 280, 282.
Julian Tuwim 280, 312.
- Straszewska Maria 143, 144, 353.
- Straube Kasper 21, 228.
- Straus Stefan
Bibliografia tytułów 275, 286.
Bibliografia źródeł 286.
- Stroband Henryk 54.
- Strzelecki Adolf
Materiały do bibliografii 198.
- Strzemiński Michał
Bibliografia gleboznawstwa 289.
- Stupkiewicz Stanisław 279.
Józef Ignacy Kraszewski 276.
Adam Mickiewicz 280.
- Styczyński Jan Gwalbert 113.
- Suchodolska Ewa
- Suchodolski Bogdan 104, 139, 353.
- Suchodolski Witold 282.
- Sukertowa-Biedrawina Emilia
Bibliografia Mazur 291.
- Suligowski Adolf
Bibliografia prawnicza 199, 285, 332.
- Sydow Bronisław Edward 250.
Bibliografia Fryderyka Chopina 285.
- Sykałowa-Roszkowska Wanda zob. Rosz-
kowska-Sykałowa W.
- Symonowicz Michał 107.
- Syntagma 33.
- Szafer Władysław 289.
- Szajnocha Karol 185.
- Szarffenberg (Scharffenberg) Maciej 25—
27.
- Szczepaniec Józef 75, 353.
- Szczepanowski Stefan zob. Pruszcz P.H.
- Szczeptańska-Gołąbek Iwona 312.
- Szczygielski Stanisław 52.
- Szelińska Wacława 18, 353.
- Szemplińska-Filipkowska Jadwiga zob.
Filipkowska-Szemplińska J.
- Szlachtowski Jan Kanty 163, 164, 165.
- Szlichtyng Jonasz 43.
- Szmydt Zofia 239, 293.
- Szolginiowa Wanda 292.
- Szujski Józef 163, 164.
- Szulc Marian
Materiały do bibliografii fotografii 286.
- Szulc-Golska Bożenna
Bibliografia przekładów 235.
- Szwejczerowa Janina 276.
- Szwejkowska Helena 19—21, 23, 37, 353.
- Szweykowski Zygmunt 166, 239, 280, 353.
- Szymańska Helena
Bibliografia hist. pol. myśli ekonom.
287.
- Szymańska Maria 284.
- Szymański Bohdan 290.
- Szymiczek Franciszek 330.
- Szymkiewicz Dezydery 232.
- Szyszkowski Marcin 42.
- Szyszkowski Władysław 286.
- Śledzińska Danuta 290.
- Śliwińska Irmina
Józef Ignacy Kraszewski 277.
Adam Mickiewicz 280.
- Śliwiński Artur 354.
- Śniadecki Jan 90, 108, 109, 113.
- Świdorski Bolesław 354.
- Świdwińska Zofia 282.

- Świdziński Konstanty 112, 130, 248.
 Świerk Alfred 18.
 Świerkowski Ksawery 303, 321, 323, 354.
 Karol Estreicher 234, 235, 321.
 Świętochowski Aleksander 206.
 Świętopełk Piotr z Zambrzeza 17.
- Tabeau Ludwika 270.
 Talago-Janiszewska zob. Janiszewska-
 -Talago E.
 Tarnowski Jan 112.
 Taszycki Witold 266, 351.
 Bibliografia onomastyki 287.
 Tazbir Janusz 40, 344, 354.
 Tazbir Stanisław 357.
 Techniczka Maciej 284.
 Technika dla wszystkich 312.
 Technika i wynalazki 312.
 Telechun Stanisław 294, 354.
 Tarajewicz Maria 311.
 Terlecki Tymon 301.
 Thomas Gerard 58.
 Tiraboschi Girolamo 101, 106.
 Tolstoj Lew 281, 282.
 Tomicki Piotr 31, 34.
 Toporowski Marian 250.
 Puszkina 235, 281.
 Treichel Irena 78, 120, 121, 324, 326, 354.
 Słownik biograficzny 303.
 Trębicki Władysław 134, 180.
 Triller Eugenia 271, 354.
 Bibliografia konstytucji 261, 271.
 Trotz [Troc] Abraham Michał 68, 76, 82.
 Trybulski Zbigniew
 Bibliografia prawa 285.
 Trypućko Józef 262.
 Trzaska Ewert i Michalski 239, 243.
 Tschepius Samuel Ernest 63.
 Turasiewicz Adam 287.
 Turek Wiktor 297.
 Turkowski Tadeusz 126, 137, 200.
 Materiały 99, 128—130, 135, 140, 141,
 200, 322, 354.
 Turowska-Barowa Irena zob. Barowa-
 -Turowska I.
 Turowski Stanisław 78, 80—82, 248, 354.
 Turrecremata Johannes de 344.
 Explanatio 22, 187, 188, 344.
 Turzon Jan 22.
 Tuszyńska-Rękawek [Rękawkowa] Hali-
 na 354.
 Bibliografia geografii 288.
 Tylkowski Wojciech 65.
 Tymieniecki Kazimierz 285.
 Tync Stanisław 40, 54—56, 354.
 Tyrowicz Marian 315, 354.
 Towarzystwo Demokratyczne Polskie
 301.
 Tyszkowski Kazimierz 214, 242, 248, 321.
 Tyszyński Aleksander 144.
 Tytułowy plan wydawniczy na rok 1952
 307.
 Tyzenhaus Antoni 140.
- Ujejski Tomasz 67.
 Ulanowski Bolesław 33, 188.
 Ulewicz Tadeusz 24, 25, 340, 354, 355.
 Ungler Florian 23, 25, 26, 226.
 Ułaszyn Henryk 355.
 Uniejewska Hanna 287, 317, 355.
 Bibliografia hist. pol. myśli ekonom.
 287.
 Urbanowski Wojciech 291.
 Urbańska-Madurowicz Helena zob. Ma-
 durowicz-Urbańska H.
 Uryga Zenon 284.
 Urzędowy Wykaz Czasopism Wydawa-
 nych w Rzeczyposp. Polskiej Nowo
 powstałych i Zawieszonych 220.
 Urzędowy Wykaz Druków 219, 240, 241,
 250, 257, 258.
 Urzędowy Wykaz Druków Wydanych
 w Rzeczyposp. Polskiej 220, 295.
- Vadianus de Watt Joachimus 45.
 Vengerscius Andreas zob. Węgierski An-
 drzej.
 Vetulani Adam 10—12, 14, 267, 268, 355.
 B-phie des études scient. 297.
 Vogt Johannes 115.
 Voisé Waldemar 355.
 Vorstius Joris 6.
 Vrtel-Wierczyński Stefan zob. Wierczyń-
 ski-Vrtel S.
- W XX rocznicę powstania PPR 312.
 Wachler Ludwig 106, 110.

- Wadowski Jerzy 185, 291.
Walenty z Pilzna 20.
Walewski Cyprian 192, 193.
Wańkowicz Melchior 218.
Warschauer Bibliothek 73.
Warszewicki Krzysztof 46, 150.
Wasilewski Leon 233.
Wawrykiewicz Edward 194.
Weintraub Wiktor 175, 355.
Wende Edward 185, 202.
Węcowski Jan 10.
Węgierski Andrzej (Wengierski, Vengierscius Andreas) 52.
Wiadomości Bibliogr. Warsz. 183.
Wiadomości Geograficzne 242.
Wiadomości Literackie 218.
Wiącek Helena 317.
Wieczorek Tadeusz
Bibliografia oświaty rol. 289.
Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej. 300, 303.
Wielopolski Aleksander 159.
Wiercińska Janina
Bibliografia polskiej historii sztuki 286.
Wierczyński-Vrtel Stefan 210, 211, 213, 214, 216, 218, 229, 241, 249, 250, 251, 255, 293, 319—321, 326, 327, 354, 355.
Teoria bibliografii 19, 21, 45, 124, 125, 327—329, 355.
Wierzbiana Maciej 40.
Wierzbowski Teodor 46, 172, 175, 183, 355.
Bibliografia Polonica 168, 170, 188, 189, 223.
Wietor Hieronim 24, 25, 27, 190.
Więckowska Helena 251, 355.
Wilanowski Cezary 283.
Wilczyńska Mira
Przegląd pol. spisów bibliogr. 230, 356.
Wild Karol 180, 201, 203, 204.
Wilder Hieronim 244.
Wilgat Janina 279.
Wincenty Kadłubek zob. Kadłubek Wincenty
Winid Bogodar
Bibliografia geografii 288.
Winkiel (Winklowa) Barbara 280, 282.
Wisłocki Władysław 193, 202, 265.
Incunabula 189, 224, 270.
Przewodnik Bibliograficzny 182, 183.
Wisłocki Władysław Tadeusz 185, 214—216, 218, 219, 222, 234, 238, 239, 248, 249, 321, 324, 355, 356.
Bibliografia bibliofilstwa 185
Przewodnik Bibliograficzny 217, 218, 219.
Wiszniewski Michał 86, 96, 147—150, 152, 153, 155, 156.
Historia literatury polskiej 86, 96, 112, 130, 145, 147—151, 170, 194, 356.
Wiszowaty Andrzej 53.
Wiszowaty Benedykt 53.
Wiśniowiecki Janusz 67.
Witte Henning 57.
Witzleben Fryderyk Zygmunt 67.
Władysławiusz Adam 43.
Wojciechowska Maria 226, 356.
Wojciechowski Kazimierz 286.
Wojciechowski Stanisław 315.
Wojciechowski Tadeusz 10, 356.
Wojskowe Wiadomości Bibliograficzne 240.
Wojt Jakub 149.
Wojtasiewicz Stefania 282.
Wojtkowski Andrzej 196, 356.
Bibliografia hist. m. Poznania 232.
Bibliografia hist. Wielkopolski 232, 248.
Wolanin Alfons S. 297.
Wolff Gustaw 180, 183.
Woliński Janusz 356.
Wolski Dunin Piotr 31, 36.
Wolszczanowa Hanna 192, 356.
Woykowski Antoni 145.
Wójcicki Kazimierz Władysław 142, 144, 157, 158, 181, 299.
Wójcicki Tadeusz 356.
Wójcicki Zygmunt 208.
Wójcicki Kazimierz 234.
Wroczyński Ryszard 206, 356.
Wróblewski Adam 310, 356.
Wrzeciono Maria 281.
Wrzosek Adam 195, 356.
Bibliografia antropologii 289
Wurzbach Constantin 157.
Wycech Czesław 283.
Wyczawski Hieronim Eugeniusz 356

- Wyka Kazimierz 156, 356.
 Wykaz Druków nieperiodycznych Polskich lub Polski dotyczących wydanych za granicą 295.
 Wykaz Druków Polskich lub Polski dotyczących wydanych za granicą 220, 236.
 Wykaz Literatury Bieżącej o Śląsku 241.
 Wykaz oryginalnych prac lekarskich 199.
 Wykaz prac z działu nauk matematyczno-przyrodniczych 249.
 Wykaz Tematyczny Ważniejszych Zestawień Bibliograficznych 314.
 Wywialkowski Żegota J. 181.
- Z** dziejów książki i bibliotek w Warszawie 357.
 Z zagadnień teorii i praktyki bibliotekarskiej 357.
 Zabielska Janina 297.
 Zadzik Jakub 67.
 Zainer Günther 23, 160, 187, 188.
 Zajewska Anna 356.
 Zakrzewska Lucyna 237, 356.
 Zakrzewski Bogdan 145, 146, 282, 356.
 Zakrzewski Jan 92.
 Zaleska Zofia 235.
 Zalewski Józef
 Bibliografia polskiej liter. radz. 296.
 Załuski Andrzej Stanisław Kostka 66—70, 83—86.
 Załuski Józef Andrzej 66—88, 94, 104, 107, 110, 115, 116, 149, 154, 222, 229, 248, 264, 321, 348, 353, 354.
 Biblioteka historyków 79, 129, 356.
 Bibliotheca poetarum 75, 77, 236.
 Bibliotheca polona magna un. 82.
 Bibliotheca polonica uniw. 100.
 Programma litterarium 68, 71, 73, 356.
 Załuski Marcin 84.
 Zamkow Nikołaj K. 357.
 Zamojski Jan 47.
 Zamojski kodeks 15.
 Zapf Georg Wilhelm 187.
- Zapiór Tadeusz 339.
 Zapowiedzi Wydawnicze 305.
 Zarewski Ignacy 357.
 Zathej Jerzy 11, 13, 17, 347, 356.
 Katalog rękopisów 265, 266, 267, 355.
 Zathej Kazimierz 369, 272.
 Zawadzki Adam 127—129, 134, 136, 139, 204, 356, 357.
 Zawadzki Józef 99, 107, 108, 126, 127, 140, 141, 199, 200.
 Zawadzki Konrad 263, 357.
 Zbiegniewska Izabela 237.
 Zdobnow Nikołaj Wasilewicz 97, 98, 142, 357.
 Ze Skarbca Kultury 315, 320.
 Zeiner Günther zob. Zainer G.
 Zemanek-Targoszowa Jadwiga
 Bibliografia ochrony przyrody 289
 Zernecke Jan Jakub 58.
 Zetzke Jakub 57.
 Zieleniewski Leon 297.
 Zieliński Stanisław
 Bibliografia czasopism 235.
 Zmarz Wojciech 250.
 Zuckerkandel Wilhelm 203.
 Zwolski Bogumił 300.
 Zygmunt August król 29, 36, 38, 66.
 Zygmunt Stary król 29, 66, 96.
- Ż**dzitowiecka-Jasieńska Halina 121.
 Zbiory rękopiśmienne 10—14, 16, 343.
- Ż**abko-Potopowicz Antoni 290.
 Żebrawski Teofil 191, 194, 340.
 Bibliografia piśmiennictwa polskiego 194.
 Żeleński-Boy Tadeusz 247.
 Żivny Władysław Jan 322, 357.
 Żukowska Wanda 317.
 Żupański Jan Konstanty 201.
 Żurowska Wanda 241.
 Żywot św. Anny 24.

INDEKS PRZEDMIOTOWY

- Anonim 137, 152, 162, 236.
Anonim drukarski 37, 40, 75.
Akademia Krakowska [U.J.] 16, 28, 32, 48, 65, 89, 129, 152, 155.
Akademia Wileńska 65.
- Bibliofilstwo** 7, 27—30, 33, 35, 36, 57, 58, 61, 63, 66, 67, 82, 89, 91, 93, 94, 112, 114, 120, 128, 143, 164, 165, 179, 183, 185, 187, 191, 194, 199, 322; zob. też Zjazdy bibliofilów.
- Bibliografia** — początki 16, 44—46; istota, pojęcie i zadania 83, 114; terminologia 45, 114; kierunki i zakres 83, 114, 124, 125, 177; b-fia jako nauka 114, 119, 319, 327, 329; b-fia a bibliologia 114, 123, 322, 327; termin bibliografia 52, 114; bibliotheca = bibliografia 44—46, 53, 54, 61, 63, 75, 76, 106; historia litteraria = bibliografia 106, 108; b-fia a dokumentacja 255; b-fia a informacja naukowa i dokumentacja 329, 331; b-fia a krytyka 62.
- Bibliografia [typy]** — adnotowana 109, 149, 151, 168, 169, 176, 246; analityczna 185, 292, 294, 313, 318; bibliografii 107, 110, 228, 229, 273—275, 326; dokumentacyjna 313; kartotekowa 199; kompletna 134, 168, 183, 279, 280; krytyczna 98, 149, 176, 188, 230; nowości wydaw. 72, 73, 181; ogólna 274; podmiotowa 75, 77, 230; prospektywna 256, 305; przedmiotowa 75, 77, 162; przekładów literatury pol. 279; selekcyjna 80, 207, 246, 310, 313; specjalna adnot. 62, 146; systematyczna 125, 134, 197—199, 229.
- Bibliografia [zasięg]** — francuska 81, 114; niemiecka 106, 114; poloników zagr. 296—298; powszechna 44; rosyjska 97—99; słowiańska 142, 192.
- Bibliografia bibliofilska** 73, 84, 123, 198.
- Bibliografia księgarska** 25, 26, 102, 156, 184, 204, 219, 243, 244, 256, 304—309; zob. też Katalogi księgarskie.
- Bibliografia literacka** 46, 211, 214, 230, 235, 242, 250, 276, 279, 282, 293, 311.
- Bibliografia narodowa [w rozwoju historycznym]** — prace Załuskiego 80—82; poczynania Czackiego 96—97; inicjatywa Niemcewicza 104; dzieło Bentkowskiego 105, 108—113; inspiracja Lelewela 126; zamierzenie Zawadzkiego 128—130; plan Muczkowskiego 130; dzieło Jochera 133—139; dzieło K. Estreichera 158, 159, 161—171; dzieło St. Estreichera 173—176; dzieło Przyłęckiego 192; prace Walewskiego i Paulego 193; publikacje K. Estreichera 261, 262.
- Bibliografia narodowa = urzędowa rejestracja bież. produkcji wydawniczej** 211, 214, 215, 217—220, 256—259, 295, 305

- Bibliografia oświatowa 207, 246; zob. też B-fia zalecająca.
- Bibliografia retrosp. XX w. 216, 220, 248, 261.
- Bibliografia zalecająca 98, 207, 216, 246, 247, 253, 271, 309—313; zob. też Katalogi lektury, Katalogi wzorcowe, Poradniki bibliograficzne.
- Bibliografia a historia literatury 77, 83, 102, 104, 106, 108, 109, 124, 128, 139, 146—148, 153.
- Bibliografie bieżące 72, 73, 75, 141, 181, 182, 185, 202, 210, 333; bibliografii 241, 292; czasopism 240; ogólne 217—219, 250—253, 256—261, 305, 313; specjalne 214, 242, 253, 254, 259, 272, 292; regionalne 241, 295.
- Bibliografie dziedzin i zagadnień 259, 274; krajoznawcze 274, 292; lokalne 274, 291, 292; osobowe 234, 274, 279, 280, 310; zespołów osob. 235; regionalne 136, 229, 240, 241, 274, 291.
- Bibliografie specjalne 195, 198, 199, 211, 216, 229, 230, 275, 333; zob. też B-fie dziedzin i zagadnień.
- Bibliografie specjalne retrosp. 231.
- Bibliografie tematyczne i zagadnieniowe 306, 311, 314.
- Bibliologia 123, 213, 252, 320, 327; badania bibliologiczne 213; bibliologia a bibliografia 327; nauka o książce 18, 114, 172, 215, 228.
- Biblioteka Akademii Krak. 32, 33, 36, 90, 115.
- Biblioteka Czackiego 32, 79, 92, 93.
- Biblioteka Czarotoryskich w Krakowie 19, 32.
- Biblioteka Czarotoryskich w Puławach 92, 93, 107.
- Biblioteka Elektoralna w Królewcu 66.
- Biblioteka gimnazjalna w Toruniu 55, 58, 59.
- Biblioteka im. Ossolińskich 158.
- Biblioteka Jagiellońska 11, 14, 16, 17, 19, 20, 23, 36, 79, 113, 121, 122, 129, 155, 160, 167, 169, 193.
- Biblioteka Jana III Sobieskiego 66, 68.
- Biblioteka kapitulna krak. 10, 11, 13, 16.
- Biblioteka katedralna w Gnieźnie 9.
- Biblioteka katedralna w Poznaniu 12.
- Biblioteka Kolegium Pijarów w W-wie 90, 91, 107.
- Biblioteka Kościoła P. Marii w Krakowie 13.
- Biblioteka Kórnicka 95, 194.
- Biblioteka Lenina 310.
- Biblioteka Liceum w Krzemieńcu 93, 94.
- Biblioteka Muzeum Narodowego w Pradze 192.
- Biblioteka Narodowa 10, 13, 15, 16, 77—79, 82, 215, 217, 219, 220, 224, 248—251, 256, 257, 268, 296, 311.
- Biblioteka Ordynacji Zamojskich 67, 136.
- Biblioteka Ossolińskiego w Wiedniu 97, 107, 121, 122.
- Biblioteka Polska w Paryżu 93.
- Biblioteka Publiczna przy Sądzie Apel. 107.
- Biblioteka Publiczna w Petersburgu 81, 132, 137.
- Biblioteka Publiczna w Poznaniu 128, 145.
- Biblioteka Sałtykowa-Szczedrina w Leningradzie 310.
- Biblioteka Sem. Duch. w Pelplinie 20.
- Biblioteka Szkoły Głównej w W-wie 125, 159, 160.
- Biblioteka Tow. Uniw. Lud. im. A. Mickiewicza 207, 208.
- Biblioteka Tow. Warsz. Przyj. Nauk 92.
- Biblioteka Uniw. Lwowskiego 192.
- Biblioteka Uniwers. w Warszawie 46, 92, 113, 117, 118, 120, 133.
- Biblioteka Uniwers. w Wilnie 92, 113, 123, 126, 129, 133, 139.
- Biblioteka Uniw. we Wrocławiu 15, 22.
- Biblioteka Załuskich 66—70, 74, 75, 78, 81—85, 87, 88, 90, 96, 99, 116, 248.
- Biblioteka Zygmunta Augusta 29, 30.
- Biblioteka Zygmunta I Starego 29.
- Biblioteki — klasztorne 13, 14, 18, 83, 93, 100, 117, 187; kościelne 10—14, 93, 100; książąt i królów 14—16, 29, 30, 66, 68, 69, 89, 91, 93; narodowe 94, 95; pała-

- cowe 66, 67, 89; prywatne 14, 17, 18, 31, 57, 58, 62, 66, 67, 83.
- Biblioteki publiczne 180, 206, 212, 245, 246; dekret o bibliotekach 252; ustawa o bibliotekach 212, 213, 245; walka o ustawę bibl. 212, 213; katalogi wzorcowe dla bibliotek 207, 208.
- Bibliotekoznawstwo 55, 59, 213, 324; katedry 323; kształcenie bibliotekarzy 246.
- Bibliotheca Patria 94, 95.
- Bieżąca informacja bibliograf. 141, 143, 144, 145.
- Biografistyka 50, 144.
- Bio-bibliografia 23, 45, 47, 50, 52, 53, 57, 58, 66, 80, 85—88, 110, 142, 146, 156, 230.
- Centralna Biblioteka Rolnicza 289, 294.
- Centralna Biblioteka Wojskowa 240.
- Centralny Instytut Dokumentacji Naukowo-Technicznej 255, 293.
- Centralny Instytut Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonom. 255, 293, 294, 317, 318; zob. też Służba dokument.-informacyjna.
- Cenzura 37, 41, 43, 44, 137, 143, 232.
- Chronologizacja druków 225—228.
- Cimelia — katalogi 82, 84.
- Czasopisma — bibliograficzne 72—74, 136, 141, 142, 146, 180—182, 185, 204, 210, 211, 217, 229, 239, 240, 243, 254, 256; informacyjne 140, 141, 184, 239, 243, 307; naukowe 63, 64, 72, 73; recenzyjne 141, 200, 209, 239, 306, 311; ogłoszeniowe 74.
- Czasopisma — bibliografia czasopism 184, 185, 229, 233, 235, 258, 262, 263, 275, 279; bibliografia zawartości 181, 184—186, 211, 220, 239, 241, 253, 259, 263, 264, 274, 282, 318; działy bibliograficzne 145, 146.
- Czcionka w pierwszych drukach 25.
- Dokumentacja i informacja naukowa 254, 255, 322, 329, 331; formy działalności 316, 317; karty dokumentacyjne 255, 317; ośrodki dokumentacyjne 317; przeglądy dokumentacyjne 317; służba dokumentacyjno-inform. 255, 317, 318.
- Drukarnie — Gutenberga 20, 21; innowierców 38—40, 54, 56; ksiąg cerkiewno-słow. 22, 160.
- Drukarstwo — wynalazek druku 19, 20; początki drukarstwa 19—23, 160; pierwszy drukarz w Polsce 22, 115, 160, 188, 228; pierwsza drukowana książka polska 190; pierwszy polski tekst w druku 22.
- Druki — anonimowe 54, 75, 133, 152, 162; cerkiewno-słow. 22, 23; datowanie druków 19; niedatowane 75, 152; ulotne 38, 43, 58, 83; węgierskie 25; z fikcyjnym adresem 75.
- Drzeworyt w książce 21, 22, 37.
- Dykcjonarz bibliograficzny 130.
- Działy bibliograficzne w b-tekach 69, 210, 314.
- Egzemplarz obowiązkowy 57, 183, 217, 219, 257.
- Gdańskie elzewiry 60.
- Główna Biblioteka Lekarska 291, 294.
- Główny Instytut Dokumentacji Naukowo-Technicznej 255.
- Herbarze 52, 65, 299.
- Historia bibliografii pol. 97, 107, 149, 161, 229, 248, 268, 319—325, 327; historiografia b-fii 319, 322.
- Historiografia literacka 144.
- Identyfikacja druków 100, 189, 190, 226.
- Indeksy książek zakazanych 41, 42, 316, 323.
- Informacja bibliograficzna 209, 252, 256.
- Informacja naukowa 183, 255, 314, 318.
- Informatory biblioteczne 316, 317: katalogi wystaw 315; wykazy nowych nabytków 315.
- Inkunabuły 20, 21, 37, 59, 108, 117, 118, 152, 187, 188, 224; bibliografia inkunabułów 216, 221, 328; centralny katalog 220, 224, 261, 268; inwentaryzacja 224; inkunabulistyka 118, 189, 216, 223—225, 228, 268, 270, 328; katalogi

- inkunabułów 59, 117, 120, 188, 189, 216, 268—270; Komisja dla Centr. Katalogu Inkunabułów w Polsce 269.
- Instytut Badań Literackich 254, 268, 272, 276, 279, 280, 293, 295, 303.
- Instytut Bibliograficzny BN 219, 250—254, 256, 257, 260, 280, 296, 314, 323, 331, 332, 333.
- Instytut Bibliograficzny Bibl. Publ. m. st. W-wy 209, 210, 220.
- Instytut Książki i Czytelnictwa 312.
- Inwentarze bibliotek średniowiecznych 16—18, 26, 27; inwentarze b-tek renesans. 31—36, 55; zob. też Katalogi biblioteczne.
- Izba Edukacyjna 115.
- Jarmarki frankfurckie 26.
- Jarmarki lipskie 26.
- Jednostka — bibliograficzna 119, 184, 189, 197; piśmiennicza 119, 328; typograficzna 119, 189, 328.
- Karty katalogowe drukowane, adnotowane 313.
- Katalogi biblioteczne — b-k średniow. 13, 16; b-k renesans. 36, 55, 66; b-k epoki ośw. 67, 69; b-k nowoczesnych 207, 208, 290; zob. też Katalogi dubletów.
- Katalogi centralne 189, 316; czasopism 263, 276; inkunabułów 220, 224, 261, 268; literatury bibliologicznej 253; starych druków 220, 224, 261, 268; bibliotek polskich 211; powieści 278.
- Katalogi dubletów 70, 93, 95.
- Katalogi księgarskie — antykwaryczne 193, 204, 205, 244; księgarskie 25, 26, 36, 46, 57, 75, 157, 165, 184, 201—204, 244, 245, 274, 312; licytacyjne 57, 58, 35, 107, 126; retrospektywne 201, 307; sortymentowe 201, 203; specjalne 202, 307.
- Katalogi księgarskie czasopism 308.
- Katalogi lektury 207.
- Katalogi wydawnicze 25, 57, 74, 75, 126, 200, 201, 274, 307, 312; zob. też Plany wydawnicze.
- Katalogi wzorcowe 312, 313.
- Klocek 34, 36, 43.
- Kolofon 19, 20.
- Komisja dla Centr. Katalogu Inkunabułów 269.
- Komisja Edukacji Narodowej 88, 89.
- Komitet Nauki i Techniki 254, 318.
- Konferencja krynicka bibliotekarzy 314.
- Kontrola b-k i księgarń 37, 42.
- Koordynacja prac bibliograficznych 253, 254, 332.
- Kronika bibliograficzna 180.
- Kryptobibliografia 273, 279.
- Kryptonimy i pseudonimy 137, 162, 203, 236, 302; zob. też Słowniki pseud. i krypt. 236—239.
- Książka — blokowa 19; drukowana 19—21; z drzeworytów 19; karta tytułowa 20, 21; zob. też Drukarstwo.
- Książka in plano 31, 34.
- Książka rękopiśmienna 9—18, 34, 264, 265; bibliografia książek rękop. 11, 12, 71; badania nad kodeksami 265, 266; inwentarze książek rękop. 13, 16—18, 34; katalogi książek rękop. 85, 264, 265, 267; opis kodeksów 267; oprawa kodeksów 15, 16, 266; zdobnictwo kodeksów 10, 19, 32, 266, 271.
- Książki rzadkie — bibliografia 59, 69, 82, 84, 90, 114; zob. też Cimelia, Unikat.
- Księgarska służba bibliograficzna 308.
- Księgarstwo 25, 34, 35, 37, 41, 42, 57, 70, 74, 116, 126, 140, 158, 179, 180, 199, 200—202, 229, 243, 304; rynek księgarski 74, 75, 187, 243, 309; zob. też Katalogi księgarskie.
- Księgoznawstwo 107, 216, 223, 228, 328; badania księgoznawcze 6, 31, 120, 190, 222, 223, 225, 226, 271; metoda typograficzna 100, 117—119, 122, 225—227, 271; metoda archiwalno-hist. 113, 122, 226, 271.
- Ksylograf 19; zob. też Książka.
- Liceum Krzemienieckie 67, 93, 143, 147.
- Liceum Warszawskie 97, 105; b-ka Liceum 105.

- Licytacja bibliotek 57, 58, 68; licytacja książek 116.
Lud. Inst. Ośw. i Kult. TUL i R. 310.
- Metoda bibliografii 109, 113, 136, 148, 161, 172, 178, 179, 188, 216, 225, 262.
Metoda filologiczna 153, 171.
Metoda krytyki bibliograficznej 99, 225.
Metodyka bibliograficzna 209, 229, 308, 309, 319, 330—332; zob. też Normy bibliograficzne, Opis bibliograficzny.
Międzynarodowy Instytut Bibliograficzny 209, 211.
Monografia bibliograficzna 99, 190, 221, 225, 232, 277, 278.
Monografia bio-bibliograficzna 280.
Monografia literacka 102, 149.
- Naczelna Dyrekcja Bibliotek 252.
Narady bibliografów 332.
Normy bibliograficzne 253, 330, 331, 333.
Notka bibliograficzna 73, 225, 268, 269.
- Oddział Dawnej Książki przy B.N. 252, 253.
Omówienie bibliograficzne 206.
Opis bibliograficzny 76, 87, 101, 109, 113, 133, 134, 139, 152, 163, 165, 169, 171—174, 178, 189, 194, 195, 240, 331, 333.
Opis bibliograficzny w inwentarzach b-k renesansowych 29, 32, 34, 36, 37.
Ossolineum 126, 154, 160.
Ośrodek Bibliografii i Dokumentacji Naukowej PAN 254.
Ośrodek Dokumentacji i Informacji Naukowej PAN 293, 318.
- Palenie książek 42, 43, 65.
Państwowy Instytut Książki 252, 253.
Pęcia 12.
Pierwsza książka polska 22—24, 323.
Plany wydawnicze 307.
Polityka biblioteczna 89, 90, 213, 252.
Polonica zagraniczne 260, 274, 295, 296.
Polskie Towarzystwo Wydawców Książek 256, 307.
Poradnia Biblioteczna Zw. Bibliotekarzy Pol. 246.
- Poradniki bibliograficzne 311, 312.
Pracownia Bibliografii Staropolskiej 277.
Problem podręcznika historii literatury pol. 89, 91, 102—106, 108, 128, 146—151.
Programy w dziedzinie bibliografii 71, 73, 209, 211, 214, 222, 252, 253.
Przeglądy bibliograficzne 273.
Publikacje bibliograficzne — ewidencja 214, 254; koordynacja 214, 253, 254, 332; planowanie 252.
Publikacje rozprowadzane poza handlem księgarskim 258.
- Recepcja literatur obcych 235, 281.
Rejestracja druków polskich — problem 102, 210; próby organizacji 97, 104; usiłowania rejestracji 129, 157, 158, 165, 166, 181—183, 185, 192, 193.
Rekonstrukcja księgozbiorów zabytkowych 31, 32.
Repertorium bibliograficzne 46.
Reprografia 253.
Rewindykacja zbiorów wywiezionych 252.
Rękopisoznawstwo 118, 215, 264, 357.
Roczniki średniowieczne 13.
Ruch wydawniczy 179, 180, 200, 206, 209, 217, 243, 304, 309; zob. też Rynek wydawniczy.
Rynek księgarski 74, 75, 187, 243, 309.
Rynek wydawniczy 243, 304, 305, 309.
- Skrytoria 12, 13, 18.
Słowniki bio-bibliograficzne 51, 100, 101, 102, 113, 153, 277, 298—304.
Słowniki biograficzne 46, 47, 85, 86, 97, 195.
Słowniki pseudonimów i kryptonimów 236—239.
Służba dokumentacyjno-informacyjna 255, 317, 318.
Służba informacyjno-bibliograficzna 255, 313—317, 322, 332; koordynacja pracy ośrodków informacyjnych 314; narady bibliografów 332; sieć ośrodków informacyjnych 330; zob. też Zakład Informacji Naukowej B.N.
Spisy filmów, mikrofilmów, płyt i przeźroczy 273.

- Spółka Wydawnicza Księgarzy w Warszawie 202, 204.
Stacjonariusz, księgarz 12.
Statystyka wydawnictw 210, 217, 218, 240, 253.
Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich 316; zob. też Związek Bibl. Pol.
Studium Generale 16, 28.
Studium Pracy Społeczno-Oświatowej 216, 246.
Superekslibris 17, 30, 31, 66, 226.
Systemy klasyfikacji — bibliograficznej 32, 131, 132, 139, 258; bibliotecznej 132; księgarskiej 244.
Szkoła Główna w Warszawie 160.
- Teoria bibliografii — w Polsce 83, 114 — 116, 119, 120, 123, 124, 215, 216, 229, 250, 253, 319, 324—330; za granicą 114, 119; wykłady bibliografii 93, 96, 113, 115—118, 122—126, 129, 154, 155, 159, 160, 177, 229, 246, 319, 320, 326, 327; kształcenie bibliografów 252, 314, 330, 331; podręczniki bibliografii 330, 331.
- Terminologia bibliograficzna 45, 330, 333.
Towarzystwo Czytelń m. Warszawy 208.
Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych 105, 112.
Towarzystwo Naukowe Krakowskie 158, 161, 195.
- Towarzystwo Naukowe Warszawskie 220.
Towarzystwo Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza 207.
Towarzystwo Warsz. Przyjaciół Nauk 86, 99, 103, 104, 139, 140, 142, 144.
- Unikat 150, 153, 164, 175.
Uniwersytet Krakowski 15—17, 25.
Uniwersytet Warszawski 142, 151.
Uniwersytet Wileński 105, 113, 127, 129, 142, 143.
- Wolna Wszechnica Polska 216, 231, 246.
Wykazy archiwaliów, norm i patentów, rękopisów 273.
Wykazy bibliografii nie opublikowanych 275.
- Zabezpieczenie bibliotek podworskich i opuszczonych 252.
Zakład Informacji Naukowej B-teki Narodowej 314, 316.
Zjazdy bibliofilów 214, 321.
Zjazdy Bibliotekarzy Polskich 212, 214, 235, 241, 245, 263, 321, 322; zob. też Narady bibliografów 332; Zjazdy bibliofilów 214, 321.
Związek Bibliotekarzy Polskich 213, 216, 245.
Związek Księgarzy Polskich 219, 256, 305.

SUMMARY

The first edition of this book was published fifteen years ago under the title „Zarys dziejów bibliografii w Polsce” (An outline history of bibliography in Poland, Wrocław 1953) as a publication of the National Library and of the Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences in a series on „The Book in Old Polish Culture”. At that time, the book which was intended to be a handbook survey of the most important bibliographical works and problems was to a wide extent a pioneering work.

Soon after the publication of the book, the Library Commission for publications and Educational Problems of the State Secretariat of the German Democratic Republic showed interest in it and, after some completions and corrections made by the author, published it under the title „Abriss der Geschichte der Bibliographie in Polen” (Otto Harrassowitz, Leipzig 1957). It was published in the series „Bibliothekswissenschaftliche Arbeiten aus der Sowjetunion und den Ländern der Volksdemokratie in deutscher Übersetzung Reihe B”. Although the translation was not altogether perfect, the book was carefully edited and aroused significant interest, which found its expression in a number of reviews and discussions. The most competent and important one was written by the outstanding bibliologist Professor J. Vorstius (Zentralblatt für Bibliothekswesen J. 72: 1958, H. 5/6, p. 335), who also presented his opinion on the elaboration of a history of bibliography.

Since the publication of the first version of the book a real revolution in bibliography has been completed in Poland. Not only has there been a tremendous development in the field of bibliography, big bibliographical centres have been founded, numerous teams of specialized bibliographers have been trained, not only have long-term works been commenced in those fields that had been the dream of whole generations of bibliographers and scientists, but also in the field of manuscript and bibliological researches many sensational discoveries have been made. The results of the research work on the past, on the manuscript monuments of our culture enormously enriched our knowledge and explained many riddles and solved numerous problems important in the study of the humanities. For these reasons, a revised version of the book was felt to be indispensable.

The author attempted to present all important bibliographical works and plans against a historical and cultural background, especially in connection with the development of libraries, of bookselling, and of science. He pointed out the outstanding individuals as well as the significant works in the particular periods. To avoid the overcrowding of the book with too numerous details, he made selections from the abundance of the more recent and modern bibliographies, because new bibliographies of bibliographies are easily accessible.

More than in any other country, the history of bibliography in Poland is closely interrelated with the story of the nation and the development of science and the spiritual culture. Therefore particular attention is devoted both to the merits of the Załuskis, especially of Józef Andrzej Załuski, and to the works of J. Lelewel, Karol Estreicher, Stanisław Estreicher, Ludwik Bernacki, and Kazimierz Piekarski, because these constituted the milestones in the development of Polish bibliography.

The most outstanding achievement in the field of Polish bibliography is Estreichers' „Bibliografia polska” (Polish Bibliography), which is justly regarded as the national bibliography since it records all writing printed in Poland from the invention of printing till the end of the 19th century. No other nation has a work equalling Estreichers' Polish Bibliography. However, even this work cannot be properly valued or critically made use of without considering its story for nearly a century that has elapsed since it started to be printed. Only against a historical background can we understand the construction of the book, its mistakes and inaccuracies, as well as realize that these are characteristic results of the first phase of the work carried out by the Estreichers rather than a fault of this great work itself.

Estreicher had its predecessors, and he had his critics. His work grew up on a soil cultivated and fertilized by the toil of generations of collectors and searchers of ancient Polish books, patrons and lovers of books from Załuski onwards, librarians and bibliographers, it absorbed plenty of materials collected by non-expert and unexperienced predecessors. It became the synthesis of a whole century of work in the field of bibliography (1814—1918), a lasting monument of devoted effort for the benefit of science and of the nation. Within the history of bibliography till the end of the 19th century, the Polish Bibliography outgrows all other works and, consequently, occupies a corresponding place in this history.

The fundamental conception of the book is identical with that of the previous edition. However, to accentuate better the accomplishments of Polish bibliography in each historical period, the author divided all the material into 5 parts. The first part deals with the story of bibliography from its very origin till the end of the 18th century, that is during the period of old Poland till its fall. Part two characterizes various bibliographical undertakings from the end of the 18th till their decline towards the middle of the 19th centuries. The third part discusses the bibliographical works of the second half of the 19th and the first years of the 20th centuries, till the creation of the new independent Republic of Poland. As compared to the first edition, part four has been extended and differentiated covering the 20-year period between the world wars and the period of Nazi occupation. The last, fifth part of the book presents the development and the achievements of bibliography in postwar socialist Poland.

The book describes the principal stages of development of bibliography in Poland. It points out the function of the more important bibliographical works in the development of Polish culture and science and indicates the connections of Polish bibliography with those of other countries. The book discusses or quotes about 800 bibliographical works enumerated in a chronological order, which in a sense constitutes a selective bibliography of bibliographies.

RESUMÉ

Die erste Ausgabe des Buches ist vor fünfzehn Jahren unter dem Titel „Zarys dziejów bibliografii w Polsce” (Grundriss der Geschichte der Bibliographie in Polen, Wrocław 1953) als Publikation der Nationalbibliothek und des Institut für Literarische Forschungen der Polnischen Akademie der Wissenschaften in der Verlagsreihe „Książka w Dawnej Kulturze Polskiej” (Das Buch in der früheren polnischen Kultur) erschienen. Zu dieser Zeit wurde das Buch in Form eines Handbuches als Übersicht der wichtigsten Arbeiten und bibliographischer Probleme geplant und war im grossen Masse ein Pionierunternehmen.

Kurz nach Erscheinen hat sich an dem Buch die Bibliothekskommission für Publikationen und Ausbildungsfragen beim Staatssekretariat für Hochschulwesen (DDR) interessiert, und nach Ergänzungen und Korrekturen, die der Verfasser eingetragen hat, es unter dem Titel „Abriss der Geschichte der Bibliographie in Polen” (Otto Harrassowitz, Leipzig 1957) in der Verlagsreihe: Bibliothekswissenschaftliche Arbeiten aus der Sowietunion und den Ländern der Volksdemokratie, in deutscher Übersetzung, Reihe B herausgebracht. Sorgfältig herausgegeben, obwohl nicht fehlerlos übersetzt, hat das Buch einen breiten Anklang gehabt, der in einer Reihe Besprechungen und Rezensionen seinen Ausdruck fand. Die wichtigste und wissenschaftlich begründete Rezension war die des eminenten Bibliologen, Prof. J. Vorstius (Zentralblatt für Bibliothekswesen J. 72: 1958, H. 5/6 S. 335), in welcher er auch seine Anschauungen auf die Bearbeitung der Geschichte der Bibliographie angeben hat.

Seit der Herausgabe des Buches in seiner ersten Fassung hat die Volksrepublik Polen im Bereich der Bibliographie eine wahre Revolution durchgelebt. Unglaublich hat sich die Tätigkeit auf dem Felde der Bibliographie entwickelt. Grosse bibliographische Werkstätte sind entstanden, eine zahlreiche Reihe von spezialisierten Bibliographen wurde gebildet. Langjährige Arbeiten wurden auf diesem Gebiete vorgenommen, von denen ganze Generationen von Bibliographen und Wissenschaftlern nie geträumt haben, gleichfalls hat man erstaunende Entdeckungen auf dem Gebiet der Manuskript — und Buchkundeforschung gemacht. Die Forschungen nach der Vergangenheit der handschriftlichen Kulturdenkmäler haben unseres Wissen unglaublich bereichert, viele Rätsel gelöst und viele Probleme der humanistischen Wissenschaft aufgeklärt. In diesen Umständen musste man abermals an die Bearbeitung der Geschichte der Bibliographie antreten.

Der Verfasser strebte danach alle wichtigsten Arbeiten und bibliographische Vorhaben auf dem geschichtlich-kulturellen Hintergrund zu schildern, jedoch mit besonderer Berücksichtigung der Entwicklung der Bibliotheken, des Buchhandels und der Wissenschaft. Er strebte danach, die Aufmerksamkeit auf individuelle

Persönlichkeiten und hervorragende Werke, die im gegebenen Zeitabschnitt von Bedeutung waren, zu lenken. Um eine Überladung des Buches mit überschüssigen Einzelheiten vermeiden, hat der Verfasser eine Selektion in dem reichen Stoff der neuzeitlichen und gegenwärtigen Bibliographie durchgeführt, umsomehr da neuzeitliche Bibliographien leicht erreichbar sind.

Die Geschichte der Bibliographie ist in Polen im grossen Masse und viel enger als in anderen Ländern mit der Geschichte des Volkes und der Entwicklung der geistigen Kultur und Wissenschaft verbunden. Deswegen hat man das Werk des Załuski's, insbesondere das von Józef Andrzej Załuski sowie die Werke Joachim Lelewel, Karol und Stanisław Estreicher, Ludwik Bernacki und Kazimierz Piekarski breiter besprochen, weil sie als Meilenzeiger in der Entwicklung polnischer Bibliographie betrachtet sein können.

Die prachtvollste Erzielung im Bereich der polnischen Bibliographie ist die monumentale Bibliographie von Estreicher. Sie wird mit Recht als nationale Bibliographie angesehen, da sie den ganzen Erwerb unseres im Druck hinterlassenen Schrifttums — von der Einführung der Druckkunst in Polen bis Ende des XIX Jh — angibt. Kein anderes Volk kann sich mit einem Werk wie „Bibliografia Polska“ von Estreicher rühmen. Jedoch kann sogar ein solches Werk nicht gehörig geschätzt und kritisch ausgenutzt werden, wenn man die Zustände in welchen es entstand nicht kennt oder das Schicksal dem er fast hundert Jahre unterlag (solange wurde es gedruckt) in Berücksichtigung nimmt. Erst auf einem historischen Hintergrund kann man die Struktur der „Bibliografia Polska“ mit ihren Fehlern und Ungenauigkeiten verstehen und wahrnehmen, dass sie im Grunde genommen nicht Fehler sondern die ersten Etappen des grossen Werkes von Estreicher sind.

Estreicher hat seine Vorgänger und seine Kritiker gehabt. Viele Generationen von Sammlern und Forscher des früheren polnischen Buches, von Mäzenen und Liebhaber des Buches aus der Zeit von Załuski, von Bibliothekären und Bibliophilen haben mühsam den Boden zu Estreichers Werk bebaut und befruchtet. Diese Bibliographie hat ein reiches Material aufgenommen, welches seine unerfahrenen und unvorbereiteten Vorgänger mit unbeholfenen Händen gesammelt haben. Estreichers Werk wurde zu einer Synthese der ganzen hundertjährigen Arbeit auf dem Gebiet der Bibliographie, zu einem ständigen Denkmal des opfervollen Kraftaufwandes zum Wohl der Wissenschaft und des Volkes. Im Hinblick auf die Geschichte der Bibliographie bis Ende des XIX Jahrhunderts überragt die „Bibliografia Polska“ alle Werke und deswegen nimmt sie die ihr zustehende Stellung in der Geschichte der Bibliographie ein.

Die grundsätzliche Auffassung des Buches blieb dieselbe wie die der vorherigen Ausgabe. Jedoch um den Erwerb der polnischen Bibliographie in den einzelnen Zeitabschnitten besser hervorzuheben, hat der Verfasser die Einteilung des ganzen Materials auf 5 Teile eingeführt. Der erste Teil gibt den Beginn der Bibliographie von ihren Erstlingsversuchen bis Ende des XVIII Jahrhunderts an, der zweite Teil umfasst die Charakteristik verschiedener bibliographischer Leistungen vom Ende des XVIII Jh. bis zu ihrem Zusammenbruch Mitte des XIX Jh., der dritte Teil bespricht bibliographische Arbeiten aus der zweiten Hälfte des XIX. und dem Beginn des XX Jh. bis zur Entstehung der II Republik Polens. Der vierte Teil wurde im Vergleich mit der ersten Ausgabe ausgebaut und zergliedert und umfasst die zwanzigjährige Zwischenkriegsperiode sowie die Okku-

pationsjahre. Der fünfte Teil dagegen schildert die Entwicklung und den Erwerb der Bibliographie in der Volksrepublik Polen.

Das Buch charakterisiert die wichtigsten Entwicklungsetappen der Bibliographie in Polen, weist auf die Rolle der hervorragenden bibliographischen Werke in der Bildung der Kultur und Wissenschaft Polens sowie auf das Verbindnis polnischer Bibliographie mit der Bibliographie anderer Länder.

Ungefähr 800 bibliographischer Arbeiten, die chronologisch im Verzeichnis angegeben sind, wurden besprochen oder im Texte des Buches zitiert. Das Verzeichnis ist also, gewissermassen, eine selektive Bibliographie der Bibliographie.

РЕЗЮМЕ

Первое издание настоящей книги появилось 15 лет тому назад под заглавием „Очерк истории библиографии в Польше“ (Вроцлав, 1953) в серии „Книга в старой польской культуре“, издаваемой Национальной библиотекой и Институтом литературных исследований Польской Академии наук. В то время книга, задуманная как пособие по основным библиографическим проблемам и как обзор важнейших работ по этой теме, была в значительной степени новаторской.

Книга вскоре привлекла внимание одного из немецких издателей — Отто Харрасовицта, — который издал её по заказу Библиотечной комиссии по публикациям и вопросам изданий при Государственном секретариате по делам высшей школы. Тщательно подготовленное немецкое издание книги под заглавием: *Abriss der Geschichte der Bibliographie in Polen*. VEB. Otto Harrassowitz. Leipzig 1957, пополненное и исправленное автором, вызвало живой интерес и стало предметом ряда статей и рецензий. Самая важная и компетентная из них принадлежит известному библиологу проф. И. Форстиусу (*Zentralblatt für Bibliothekswesen* J. 72 : 1958, N. 5/6 S. 335. Berlin), который одновременно изложил в ней свои взгляды на проблему разработки истории библиографии.

С момента выхода из печати первого издания книги, а точнее говоря: в течение свыше 15 лет с начала работы над этой темой, в ПНР произошла настоящая революция в области библиографии. Не только широко развернулась библиографическая деятельность, возникли большие библиографические лаборатории, образовались многочисленные коллективы квалифицированных библиографов-специалистов, не только начались долгосрочные перспективные работы, о которых мечтали целые поколения библиографов и ученых, но были также сделаны многие важные открытия в области исследования источников и книговедения. Результаты исследований рукописных памятников национальной культуры необыкновенно обогатили наши знания и выяснили много важнейших проблем, имеющих огромное значение для дальнейшего развития гуманитарных наук. В связи с этим необходимо было по-новому начать разработку проблем истории польской библиографии.

Автор поставил перед собой задачу показать все важнейшие работы и библиографические начинания на широком историко-культурном фоне, в особенности, на фоне истории развития библиотек, книготорговли и библиографических наук. Автор старался также представить известнейших деятелей и главные труды, характерные для данного исторического периода. В связи с этим был необходим тщательный отбор библиографического материала, особенно современного, чтобы избежать чрезмерного нагромождения

излишних подробностей, которые можно легко найти в новейших библиографиях библиографий.

История библиографии в Польше теснейшим образом связана с историей польского народа и с историей развития национальной культуры и науки. Автор широко представил начинания Залуских, в особенности Ю. А. Залуского, деятельность и труды И. Лелевеля, К. и С. Эстрейхеров, Л. Бэрнадского и К. Пекарского, выдающихся представителей польской культуры и известных библиографов.

Знаменитым достижением в области библиографии является „Польская библиография” Эстрейхеров, которая совершенно правильно признается библиографией национальной, т. к. полностью регистрирует достижения польской печатной словесности с момента введения печати до конца XIX столетия. Ни в одной стране нет библиографии, которую можно было бы сравнить с библиографией Эстрейхеров. Однако даже этот знаменитый труд можно правильно оценить и критически воспользоваться им лишь тогда, когда познакоимся ближе с эпохой его возникновения. Рассмотрев труд Эстрейхера на историческом фоне, легко понять его ошибки, связанные с начальным периодом развития библиографии в Польше.

У Эстрейхера были, конечно, свои предшественники и свои критики. Его труд вырос на почве многолетних исканий целых поколений коллекционеров и любителей старой книги, библиотекарей и библиографов, включая материал, который неоднократно собирали неопытные и плохо подготовленные к этой работе люди. Библиография Эстрейхера стала синтезом целого столетия работы в области библиографии (1814—1918), являясь прочным памятником самоотверженному труду для пользы науки и народа. На фоне истории библиографии до конца XIX века „Польская библиография” занимает выдающееся место, и потому в настоящей книге ей посвящено столько внимания.

Основная концепция данной книги такова же, какой была в „Очерке...”. Однако, чтобы более выразительно представить достижения польской библиографии в определенные исторические периоды, весь материал разделен автором на 5 частей. Первая из них охватывает историю библиографии от её начала до конца XVIII столетия; вторая — характеризует разные библиографические начинания первой половины XIX века; третья — представляет библиографические работы второй половины XIX и начала XX веков до момента возникновения II Речи Посполитой. Четвертая часть, переработанная и пополненная новым материалом, охватывает период „двадцатилетия” (1918—1939) и оккупации; пятая — представляет краткую историю развития и достижений библиографии в ПНР.

Настоящая книга характеризует основные этапы развития библиографии в Польше, подчеркивая прежде всего значение выдающихся библиографических трудов в развитии польской науки и культуры, и рассматривает связи польской библиографии с библиографией других стран.

В книге рассмотрено или упомянуто в тексте около 800 библиографических работ, указанных в хронологическом списке в конце книги, который является до некоторой степени выборочной библиографией библиографии.

Перевод с польского
Э. Корпала-Киршак

SPIS TREŚCI

Przedmowa	5
Część I. POCZĄTKI BIBLIOGRAFII POLSKIEJ OD JEJ PIERWOCIN DO JÓZEFA ANDRZEJA ZAŁUSKIEGO	9
1. Książka rękopiśmienna i biblioteki w Polsce średniowiecznej	9
2. Początki drukarstwa w Polsce XV i XVI wieku	18
3. Książka i biblioteki w dobie polskiego renesansu	27
4. Początki bio-bibliografii i bibliografii w Polsce	37
5. Bibliofile i bibliografowie pomorscy i pruscy	54
6. Wielcy bibliografowie polscy. Józef Andrzej Załuski i Jan Daniel Janocki	64
Część II. POSTĘPY BIBLIOGRAFII OD KOŃCA XVIII DO POŁOWY XIX WIEKU	88
7. Bibliofilstwo na usługach bibliografii	88
8. Dzieło bibliograficzne Feliksa Bentkowskiego	103
9. Joachim Lelewel i inni teoretycy bibliografii w Polsce	114
10. Bibliografia Adama Jochera	126
11. Czasopisma naukowe, recenzyjne i bibliograficzne w pierwszej połowie XIX wieku	139
12. Między bibliografią a historią literatury	146
Część III. ROZWÓJ BIBLIOGRAFII OD POŁOWY XIX WIEKU DO 1918 R.	155
13. Karol Estreicher i jego dzieło bibliograficzne	155
14. Bibliografia narodowa Karola i Stanisława Estreicherów	168
15. Czasopisma bibliograficzne, bibliografie czasopism i zawartości czasopism	179
16. Postępy inkunabulistyki i rezultaty poszukiwań pierwszej książki polskiej	187
17. Ważniejsze bibliografie specjalne. Ludwik Finkel	191
18. Bibliografia księgarska w XIX wieku	199
19. Początki bibliografii oświatowej i zespołowych prac bibliograficznych	205

Część IV. ROZWÓJ BIBLIOGRAFII W ODRODZONEJ POLSCE	212
20. Główne kierunki rozwojowe bibliografii w latach 1918—1939	212
21. Organizacja bibliografii narodowej	217
22. Prace L. Bernackiego i K. Piekarskiego w dziedzinie inkunabulistyki i bibliografii starych druków	221
23. Ważniejsze retrospektywne bibliografie specjalne	228
24. Słowniki pseudonimów i kryptonimów. Adam Bar	236
25. Czasopisma bibliograficzne i bieżące bibliografie specjalne	239
26. Bibliografia księgarska w latach 1918—1939	243
27. Bibliografia oświatowa i zalecająca	245
28. Straty bibliotek i bibliografii w okresie okupacji od 1939 do 1945 r.	247
Część V. ROZKWIT BIBLIOGRAFII W POLSCE LUDOWEJ	251
29. Odbudowa bibliotek i ośrodków bibliografii	251
30. Prace w dziedzinie bibliografii narodowej	256
31. Rozwój badań nad książką rękopiśmienną	264
32. Bibliografia inkunabułów i starych druków	268
33. Ważniejsze retrospektywne bibliografie specjalne	272
34. Bieżące bibliografie specjalne	292
35. Bibliografie poloników zagranicznych	295
✓ 36. Ważniejsze słowniki biograficzne i bio-bibliograficzne	298
37. Bibliografia księgarska	304
38. Bibliografia zalecająca	309
39. Służba informacyjno-bibliograficzna i dokumentacyjna	313
40. Historiografia, teoria i metodyka bibliografii	318
Literatura przedmiotu	335
Wykaz bibliografii omówionych i wzmiankowanych w układzie chronologicznym	358
Indeks osobowo-tytułowy	397
Indeks przedmiotowy	421
Streszczenia w języku angielskim, niemieckim i rosyjskim	427
Sips treści	433
Spis ilustracji	440

CONTENTS

Foreword	5
PART I. THE EARLY STAGES OF POLISH BIBLIOGRAPHY FROM ITS ORIGINS TILL JÓZEF ANDRZEJ ZAŁUSKI	9
1. The manuscript book and libraries in medieval Poland	9
2. The beginning of printing in Poland in the 15th and 16th centuries	18
3. The book and libraries during the Polish Renaissance	27
4. The origins of bio-bibliography and of bibliography in Poland	37
5. Pomeranian and Prussian bibliophiles and bibliographers	54

6. Great Polish bibliographers. Józef Andrzej Załuski and Jan Daniel Janocki	64
PART II. THE PROGRESS IN BIBLIOGRAPHY FROM THE END OF THE 18TH TILL THE HALF OF THE 19TH CENTURIES	88
7. Bibliophilism at the service of bibliography	88
8. The bibliographical work of Feliks Bentkowski	103
9. Joachim Lelewel and other theoreticians of bibliography in Poland	114
10. Adam Jocher's bibliography	126
11. Scientific, review and bibliographical journals during the first half of the 19th century	139
12. Between bibliography and history of literature	146
PART III. THE DEVELOPMENT OF BIBLIOGRAPHY DURING THE LATTER HALF OF THE 19TH CENTURY TILL 1918	155
13. Karol Estreicher and his bibliographical work	155
14. Karol and Stanisław Estreichers' National Bibliography	168
15. Bibliographical journals, bibliographies of journals and of the contents of journals	179
16. The progress in the research work on incunabula and the results of the searching for the first Polish book	187
17. The more important specialized bibliographies. Ludwik Finkel	191
18. Booksellers' bibliography in the 19th century	199
19. The beginnings of educational bibliography and of collective bibliographical works	205
PART IV. THE DEVELOPMENT OF BIBLIOGRAPHY IN 1918 TO 1945	212
20. The principal directions of development in bibliography in 1918 to 1939	212
21. The organization of a national bibliography	217
22. L. Bernacki's and K. Piekarski's works in the field of incunabula and of the bibliography of old prints	221
23. The more important retrospective specialized bibliographies	228
24. Dictionaries of pseudonyms and cryptonyms. Adam Bar	236
25. Bibliographical journals and current specialized bibliographies	239
26. Booksellers' bibliography in 1918 to 1939	243
27. Commending and educational bibliography	245
28. The losses of libraries and of bibliography during the Nazi occupation, 1939—45	247
PART V. THE FLOURISHMENT OF BIBLIOGRAPHY IN SOCIALIST POLAND	251
29. The reconstruction of libraries and of bibliographical centres	251
30. Works in the field of a national bibliography	256
31. The development of researches on the manuscript book	264
32. The bibliography of incunabula and of old prints	268
33. The more important retrospective specialized bibliographies	272

34. Current specialized bibliographies	292
35. Bibliographies of foreign Polonica	295
36. The more important biographical and bio-bibliographical dictionaries	298
37. Booksellers' bibliography	304
38. Commending bibliography	309
39. Information service in the fields of bibliography and documentation	313
40. The historiography, theory and methodology of bibliography . .	318
Literature	335
A chronological list of the bibliographies discussed and cited	358
Index of names and titles	397
Index of subjects and ideas	421
Summaries in English, German and Russian	427
Table of contents	433
List of illustrations	440

INHALTSVERZEICHNIS

Vorwort	5
TEIL I. DIE ANFÄNGE DER POLNISCHEN BIBLIOGRAPHIE VON IHREM ENTSTEHEN BIS ZU JÓZEF ANDRZEJ ZAŁUSKI	9
1. Das Manuskriptbuch und die Bibliotheken in Polen des Mittelalters	9
2. Die Anfänge des Druckwesens in Polen im XV un XVI Jahrhundert	18
3. Das Buch und die Bibliotheken im Zeitalter der polnischen Renaissance	27
4. Die Anfänge der Bio-Bibliographie und der Bibliographie in Polen	37
5. Pommerische und preussische Bibliophile und Bibliographen . .	54
6. Grosse polnische Bibliographen Józef Andrzej Załuski und Jan Daniel Janocki	64
TEIL II. FORTSCHRITTE DER BIBLIOGRAPHIE VOM ENDE DES XVIII BIS MITTE DES XIX JAHRHUNDERTS	88
7. Buchliebhaberei im Dienste der Bibliographie	88
8. Das bibliographische Werk von Feliks Bentkowski	103
9. Joachim Lelewel und andere Theoretiker der Bibliographie in Polen	114
10. Die Bibliographie von Adam Jocher	126
11. Wissenschaftliche, bibliographische und Rezensionzeitschriften in der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts	139
12. Zwischen der Bibliographie und der Geschichte der Literatur . .	146
TEIL III. DIE ENWICKLUNG DER BIBLIOGRAPHIE SEIT DER MITTE DES XIX JAHRHUNDERTS BIS ZUM JAHRE 1918	155
13. Karol Estreicher und sein bibliographisches Werk	155
14. Die Nationalbibliographie von Karol und Stanisław Estreicher . .	168
15. Bibliographische Zeitschriften, Bibliographien der Zeitschriften und Bibliographien der Zeitschriftenliteratur	179

16. Fortschritte der Inkunabelkunde und die Ergebnisse der Suche nach dem ersten polnischen Buch	187
17. Die wichtigsten Spezialbibliographien. Ludwik Finkel	191
18. Buchhändlerbibliographie in dem XIX Jahrhundert	199
19. Anfänge der Bildungsbibliographie und der bibliographischen Gruppenwerke	205
TEIL IV. DIE ENTWICKLUNG DER BIBLIOGRAPHIE VON 1918 BIS 1945	212
20. Die hauptsächlichen Richtungen der Entwicklung der Bibliographie in den Jahren 1918—1939	212
21. Organisation der Nationalbibliographie	217
22. Werke von L. Bernacki und K. Piekarski aus dem Gebiet der Inkunabelkunde und der Frühdrucke	221
23. Wichtigste, retrospektive Spezialbibliographien	228
24. Wörterbücher der Pseudonyme und der Kryptonyme. Adam Bar	236
25. Bibliographische Zeitschriften und laufende Spezialbibliographien	239
26. Bibliographie des Buchhandels in den Jahren 1918—1939	243
27. Bildende und Werbebibliographie	245
28. Verluste der Bibliotheken und der Bibliographie während der Okkupation von 1939 bis 1945	247
TEIL V. AUFBLÜHEN DER BIBLIOGRAPHIE IN DER VOLKSREPUBLIK POLEN	251
29. Aufbau der Bibliotheken und der bibliographischen Zentren	251
30. Arbeiten aus dem Gebiet der Nationalbibliographie	256
31. Entwicklung des Forschens nach dem Handschriftbuch	264
32. Bibliographie der Inkunabel und der Frühdrucke	268
33. Die wichtigsten, retrospektiven Spezialbibliographien	272
34. Laufende Spezialbibliographien	292
35. Bibliographien der ausländischen Polonica	295
36. Die wichtigsten biographischen und bio-bibliographischen Wörterbücher	298
37. Bibliographie des Buchhandels	304
38. Werbebibliographie	309
39. Bibliographische Informations — und Urkundendienste	313
40. Geschichtswesen, Theorie und Methodik der Bibliographie	318
Sachliteratur	335
Verzeichnis der besprochenen oder erörterten Bibliographien in chronologischen Einteilung	358
Namen und Titelregister	397
Sachregister	421
Inhaltsangaben in englischer, deutscher und russischer Sprache	427
Inhaltsverzeichnis	433
Bilderverzeichnis	440

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	1
Часть I. НАЧАЛО ПОЛЬСКОЙ БИБЛИОГРАФИИ. ОТ ЕЕ ЗАРОЖДЕНИЯ ДО ЮЗЕФА АНДЖЕЯ ЗАЛУСКОГО	9
1. Рукописная книга и библиотеки в средневековой Польше	9
2. Начало книгопечатания в Польше XV и XVI столетия	18
3. Книга и библиотеки в период польского Ренессанса	27
4. Начало библиографии и библиографии в Польше	37
5. Поморские и прусские библиофилы и библиографы	54
6. Крупнейшие польские библиографы Юзеф Анджей Залуский и Ян Да- нель Яноцкий	64
Часть II. ДОСТИЖЕНИЯ БИБЛИОГРАФИИ ОТ КОНЦА XVIII ДО СЕРЕ- ДИНЫ XIX ВЕКА	88
7. Библиофильство в службе библиографии	88
8. Библиографический труд Феликса Бентковского	103
9. Иоахим Лелевель и другие теоретики библиографии в Польше	114
10. Библиография Адама Йохера	126
11. Научные и критико-библиографические журналы в первой половине XIX века	139
12. Между библиографией и историей литературы	149
Часть III. РАЗВИТИЕ БИБЛИОГРАФИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX И В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (ДО 1918 ГОДА)	155
13. Кароль Эстраихер и его библиографический труд	155
14. Национальная библиография Кароля и Станислава Эстраихеров	168
15. Библиографические журналы, библиографии периодических изданий и библиографии журнальных статей	179
16. Достижения инкунабулистики и результаты поисков первой польской книги	187
17. Важнейшие отраслевые библиографии. Л. Финкель	191
18. Книготорговая библиография в XIX веке	199
19. Начало научно-популярной библиографии и коллективных библио- графических работ	205
Часть IV РАЗВИТИЕ БИБЛИОГРАФИИ В ВОЗРОЖДЕННОЙ ПОЛЬШЕ	212
20. Главные тенденции развития библиографии в 1918—1939 гг.	22
21. Организация национальной библиографии	217
22. Работы Л. Бернадского и К. Пекарского в области инкунабулистики и библиографии старопечатных изданий	221
23. Важнейшие ретроспективные отраслевые библиографии	228
24. Словари псевдонимов и криптонимов (шифров и условных названий) Адам Бар	236
25. Библиографические журналы и текущие отраслевые библиографии	239
26. Книготорговая библиография в 1918—1939 гг.	243

27. Научно-популярная и рекомендательная библиография	245
28. Убытки библиотек и библиографии в период оккупации от 1939 до 1945 г.	247
Часть V. РАСЦВЕТ БИБЛИОГРАФИИ В НАРОДНОЙ ПОЛЬШЕ	251
29. Восстановление библиотек и библиографических центров	251
30. Работы в области национальной библиографии	256
31. Развитие научных работ исследователей над рукописной книгой	246
32. Библиография инкунабулов и старопечатных изданий	268
33. Важнейшие ретроспективные отраслевые библиографии	272
34. Текущие отраслевые библиографии	292
35. Библиографии польских изданий, опубликованных за рубежом	295
36. Важнейшие библиографические и биобиблиографические словари	298
37. Книготорговая библиография	304
38. Рекомендательная библиография	309
39. Информационно-библиографическая и документальная служба	313
40. Историография, теория и методика библиографии	318
Библиографический указатель	335
Список библиографий, рассмотренных или упомянутых в тексте (в хронологическом порядке)	358
Указатель имен и заглавий	397
Предметный указатель	421
Резюме на английском, немецком и русском языках	427
Содержание	433
Список иллюстраций	440

SPIS ILUSTRACJI

1. Józef Andrzej Załuski (1702—1774). Miedzioryt J. F. Myliusy . . .	96—97
2. <i>Historia literatury polskiej</i> F. Bentkowskiego. Karta tytułowa . . .	96—97
3. Jerzy Samuel Bandtkie (1768—1835). Portret pędzla Rafała Hadziewicza	112—113
4. Joachim Lelewel (1786—1861). Litografia wg portretu pędzla Charles Picqué z r. 1861.	112—113
5. <i>Bibliograficznych ksiąg dwoje</i> L. Lelewela. Karta tytułowa I tomu . . .	128—129
6. <i>Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce</i> A. Jochera. Karta tytułowa	128—129
7. Karol Estreicher starszy (1827—1908). Fragment portretu pędzla Leona Wyczółkowskiego w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego	144—145
8. Stanisław Estreicher (1869—1939). Portret pędzla Zdzisława Pabiśsiaka w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego	144—145
9. <i>Bibliografia polska</i> K. Estreichera. Karta tytułowa cz. I	176—177
10. <i>Bibliografia polska</i> K. Estreichera. Karta tytułowa cz. II	176—177
11. <i>Przewodnik Bibliograficzny</i> . Rok 1878. Karta tytułowa	192—193
12. Gabriel Korbut (1862—1936)	192—193
13. <i>Literatura polska</i> G. Korbuta. Karta tytułowa	224—225
14. Wiktor Hahn (1871—1959)	224—225
15. Stefan Vrtel-Wierczyński (1886—1963)	224—225
16. <i>Bibliografia bibliografij polskich</i> W. Hahna. Karta tytułowa wyd. 2	240—241
17. <i>Bibliografia bibliografij polskich</i> W. Hahna. Karta tytułowa wyd. 3	240—241
18. <i>Bibliografia bibliofilstwa i bibliografji polskiej</i> W. T. Wisłockiego. Karta tytułowa	240—241
19. <i>Urzędowy Wykaz Druków</i> . Rocznik I: 1928. Karta tytułowa	240—241
20. <i>Urzędowy Wykaz Druków</i> . Rocznik XII	240—241
21. <i>Przewodnik Bibliograficzny</i>	256—257
22. <i>Bibliografia polska XIX stulecia</i> K. Estreichera. Karta kontrtytułowa	256—257
23. <i>Bibliografia polska XIX stulecia</i> K. Estreichera wyd. 2 Karta tytułowa	256—257
24. <i>Bibliografia Bibliografii i Nauki o Książce</i> . Karta tytułowa	256—257
25. <i>Bibliografia bibliografii polskich</i> H. Sawoniaka. Karta tytułowa	256—257
26. <i>Bibliografia literatury polskiej</i> . Nowy Korbut. Karta kontrtytułowa	272—273
27. <i>Bibliografia literatury polskiej</i> . Nowy Korbut. Karta tytułowa	272—273
28. Kazimierz Piekarski (1893—1944)	272—273
29. Alodia Kawecka-Gryczowa (* 1903)	272—273

Fotografie oznaczone numerami 2, 4—6, 9—28 wykonał A. Szypowski.

Fotografię nr 1 wykonał J. Rosner, fotografie nr 7 i 8 wykonało Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego.

1. Józef Andrzej Załuski (1702—1774)

HISTORIA
LITERATURY POLSKIEJ

WYSTAWIONA
W SPISIE DZIEŁ DRUKIEM OGŁOSZONYCH

PRZEZ
FELIXA BENTKOWSKIEGO

Professora Historji i Bibliotekarza w Liceum War-
szawskiem, Członka Towarzystwa Królewskiego
Przyjaciół nauk w Warszawie.

T O M I

Józef Bogusławski

Za pozwoleniem Zwierzchności.

W WARSZAWIE I WILNIE 1814.
NAKLADEN ZAWADZKIEGO I KOMP.

3. Jerzy Samuel Bandtkie (1768—1835)

4. Joachim Lelewel (1786—1861)

JOACHIMA LELEWELA
BIBLIOGRAFICZNYCH

KSIĄG DWOJE,

W KTÓRYCH

ROZEBRANE I POMNOŻONE ZOSTAŁY DWA DZIEŁA

JERZEGO SAMUELA BANDTKE

HISTORJA DRUKARŃ KRAKOWSKICH — TUDŻIEŻ

HISTORJA BIBLIOTEKI UNIW. JAGIELL. W KRAKOWIE

A PRZEJDANY

KATALOG INKUNABULOW POLSKICH.

Non haec in nostris, ut quondam, scri-
bitur hortis. *Ovid. trist. l. 10. v. 37.*

T o m I.

WILNO. WAKŁADEM I DRUKIEM JÓZEFA ZAWADKIEGO
TYPOGRAFA IMPERATORSKIEGO UNIWERSTYTETU

1 8 2 3.

O B R A Z
BIBLIOGRAFICZNO-HISTORYCZNY
LITERATURY I NAUK
W P O L S C E,
OD WPROWADZENIA DO NIEJ DRUKU
PO ROK 1830 WŁĄCZNIE,

Z PISM JANOCKIEGO, BENTKOWSKIEGO, LUDWIKA SO-
BOLEWSKIEGO, OSSOLIŃSKIEGO, JUSZYŃSKIEGO,
JANA WYBICKIEGO I JERZ. SAM. BANDTKÓW I C. D.

WYSTAWIONY

P R E Z

ADAMA JOCHERA

MAG. FILOZ., POM. BIBL. CES. AKAD. MEDYKO-CHIR. WILNIEKSI.

Non satis est Divitiarum, reschi patriosque Penates
aspicere? Hus.

TOM I.

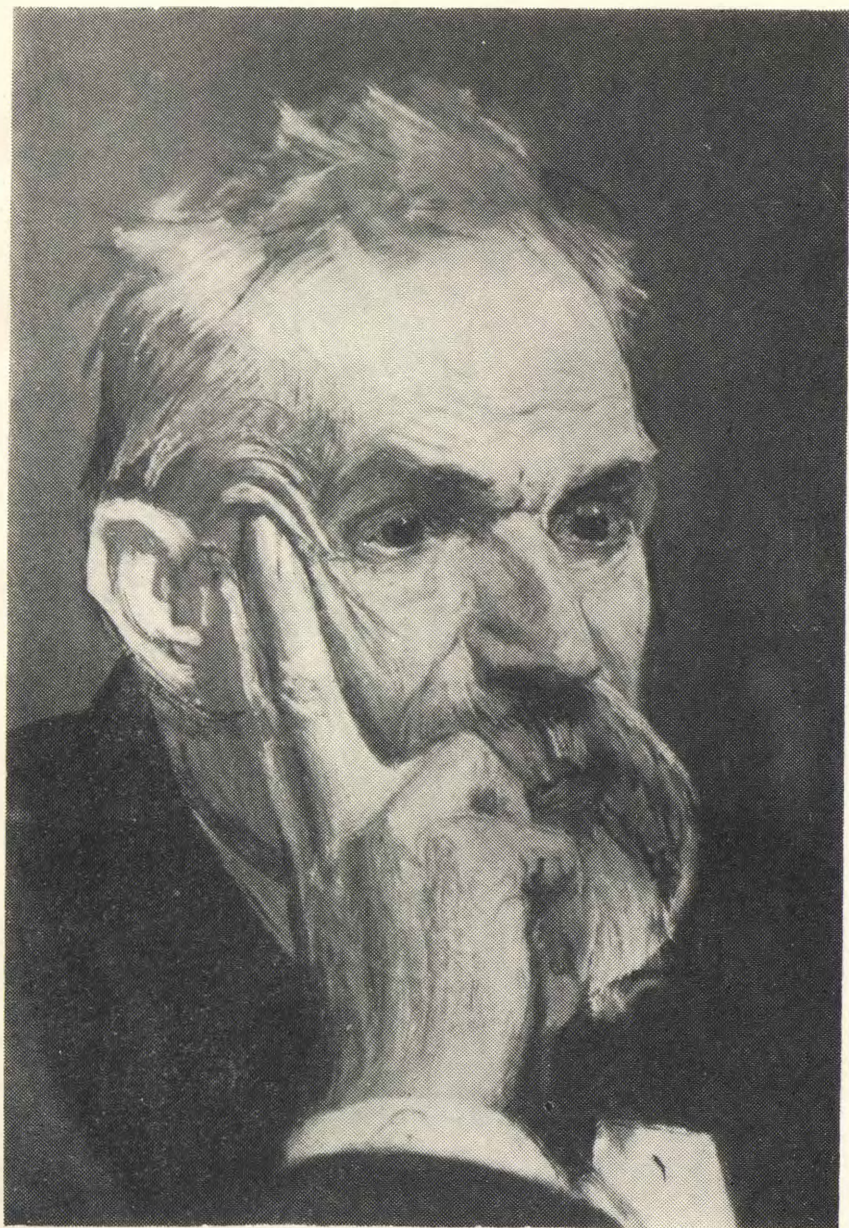
Wydanie Adama Zawadzkiego.

W I L N O.

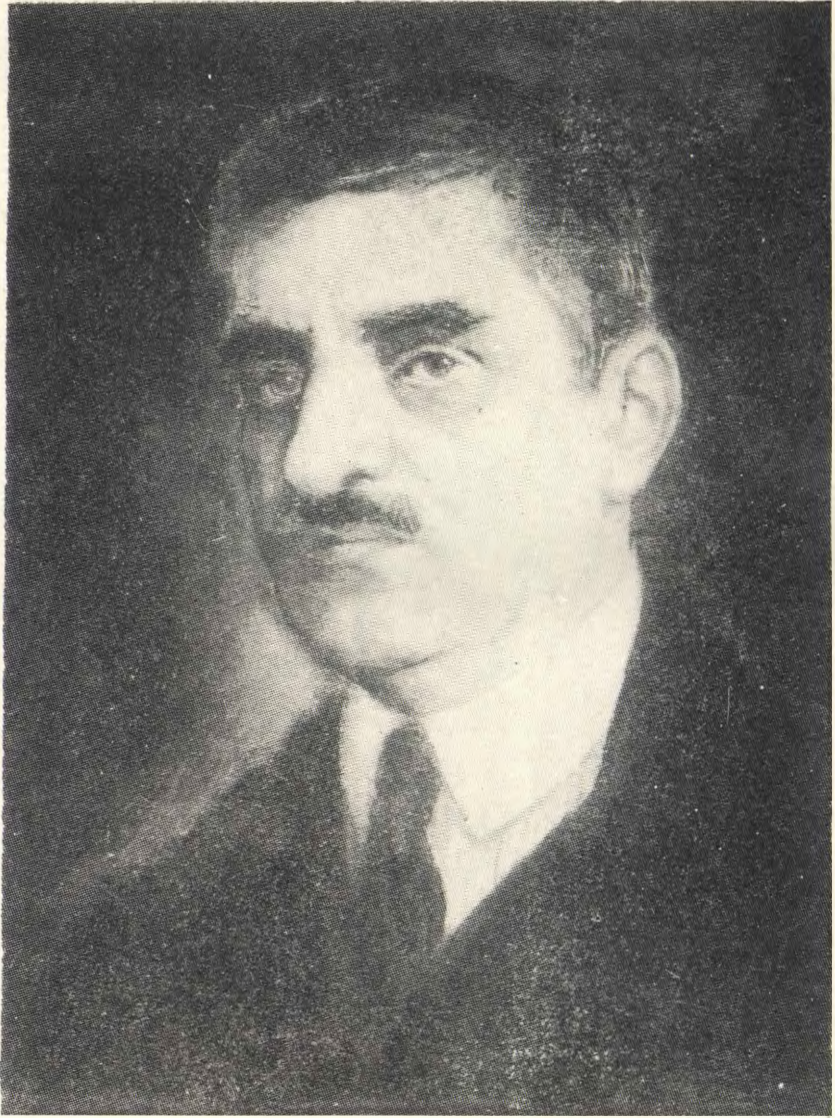
WYDAWANIEM I DUKIEM JOZEF A ZAWADZKIEGO.

1840.

6. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce. Karta tytułowa

7. Karol Estreicher (1827—1908)

8. Stanisław Estreicher (1869—1939)

BIBLIOGRAFIA POLSKA.

120,000
druków.

CZĘŚĆ I.
STOLECIE XIX.

Katalog 50 000 druków polskich i lub Polski dotyczących od roku 1800. ułożony
abecedowo według autorów i przedmiotów, z wyrażeniem cen księgarskich

K. ESTREICHERA

Wydanie Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, staraniem Komisji Bibliograficznej.

KRAKÓW

W Drukarni Uniwersyteckiej Krakowskiej

pod zarządem Komisji Bibliograficznej

1930.

9. Bibliografia polska. Cz. I. Karta tytułowa

BIBLIOGRAFIA POLSKA

140,000 druków.

Część II T. I.

(Ogólnego Zbioru Tom VIII).

Chronologiczne zestawienie 73,000 druków polskich lub Polski dotyczących od r. 1455 do 1789 włącznie

1882

.. K. Estreichera.

Wydanie Akademii Umiejętności, staraniem Komisji bibliograficznej.

Kraków,

CZCIONKAMI DRUKARNI ES. K. UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO,
pod zarządkiem Ignacego Śniadeka.

1882.

PRZEWODNIK BIBLIOGRAFICZNY

miesięcznik

dla wydawców, księgarzy, antykwarzy, jako też
czytających i kupujących książki

wydany przez

dra Władysława Wiatockiego.

Rok 1878
lipiec — grudzień.

KRAKÓW.

nakładem wydawcy, na składzie w księgarni J. Gebethnera i Sp.
z drukarni Uniwersyteckiej Jagiellońskiej
pod zarządkiem Ignacego Brichla.

1878.

12. *Gabriel Korbut* (1862—1936)

GABRIEL KORBUŃ

LITERATURA P O L S K A

OD POCZĄTKÓW DO WOJNY
ŚWIATOWEJ

KSIĄŻKA PODRĘCZNA INFORMACYJNA
DLA STUDIJĄCYCH NAJNOWE DZIEŁE
ROZWOJU PIŚMIENICTWA POLSKIEGO

Tom I

OD WIEKU X DO KONCA XVII

Wydanie drugie, powiększone.

WARSZAWA

SKŁAD GŁÓWNY I KRAJOWY MIANOWSKIEGO PALACU STASZICA
1929

13. *Literatura polska.* Karta tytułowa

14. Wiktor Hahn (1871—1959)

15. Stefan Vrtel-Wierczyński (1886—1963)

WIKTOR HAHN

BIBLIOGRAFIA
BIBLIOGRAFIJ POLSKICH

WYDAŃ DRUGIE ZACZĄTKI ROZSZERZONE

WROCŁAW 1976
ZAMIAK NARODOWY BIBLIOTECZACZEJ WIEDZY I WYDAWACTWA

16. *Bibliografia bibliografij polskich.*
Karta tytułowa. Wyd. II.

WIKTOR HAHN

BIBLIOGRAFIA
BIBLIOGRAFIJ POLSKICH

OD 1959 ROKU

WYDAŃIE TRZECIE
Przebiegił Henryk Szumowski

WROCŁAW - WARSZAWA - KRAKÓW
ZAMIAK NARODOWY BIBLIOTECZACZEJ WIEDZY I WYDAWACTWA
1966

17. *Bibliografia bibliografij polskich.*
Karta tytułowa. Wyd. III.

WŁADYSŁAW TADEUSZ WISŁOCKI

BIBLIOGRAFJA

BIBLIJOFILSTWA I BIBLIOGRAFJI POLSKIEJ

ZA LATA 1914 — 1917

LWÓW 1919

NAKŁADEM WYDAWNICTWA «EX LIBRIS»

DRUKARNIA KATOLICKA W L. W. POLSKA 11

18. *Bibliografia biblijofilstwa i biblijografji polskiej*. Karta tytułowa

URZĘDOWY
WYKAZ DRUKÓW

WYDANYCH
W RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
I DRUKÓW POLSKICH,
LUB POLSKI DOTYCZĄCYCH,
WYDANYCH ZAGRANICĄ

ROCZNIK I: 1928.

WARSZAWA
MINISTERSTWO WYKAZAN RELIGIJI I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

1928

P O L S K A A K A D E M I A N A U K

BIBLIOGRAFIA POLSKA

KAROLA ESTREICHERA

(1827-1908)

DYREKTORA BIBLIOTEKI JAGIELLOŃSKIEJ

CZĘŚĆ PIERWSZA — WYDANIE DRUGIE

TOM I — litera A

KRAKÓW, MCMXIV

NAKŁADEM UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

KAROL ESTREICHER

BIBLIOGRAFIA POLSKA
XIX STULECIA

WYDANIE DRUGIE

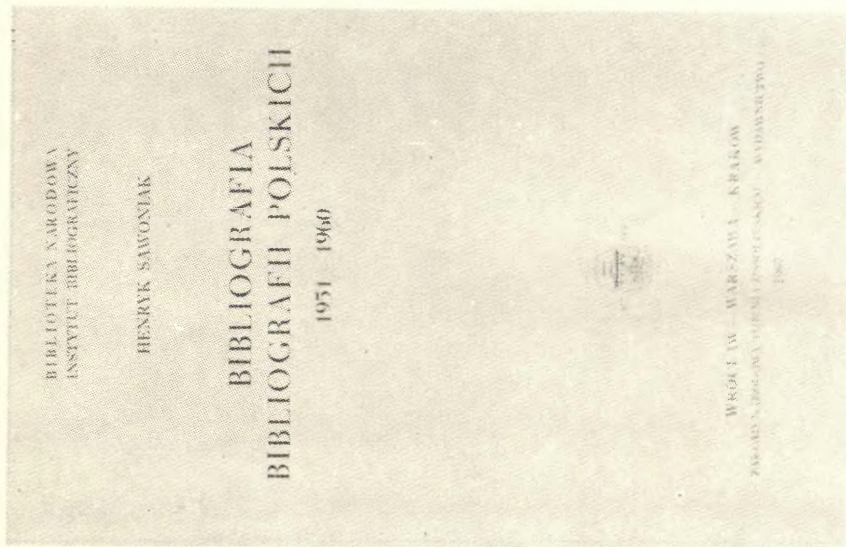
TOM I LITERA A

z pomocą autora pędził Kazimierza Pochwałskiego

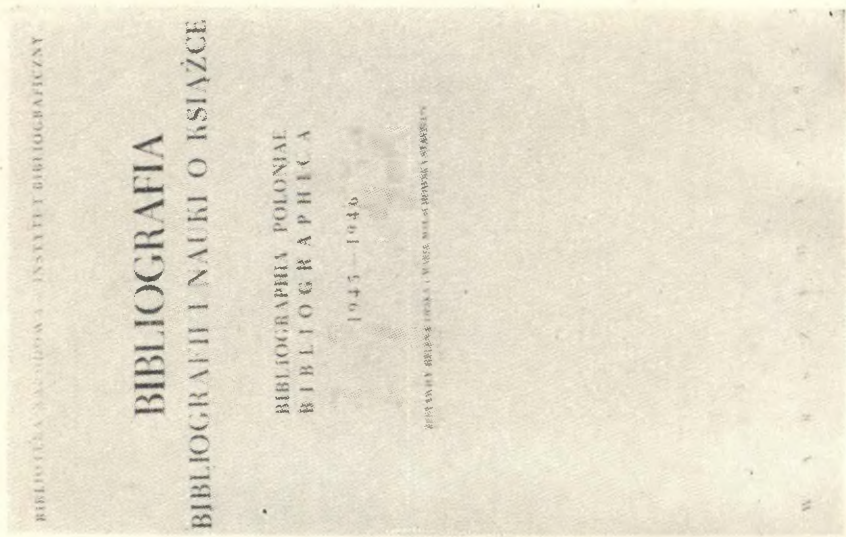
pod redakcją
KAROLA ESTREICHERA
profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego

KRAKÓW 1959

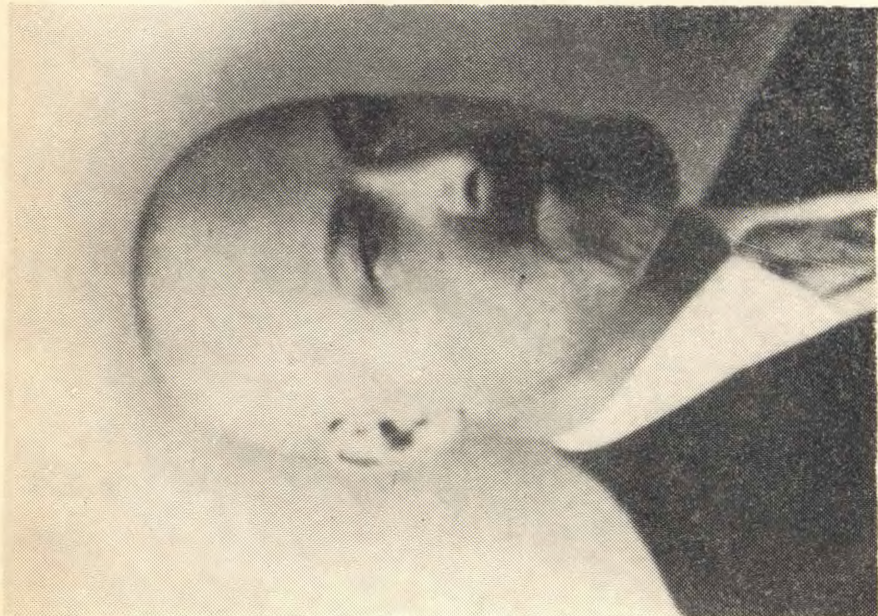
W ZAKŁADZIE DRUKARNI UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

24. *Bibliografia bibliografii...* Karta tytułowa

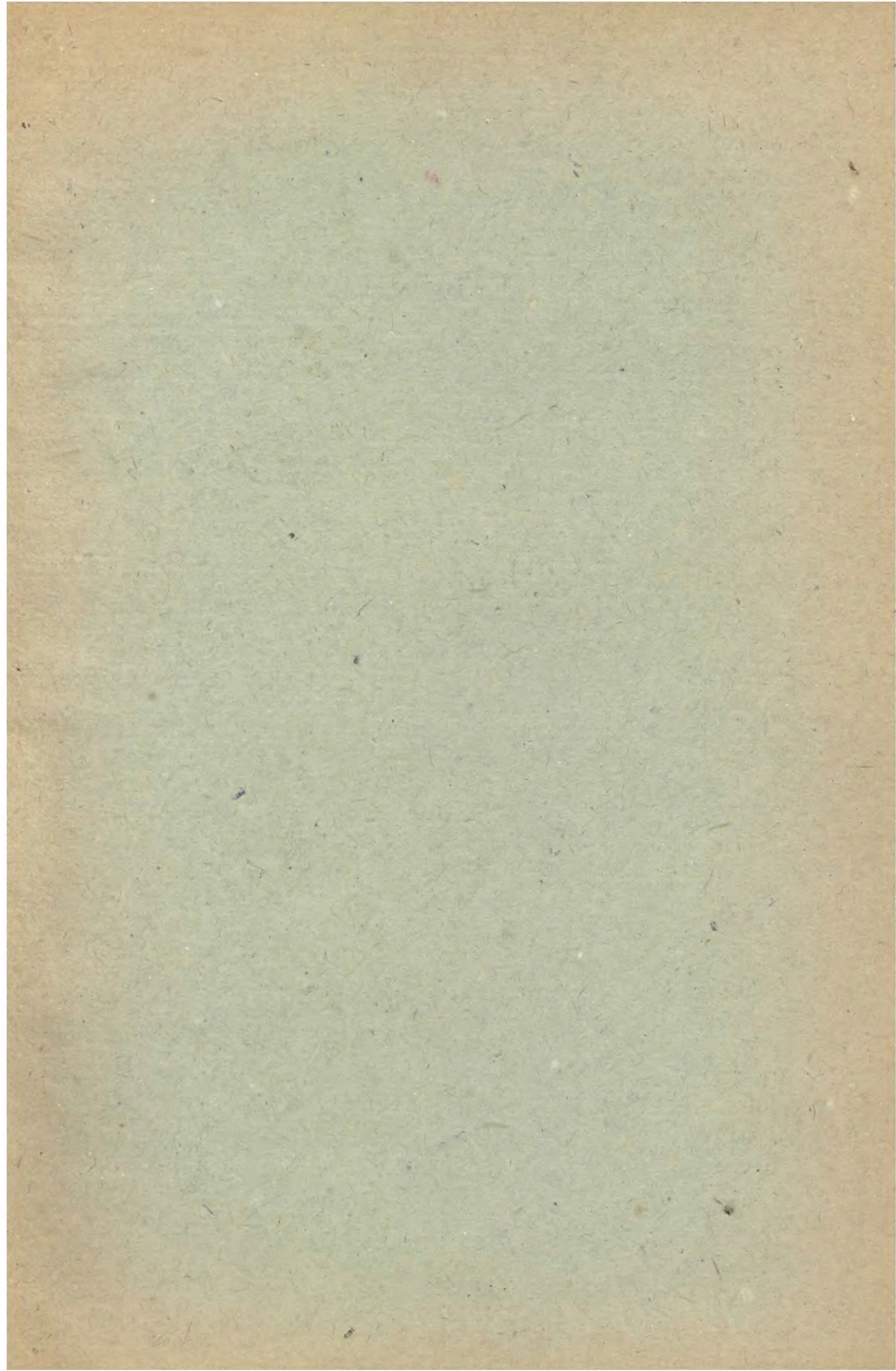
25. *Bibliografia bibliografii...* Karta tytułowa

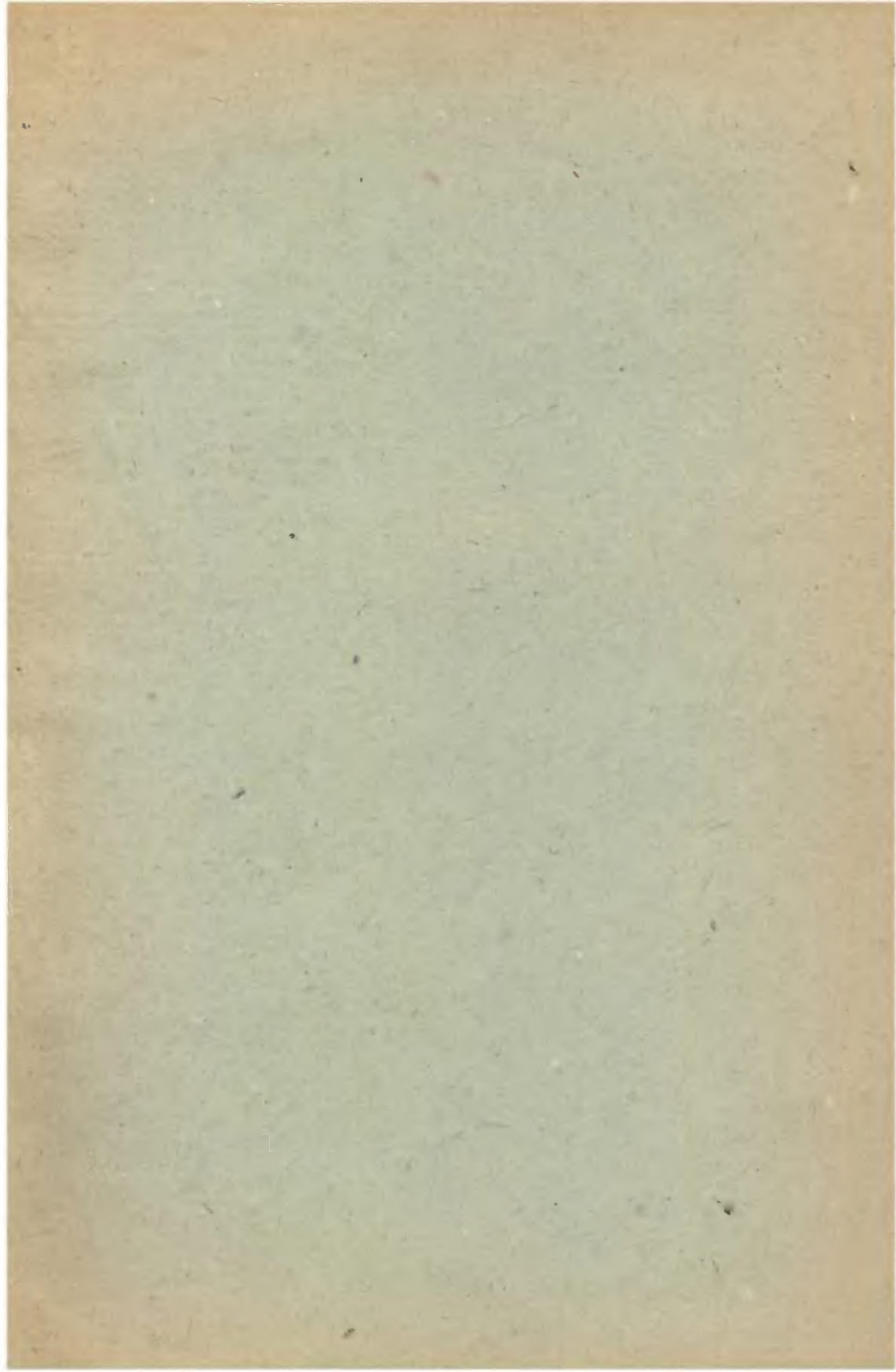

28. Kazimierz Picikarski (1893—1944)

29. Alodia Kawecka-Gryczowa (* 1903)

Okładkę i kartę tytułową projektowała ZOFIA SADOWSKA

STOWARZYSZENIE BIBLIOTEKARZY POLSKICH